

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ГАЙК КАЗАРЯН

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1800-1870 гг.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

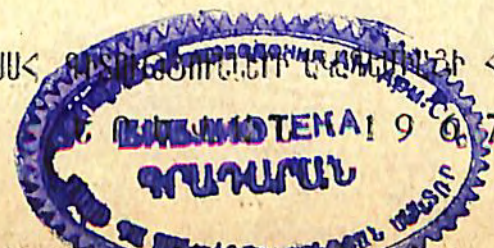
ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1800-1870 թթ.

0225

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН · 1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ներկա մենագրության մեջ դրականության, սկզբնաղբյուրների և արխիվային նորահայտ վավերագրերի հիման վրա հետազոտվում են արևմտահայերի պատմության առանցքային հարցերը՝ 1800—1870-ական թվականներին: Թնուլագրվում են ազդարարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, բացահայտվում են Օսմանյան պետության, թուրք և քուրդ վերնախավների վարած սոցիալական ու ազգային բիրտ քաղաքականությունը, հատուկ ուշադրություն է դարձվում քաղաքային կյանքի հետազոտմանը. ցույց է տրվում հայ առևտրա-արդյունադրծական բուրժուազիայի խաղաղած ղերը Բուլբիայի տնտեսական կյանքում: Աշխատության մեջ հեղինակը անդրադառնում է նաև սուլթանական բռնապետության դեմ ոտքի ելած արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումների, «Ազգային սահմանադրության» և հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությանը:

Խմբագրությամբ

ՀԱՅԿ ԳՍ. ակադեմիկոս ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

Նվիրում եմ սիրտի մորս և քրոջս՝
Դուշինկա և Ռադմիկ Ղազար-
յանների հիշատակին:

Հ. Ն. Ղ. Ն. Ն.

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն

Արևելքի աշխարհակալ զույգ բռնապետությունների՝ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ ընկած, վաղուց պետականադրված Հայաստանը, 19-րդ դարի սկզբներին մասնատվել էր, վերածվել արյունահեղ կռիվների բեմահարթակի։ Ասպատակությունների ենթարկված ու նոր արշավանքների սարսափի տակ զրկված երկիրը կորցրել ու աստիճանաբար կորցնում էր հայ ազգաբնակչության մի ստվար մասը։ Մարդաթափ էին լինում Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածները, դրանց հաշվին ուժեղանում էին Եվրոպայում, Ռուսաստանում, Հնդկաստանում, Պարսկաստանում և այլուր ձևավորված հայ գաղթօջախները։

19-րդ դարի առաջին քառորդին աշխուժանում են հայ ազատագրական շարժումները։ Ազատագրական շարժման դեգերումների ճանապարհին Հայաստանը կրկին փրկության սպեղանի էր հայցում Ռուսաստանից, գրկաբաց ընդունում Արևելք արշավող ռուսական բանակներին, երազում վաղուց կորցրած պետականության վերականգնումը՝ թեկուզև ցարիզմի հովանու ներքո։ Այստեղ ցարական Ռուսաստանի նպատակադրումներն օբյեկտիվորեն համընկնում էին հայ ժողովրդի ակնկալություններին։

Ռուս-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմները վերջանում են Ռուսաստանի հաղթանակով։ Կնքվում են Թուրքմենչայի (1828 թ. փետրվարի 10) և Ադրիանապոլսի (1829 թ. սեպտեմբերի 2) հաշտության պայմանագրերը։ Արևելյան Հայաստանը և Արևմրտյան Հայաստանի մի քանի շրջանները խլվում են մահմեդական տիրակալներից և միակցվում զարգացման անհամեմատ բարձր մակարդակի վրա կանգնած Ռուսաստանին։ Հայ ժողովուրդը զանգ-

վածաբար թողնում է Թուրքիան ու Պարսկաստանը և հանդրմանում ռուսական հողում:

Ռուսաստանին միանալուց կարճ ժամանակ անց, շնայած ցարիզմի վարած դադութային քաղաքականության օրավուր սաստկացմանը, Արևելյան Հայաստանը տնտեսական դարգացման ճանապարհ է բռնում, դառնում հայ ժողովրդի աստանդական բեկորների հավաքատեղի. դադթաշխարհին դուզրնթաց կադապարում ազգային-ազատագրական պայքարի դադափարարանությունը:

Արևելահայությունն այնուհետև գնում է պայքարի ու ազատագրման ավելի հուսալի ու ռեալ ճանապարհով: Ռուս ժողովրդի օգնությամբ, մարքսիստ-լենինյանների ղեկավարությամբ, նա խորապետում է իրեն կաշկանդող դարավուր ստրկության շղթաները, Արևելյան Հայաստանում հաստատում սովետական կարգեր: Դրանով իսկ հնարավորություն է ստեղծվում հասնելու տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային դարգացման այսօրվա վերելքին, հավաքելու Թուրքիայի կոտորածներից մադապուրծ, աշխարհով մեկ սփռված հայ աշխատավորությանը:

Արևմտահայությանը բոլորովին այլ ճակատադիր վիճակվեց: Արևմտյան Հայաստանը մնաց Թուրքիայի տիրապետության տակ, ենթարկվեց ազգային անտանելի ճնշումների և ի վերջո ողբերգական վախճան ունեցավ:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին երբեմնի ռադմական հզորությունը կորցրած օսմանյան Թուրքիան: Ընկավ ֆինանսական փակուղու մեջ: Ուժեղացան Թուրքիայի ազգաբնակչության, հատկապես հպատակ այլազգիների սոցիալական հարստահարումներն ու ազգային ճնշումները: Ռադմա-ֆեոդալական բռնատիրությունը գնալով սպառնեց իրեն, թուլացավ նրա զենքի հզորությունը, դորեղացան կենտրոնախույս ուժերը: Կիսանկախ թուրք ու քուրդ երկրատեր ֆեոդալները լիակատար անկախություն նվաճեցին:

✓ Դարասկզբին թուրք պալատականները երկիրը վերանվաճելու, բանակն ու ոստիկանությունը վերականգնելու փորձեր են անում: Սուլթան Սելիմն ու Մուստաֆա Բալթաբաթը թեև մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեցին, սակայն անկարող եղան. վերադարձնել մուհամեդների և սուլեյմանների երբեմնի փառքը, սանձել միջցեղային անհամար կռիվները, կանխել քուրդ ցեղապետերի ու կառավարական զորքերի միջև բռնկվող պարբերական զինաբախումները:

Նախորդ սուլթանների ձեռնարկած ռեֆորմների փորձերն «ավարտվեցին» Մահմուդ 2-րդի, Աբդուլ Մեջիդի և Աբդուլ Ազիզի գահակալության շրջանում. 1830—50-ական թվականներին կենտրոնացվեց պետությունը: Հրապարակվեց «Թանզիմաթը», որով Թուրքիայի այլահավատ հպատակներին մեծադղորդ խոստումներ էին տրվում:

«Թանզիմաթ»-ից օգտվելով, գադութային բուրժուական մտավորականությունը սահմանադրական շարժում առաջացրեց: Սակայն, եթե լիբերալ թեր փորձեց անարյուն ձեռք ինքնավարություն ստանալ, ապա ավելի արմատականորեն տրամադրված դեմոկրատական մտավորականներն ու գործիչները թուրքական տիրապետության ոչնչացման, դեմոկրատական հանրապետության ստեղծման ծրագրեր հրապարակեցին:

1850—60-ական թվականներին ուժեղացան հայ ազատագրական շարժումները, որոնք գնալով հաճախակի դարձան և համադեմոկրատական բովանդակություն ստացան: Զեյթունում բռնկվեց 1862 թ. ապստամբությունը, Մուշում, Վանում, Զարսանջակում զինված ելույթներ եղան: Աշխուժացավ հայ մտավորականությունը: Մ. Նալբանդյանը ղեկավարելով հեղափոխականորեն տրամադրված արևմտահայ դեմոկրատներին, ձգտեց հայ ազատագրական շարժումները կամրջել համաեվրոպական ժողովրդական պայքարի հետ, կապ ստեղծել արևմտահայ բարեկամների ու Լոնդոնի ռուս վտարանդիների միջև:

1870-ական թվականների վերջերից Թուրքիան էլ ավելի խրստացրեց իր քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Խստացվեցին գրաքննչական կանոնները, արգելվեցին ազատ խոսքն ու մամուլը, բերդերը լցվեցին քաղաքական կալանավորներով: Վաղուց ի վեր ծայր առած մասնակի ջարդերին հաջորդեցին 1890-ական թվականների հայկական կոտորածները, որոնց զոհ գնացին շուրջ երեք հարյուր հազար հայեր:

Վրա հասավ առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ադանայի (1909) կոտորածը մարսած, արյունհղակ Աբդուլ Համիդի քաղաքականության հավատարիմ շաշունակողները՝ երիտասարդ թուրքերը, ոչնչացրեցին հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի մեծ մասը, Արևմտյան Հայաստանը դատարկեցին հայերից: Այնուհետև պատմության բեմահարթակից վերացվեց Արևմտահայ հատվածը:

Մեռավ Էն Մայր Հայրենիք՝ հայահավաք Սովետական Հայաստանը և աշխարհով մեկ տարածված հայկական բեկորները՝ Սփյուռքը:

Արմենոցիդի (հայաստանության) ոճրագործ քաղաքականության կիրառումը՝ առանց հայերի Արևմտյան Հայաստանի սեփականացումը, հազարի չափից պանթուրքիզմի տխուր վարակված երիտասարդ թուրքերի կրքերին: Նրանք այնուհետև սկսեցին խեղաթյուրել պատմությունը: Զեպուրվեց պատմության կեղծարարների թուրքական դպրոցը:

1931 թ. կազմակերպվեց «Թուրքական պատմության ընկերությունը»: Այն համախմբեց երկրի թուրք ու օտարազգի թուրքասեր պատմաբանների մեծ մասին, կառավարությունից աջակցություն ու ցուցմունքներ ստանալով, ըստ պատմական ժամանակաշրջանների, սկսեց նենգափոխել Թուրքիայի, առավել ևս նրա տիրապետության տակ ապրած հնագույն ժողովուրդների հաղաբամյա պատմությունը¹:

Պալքարի սլաքները հիմնականում ուղղվեցին հայերի, հայկական հարցի շուրջը հանդես եկած հայ և օտարազգի պատմաբանների դեմ: Պալքարի դրոշակակիրը դարձավ թուրք պատմաբան էսատ Ուրասը, որը «Հայերը և հայկական հարցը պատմության մեջ» իր հաստատվող հատորի էջերից ջնջելով Հայաստան անունը, հայտարարեց. «Հնագույն ժամանակաշրջաններից մշակույթների օրրան հանդիսացող այս երկրամասում (իմա՝ Անատոլիա) տարբեր անուններով պետություններ են հիմնվել ու մշակույթներ զարգացվել: Բոլոր ժամանակներում անվանի մարդիկ ու նվաճողներ սնած այս հողը՝ Անատոլիան, յուրաքանչյուր ազգ ցանկություն է ցուցաբերել իրեն վերագրել... Հայերը ևս Անատոլիայի մի մեծ մասի վրա իրենց բնիկ լինելու և երկրի քաղաքական պատմության մշակութային իրավունք ունենալու հավակնություն են ունեցել»²:

Ուրեմն Արևմտյան Հայաստանը, պատմաբանի վերամկրտմամբ՝ Անատոլիան, հայերի բնօրրանը չի եղել, այլ սրանք եկվորներ

¹ Մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգիսով, Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Պատմության հակադիտական լուսարանության մի քանի փաստերի մասին («Արևելագիտական ժողովածու», 1960, № 1), Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, 1963, Երևան, Մ. Զուլալյան, Պատմության նենգափոխման մի արտառոտ օրինակ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 271—279): Թուրքական աղբյուրներից այսուհետև բերված նյութերը բաղում ենք վերոհիշյալ աշխատություններից:

² Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 3, Մ. Զուլալյանի թարգմանությամբ:

են եղել, որտեղ «... մի վիլայեթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիե (վիճակ) չկա, ուր հայերը մեծամասնություն կազմեին»³: Էսատ Ուրասին հաստատելու է գալիս թուրք մի այլ պրոֆեսոր՝ Թայիբ Գյուկերիզինը: «Ազգային կովի սկիզբը» թեմատիկա նրա գրքում ասվում է. «...ամբողջ պատմության ընթացքում թրքության հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը վաղուց ի վեր մի շնչին փոքրամասնություն էին կազմում»⁴: Հասկանալի է, որ իրար հետ համաձայնեցնելով, ժամանակակից թուրք պատմաբանները, նախ ժխտում են հայերի տեղացի լինելու փաստը, իսկ «եկվորներն էլ» (sic) ոչ թե երեխ միլիոն են եղել Թուրքիայում, այլ մի շնչին փոքրամասնություն: Դրանով իսկ նրանք լուծելու են գալիս երկու խնդիր՝ նախ փոքրացնում են եղևոնի օրերին զոհված 1,5 միլիոն հայերի քանակը, ապա և «գիտականորեն» մերժում սփյուռքահայերի օրինական պահանջը՝ իրենց պատմական հայրենիքի նկատմամբ:

Թուրք պատմաբաններ Չարքը, Հիքմեթ Բայուրը, Շեմսեդդին-Գյունալթալը, Քյուփրյուլու-Ֆուադը, Սադրի Մակսուդի-Արսալը և ուրիշները, էսատ Ուրասի հետ⁵, անդրադառնում են նաև «Անատոլիայի եկվոր հայերի» սոցիալ-տնտեսական գոյապայմանների բնութագրմանը: Նրանք հայտարարում են, թե վաղնջական անցյալից Օսմանյան կայսրության հպատակ (Օսմանյան կայսրությունը վաղնջական անցյալ չունի—Շ. Ղ.) հայերն ազատ են եղել սոցիալ-քաղաքական ճնշումներից, բնագավառակր, ավելի լավ են ապրել, քան Մուհամեդի երկրպագուները:

Ժխտելով հայերի նկատմամբ թուրք բարբարոսների ցուցաբերած վայրագությունների, ազգային ճնշումների, բռնի ուժացման (ассимиляция) քաղաքականության կիրառումը, մի խոսքով կառավարությունից զժողովելու պատճառները, նրանք ուրանում են նաև «սուլթաններից զոհ» արևմտահայ բնակչության ազգային-ազատագրական շարժումների գոյության փաստը 19-րդ դարում: Ինչ վերաբերում է Զեյթունի 1862, 1879, 1884, Մուշի 1863 թվականին-

³ Նույն տեղում, էջ 145—147:

⁴ Prof. Tayyib Cökbilgin, Milli mücadele başlarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine. Birinci kitap. Türk Tarih kurumu Basi-mevi, Ankara, 1959, էջ 73, Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Նշված աշխատություն, էջ 19:

⁵ «Արևելագիտական ժողովածու», № 1, էջ 391, տե՛ս նաև Türk İnkılab tarihi, İkinci Türk tarih kongresi, էջ 1062, 1074 և այլն:

րի ապստամբություններին, ապա դրանք իբրև թե կազմակերպել են «գաշնակ և հնչակ կոմիտեները»⁶:

Նրանք մոռանում են իրողությունը, իրենց չգիտցողի տեղ դր-
նելով կեղծում են փաստերը, հատկապես այն հանգամանքը, որ
1860—80-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժումները
բռնկվել էին ի պատասխան թուրքիայի վարած վայրագ քաղաքակա-
նության, իբրև ժողովրդական դանդաղաների մեջ դարերով կուտակ-
ված ցասման պոթիկումներ: Իսկ ինչ վերաբերում է գաշնակցական-
ներին ու հնչակյաններին, ապա այդ շարժումների ժամանակ ազ-
գային հիշյալ կուսակցությունների պարագլուխները տակավին թո-
թովախոս մանուկներ էին և ապացուցելու հարկ չկա, որ կուսակ-
ցություններն էլ դեռևս հիմնված չէին:

Թուրք պատմաբանները պայքար էին սկսել նաև սովետական
պատմագրության դեմ, սակայն նույնպես կեղծարարությամբ: Այս
հարցում առաջնության դափնին խելի ու անհարկի ճիգեր է անում
Կլերգի-օղլի Ֆահրեդդինը⁷, որի «Կարսի պատմությունը» բառահա-
տոր աշխատության էջերում փաստորեն շարադրվում է հայ ժողո-
վրդի սկզբից մինչև մեր օրերի պատմությունը և առաջարկում
ասում է. «Իմ այս աշխատությունը պատասխան է այն քաղաքա-
կան պրոպագանդին, որ բոլշևիկյան Ռուսաստանը տանում էր
1945 թ.: Այդ պրոպագանդի նպատակը մեր ձեռքից Կարսն ու
Արդահանը խլելն էր: Գիրքը ուղղված է այն հայ ու վրաց գիտնա-
կանների դեմ, որոնք պնդում են այս երկրամասի նկատմամբ ունե-
ցած իրենց ինչ-որ «պատմական իրավունքների» մասին»⁸:

Կլերգի-օղլի Ֆահրեդդինը դայրույթով է խոսում Մխիթարյան
պատմաբանների եվրոպական ու հայալեզու հրատարակություն-
ների, ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությունն արդարացնող
Պետերբուրգի ակադեմիայի լույս տեսցրած բազմաթիվ այն դրքերի
հեղինակների մասին, որոնք «հանդգնել են թուրքերին եկվոր համա-
րել» և Հայաստանը «ճանաչել» են իբրև հայերի բնօրրան: Թուրք
պատմաբանը խոստովանում է, որ «պատմության բնագավառում
կադրեր չունենալու հետևանքով, այդ դրքերը (ժամանակին) մեղ
վախ են պատճառել ու ստիպել նահանջելու»⁹: Նրա կարծիքով դա
արդեն անցած էտապ է, այժմ գործում է թուրք պատմաբանների

«մի բանակ», որը խնդիր պետք է ունենա «ուղղիշտ հակառակորդ-
ների սխալները» և պայքարի դրոշ պտրղել հատկապես սովետական
պատմագիտության դեմ:

Մեր նպատակից դուրս է սպառիչ քննադատության ենթարկել
ժամանակակից թուրք պատմագրության կեղծ կոնցեպցիան, սա-
կայն ենթադրում ենք, թե բերված մի քանի փաստերն արդեն պատ-
կերացում տալիս են վերջինիս դրադմունքի և նպատակների մա-
սին: Ուրեմն այսօր, առավել քան երբեք, հրամայական պահանջ է
դարձել գիտական ու գաղափարական հիմնավոր պայքար մղել
հակառակորդների դեմ, ցույց տալ նրանց կատարած աղավաղում-
ները, ապացուցել մեր ճշմարտացիությունը: Իսկ այդ բանն անելու
համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է շարագրել Արևմտյան Հայաս-
տանի, ընդհանրապես արևմտահայերի սխալմամախիկ պատմագրու-
նը, որը մինչև այժմ չի կատարվել ո՛չ արտասահմանյան, ո՛չ էլ
սովետական պատմագրության կողմից:

* * *

Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայ գաղթախների սո-
ցիալ-տնտեսական դրություն, հայ ազատագրական շարժումների,
մի խոսքով, սույն մենագրության մեջ Բենարկվոդ արևմտա-
հայերի 1800—1870 թթ. պատմության հարցերը մասամբ զբաղեց-
րել են ժամանակի եվրոպական ու ռուսական ուղեգրողներին,
պատմագիրներին: Սրանց գործերում պահպանվել են տեղեկու-
թյուններ, փաստեր, որոնք ընդհանուր առմամբ հեռու են որևէ
խնդրի մասին լիակատար պատկերացում տալուց, մանավանդ որ
գրված են իրենց պետությունների նվաճողական քաղաքականու-
թյանն սպասարկող հեղինակների գրչով:

Հայտնի է, որ Թուրքիան, Պարսկաստանը, սրանց լծի տակ հե-
ծող Հայաստանի երկու հատվածները 18-րդ դարավերջին, հատկա-
պես 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին դառնում են եվրոպայի
ռազմա-քաղաքական ու դիվանագիտական աշխատողների հետա-
քրքրության օբյեկտները: Աշխուժանում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի,
Ռուսաստանի հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, բախ-
վում են քրիստոնյա պետությունների շահերն Արևելքում¹⁰: Ավելի
բան շատանում են ուղեգրողները, գիտնադիտական աշխատող-

⁶ Տե՛ս «Արևելագիտական ժողովածու», № 1, էջ 391:

⁷ Տե՛ս Fahrettin Kirzioğlu, Kars Tarihi, 1953, İstanbul.

⁸ Kars Tarihi, էջ XIII, Բ. Զուլայանի հոդված, էջ 272:

⁹ Kars Tarihi, էջ 15:

¹⁰ А. Р. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и между-
народные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.

ներն ու գեսպանները, որոնք գործակալների օգնությամբ կամ անձամբ ուսումնասիրելով երկրի ռազմա-քաղաքական կացությունը, տնտեսական իրավիճակը, միսիոներների և այլ միջոցներով հենարան էին ստեղծում իրենց համար և հող նախապատրաստում սեփական պետության քաղաքական էքսպանսիային:

Վերոհիշյալ նպատակով Արևմտյան Հայաստանի մասին եվրոպացիների կողմից ստեղծվում է ստվարածավալ գրականություն, որը հրապարակվում էր ոչ միայն երկրի ու ժողովրդի ճշմարտացի պատմությունն արտացոլելու, այլև նվաճողներին հուշելու թուրքահայատակ սուլյն երկրամասի յուրացման մեթոդները, մատնանշելու նվաճվողի հարկավորության շարժումը նվաճողի համար: Այդուհանդերձ չի կարելի բոլորովին ժխտել եվրոպական գիտնականների թողած երկերի գիտական արժեքը: Չընդունելով միակողմանիությամբ տառապող եվրոպացիների բացատրությունները, բուրժուական կոնցեպցիան, մարքսիստ պատմաբանը կարող է հետաքրքիր փաստեր գտնել նրանց գործերում, փաստեր, որոնք հաճախ եղակի վկայություններ են մնում տվյալ պատմաշրջանի մի շարք երևույթների բացահայտման բնագավառում:

Նման կարեւորություն է ի նկատի ունեցել Հովհաննես Հակոբյանը, երբ թարգմանել ու հրատարակել է անգլիացի Ջոն Մալկոլմի (անցել է Հայաստանով 1800 և 1810 թթ.), ֆրանսիացի գեներալ Գարդանի (1807 և 1808), Պիեր Ամիգե ժոբերի (1805—1806), գերմանացի Ֆրեյդանի (1812), Մորից ֆոն Կոցեբուրի (1817) և այլոց ուղեգրությունները¹¹:

Եվրոպացիների, հատկապես ֆրանսիացիների հետաքրքրությունը գնալով ուժեղանում է Թուրքիայի, Կիլիկիայի ու Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Ղրիմի պատերազմի (1853—1856) տարիներից սկսած արդեն հրատարակվում են ոչ թե ուղեգրություններ, ականատեսի գրառումներ, այլ ֆրանսերեն գրված փոքր ու մեծ հատորներ, որոնց մեջ նյութեր կան սուլյն պրոբլեմի վերաբերյալ:

1853 թ. լույս է տեսնում Բիզա բեյի բարեկամ, ֆրանսիական կապիտալի ձայնատար Մ. Ա. Ուրիշինիի «Նամակներ Թուրքիայից» գիրքը¹²: Այնուհետև Վիկտոր Լանգլուան անցնում է Կիլիկիայով, իր կառավարության հանձնարարությամբ ուսումնասիրում երկիրը,

¹¹ Հ ո Վ Հ. Հ ա կ ո ղ յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր 2, ժ. Բ. դար, 1934, երկան:

¹² M. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853. Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1876.

հատկապես Ֆրանսիային հետաքրքրող բամբակացան դաշտերը, կաթուղի մարոնիդների և լեռնական հայերի՝ Զեյթունի, Հաճընի, Մարաշի տնտեսական դրությունը և վերագարձին հրապարակում մի քանի աշխատություններ¹³: Սրանց հաջորդեց Վիթալ Բինեի չորս հատորանոց «Ասիական Թուրքիա» ուսումնասիրությունը¹⁴:

Եթե Մ. Ուրիշինին, Կոթնած թուրքական սալնամեներին, տալիս է Թուրքիայի տնտեսական դրության նկարագիրը և այդ ֆոնի վրա միայն անդրադառնում արևմտահայերի պատմությանն, ապա Վիկտոր Լանգլուան պատմում է Կիլիկիայի, հատկապես Զեյթունի վարչակարգերի, հայ-թուրքական հարաբերությունների, առաջին անգամ խոսում Ուլնիայի «հանրապետական կարգերի», կիսանկախ դրության մասին: Անկախ ֆրանսիական կառավարության հանձնարարականից, Լանգլուայի մոտ կային հայասիրական տրամադրություններ, այդ էր պատճառը, որ նա հետագայում շարունակեց լրբջորեն զբաղվել հայագիտությամբ, ստեղծեց հանրոգների մի ամփոփ զարոց Փարիզում: Ինչ վերաբերում էր Վիթալ Բինեին, ապա նա Բեռլինի կոնգրեսից հետո էլ գործում էր Թուրքիայում, ուներ Թուրքասիրական հայացքներ, օգտվում էր թուրքական պաշտոնական աղբյուրներից, հետևաբար նրա հրատարակած փաստերին պետք է մոտենալ խիստ վերապահումով:

Արևմտյան Հայաստանը 1830-ական թվականներից գրավում է Պրուսիայի ուշադրությունը: Ենիշերինների ոչնչացումից (1826 թ.) հետո, բանակի վերակառուցման նպատակով, Մահմուդ 2-ից սկսած սուլթանները հրավիրում են պրուսական զինվորականներին, որոնք մասամբ ծվարելով մայրաքաղաքում աշխատում են զլխավոր շտաբում, մասամբ էլ սփռվելով կայսրության արևելյան նահանգները իրեն խորհրդականներ ու ղեկավարներ, մասնակցում քրդական իշխանապետությունների ոչնչացման, երկրի կենտրոնացման գործին: Այս զինվորականներից Հելմութ ֆոն Մոլթկեն ալազը¹⁵, ապա կրտսեր Մոլթկեն, քիչ անց նաև Բենը¹⁶, թուրքացած

¹³ Victor Langlois, Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852—3.

¹⁴ La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure; par Vital Cuinet, 1892, Paris, tome 1—4.

¹⁵ Helmuth von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876.

¹⁶ Hubert von Boehn. Zustand der Türkei im Jahre der prophezeiung, Berlin, 1853.

Ֆրիդրիխ Միլինգեն¹⁷ (Սեֆի բեյ), տարիներ հետո հրատարակում են իրենց հուշերը, ապավորությունները, ուսումնասիրությունները:

Համեմատաբար հետագա շրջանում ստեղծված գերմանական աղբյուրները ներծծված էին թուրքասիրական ախտով, հաճախ գրվում էին ավելի հետադիմական դիրքերից, քան էր պաշտոնական Թուրքիայի դիրքը: Սակայն Հելմութ ֆոն Մոլթկեի գործերում հետաքրքիր փաստեր կան թուրքական բանակի 1830-ականներին Անատոլիա և Հայաստան կատարած արշավանքների, իշխանապետների իրավունքների ու պարտականությունների, իսկ Ֆրիդրիխ Միլինգենի գիրքը վավերական տեղեկություններ է տալիս Մուշի (1863 թ.), Չարսանջակի (1865 թ.) հայ բնակչության գինված ելույթների մասին:

Նոր պատմաշրջանում Արևմտյան Հայաստանը առավել ևս դրվում է Ռուսաստանի ուշագրության կենտրոնում: Սկզբում Թուրքիայի պատմության ընդհանուր աղբյուրի մեջ, հետագայում հյուսիսատոմարների, ուղեգրողների գրքով զուտ Արևմտյան Հայաստանի մասին գրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, ուղեգրական նոթեր, ուսումնասիրություններ: Ընդհանուր առմամբ այդ գործերի հեղինակները հակադրվում էին մրցասպարեզում հակառակ դիրքերում կանգնած արևմտանվրոպական հեղինակների գրվածքներին, սակայն մինչև 1880-ականների սկզբները, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ցարիզմի վերադիրքավորումը: Նախքան Արդու Համիդին բարեկամական ձեռք մեկնելը, ռուսական պաշտոնատական, գերմանական ու անգլիական աղբյուրների համեմատությունը հայանպաստ դիրքեր:

Տակավին 1830-ականներին հրատարակվող «Журнал мануфактур и торговли», Թիֆլիսի «Кавказский календарь» հանդեսներում հրատարակվում են գիտական հոդվածներ, որոնց մեջ կան ընդունելի մի շարք եզրակացություններ, փաստեր, թվական տվյալներ:

Ռուս հեղինակներից շատերը հանդես են եկել առանձին աշխատություններով: Հիշատակության արժանի են Պ. Ա. Զիխաշևի¹⁸ (գրված 1858 թ., ապագրված ֆրանսերեն 1860 թ. և միայն 1960 թ.

¹⁷ La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), par Frederick Millingen (Osman Seifi-Bey), Paris. 1868.

¹⁸ П. А. Чихачев, Письма о Турции, Москва, 1960.

ռուսերեն թարգմանված), Եվեցկու¹⁹, Յա. Դ. Մալամայի (էրզրումի ռուսական հյուսիսատոմար)²⁰, Ա. Մ. Կոլյուբակինի²¹, Գոլոբորոդկոյի (Յուժանին)²² և շատ ուրիշների գործեր: Վերոհիշյալ հեղինակների գրքերում կան արժեքավոր տվյալներ, որոնք և օգտագործել ենք սույն մենագրության մեջ:

* * *

Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրության վերլուծությունը կատարելիս, հայ ազատագրական շարժումների (1850—60-ական թվականներին), զաղութահայ օջախների և հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությունը շարադրելիս գլխավորապես հենվել ենք հայկական աղբյուրների, գրականության, առավել ևս արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, ձեռագրական տեղեկությունների վրա, որոնք բազմաթիվ են, բազմազան և բաժանվում են մի քանի խմբերի:

Նախ, օգտագործել ենք նախասովետական հայ պատմագրության նվաճումները, ժողովածուները, առանձին հարցերի մասին գրված գրքերը: Այժմ սրանց մեծ մասն այս կամ այն պատճառով սկզբնաղբյուրի ուժ են ստացել: Սակայն այդ գրքերի մեջ էլ առաջնակարգ տեղ են գրավում Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» յուրովի շարունակությունը կազմող Ղ. Ինճիճյանի «Աշխարհագրությունը շրջից մասանց աշխարհի», Ա. Պերպերյանի «Պատմություն Հայոց», Ղ. Ալիշանի, Մ. Օրմանյանի գործերը:

Տակավին 19-րդ դարասկզբին լույս տեսավ մխիթարյան վարդապետ Ղուկաս Ինճիճյանի «Աշխարհագրությունը»²³: Թուրքական ու եվրոպական աղբյուրներին քաջատեղյակ աշխարհագրագետը, ձեռքի տակ ունենալով վենետիկի Մխիթարյանների ու Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դիվանները, ականատես-ժամանակակիցի լավատեղյակությամբ, իր աշխատության երկու հատորները նվիրում է Թուրքիայի ու Հայաստանի 18-րդ դարի վերջի, 19-րդ դարի սկզբների պատմության շարադրմանը: Այստեղ հանգամա-

¹⁹ Евецкий. Статистическое описание закавказского края, СПб, 1835.

²⁰ Я. Д. Малама, Описание Эрзерумского вилайета, СПб, 1874.

²¹ А. М. Колюбакин, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, том I, часть 1, 2, Тифлис, 1888.

²² И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, М., 1908.

²³ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրությունը շրջից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, Ասիա, հատոր Ա, Ինճիճյան, 1806, տես նաև Աշխարհագրություն շրջից մասանց աշխարհի, մասն երկրորդ, Եվրոպա, հատոր Բ, 1804, Վենետիկ:

տիճան հոգևորականի եռահատոր «Ազգապատումը» լույս էր տեսնում այն ժամանակ, երբ Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» հեղափոխական կազմակերպության համակիր, մարտնչող մտավորականի գրչից արդեն մարել էին բոցկլտող կայծերը, և նա հիմնավորապես խորսխվել էր ազգային-պաշտպանողականների բանակում: Համենայն դեպս «Ազգապատում»-ի երրորդ հատորում քնդարձակ տեղ է տրված արևմտահայերի նոր պատմության էական խնդիրներին, նույնիսկ ազգային-ազատագրական ու սահմանադրական շարժումներին: Աշխատության կարևոր արժանիքներից մեկը հեղինակի քննական մոտեցումն է օգտագործած աղբյուրներին, նախորդների հրապարակած փաստերի, հայտնած կարծիքների, հատկապես թվական տվյալների ճշգրտումը:

Ոչ միայն հեղինակի ազգային-պաշտպանողական աշխարհայացքի, այլև պատմության պարբերացման բացակայության պատճառով, Օրմանյանի աշխատությունն ունի լուրջ թերություններ: Հայ եկեղեցու պատմության համեմատությամբ, ժողովրդի պատմությունը նա դարձրել է ածանցիկ, պատմության կերտողներ է դուրս բերել կաթողիկոսներին, պատրիարքներին, «հայասեր», «բարերար» ամիրաններին և անքննադատ վերաբերմունք ցուցաբերել սուլթանների ու նրանց քաղաքականության հանդեպ:

Արևմտահայերի սոցիալ-անտեսական դրության, Ազգային սահմանադրության, ազատագրական շարժումների, հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությունը այս կամ այն չափով զբաղեցրել են ազգային-պաշտպանողական երիցյանին²⁷, բուրժուական պատմաբաններ Սարուխանին²⁸, Ատոմին (Ռ. Լումերիկյան), Բյուզանդ Բեչյանին²⁹, Ս. Եղիազարյանին (Եղիազարով)³⁰, Գր. Արծրունուն, Մինաս Նուրիխանին, Հ. Առաքելյանին, Զեյթունյուն (Մ. Սեմերճյան) և շատ ուրիշներին:

²⁷ Ա. Երիցյան, Տաճկահայոց իրաւունքները, «Փարձ», 1876, № 1—4, А. Д. Ерицов, Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881, Список населенных пунктов бывшей Эрзерумской области, находившейся во временном правлении России, Тифлис, 1883.

²⁸ Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860—1910), հատոր Ա, Թիֆլիս, 1912:

²⁹ Բեչյանի Բեչյան, Պատմութիւն Սուրբ Փրկչի հիւանդանոցին հայոցի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1888:

³⁰ С. А. Егнazarов, Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884, Исследования по истории учреждений в Закавказье, часть II, Городские цехи, организация и внутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891.

վերահիշյալ հեղինակները մթերելով և նյութ մատակարարելով պատմագրությունը, դրականի հետ միասին, կատարել են էական սխալներ: Մասնավորապես Սարուխանը ժխտեց Զեյթունի ապստամբության ժողովրդական բնույթը, այն ներկայացրեց իբրև Ֆրանսիայի գործակալների նախապատրաստած փորձ՝ Հայաստանը նապոլեոն III-ի գերիշխանության տակ դնելու նպատակով: Նա չհասկացավ սահմանադրական պայքարի ներքին իմաստը և այն ներկայացրեց իբրև ռուսասերների, բուրժուականների և եվրոպական կողմնորոշում ունեցողների հակամարտություններ, չկարողացավ բացահայտել հասարակական հոսանքների դասակարգային հենքը: Պաշտպանելով հայ բուրժուազիայի շահերը, Սարուխանը սքողեց դեմոկրատական հոսանքի գոյության փաստը, Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունից դատ անտեսեց մնացած բոլոր շարժումներն՝ արևմտահայ իրականության մեջ:

Այսպիսով, քննարկվող խնդրով դրադված նախասովետական հայ պատմագրությունը, փաստագրական մակարդակից չբարձրանալով հանդերձ, իր կղերա-ամիրայական, ազգային-պաշտպանողական ու լիբերալ-բուրժուական մերձեցումները հարմարեցնելով ետևում վարադուրված դասակարգի շահերին, բնականաբար չէր կարող բավարարել այսօրվա մարքսիստ պատմաբաններին: Մեզ համար ոչ միայն անընդունելի, այլև մերժելի է նրանց կոնցեպցիան:

Անժխտելի է, որ դիտական իմաստով պատմագիտական, նախասովետական դեմոկրատական դպրոց շտեղծվեց հայ իրականության մեջ, սակայն դեմոկրատական ուղղության պատկանող գրողները, հրապարակախոսները, քաղաքական գործիչները, ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարաբանները, իրենց բազմաբնույթ այս կամ այն գործում, խոսեցին արևմտահայերի պատմության շատ խնդիրների մասին, որոնք և քննաբար օգտագործում ենք սույն մենագրության մեջ:

Այդ տեսակետից արժեքավոր են Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Հ. Պարոնյանի, Մ. Մամուրյանի, Ա. Թոխմախյանի, Գր. Չիլինկիրյանի, Ա. Արսիարյանի, Բաֆֆու, Մ. Պեշիկթաշյանի և շատ ուրիշների դիտողությունները, հոգվածները, մտորումները, հրապարակած փաստերը՝ հատկապես 1850—70-ական թվականների իրադարձությունների վերաբերյալ:

* * *

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութահայ օջախների նոր պատմության հարցերը զբաղեցրել են արտասահմանի, ավելի ճիշտ՝ ժա-

մանակակից Սփյուռքի հայ պատմաբաններին: Եղեռնից առաջ լույս են տեսել որոշ աշխատություններ, իսկ առաջին աշխարհամարտի օրերին ու նրանից հետո թուրքական սրից մազապուրծ հայ մտավորականները, սփռվելով աշխարհով մեկ, կազմելով ազգային վարչություններ, հայրենակցական միություններ, ձեռնամուխ եղան մի շարք գործերի հրատարակության, գործեր, որոնք գերազանցապես նվիրված են այս կամ այն նահանգի, քաղաքի, գավառի պատմությանը՝ սկսած նրանց սկզբնավորումից, վերջացրած մեր օրերով:

Այդ բնույթի աշխատություններ ստեղծելու առաջնության դասին պատկանում է բազմավաստակ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանին: Նրա գրչին են պատկանում «Պատմութիւն հայ Կեստրիոյ» (երկու հատորով), «Պատմութիւն Եւգոկիոյ հայոց», «Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց», «Պատմական Հայաստանի սահմանները», «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան», «Մինաս Չերազ» և բազմաթիվ այլ ստվարածավալ գործեր:

Հայ ազատագրական շարժումները անտեղի բռնկումներ համարող ազգային-պահպանողական հեղինակը բազում տարիներ է մեղվաջան ու անդադրում աշխատանքով կարողացել է նյութեր հավաքել եվրոպական բազմալեզու գրականությունից. Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի, Փարիզի, Վենետիկի, Վիեննայի արխիվներից և զրանք հրատարակելով ավելի փաստագրական, քան վերլուծական բնույթի իր բազմաքանակ աշխատություններում, կորուստից փրկել է հայոց պատմության նշխարները, հեշտացրել իրենից հետո եկող պատմաբանների գործը, հետևաբար և փաստեր մատակարարել նաև սույն մենագրությունը:

Նմանատիպ աշխատություններ են լույս տեսել Վասպուրականի³¹, Կիլիկիայի հայաբնակ նահանգների, հատկապես Մարաշի, Հաճընի, Զեյթունի, Ադանայի և այլ գավառների ընդհանուր պատմությանը նվիրված³²: Այս աշխատությունների մեջ արժեքավոր տվյալներ են հրապարակվում քննարկվող պատմաշրջանի կարևոր անցքերի մասին, սակայն ընդհանուր առմամբ մակերեսային բնույթ ունեն, հեռու են վերլուծական նպատակագրումից, էլ չենք ասում,

որ հեղինակներն իրենց աշխարհայացքով լինելով բուրժուական պատմաբաններ, տառապում են որոշ միտումնավորություններ:

Սփյուռքահայերի հայրենակցական միությունները հրատարակել են Եղեռնից կենդանի մնացած մարդկանց անցյալին վերաբերող հուշեր ու հուշամատյաններ: Վերջիններիս ամփոփած վավերական, ինչպես նաև ստուգումների խիստ կարոտ տվյալները, որոշ դեպքում հեշտացնում, որոշ դեպքում էլ հակասելով նախորդ աղբյուրներին, չափազանց դժվարացնում են այսօրվա պատմաբանի գործը:

Այդ հուշապատմություններից հիշատակության արժանի են Գ. Երեմյանի «Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց», Մ. Գ. Ժիզմենճյանի «Խարբերդը և իր զաւակները», Վահե Հայկի «Խարբերդը եւ անոր ռակեղէն դաշտը», Թորոս Մատաղճյանի «Յուշամատեան Թումար-զայի», Ղ. Չարբգի «Կարինապատումը» և շատ այլ գործեր: Անմշակ նյութեր պարունակող սույն ստվարածավալ հատորները հեռու են հայ ժողովրդի պատմության ընդհանուր ընթացքը արտացոլելու կարողությունից, որոշ դեպքում իրենց հակաթուրքական տենդենցը հասցնում են սուրբեկտիվիզմի, բայց և այնպես պարունակում են նաև հետաքրքրական փաստեր, վավերագրեր, հուշեր, քարտեզներ, որոնք արժեք ունեն հետազոտողի համար:

* * *

Արեւմտյան Հայաստանի, Հայկական Կիլիկիայի ու գաղութահայ օջախների նոր պատմության հարցերը գրավել են Սովետական Հայաստանի պատմաբանների ուշադրությունը: Այս ուղղությամբ տարիներ շարունակ մեծ ջանքեր է թափել, գիտական պատկառելի ժառանգություն է թողել պատմաբան Լեոն, որի գործերի մի մասը գրվել են 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակին, իսկ խնդրին վերաբերող հիմնական աշխատությունները՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո: Նրա գրչին պատկանող «Գրական կորուստները» խորագրված հոդվածաշարը, «Հայոց պատմության նորագույն շրջանը» դասախոսությունների սղագրությունը, «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» երկարակ մենագրությունը և այլ աշխատությունները քննարկում են արեւմտահայերի նոր պատմության և մշակութային կարևոր խնդիրներ: Սրանց մեջ խոսվում է Արեւմտյան Հայաստանի տնտեսական դրության, հայ հատարակական-քաղաքական հոսանքների, ազգային-ազատագրական շարժումների ու նրանց գաղափարաբանության, պոլսահայ գաղթօջախի նոր պատմության և այլ հարցերի մասին:

31 Հ ա մ ր ա ձ ու մ Եր ա մ ե ա ն, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ադերսանգրիա, 1929, հատոր Ա և Բ:

32 Գ. Է. Գ ա լ ու ս տ ե ա ն, Մարաշ կամ Գերմանիկ և Հերոս Զեյթուն, 1934, Նիւ Եորք, Յ. Պ. Պ օ ղ ո ս ե ա ն, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակայ Գօղան-տաղի հայ գիւղերը, 1942, Լոս-Անճելես, Քալիֆորնիա, Զեյթունի պատմագիրք, 1960, Պոլսոս-Այրէս:

Լեոն նախորդներից մի քայլ առաջ է անցնում, հարցերի ուսումնասիրությունը փաստագրական մակարդակից տանում է վերլուծության ուղիները, ցույց տալիս Թուրքիայի վարած ազգային-զաղութային քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ և վերագնահատումների ուղի բռնում հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների վարքագծի վերաբերյալ:

Սակայն տնօրինի է, որ սկզբում ունեցած լիբերալ-բուրժուական աշխարհայացքը, հետագայում Պոկրովսկու դպրոցի կնքադրոշմը ակնհայտ են նրա գործերի վրա, որոնց պատճառով էլ հակասություններով լի են Լեոնի աշխատությունները, հաճախ սխալ ու միակողմանի են հեղինակի գնահատականները՝ հայ ազատագրական շարժումների, հասարակական-քաղաքական գործիչների ու մտավորականների վերաբերյալ:

Արժույթիական լիբերալիզմը ժամանակին կուրացրեց Լեոնին և թույլ չտվեց ճիշտ գնահատել առաջավոր դիրքերում գտնվող, արեւմտահայ գեմոկրատ Ստ. Ոսկանյանի աշխարհայացքը: Լեոն լիբերալ պիտակ տվեց Ստ. Ոսկանյանին, մոռացավ նրա նախանալ-բանդանական, 1850-ականների գեմոկրատական գործունեությունը, չտեսավ երկուսի գաղափարական առնչությունները, բնականաբար և առաջինի աշխարհայացքային հեարնթաց շարժումը³³: Ավելի վատթար վիճակում ներկայացվեց մեծ գեմոկրատ, նալբանդյանի գաղափարամերձ, արեւմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում խոր ակոս գծող Մ. Մամուրյանի ժառանգությունը, իսկ նրա աշխարհայացքը գնահատվեց իբրև լիբերալ տատանումներ ունեցող պակասազորակաճի³⁴:

Ճիշտ բացահայտելով հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայի վարած սոցիալական ու ազգային քաղաքականության կույությունը, Լեոն արեւմտահայ հանուր գյուղացիությանը որակեց իբրև հուր-տերի³⁵, նույնիսկ մերժեց ազատ գյուղացիության գոյության փաստը Թուրքիայում: Նա չտեսավ, որ 1840—70-ական թվականներին, այսինքն՝ «Թանգիմաթի» կիրառության շրջանում, Թուրքիայում իրավականորեն ձեւակերպված հայ ճորտեր գրեթե չկային, իսկ փաստապես ճորտացվածներն էլ կազմում էին գյուղացիության չնչին տոկոսը: Գյուղացիության հիմնական զանգվածը հողատեր, թե հողազուրկ, համենայն դեպս ազատ գյուղացիներ էին:

33 «Մուրճ», 1901:

34 Նույն տեղում, էջ 270:

35 Լեոն, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934, էջ 38:

Գաղութահայ օջախներում ծավալած, Թուրք-կլորոպական առեւտուրը կամրջող կոմպրադորական բուրժուազիայից զատ, պատմաբանը չկարողացավ նշմարել գաղութահայ ազգային բուրժուազիայի բարձրացումը, ազատագրական շարժումների ղեկավար դառնալը, ուստի և իր որոնումների մեջ հայկական շարժումները որակեց իբրև «ռուսահայ ինտելիգենցիայի գործը»³⁶: Նա փաստորեն անտեսեց հայ ազատագրական շարժումների ինքնարուխ բնույթը, դրանք դիտեց իբրև դրսից «ներմուծված» երևույթներ: Հասկանալի է, որ հեռու մնալով մարքսիստական գաղափարախոսությունից, բեղմնավոր պատմաբանը պիտի խարխափեր հակասությունների բավիղում, կատարեր սխալներ և անուղղակիորեն հետագա ուսումնասիրողներին հարկադրեր զբաղվելու իր սխալների շտկումով:

Ահա այսպիսի մակարդակով էր սովետական մարքսիստական պատմագրությունը նախորդներից ընդունում արեւմտահայերի հասարակական զարգացման ընթացքի ուսումնասիրությունը և շարունակում իր աշխատանքը: 1926 թ. «Նորք» հանդեսում լույս է տեսնում Ա. Կարինյանի «Հին Թուրքիան և Թուրքահայերը» հոդվածաշարը: Այստեղ ընդհանուր գծերով բնութագրվում են հողատիրության ձևերը, հողատիրական հարաբերություններն Արեւմտյան Հայաստանում, Թուրքիայի վարած հարկային ու ազգային քաղաքականությունը աշխատավոր զանգվածների նկատմամբ: Սակայն հոդվածաշարի հեղինակը գաղափարական պայքար մղելով լիբերալ ու դաշնակցական հեղինակների դեմ, երբեմն պատմական իրողությունը զոհում է քաղաքական կոնյուկտուրային:

Բանասեր-պատմաբանի կարծիքով արեւմտահայ գյուղացիությունը Թուրքիայում ավելի բարվոք վիճակում էր ապրում, քան Ռուսաստանում³⁷: Նա մոռանում էր, որ Թուրքիայում այլահավատի համար հարստությունը չէր կարևոր, այլ աչգ հարստության ապահովությունը, մի հանգամանք, որն իսպառ բացակայում էր: Արդեն մերժվել է հեղինակի այն թեզը, թե Արեւմտյան Հայաստանի հայ գյուղացիներն ավելի լավ են ապրել, քան քրդերը, թուրքերը, ասորիները:

Անհայտ չէ, որ մինչև 1930-ականների կեսերը արեւմտահայերի պատմության ուսումնասիրությունը թողնված էր երեսնիվայր իրավիճակում: Միայն 1935 թ. լույս տեսավ Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ

36 Լեոն, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934, էջ 21:

37 «Նորք», 1926, դիրք առաջին, էջ 166:

երկերը», Աշոտ Հովհաննիսյանի առաջարկով, ընդարձակ կոմեն-
տարներով³⁸: Գիտական նալրանդյանագիտությունը հիմնադրող այս
գործով հրապարակ եկան արևմտահայ իրականությանը վերաբերող
փաստաթղթեր, հոգվածներ: Առաջին անգամ լույս տեսավ 1862 թ.
Մայիսի 14/26-ին Մ. Նալրանդյանին գրած Ս. Թադևոսյանի նա-
մակը, «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը» հոգվածը, սենա-
տական գործը: Գրանցով նոր լույս սփռվեց մեծ հեղափոխականի՝
արևմտահայ բարեկամների հետ ունեցած կապերի, ինչպես նաև
նրա ու ռուս հեղափոխական ղեմավարտների շփման կետերի վրա:

1950-ականների երկրորդ և 1960-ականների առաջին կեսը արև-
մտահայ հատվածի, սովետական պատմագրության հետազոտման,
աննախընթաց վերելքի տարիներն էին: Վերականգնվելով կուսակ-
ցության քաղաքականության լենինյան նորմերը, լայն հնարավորու-
թյուններ ընձեռնվեց հասարակական գիտությունների զարգացմանը,
տարիներ առաջ գրված գործերի լույս աշխարհ գալուն:

1955 թ. լույս տեսավ Աշոտ Հովհաննիսյանի «Նալրանդյանը և
նրա ժամանակը» սովորածավալ մենագրության առաջին, իսկ
1956 թ. երկրորդ հատորը: Առաջին գործում բարձրացրած խնդիր-
ները, ի միջի այլոց հիշատակված ղեմքերն ու ղեպերը, հրապարակ
են բերվում ավելի մեծ կտավի վրա, ուսումնասիրվում 1850—
60-ական թվականների Հայաստանի երկու հատվածների, հատկա-
պես գաղթաշխարհի ազգաբնակչության ծավալած հասարակական-
քաղաքական շարժումները: Ընդարձակ բաժիններ նվիրվեցին Ստ.
Ոսկանյանի, Հ. Սվաճյանի գործունեության վերլուծությանը, բացա-
հայտվեց Մ. Նալրանդյանի արևմտահայ բարեկամների ցանցը,
հերքվեցին մի շարք գործերում արված փութկոտ վարկածները,
«գաղտնի կոմիտեների», չարածն ու չգրածը Մ. Նալրանդյանին վե-
րագրողների տեսությունները և այլն:

Այսուհանդերձ «Նալրանդյանը և նրա ժամանակը» մենագրու-
թյունը արևմտահայ հատվածի միայն մեկ էտապի՝ 1850—60-ա-
կանների պատմության թվարկած հարցերը լուսաբանում է Նալ-
րանդյանի առնչությամբ, նրա գիմանկարը ավելի ցցուն դարձ-
նելու նպատակով: Գրքի հեղինակը արևմտահայերի որևէ էտապի
ամբողջական պատմությունը շարադրելու նպատակ չի ունեցել:

Թուրքիայի բռնատիրության դեմ բարձրացող հայ ժողովրդի
1850—70-ական թվականների ազգային-ազատագրական շարժում-

ները հանգամանորեն ուսումնասիրվել են Մ. Գ. Ներսիսյանի մենա-
գրության և հոգվածների մեջ³⁹: Պատմաբանի ջանքերով առաջին
անգամ բնութագրվեց Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական
և քաղաքական կացությունը 19-րդ դարամիջին: Պատմական լայն
ֆոնի վրա ներկայացվեց Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության, ինչ-
պես նաև Վանի, Մուշի, Չարսանջակի շարժումների պատմությունը:
Համազգային գունավորում և համադեմոկրատական բովանդակու-
թյուն ստացած հայ ազգային-ազատագրական այդ շարժումները
դիտվեցին իբրև հետևանք սուլթանական բռնատիրության անտա-
նելի ճնշումների: Վերլուծվեց հայ ազատագրական պայքարի գա-
ղափարաբանությունը, բնութագրվեց այդ պայքարի հանդեպ հայ
հասարակական հոսանքների դիրքավորումը, նրանց ունեցած քա-
ղաքական կողմնորոշումը:

Արևմտյան Հայաստանի նոր պատմության հարցերը տասնամ-
յակներ շարունակ զբաղեցրել են Վ. Ա. Պարսամյանին: Տակավին
1940-ական թվականներից սկսած լույս տեսնող նրա հոգվածնե-
րում, մենագրությունների և կազմած դասագրքերի⁴⁰ մեջ քննարկ-
վում են արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական կացությունը 1830—
50-ականներին, «Ազգային սահմանադրությունը», հայ ազատա-
գրական շարժման գաղափարաբանությունը, հասարակական-քա-
ղաքական հոսանքները 50—60-ականներին: Ուրվագծվում են պոլ-
սահայ գաղթաշխարհի տնտեսական դրությունը, էսնաֆական միու-
թյունների գործունեությունը, քաղաքները, արհեստագործությունը,
առևտուրը՝ 19-րդ դարի առաջին կեսին:

Պատմաբանի կարծիքով հայ իրականության մեջ եղել են
(1850—60-ականներին) հասարակական-քաղաքական երեք հո-
սանք՝ ռեակցիոն-պահպանողական, լիբերալ-բուրժուական և հե-
ղափոխական-դեմոկրատական: Նա կանգ է առնում ազգային դեմո-
կրատների՝ Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Մամուրյանի, Գր. Զիլինկիրյանի
գործունեության վրա, ճիշտ վերլուծում արևմտահայ այդ գործիչ-
ների աշխարհայացքը:

³⁹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրու-
թյունը (1860—80 թթ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, 1946, № 10, Հայ ժողովրդի
ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.,
Երևան, 1955, Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը, «Պատմա-բանասիրա-
կան հանդես», 1962, № 4 (19):

⁴⁰ Վ. Ա. Պարսամյան, Հայկական հարցի զարգացման պատմական ու-
ղիները մինչև Բեդլիի կոնգրեսը («Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, 1946, № 11—12),
Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958, Հայաստանը
19-րդ դարի առաջին կեսին (Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7), Երևան, 1960:

³⁸ Մի քանի նալրանդյան, Անտիպ երկեր, խմբագրությամբ և կո-
մենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935:

Հայ աղատադրական շարժումների մի էտապի՝ 1860-ականների, մասնավորապես Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության պատմության հանդամանալից շարադրանքը կատարել է Վ. Մելիքսեթյանը⁴¹, իսկ հետագայում զբաղվել նաև դրան նախորդող ու հետնորդող Ուլնիայի ապստամբությունների, Վանի զինված ելույթի (1862 թ.), հայ հասարակական հոսանքների ու մեծ պետությունների դեպի այդ իրադարձությունները բռնած ընթացքի հարցերով: Պատմաբանի գործերը դիտական ճանաչում դառն նաև արտասահմանում: Սփյուռքի մտավորականները հատվածաբար կամ ամբողջովին արտատպեցին դրանք:

Ռուս-թուրքական 1828—29 թթ. պատերազմի պատմությանն իբրև ֆոն, Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական դրությանն է անդրադարձել Ա. Ներսիսյանը⁴²: Ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական կացության նկարագրությունից դատ, այստեղ խոսվում է եվրոպական կապիտալի կատարած բացասական դերի, արևմտանվրոպական միսիոներների քայքայիչ գործունեության մասին: Սակայն աշխատության հեղինակն այդ հարցերի պատմությունը շարադրում է Թուրքիայի ու Հայաստանի պատմությանը վերաբերող, ընդհանրապես հայտնի, մասամբ միայն նորահայտ փաստերին հենված, չտարբերանշելով պատմության պարբերացումը, անտեսելով նախաթանգիմաթյան ժամանակահատվածի առանձնահատկությունների յուրահատուկ բնույթն եաթանգիմաթյան պատմաշրջանից: Նրա աշխատության մեջ կան փաստական սխալներ և ոչ ճիշտ բացատրություններ:

Թուրքիայի վարած ազդարարային քաղաքականության բացահայտմանն է նվիրված Ե. Ղ. Սարգսյանի զիրբը⁴³, իսկ թուրք պատմագրության կեղծարարության մերկացումներին անդրադարձել են Ե. Սարգսյանը, Ռ. Սահակյանը⁴⁴, Մ. Զուլալյանը⁴⁵: Վերոհիշյալ հեղինակները համոզիչ փաստերով կարողացել են մերկացնել այս-

օրվա թուրք պատմաբանների կեղծապատիր կոնցեպցիան և արժանի հակահարված տվել նրանց:

Առանձնապես արժեքավոր նյութ են մատակարարում Ա. Սաֆրաստյանի հրատարակած ժողովածուները՝ «Թուրքական ազդերը Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» և նրա ու Մ. Զուլալյանի թարգմանած, ծանոթագրած «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանի մասին» կանոնադրության տեքստերը:

Արևմտյան Հայաստանի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ազդարարային հարաբերությունների պատմությունը շարադրել է Ա. Ս. Համբարձյանը⁴⁶: Նրա այս աշխատության մեջ խոսվում է հողատիրությունից ձևերի ու հողատիրական հարաբերությունների, գյուղացիության կատեգորիաների, դասային ու դասակարգային տարբերակման, աշխատավորության շահագործման շափերի ու եղանակների, արդյունաբերության, առևտրի, եվրոպական կապիտալիզմի խաղացած բացասական դերի մասին՝ Թուրքիայի տնտեսության քայքայման գործում: Սակայն դժվար է համաձայնել Ա. Համբարձյանի այն տեսակետների հետ, թե գյուղացիության ճորտացումն Արևմտյան Հայաստանում «իրավապես ձևակերպված էր»⁴⁷, որ 19-րդ դարի սկզբին «...գյուղացիները գտնվում էին հիմնականում կախյալ, նոստակա և մասամբ ազատ վիճակում»⁴⁸, որ 1876 թ. Կարինի վիլայեթն արդեն տրոհվեց յոթը վիլայեթների և այլն: Մասնակի վրիպումներով ու սխալներով հանդերձ, Ա. Համբարձյանի սույն աշխատությունը եզակի է իր տեսակի մեջ և հիմնականում ճիշտ պատկերացում է տալիս 19-րդ դարի երկրորդ կեսի, 20-րդ դարի սկզբի Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական զարգացման մասին:

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութահայ մշակույթի ու հասարակական-քաղաքական շարժումների պատմությունով տարիներ շարունակ զբաղվել է Ա. Բ. Կարինյանը⁴⁹: Նրա կողմից առաջին ան-

41 Վ. Մելիքսեթյան, Զեյթունի 1862 թ. վականի ապստամբությունը (Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», հատոր 2, 1950), Զեյթունի հերոսամարտերը, 1960, Երևան, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը, 1962, Երևան:

42 Ա. Ն. Ներսիսյան, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ուսուցական օրինակագրության 19-րդ դարի առաջին կեսին, 1962, Երևան:

43 Е. К. Саркисян, Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX в., Ереван, 1957.

44 Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր պատմության նկարագրումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:

45 Մ. Զուլալյան, Պատմության նենգափոխման մի արտառոց օրինակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 271—277:

46 Ա. Ս. Համբարձյան, Ազդարարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965:

47 Նույն տեղում, էջ 75:

48 Նույն տեղում, էջ 269 (ընդգծումները մերն են—Ջ. Ղ.):

49 Ա. Բ. Կարինյան, Արևմտահայ լուսավորիչները 1860—1870-ական թվականներին, «Տեղեկագիր», 1944, № 6—7, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, 1956, Երևան, հատ. 2, 1960, Երևան:

դամ ճիշտ բնութագրվեցին Գր. Զիլինկիրյանի, Ա. Հայկունու, Ստ. Ոսկանյանի աշխարհայացքը, բնդարձակ էջեր նվիրվեցին Փարիզի, Վենետիկի, Վիեննայի գաղթօջախների հայ մշակույթի պատմությանը: Հետաքրքիր փաստեր հրապարակվեցին Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության՝ հայ պարբերական մամուլում ունեցած արձագանքների մասին: Սակայն վիճարկելի են Մ. Մամուրյանին, Մխիթարյաններին՝ հեղինակի տված գնահատականները:

Այս բնագավառում արժեքավոր ավանդ են արևմտահայ մշակույթին, դրական ու քաղաքական շարժման լավածանոթ Գ. Խ. Ստեփանյանի հոդվածները, գրքույկներն ու գրքերը⁵⁰: Նրա ջանքերով մշակվեցին Ա. Հայկունու, Ն. Ռուսինյանի, Ա. Արիարյանի, Կ. Փանոսյանի, Հ. Պարոնյանի և արևմտահայ շատ գրողների, հրապարակախոսների ու քաղաքական գործիչների գիտական կենսագրությունները, ճշգրտվեց վերջիններիս աշխարհայացքը, շրջանառության մեջ գրվեցին հայատառ թուրքերեն մամուլից ու գրականությունից վերցրած այնպիսի փաստեր, որոնք մինչև օրս եղակի են իրենց տեսակի մեջ և սնում են ոչ միայն պատմաբաններին, այլև բանասերներին: Ստեփանյանն անդրադարձել է նաև Աղգային սահմանադրության, արևմտահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությանը:

Արևմտյան Հայաստանի պատմության հարցերը լուսաբանվել են նաև Մ. Զուլալյանի⁵¹ և Ռ. Փ. Հովհաննիսյանի⁵² աշխատություններում: Եթե Մ. Զուլալյանը ուսումնասիրում է միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ապա Ռ. Հովհաննիսյանը շարադրում է 1870—80-ականների հայ ազատագրական շարժումների պատմությունը, տալիս շարժման պատճառները, բնութագծում հայ զանգվածների ապրելակերպը՝ Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին և նրանից հետո:

Մ. Նալբանդյանի և արևմտահայ դեմոկրատների գործնական ու գաղափարական կապերին են նվիրված բանասերներ Ա. Մակար-

⁵⁰ Գ. Խ. Ստեփանյան, Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես աղիղ ճանապարհ» աշխատության արձագանքները 1862—1872 թթ. տասնամյա-հատոր առաջին, 1962, Երևան, «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր երկրորդ, ներածություն:

⁵¹ Մ. Կ. Զուլալյան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, 1966, Երևան:

⁵² Ռ. Փ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ աղգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը, 1965, Երևան:

յանի, Ս. Սարինյանի, Ա. Ասատրյանի, Ա. Ինճիկյանի գրքերն ու հոդվածները: Փիլիսոփաներ Հ. Գաբրիելյանը, Գ. Գասպարյանը՝ դրադվել են Մ. Մամուրյանի, Հ. Սվաճյանի, Ն. Ռուսինյանի, Ն. Զորայանի և այլ մտածողների փիլիսոփայական ու հասարակական-քաղաքական հայացքների վերլուծությամբ: Տնտեսագետներից միայն Խ. Գ. Գուլանյանն է անդրադարձել Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսության ճյուղերի բնութագրությանը, վերլուծել Ն. Զորայանի, Մխիթարյանների տնտեսագիտական հայացքները, ուրվագծել համբյարությունների դերը 19-րդ դարում (տե՛ս Խ. Գ. Գուլանյան, Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, Երևան, 1959):

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութահայ օջախների, այնտեղ ծավալված հասարակական-քաղաքական շարժումների պատմությունը տարիներ շարունակ զբաղեցրել են և մեզ⁵³: Հրատարակել ենք մի շարք հոդվածներ, գրքեր, ձեռագիր վիճակում մնում է 1959 թ. պաշտպանած մեր թեկնածուական դիսերտացիան, որոնց մեջ առաջադրած տեսակետները վերաքննվում են և ամբողջացվում սույն մենագրությունում:

Թուրքիայի պատմությամբ զբաղվող սովետական պատմաբանների Մոսկվայի ու Լենինգրադի գիտահետազոտական ինստիտուտներում աշխատողները, իրենց հրատարակած աշխատություններին մեջ այս կամ այն կերպ անդրադարձել են Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը, շրջանառության մեջ դրել նոր փաստեր և արե՛ծ ճիշտ ու երբեմն էլ, արևմտահայերի պատմական դարգացման անտեղյակությունից բխող սխալ եզրակացություններ:

Այդ աշխատությունների մեջ արժեքավոր է Ա. Գ. Նովիչևի գիրքը⁵⁴, որտեղ խոսվում է Թուրքիայի ասիական նահանգների, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական կացության, բերդական դերբեյությունների ոչնչացման, քաղաքների, արհեստագործության, առևտրի, մեկ խոսքով տնտեսության պատմության

⁵³ Հ. Մ. Ղազարյան, Արևմտահայ դեմոկրատական հոսանքը 1860-ական թվականներին, ձեռագիր, թեկնածուական դիսերտացիա, Երևան, 1959, ավտոնֆերատ, Западно-армянское демократическое течение 1860-ых годов. Գրիգոր Զիլինկիրյան, 1959, Երևան, Մատենոս Մամուրյան, 1961, Երևան, Հ. Սվաճյանի աղգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը («Տեղեկագիր», 1958, № 7), Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը («Տեղեկագիր», № 10, 1962):

⁵⁴ А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937.

մասին: Փաստեր են հրապարակվում կայսրության ռազմա-քաղաքական ու վարչական կարգերի, վարչական բաժանումների փոփոխությունների վերաբերյալ: Ա. Ֆ. Միլլերը, ի տարբերություն առաջինի, տարիներ շարունակ զբաղվել է Թուրքիայի քաղաքական պատմության, նոր պատմաշրջանի հարցերով, հրատարակել մի շարք մենագրություններ⁵⁵:

Արժեքավոր դիտողություններ են հրապարակվել Պ. Մուխսեկի, Յու. Ա. Պետրոսյանի⁵⁶, Ա. Դ. Ժելտյակովի, Բ. Մ. Դանցիգի⁵⁷ և շատ ուրիշների աշխատություններում: Այս հեղինակների թույլ տված վրիպումները, կոնցկալցիոն սխալները բնագիտական են հետագա էջերում:

Այսպիսով, ծովածավալ են սույն մենագրության նյութին վերաբերող գրականությունը, սկզբնաղբյուրները, որոնց մանրակրկիտ վերլուծությունը մեզ դուրս կրեբեր առաջադրված խնդրի շրջանակներից:

* * *

Բոլորովին նպատակ չունենալով նսեմացնել վերահիշյալ աշխատությունների, նույնիսկ առանձին հոդվածների արժանիքները, հանգամանորեն թվարկելով, դնահատելով ու բնագատելով դրանք, պետք է ավելացնել, որ դրանցից և ոչ մեկը, նույնիսկ բոլորը միասին չեն կարող ամբողջական պատկերացում տալ Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայ գաղթախների 1800—1870 թթ. պատմության վերաբերյալ: Դեռևս բացակայում են արևմտահայերի 1800—1830-ական թվականների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրության, քրդական դերբեկությունների ոչնչացման, հայ-քրդական հարաբերությունների, Զմյուռնիայի հայ գաղթախի, Ազգային սահմանադրության, առավել ևս 1850—60-ական թվականների արևմտահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությունը բովանդակող աշխատությունները: Ամբողջական բացատրեր են մնացել հայ ազատագրական շարժումների, գավառահայ բուրժուազիայի ձևավորման, քաղաքային կյանքի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

⁵⁵ А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947, Краткая история Турции, М., 1948.

⁵⁶ Ю. А. Петросян, «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958, А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1965.

⁵⁷ Б. Данциг, Турция, М., 1949.

Բնական է, որ եթե նույնիսկ հավակնություն ունենայինք, շատ դժվար կլիներ սպառիչ պատասխան տալ այդ հարցադրումներին, մանավանդ որ արխիվային նյութերի մեծ մասը արևմտահայության հետ կամ զոհվել են Եղեռնին, կամ տարագրվել արտասահմանի հայ գաղթախները, ընդարմացվել Կ. Պոլսի պատերաքարանում, անմատչելի դառնալով սովետահայ պատմաբաններին: Արտասահմանից ամենօրյա ստացված արխիվը, ձեռագիրը, հաճախ նորանոր էջեր են բացում հայոց պատմության մեջ, հեղինակներին պարտադրում սրբագրություններ անելու:

Նման դժվարությունների գիտակցմամբ, փորձելով շարադրել արևմտահայերի 1800—1870 թթ. պատմության հարցերը, ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրներն ու գրականությունը, մեր հայացքը հասնում է Հայաստանի ու Սովետական Միության մյուս արխիվներին: Զանազան են հայտնաբերել նոր փաստեր՝ մեր եզրակացությունները ստուգելու ու հիմնավորելու համար: Ուրեմն մենագրության առաջը դարձնելով սկզբնաղբյուրները, պարբերական մամուլը, իբրև հենք ենք ունեցել արխիվային նոր նյութերը, ձեռագրերը:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից առանձնացրել և ուսումնասիրել ենք Ղևոնդ Փիրղալեմյանի հավաքած «Պատմական նշխարները»: Այդ հավաքածուի մեջ նյութեր կան Վասպուրականի տնտեսական կացության, քաղաքական անցուղարձերի վերաբերյալ: Երեմիա Տեկանցը թողել է 11 հատորից բաղկացած (4177, 4149, 4180, 4182, 4184 և այլն) հուշեր, փաստաթղթերի պատճեններ, ականատեսի գրառումներ: Սրանք նոր լույս են սփռում հայ ազատագրական շարժումների, հատկապես Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությանը հետնորդող, պոլսահայ առաջավոր մտավորականների գործունեության վրա: Քոլոզ վարժապետի դրչին պատկանող ծավալուն ու չափածո պատմությունը (Մատենադարանի № 9424 ձեռագիր) տեղեկացնում է քրդական հովտատերերի (դերբեկյան) ոչնչացման, հայ-թուրքական դիմադրական շարժման մասին, որն ուղղված էր քուրդ ասպատակիչների ու նրանց օգնության եկած պարսկական բանակախմբերի դեմ:

Երուսաղեմի մատենադարանի 2738 թվահամարի տակ է պահվում Տեր Մովսես քահանայի պատմած և մեկ ուրիշ ձեռքով գրառած «Զեյթունի 1862 թ. անցքերը» խորագրված ձեռագիրը: Այս ամենահավաստի սկզբնաղբյուրն է հերոսական ապստամբության վերաբերյալ: Վերջերս այդ ձեռագրի միկրոպատճենը Երևանի փոխադրեց պրոֆ. Լևոն Խաչիկյանը և տրամադրեց մեզ օգտագործելու, որի համար անկեղծ շնորհակալություն ենք հայտնում նրան:

Ուսումնասիրության ատաղձ են դարձել Մատենադարանի բազմաթիվ արխիվներում, հատկապես Կաթողիկոսական դիվանում, Մ. Իզմիրլյանի, Ալ. Երիցյանի, Ն. Աշտարակեցու, Մսերյանների, Լազարյանների, Հարություն Աբրահամյանի, Տիրայր վարդապետի, Կարապետ արքեպիսկոպոսի, «Զանազան հեղինակների» և ուրիշ անուններ կրող արխիվային ֆոնդերում պահված փաստաթղթերը։ Այդ նյութերը կարելի է բնութագրել իբրև կուսական վիճակում գտնվող սկզբնաղբյուրներ՝ երկրի տնտեսական դրության, Թուրքիայի հարկային հարստահարությունների, ժողովրդի ու եկեղեցու, եկեղեցու ու պետության փոխհարաբերությունների, նվիրակների ինստիտուտի, էսենաֆական միությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ։

Հստ էության նույն բնույթն ունեն շՍՍՀ ՊՊԿ արխիվի Կաթողիկոսական դիվանում (ֆոնդ 57), էջմիածնի Սինոդի (ֆոնդ 56), Կարինի Սանասարյան վարժարանի և նույն արխիվի այլ ֆոնդերում պահված փաստաթղթերը։ Պատմաբանների ջանքերով տարիներ շարունակ ուսական և վրացական արխիվներից հայտնաբերված փաստաթղթերի պատճենները հավաքվել են Հայաստանի Պետական պատմական արխիվում, ուր և գոյացել է մեր թեմայի համար հարուստ նյութեր պարունակող, բազմաբովանդակ «Փաղվածքների ֆոնդը»։ Թուրքական ֆերմանների ֆոնդը բովանդակում է բացառապես սուլթանների, շահերի, խաների տված հրովարտակները։ Սրանց մեծ մասն ունեն հայերեն թարգմանությունները։ Իրենց բնույթով եզակի այդ փաստաթղթերը անհայտ են պատմագիտական աշխարհին։

ՇՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության գրականություն և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ) են պահվում այն փաստաթղթերի իսկականները, որոնք բանասերների ջանքերով հանվել են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի գիվանից կամ Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքից, իրենց հետ տարադրել հայ գաղթօջախները, ապա առաքվել Սովետական Հայաստան։ Առանձնապես արժեքավոր են, 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացվելիք ղեկուցագիրը կաղմելու նպատակով, Արևմտյան Հայաստան ու հայաբնակ նահանգներ ուղարկված, Գ. Սրվանձությանցի գլխավորած հանձնախմբի կատարած ուսումնասիրության արդյունքն հանդիսացող վավերագրերը, որոնք Թ. Ազատյանն է ուղարկել Սովետական Հայաստան և այժմ էլ պահվում են ԳԱԹ-ի, նրա անունը կրող «արխիվի» երրորդ բաժնում։ Այստեղ նոր նյութեր կան Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության, նապոլեոն 3-ի հետ հայերի վարած բանակցությունների վերաբերյալ։ Պահվում

են Թ. Ազատյանի ձեռագրերը, եղևնից վերապրողների հուշերը՝ Արևմտյան Հայաստանի, հատկապես Ակն քաղաքի ու նրա շրջակայքի տնտեսական ու քաղաքական դրության վերաբերյալ։

Արժեքավոր փաստաթղթեր են պահվում Համբարձում Առաքելյանի, «Մշակի», Արշակ Չոպանյանի, Գարեգին Սրվանձությանցի, Դյուտ քահանա Աղանյանցի, Արշակ Ալպոյաճյանի ֆոնդերում։ Վերջինիս «Տպագրության արուեստ և հայք» անտիպ, սովորածավալ ձեռագիրը հետաքրքիր փաստեր է պարունակում գաղութահայ օջախների տնտեսության և մշակույթի վերաբերյալ։

ՇՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվից վերցրել ենք պրոֆ. Լեոյի ֆոնդում հավաքված փաստաթղթերը՝ գավառահայ հարստահարությունների մասին, ինչպես նաև Ստ. Ոսկանյանի «Արևմուտք» հանդեսի 1864—65 թվականների մի քանի համարների արտագրությունը։ Պարբերականի բացակայության պատճառով, վերջինս միակն է և հնարավորություն է ընձեռում պատկերացնելու հրապարակախոսի կյանքի երկրորդ շրջանում կատարած հետընթաց շարժումը։

Վրացական ՍՍՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ) բազմաթիվ ֆոնդերից հայտնաբերել ենք մի շարք փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի առևտրի, արհեստագործության, քաղաքային կյանքի, վարչական բաժանումների, եկեղեցական թեմերի, նվիրահավաքության, եկեղեցուն ու վանքերին տրված հարկերի պատմությանը։ Այդ նյութերը պահվում են հետևյալ ֆոնդերում. «Կովկասի կառավարչապետի ղիվանագիտական գրասենյակի» (ֆոնդ 11), «Թիֆլիսի քաղաքային վարչության» (199), «Կովկասի քաղաքացիական կառավարման գլխավոր կառավարչապետի գրասենյակում» (ֆոնդ 5), «Անդրկովկասի կառավարչապետի գրասենյակում» (ֆոնդ 2), «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի» (ֆոնդ 416), «Մաքսային հիմնարկությունների» (ֆոնդ 378—380) և այլ ֆոնդերում։ Հետաքրքիր են № 5 ֆոնդում պահված փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են (գործ 2093) հայ-լեհական «ղավաղրական կոմիտեների» ստեղծման պատմությանը (1870—71 թթ.)։

Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (ՌԱՔԱ—АВНР) են պահվում ցարական գործակալների, Կ. Պոլսի ուսական դեսպանի, իսկ հետո նաև Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում նստած հյուպատոսների հաղորդագրությունները, դրանց վրա հիմնված, արտաքին գործերի մինիստրների ղեկուցագրերն՝ ուղղված կայսրին կամ փոխարքային։ Այդ նյութերը ղեռա-

զանցապես վերաբերում են 1800—1850-ականների քաղաքական անցուղարձեղին, իսկ Ղրիմի պատերազմից հետո արտացոլում են նաև ժողովրդի դրությունը, հարկային հարստահարությունները, հայ-քրդական, հայ-թուրքական հարաբերությունները, արևմտահայության վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը: Մեզ հաջողվեց նյութեր քաղել հետևյալ ֆոնդերից՝ «Հայկական գործերը», «Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունը», «Քաղաքխիվ», «Գլխավոր արխիվ V—Ա₂», «Սանկտ—Պետերբուրգի գլխավոր արխիվ 1—9», «Թուրքական գրասենյակ» («Հինը», «Նորը») և այլն:

Օգտագործել ենք նաև ՍՍՀՄ ռազմա-պատմական (ЦГБИА) արխիվի որոշ նյութերը, որոնք պահվում են № № 1300, 2000, «Ասիայի ռազմական վարչության» և այլ ֆոնդերում: Սրանք գալիս են լրացնելու նախորդ արխիվների նյութերին, այն տեսակետից, որ 1800—1850-ականների արևմտահայերի տնտեսության մասին տվյալները հայկական ու ռուսական մյուս արխիվներում քիչ են, իսկ այստեղ առատ:

Այսպիսով, գրականության, պարբերական մամուլի, ձեռագրերի, արխիվային նյութերի հիման վրա մենք շարադրում ենք Արևմտյան Հայաստանի, Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի, մասամբ Հայկական Կիլիկիայի 1800—1870 թթ. պատմությունը, իհարկե չհավանելով ընդգրկելու բոլոր հարցերը: Մեզ այստեղ հիմնականում զբաղեցրել է արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գոյավիճակը նախաթանգիմաթյան՝ 1800—1830 թթ. տարիներին, ինչպես նաև «Թանգիմաթի» կիրառման ու հետագա պատմաշրջանում՝ 1830—70-ականներին:

Հատուկ զուգններ ենք նվիրել Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի, Զմյուռնիայի տնտեսական դրությանը, արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրությանը», ազատագրական շարժումներին, հասարակական-քաղաքական հոսանքների պատմությանը: Բնական է, որ նման բարդ խնդիրներին, մի հեղինակ, ինչքան էլ աշխատելիս լինի, չի կարող սպառիչ պատասխան տալ: Այդուամենայնիվ այս ուղղությամբ մենք ջանացել ենք առաջին փորձը կատարել, թե որքան է հաջողվել, այդ կասի անկողմնակալ քննադատը:

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1800—1830 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԻՆՉԵՎ «ԹԱՆՁԻՄԱԹԸ»

1. ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐԲԻԱՅՈՒՄ, ՎԱՐՉԱՄԻՎՈՐՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒԽԻԱՅՈՒՄ

Սուլթանական Թուրքիան նոր պատմաշրջանին մոտենում էր
կապիտուլյացիաների ռեժիմով խճճված, վաղեմի փառքից, ռազ-
մա-քաղաքական ու տնտեսական հզորությունից զրկված: Ֆեոդա-
լական կայսրության հեղինակությունն ընկնում էր թե՛ օտարների
և թե՛ յուրայինների աչքում: Ռազմական օկուպացիաների ճանա-
պարհով ուռճացած թուրք կայսերապետությունը թուլանում էր,
քաջ առ քաջ զիջում նախկին դիրքերը, իրար հետևից կորցնում
երկրամասեր ու հպատակ ժողովուրդներ, եկամտի առատաբեր
աղբյուրներ:

Օսմանյան երբեմնի հզորության անկման գլխավոր պատճառը
կայսերապետության մակաբուծային բնույթն էր, որի հետևանքով
զնալով ուժեղանում էին կենտրոնախույս ուժերը, հաճախակի և
անվերջ դառնում միջցեղային զինաբախումներն ու ներքին ապրա-
տամբությունները:

19-րդ դարամուտին ու հաջորդ դույզ տասնամյակներին, սուլ-
թանների երբեմնի պահապան զորաջոկատները՝ ԵՆԼԻՇԵՐԻՆԵՐԸ (ենի-
շերի — նոր զորք), այլևս նույն շահագրգռությամբ ու խիզախու-
թյամբ մարտադաշտ չէին նետվում՝ Մուհամեդի երկրային ստվերին
փառք նվաճելու, ընդհակառակը, ծվարած մայրաքաղաքում, մաս-
նակցում էին դահակալական կռիվներին, դաժնիկեց անում անցան-
կալի վեհապետներին, իսկ մեծ վեզիրներին ու այլ բարձրաստիճան
անձանց՝ կառավարան քշում:

Բանակի մյուս մասն էլ կորցրել էր իր մարտունակությունն ու բանակը: Նվրդական, մասնավորապես ռուսական զորքերին, թուրքական հնամենի հետեակն ու սրազեն հեծելազորն այլևս չէր կարող դիմագրավել¹: Այսպիսի ու ռուսական պակասը չէր էլ շահագրգռում թուրք զինվորականներին կռվելու: Պետությունը անկումից կտրվելու փոխարեն վերականգնումը, նրա համարումը նոր զորամիավորներով, որը շտապապես ղեկավար էր կայսրության մեջ խրոնիկական դարձած ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում:

Կայսրության ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական հզորության կորուստը նկատում էին Անատոլիայի ու Ռումելիայի մեծ մասում սփռված քրդական, ավշարական ֆեոդալ ցեղապետերը, հովտատերերը, որոնք օգտվելով առիթից, իրենց կապերը խզել էին կենտրոնական կառավարությունից, դարձել ինքնազուլա իշխանապետեր և ոչ միայն հարկեր, զինվորական ուժեր չէին տրամադրում գերագույն սյուզերենին, այլև ստատակում էին նրա հարկատուների երկրամասերը: Քրդահայատակ ընդարձակ շրջանները, Կիլիկիայի երկրամասերը: Քրդահայատակ ընդարձակ շրջանները, Կիլիկիայի մեծ մասը և Նիդալուսը վերածվել էին արյունահեղ կռիվների բեմահարթակի: Ընդարձակ այս շրջանների վրա պետության գերիշխանությունը սոսկ անվանական էր: Իրականում նրանք հասունացրել էին կենտրոնախույս հզոր ու հզորացող ուժեր, որոնք սպառնում էին կայսրության գոյությունը²: Բիթլիսը, Վասպուրականի մեծ նում էին կայսրության գոյությունը²: Բիթլիսը, Վասպուրականի մեծ մասը, Մուշը, Խիզանը, Դիարբեքիրը, Կոզանյաններին հպատակ լեռնային ու դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը³, ֆեոդալ ցեղապետերի գլխավորությամբ, արգելակում էին թուրքական զորաջոկատների ու հարկահանների մուտքը՝ իրենց զավառները, կառավարվում ինքնազուլա ռեժիմով: Նիդալուսի Մուհամմեդ Ալին, նրա որդի Իբրահիմ փաշան այնքան էին հզորացել, որ իրար հետեից ջարդում էին թուրքական բանակները, շարժվում Բոսֆորի ափերը՝ մեկընդմիջ կործանելու սուլթանական կայսրությունը:

Թուրքահայատակ շրջանների, նրանց թուրք կառավարիչների ու Բ. Դոան փոխհարաբերություններն էլ այնքան զոհացուցիչ չէին: Ռազմա-ավատական սխտեմը վաղուց արդեն ցույց էր տվել իր սնանկությունը: Զեամբների ու քիմարների վրա նստած թուրք

զինվորականներն, օգտվելով պատահառիթ իրադարձություններից, պետական հողերը վերածել էին մասնավոր սեփականության և արդեն ժառանգաբար էին տիրում: Առանց զինվորներ տալու նրանք այժմ կարող էին տիրապետել նախկին հողակտորներին, հարկը վերցնել ու զրպանել: Պետությունն անզոր էր կենտրոնախույս այդքան ուժերին միանգամից վերահայտարկեցնելու:

Բնական է, բայց նաև զավեշտական, որ հզորների նկատմամբ կուտակած մաղձը թե՛ կենտրոնական կառավարությունը և թե՛ ֆեոդալ ցեղապետերն ու դերեբեյները թափում էին թուլվերի, անպաշտպանների, ալլադավան հպատակների գլխին, ծծում նրանց արյունը, քաղաքականապես գետնաքարշ դրություն դատապարտում: Քրիստոնյա ալլադգիների սոցիալ-քաղաքական թշվառ կացությունը հասել էր իր եզրին և այլևս դիմանալու հնարավորություն չկար: Սրանք զգում էին կենտրոնական պետության թուլությունը, օգտագործելով առիթը, տարերայնորեն ոտքի ելնում նրա դեմ, զոհառատ կռիվներով, հուսահատական ճիգերով դարավոր շղթաները խորտակելու փորձեր անում:

Թուրքիայի ներքին թուլությունն օգտագործում էին նաև մոտիկ ու հեռավոր հարևաններն, արդեն միջամտում նրա ներքին գործերին, նվաճում ընդարձակ մարզեր ու երկրամասեր, առևտրա-տնտեսական պայմանագրերով տեղ գառնում շուկաներին, քայքայում արհեստագործությունն ու առևտուրը: Դարի առաջին երեք տասնամյակներին Թուրքիան կորցնում էր իր ռազմական-քաղաքական ու տնտեսական հզորությունը:

Գիտակցելով կայսրության անխուսափելի դահավիժումը, նրա ռազմական հզորության կորուստը, ներքին թուլությունը, կենտրոնախույս ուժերի առավել անկախանալը, սուլթան Սելիմն ու Մուստաֆա Բայրաքտարը մի շարք ռեֆորմներ են անցկացնում, որոնք կայսրությանը կենդանության նշաններ հաղորդելով հանդերձ, այլևս անկարող էին վերադարձնել օսմանների երբեմնի փառքը:

Սելիմին ու Մահմուդ 2-ին ծառայող Մուստաֆա Բայրաքտար ու Ռեշիդ փաշաները, իբրև Արևմուտքին մոտ կանգնած, պետական մտածելակերպով օժտված քաղաքական գործիչներ, Թուրքիայի եվրոպականացման, պետության կենտրոնացման փորձեր արեցին: Նրանք «բարբարոսության դեմ բարբարոսաբար պայքարելով» արյունահեղ մարտերով փորձեցին վերականգնել բանակն ու ոստիկանությունը, «առողջացնել պետական ապարատը»:

Մահմուդ 2-ին էր սակայն վիճակված կայսրության վերահաստիքային դժվարին խնդիրը: Գործակից ունենալով մահմեդականա-

¹ Մանրամասն տե՛ս Д. Г. Розен, История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году, часть I, СПб, 1872, стр. 7—8.

² Յ ա կ ո Ր Շ ա հ ա ղ ա ն, Քիւրդո-Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 63—64:

³ Յ. Պ օ ղ ո ս ե ա ն, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը, էջ 512—537:

ապահարկ կացությամբ¹⁵: Նստակեցության ու ազատ ապրելու պայմաններ ստեղծելով սուլթան Սելիմը վասսալորեն գալթակղեց պարսկական բրդերին, կամավոր գաղթեցրեց Տիգրանակերտի շրջանը և ընտկեցրեց այնտեղ¹⁶:

կել, Թումատուրել, խեղդել կամ սպանել տալ զով որ ուզէր, մինչև իսկ իր գաւազները: Քիչ չէ, իմոն այն սուլթաններուն՝ որոնք վարապարի՝ ծր Լաւ ծածկուած, անկարելի իր ներկայ գանուեցան իրենց Լորայր-ներուն բնաջինջ կոտորածին: Այդ Լորայրասպան կոտորածը սկըզբունքի և օրէնքի կարգն անցած էր, պետական նախարարութեան օրէնք մը. հարկ էր դա՛ն ապահովել յանդուգն լազապա՛նջի մը փորձերէն և Կայսրութիւնը փրկել բազաքական պատերազմի մը աղետներէն»²⁴:

Ժառանգաբար դա՛ Բարձրացող սուլթանները նախորդ դարերում վարում էին չափազանց պարզ կենցաղ, քնում էին վրանների տակ, խել պատերազմների պահին առաջնորդում աշխարհաստան բանակները, մասամբ և ուրի մեջ էր դուրս նրանց հազմանականների զրավականը:

Նոր պատմաշրջանում անցյալի սուլթաններից քիչ բան էր մնացել և այս տեսակետից նրանք դարձել էին անձանաշելի։ Սուլթաններն այժմ իրենց շուրջը հավաքած «խոնված բամբիշներ», բազմամարդ կանանոցներ, հարճերի բազմություններ, տարված մեղկ ու շվայտ կյանքով, հազվադեպ էին դուրս գալիս հարեմներից։ Բայց եթե տարին մի քանի անգամ, մեծ թափուրով, պալատից գեպի «ժողովուրդը» դուրս գալով կամ ամեն ուրբաթ օր մզկիթը ծխակառարություն զնային լինելին, երթուղարձին նրանք անցնում էին կրկնակի սյունաշարքի միջով, որոնք սրանց երեսը ծածկում էին հպատակների խոռված հայացքներից։

Սուլթանն ուներ բազմամարդ արքունիք, արքունի թիկնապահ
զնդեր, ռսախեաններ, թեթևադեն հեծյալներ, հեռազոր-առնառտ
զնդեր, դաշույններով զինված բազմահազարանոց ենիչերիների բա-
նակ, անհամար բազմությամբ սենեկապետեր, նաժիշտներ, ազա-
խիներ, մանկավիհներ, ջրկիրներ, փայտահատներ, սպիտակ ու
սևամորթ ներքինիներ, ախոռապետներ, 770 պարտիզպաններ, որ-
սորդներ, բարակապահներ: Ահա այս էր օսմանյան արքունիքը, որը
և գերեզման էր դառնում մահմեդական աշխատավորությանը,
առավել ևս հպատակ այլազգիներին, հարկաչին ու սոցիալական
ծանր բեռի տակ կրում նրան, կորացնում դուռըացու մեջքը:

Սուվթանի օգնականը, երկրի փաստական ղեկավարը մեծ վեղիրն էր կամ Սադրազամը, որը զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր թե՛ խաղաղության և թե՛ պատերազմի պահին: Նա էր տնօրին-

նում երկրի ֆինանսական, դատական գործերը, կարևոր խնդիրներում միշտ վճռական կարծիքը վերապահելով փազդիշահին: Քաղաքական իշխանութեան փոխանորդ կարգեր էր Մեծ Նպարքոսը, Սադրազամը կամ Մեծ Վեզիրը, — գրում է Սահակ Տեր-Մովսիսյանը, — որ էր իբր փոխարքայ, զի իշխան և հրամանատար էր ներքին ու արտաքին գործոց, և տեսուչ պետութեան ամէն իրադարձութեանց. կարգադիր պետական ելամուտքին և ցամաքի ու ծովու ուժերուն. ան հսկող էր ժողովրդեան իրաւունքներուն և քննիչ խորհրդականաց խորհուրդներուն. ան էր որ արժանաւորները կը վարձատրէր և յանցաւորները կը պատժէր, ամէն բան գործելով ի զիմաց արքային, և ասոր համար կը կոչուէր Վէլիլի մուքլաֆ, և կը կրէր աւոմնի կնիքը...»²⁵:

Կային նաև պատերազմական-ռազմական մինիստր՝ մեծ սե-
րասքյար, մեծ ծովակալ՝ Քափուտան փաշան, արդարադատութեան
նախագահ՝ Ռեյիսի անգլամի աղլիե, ելիմուտքի տնօրեն —
մալիե նազըրի, արտաքին գործերի նախարար — խարիչիե նազը-
րի²⁶:

Մահմեդական կրոնի գծով սուլթանի տեղակալն էր Դեմպեար, Շեյխ-ուլ իսլամը, «գլուխ գիտնականաց դասին», օրինապահ Մուհամմեդի ուսմունքի տարածման, հոգևոր օրենսդրության: Ֆերվալի շերիֆը գերագույն դատավորն էր, մահմեդական օրենքի միակ ձևատեսն: Այս բոլոր նախարարները միասին մեծ Նպարքոսի, իսկ նրա բացակայության դեպքում Դենպեարի զլխավորությամբ կազմում էին դալիլե, դիվան, կամ Բաբբ-Ալի՝ Բարձրագույն Դուռ:

Սուլթանից ու նրա պալատականներից բացի, պետություն-
բարձրաստիճան պաշտոնյաններից էին նահանգապետերը՝ փաշա-
ները, որոնք անմիջականորեն էին շփվում դավառահայություն-
հետ, փաղիշահի ամեն մի հրամանը կիրառում նրա հպատակ երկ-
րահատվածներում: Ինչպես փաշայությունները, այնպես էլ նրանց
վարիչները բաժանվում էին երեք կարգի՝ միհերձանի (մեկդուղ),
երկհերձանի, եռհերձանի²⁷: Այս շափը պայմանավորում էր միավորի
ուսղմա-ստրատեգիական դիրքը, հզորությունն ու տնտեսական կա-
րեորությունը: Հայաստանի մասերը կազմող փաշայությունների մեջ
ամենախոշորը Էրզրումն էր՝ Կարինը, որի ամենահեղինակավոր
փաշան սերասըյարության իրավունք ուներ: 1830 թ. Ախալցխայի,

25 *Umwelt & Sozialethik* 1997, 12: 689;

26 նույն տեղում, էջ 690:

27 զ. Ի ն ճ Ի Տ և ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 113—119: Տե՛ս նաև Աշխարհագրութիւն, հատոր Ե, 1804, էջ 96—97:

Կարսի, Էրզրումի, Բայազետի, Վանի փաշաները հայատակում էին Կարինի եռհերձանի սերասքյար փաշային²⁸ : Էրզրումի սերասքյար փաշան օժտված էր անսամանափակ իշխանությամբ, նշանակում ու հանում էր քաղաքացիական ղեկավարներին, համարում զորքեր, հաստատում կամ մերժում դատավճիռներ :

Սերասքյարության ենթակա մյուս փաշաները նա խնայակալ էին, սակայն մահվան դատավճռի հաստատման կամ մերժման պատիվը պատկանում էր սերասքյարին, որի նստաշայրը Էրզրումն էր : Անկերե է, որ բոլոր փաշաները, անկախ փաշայության մեծությունից ու փոքրությունից, «ունենին ոչ միայն քաղաքացիական, այլև զինվորական իրավունքներ ու պարտականություններ»²⁹ :

Փաշայությունները բաժանված էին սանջակների կամ լիվանների : Վարչական այս ամբիջ փոքր միավորներն ղեկավարում էին սանջակբեյերը կամ միբիլիվաները : Եթե փաշաներն առանց միջնորդ օգակի կամ Էրզրումի սերասքյարի միջնորդությամբ էին կազմված սուլթանի հետ և իրավարանորեն պարտավոր էին կատարել նրա հրամանները, ապա սանջակբեյերը, ճիշտ է, նշանակվում էին Բ. Դոան կողմից, սակայն նրա հետ հարաբերությունների մեջ էին նահանգապետերի միջոցով³⁰ : Լիվանները բաժանվում էին կազանների (գավառ), որոնց կառավարիչները կոչվում էին կայմակամներ, կազանները արոհվում էին նահիսների՝ (գավառակ), կառավարիչները՝ մյուլիբներ :

Կառավարման այս սխեման, կառավարիչներն ու վարչամիավորները հատուկ էին այն փաշայություններին, որոնք թուրքահայատակ էին : Սակայն Թուրքիայի այս մասերի համար էլ ամեն ինչ այնպես չէր կատարվում, ինչպես գրված էր թղթի վրա : Օրենքն ու իրողությունը, եթե նախորդ դարերում գտնվում էին ծայրաբևեռներում, ապա 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին դարձել էին վաղուցից ուժեր :

Հիերարխիկ սկզբունքով կազմված կառավարչական ապարատի պաշտոնյաներն այժմ արդեն անձնական հատկանիշներով, զինվորական քաջության ու ցուցաբերած խելամտության հաշվառումով չէին նշանակվում : Հիվանդագին հարկերի դասական այդ երկիրը³¹, ֆինանսական փակուղու մեջ ընկնելով, ամեն ինչ կատարում

էր զրամի ուժով, կաշառակերությամբ, որն, իհարկե, օրինակահանգված չէր, սակայն կիրառվում էր անխտիր ձևով, առանց բացառությունների : Փաշայի իրավունք ստանալը գնալով մեծ գումարների հետ էր կապվում :

Պետության գանձարանը, որը երբեմն լցվում էր պատերազմների, ավարառության, թալանի միջոցով ձեռք բերած գումարներից, այժմ զրկվելով նախկին հասույթներից, աստիճանաբար դատարկվում էր : Ընդհակառակը, մեծանում էին սուլթանի, նրա բազմանդամ հարեմի, մեղկության սովոր պալատականների պահանջներն ու ծախսերը : «Սուլթանի բերան» կոչված ճաշասենյակներում, պալատներում օրական 500 սեղան էր բացվում : Կանանց սպասարկելու համար տարին 400 հազար ոսկյա ֆրանկի³² (մոտավորապես 1,6 միլիոն թղթադրամ) միայն շաքար էր սպառվում :

Հետագայում սուլթանի ու նրա պալատականների ծախսերն աճելի գումարի հասան : Արդու Ադիլն ուներ 21 պալատ, որոնց վրա տարեկան ծախսում էր 358 հազար 915 ֆրանկ : Այդ պալատների վերակառուցման թիվը հասնում էր 409 հոգու : Միայն գլխավոր պալատում՝ Դոլմա-Բահչեում տարեկան վառվում էր 520 հազար ֆրանկի արժողությամբ փայտ և 140 հազար ֆրանկի քարածուխ : Սուլթանի «ընտանիքը» բաղկացած էր 6500 մարդուց : Սրանք տարեկան ուտում էին 400 հազար ուլիսար, 100 հազար գառ՝ ընդհանուր գումարով 1,085,600 ֆրանկ : Հարեմի սպասարկուների ռոճիկը 1,035,900 ֆրանկ էր, իսկ ներքինիներն իրեն բյուջե ունենին 13,542,000 ֆրանկ³³ :

Պատերազմները, միջցեղային կոիվները, բանակը, ենիչերինների զորադնդերի պահանջները, ռոճիկի բարձրացման համար ապրտամբվելու սպառնալիքները միայն վայելքներով տարված, անարտադրող թուրք վերնախավին, նրանց ղեկավար սուլթանին ստիպում էին քամել ժողովրդից այնքան, որքան հնարավոր էր : Սակայն աշխատավորության կողոպտումը կատարվում էր ուղղակի և անուղղակի ճանապարհով, փաշաների և այլ պաշտոնյաների ձեռքով : Սուլթանը վերցնում էր փաշայից այնչափ, որչափ իրեն անհրաժեշտ էր, իսկ թե նահանգապետն ինչպես կվարվեր հպատակների հետ, առաջինին այլևս չէր հետաքրքրում :

Թուրքիայում կաշառքով փաշաներ նշանակելը այնքան հրապարակային ու յուրաքանչյուր էր դարձել, որ պաշտոններն արդեն ա-

28 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ ՌԳԱ, դործ 4643, 1830, թերթ 1—2 :

29 Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (այսուհետև ՌԱՔԱ), Մոսկվա, Գլխավոր արխիվ, դործ 13, մասն 17, թերթ 13 :

30 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ ՌԳԱ, դործ 4643, թերթ 1—2 :

31 Վ. Համբարձումյան, Գիւղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 34 :

32 Սահակ Տէր-Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 686 և հետ. :

33 Տե՛ս «Փորձ», 1876, էջ 256 և հետ. :

Ճուրղի էին հանվում: Եվ պաշտոնյան, մի անգամ կատարելով իր հավատարիմ հպատակության պարտքը, չէր կարող ապահով լինել, թե երկար կպաշտոնավարե: Ամեն տարի, Բայրամի տոնին, նա պարտավոր էր վերանորոգել իր լիազորությունը, և եթե շատ էր սակարկություն անում, պաշտոնն անցնում էր մեկ օրիշին՝ նրան, ով ավելի առատաձեռն կլիներ³⁴:

Մինչև 1860-ականները բրիտանականներն իրենց երկիրը ղեկավարելու, բարձրապատիվ, եկամտաբեր բոլոր տեսակի պաշտոններ վարելու իրավունքից զրկված էին: Փաշա կամ այլ կառավարիչ նշանակվում էին միայն մահմեդականները, որոնք անձնական կալվածքներից ստացած հասույթներից անկարող էին միանգամից հատուցել այդ հսկայական գումարները: Սրանք ստիպված դիմում էին Կալաթիայում ոսկե սնդուկների դիմաց ծախսատիկ նստած ամիրաներին ու սարաֆներին (սեղանավորներ), պայմանագիր կրնրում, բարձր տոկոսներով դրամ վերցնում, վճարում պետական գանձարանին և մեկնում երկրամասը՝ բնական է ոչ թե ղեկավարելու, այլ կողոպտելու³⁵: Ապացույցի հարկ չկա, որ սուլթանի գանձարանը, ամիրայի ու փաշայի զրպանը, ցածրաստիճան պաշտոնյաների անհագուրդ ախորժակը հագեցնում էր, միաժամանակ բոլորին պահում ֆեոդալական հիերարխիայի ամենաստորին աստիճանի վրա կանգնած գյուղացին, առավել ևս բրիտանյա, անպաշտպան ու իրավազուրկ ուսյան:

Պաշտոնյաներ նշանակելու համար կաշառք էին վերցնում ոչ միայն սուլթանները, մեծ վեզիրները, վալիդե (մայր) սուլթանը, այլև փաշաները, նրանց ստորագրյալները, ամեն մեկը ինչքան կարող էր շատ, որպեսզի նախ գահացներ արքունիքին, ապա իրեն էլ «բաժին մնար»: «Թուրքիան մի երկիր է, ուր տիրապետում է սարսափը, ուր ոչ ոք համոզված չէ իր ունեցվածքի և զխի ապահովության համար, ինչ որ ղազի կարող է ձեզ բանտ նետել, որովհետև նա այդպես է ցանկանում... Անիրավությունները և կաշառակերությունը Թուրքիայում առասպելական չափերի են հասնում: Բոլոր պաշտոնները գնվում և վաճառվում են, և յուրաքանչյուր ենթակա պարտավոր է որոշակի գումար հատուցել իր պետին: Պետական բարձր պաշտոնյաները տարբերվում են մանր աստիճանավորներից միայն նրանով, որ ավելի շատ են ստանում և եթե

34 Լևո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, Երևան, 1946, էջ 56:

35 Տե՛ս Ա. Ներսիսյան, Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ուսական օրինադրյալն, Երևան, 1962, էջ 10—11:

ինչ-որ մի մուղիր ստանում է տարեկան 60 հազար դուրուշ, ապա մուշիրը կամ փաշան բավարարվում են ոչ քիչ, քան տարեկան 4 միլիոն եկամտով: Նման կարգերի պայմաններում ցածր աստիճանավորները... ձգտում են պակասը լրացնել ժողովրդի հաշվին և ծծել նրանից այն ամենը, ինչ կարելի է: Աստիճանավորների նկատմամբ զանգատները... ոչ մի արդյունքի չեն հասցնում, քանի որ նրանք մեկը մյուսին հովանավորում են»³⁶:

Մինչև «Թանզիմաթը», Թուրքիայի վարչակարգերը նեխել էին, դարձել երկրի արտադրողական ուժերի քայքայման, պետության թուլացման, ժողովրդի կեղեքման, հետևաբար և դժգոհությունների ալիք բարձրացնելու գլխավոր պատճառներից մեկը: Սակայն Թուրքիան կամ սուլթանական միահեծանությունը վաղուց ի վեր դարձել էր անվանական հասկացություն: Կայսրության և՛ Անատոլիայի, և՛ Ռումելիայի նահանգներում կային բազմաթիվ որդարձակ մարզեր, գավառներ, որոնք վաղուց ի վեր, առավել ևս 19-րդ դարի ողջ առաջին կեսին, կառավարությունը չէին ենթարկվում, նրան հարկատու չէին և կարող էին զորք տալ կամ շտաբ: Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի վրա դրանք քրդահպատակ շրջաններն³⁷ էին՝ դերբեյությունները, ընդարձակ իշխանապետությունները:

19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին շարունակում էին իրենց կիսանկախ գոյությունը պահպանել կամ լիովին անկախանալ Բաղեշի, Զուլամերկի, Զեզիրեյի, Սուլեյմանի, Ոստանի, Բերկրիի, Դերսիմի, Խոշաբի (Մահմուդի), Հեֆյարիի, Բալուի և այլ իշխանապետությունները, որոնք միայն անվանապես էին Թուրքիայի կազմում: Դոկտոր Լեփսիուսը սրանց մասին գրում է, թե «Անցած դարուն մինչև քառասնական թվականներուն վերջը՝ Փոքր-Ասիոյ և այլ և այլ գավառներու վրա սուլթանին իշխանութիւնը պարզ անվանական էր. իրականին մեջ՝ երկիրը զանազան իշխաններուն և բեգերուն կվերաբերեր, որոնք տարվե տարի սուլթանի գանձուն որոշ տուրք մը կհատուցէին, բայց իրենց երկրին վրա իշխանութիւնը անձամբ վարելով: Զինվորական ծառայության պարտավորյալ չէին, սակայն իհարկին սուլթանը կրնար ասոնցմէ օգնական զունդեր խնդրել, և այս պարագային՝

36 «Дело» № 4, 1867, Турция, Н. Радюкин, стр. 190—192, տե՛ս նաև Ա. Ներսիսյան, էջ 11—12:

37 Ա. Ալաջահան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 439, տե՛ս նաև Թ. Խ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, 1960, Երևան, էջ 368—371:

իրենք պարտավորեալ կրկնային որոշ թուով գինուոր տալու»³⁸։ Ըստ բրդական սղորչորենների, հասկապես Պետրինի «սուլթան Սելիմէն մինչև սուլթան Մահմուտը տերեւեյական իշխանութիւնը մնաց կանգուն իր աւագակային գրութեան մէջ։ Օսմանեան սուլթանները չկարողանալով կատարելապէս լրացնել իրենց նուաճումները, վերջապէս կստիպուին սուլթան Մահմուտի օրով պաշտօնապէս ճանչնալ տերեւեյական իշխանութիւնները»³⁹։

Քրդահայատակ իշխանութիւնների մէջ ամենախոշորը Բիրլիսն էր (Բաղեշը)։ 18-րդ դարի կեսերից Բաղեշը կռիւսնաւոր էր դարձել տարբեր իշխանապետների ձեռքին։ Գործին միշտ էլ միջամտում էր կենտրոնական կառավարութիւնը, սակայն արդյունքի չէր հասնում։ 17-րդ դարի ողջ առաջին կեսին այն հանձնարում էր Շերեֆների տոհմի ժառանգական կառավարմանը և բնդգրկում էր Բաղեշի, Մուշի, Մասունի, Զարգանի, Խիզանի և այլ շրջաններ⁴⁰։ Բիրլիսի քուրդ խանը տիրապետում էր Վանից մինչև Դիարբեքի սփռված մի քանի դարձակ երկրամասի, որի վրա նստած ցեղապետները հպատակվում էին նրան⁴¹։ Գլխավոր խանը, շնայած անմիջապէս չէր կարողանում կապել իշխանապետութիւն մէջ մտնող մանր ու խոշոր բեկերին, սակայն 18—19-րդ դարի առաջին կեսին ռազմական մեծ հզորութիւն էր հասել։ «Բաղեշի էմիրները դարերէ իվեր,— գրում է Կ. Բասմաջյանը,— ինքնիշխան կառավարութիւն մը կազմած էին, անառիկ դիրքերու և ամրոցներու մէջ հաստատուած։ Ասոնք զրամ տղած են անշուշտ։ Ինձ ծանօթ են միայն երկու էմիրի գրամները»⁴²։

Բաղեշի խանը անվանապէս պաշտոնի էր հաստատուում սուլթանի կողմից և ազգութիւնով քուրդ պիտի լինէր։ Օգտվելով առիթից, Բ. Դուռը մանր խաներին գրգռում էր խոշորների դեմ, հարատեւ լարվածութիւն ստեղծում երկրում, միաժամանակ երկուսին խանութիւն իրավունք տալով, կռիւցնում իրար հետ։ Կռիւով, թե կաշառքով խան դարձողը սկսում էր հպատակների կողոպուտը։ «Հասկանալի է, թէ որքան դառն, որքան դժոխային պիտի ըլլար իրա-

³⁸ «Der Christliche Orient», 1904, նոյեմբեր, Քրդեր և հայեր հոգվածը, վերցված է Յ. Շահապազեանի Քուրդ-Հայ պատմութիւն գրքից, 1911, Կ. Պոլիս, էջ 87։

³⁹ Յ. Շահապազեան, նշված աշխատութիւնը, էջ 64, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 431։

⁴⁰ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 52 և հետևյալը։

⁴¹ X. Փ. Բ. Լինչ, Армения, том 2, Турецкие провинции, 1910, стр. 191—193.

⁴² Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական քնդհանուր զրամադիտութիւն, 1936, Վենետիկ, էջ 119։

կանութիւնը մի քրտական պետութեան մէջ,— գրում է Արշակ Ալպոյաճյանը։— Վայրենութեան մէջ մնացած մի հին ցեղ, որ մինչև այժմ ալ (խոսքը 19-րդ դարի առաջին կեսի Շերեֆների տոհմի մասին է— Ղ.) չէ կրցեր գիր ու դպրութիւն ունեցող ազգաց շարքը մտնել, որուն պաշտամունքը չափաւորութիւնն ու կողոպուտն է, ունի իշխանութիւն, լայնարձակ երկրի մը տէրն է, անոր ճակատագիրը տնօրինողը. կեղեքումները, հարստահարութիւնները պէտք չէ չիշատակել ալ, ... այնքան սովորական երևոյթներ կը կազմէին։ Խանութիւնը կռուածադիկ մըն էր քուրտ իշխողներու մէջ։ Քուրք կառավարութեան ձեռնառն չէր կարգ ու կանոն հաստատել Բաղեշի մէջ և անիկա ամենայն հաճութեամբ թույլ կուտար, որ խանական իշխանութեան թեկնածուները կրճեն պիտար, որքան կուզէին։ Այդ նըպատակով անիկա խանութեան թուղթ կուտար ամեն մէկին, որ կը կարողանար լաւ կաշառքներ բերել իրեն»⁴³։

Հաստատվելով դահի վրա, Բաղեշի քուրդ խանը այլևս ոչ ոքի առջև հաշվետու չէր⁴⁴։ Նրա ուժի ու հզորութիւն մասին ժամանակակիցները ակնածանքով են խոսում, վկայելով, թե խանը պատերազմի դաշտ կարող էր հանել 20—25 հազար միայն ձիավոր, «առանց հաշվելու մեծ թվով հետեւողոր»։ «Ան կը բնակէր բերդին մէջ, ուր կարելի էր մտնել միայն երեք յաջորդական շաբաթական կամուրջներով»։ Իր հարկաբաժինը գտնվում էր երեք սրահներից ամենավերջինին և ամենափոքրին մէջ, ուր այցելուն, անկախ պաշտոնից ու մեծութիւնից, կներկայանար հոտնկայս ունկնդրութեան։ «Այս պէլը ոչ Քուրքիոյ սուլթանը կը ճանչնար և ոչ ալ Պարսից շահը։ Երկուքն ալ հաւասարապէս զայն կը փաղաքէին, բաղաքին ռազմագիտական դիրքին պատճառով, որ կը գտնուէր Հալէպի և Դարբեթի հաղորդակցութեանց գծին վրայ»⁴⁵։

Բաղեշի իշխանապետութիւն մէջ օրենք սահմանողն ինքը խանն էր, իր խիղճը, եթե ունէր, քանի որ բաղմահազարանոց բանակի տեր էր և ոչ ոքի առաջ պատասխանատու չէր։ Նա փաստօրէն սուլթան էր իր տիրապետութիւն սահմաններում, պետութիւն էր պետութիւն մէջ։ Անվանապէս Բաղեշի խանին էր ենթարկվում Մուշն իր Զուխուր գավառով, սակայն իրականում այն արդեն անկախա-

⁴³ ՀՍՍՀ կուտուրայի միւնիստրութիւն գրականութեան և արվեստի թանգարանի արխիւ, Ա. Ալպոյաճեանի «Տպագրութեան արվեստը և հայը» անտիպ աշխատութիւնը, էջ 82, տե՛ս նաև Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 1039։

⁴⁴ ՏԼ՝ Ն. Բ. Կուրդի, 1964, Москва, стр. 247.

⁴⁵ Կարօ Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէլլոսթ, 1956, էջ 79—80։

ցել էր: Վերջինիս խանր չնշին հարկ էր տալիս Վանի փաշային և դրանով ևզրափակվում էր Տարոնի դաշտի հպատակությունը Օսմանյան վեհապետությանը:

Երկակի կառավարման տակ էր Վանի փաշայությունը: Այստեղ նստած էր թուրք փաշան, միաժամանակ՝ բուրգ խանը: Թուրքական պետությունը անկարող էր ոչնչացնել բրդական խաներին, ուստի քաղաքում տեղափոխվել էր Վան-Վուլեբի բերդապահ զորքը, իր երկու հատվածներով՝ սաղ և սոլ, որոնք իրենց անունն ստացել էին աջ և ձախ թաղամասերում տեղակայվելուց: Այս էությունը փաշայի իշխանությունը ձևական էր և նա չէր կարող երկար կառավարել, եթե հաշվի չնստեր բուրգ խանի հետ, որի թիկունքում կանգնած էին մանր բեկերն իրենց ջոկատներով, ռազմատենչ ու արյունածարավ խոլամներով⁴⁶: «Բայց միշտ եռացող կաթնայ մրն էր Վանը, — գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, — ուր ո՛չ կեանքի, ո՛չ ինչքի և ո՛չ ալ պատուի ասպհովություն գոյություն ունէր: Հարուստները կը կողոպտուէին շարունակ և երբէք իրենց կեանքը ապահով չէր»⁴⁷:

Վան-Վուլերի զորամասը, շնորհիվ զենքի ուժի ու հզորության, մեծ առանձնաշնորհումներ էր ստացել: «Օսմանեան տիրապետութիւնը սկիզբները, — գրում է Երամյանը, — շատ անհաստատ է եղեր, ուստի և Օսմանցիք տեղական ուժեր կը կազմակերպէին՝ Վանը ու Քիւրտիստանը (հարաւային գաւառները մինչև Մոսուլ) Պարսից յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու համար: Այդ ուժերուն կը հրամայէին Վանգուլի ըսուած հայ և մառամբ քիւրտ երեւելիներ և իբրեւ աւատառու գերիշխան պետութեան:

Կը պատմուի թէ վանդուլիներէն ոմանք երբեմն իրենց սեփական ուժերու վրայ յենած՝ կրմբոստանային Վանի կուսակալին դէմ՝ զայն պաշտօնանկ ընելու և նոյնիսկ կախել տալու աստիճան»⁴⁸:

Գնալով վան-կուլեր էին դառնում գերազանցապես քրդերը, սակայն հայ երեւելիներն էլ քիչ չէին մինչև «Թանդիմաթը», որոնք մասնակցում էին քաղաքի, նոյնիսկ գավառի կառավարման գործին և յուրովի տոն էին տալիս ազգային-եկեղեցական խնդիրների լուծմանը: «Թանդիմաթէն առաջ, — շարունակում է Երամյանը, — քաղաքի (Վան — Հ. Ղ.) ազգային գործերը կը վարէին հօնա կամ

շօրպանի ըսուած երեւելիները, որոնց մէջէն, 12 հոգի ընտրովի՝ հօնապաշի տիտղոսով կը կազմէին ազգային իշխանութիւնը՝ առաջնորդի մը նախագահութեան տակ: Ասոնք գաւառի ամիրաներն էին և կը կոչուէին նաև օնիֆլեք, որոնք երբեմն նահանգի շատ մը քիւրտերուն վրայ ևս կը տարածէին իրենց իշխանութիւնը: Իւրաքանչիւր վանքի վանահայրը, նոյնիսկ Աղթամարի կաթողիկոսը, կընտրուէր միաբանութեան ու մէն մի գիւղի մէլիքներուն քուէով և կը վարէր թեմին գործերը՝ թեմական ժողովի հանդէպ պատասխանատվութեան պարտականութեան տակ: Պոլսոյ պատրիարքութիւնը ի վիճակի չէր ուղղակի հսկելու գաւառի գործերուն վրայ, ինքն իսկ խաղալիք դարձած ըլլալով՝ ամիրաներու քմահաճօյքին՝ մինչև ազգային սահմանադրութեան հաստատումը»⁴⁹: Ուրեմն Վանը հիմնականում կառավարում էին քրդերը, ինչպես նաև որոշ թվով հայ երեւելիներ⁵⁰:

Նաշարի գավառը կամ Մանմուղի իշխանությունը ևս քրդերի ձեռքն էր: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին աշխտեղ տիրում էր Չապան կոչված բեկերի տոհմը, որոնք մերթ մերթ իրենց վրա կրելով Վանի կուսակալի հարվածները, միշտ անընկճելի էին մնում, քաշվում Մահմուդի անառիկ բերդը և ապա կրկին տիրում գավառին:

Անվանապես Վանի փաշայության մեջ մտնող Զուլամերկի կամ Հեքյարիի (Աղբակ) գավառը հայերի հետ միասին բնակեցված էր քրդերով ու ռազմատենչ ասորիներով: Այն վաղուց ի վեր կիսանկախ կամ գրեթե անկախ իշխանություն էր և իր իրավունքները պաշտպանել էր նաև այս ժամանակաշրջանում: Վանի Թամուր փաշան 1776 և 1779 թթ. փորձեց նվաճել Հեքյարին, սակայն ավարտութեամբ բավարարվելով, մեծ դամարի կաշառք վերցնելով վերադարձավ, չկայնելով նրա ինքնավարությանը⁵¹: Ռազմատենչ ասորիներն ու քուրդ ֆեոդալները դարեր շարունակ, ոչ միայն կարողացել են զիմակայել Թուրքիայի ենթարկողական փորձերին, ջարդել են կառավարական զորաջոկատները, պահպանել իրենց իրավունքները, այլև դուրս են եկել գավառի սահմաններից և գերիշխանություն հաստատել Շատախի վրա⁵²:

49 Համբարձում Երամյան, նշված աշխատությունը, էջ 28:

50 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 9027 (հավաքել է Ղևոնդ Փիրզախյանը), թերթ 45—47:

51 «Դիւան հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 120, 131, 139:

52 «Դիւան հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 144—145: Տե՛ս նաև «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 454:

46 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 449—450:

47 Նույն տեղում, էջ 451:

48 Համբարձում Երամյան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 18—19:

Քրդահայատակ րնդարձակ ու հզոր իշխանապետություններ կային նաև հարավային Հայաստանում: Դրանց մեջ ամենաուժեղը Զեզիրեն էր, Դիարբեքի լեյալեթի մեջ մտնող մի հյուսիսում էր. «... սեփական հին ցեղի ինչ քրդաց, ուստի է պէյ ինքնագլուխ և զօրաւոր,—գրում է Ղ. Ինճիճյանը,—ունի րնդ իւրև զիւզօրէս բազումս, ալլև վիճակս ինչ, որոց րնակիչք քստ մեծի մասին են քուրդք, յորոց կարէ հանել ասեն զօրս մինչև 70 հազար»⁵³: Զեզիրեն կառավարում էին Բեզերխանների տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք փաստորեն իրենց հպատակության տակ էին դրել քրդահայատակ ու քրդարնակ շրջանների մեծ մասը:

Բահաանի անառիկ բերդի մեջ նստած, քրդերից ու հայերից կազմված մեծաքանակ զինվորներ ունեցող, ռազմատենչ ու հռչակավոր Բեզեր-խան բեյր դարձել էր մի այնպիսի հզոր ու դաժան ֆեոդալ, որը պետության հետ բնավ հարաբերությունների մեջ չէր մտնում և մտադրություն ուներ համահավաքել քրդարնակ շրջանները, ստեղծել ֆեոդալական անկախ Քյուրդիստան⁵⁴: «Թուրքահայաստանի երեք մեծ նահանգներուն՝ Վասպուրականի, Բաղէշի և Տիգրանակերտի մէջ,—գրում է Լեոն Ճերահյանը,— Օսմ. կառավարութեան ազդեցութիւնը տկար եղած է միշտ, և իրական տիրողները եղած են քիւրտ ցեղապետեր, պէկեր, շէյխեր և տերեպեյիներ, որոնք չիշեալ նահանգներուս զանազան գաւառներուն մէջ տեսակ մը կէս-անկախ իշխանութիւններ հաստատած էին, և ունէին իրենց բերդերը, թաքստոցները, զօրք և ձիաւոր պատերազմիկները, որոնց մէջ հայեր ալ կային:

Այդ բռնաւորներէն երկու կարեւոր ղեմքեր, Պէտրխան պէկ և Խան Մահմուտ, որոնք կիշխէին Վասպուրականի հարաւ-արեւելեան կողմի, Պոհտան և Ճըզիրէ գաւառներուն, ծրագրեցին զրաւել Վասպուրականի նահանգը, Տարօնն ու Պիթլիար և կազմել անկախ Քիւրտիստան մը»⁵⁵:

1830-ականներին Բեզեր-խանը իր զերիշխանության տակ էր դրել Վանից մինչև Բաղէշ ընկած քրդական մանր ու խոշոր իշխաններին և ջանում էր ընկճել ասորական բմբոստ համայնքը, կողոպտել, թալանել կամ ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր անտարբերությամբ էին նայում ասպատամբների հաջողություններին:

53 «Աշխարհադրութիւն շորից մասանց աշխարհի», հատոր Ա, էջ 349:

54 Բարունակ Պէյի Ֆէրոհխան, էջ 62—63:

55 Լեոն Ճէրահյան, Ժամանակակից րնդարձակ քննական պատմութիւն հայոց, հատոր Ա, 1933, Մարտէյ, էջ 152—153:

Քուրդ բեկն «իր երկիրը» կառավարում էր ինքնագլուխ, իբրև ռազմա-ֆեոդալական բռնապետ: Նրա թվաշատ բանակը պահվում էր հայ և քուրդ աշխատավորության հաշվին: Բեզեր-խանը ողջ հարավային Հայաստանը վերածել էր արյան ծովի, պատճառ դարձել զյուզատնտեսության ու արհեստագործության քայքայմանը: Քարավանային առևտուրը դադարել էր: Նրբամանի շահաստանները վերածվել էին զյուզաքաղաքների կամ նույնիսկ գյուղերի:

Բեզեր-խանի սահմանած վարչա-կառավարչական ձևը, հարկապահանջության չափերն ու գանձման եղանակները, հպատակ ալլադգիրների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն ավելի վատթար էին ու սոսկալի, քան թուրքական պետությանն ու նրա պաշտոնյաներին: Այդ էր հիմնական պատճառը, որ պետականությունից զրկված հայ ազգաբնակչությունը, ինչպես նաև ասորիները՝ չարիքներից փոքրագույնն ընտրելով, գերադասում էին սուլթանների հպատակությունը, քան Բեզեր-խանի անսահմանափակ բռնապետությունը⁵⁶:

Քրդահայատակ իշխանություններ էին նաև Դերսիմը, Չարսանջակը, Խարբերդի Շիրո ու Աղճատաղ գավառները, Բալուն: Քրդական սուրն իր ծանրությամբ իջնում էր քրիստոնյաների գլխին, լինել հարուստ, թե աղքատ, քայքայում նրա տնտեսությունը, մղում արտագաղթի, նոսրացնում ազգաբնակչությունը: Հեռանում էր հայը, նրա տեղը լցվում էին քուրդը և թուրքը, զբաղեցնում բնակարանը, տիրանում հողերին: Մի խոսքով, թեկուզ վարչա-կառավարչական իմաստով քրդահայատակ շրջաններում հայերի վիճակն ավելի ողբերգական էր, քան թուրքահայատակ նահանգներում:

Իշխանապետական կառավարման ձևը միայն հարավային Հայաստանին չէ, որ հատուկ էր: Իշխանապետություններ, անկախ ու կիսանկախ, փոքր ու մեծ «տերություններ» կային նաև Կիլիկիայում, հատկապես նրա լեռնագավառներում: Այդ իշխանապետների մեջ ամենահզորները Կոզանյաններն էին, որոնց կառավարումը սկզբնավորվում էր 1640 և եզերվում 1865 թվականով⁵⁷:

56 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձևագիր 9424, թերթ 140—143: Այս ձևագիրը գրել է վանեցի Քուրդ վարժապետը և հիմնականում նվիրված է Վասպուրականի անցքերի (1800—1850 թթ.) նկարագրությանը, քուրդ բեկերի կատարած վայրագությունների բացահայտմանը:

57 Այս մասին նյութերը հավաքել է Յ. Պ. Պօղոսյանը, հրատարակել «Հաճընի ընդհանուր պատմությունը» փաստալից իր աշխատության մեջ, որը օգտագործում ենք սույն հատվածը շարադրելու:

Հայտնի է, որ մինչև 1375 թվականը, այսինքն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումը, Սիսի կառավարեցին արաբ կուսակալները, իսկ 1378 թ. ինչպես այս գավառը, այնպես էլ Ադանան անցավ Ռամադան Օղլուների ձեռքը։ Սրանց երկրակալությունը տևեց մինչև 1467 թվականը⁵⁸։ Նույն տարում թուրքմեն ցեղապետ Զուլկադերյան Շահսուվար առաջինը տիրապետեց Մարաշից մինչև Սիս, Մալաթիայից մինչև Միջերկրական ծովը, այդ թվում ամբողջ Լեոնային Կիլիկիան՝ Բարձր բերդը, Կըզըլ-էէրը, Վահկան, Բանլըզը, Քեոթյուն և Հաճընը։ Նրա տիրապետությունը տևական չեղավ։ Եզրիապետները հարձակվեցին Շահսուվարի վրա, ջարդեցին վերջինիս բանակները, գերեվարեցին բանակապետին և սուլթան Քալիբբեյի հրահանգով Եզրիապետի մեջ կախաղան հանեցին։

Եզրիապետական հաղթանակից երկար չէր անցել, երբ սուլթան Բայազիտ Բ-ն առաջնորդելով թուրքական բանակամասերը, մտավ Կիլիկիա, եզրիապետներին դուրս վռնեց այնտեղից և Զուլկադիրյան Ալաուդդեյիկին նշանակելով օսմանյան իշխանության փոխանորդ, երկրի ժառանգական կառավարման իրավունքը տվեց նրան՝ պահանջելով միայն հարկեր։

Կարճ ժամանակամիջոցում Զուլկադիրյանները բավական հզորություն հասան, աստիճանաբար հակվեցին դեպի եզրիապետական իշխանությունը, բռնեցին արաբական կողմնորոշում և փորձեցին թոթափել օսմանյան լուծը, չնայած որ այն ղեկավարեցին բնույթ ունեցող Սուլթան Սելիմ Յավուզ առաջինը, նկատելով սրանց ձգտումները, մեծ սադրադամ Սինան փաշային զորքեր տալով ուղարկեց Կիլիկիա։ 1517 թ. Կոկիսոնի դաշտում եղած ահեղ ճակատամարտում Ալաուդդեյիկին պարտություն կրեց, գերեվարվեց ու զխատվեց, իսկ Զուլկադիրյանները զրկվեցին տիրակալական արտոնություններից և իրենց իրավունքները զիջեցին Բամադան ցեղերին։ Պարբերաբար զրկվելով Թուրքիայի տված արտոնություններից, շարունակեցին տիրակալությունը Կիլիկիայում մինչև 1640 թվականը, այսինքն՝ Կողանյան կամ Կողան-օղլուների հզորանալը և Կիլիկիային տիրանալը։

Կողանյան ձորապետերի ծագման մասին եղած կարծիքները բաժանվում են երկու խմբի։ Մ. Սեմերճյանը հաղորդում է, թե 1640 թ. Այնթապից Հաճըն եկած երկու գնչու եղբայրները «Խըզան» էին կոչվում, որոնք օգտվելով հանճընցիների միջև եղած անհամա-

ձայնություններից, հրավիրվում են իրեն կառավարիչներ, հիմնադրում Կողանյան տոհմը, իսկ հետագայում Տավրոսի լեռնապարք վերամկրտում Կողան-Դաղի⁵⁹։ Նրան վերակրկնեցին Մամիկոն Վարժապետյանը⁶⁰, Գրիգոր Գալուստյանը։ «Հաճընցի հայեր, ժամանակ մը, խնդրոյ մը համար,— գրում է Գալուստյանը,— սաստիկ կը պառակտին և կարելի չըլլար մէջերնին համաձայնութիւն մը գտնել, որովհետեւ ամէն մէկը կուզէր որ իր խօսքը առաջ երթայ։ Խելացիներէն ոմանք այս շարիքին դարձան տանելու համար գիւտ մը կրնն, և կը խորհին այս գնչուները իրենց պետ ճանչնալ և ամէն խնդիր ասոնց դատաստանին յանձնել։ «Ասոնք մոլեռանդ թուրքերուն պէս չեն. ուղած ատեննիս ալ կրնանք ասոնք մեր մէջէն վտարել» ըսելով՝ ամէնն ալ կը հաւանին և խղանները իրենց իշխան կրնողներն Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղազործները մէյ-մէկ բռնաւոր կը դառնան և կը նեղեն ու կը հարստահարեն զիրենք. յետոյ Սիննի մահմէտականութեան ալ հարելով՝ թուրքերու առջև ալ համարում կստանան։ Ժամանակ մը ետքը կրտսեր եղբայրը Հաճընէն ելլելով Սիս կերթայ, վրան լարելով կը նստի և տեղույն Հալոց, մանաւանդ վանքին վրայ, զը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Զատրբճը-օղլու⁶¹։ Գրիգոր Գուստյանը, չժխտելով առասպելախառն այս տարբերակը, ավելացնում է, թե սրանք սերված են Բամադան Օղլուներից և ոչ գնչուներից⁶²։

Երկրորդ կարծիքը ավելի փաստալից հիմնավորումով քննում է Հ. Պ. Պողոսյանը, ջանում անկասկած դարձնել Գողան-Օղլուների աֆշարական ծագումը⁶³ և Պարսկաստանից գաղթած լինելը ոչ թե մեկ ընտանիքով, երկու մաղազործ եղբայրներով, այլ մի ամբողջ ցեղախմբով։ Ալիշանը գրում է, թե «Հզօրագոյն ի նախալիշեալիքդ են տոհմդ Աֆշարաց, եկեալք ի կողմանց Պարսից»⁶⁴։ Հմուտ մխիթարչանի այս կարծիքը եվրոպական աղբյուրների օգնությամբ ավելի հիմնավոր է դարձնում Ա. Ալպոյաճյանը, բերում փաստեր, ապա ավելացնում. «1852—1859-ին Գողանեանց տոհմապետն էր Զա-

59 Զ է Յ թ ու ն ց ի (Մ. Սեմերճյան), Զէյթունի անցեալն և ներկայէն, մասն Ա, էջ 139—141։

60 Մ ա մ ի կ ո ն Վ ա Ր ժ ա պ ե տ ե ա ն, Յուլիկը Զէյթունի, էջ 111—112։

61 Գ Ր. Գ ա լ ո ս տ ե ա ն, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 240։

62 Գ Ր ի գ ո Ր Գ ու տ ա լ ե ա ն, Տարական աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ, 1922, էջ 51—52։

63 «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 513—514։

64 Հ. Ղ է ո ն դ վ. Մ. Ա լ ի շ ա ն, Միսուան, 1885, Վենետիկ, էջ 35։

58 «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 507—508։

տրբի Մեհմեմետ, որուն իբր ենթակայ ճորտեր իր եղբայրները կիշխէին զանազան տեղեր: Հաճոյն կը գտնուէր տիրապետութեան տակ աֆշարներու, որոնց պէտք էր ետուութի, Պելլենի կը տիրէր էօմեր պէշ»⁶⁵:

Աղբյուրների հազարգած այլ փաստերն ավելի փափկապէս են դարձնում Կողան-Օղլուների ավշարական ծագումը, ցրտւմ են նրանց իբրև իշխան հրապարակու առասպելը և համոզիչ դարձնում, որ սրանք բունութեամբ են տիրացել Կիլիկիայի լեռնադաշտներին և հզորութեան հասել 18-րդ դարում և 19-րդ դարի առաջին կեսին: Մ. Օրմանյանը գրում է. 1737-ին «Սիսի վրայ բռնացողը Լիւանօղլուն էր, թուրք մը ըլլալով ինքը կրտսէ թէ Լիւն թագաւորին ցեղէն սերնայ Լմ: Ասոր դէմ ելաւ Ետուութի Գօղանօղլու, անտո՛միկ մարդ մը, որ Տէվէլու գաւառի ցեղապետին աշխիւն հետ ամուսնանալով, նախ այն տեղ կը դօրանայ, և վերջէն Լիւանօղլուն ալ հալածելով կիշխէ քաղաքին և սահմանացն Սսոյ, և մինչև իսկ Տարոսի լեռնաշղթային այդ մասը յանուն իւր անուանէ Գօղանտաղի»⁶⁶: Ուրեմն 1758 թվականից Կողան-Օղլուները հաստատվել էին նաև Սսում:

18-րդ դարավերջին Կողան-Օղլուներն արդեն ունեին երկու կենտրոններ՝ մեկը Պելլեն Քեոյն էր, մյուսը Հաճոյնից երկու ժամ հեռավորութեան վրա տեղակայված Կյուրլեշեն թուրքաբնակ գյուղը: Ըստ որում Պելլեն Քեոյից մինչև Սիս ձգվող երկիրը վերանվանվել էր Կողան Ղարբի, իսկ Հաճոյնը և շրջակա գյուղախումբը՝ Կողան Շարգի⁶⁷: 1852 թ. Վիկտոր Լանդուայի վկայությամբ Հաճոյն և Զեյթուն հայաքաղաքները կառավարվում էին Կողան-Օղլու ձորապետների կողմից⁶⁸: Հաճոյնի մասին ականավոր ֆրանսիացու գրողները ինչքան արժեքավոր են, այնքանով Զեյթունի վրա ավշար ցեղապետների տիրապետության հավաստիացումը անարժեք: Անհայտ չէ, որ Լանդուան Զեյթունում չի եղել, ավելի ճիշտ, լեռնականները նրան չեն թողել մտնելու բերդաքաղաքը, ուստի և վերջինիս ցուցումը ականջալուր վկայություն լինելով, հիմնադրուկ է: Զեյթունը Կողանյաններին երբեք չի հպատակվել:

Այսպիսով, բացառյալ Զեյթունը և շրջակա մի շարք լեռնադաշտներ, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին ևս Կիլիկիայի հայ-

65 Ա. Ա. Լ. պ. օ. յ ա. ճ. Ե. Կ. Կ. Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահրէ, հատոր Ա, 1937, էջ 619, տե՛ս նաև էջ 862, 1018:

66 Մ. Օրմանյան, Աղբյուրաբանութիւն, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2998:

67 «Հաճոյնի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 516:

68 Նույն տեղում, տե՛ս նաև «Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus».

կական դաշտների մեծ մասը զբաղեցնում էին Կողան-Օղլուների ձորապետական իշխանութեան տակ և անվանապէս էին միայն հպատակվում Աղանայի ու Մարաշի կուսակալներին: Հայտնի է, որ Կողան Ղարբիի հովտատեղի Չարգըճը Մուհամմետ աղան Վահիդ բերդաքաղաքը և շրջակա գյուղերը կառավարում էր վահիդի հայ երեւելիների միջոցով, որոնք ընտրովի էին և կոչվում էին ԲԵՏԵՆԵՐ. դրանցից էին Կոջա Քեհեա, Կարապետ Քեհեա, Պողոս Քեհեա («Հաճոյնի ընդհանուր պատմութիւնը» գրքի հեղինակի պապն է), Ահմեթ Օղլու և այլոք⁶⁹:

Կողան Շարգիի ձորապետության մեջ էին մտնում Հաճոյն քաղաքն ու նրա շրջակա գյուղերը: Միայն քաղաքը բաժանված էր հինգ թաղերի, որոնցից մեկը պատկանում էր Յուսուֆ աղային, մյուսը նրա տիկնոջը, իսկ մնացածը՝ երեք որդիներին: Այս թաղերն ունեին իրենց շորքաշինները, որոնք հարկը հավաքում էին և տալիս թաղապետին՝ Կողանյան ավագ ձորապետին կամ որդիներին:

18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարասկզբներին Կողան Շարգի երկիրը մտնում էր Հալեպի կուսակալության Մարաշի սանջակի մեջ և պարտավոր էր տարեկան 25 հազար դուրուշ հարկ տալ Օսմանյան պետությանը: Սրանք ունեին վոյվոտա կոչված մի պաշտոնյա, որն հսկում էր գանձումների վրա և պատժում էր օրինադանցներին ու հանցադործներին: Նախքան կրոնական պաշտոնյա էր, հսկում էր իսլամ և ալլադական հպատակների իրավական, կալվածական, ժառանգական գործերին, դատավորի ֆունկցիա էր կատարում: Վոյվոտայի և նախքան արձակած վճիռներն էլ վերաքննության ենթակա չէին: Միայն ձորապետն իրավունք ուներ վերանայել կամ հաստատել այն:

«Կողանյանների երկիրը» վարչականորեն փոփոխությունների ենթարկվեց 1820-ական թվականներից սկսած: 1819 թվականին սուլթան Մահմուդ II Յոզղատի կառավարիչ Չապան Օղլուն ուղարկեց Հալեպը և Աղանան վերանվաճելու, առաջինի տեր դարձած Հյուբել Օղլուն հպատակեցնելու: Թուրքական բանակը անցավ Հաճոյն, համալրվեց բաշիրոզուկներով, Բոկլու Պելլեն կոչված տարածութեան վրա ճակատամարտ տալով՝ պարտվեց: Չարգվեց Չապան Օղլուն բանակը: «Թէև այս պատերազմին մէջ Գօղանները կը յաջողին, սակայն վերջէն Չապան Օղլուն է կամ բազմաթիւ զօրաց դէմ պատերազմիլը անխոհեմութիւն սեպելով Գօղանի Ղարպին Եղգլատի Չորապետութեան կը հնազանդի, իսկ Գօղանը Շարգիի

69 «Հաճոյնի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 518:

ձորապետն ալ պաշտօնադրելուով տեղը էմին Օղլու քառած մէկը կը դրուի, որ հաւանական է հայազգի Լիվանթի սերունդէն է, ինչպէս կը յիշատակուի Սր. Աստուածածնի Աւետարանին մէջ⁷⁰։ Կարճ ժամանակ անց այս շրջանները կրկին անջատվեցին Յոզղապից և կցվեցին Մարաշին, մնալով Կողան-Օղլու ձորապետերի իշխանութւան տակ։

19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, օգտվելով գահափոխող Թուրքիայի ռազմա-քաղաքական անկումից, հունական ազատագրական շարժումների ուժեղացումից, Եգիպտոսի ապստամբությունից, կայսրութւան Անատոլիական երկրահատվածի վրա նստած երկրատեր իշխանապետերի կենտրոնախույս ձգտումների առաջիկի հայտ գալուց, Կիլիկիայի մեծ մասին տիրացած Կողան-Օղլուները, ալեկի քան երբեք, իրենց կապերը խզեցին Բ. Դռան հետ և շարունակեցին կառավարվել ինքնագլուխ, շրջունեցին պետական պաշտոնյաներին՝ մյուսելիմներին, գաղազեցին իրենց արարքների մեջ։ «Այս բնապետները ժողովուրդէն ծանր տուրքեր գանձելէ յետոյ անով չէին դոհանար, այլ ծայրագոյն պահանջներով կը կեղեքէին ժողովուրդը։ Սր. Յակոբայ Վանքը յաջորդաբար կողոպտուեցաւ նախ Հաճի պէյի և յետոյ Նուսուֆ պէյի կողմէն, իսկ ուրիշ անգամ մը սպառնացին վանքը հրկիզել։

Ասկէ դատ անոնք հայերը կը նկատէին իբրեւ ստրուկ և գերի և պանոնք կը կոչէին Կեալուր, և անոնց մօրթած միսը չէին ուտեր։ Չէին ընդուներ նաև հայոց կողմէն տրուած վկայութիւնները մինչև անգամ պաշտօնական դատարաններուն մէջ։ Հայուն լաւ զգեստ հագնիլը, և լաւ ձիու մը վրայ հեծնալը անհաճոյ էր անոնց աչքին, և երբ հայ մը իշու մը և կամ ձիու մը վրայ հեծած թուրք գիւղ մը մօտենար, և կամ իսլամի մը հանդիպէր, պէտք էր անմիջապէս իր էշէն եւ կամ ձիէն վար իջնէր և հետիոտն քալէր, ապա թէ ոչ սաստիկ ծեծ կուտէր»⁷¹։

Հայ կանանց, աղջիկների պատիվը ամեն բոլի ենթակա էին ձորապետերի անարգանքին։ Կիրակոս մեծագործ կաթողիկոսը թունավորվեց (1822 թ.) Կողան-Օղլուի տված թույնից։ Պատմագիրը իրավացիորեն գրում է. «Ահա Օսմանեան կառավարութեան տակ իսկ երկար տարիներ այսպիսի բռնաւոր աւատապետներու, ձորապետներու, փաշաներու, պէյերու, աղաներու հետ գործ կունենար Մարաշը ու նոյն բռնութիւններու տակ կը հեծէին Մարաշի շրջա-

կանները. Իշ-Նահիյէ, Անտրըրն, Կէպէն, Կէօքսին, Ալպիսթան, Եարգուզ և այլն»⁷²։

Անիշխանութւան ուժեղացումը, օրինազանցութւան «օրինակաւացումը», ավազակախմբերի սանձարձակ գործունեությունը պատճառ էին դառնում առևտրի, ինչպէս նաև արհեստագործութւան ու գյուղատնտեսութւան քայքայմանը՝ այս երկրահատվածում։ «Ճամբարները և երթևեկութիւնը այնքան անապահով էր, որ ամէն կողմ կը վիստային զոգեր ու աւազակներ, և յաճախ մարդասպանութիւններ տեղի կունենային երբ հաճընցիները կը ճամբորդէին քաղաքէ քաղաք առևտուրի համար, և թէ հաճընցիներուն կողմէ Ձորապետներուն եղած գանգատները անտես կը թողուէին»⁷³։

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական Կիլիկիայում մոլեգնորեն գործում էին ֆեոդալական, կիսանկախ իշխանապետերը՝ քուրդ, ալշար ու թուրքմեն ցեղապետերը, որոնց սանձարձակությունը հասել էր իր գագաթնակետին։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՍԱՆԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանը նվաճող օսմանյան հորդաները, սրարշավ առաջընթացի պահին ասպատակելով ու հպատակեցնելով դաշտային երկրահատվածները, դարեր շարունակ բարձրանալ չկարողացան բազմաթիւ լեռնագավառներ, ծնկի բերել ազատատենչ հայ համայնքներին։ Իբրեւ օաղիսներ լայնատարած անապատներում, հարյուրամյակներ շարունակ իրենց կիսանկախ, հաճախ և անկախ գոյութիւնը պաշտպանեցին հայկական մի շարք իշխանապետութիւններ։ Սրանց հպատակութիւնը սուլթաններին կամ թուրք փաշային սոսկ ձևական էր։

Արևմտյան Հայաստանում հարատևող ազատ համայնքներից ամենաուժեղը, ինչպէս նաև անկախությամբ երկարակյացը Սասունն էր, նրա լեռնային հատվածը։ Տակավին 1459—1460 թթ. Կալիքստոս պապի հետ հակաթուրքական պայքարին մասնակցելու միտումով բանակցութիւնների մեջ էին մտնում խոյթի և Սասունի ժողովրդապետութիւնները, ուսկից իբրեւ բանագնացներ եվրոպա էին մեկնում Հեթումը և Ռուբենը⁷⁴։

⁷² «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջէյմուն», էջ 241—242։

⁷³ «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 521։

⁷⁴ Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, 1959, Երևան, գիրք երկրորդ, էջ 9—10, համեմատ. վ. Տ ա մ ո շ ե կ, Սասուն, 1894, էջ 44։

⁷⁰ «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը», էջ 519։

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 521։

1500 թ. արված մի գուշակության մեջ ասվում է, թե թուրքմեն ցեղերի տիրապետության շրջանում Հայաստանը կատարյալ տնտեսական քայքայման հասավ. «... և ոչ ուրեք մնացել մարդ ի վերայ երկրի, բայց միայն ի ձորն Մանանաղոյ և ի լեռին Սասնոյ և ի մայրիս Արցխոյ»⁷⁵: Այստեղ ակնարկվող Մանանաղի և Սասունի շրջանները մտնում էին «խուլիի և Սասունի հանրապետություններ» մեջ, որոնք իրենց անկախությունը պահպանում էին մոնղոլ իշխանների տիրապետության շրջանում:

Վրա հասավ թուրքական տիրապետությունը: Պարսկաստանին զիմադրությունը գործում բուրդ բեկերի և հայ իշխանների ուժերն օգտագործելիս սուլթան Ալիմ Յավուզը (1512—1520) Չալդրանի ճակատամարտում (1514 թ.) սրանց օգնությամբ տարած հաղթանակից հետո ճանաչեց մի բանի ինքնավար իշխանապետությունների կիսանկախությունը՝ բուրդ բեկերի և հայ մելիքների գլխավորությամբ: Վարչական առումով, թեև նորաստեղծ իշխանապետությունները ձևականորեն մտնում էին այս կամ այն էյալեթի մեջ, սակայն իրականում անկախ էին: Կազմակերպվեց Գիարբերիբի էյալեթը: Վարչամիավորն ընդգրկող 19-րդ դարի սկզբից 8-րդ «ավատատուններու արված էր»: Կիսանկախ իշխանությունների մեջն էին Հասպուն՝ խարազանն ու Սասունը, որոնց մասին ասվում է, թե «Այս կողմերը սուլթանի ճոխութեան մէջ չէր, ոչ հարկ կը վճարէր և ոչ զինուոր կը տրուէր»⁷⁶:

Սասունը ձևականորեն կցվում էր Բիթլիսի բրդական չգործ իշխանությանը: Գիարբերիբի Ավդալ ամիրան, չանսուլվ իր իրավունքը ճանաչեցնել տալ հայ լեռնականներին, 1605 թ. արշավում է Սասունի վրա, ձգտում վերացնել զավառի ներքին ինքնավարությունը՝ այն դնել հարկի տակ: Թուրքական ու բրդական բազմամարդ բանակը, զիսկույտեր թողնելով զավառի լեռնապարիսպների տակ, զոհառատ կռիվներից հուսակատար նահանջում է և ոչ միայն հրաժարվում իր մտադրությունից, այլև ճանաչում Սասունի իրավունքները:

1605 թ. (1013 հիսան 5) գրված հրովարտական Ավդալ-բեկ ամիրան պատվիրում էր. «... ներկա և ապագա լինելի իշխաններին, ազաներին, թոռուններին, քաջ բրդերին և մանավանդ իմ սերընդին, որ այսուհետև իբրև արև անմերձենալի նկատելով, յուրաքանչյուր անհատ, որ կրում է իսլամ անունը կամ ճանաչում աստծո

աշավորությունը, Գարով-Արացի հայ իշխան քաջազուն Հոյույի որդի, ին իշխանազուն Գորգե ամիրայից, որդիներից և թե յուր բոլոր հպատակներից այժմ և հավիտյան հարկ չպահանջեն, ամեն տուրքերից ազատագրելով...: Ի պատիվ Հոյույան տոհմի իշխանական բնաիր արյան, Գորգե ամիրայի անպարտելի քաջության և անվախ ցեղին...»⁷⁷: Սասունի լեռնականների խիզախությամբ զենքի ուժով, պատերազմի դաշտում նվաճած անկախության անդրանիկ հրովարտակն էր այս:

Սասունը հետագա երկուհարյուրամյակում էլ կանգուն ու հպարտ մնաց իր լեռների պես: Լեռնագավառը հպատակեցնելու միտումով թուրքական, բրդական արյունածարավ հորդանների արած անհամար փորձերը անհաջողության մատնվեցին: 1806 թ. Ղ. Ինճիճյանը գրում է, թե Սասունի «Բնակիչը որոնք բուրդը և հայր, որոց երկոքին ևս զմի և զնոյն ազատութիւն ունին, արք յաղթանդամք և քաջասիրտք, երեւելիք ի կորովութիւնս մարմնոյ, ահեղք ի պատերազմի. որոց միայն ստուարաթիւ հերաց՝ մանաւանդ ոմանց ի նոցանէ ահացուցանէլ զտեսօղսն, որք ի սկզբանէ անտի միշտ եղեն ինքնազուլիս, ոչ ումեք ծառայելով. և ոչ որ ի փաշայից կամ ի պէյից կարող զտաւ զսոսա նուաճել, սակս զօրութենէլ ուժոյ սոցա, և սակս ամուր վայրացն, յորս ապաստանեալ ոչ ումեք թողուն մուսս առնել: Ունին իրեանց մասնաւոր պէյ ինքնազուլիս»⁷⁸:

Սասունի անկախության երկարատև պահպանման գրավականներից էր և այն, որ տեղի հայ ու բուրդ աղգարնակչությունը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին, ընդհանուր անվամբ կոչվում էին սասունցի, ամիգատե (հորեղբորորդի): «Շատ առաջներ, այս շրջանի հայերն ու քիւրդերը միութիւն կազմելով միշտ կռուեր են թուրք բռնապետական թէժիմին դէմ ու մնացեր են կիսանկախ՝ զաշտայիններու նման շենթարկուելով թուրք իշխանութեան»⁷⁹:

Ինքնուրույն համայնքի իր իրավունքները պահպանելով, Սասունը 1800—1830 թթ. կառավարվում էր ռազմական զեմոկրատիայի սկզբունքներով: Բուրդ բեկը կամ հայ իշխանը, նրանց հետ կառավարող ընտրովի ավագանին, տնօրինում էին երկրամասի գործերը, պատերազմի պահին մեկ մարդու նման ժողովրդին հանում մարտադաշտ: Կոչվում էին տղամարդիկ, կանայք, նույնիսկ անչափահասները: Զինազաղարի կնքման, հարկերի վճարման, օտարների

⁷⁷ «Մուրճ», 1894, № 11—12, էջ 1652:

⁷⁸ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 200:

⁷⁹ Յ. Շահպաղեան, Քիւրդօ-Հայ պատմութիւն, էջ 107—108:

⁷⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 6146, թերթ 7ա:

⁷⁶ «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, հոկտեմբեր, էջ 301:

Հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնելու պահին՝ խորհրդակցում էր ալմագանին, բայց համայնապետերի մասնակցությամբ միայն վճիռներ կայացնում։ Թուրքական ոչ մի կառավարիչ, հարկունան տակավին ուր չէր կոխել երկրահատվածը, նույնիսկ դարի երկրորդ կեսին։ «Օսմանյոց տերութեան մէջ Սասունցիք եւ ունին Փոքր-Ասիայումը մէկ անկախ ազատութիւն, բայց նոյնպէս անյայտ են մեզ եւ ներսպային, ինչպէս որ անյայտ էին Ձէյթունցիք,—գրում է Գարբրիել Պատկանյանը 1863 թվականին։—Ո՛վ գիտե՞ թե նոցա մեջ էլ ի՞նչ պատմութիւններ և ի՞նչ աւանդութիւններ կան. ի՞նչ է նոցա աչսարան ժամանակ դիմանալու յաջողութիւնը. կամ ինչպէս է նոցա կառավարութիւնը։ Ժամանակը իւր ոսկի բանալիով իհարկե կը բանայ մէկ օր մեր հայրենակցաց առջև այս պատմութեան դոները. և հայերը կիմանան՝ որ Մայր Հայաստանը զեռ պահած ունի իրայ ծոցի մէջ իւր որդոցմէն մէկ քանի հազար հոգիք, որ տակաւին պահում են իրանց նախնեաց ազատութեան հոգին»⁷⁰։ Այստեղ խոսքը Ձէյթունի ու հատկապէս Սասունի մասին էր, որոնցից մեկն արդեն հերոսաբար ջարդել էր Ազիզ փաշայի զրոսակներին, իսկ մյուսը՝ Բատման գետի վրա ընկած կամուրջի շրջակայքում 1864 թվին ճախտաման գետի վրա ընկած կամուրջի շրջակայքում 1864 թվին ճախտամարտ տալով սուլթանական բանակին, սկզբում հաղթեց, բայց հետո գերազանց ուժերի ճնշման տակ տեղի տվեց, նահանջեց և «... այդ թուականէն սկսած առաջին անգամ ըլլալով, թրքական կառավարական կազմը մտաւ Սասուն»⁸¹։ Ուրեմն, մինչև 1864 թվականը Սասունը անկախ իշխանապետություն էր։

Դիարբեքիբի էլալեթում Սասունից բացի հայկական ազատ համայնքներ էին մնում Սալուրը և Իսլանը: Իսլան բառացի նշանակում է ապստամբություն, որը և բնորոշում է դավառի ազգաբնակչության իրավական դրությունը⁸²: Իսլանի կազմում մտնող գյուղերում բնակվում էին քրդեր ու քրդախոս հայեր: Նրանք լավ հրաձիգներ էին, հինգ տարեկանից սկսած իրենց երեխաներին նշանախեցի վրա անվրեպ նշանառություն էին սովորեցնում: Հաղթանդամ, պատերազմասեր իսլանցիին կռվի մեջ հաճույք էր զգում:

Իսլամական հարավիկ էր, հնարամիտ, խիզախ և օգտվելով իր աշխատական շնորհից միշտ էլ հաղթանակում էր և շուրջը փռում էր զոհերի դիակներ։ Պատերազմի փողը հնչեցնելիս, մարտունակ ազգաբնակչությունն իր ունեցվածքը թաքցնում էր գաղտնատներում, կա-

80 [Գաբրիէլ Պատկանեան], Հայոց ազգի պատմութիւնը, Սահկաթ
Պետերբուրգ, 1863, էջ 268:

81 «Արմենիա», 1952, մարտի 6-ը:

82 Լ Ե Ռ, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 150:

նանց ու երեխաներին տեղավորում լավ ամրացված, պարսպապատ ավաններում, իսկ ինքը շարժվում դեպի լեռնանցքներն ու կիրճերը, դիմադրելու արշավող հակառակորդին:

Հրացանաձգության պահին, թաքստոցներից կանայք ու երեխաները ուրախության ճիչեր էին արձակում, ռազմերգեր երգում: «Այնքան սիրելի էր նրանց համար պատերազմը, որ թշնամիների գալիստյան լուրը ավետիս էին համարում»⁵³:

Դիարբեքիի փաշան 4500 զորքով 1782 թվականին արշավեց գավառի վրա, սակայն 500 զինվոր կորցնելով, ունայնաձեռն վերադարձավ: 1785 թվականին Իսլան շարժվող թուրքական բանակը գավառացիներից վախեցած, ճանապարհից ետ դարձավ: Թուրքերը 1789 թ. սպանեցին գավառապետին: Հորն հաջորդեց որդին: Նա շարունակեց պաշտպանել Իսլանի անկախությունը՝ մինչև Ռեշիդ փաշայի Անատոլիական արշավանքը՝ 1834 թվականը:

Արեւմտյան Հայաստանի հայկական անկախ մյուս համայնքների վերաբերյալ եղած փաստերը սակավ են, բայց և այնպես վավերական: Շատախի անկախութեան, Մոկսի գրութեան մասին Ղ. Ինճիրճյանը 1806 թ. վկայում է, թե այստեղ «...նստի մէլիք յազգէս հայոց. և ի գործ ամէ զամենայն իշխանութիւն և զդատաւորական պաշտօն. զի ոչ բողոսն Բուրդ պէյից նստիլ աստէն, որպէս և ի Մոկս»⁸⁴: Սալուր գավառի «...ինքնագլուխ և անկախ բնակիչը նորա, ըստ մեծի մասին յազգէս հայոց, որք են արք հօօրք և սաստիկ պատերազմօղք, իսկ ի քրդաց սակաւք»⁸⁵:

Մուշի շրջանի մեջ մտնող Ճապաղչուրի գավառի հայերը, «անվանի իրենց բաջությամբ», 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, զենքի ու ժով անկախություն էին վերանվաճել: Քրդական գերիշխանության ժանր հարվածներից խուսափելով, Ճապաղչուրցիները հետագայում ստիպված էին զիջումներ անել, խանին որոշ հարկեր տալ, սակայն պաշտպանել իրենց անկախությունը և «զինեալ խաղաղութեան մէջ ապրիլ»⁸⁶:

Գրեթե կիսանկախ վիճակումն էր Խճուս գավառը: Այն անվա-
նապեւս մտնում էր Բաջազետի փաշայության մեջ եւ ունեւր հայկական

⁸³ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ղ. Ի ն Ճ Ի Ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 161—163, 234—235, «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 85, 435—436:

⁸⁴ «Աշխարհագրութիւն», մասն Ա, էջ 163, տե՛ս նաև Բ. Խ. Հ ա կ ո Ր Յ ա ն, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, 1960, Երևան, էջ 371:

85 նույն տեղում, էջ 230:

86 Լ Լ ո Ն Ա Ճ է մ Լ ա ն, Հայոց պատմութիւն, 1936, Գահիրէ, գիրք Գ, էջ 37:

տասնյակ գյուղեր, ստվար բնակչություն: Կենտրոնը Բյուրական լեռների արևելյան ստորոտում, լեռնաձորակի մեջ փռված բերդա-
բաղարն էր՝ 4—5 հազար բնակիչներով: Խնուսի մասին Պ. Ա. Ժո-
րերը 1805 թ. ասում է. «... սակայն Հայաստանի այս մասում, կա-
ռավարության իշխանությունը համարյա թե չէին է: Գյուղացիք
գինված են և պատրաստ կովելու քուրդերի հարձակումների գեմ.
որոնց հետ համախառն կոխներ են մղում և չեն վախենում ո՛չ
սպառնալիքից, ո՛չ նախատինքից և ո՛չ էլ մահից»⁸⁷:

Էրզրումի փաշայության մեջ էին մտնում Տուժիկ և Մանգակերտ
գավառները, որ տարում էին քրդացած, ինչպես նաև լուսավորչա-
կան կրոնը պահպանող բրիտանյա հայեր և լեյվանտացի քրդեր:
Երկիրը չափազանց հարուստ էր, հողը՝ բերրի, պազատու ալգիներով
ու ծառատաններով զարգարված: Բնակիչներն արտադրում էին այն
ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր իրենց: Դրսաշխարհը հետ նրանք քիչ
էին տանջվում, բանի որ «...գրեթե ոչինչ իրենց կարոտին յարտա-
քուստ»⁸⁸ և «... ապա յաւելցուք զՏուժիկ և զՄանգակերտ, որք են
անկախ ի փաշայէն էրզրումայ»⁸⁹:

Անկախ, կիսանկախ համայնքներ, Թուրքիայի գերիշխանու-
թյունը չճանաչող մի շարք գավառներ էին մնացել լեռնային Կի-
լիկիայում, հատկապես Տավրոսի լեռնակրճքին, Ազանայի, Հալե-
պի փաշայություններում, Մարաշի սանջակում: Դրանց մեջ ամե-
նաուժեղը մերթ ժաշթող, մերթ մարող հրալեռան նմանվող Ուլ-
նիան էր, Զեյթունը, որն հետագայում եղավ հույսն ու պարծանքը
ներշնչումի ազրյուրը՝ ստրկության շղթաների տակ ձեռող այլ ժո-
ղովրդի:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը գտնվում էր արևելյան Երկայնության
36°53' և հյուսիսային լայնության 37°54' աստիճանների միջև,
Մարաշ քաղաքից 38 կմ հյուսիս-արևմուտք, Զիլան գետից 13 կմ
արևմուտք, լեռներով շրջապատված մի վայրում⁹⁰: Տավրոս և Սև
լեռների իրար խաչաձևած լեռնային միջավայրում, Շուղի և Չոր
գետակների միացման տեղը, Երկուսի միջև բարձրացող շեղ կողմի
վրա հիմնվել էր քաղաքը տակավին 1375—1409 թվականին՝ Զուլ-
կադիրների իշխանության շրջանում:

Բազրատունյաց, ապա Կիլիկիայի կործանված հայկական թա-
ղավորության աշխարհասփյուռ բեկորները այստեղ խարխալ գցե-

87 Հ ո վ հ. Հ ա կ ո Ր Յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր 2, ԺԺ դար, էջ 208:

88 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն, էջ 111:

89 Նույն տեղում, էջ 65:

90 «Էշմիածին», 1963, № 6, էջ 33:

ցին մահմեդական հորդանների հարվածների տակ, աստիճանաբար
համախմբվեցին, կազմեցին ազատատենչ համայնք և ապրեցին
անկախ դրությամբ:

Օսմանյան կայսրությունը 17-րդ դարում փորձեց նվաճել Զեյ-
թունը, սակայն չկարողացավ: Թույլների հանգեպ անդիշում, հզոր-
ների առաջ բնկրկող Մուրադ 4-րդ սուլթանը, ջալալիների հարված-
ներից քայքայվող կայսրությունը նոր վտանգի տակ շփնելու զգու-
շավարությամբ, ստիպված էր սիրաշահել արժվարնի բնակիչներին,
արտոնություններ տալ նրանց՝ «գլուխը նոր աղետի չենթարկելու մը-
տավախությամբ»: 1036 թ. շեվալ ամսի 29-ին, ալսինքն, 1626—
27 թ. և ոչ 1618 թ., ինչպես կարծվել է մինչև օրս, Մուրադ 4-րդը
Զեյթունի կիսանկախության ֆերման տվեց և գավառը ճանաչեց իբրև
ֆերմանը վակըֆ, պահանջելով 15000 դահեկան հարկ, որով պետք
է ձեթ գնվեր Այա-Սոֆիայի մզկիթի կանթեղները վառելու և տա-
ճարը լուսավորելու համար⁹¹: Սուլթանը միաժամանակ արգելում էր
մահմեդական պաշտոնյաների մուտքը գավառ, բնակչությանն
ազատում էր զխահաբկ — ջիզիեից, սակայն պարտադրում՝ ևս
15000 դահեկան հարկ էլ վճարեն իրենց եկեղեցիներին. «Բաց
յայտման է սույն գաւառի մէջ թուրք պաշտօնեայ չի պիտի գտնուի...
ալնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ մը վնաս չհասնի այս բացառիկ ու
ինքնավարեական դուրեւան, զոր շնորհած եմ անոնց՝ ինքզինքնին
կառավարելու, առանց արտաքին միջամտութեան»⁹²:

Բարություն անելու միտումով չէ, որ Մուրադ 4-րդը Զեյթունին
շնորհում էր այս ինքնավարությունը, այլ զեյթունցին իր սրի ուժով
էր նվաճում այն: Հիշատակություն կա, որ հետագա սուլթանները
մոռացության տալով հրովարտակի գոյությունը, Տավրոսի քաջ Դելի
Քեշիշը (տեք 0 հանը) 1835 թ. Պուլիս է մեկնում և վերավավերացնել
տալիս փաստաթուղթը⁹³: Հայտնի է նաև, որ արտոնագիրը պահ-
պանվել է մինչև 1884 թ. Զեյթունի մեծ հրդեհը և շատ թղթերի ու
ձեռագրերի հետ միասին հրո ճարակ դարձել: Այնպես որ ժամա-
նակակիցները, հետագա բոլոր ուսումնասիրողներն ընդունում են
հրովարտակի գոյության փաստը, բացի եզակի մի կարծիքից, որը
կոթնած է ուրիշի կատարած սխալ հենքին:

91 Զ է Յ թ ու ն ց ի [Մ. Սեմերեյան], Զեյթունի անցեալն և ներկայէն, մասն
Ա, Վիէննա, 1900, էջ 31:

92 Նույն տեղում, էջ 31—32:

93 Յ ա Ր ո ս թ Ի Ն Ս. Ն ա շ ա յ ե ա ն, Զեյթունի քաջամարտիկ Տէր 0 հանի
քաջագործութեանց Դրուագներէն, 1958, Պէյրութ, էջ 48—50:

բան ժամանակ նրանց անկախության պահպանմանը։ Սակայն, եթե մյուս համայնքների վարչակարգերի մասին եղած փոփոխությունները, Սասունի մասին հայտնի է միայն, որ մի տեսակ «փոփոխություն» էր, «հանրապետություն», ապա աչք բացք դալիս են լրացնելու Ձեյթունի պատմությունը, նրա վարչակարգերի համեմատաբար պարզված լինելը։

Զեյթունը գտնվում էր Սևանա լճի ափին, որից հեռավորությունը մոտ 10 կմ էր։ Այդ ժամանակահատվածում Սևանա լճի ափին բնակվողները չէին տեսել այսպիսի անհայտ արարած։

Զեյթունը գտնվում էր Սևանա լճի ափին, որից հեռավորությունը մոտ 10 կմ էր։ Այդ ժամանակահատվածում Սևանա լճի ափին բնակվողները չէին տեսել այսպիսի անհայտ արարած։

Իշխանների իրավունքները ժառանգական էին, սակայն նրանք
ընտրվում էին ժողովրդի կողմից: Ընտրությունը կատարվում էր
ժառանգորդների մեջ համեմատություն անցկացնելով: Ընտրվում
էին սովորաբար ամենախոհմեծները, ճարպիկները, ուսկմական մեծ
կարողություն ունեցողները, ճակատամարտերից մեկում արդեն
իրենց խիզախությունն ի հայտ բերածները: Ընդհանուր գովառին
վերաբերող խնդիրները լուծելիս, իշխանները հավաքվում էին Զեյ-
թունի խորհրդարան, արքեպիսկոպոսի ու քեհեանների¹⁹⁷ (տեղակալ-
գյուղապետներ, էս ընտրովի) մասնակցությամբ, վիճարանություն-
ներից հետո, վճռական խոսքի իրավունքը վերապահելով իշխանապե-
տին կամ հոգևոր առաջնորդին, ապա կայացնում վճիռը:

Յեռդալ իշխանապետերից, գյուղատեր, ոչ այնքան հարուստ բայց և այնպես գյուղացիությունը շահագործող վերնախավից կազմված վարիչների կառավարման այս ձևը, որտեղ դնալով դասակարգային տարբերակումը խորանում էր¹⁰⁸, զարմանք է սլատ՝ ճառել Թուրքիա այցելած եվրոպացի ուղեգիրներին: Վ. Լանգլուայի

105 Գ Բ. Գ ա լ ու տ ե ա ն, Մարաշ կամ Գերսեանիկ և Հերոս Զէյթուն, էջ
97—98: Եւրոպական տարածքի սահմանները, թ. 158, վ. 39:

106 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական գրդան, Բ. 265:

107 [9. Դ աստիճանի], Հայոց ազգի պատմությունը, 1899, 42

108 *Sh' u U. 'b b p u b u j m' u, 2m j*

քական բռնապետության դեմ, էջ 111:

կարծիրով այն «Հանրապետական»¹⁰⁹ բնույթ ուներ, իսկ էլիզե
մենկյունն ավելացնում է. «մի հայկական դաշնակցութիւն՝ բաղկա-
րած վեցը փոքրիկ հասարակապետական հասարակութիւններից»¹¹⁰։
Դաշնակցությունն արտահայտվում էր հետեւյալում.

Զեյթուն գավառը բաղկացած էր 29 գյուղերից, ուներ 27460 հայ աղգարենակչություն, 8334 մահմեդականներ: Այս ... տասն զիւղերը կազմում են մէկ դաշնակցութիւն, որոց մէջ կան Զէյթունցի հայեր և խոզան-օղլու ցեղի թիւրքմէններ»¹¹¹: Ապա Գ. Պատկան- լանը ավելացնում է, թէ այս կոնֆեդերացիան «...ունի իւր մէջ մէկ հասարակապետական կառավարութիւն, որոյ գլխաւոր կառավարիչը են իւրեանց մէջէն ընտրած չորս իշխան...: Սորա ամէն-մէկը են համանգամայն Զէյթունի տէրութեան չորրորդ մասին կառավա- րիչը, և իրանց վրայ կրելով նախաբար (զադի) պատուանունը իւ- րեանց իշխանութեան ներքոյ ունին աւելակալ (բեհնիայ) գիւղօրէից կառավարիչ, որոց մէջ վերը չիշած ժամանակ (դարակեսին—Հ. Ղ.) երեւելի էր Կարապետ Քեհաճիան:

Սոցա ժողովարանը է Զէյթունի մէջ, ուր որ ունին խորհրդա-
րան, և խորհուրդի ժամանակը իրանց նախագահ են նստեցնում
Զէյթունի առաջնորդին՝ որ քաղաքական կառավարութեան գործերու
մէջ չէ խառը»¹¹²:

Ըստ վ. Լանգլուայի, Գ. Պատկանյանի և այլ հեղինակների, Զեյթունի կոնֆեդերացիան արտահայտվում էր գավառի հայերի ու թուրքմենների միջև կնքված, գրավոր թե բանավոր պայմանագրով:

Զեյթունի վարչակարգների, հատկապես հայ-թուրքմենական գաշնադրության մասին եղած այս կարծիքը հաստատում է և ավելի հավաստի տեղեկություններ է հաղորդում Ունիայի Տեր Մովսես քահանան, որը հերոսական ապստամբության հաղթանակից հետո Կ. Պոլիս առաքվեց իբրև պատվիրակ, 1862 թ. դեկտեմբերի 31-ին գրել տվեց իր հուշերը։ Նրուսաղեմի մատենադարանում պահվող այդ հուշերում տաված է. «Այս նահանգը (իմա Զեյթունը) որ Հայաստանի Գարատաղն է, երեք ոստիկանութեան բաժնուած է. այն է Զեյթունի, Ալապաշի և Մուխալի։ Այս վերջինը գլխաւոր տեղին արեւմտեան կողմը և երեք ժամ անկէ հեռու կիյնա։

109 «Մասեայ աղանի», 1856, № 6.

110 Է. Ի. Գ. Ռ. և Կ. Լ. և Լ., Լադիստան, Հայաստան և Քիւրդիստան..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 95:

¹¹¹ [9. արբրի էլ Պատկանեան], Հայոց ազգի պատմութիւնը, էջ 265:
¹¹² Այսինքն:

112 նույն տեղում:

Այս գլխաւոր երեք տեղերուն ամէն մէկը շատ գիւղեր կը պարունակէ իր մէջը: Զէյթունի նահանգին կառավարութիւնն ալ նորէն Զէյթունի քաղաքին մէջն է, և Չորրորդապետութիւն մը, որ շորս հայազգի անձանց ձեռովն է ... Միւս երկու Ալապաշ և Մուխալ գիւղերուն ոստիկանութիւնն ալ քեհեաներուն ձեռքն է, որոնք վերոհիշեալ շորս գլխաւորներուն կեդրոնական կառավարութենէն կախուած են:

Այս նահանգին բոլոր բնակիչները գմիարանեալ հայազգի են. վերոյիշեալ 2, Պեշին և Քեթրմենէն գատ, որոց բնակիչը տաճիկ են, բայց Զէյթունի կառավարութեանը հպատակ բլլալով մզկիթ շէնքն և հայերէն կը խօսին ... Զէյթունի սահմաններէն անդին արեւմտեան կողմը եղած երկիրն ալ անկախ է, զոր հազակաւոր խոզանօղլուն կը կառավարէ»¹¹³:

Այսպիսով Զէյթունը կառավարվել է կոնֆեդերատիվ սկզբունքներով, որն արտահայտվել է նախ շորս հայ իշխանների միջև գրված դաշնադրությամբ, ապա և Զէյթունի, Ալապաշի ու Մուխալի կառավարիչների փոխհամաձայնությամբ: Դաշնադրություն է եղել նաև հայերի ու թուրքմենների միջև: Մեկ խոսքով, անառարկելի է կոնֆեդերացիայի գոյության փաստը Ուլնիայում:

Ըստ երևույթին նման վարչակարգեր կամ կոնֆեդերացիայի նույնատիպ տկտեր են գոյություն ունեցել հայկական մյուս անկախ իշխանությունների մեջ ևս, քանի որ ամենուրեք, առանց բացառության, հայերն ու Բոլբեր խառն էին բնակվում և օսմանյան հզորությանը դիմագրավում միասնաբար, իրար հետ վարվում բարեկամաբար. իբրև գեներալ հավասարագոր եղբայրներ, պաշտպանում երկու ժողովրդին հավասարապես քանակ՝ ազատությունն ու անկախությունը:

4. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐՆ ՈՒ ՀՈՂԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մինչթանգիմայի հնամաշ կայսրության, նրա կազմում մտնող Արեւմտյան Հայաստանի ագրարային օրենսդրությունը տակաւին հիշեցնում էր մոռյւ միջնադարը: Ֆեոդալական հնամենի տնտեսակարգի վրա խարսխված, միջնադարականության թանձր շղարշով պարուրված Թուրքիայում դեռևս գործադրության մեջ էին երկու, զույգ և երեք հարյուրամյակ առաջ հրապարակված հողատիրութեան հնօրյա կոդեքսները, հարկահաւաքման երբեմնի շափերն ու հարկապահանջութեան ձևերը:

Ընդհանուր մահմեդական Արեւելքում, առավելապես օսմանյան փաղիշահների աշխարհակալութեան սահմաններում, ամեն իմաստութեան ազդրուր համարվող «գուրանի» համաձայն, հպատակ երկրների հողը, ջուրը, բնական հարստութիւնները գտնուում էին «ալլահի սեփականութեան»: Քանի որ սուլթանն «ալլահի ստվերն էր երկրի վրա, նրա կամակատարը», ապա պիտի օժտված լինէր անսահմանափակ իրավունքներով, այսինքն՝ գրավված երկրները գտնուում էին նրա «բացարձակ սեփականութեան» և նախկին հողատերերը զրկվում էին մասնավոր սեփականատիրական իրավունքներից:

Կ. Մարքսը «Կապիտալ»-ում բացատրեց, թե «Պետությունն այստեղ գերագույն հողատերն է: Գերիշխանութեանն այստեղ ազդային մասշտաբով համակենտրոնացված հողային սեփականութեանն է: Բայց այս դեպքում ոչ մի մասնավոր հողային սեփականատիրութեան չկա, քեհ կա հողի ինչպես մասնավոր, այնպես էլ համայնական տիրում և օգտագործում (բնդգծումները մերն են — Հ.Դ.)»¹¹⁴:

Ուրեմն Թուրքիայի, նրա կազմում մտնող Արեւմտյան Հայաստանի ու հայաբնակ նահանգների հողը՝ նվաճումից ի վեր, դարձավ սուլթանների սեփականութեան, սակայն տրվեց հպատակներին օգտագործելու, պայմանով, որ նրանք կամ դինվորական պարտավորութեան կատարելին, կամ էլ հարկ վճարելին: Ստեղծվեց հողատիրութեան մի այնպիսի խառը, կոդիֆիկացված ու չկոդիֆիկացված սիստեմ, որն ավելի լաբիրինթոսի էր նմանվում և դժվարացնում աղբարային հարաբերութեանների ուսումնասիրութեան տեսակետից ճշգրիտ, անառարկելի եզրակացութեանների հանգելը:

Ինչպես միջնադարում, այնպես էլ 18-րդ դարի վերջին ու 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին ֆեոդալական Թուրքիան շարունակում էր կոթնած մնալ հողատիրութեան ռազմա-աւաւաւական սիստեմին: Սուլթանապատկան հողերի մեծ մասը կոչվում էին միրիե (պետական) և տրվում էին հպատակներին օգտագործման՝ պայմանով, որ նրանք ոչ միայն հարկեր վճարելին, այլև արքունիքում ու բանակում ծառայութեաններ կատարելին: Հողը տրվում էր սրանց իբրև ռոճիկ, իրավունք ստացողները հարկեր էին գանձում գյուղացիներից, մի մասը պահելով իբրև պարտավորութեան վարձ, մյուս մասը հատուցելով Բ. Դռան: Միրիե հողերն էլ ունեին տաւաւաւակներ: Կային խասեր, քիմարներ, զեւմերներ:

¹¹⁴ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատոր 3-րդ, Երևան, 1949, էջ 329:

¹¹³ Երեսնամյակի մի մասն աղբարան, ձեռագիր 2738, «Զէյթունի 1862 թվականի անցքերը», գրված 1862 թ. դեկտեմբերի 31-ին, թերթ 2:

Խաասերը հողատիրական խոշոր միավորներն էին և տարածված էին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի նահանգներում: Խաս էր կոչվում հողային այն միավորը, գյուղը կամ գյուղերը՝ որից ստացված եկամուտը կազմում էր 100 հազար աղչեից ոչ պակաս: Այն տրվում էր վեզիրներին, բեյլերբեյներին, սանջակբեյներին՝ օգտագործման իրավունքով, ծառայության պայմանաժամանակով¹¹⁵: Ծառայությանը լրանալուց, խասատերը կորցնում էր իր իրավունքը և երեւում էր նոր տերը, այսինքն հաջորդ պաշտոնյան¹¹⁶: Խասերն օրենքով մասնավոր սեփականություն չառնալ կամ խասատիրոջ պաշտոնընկեցությունից հետո, ժառանգական իրավունքով փոխանցվել չէին կարող: Մեռնում էր մեծ վեզիրը, հաջորդն ստանում էր նրա խասերը, փոխվում էր նահանգապետ փաշան, նորը՝ փաղիշահական արտոնագրով ներկայանում էր էյալեթ և ստանում ռազմա-քաղաքական իշխանությունը, նախորդին պատկանած հողատարածություններից ստացված եկամուտը վայելելու իրավունքը¹¹⁷: Բեյլերբեյների խասերը տարեկան բերում էին մինչև 1,5 միլիոն աղչեի եկամուտ, սանջակբեյներին՝ 500 հազար, ենիշեիրների գլխավորին նույնպես՝ 500 հազար¹¹⁸:

Պետական հողերի մյուս մասը տրվում էր իսլամ ազգաբնակչությանը, նրանից պահանջելով զինվորական ծառայություն կատարել կամ զինվոր տալ: Այստեղ է, որ ավելի ցցուն ի հայտ էր գալիս կայսրության ռազմա-ավատական բնույթը, որովհետև զորամիավորումներն հիմնականում պահվում էին ոչ թե պետական զանձարանի հաշվին, ոռճիկով, այլ զինվորացուներին՝ իրենց տրամադրելով: Զորամիավորման պետը, ցեղի առաջնորդ խոշոր հողատեր ֆեոդալը հողերին տիրելու արտոնություն էր ստանում, բայց ոչ ժառանգաբար, այլ ծառայության տարիներին միայն, այն էլ օգտագործելու իրավունքով:

Թուրք զինվորը կոչվում էր սիփահի, ծառայության համար հատկացված հողամիավորները՝ զեամեթ և թիմար: Հողի օգտագործման իրավունք ստացող մահմեդական զինվորականները ազատակները հանձնում էին գյուղացիներին մշակելու, զանձում հարկեր, դրա դիմաց պարտավորվում հեծելազոր ու հետևակ պահել, պաշտ-

պանել երկրի ու պետության անվտանգությունը, խալիֆի հրամանով արշավանքներ կատարել, ավար ու կողոպուտ ձեռք բերել: Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «Անունս Սիփահի պարսկերէն նշանակէ զօրական, այլ առ տաճկերէն սեփականեալ է վասն ամէն զնդի հեծելազօրաց, յորս երեւի և քաղմաթիւ են՝ որք անուանին Զիամերի և Թիմարի զաիմ սրանք թոշակաւորեալ են և առնուն զդարման իւրեանց ի կալուածոց երկրի՝ որք կոչին Զիամեր և Թիմար, քանզի նախնի թագաւորք օսմանեանց յառնուլն օրրստօրէ վանազան երկիրս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց, զմասն ինչ իւրաքանչիւր գաւառաց (մանաւանդ զորս էին կալուածք եկեղեցեաց, վանօրէից, և մասնաւոր իշխանաց), որոշեալ կարգեցին ի թոշակ հեծելազօրաց... Զայսոսիկ կալուածս թագաւորն երբեմն ձրի պարգեւ արգիւնաւոր զինուորաց կամ իւրոց պաշտօնէից, իսկ զայլս յարքունուստ ի վաճառ արկանեն առաւել վճարողին»¹¹⁹:

Թուրք զինվորականներին տրվող հողամիավորներից ամենափոքրը թիմարն էր: Ամեն մի թիմարից ստացված տարեկան նվազագույն եկամուտը 3000 աղչե էր¹²⁰, առավելագույնը՝ 20 հազար աղչե: Զեամեթից ստացված նվազագույն եկամուտը 20 հազար աղչե էր՝ առավելագույնը՝ 99,999 աղչե¹²¹:

Թիմարներին ու զեամեթներին տիրապետելու իրավունք ստացածները, օրենքով, դրանք զնել, վաճառել կամ ժառանգել չէին կարող: Նրանք կօգտագործեին այդ կալվածքները այնքան ժամանակ, քանի դեռ ծառայության մեջ էին: Ծառայելու ժամկետը լրանալուց կամ զինվորունակությունից զրկվելու դեպքում սիփահին կորցնում էր իր իրավունքները նախկին կալվածքների վրա:

Խասերից բացի, որոնք մեծ թիվ չէին կազմում Արևմտյան Հայաստանում, մշակելի հողի գերակշռող մասը թիմարներ և զեամեթներ էին: Էրզրումն ուներ 122 զեամեթ, 5548 թիմար և տալիս էր 11584 ջեբելու (ռազմիկ, որը տրվում էր հողի դիմաց, հատկապես պատերազմի պահին) զինվոր, Վանը՝ 185 զեամեթ, 826 թիմար, 2392 զինվոր, Դիարբեքիրը՝ 106 զեամեթ, 540 թիմար, 1504 զինվոր, Զըլզըրը՝ 106 զեամեթ, 659 թիմար, 1804 զինվոր¹²²: Մեքսոտիալի փաշան ամեն տարի իր խասերից ստանում էր 900,000 աղչեի եկա-

115 «Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв., документы и материалы», стр. 218.

116 Ղ ու ի խ ո ս Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն երկրորդ, հատոր Ե, 1804, Վենետիկ, էջ 97:

117 Ա. Ս ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, Թուրքական աղբյուրները, հատոր 2, էջ 283:

118 Тверитинова, стр. 218.

119 «Աշխարհագրութիւն», մասն երկրորդ, հատոր Ե, էջ 80—81:

120 «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 128: Ղ. Ի ն ճ Ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, հատոր Ե, էջ 37:

121 «Աշխարհագրութիւն», հատոր Ե, էջ 80—81:

122 Д. М. Бакрадзе, Исторический очерк турецкой системы землевладения, 1889, Тифлис, стр. 8.

մուտ: Փաշայության 8 սանջակներում կային 108 գեամեթներ, 3022 թիմարներ և հանվում էին 6490 գինձորներ, որոնց հողատարածություններից ստացած հասույթը կազմում էր 13, 057, 327 աօկ¹²³։ 1550 թվին Բալյազանի փաշայության պետական հողերն ամրագրապես փաշայի խաւերը, գեամեթներն ու թիմարներն էին: Սուլթանն այս տեղից ոչինչ չէր ստանում¹²⁴: Մարաշի փաշայությանն ուներ 2569 կրլը (բառացի նշանակում է սուր, սրի իրավունք, այգայիսի տնտն ունին սագմիկ հողատեր ֆեոդալի եկամուտները) օգտագործելի, բաժնակ հողեր և տալիս էր 6500 գինձոր: Այսպիսով, անփանտպես Արեմտյան Հայաստանի հողերի մեծ մասը պատկանում էին պետական-միրիս տեսակին և տրվում էին իսլամ վերնախավին, գինձորականներին՝ օգտագործման իրավունքով:

19-րդ դարի սկզբներին, հողատիրական նախկին օրենքները՝ խաւերին, գեամեթներին ու թիմարներին տիրապետելու, վայելելու իրավունքները և զրա գրմաց սուլթանին ծառայելու պարտավորությունները փոխվել էին: Այժմ արդեն իրավունքն ու թարրիքները, խալիֆի խտարարը գրովություններն այնքան էլ զեր չէին կատարում: Քայքայման եզրին հասած կայսրության մեջ կահանք դարձել էին ուժն ու հարստությունը, որոնցից զրկվել էր Բ. Դուռը, զրանք զիջելով խոշոր հողատեր ֆեոդալներին, ենիշերի ազատուն, թուրք ու բուրգ փաշաներին:

Հողատեր գինձորականների մեծ մասը, օգտվելով պետության թուլությունից, ժամանակի բնթացրում ամրապնդվել էր իր կալվածքներում, զիզել հսկայական հարստություն, սեփականացրել, երբեմն էլ ժառանգական դարձրել հողերը, նույնիսկ բաղարական իշխանությունը¹²⁵: Նրանցից շատերն արդեն ապրում էին ոչ միայն դավառական բաղարներում, այլև սպարաններն էին կառուցել ու հիմնադրվել սուլթանի նստավայրում, փաշայանիստ բաղարներում:

Ռազմա-ադատական հողատերերն հզորացել էին, դարձել հողային արխատկրատներ¹²⁶, գինձած ջոկատների գեկավարներ և

¹²³ Պատմություն ականատար բաղարին Աերաախոյ և սահմանաց նորա, յորինեաց Գերապ. Ա. ն գր է տ ո Վ. Ա. գ ե ր օ ա ն գ ր ե ա ն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1911, էջ 220:

¹²⁴ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, գործ 2646, թերթ 9:

¹²⁵ Մանրամասն տե՛ս «История Болгарии», изд. АН СССР, Москва, 1954, том I, стр. 216, И. И. Голобородько, Турция, стр. 133—137, Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, 1937, стр. 15—19:

¹²⁶ И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, стр. 135—136:

նույնիսկ հաշվի չէին նստում սուլթանի հետ: Փաղիշահները վաղուց էին նկատել, որ թուրքական ֆեոդալների աճող ազդեցությունը վտանգավոր կերպարան էր ստանում կենտրոնական պետության համար, սակայն առայժմ լուրմ էին, քանի որ անկարող էին պայքարել ալլ երեուլթի դեմ:

Պետական գանձարանի աղքատացման, հնչուն դրամի նվազելու պատճառով, կառավարությունն էլ ավելի պակասեցրեց ենիշերի ռոճիկները, փոխարենը նրանց շնորհեց հողեր ձեռք բերելու, ամուսնանալու իրավունքներ: Ենիշերիական գնդերի մեծ մասը, իբրև անբարեհույս, տեղափոխվեցին ծայրամասերը՝ Կարին, Կարս, Ախալցխա: Արեմտյան Հայաստանը սուլթաններից նոր պատուհաս ստացավ: Ենիշերիները խլեցին քրիստոնյաների, նույնիսկ մահմեդականների հողատարածությունները, սկսեցին կեղեքել ռայաչին, փաղիշահի նկատմամբ կուտակած մաղձը թափեցին նրա անպաշտպան հպատակների գլխին: Պետությունը ձեռնառու էր սրանց հեռացնելը մայրաքաղաքից, պակասեցնել դավադիրների թիվը արքունիքում, իսկ թե վերջիններս զավառներում ինչ կանեին, այդ աչնքան էլ կարևոր չէր՝ զահի վրա երերացող, եղբայրը եղբոր դիակի վրայով խալիֆ դարձող սուլթաններին:

Արեմտյան Հայաստանի հողերի մյուս մասը վակուֆային անունն էր կրում և պատկանում էր մահմեդական ու հայ հոգևորականությունը: Հոգևոր ֆեոդալների տնօրինությունն հանձնված վակուֆները ևս բաժանվում էին երեք խմբի: Առաջին խմբի վակուֆներն էին այն շարժական ու անշարժ դուշքերը, որոնցից ստացված եկամուտներով վերանորոգվում էին մզկիթներ, կերակրվում հոգևոր դասը¹²⁷: Սուլթան Մուստաֆա 2-րդը մալիքիանե կոչվող հիշյալ վակուֆներից հարկ էր գանձում ոչ միայն միանվազ, այլ նաև ամեն տարի: Մուստաֆա 3-րդը, մի քաչ առաջ կատարելով, փոխեց մալիքյանների կառավարման ձևը և դարձրեց պետական սեփականություն, գանձվող հարկագումարը լցնելով իր գանձարանը¹²⁸:

Երկրորդ կարգի վակուֆներից ստացված եկամուտներն անփանապես «ծախսվում» էին աղքատների ու կարիքավորների վրա, սակայն իրականում խժովում էին կառավարիչ նազիրների կողմից: Երրորդ խմբին էին պատկանում սովորական վակուֆները¹²⁹: Սրանք

¹²⁷ Д. М. Бакрадзе, Исторический очерк Турецкой системы землевладения, стр. 10.

¹²⁸ Там же, стр. 11.

¹²⁹ И. Соколов, Земельные отношения в Турции до Танзимата, «Новый восток», 1924, № 6, стр. 100—102.

նվիրվում էին մզկիթներին, հիմնադրման օրից ի վեր իրրե սեփականություն: Վաղուֆները այս տեսակը, սակայն, չէր դառնում օգտագործողների կամ տատանորդ վճարողի մասնավոր սեփականություն: Սրանք հողերը հիմնարկության սեփականությունն էին, չափավոր օգտագործելու, բայց ոչ օտարելու իրավունքով¹³⁰:

Արևմտյան Հայաստանում անցյալ դարասկզբին բիշոֆն ճանաչողական հողերականության տնօրինությանը հանձնված հաբեմեյն կոչված վաղուֆները: Հաբեմեյնը մշակում էին թուրք ու հայ գյուղացիները, սրանցից ստացված եկամտից դանձված հարկը, տեղական մուլանների միջնորդությամբ, առաքում Բարսիլիկ տաճարները՝ Մեքքա և Մեդինա¹³¹: Ակնճաշ է, որ Արևմտյան Հայաստանի գյուղացին կերակրում էր ոչ միայն թուրք աշխարհիկ, այլև հողերը ֆեոդալներին, նույնիսկ իրենց հագարավոր կիլոմետր հեռավորությամբ ելելով իսլամ կրոնավորներին:

Հողատիրության տուժումը դարեր շարունակ, այս կամ այն կերպ պահպանվեց հայ հողերականության արտոնյալ դրությունը: Խոշոր հողատարածություններ — վաղուֆներ ստանալու իրավունք վերադառնվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, 200-ից անցնող հայկական վանքերին, եկեղեցականներին ու վանականներին:

Նվաճելով այլազգի ժողովուրդներին, սուլթանները սկզբնապես արտոնություններ, հողեր էին տալիս նրա բարձրաստիճան հողերականությանը կամ անձեռնմխելի թողնում նախկինում ունեցածը: Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների, ռուս-թուրքական պարբերական զինարարությունների ժամանակ, հայ հողերը դասի, մասնավորապես ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ծանրակշիռ խոսքը էական նշանակություն ուներ իր հովվյալների բռնած քաղաքական կողմնորոշման դործում: Սրանից զրկված, խորամանկ սուլթանները՝ հողեր, նվերներ, դրամական միջոցներ, արտոնության ֆերմաններ էին տալիս կաթողիկոսին, հայոց պատրիարքին, սիրաշահելու քաղաքականություն վարում վերջիններիս հանդեպ և գրավում զեպի իրենց: Գնալով ստվարանում էին վաղուֆային հողերը, էջմիածնապատկան կալվածքները:

Սուլթան Մեհմեդը վերականգնում էր նախորդների տված արտոնությունները էջմիածնի կաթողիկոսին, ճանաչում նրա հողա-

տիրական իրավունքները¹³²: Սիմոն կաթողիկոսը, 1774 թ. սուլթանից ստանում էր նոր և բնդարձակ հրովարտակ-արտոնագիր: Ըստ այդ հրովարտակի «կարգադրք պատր էն յամէն հարկապահանջութենից»¹³³: Կաթողիկոսը պարտավոր է. «վերահասու ի դործել ի վերայ ամէն յիշատակաց վազրֆ անուանեալ, և այլք մի ձեռնամուխ լինիցեն ի նա»: Հողերականները և աշխարհականները, եթե կտակներ են արել, հողեր են նվիրել եկեղեցիներին, վանքերին, ապա որեւէ մեկն արգելելու իրավունք չունի¹³⁴: Նման ֆերմանները բազմազան են ու թվաշատ այս պատմաշրջանում:

19-րդ դարի սկզբներին, հատկապես Դավիթ-Դանիելյան գաղաղանակովի տարիներին ու դրանից հետո, էջմիածնի կաթողիկոսությունը հողային կալվածքներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, այգիներ, պարտեզներ ուներ Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր էյալեթներում, նույնիսկ Եվդոկիայում, Զմյուռնիայում¹³⁵ և հայկական Կիլիկիայում: Կաթողիկոսի նշանակած մարդիկ վարձակալության էին տալիս այդ կալվածքները, եկամուտը՝ դրամով, թե բնամթերքով ստանալիս, տեղափոխում էին Մալր աթոռ:

Հողային խոշոր կալվածքներ ունեին արևմտահայ վանքերը, մի քանի տասնյակ եկեղեցիներ: Վարագա ս. Նշանը, Մուշի ս. Կարապետը, Աղթամարի ու Սսի կաթողիկոսներն և շատ այլ անվանի վանքեր ունեին 300 հեկտարից ավելի հողեր, մանր ու խոշոր եղջերավար անասունների հոտեր ու նախիրներ¹³⁶: Նրանք աշխատեցնում էին վանքապատկան գյուղացիներ, արդեն հունի մեջ մտած վարձակալող մարաբաներ, մշակում հողեր, զիջում հարստություն: Սակայն այդ հարստությունը կամ թաքցվում էր վանքի գաղտնաբաններում, կամ զոհ գնում մահմեդական ավարառուներին: Ամեն բոլոր ունեցվածքի հետ միասին, վանականները կարող էին կորցնել կյանքը: Քրդական, թուրքական ասպատակողների, ավաղական խմբերի արշավանքները, զիջերային հարձակումները մի հարվածով կարող էին ետին խեղճության մեջ զլորել ամենահարուստ վանքը¹³⁷:

132 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթողիկոսական գիվան, թղթապանակ 1, վալ. 64, թերթ 1:

133 Նույն տեղում, թղթ. 4, վալ. 46ա, թերթ 1:

134 Նույն տեղում, թերթ 2:

135 Նույն տեղում, թղթ. 160, վալ. 159ա,բ:

136 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 242, գործ 4, թերթ 1—2:

137 Л и н ч, Армения, стр. 131—133. Ա. Ն ե ր ս ի ս յ ա ն, Արևմտահայերի ուսական օրինատացիան..., էջ 27:

130 Д. М. Бакрадзе, стр. 12.

131 ՀՍՍՀ ՊՊԿ արխիվ, Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, գ. 89, փաստաթուղթ 89, թերթ 1:

Վանական հոգատիրությունը ֆեոդալական բնույթ ուներ: Պաշտոնական հոգերից ստացված եկամտով սնվում էր, վայելում և միջին դարձարքներ կատարում պորտաբույծ, նապահոցության քարոզիչ հայ հոգեորականությունը, բայց ոչ բոլորը: Վանքապատական կալվածքների հաշվին պահվում էին զպրոցներ, խնամվում հիվանդներ ու աղքատներ, պատսպարվում, սնվում հեռավոր նապահոցներ ու փախստականներ: Երուսաղեմի միաբանությունը նախաձեռնեց ու բացեց Սկյուտարի հոշակավոր ճեմարանը: Վարապա ս. Նշանը դարձավ գաղաղափառ մատուցողականության ու մշակութային անդրանիկ հանգրվանը, ուր առաջին անգամ ձեռնաց Գրեգորյան լուսավորող գլուխը: Մուշի ս. Կարապետը վերանորոգեց հայ-վրացական ազատագրական պայքարի գաղափարը, վանահայր Հովնանի միջոցով փարձեց ղեկի կոչել դարերով թմբույթյան մեջ նիրհող, կործանման եզրին հասած արևմտահայությունը: Հայերեն մագաղաթյա հոշակերտ ձեռագրերի գրչության ու պահպանության համար ալսոս պարտական ենք միջնադարյան գրագետ, լուսամիտ ու հայրենասիր վանականներին:

Արևմտյան Հայաստանում առկա էին հարատևում էին մասնավոր սեփականատիրական հոգեր — մյուլֆեր: Առ ու փաճառքի, անօրինության ժառանգական ու անկաշկանդ իրավունքով արտոնված այս հոգերը թուրքահայատակ հայկական նահանգներում քանակապես պատկանելի թիվ չէին կազմում, սակայն 19-րդ դարի սկզբներին դրանք շատացան: Խասերի, թիմարների ու գեամեթների մի մասը դարձան մահմեդական ֆեոդալների ձեռակերպված կամ չձեռակերպված ժառանգական սեփականությունը: Մյուլքեր ունեին նաև հայ մեծահարուստներ Վանի, Արճեշի¹³⁸, Դիարբեքի գավառներում, Ակնում և Սերաստիայում: Հայերը մյուլքեր էին ձեռք բերել, թարխանության իրավունք ստացել սուլթաններին ցույց տված հատուկ ծառայությունների, կովում ցուցաբերած խիզախության համար: Սակայն մյուլքերի թիվը թուրքահայատակ նահանգներում ավելի քիչ էր, քան բրդահայատակ գավառներում:

Փառաճալիկ հողատիրության ձևն ավելի հատուկ էր և բնորոշ հարավային Հայաստանի կիսանկախ համայնքներին, Կիլիկիայի լեռնագավառներին, Կողանյան ձորապետներին: Մյուլքատիրական այս ինստիտուտն էլ ստորաբաժանվում էր տարատեսակների: Քաղաքական իշխանության անունն աչտեղ անուղղակիորեն փո-

խանցվում էր հողատիրության ձևերի: Մասնավոր հոգեր էին հյուլյումեր, օջափլիֆ, դերեբեյություն, յուրդուկ կոչված գավառների հողատարածությունների գերակշռող մեծամասնությունը: Դրանք պատկանում էին քուրդ խաներին, բեկերին, ցեղապետներին, հայ մելիքներին, իշխաններին:

Օսմանյան թուրքերը Հայաստան թափանցելիս որոշ բան սովորեցին կուլտուրապես իրենցից բարձր կանգնած հայատեղիների ոչ միայն առօրյայից, այլև անցյալի պատմությունից: Սկզբում Պարսկաստանի, իսկ հետագայում նոր ու հզոր հակառակորդի՝ Ռուսաստանի անակնկալ հարձակումներին զիմակայելու նպատակով, նրանք ամրապնդեցին սահմանապահ գավառների իրավունքները, բաշխելով հողատիրական արտոնություններ, անկախության ֆեռմաններ: Բացառապես քրդական ավազանուն հանձնված օջափլերենն այն երկրամասերն էին, «...որոշ հաս կարգեալ է կամ բոլորովին և կամ ըստ մասին ի ոռճիկ օճագին այս դօրաց՝ որք պահապանը են ի սահմանագլուխ քաղաքիս»¹³⁹:

Օջափլերի, հաճախ և նրա հետ հավասարեցվող յուրդուկի անուն կրող գավառները, գավառապետները, որոնք կոչվում էին էմիրներ, ունեին զորակներ և թմբուկներ: Նրանց մեջ կային այնպիսիներ, որոնք պետական խառն իշխում էին ստացել, ինչպես նաև սուլթանի կողմից նշանակման բերաթ: Կային սակայն դարեր առաջ սուլթաններից ստացված այնպիսի բերաթներ, որոնք օջափլերի նախկին տերերին իրավունք էին տալիս ժառանգաբար կառավարելու և ենթակա չլինելու ոչ մեկի նշանակմանն ու հաստատմանը¹⁴⁰: Քաղաքական իշխանությունը, դրան սերտորեն առնչվող հողը, փաստորեն ու իրավաբանորեն վերածվել էր նման էմիրների ժառանգական սեփականությանը:

Արևմտյան Հայաստանի քրդաբնակ մասերում՝ Բալուի, Գենջի, Էգիլի, Դարուի, Եկրադի, Միհրիվանի, Ուշալուի, Ումադիլի գավառները ճանաչվել էին իբրև հյուլյումերություններ և փաստորեն սրանց հոգերի ճնշող մեծամասնությունը մասնավոր սեփականություն էր: Սուլթանը կամ թուրք զինվորական ավազանին ոչ մի կտոր խառն, զեամեթ, թիմար չունեին հյուլյումեթությունների տերիտորիայի վրա: Դեռևս 1653 թ. փաղիշահի կողմից ստորագրված մի հրովարտական ասվում է, թե հյուլյումեթները. «... որպես սեփա-

139 Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրություն, հատոր 6, էջ 97:

140 «Аграрный строй Османской империи», стр. 95.

138 Յ ա կ ո Ր Շ ա հ ա ղ ա ն, Քուրդ-Հայ պատմություն, էջ 70, 71, 72:

կանոնություն հանձնվեցին նրանց տիրակալներին՝ ծառայություններին և հնազանդության դիմաց: Նրանք տիրակալում են այնտեղ սեփականատիրական իրավունքներով: Նրանց մարդերը անգամ ենթակա չեն մարդահամարի և վերաբաժանման: Նրանց եկամուտները չեն մացվում պետական ցուցակների մեջ: Այնտեղ չկա ոչ մի օսման-յան էմիր, չկան սուլթանական զորքեր: Այդ բոլոր պարտականու-թյունները նրանք իրենք են կատարում: Եվ նրանք (զրանց տիրա-կալները), համապատասխան համաձայնագրի, ապագայում ենթա-կա չեն ոչ հեռացման և ոչ էլ նշանակման¹⁴¹: Հետագա դարերում փոփոխություններ կդան հյուքյումեթությունների ուժեղացման, պե-տությունից զրեթե անջատվելու ուղղությամբ:

Ղ. Ինձիճյանը լրացնում է, թե 19-րդ դարի սկզբին հյուքյումե-թություն է կոչվում այն երկիրը, որը «... սեփական ստացուած է տոհմի ինչ, և տեարք նորա են իշխանք, որք պայազատեն որդուց յորդի ի նոյն տոհմէ, ընդ ժառանգութեան...: Բազում գտանին այս-պիսի իշխանութիւնք յԱնատոլու ի մէջ քրդաց»¹⁴²:

Մասնավոր հողատիրական իրավունքով էին օժտված Արևմտ-յան Հայաստանի գերերեյությունները, Կիլիկիայի Կոզանյան կամ Կոզան-Օղլուների ցեղապետները: Տարբերությունը սակայն այն էր, որ պետությունը ճանաչել էր հյուքյումեթների, օջաբլըքների տիրակալների ժառանգական իրավունքները, սակայն սուլթանից ապստամբ գերերեյությունները Բ. Դոան հետ գրեթե ոչ մի պար-տավորությամբ կապված չէին: Նրանց արտոնագրեր տրվեցին 1830-ական թվականներին միայն և ետ վերցվեցին 1840-ականներին: Դե-րերեյություններն ընկած էին բարդ կառուցվածք ունեցող Դիարբե-քի, Վանի և Բայազետի փաշայապատկան տերիտորիաների վրա:

Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիլիկիայի Կիսանկալս դավառների՝ Զեյթունի, Սասունի, Մոկսի, Շատախի, Դերսիմի, Սա-վուրի հողատարածությունները բացարձակապես հայերի և փոքրա-քանակ քրդերի մասնավոր սեփականությունն էին. ժառանգական սկզբունքով և սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական տեսակետից համարյա կախվածություն չունեին ամենագոր արքունիքից: Դարա-սկզբին, նույնիսկ հետագա տասնամյակներին, նրանց հպատակու-թյունը Թուրքիային, հողատիրության իմաստով, ոչնչով չէր արտա-հայտվում:

19-րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանն ու հայաբնակ նահանգները շարունակում էին մնալ հետամնաց ագրարային երկ-րամասեր, որտեղ գյուղատնտեսական եկամուտներով ապրող, ինչ-պես նաև սեփական աշխատանքով հողատերերին ծառայող, երկրա-գործությամբ ու անասնապահությամբ պարապող ազգաբնակչու-թյունն էլ երկփեղկված էր հողատեր ֆեոդալների և աշխատավոր գյուղացիության: Սրանք էլ իրենց հերթին համահավաքում էին սո-ցիալական, ունեցվածքային, ինչպես նաև իրավական տարբեր գրություն ունեցող հասարակական դասեր:

Ֆեոդալների դասակարգն Արևմտյան Հայաստանում հիմնա-կանում մահմեդականներն էին: Երկիրը բաժանված լինելով թուր-քահպատակ և քրդահպատակ շրջանների, ընդհուպ մինչև 1840-ա-կանների վերջը, հողատեր ֆեոդալներն էլ մեծամասնությամբ, առաջինում՝ թուրքերն էին, երկրորդում՝ քրդերը, մասամբ և ասո-րիներն ու հայերը:

Երկրի ամենախոշոր ֆեոդալը, թուրքահպատակ շրջանների հողային կալվածքների մի ստվար մասի տեշը սուլթանն էր: Նրանից հետո, ըստ պաշտոնի ու ըստ ունեցվածքի, խոշոր հողա-տեր էին մեծ վեզիրը, բեյլերբեյերը, միրիմիրաները, սանջակբե-յերը:

19-րդ դարի սկզբին էրզրումի Ահմեդ փաշան, 1200 հոգուց բաղկացած իր բանակը պահում էր, կերակրում, հագցնում, զինում նահանգում «ունեցած» հողերից ստացված եկամուտների հաշ-վին¹⁴³: Էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի, Սեբաստիայի, Աղանայի, Տրապիզոնի փաշայություններում հողատեր ֆեոդալները թուրք զին-վորականներն էին, սիպահիները, ենիչերի աղասիներն ու ենիչերի-ները, առևտրա-վաշխառուական ճանապարհով կամ բռնությամբ հողեր ձեռք գցող թուրք ավատատերերը: Քրդական տարրը վաղուց չէ, ինչ տարածուն ու հաստատ հիմքեր էր գցել էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի մարզերում, զենքի ուժով խլել հայերի հողերը, անցել նստակյաց կյանքի: Սակայն ընդհանուր առմամբ այս նահանգնե-րում հողատեր էր թուրք վերնախավը:

Ախալցխայի սանջակի հողատարածությունների մեծ մասը, Մահմուդ 2-ի ֆերմաններով, ամրացված էր թուրք թիմարլիներին: 1822 թվականին տրված, ապա 1823 և 1827 թվականներին վերա-

141 «Аграрный строй Османской империи», стр. 93.

142 Ղ. Ինձիճյան, Աշխարհագրություն, հատոր Ե, էջ 97:

143 Ղ. Ինձիճյան, Աշխարհագրություն, էջ 63—68:

Հաստատված մի քնդարձակ հրամանագրով, սանջակի հոգերից 10 250 աղչե արվում էր Սուլեյմանի որդի Ահմեդին, իսկ վերջինիս մահվանից հետո փոխանցվում նրա ազգականներին¹⁴⁴։ Սանջակի 41 հազար արտավար, մշակելի պետական հողերը 1827 թվականին արդեն դարձել էին թուրք կալվածատերերի սեփականությունը, որի մասին Մահմուդ 2-րդը խորհրդակցում էր Աեյիդ Ահմեդ փաշայի հետ, ջանում զոնե հարկեր գանձել գրանցից¹⁴⁵։

Զրկորրի սանջակի խոշոր հողատեր կալվածատերերը նույնպես թուրքերն էին։ Նազի բեկը, Բուրսուն աղան, Օսման աղան, Հուսեյին աղան և մի քանի այլ թուրք ֆեոդալներ իրենց մեջ էին բաժանել սանջակի գյուղերի մշակելի հողերի մեծ մասը¹⁴⁶, անտառները, արոտավայրերը և հարկեր էին գանձում գյուղացիներից։ Նրանք հողեր էին ձեռք բերել նաև Կարսի փաշայության մեջ և նստած կենտրոնական բազմաթիվ փայլուն էին հարկահանների հասցրած եկամուտներից։ 1828 թվականին նազի բեկին էին «սպառնալու» նաև Զրկորրի և Կարսի օգտագործելի հանքերը, որոնք շահագործման էին արվում հայերին ու հույներին և հարկեր վերցնում վերջիններից։

Փոցխովի սանջակի խոշոր հողատեր կալվածատերերն էին Ալայ բեկը, Գադա բեկը, Մադադ բեկը, Մուսաաֆա բեկը, Իսմայիլ բեկը։ Սրանցից ամեն մեկը երկու գյուղից ոչ պակաս հողային կալվածք ուներ։ Հատկանշական է սրանց շարքում Մուղղուսի Հարություն ա-նունով հայ խոշոր կալվածատերերից մեկը, որն ուներ անբավ հարստություն, հողեր, անասունների նախիրներ, ջրաղացներ ու ձիթհաններ¹⁴⁷։ 1827—28 թթ. Փոցխովի սանջակում կային 7 խոշոր, 13 միջակ կալվածատեր, 148 ուներ։ Կալվածատիրական գյուղերը 210-ն էին, պետական միայն 133¹⁴⁸։ Այստեղ և մյուս նահանգներում գնալով պետական հողերը նվազում էին, գրանց հաշվին ուռճանում էին թուրք կալվածատերերը։

Հարավային Հայաստանի քրդահայատակ ու քրդարնակ շրջաններում՝ Դիարբեքի, Վանի, Բայազետի փաշայություններում կային այնպիսի քուրդ հողատեր ֆեոդալներ, որոնց ուժը, հզորությունը, հողային կալվածքները զարմանք են սպառնալու եվրոպացի

ուղեորներին, առիթ տվել համեմատելու միջնադարի արևմտաեվրոպական կալվածատերերի հետ։

Բիրլիսի իշխանության գլուխ նստած Շերեֆների տոհմը, նրա մեջ մանող մանր ու խոշոր ֆեոդալներն ունեին հողային հսկայական կալվածքներ, բերդեր, ամրոցներ, պահում էին մինչև 75 հազար զորք¹⁴⁹։ Հայերի հողերը նրանք դարձրել էին իրենց սեփականությունը և հաճախ նրանց վնասում էին քաղաքներից, խլում ու տիրանում վերջիններիս կալվածքները, նույնիսկ բնակելի տները¹⁵⁰։

19-րդ դարի առաջին կեսին Բոհանի ու Զեզիրեի տերը Բեդերխան բեյն էր, մի հզոր ու զաժան կալվածատեր։ Սրա հողերը սփռված էին հայկական բազմաթիվ շրջաններում¹⁵¹։ Նա ուներ անթիվ ու անհամար կալվածքներ, քմահաճորեն հավարտ էր հարկեր, նույնիսկ անկախ պետություն ստեղծելու փորձեր էր անում։

Դերսիմում ու Չարսանջակում «... հողերը, ջրերը, տները, մալերն ու միլերը պիթունն ըլ տառապակիներունն էր։ Տառապակին թէ օր ուզէր մեզի՝ (հայերին — Հ.Ղ.) կը պեյեր (պահեր), թէ օր չուզէր՝ չէր պեյեր — ինչպէս հիմա ըլ. թէ օր ուզէր՝ կը մորթէր, թէ օր չուզէր՝ չէր մորթէր»¹⁵²։ Վանի շրջակայքի հողային կալվածքները անցնում էին ձեռքից ձեռք, մերթ տիրում էին թուրքերը, մերթ քրդերը։ 1808 թ. վանի քրդերի գլխավոր Դերվիշ բեկը խեղդամահ արեց Ֆեյզուլահ փաշային, և «Քուրդերը կրկին անգամ տեւ դարձան Բաղափին և Վանի հողամասին (ընդգծումն մերն է—Հ. Ղ.)»¹⁵³։ Նույն տարում, Բայազետի Արզուլա բուրդ փաշան, հենված վրանաբնակ խոլամների վրա «...հափշտակել էր բոլոր հողերը...»¹⁵⁴։ Մուշի, Հեքյարիի, Զուլամերկի հողերը ևս արդեն կենտրոնացված էին քրդական հովատերերի, խաների, բեկերի, թոռաների ձեռքում։

Հարավային Հայաստանի նահանգներում, մահավանդ 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին, քրդական վերնախավը հզվացել էր, օգտվելով պետության թուլությունից, քրիստոնյա ու մահմեդական աշխատավորության անպաշտպան դրությունից, խլել էր նրա հողատարածությունները, դրել հարկատվության ծանր բեռի տակ։ Հատկանշական է նաև այն, որ քրդական թափառաշրջիկ,

144 ՎՍՍԶ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 17, գործ 57, թերթ 13։

145 Նույն տեղում, թերթ 14—15։

146 ՎՍՍԶ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 47, գործ 75, թերթ 64, 73, 75։

147 ՎՍՍԶ, ԿՊՊԱ, ֆոնդ 47, գործ 75, թերթ 20—21։

148 Նույն տեղում, թերթ 21—22։

149 «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 444—445։

150 Никитин В., Курды, 1964, Москва, стр. 247.

151 «Արև», 1925, մարտ, № 1852։

152 Ա ն դ ր ա ն ի կ, Տէրսիմ, 1901, Թիֆլիս, էջ 51։

153 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 219։

154 Նույն տեղում, էջ 271։

Սուլթանահայատական երկրահատվածների գյուղացիության իրավական դրությունն այլ էր: Այստեղ սփռված պետական ու կալվածատիրական հողերի վրա նստած երկրագործները բաժանվում էին ազատների, կախյալների: Ծայր էր առել նաև մարաթայության ինստիտուտը, որը լայն թափ էր ստանալու զարի հաջորդ կիսամյակին: Թուրք պատմագրության թափած ճիգերը ապարդյուն փորձեր են հավաստիացնելու, թե կայսրության մեջ բնդհաւերապես գյուղացու կախվածությունը գոյություն չի ունեցել, իսկ եթե իրապես եղել է, ապա սուլթանների կողմից իրավականորեն չի ձևակերպվել: Սակայն իրենց իսկ հրապարակած փաստերը հակասակն են ապացուցում:

Էրզրումի փաշայություն 1540 թ. Կանուն-նամեն, իբրև օրենք, գյուղացուն պարտադրում էր հողից չհեռանալ: Սիպահուն իրավունք էր արվում փախչող գյուղացուն ետ վերագործենել¹⁶¹: Սուլեյման Կանունի հրատարակած օրենքով «Թիմարից փախած ուսլաթի համարելը օրենք էր»¹⁶²: Պաշմանաժամանակը սահմանվում էր 10—15 տարի, միաժամանակ ասվում, թե «Ըստ արևելյան սովորության՝ հին դաֆթարում նյութար արձանագրվածի որդին նոր դաֆթարում նյութարի որդի պիտի արձանագրվի»¹⁶³: Ուրեմն կայսրության օրենսդրությունը, ղեկս միջնադարից, գյուղացու կախվածության վերաբերյալ հողվածներ էր հրատարակել: Հետևաբար իսլամական շարիաթը լուրջ ձևականորեն էր ապահովում գյուղացու անձնական ազատությունը: Փաստացի իրավիճակը Թուրքիայում շեղվում էր, նույնիսկ հակադրվում դրան:

Սակայն այլ էր կախվածությունը, այլ՝ լիակատար նորադրյունը: Իրոք որ ողջ մահմեդական Արևելքում, այդ թվում և Թուրքիայի հայատակ երկրամասերում, ճորտությունն իրավաբանորեն ձևակերպված չէր: Սուլթանին, նրա ուղղմական ու քաղաքական պաշտոնյաներին, որոնք հողատերեր էին, հետաքրքրում էր եկամուտներ ստանալը, հարկեր գանձելը, հետևաբար, նրանք շահագրգռված չէին գյուղացուն ճորտացնելու: Քիչ էական չէր, որ պետական հողերի տերերը, ավելի ստույգ՝ օգտագործման իրավունքով հող ստացողները, անընդհատ փոփոխվում էին: Ծառայության պաշմանաժամանակը լրանալու հետ մեկտեղ ոչ միշտ, բայց և այնպես փոխվում էր նախկին հողատեր կալվածատերը, գալիս էր նորը,

վերաձևվում էին ֆեոդալի ու գյուղացու փոխհարաբերությունները: Հատկանշական է նաև այն, որ պետությունը, իրավաբանական կողմերսները, մակերեսորեն անդրադառնալով գյուղացու կախման ձևերին, մյուս կողմից թղթի վրա հողատերերին արգելում էին սպորինություններ անելը, սահմանված չափից ավելի հարկեր գանձելը:

Բերելով վերոհիշյալ փաստերը, հավակնություն չունենք ասելու, թե Արևմտյան Հայաստանի Թուրքահայատակ նահանգների, պետական հողերի վրա նստած գյուղացին ազատ է եղել ամեն տեսակի կախումից: Թուրքական օրենսդրությունն այլ բան էր, փաստացի իրավիճակն այլ: 18-րդ դարի վերջից փոխվեց հողատերերի և պետության փոխհարաբերությունները, որը և բացասաբար ազդեց գյուղացիության վրա: Կենտրոնական պետության թուլացման հետևանքով ուժեղացան հողատեր-ֆեոդալները, գրեթե գործադրությունից հանվեցին նախկինում հրապարակված օրենքները, սկսեց մոլեգնել ֆեոդալի կամայականությունը, վատթարացավ գյուղացու իրավա-քաղաքական և տնտեսական վիճակը: Այնուամենայնիվ, Թուրքահայատակ հայկական մարզերում գյուղացիների մի մասը կախյալ դրության մեջ բնկնելով, իրավաբանորեն ճորտացված չէր, չկային ճորտերին տված վ. ի. Լենինի բնորոշման բոլոր հատկանիշները: Համեմատաբար ազատ գյուղացիները խարսխված էին խասերի՝ ղեկս պետությանը պատկանող հողերի վրա:

Ընդհանուր առմամբ, Էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի, Սերաստիայի, Տրապիզոնի էյալեթներում կախյալ վիճակում բնկած գյուղացիների կամ ղեկս բավականին թիվ կազմող աղաների քանակն ավելի մեծ էր, քան քրդահայատակ շրջաններում: Դա միայն ուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով հողատեր ֆեոդալների ֆիզիկական ոչնչացմամբ չի բացատրվում, այլ քրդական վաշերենաբարո վերնախավի, ղոլամների բացակայությամբ կամ համարյա բացակայությամբ: Եվ պատահական չէ, որ իրավականորեն ձևակերպված, բայց փաստապես ճորտից ավելի վատ վիճակում բնկած գյուղացիների մեծամասնությունը հարավային Հայաստանում էր, ղերեթյությունների, հյուբյումեթների ու օջաքլեների տերիտորիայի վրա:

Քրդահայատակ շրջանների գյուղացիների, մասնավորապես բրիստոնյաների ճորտացման ու կախյալ վիճակում դնելու մասին պետական, կառավարական օրենքներ չեն հրապարակվել կամ մեզ հայտնի չեն: Ուրեմն, իրավաբանորեն սրանց ճորտացումը ևս ձևակերպված չի եղել: Ընդհանրապես, ապստամբ քուրդ ֆեոդալներին,

¹⁶¹ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 22;

¹⁶² «Аграрный строй Османской империи...», стр. 30—31.

¹⁶³ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 30—31:

պետությունը բազմիցս նախազգուշացրել է, արգելել գյուղացու ճորտացումը, նրանից ավելի հարկերի դանձումը: Բիթլիսի վիլայեթի անթվակիր կանոնում ասվում է, թե ինչպես քրդապատկան այս իշխանության մեջ, այլև «...Գաղթականում և խլաթում կաշի հարկ ... անվան տակ աշնանը յուրաքանչյուր շիֆթից բառասունութ ակ- չե են վերցնում: Այս բռնություններից բացի, ժառանգությունից տասից երեքը վերցվում և յսթը ռայաթներին է տրվում: Այս կարգի բռնությունները վերջ չեն ունեցել. ներկայումս կայսերական հրա- մանով այդ բռնությունները վերացվել են և (այստեղ) Դիարբեքի- ըի վիլայեթի օրենքն է հաստատվել»¹⁶⁴: Սահմանված հարկից բացի, կանոնը պարտադրում էր, թե քրիստոնյաներից «Քրդերը և ուրիշները բացարձակապես ոչ մի ակչե և ոչ մի հատիկ չպետք է վերցնեն»¹⁶⁵: Սակայն սրանք լուկ թղթյա կարգադրություններ էին, որոնք կյանքում գործադրվել չէին կարող, քանի որ պետու- թյունը գնալով թուլանում էր, քրդական իշխանությունները, կենտ- լոնախույս ուժերը՝ գորեղանում: Իրավունքը ուժեղին էր, քուրդ ռազմատենչ ավատատիրոջը, նա էլ հաշվետու չէր պետության առջև, գյուղացու հետ վարվում էր այնպես, ինչպես կցանկանար: Ակնառու է, որ ինչքան մոտենում ենք դարակեսին, այնքան փոք- րանում է հարավային Հայաստանի հայ ազատ գյուղացիության թիվը:

Գաղաչին հարաբերությունների խորացումը նախկին վրանա- բնակ նահապետական պարզ կյանքով ապրող քրդական վերնա- խավին տանում է դեպի հարստություն դիզելու աննվաճ բար- ձունքներ: Ցեղապետերը, թոռանները, բեկերը ձգտում էին նոր արոտավայրեր ձեռք բերել, բնդարձակել ցեղապետության սահ- մանները, շատացնել անասունների թիվը: Հասկանալի է, որ այդ բոլորը կատարվում էին բռնության միջոցներով, աշխատավորու- թյան հաշվին:

Բեդեր-խանի ու Մահմուդի ռազմական ճամբարներում էին ծառայում նաև հայերը, սակայն մեծամասնությունն արդեն մահ- մեղականացած կամ մահմեդականացման ճանապարհ բռնած ռազմատենչ քրդերն էին, որոնք հիմնականում պատկանում էին քուրդ ռազմատենչ ֆեոդալական վերնախավին: Այստեղ սուլթանի ֆերմանները անուժ էին, թուրք կառավարիչները գործելուց զրկ- ված: Ռազմատենչ քուրդ ավագանին ապրում էր նահապետա-

կան ձեռք ֆեոդալական հարաբերություններին անցնելու ճանա- պարհը և աստիճանաբար քոչվորական կյանքը փոխում նստակ- յացի: Նստակյացները բռնադրամում էին հողեր, դարձնում սեփա- կանություն և սահմանում ֆեոդալական կախվածության ուրույն, դաժան ու անտանելի ձևեր: Օրենքով այս դավաճներում հայ և քուրդ գյուղացին ճորտացված չէր, իսկ իրականության մեջ նրանց վի- ճակը ոչնչով չէր տարբերվում ճորտերի դրությունից: Իրավա-տնտե- սական կախման ամենացայտուն պատկերը խաֆիրության ինս- տիտուտն էր, որը ծայր էր առնում վաղուց ի վեր, սակայն ավելի տարածուն ու տիրապետող է դառնում 19-րդ դարի երկրորդ կես- սին¹⁶⁶:

Քուրդ և եղիզի աշխատավորության բարեկամ Խ. Աբովյանը եվրոպական ու ռուսական աղբյուրների մատակարարած նյութի խմացությունում, ականատեսի ու ժամանակակցի վկայությամբ 1846 թ. հաղորդում է (հոգվածը սկսել է գրել 1844 թվականից), որ Արեմտյան Հայաստանի աշխատավորությունը, քուրդ ու հայ ռաջան, վրանարնակ քուրդ ցեղապետերի ճիրաններում արչուտա- րամվել էր՝ մինչև Ռեշիդ փաշայի արշավանքը: «Քրիստոնյաները, հատկապես հայ դժբախտ ժողովուրդը և նեսաուրականները նրանց ստրուկներն են բառիս բուն իմաստով: Խոտառատ լեռներից և հո- վիտներից իջնելուց հետո նրանք իրենց անհամար ոչխարների և եղջերավար անասունների հետերը ձմռան խիտ և երկարատև ամիսներին պատսպարում էին հայերի մոտ, առանց որեւէ վարձա- տրություն: Դրա համար էլ սրանք ստիպված էին տարվա պատշաճ եղանակին անշափ կեր ու ձմեռվա պաշար պատրաստ պահելու, որպեսզի ազատ մնային նրանց դարհուրելի վրեժխնդրությունից: Ո՛չ մի օրենք, ո՛չ մի իշխանություն չէր կարող պաշտպանել սրանց այդ ճնշումից: Ամենաթեթև դիմադրությունը հատուցվում էր ամեն- նավայրագ դաժանությամբ: ... Հարևան երկրների քաղաքները և իշխանները դողում էին նրանց վրեժխնդրությունից»¹⁶⁷:

Խ. Աբովյանի բնագծարական այս վկայությունից դատ, առկա են մասնակի այլ փաստեր, որոնք հաստատում են Բայազետի, Վասպուրականի, Տարոնի, Բիթլիսի, Չարսանջակի քուրդ ավատա- տերերից գյուղացիության կախվածության բազմազան ձևերը:

¹⁶⁶ Գ. և Ղ. ա. մ. Տ. Կարապետեան, Հոգաչին հարցը հայաբնակ նահանգ- ներում մէջ, 1911, Կ. Պոլիս, էջ 32—33:

¹⁶⁷ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, ութերորդ հատոր, 1958, Երևան, էջ 248 (բնագծումները մերն են—Ղ. Ղ.):

¹⁶⁴ «Օսմանյան օրենքները Արեմտյան Հայաստանում», էջ 45:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 46:

Սակայն նույն կացութիւնը էին տպւում ոչ միայն հայ աշխատավորները, այլև սրանց հետ բարեկամական միջոցառում գտնվող քուրդ ներքնախավերը՝ անպաշտպան գյուղացիները, նստակեցութեան անցած մահմեդական ու արևադարձային ռայայերը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին շրջա տասնամյակներին արևմտահայ գյուղաբնակչության աշխատավորական մասը տրոհվել էր ազատ գյուղացիների և կախյալների: Կախյալ գյուղացիությունը տարածված էր հարավային Հայաստանում, Վանի, Դիարբեքիի էյալներում, մասամբ էլ Թուրքաստանի մարզերում: Եթե գյուղացու դրութեան կիսաճորտական լինելը կարող է վիճարկութեան առարկա դառնալ, վիճարկող երկու կողմերի ձեռքին էլ կովաններ տալով, ապա փոփոխական ստրուկների գոյությունն անփեշել է, կասկածից վեր ու պետութեան կողմից խրախուսվող:

Ստրուկներ կային Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում, սկսած խոր միջնադարից, մինչև 20-րդ դարասկիզբը: Էրզրումի 1540 թ. «Կանուն նամեն» ստրուկներ գնողին պարտադրում էր բերել և հանձնել կայսերական խոսքերի էմիրներին, իսկ Ամիգին վերաբերող օրենքը սպիտակամորթ ստրկավաճառից պահանջում էր 50 ալիշ հարկ տալ, սևամորթ վաճառողին՝ 25 ալիշ: Ուրեմն ստրկություն, ստրկավաճառություն եղել է միջնադարում, որը շարունակվել է նաև 19-րդ դարի առաջին քառորդին¹⁶⁸:

1812 թ. Վիլյամ Աուգլելը, Թավրիզից վերադառնալով, Կարինում ակնատես է եղել, թե ինչպես թուրք ենիչերին վրացուց հափշտակել էր նրա աղջկան և ցանկանում էր վաճառքի հանել շուկայում: Հայերը փող էին հավաքել, աղջկա փրկագինը տալու, սակայն ենիչերիի պահանջած գումարը մեծ էր: Նա ավելացնում է, «...հիշատակված էր, որ այս տեղերից մեկում բազմաթիվ վրացի աղջիկներ ցուցադրված էին հրապարակային վաճառքի, ինչպես նաև մի քանի տղաներ, որոնք վերջերս թուրքերը ձեռք էին բերել ռուսական ճակատից ուրիշ կողոպուտների հետ»¹⁶⁹: Սակայն մարդավաճառությամբ պարապողները ոչ թե միայն գերիններին էին իրար ծախում, այլ հատուկ խմբեր ունեին, որոնք գալիս էին Ռուսաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, փողով գնում ռուս, վրացի գեղեցիկ աղջիկների, տղաների, տանում Թուրքիա, թանկ գներով վաճառում: Նրանք գործելու աղատ իրավունք ունեին Թուրքիա-

չում, իսկ Կ. Պոլսի շուկաներում անարգել, մունետիկների օգնությամբ կատարում էին գործարքներ, նույնիսկ խաներից, փաշաներից պատվերներ ստանում, աղջկա կամ տղայի՝ տարիքի, արտաքինի, հասակի, գույնի, դրանով իսկ պայմանավորված գնի վերաբերյալ, կարճ միջոցում, փողով, թե մարդոտությամբ, կատարում նրանց պահանջները:

Սակայն բռնությունից բացի, աղքատությունն ու թշվառությունը ևս «պարտադրում» էին Քուրդստանի մայրերին, կարիքից դրդված, վաճառել իրենց զավակներին: Ականատեսը պատմում է, թե ինչպես Դիարբեքիում, քուրդ մայրը սակարկում էր երկու չքանաղ, փոքրահասակ աղջիկները վաճառելիս, իսկ գնորդն էլ արծաթե «25 մեճիտեով առնելով», «ղանոնք պիտի կրթէ ու իր մօտիկ աղգականներուն կնութեան տայ»¹⁷⁰:

Մարդավաճառությունն ու ստրկությունն այնքան տարածված էին Թուրքիայում, որ գերմանական դիվանագիտական աշխատողները կշտամբում էին Անգլիային, Ֆրանսիային, նույնիսկ Ռուսաստանին, որոնք իրր Աֆրիկայի ստրկավաճառությունը դատապարտում էին, մինչդեռ Թուրքիային թույլ էին տալիս ազատ, նույնիսկ մայրաքաղաքում մարդիկ վաճառել, ստրուկներ պահել¹⁷¹, այն էլ բրիտանականներից: Սակայն իր տեսակարար կշռով ստրկությունը էական տեղ չէր բռնում Թուրքիայի աղգաբնակչության կառուցվածքի մեջ և ոչ էլ դաս դառնում:

5. ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏԱԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ

19-րդ դարի առաջին քառորդի ագրարային, հետամնաց Թուրքիան արդյունադրծությունից եկամուտներ քիչ էր ստանում: Սակավաթիվ էին պետական ձեռնարկությունները, այդ իսկ պատճառով արքունիքը, ռաիկանությունը, աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավային դասերը հիմնականում ապրում էին, վայելում գյուղատնտեսությունից ստացված եկամուտների հաշվին: Գյուղատնտեսությունն էլ տակավին խանձարուրի մեջ էր և չէր կտրվել արտաստանից: Գյուղացիական միջնադարյան մակարդակից: Պրիմիտիվ ու հնամենի էին մնում արտադրության միջոցները: Հողը մշակում էին այնպի-

¹⁶⁸ «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 26, 74:

¹⁶⁹ «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 484—485:

¹⁷⁰ «Քիրգո-Հայ պատմություն», էջ 115:

¹⁷¹ «История турок от начала турецкого народа до наших времен», Санкт-Петербург, 1829, перевод с немецкого, стр. 172—173.

սի արորններով, որոնցով կարծես թե «նայն էր շանգուկ Արարատի հարթավայրերը»։ Գրեթե բացակայում էին ոտոգման սխառմունքներ։ Խոսք չկար գիտական հիմունքներով սխառարտացումների մասին։

Աշխատանքի արտադրողականության ցածր մակարդակը համարնդհանուր երևույթ էր Թուրքիայի ու Հայաստանի գյուղատնտեսության համար։ Այն պայմանավորված էր ոչ միայն արտադրամիջոցների հետամնացությամբ, այլ նաև երկրագործի անձնական շահագրգռվածության թուլությամբ, նրա ունեցվածքի ու կյանքի ապահովության բացակայությամբ, խանա-փաշայական վարչակարգերին բնորոշ պարբերական թալանի առկայությամբ, մուկդնույ ավազակախմբերի անարգել գործունեությամբ։ Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում տուժողը գյուղացիությունն էր, որը տալիս էր բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր՝ սևփական վատտակով զոհացնում խտնատեր սուլթանից ու քուրդ խանից սկսած մինչև սրպազին ու խաֆիրը, պատրիարքից մինչև հեռին քահանան։

Հարկաչին բեռի ծանրությունը, հարկատեսակների անհամա-
մասնությունը, հարկազանձման անօրինաչափությունը, թուրքիայի
վարած անտեսական քաղաքականության օրինաչափությունն էր,
որը բացառում էր ընդհանուր կայսրության, նույնիսկ միայն Արե-
մրայան Հայաստանի համար միանման հարկաչափերի սահմանումը
և ստեղծում ժողովրդի սոցիալական հարստահարման հարցի շուրջը
հնարված մի այնպիսի խճճված թելակծիկ, որի պարզաբանումը,
ճշգրիտ պատկեր տալը, հակասական փաստերի առկայությամբ և
դարուկես հեռավորությամբ այնքան էլ հեշտ չէ։ Մոտավոր նկա-
րագիրը հետևյալն է. Արեմայան Հայաստանի թուրքահպատակ
շրջաններում դյուղացին հարկեր էր վճարում պետությանը, թուրք
հողատերերին՝ զախմներին ու քիմարլիներին, խասառներին։
Քրդապառական մարզերի աշխատավորությունը վճարում էր քուրդ
խաներին, բեկերին, պետությանը, խաֆիրներին։ Գալառահայու-
թյունը տուրքեր էր տալիս հայ եկեղեցուն ու վանքերին՝ բոլոր նա-
հանգներում։ Անկախ և ֆերմանլը համայնքների աղզաբնակչու-
թյունը պետական ու խաֆիրական տուրքերի մեծ մասից ազատ էր,
մինչդեռ վճարում էր իշխաններին, մելիքներին։

Արևմտյան Հայաստանի գյուղացիության վճարած հարկերից ամենածանրը աշարն էր, ուշաբր, ուշբրբ: Հարկը կազմելու էր հողից ստացված տարեկան եկամտի 1/10 մասը, դրա համար էլ անվանապես կոչվում էր տասանորդ, որի փաստացի չափի և գոնձման եղանակների ու տարատեսակները պատկերն իրականություն

մեջ ազնվի, բարդ էր, քան թղթի վրա ու օրենսդրական ակտերում:

Ախալցխայի փաշայության պետական հոգեբեր վրա նստած գյուղացիները 1828—1829 թթ. աշար էին վճարում բերքի 20 տոկոսի չափով¹⁷²։ Պոնտոսի դաշտերի, Տրապիզոնի նահանգի, Շապին-Կարահիսարի գյուղացիները 1807—1808 թթ. հիմնականում ցանում էին պարի և վճարում «հողի արտագրության մեկ հինգեցանում էին պարի և վճարում «հողի արտագրության մեկ հինգերորդը»¹⁷³։ 1827—1828 թթ. թուրք ու քուրդ գյուղացիներից Բայազետի փաշան աշար էր հավաքում տասից մեկը, հայերից՝ եկամտի յոթը մասից մեկը¹⁷⁴։ Նա միաժամանակ գյուղացուց զանձում էր թուփռախ-խառաջ անունով հողահարկ, ալսինքն՝ այն երկրագործները, որոնք գոլթան ունեին, պարտավոր էին հատուկ հարկ տալ՝ տասնորդին կից և նրա հետ միացված¹⁷⁵։ Ուրեմն, տասնորդը տարբեր նահանգներում, նույնիսկ տարբեր գավառներում, տարբեր չափեր է ունեցել, ինչպես նաև զանձման անհամանման եղանակներ։ Ըստ որում, միշտ էլ հարկը քրիստոնյաներից ավելի են զանձել, քան մահմեդականներից։ 1830 թ. էրզրումի փաշայության Դերջան գավառում իսմալիլ բեկը հայերից աշարը վերցնում էր կրկնակին՝ համեմատած իսլամ գյուղացիության վճարածին։ Աշարալուրի հասնում էր եկամտի 25 տոկոսին։

Սուլթաններին, հոդատեր, զինվորական ավագանուն վճարած հարկերից, արեմտահայ ազգաբնակչության համար ծանր և անպատվաբեր չիզիւն էր՝ զլխահարկը: Զիզիեն նոր հարկ չէր: Այն սկզբնավորվում էր արաբական խալիֆների օրոք և ապա տարածվում ալլաղավան երկրամասերում, գանձվելով քրիստոնյաներից ու հրեաներից իբրև փրկագին, զլխագին, սկզբում ընդհանուր գերդաստանով, իսկ հետո ամեն մի արու չափահասից: Զիզիեն ամենամյա հարկ էր և իր չափերով անընդհատ փոփոխության էր ենթարկվում: Խարաջը կամ չիզիեն հարափոփոխ վիճակումն էր: Այն ծանր էր միջնադարում: Ժամանակակից գրչի վկայությամբ, 1626 թվականին «Օսմանցի» երեք ոսկի խարաճ առին ի հայոցս»¹⁷⁶:

1800 թվականին զվարհարկը գտնվում էր ըստ ունեցվածքի՝
հարուստից 48 դիրհեմ արծաթ, միջակից՝ 24, աղքատից՝ 12, տա-

¹⁷² ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ., քաղախոսքների ֆոնդ, գ. 49, թերթ 34, 1830:

173 Հ. Հ ա ե ո Ր : ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր 2, էջ 94:

174 ՎՍՍԶ ԿՊՊԿ. ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2462, թերթ 3—4, 1829:

175 ՍՍՀԻՐ ԿՊՐՈՊԱՆ. Զեկեռ ՌԳԱ. ցործ 1046, թերթ 1—2, 1830:

176 Մատենադարան, ձեռագիր 4442, թերթ 637ր:

րեկան ընդհանուր գումարը կազմելով 4000 քսակ¹⁷⁷: Հարկաչափը 1803 թվին ավելացավ: Այժմ այն գանձվում էր ոսկով: Հարուստը տալիս էր 4 շերիֆլի ոսկի, միջակը՝ 2, աղքատը՝ 1, զրա հետ միասին «վասն հարկապահանջացն»՝ 10, 8 և 4 փարա: 1804 թվականին հարկապահանջների վարձը և ընկալագրերի գինը միացվեցին և հարուստներից գանձվում էր ևս 12 դուրուշ¹⁷⁸:

Հետագա տասնամյակներին, կայսրության տնտեսական քայքայումով պայմանավորված, գլխահարկը անընդհատ ավելանում էր, կրկնապատկվում, նույնիսկ քառապատկվում: 1815 թվականի դեկտեմբերի 15-ին, գլխահարկը 12 դահեկանից բարձրացավ 16-ի, 1824 թ. մայիսի 1-ին՝ դարձավ 24 դահեկան, 1827 թ. հուլիսի 13-ին՝ 36 դահեկան, 1829 թ. հունիսի 20-ին՝ 48 դահեկան, 1834 թ. ապրիլի 17-ին՝ 60 դահեկան¹⁷⁹: Ըստ որում 1840 թ. փետրվարի 28-ի ֆերմանով «Հարկ իւրաքանչիւր հարկատու աղզաց՝ յանձնեցաւ ի ձեռս աղզապետաց նոցին՝ հաւաքել յազգէն և հատուցանել արքունի գանձարանին»¹⁸⁰:

Եթե մայրաքաղաքի քրիստոնյա աղզարնակչությունը, հողերը դասը և անկախ կամ ֆերմանը գավառների հայ գյուղացիությունն ազատ էին գլխահարկից, ապա Արևմտյան Հայաստանի «այլահավատները» հարկաչափի սահմանված գումարը տալու էին ազատվում: Հայկական աղբյուրներում եղած բազմաթիվ հիշատակությունների համաձայն, թուրք փաշաները, հատկապես անհագուրդ, ապստամբ քուրդ խաները՝ Վասպուրականում, Տաթևում, Դերսիմ-Չարսանջակում գլխահարկը գանձում էին տարվա մեջ երկու, երեք անգամ և հարկաչափը հասցնում 150—200 դահեկանի: Գ. Սրվանձտյանցը գրում է, թե վանի ղուկերը խաբաջն ավելացրել են, նրանք «... Բ. խաբաջ առին ի հայոցս և կէս ղշ. էլ հաւամ խաբաջ»¹⁸¹: Գլխահարկ էր գանձվում պանդխտողից, գաղթողից, պանդխտության մեջ մահացածի ընտանիքից: Պետությունը, իսլամ մոլեռանդ կրոնավորները շահագրգռված էին գլխահարկի անընդհատ ավելացմամբ, զրանով իսկ նրանք նյութական հրկայական միջոցներ կրամեին այլազգի հպատակներից, մյուս կողմից էլ հարկային քաղաքականությամբ, «խաղաղ մեթոդներով»

վերջիններիս կառաջնորդին Մուհամեդի փարախը: Հավատարաց քրիստոնյան անմիջապես ազատվում էր գլխահարկից: Ուրեմն, չիղիկն նաև կրոնական պաշտամունքի թողություն հարկ էր:

Մահմուդ 2-րդը վերակենդանացրեց միջնադարում գործող, Թուրքիային հավիտենական անեծք ու խայտառակություն պատճառող մանկածողունը: Գլխահարկից բացի, արհեստ սովորեցնելու պատրվակով, կայսրությունն այժմ քրիստոնյա մանուկներ էր հավաքում, բռնությամբ տարագրում մայրաքաղաք, առանց վարձի, անտանելի պայմաններում աշխատեցնում Իփլիկ խանն անվանված նավարանում: Սվազի Հաջի Հասսան փաշան, միացած էրզրումի սերասքյարին, 200 զինվոր էր առանձնացրել, նրանց տրամադրության տակ զրեղ զինված քրդեր, որոնք 1830 թվականին «մանկահավաքություն»¹⁸² պիտի անեին՝ հայերից: Ապրիլի վերջին արդեն Կ. Պոլիս էին ուղարկել Կարա-Հիսարի ու Նրդնկայի գավառների 40 հայ¹⁸³ երիտասարդներ: Կարինից, Սեբաստիայից, Վանից և «այլոց քաղաքաց Անատոլի»¹⁸⁴, 1832 թ. հավաքեցին 6000 երիտասարդներ, տեղափոխեցին Իփլիկ խանն աշխատելու: 1844 թ. սրանցից 1000-ն արդեն խեղդվել էին՝ նավերն ընկղմվելու պատճառով, 3000-ը մեռել «խղճալի և վշտալի մահվամբ»¹⁸⁵, 1000-ն էլ փախուստով ազատվել էին: Ոչնչացածների տեղը լրացնում էին «նորահավաքները», գրեթե ամեն տարի՝ յուրաքանչյուր գավառից 20-ական հոգի, իսկ ամենապակասը, Արևմտյան Հայաստանից 300—400 երիտասարդներ¹⁸⁶: Վանի հանրահայտ Պոռոս Կպիսկոպոս Մելիքյանը պատանեկության շրջանում (1836 թ.) տարագրվել էր Իփլիկ խանն աշխատելու, իսկ «Կոմցոնց Մկոն», ապագա Խրիմյան Հայրիկը, ղեկավարությամբ խույս տվեց էջմիածին և փրկվեց «տարապահարկից»¹⁸⁷:

Այս պատմաշրջանում հայերի վճարած հարկերից գրեթե ամենաժանրը ավարիզն էր կամ ավարիզի-ղիվանիչեն — բառացի նշանակելով դեպքից դեպք, պատահական: 1462 թ. «սկզբնավորվող»¹⁸⁷ հարկը մտցվում է պատերազմների ժամանակ և ապա հանվում խաղաղության պահին: 19-րդ դարի առաջին երեսնամյա-

177 Ղ. Ի ն ճ ի ճ և ա ն, Աշխահագրություն, հատոր 6, էջ 46:

178 Նույն տեղում, էջ 47:

179 Ա. Պ է ր պ է ր ե ա ն, Պատմություն հայոց, էջ 452, 469, 475, 480, 488, տե՛ս նաև «Փորձ», 1876—1877, էջ 380:

180 Ա. Պ է ր պ է ր ե ա ն, էջ 500:

181 Գ. Ս ր վ ա ն ձ տ հ ա ն ց, Մանանայ, 1876, էջ 392:

182 ՍՍՀՄ ԿՊՊՊԱ, Ֆոնդ ՌԳԱ, գործ 1046, թերթ 16—17:

183 Նույն տեղում, թերթ 18:

184 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 110, վավ. 51, թ. 1—2, 1844:

185 ՏԷՍ «Փորձ», 1877—78, էջ 382, «Պատմություն Եղեղիկոյ հայոց», էջ 360:

186 Հ ա մ բ ա ր ձ ու մ ե ր ա մ հ ա ն, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, էջ 32:

187 ՏԷՍ «Аграрный строй Османской империи», стр. 192.

կին այն դարձել էր կանոնավոր հարկ և իր շափով ձգվում էր մինչև 300 դահեկանի՝ ամեն մի գերդաստանից: Տրապիզոնի նահանգի ամեն մի տնտեսություն 1807—1808 թթ. տալիս էր 300 դահեկան ավարի, բացի այդ, նաև աշար ու այլ տուրքեր: Ռուսական հյուպատոսը 1830 թ. գրում է, որ «եթե այս հարկերը շարունակվեն ևս մի քանի ժամանակ, ապա ոչ միայն գյուղեր, այլև ամբողջական սանջակներ անմարդաբնակ կդառնան»¹⁸⁸:

Թուրքահայտակ մարզերի բնակիչները սխառավոր էին վճարել նաև հողային հարկը, որը համահավասարում էր մի քանի անուններ: Պետական հողերի համար գանձվող հողահարկը կոչվում էր **քափու**: Հարկը սակայն ամենամյա չէր, այլ փաստորեն պետական հողերի դիմաց վճարվող հողագին: Հարկաչափը պայմանավորված էր հողի որակով: Լավ հողակտորի համար վճարում էին 50 ալշե, միջակի՝ 20—30, վատի՝ 15—20: Թափուն վճարվում էր միանվագ: Հոր մահվանից հետո վարձաթուղթը որդու անունով փոխանցվելու դեպքում, ամբողջապես կրկնվում էր արարողությունը, որը և կոչվում էր **Հակկի Կարա**:

Մասնավոր սեփականատիրական կալվածքների, տների, խանութների, ջրաղացների, ձիթհանների, անամբեձ սզաբակների համար հողատերերը վճարում էին հողային հարկ՝ էմլաֆ: Էմլաբը ևս ուներ իր տարատեսակը, որը գանձվում էր միայն հողերից. հաշվի առնելով ոչ թե եկամուտը, այլ տարածությունը: Ամեն մի ջրաղացից գանձում էին տարեկան 120 ալշե, կես տարի գործող ձիթհանից՝ 60 ալշե, բնակելի տներից՝ 15 ալշե, խանութներից՝ 150 ալշե:

Արոտների հարկ կամ դամճուռ էին գանձում անասնատերերից: Հարկվում էին թե՛ խոշոր և թե՛ մանր եղջերավոր անասունները: Ախալցխայի փաշայության մեջ 1800—1830 թթ. գյուղացիները սխառավոր էին դարնանը վճարել ինակ-յազ: Ամեն մի կովի համար վերցվում էր $\frac{1}{2}$ հոկա յուղ, 40 ոչխարից մեկ հոկա յուղ և մեկ ոչխար, 20 ածից մեկը¹⁸⁹: Տավար-ռեսմին (անասնահարկը) գանձվում էր ամեն մի հոտից մեկը, օճուս-ռեսմին՝ յուրաքանչյուր զույգ ցուլ ունեցողից 32 դահեկան: Սեբաստիայի փաշայության մեջ, սրանց հետ, վճարվում էր նաև ջանավար փարասի¹⁹⁰: Դիարբեքի փաշայության հայ գյուղերից իբրև ղլաղի հարկ

վերցնում էին 300 ոչխարից մեկը: Քրդական աշիրաթներն ազատ էին այս հարկից: Բալադետի փաշայության անասնատեր հայերը երկու անգամ ավել էին վճարում քրդերից¹⁹¹:

Թուրքիայում կային մի շարք հարկեր, որոնք ուսումնասիրողների կողմից ստացել են Բաղաֆաջիական տուրֆե անվանումը: Դրանց մեջ էին մտնում ամուսնության տուրքը՝ առաջին ամուսնության դեպքում 100 փարա, երկրորդ ամուսնության ժամանակ իդական սեռից՝ 100 դուրուշ և ավելին (թվերը վերցված են ըստ Ախալցխայի փաշայության)¹⁹²: Պետական հողերի վրա նստած գյուղացու մահվան դեպքում նրա ունեցվածքի մեկ տասներորդը գրավվում էր հարքունիս, միաժամանակ, մահացած բոլոր քրիստոնյաներին հողում ամփոփելու թույլտվության համար գանձվում էր 50—100 դուրուշ: Թույլտվության թերթիկը բովանդակում էր աղային արժանապատվությունը նվաստացնող, ստորացնող հայհոյանքներ: Այս ձևը շարունակվեց մինչև 1808 թվականը և վերացվեց արևմտահայ վերնախավի նյութական պահանջարկների դնով¹⁹³, սակայն հարկաչափը ավելադրով շարունակվեց նաև հետագայում: Բրուսայի հայ վարդապետներից մեկը բողոքում է, թե «... մինչ մարդ մեռանի, հինգ հարիւր, չորս հարիւր, կամ Գ (3) հարիւր դուրուշ առնու ի մեռելի տիրոջն, ապա տայ հրաման թաղել. այսպէս և ի հարսանեաց զծանր հարկս և զաւելի դրամս առնու, որը չկարեն տալ զարտասուս հեղուն յաշաց...»¹⁹⁴:

Պետական հարկերի ցանկը սրանով չէր ղոցվում: Տարբեր նահանգներում կային փերակի հարկ, տոնական հարկ, նեվրուզի հարկ, կեֆեկուզի հարկ (ամեն մի կոշկակարից 25 ալշե), յուլի հարկ (ամեն մի շիֆթից 1200 գիրհեմ յուղ), շիֆթի հարկ, ծխի հարկ, ջրելու վարձ (տրվում է միրաբին), զիշերապանության (քաղաքներում խանութները պահպանելու համար գանձվում էր խանութատերերից) և այլ հարկեր: 1829 թվականի նոյեմբերի 1-ի տվյալներով միայն էրզրումի գավառից մեկ տարում գանձվել է 131 366 դուրուշ հարկ: Դրա մեծ մասը գոյացել էր Հաջի Մինասի և Գրիգոր-Օղլու տնօրինած պղնձահանքերի, հանույթի վաճառքի վրա զրված հարկից (16, 744 դուրուշ), ապա աշարից, մաքսից: Ռուս ուսումնասիրողն այս հարկացուցակի մեջ չի մտցրել գլխա-

188 ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ 1—9, դործ 13, մասն 17, թերթ 30:

189 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, թերթ 34—35:

190 Վ. Հ ա մ բ ար ձ ու մ ան, Գիղաշխարհ, 1927, Փարիզ, էջ 40:

191 ՎՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 2, դործ 2646, թերթ 8—9, 1830:

192 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գ. 49, թ. 35:

193 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, փաստաթուղթ 52, թ. 71:

194 Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 93:

195 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 1, դործ 2878, թերթ 3:

200 «Պատմական Հայաստանի սահմանները», էջ 444, «Դիւան Հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 144:

Հավաքած հարկերը մտնում էին նրա գանձարանը²⁰¹։ Փաշայի պարտավորությունը Բ. Դուան առջև արտահայտվում էր միայն զինվորներ տալով, պատերազմի պահին սուլթանի գրոշի տակ կովելով։

Բայազետի փաշան աշարը գանձում էր մահմեդականներից՝ 10-ը բաժնից մեկը, քրիստոնյաներից՝ 7-ից մեկը²⁰²։ Այնուհետև գանձվում էր փաշային տրվող «փեշքեշը»՝ 10-ից 60 զուրուշ գումարով՝ յուրաքանչյուր բնատանիքից²⁰³։ Քուփրախ խաբաշը տալիս էին երկրագործները, որոնք բաց ունեցվածքի բաժանվում էին երեք խմբի։ Այն փաստորեն հողահարկ էր։ Խաբաշ հավաքող զափթիեն իր վարձն ստանում էր հարկատուներից՝ խիզմարինա անվան տակ, որը կազմում էր աշարի $\frac{1}{10}$ մասը։

Փաշան իր ջոկատների համար ձիեր գնելու անվան տակ ամեն տարի հավաքում էր 1000-ից մինչև 8000 զուրուշ։ Պատերազմների պահին այս հարկն ավելանում էր։ Արհեստավորները տարին 650 զուրուշ հարկ պիտի տալին փաշային և 600 զուրուշ էլ բազար բաշուն։ Հայերը տալիս էին նաև ումամ անիշասի, օղուն անիշասի, նազարի, արյուլի, բաշ օնև և այլ հարկեր, որոնցից քրդերն ազատ էին։

Բայազետի շրջակայքում ապրող եզիդիները պարտավոր էին փաշային տալ 1 ուրլի արծաթ իրեն խաբաշ²⁰⁴։ Այնուհետև կիդել անվամբ, նրանք վճարում էին 20 ոչխարից մեկը։ Պետական հողերի վրա անասուններ պահող ամեն մի բնատանիք փաշային տալիս էր 2 ուրլի արծաթ, 100 ոչխարից 4-ը, իրեն իջմեյլու ամեն մեկ հոտից մեկ ոչխար կամ այծ։ Ուրեմն, քրդերի հարկերը հայերից տարբերվում էին, բայց որում քրիստոնյաների վիճակն ավելի սղբերգական էր, քան մահմեդականներինը։

Դրություներն ավելի քան անմխիթարական էր քրդապետական Տարոնում, Դիարբեքլիի փաշայության հայկական շրջաններում, Բեզեր-խանի, Նուրալի, Մահմուդ խանի աշխարհակալության սահմաններում։ Սերասիան տիրող Կեսարիան, Մաքաշը միշտ անպատակող ապստամբ Չապան-օղլուները հպատակ երկրահատվածներից տարին երեքից չորս անգամ հարկ էին պահանջում, ամեն անգամ էլ յուրաքանչյուրից բռնադրավում 30 զահեկան։

201 ՎՄՄՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, գործ 2462, ցուցակ 1, թերթ 3, 1829։

202 Նույն տեղում, թերթ 4։

203 Նույն տեղում, գործ 2646, թերթ 7։

204 ՎՄՄՀ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 2, գործ 2646, թերթ 9։

Այստեղ դրամն այնքան հաղվագյուտ էր դարձել, որ 1808—1809 թթ. վճարում էին «հարյուրին հարյուր տոկոս»²⁰⁵։ Դրանից բացի, անասնակերով, ձիերով, հագուստով, պարենով, փայտով հպատակներն ապահովում էին Չապան-օղլուի զինվորներին։

Ժամանակաշրջանի հատկանշական մոմենտներից է և այն, որ քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները, նույնիսկ հոգևորականությունը՝ մասամբ սուլթանների, նահանգատեր փաշաների, հիմնականում հովատներ, երկրատեր քուրդ խանների, գավառապետերի կազմից զրկվում էին ծանր հարկերի տակ։ 1800 թ. սուլթանի հրամանագրով Կ. Պոլսի պատրիարք բնորոշող հրովարտակ ստանալիս 100 հազար զուրուշ միանվագ հարկ պիտի վճարեր։ Այնուհետև նա պարտավոր էր ամեն տարի, իրեն կանոնավոր հարկ, 140,000 զուրուշ վճարել²⁰⁶։ Նոր վեզիրին, նշանակման ժամանակ, հայոց պատրիարքը տալիս էր 500 զուրուշ, վեզիր քեչյասուն՝ 250 զուրուշ, շաֆուշ բաշուն՝ 200 զուրուշ, սրանց հետ նաև մեծաքսյա հագուստներ, ճակավոր կարմիր կոշիկներ պիտի նվեր տաներ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին։

Սուլթանական օրենսդրությամբ Կ. Պոլսի պատրիարքն աչդ գումարները գանձում էր հայկական վանքերից, եկեղեցիներից, հոգևոր առաջնորդներից՝ միրի մուկաթա անունով և իր բաժինը վերցնելով, վերահիշյալ հարկագումարը հանձնում է Բ. Դուանը։ Մինչև Ղրիմի Քուրքիայից անջատվելը, պատրիարքը տեղի 26 եկեղեցիներից ստանում էր յուրաքանչյուրից 19 սակուց սկսած, մինչև 6 ֆլորին²⁰⁷։ Հասան կալի վանքը տարին տալիս էր 150 զուրուշ, Կարմիր վանքը՝ 50²⁰⁸, Խաչկանց վանքը՝ 50, Կարինի ու շրջակա զյուզերի մուկաթան կազմել է 1222 զուրուշ²⁰⁹։

1805 թվականի հունիսի 1-ին արևմտահայ վանականները «Կրքուր Մուխաթայ» վերնագրված մի գրության մեջ արձանագրում են. «Նաև զայս ևս հարկաւորապէս ծանուցանեմք սիրելեացդ իմոց ի տէր զի բաց որում տեղեակ էք աշխարհիս դարձաւծոցն, թէ որպէս փոփոխութիւնք ժամանակիս ծանրացուցանեն զհարկապահանջութիւնն ի մարմնաւոր իշխանութիւնս որ աւանասիկ յարքունական Տէրութենէս հրաման անդատնալի ելին ստատիկ հրովարտակաւ ի

205 «Ուղեգրություններ», Նստար 2, էջ 89։

206 Ղ. Ի Ն Տ Ի Ճ Լ ա ն, Աշխարհագրություն, մասն երկրորդ, Նստար 6, էջ 117։

207 Մատենադարան, ձեռագիր 2939, թերթ 471։

208 Նույն տեղում, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163, վավ. 203, թերթ 1։

209 Նույն տեղում, թղթ. 163ա, վավ. 12ր։

վերայ ամենայն հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեանց ամենայն ազգաց առհասարակ, ի՛նչ ի յԱնատոլիոյ և թէ ի յԱռումնիկի գտնուեցաւ Միրի մուխաթայ հարկն առատաւցի, և վերադիր լիցի տասնապատիկ ասէ և ահա ի յայս ստատիկ հրամանէս մեծ և ծանրագոյն բռն հար մուխաթայ հարկին ի վերայ մեր առանապատիկն բարեկեցան որքան յառաջագոյն էայր ըստ շափու տանկութեան մերոյ, այժմ մինչ բռն ծանր է, և մեք շունկով ղկարողութիւն տանկութեան անկաք ի մեծ տարակուսութեան և յոյժ ջանացաք աղերսանօք թեթեւացանել, շեղ հնար քան ղի հարկադիրն ի հօրադոյն և հարկն հաստատագոյն, և անձն մեր կարի անբաւական, ապա որպէս տեսողութիւն աչաց զգունաւորն, և լսողութիւն ականջաց զձայնն ունին առարկայ ինքեանց, այսպէս և աստուածասիրութեան ձերում է ի բացայայտելն զմեր նեղութիւնս օգնական լինիլ»²¹⁰:

«Օրհնքով» արեւմտահայ վանքերն ու եկեղեցիները այս հարկից բացի ուրիշ տուրքեր չպիտի տային: Սակայն այդպէս չէր: Փաշաներն ու խաները ծանր հարկեր էին դնում գրեթե բոլոր վանքերի վրա: Վարագա ս. նշան վանքը, դարասկզբին, քուրդ խանին այնքան հարկ էր վճարել, որ բոլորովին քայքայվել էր նրա տնտեսությունը²¹¹: Մուշի ս. Կարապետի վանքը տակավին 1745—47 թթ., խանին բաղմամբով հարկեր տալուց չազատվելով, 50 ոսկի էլ պարտքի տակ էր ընկել²¹²: Այժմ այս վանքից «ստացվում էր» մեծագումար հարկ, որը մտնում էր խանի գրպանը: Ս. Կարապետ այցելող թուրքահայտակ հայերը խանին տուրք պիտի տային, իսկ բուսահայտակները անցաթուղթ ստանալու համար՝ մեծագումար «թղթագին»: Բաղեշի ծխատեր քահանաները զրված էին հարկի տակ, շտալու ղեպքում խանի կողմից կարգադրվում էին կամ իբրեւ պատիժ խուզում մոռուքները:

Հարկվում էին, սակայն, ոչ միայն տեղական համբավ ունեցող վանքերը, այլև համաքրիստոնեական աշխարհում մեծ համարում ունեցող Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքը: Դամասկոսի Մեհմետ փաշան, լսելով, որ Երուսաղեմի Հովակիմ պատրիարքն իր ղեմ բողոք էր ուղարկել մայրաքաղաք, 1778 թ. գալիս է ս. Հակոբ, սպառնալիք տալով 6000 դահեկանի գումար առնում է և հեռանում: Նույն տարում սանջակիյե ու ավայիտ կոչվող հարկից բացի, նա 13000 դահեկան էլ շարժում է իբրեւ տուգանք: Ըստ կարգի, վանքը տարեկան

պիտի տար 2500 դահեկան սանջակիյե, 9400 դահեկան ավայիտ, մինչդեռ Մեհմետ փաշան մեկ տարում առել էր 39,525 դահեկան և դեռ զոհ չէր²¹³: 1800 թ. և դրանից հետո Պետրոս պատրիարքը տարին 4195,5 բուպիե ոսկի էր վճարում Դամասկոսի փաշային, իսկ Մուհամեդ Ալիի ապստամբության տարիներին, հարկաւումբյան պատճառով, Երուսաղեմի վանքը տնտեսապես քայքայվել էր:

Ակնհայտ է, որ թուրքահայտակ մարզերի գյուղացիության, մասնավորապես քրիստոնյա աղագրեակչության ապրելակերպի ու հարկաւումբյան համեմատ, քրդահայտակ շրջանների գոյավիճակը անտանելի էր դարձել: Գերեբեյական ահաբեկ ու մահափշուտ թաթր ամենուր հավում էր հայ գյուղաբնակչության, ինչպես նաև բաղադրեւում հասած հարուստ թե աղքատ քրիստոնյաների մեջքին, նրանց դարձնում իրենց վայելքներին ծառայող հարկատու գրաստներ: Իրար դեմ անընդհատ կռիւների մեջ եղող դերեբեյները ավերում էին բերդերն ու ամրոցները, գյուղերն ու ավանները: Վերաշինելու ցանկություն ու անհրաժեշտության ղեպքում շահագործվում էր ռայայի անվճար, պարտադիր կռային աշխատանքը: Ուրեմն, զրամական ու բնամթերային ղեկաւումբյան բացի, արեւմտահայությունը տալիս էր կռայվճար՝ պետությունը, փաշաներին, հատկապես քուրդ տիրողներին:

Թուրքիայի տիրապետության տակ դարերով հաշմովոլ արեւմտահայ աշխատավորությունը՝ կառավարությանը, մահմեդական վերնախավին վճարած զրամական հարկերով, բնամթերքային ղեկաւումբյան, կռայվճարով չէր ազատվում: Նրա ուսերի վրա ծանր բեռնման հասած էր նաև եկեղեցու: Հայ հոգևորականության հարկաւումբյան: Այս ղեպքում կառավարական գափթիկն, անխնա, թուրք աղան կամ քուրդ բեկը չէր, որ կռայպտում էր հայ գյուղացուն, շողացող սրի կամ ղեկացող շղթայի սարսափը չէր, որ դատարկում էր անպաշտպան ռայայի գրպանը, այլ եկեղեցու «քաղցրաքարով» սպաւարկուները, վանքի վանահայրերը, կաթողիկոսի ու պատրիարքի նվիրակները: Բռնություն բիրտ ուժին փոխարինում էր բարոյական սարսափը, բայց երբեմն էլ այնպիսի բռնությունը, որը ոչնչով չէր ղանաղանվում օտարազգի, անխնա հարկահանների սաստեկից:

²¹⁰ Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 94ր:

²¹¹ Մատենադարան, կաթ. ղիվան, թղթ. 7, վավ. 116, թերթ 1—2:

²¹² «Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի», էջ 127:

²¹³ Տ ի ք ր ա ն Հ. Թ. Ս ա լ ա լ ա ն ե ա ն ց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, 1931, Երուսաղէմ, հատոր 2, էջ 802:

19-րդ դարի առաջին կեսին, առաջվա նման արևմտահայերի վաստակով կերակրվում էին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի պաշտոնյաները, Երուսաղեմի ս. Հակոբի վանքի և հայկական մյուս բոլոր վանքերի սպասավորները, ընդհանուր առմամբ արևմտահայ, մեծ մասամբ նաև արևելահայ հոգևորականությունը: Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռը, հասկապես Դավիթ-Դանիելյան գավաղանակովի տարիներին, պատվարեր ու անպատիվ իր բուլբուլ գործերը կատարում էր Բուրբահայերից գանձանակած նվիրատու լուսնյանների հաշվին: Կաթողիկոսը հայ գլուղացուց վերցրած փողերով ոչ միայն պահում էր իր շրախումբը, այլև առատորեն կաշաքնէր տալիս սուլթանին, շահին:

Արեւմտյան Հայաստանի բազմաթիւ դաւաճներում, քաղաքներում, նույնիսկ Կ. Պոլսում ու Ջամսուխիայում էջմիածինը կալվածքներ ուներ: Դրանց թվումն էին ազարակներ, ալդիներ, տներ, խանութներ, ջրաղացներ: Այդ կալվածքները դոյացել էին նվիրատվությունների, ապա և գնումների ճանապարհով: Հետաքրքիր է, որ Օսմանյան բռնապետական այդ երկրում, քաղաքական նկատառումներով, Մայր աթոռի համակրանքը Պարսկաստանից, իսկ հետո նաև Ռուսաստանից իր կողմը զրավելու խորամանկ դիաւալորությամբ, կաթողիկոսին չէր արգելում հողեր, կալվածքներ, եկամտի աղբյուրներ ունենալ Արեւմտյան Հայաստանում: Այդ հանգամանքը սուլթանին չէր էլ խանգարում, քանի որ ինքը ինչքան կամենար կվերցնէր ժողովրդից, միևնույն էր, թե հետագայում կրոնավորները ինչ կանեն իրենից հետո: Այս էր պատճառներից մեկը պետութեան թուլւորվութեան, որից օգուտ քաղելով, հոգևորականները անխնա կողոպտում էին ժողովրդին:

Արևմտյան Հայաստանում էջմիածնի կաթողիկոսության ձևը բերած իրավունքները գալիս էին հարյուրամյակների խորքից: Դեռևս 1441 թ., եկեղեցականների համագումար ժողովը, Մայր աթոռը վերահաստատեց Արարատի հարթավայրում, արտոնեց նրան առաջինի, համազգային իրավունքը, սակայն չկարողացավ վերացնել Սսի, Աղթամարի և Աղվանից աթոռները^{21A}: Այդուհանդերձ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» հասկացությունը վերադարձեց էջմիածնի կաթողիկոսներին և նրանց արտոնություն տրվեց հովվելու բոլոր լուսավորչական հայերին, ովքալ զեպրում հարկեր հավաքել հայաբնակ վայրերից, բացառյալ մասնավոր կաթողիկոսությունների կամ հակադիր աթոռների ևնթակաների: Հետագայում՝

նրանց գործունեության շատավիզը դուրս էր գալիս պետական սահմաններից և տարածուն ցանց ստեղծում Արևմտյան Հայաստանում, Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում, նույնիսկ սուլթանների նստավայրում ու գաղութահայ ալլ օջախներում:

վայրում ու գաղութացյալ այլ ծնարաններում:
18-րդ դարի վերջերին էջմիածնի կաթողիկոսները պարտավոր-
ված էին սուլթանին իբրև «կաթողիկոսական բնձա» տալ մի որոշա-
կի գումար, փոխարենը անարգել գործել նրա տիրապետության սահ-
մաններում: Սուլթանի 1774 թ. տված ֆեհրմանի համաձայն «Կա-
թողիկոսական բնձայն որ է ԺԱ. և Ա. ստակ հասու մեր գանձարանա-
կին»²¹⁵ պարտավորությունն հաջորդում էր 11-րդ հոդվածը, այն է.
«Երես տարին մի անգամ վասն ապրուստի բնդ սովորութեան իւ-
րեանց թէ պարսից երկիրն և թէ մեր երկիրն մեռոն բերցեն վէքիլքն
կաթողիկոսին ուր ուրեք որ գնասցեն, ոչ որ մի նեղեսցեն զնա և
պատուելանալը»²¹⁶: Եվ այսպես, ոչ միայն պահպան-
վում, այլև բնդլայնվում էին Մայր աթոռի իրավունքները, նվիրաժո-
վում, այլև բնդլայնվում էին Մայր աթոռի իրավունքները, նվիրաժո-
վում, այլև բնդլայնվում էին Մայր աթոռի իրավունքները, նվիրաժո-

ՀԱՅԿԱՊԷՏԱՑՈՒՄ Ի ՀԱՅԴԱՍՏԱՆԻ ԲԱՇԽԱՐԱԾՔԸ

[illegible]

215 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թ. 4, վավ. 46ա, թ. 1:

216 Նուրն տեղում, Բ. 1—2:

217 Լ Ե ռ, Հայոց պատմութիւն, հատոր 3-րդ, էջ 135:

8*

Միջնադարից ծայր առած նվիրակությունը նոր ժամանակաշրջանում հարկահավաքման անկանոն բնութագրություն ստանալով, որոշ իմաստով էլ դրական դեր էր կատարում: Մահմեդական պետությունների խավարապատ օվկիանում սուլթան, իրարից անջրպետված հայկական գավառները, նվիրակների միջոցով առնչակրթվում էին հոգևոր կենտրոնի հետ, ջանում միավորման գաղափար փրկարթնեցնել նրանց մեջ, բրիստոնեական ոգին անմեղ պահել հեռավոր, մահմեդականներով շերտնեղմեջ բնակեցված, ուժացման վտանգի տակ դրված հայկական բեկորների մեջ: Նվիրակները լավապես սուրհանդակներն էին, ակեղեկատուններ՝ հայրենի երկրի այս կամ այն հատվածի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի կառավարական պաշտոնյաների, թուրք խաների ու բուրջ բեկերի հայահալած արարքների մասին:

Նվիրակների միջոցով էջմիածնի բնդհանրական կաթողիկոսը ակեղեկանում էր ոչ միայն նահանգապետ-փառանների հայերի նկատմամբ բռնած դիրքին ու բռնելիք բնթացքին, այլև Կ. Պոլսում ու Թեհրանում եղած հանձնառուներից լուրեր էր ստանում, լսում ակառնանների պատմածները սուլթանի ու շահի մտադրությունների մասին: Այնպես որ այդ բարդ իրադրությունից դուրս գալու, բազմաթիվ հոսք հոսվելու, ճկուն քաղաքականություն վարելու գործում նվիրակները մեծ դեր ունեին և կաթողիկոսի ականջներն էին, էջմիածնի քաղաքական կարողության հիմնական ղապանակը: Պատահական չէ, որ սրանց հաճախ մեղադրում էին, արտաքսում կամ պատժում իբրև էջմիածնական լրտեսների²²³: Այսուհանդերձ, մանավանդ նոր պատմաշրջանում, նվիրակները հիմնականում մնում էին իբրև կամավոր հարկահավաքներ, ժողովրդի լուրահանար կեղերիներ:

19-րդ դարի առաջին տասնամյակին էջմիածնի Մաշր աթոռ խաղալիք էր դարձել սուլթանների ու շահերի ձեռքում: Գավաթ-Գանիլյան անպատվարեր գավաղանակով ծայրահեղ վիճակի էր հասցրել վանքի տնտեսությունը: Կաթողիկոսության թեկնածուները մեծագույն կաշառքներ էին տալիս մահմեդական տիրակալներին, մեկին կամ մյուսին, երբեմն էլ երկուսին, հույս ունենալով նրանց համակրությունը շահել, գահի վրա հաստատվել: Այդ էր գլխավոր պատճառը, որ դարի առաջին քառսրդին, էջմիածնից արևմտահայ գավառները թափառող նվիրակների թիվը աննախընթաց չա-

փերի էր հասել: Նրանք մորեխի նման սփռվել էին Արևմտյան Հայաստանում, հայաբնակ վայրերում և սկսել իրենց շահատակությունները:

Միայն 1818 թվականին Կ. Պոլսի բազմամարդ հայ գաղթաբյուրից էջմիածնի նվիրակները հավաքել էին 559,735 ղուրուշի գումար: 1814 թ. «Ակնայ և Արապկերու բոլոր վիճակաց նոցին գոյացեալ նուէրն. թէ նուիրականութին, թէ գանձանակ, թէ խոստմունք, թէ քառանից, թէ հոգեբաժին, թէ կտակ, թէ յիշատակի, թէ մեռոնթափ, և թէ այլ աշխարհի արգիւնք գումարեալ իմի եղեալ է ստատարվել 10,000 ղուրուշ²²⁵: 1812—1823 թթ. Կարինի ողջ նահանգից էջմիածին էր օտարվել հայրապետական հասույթ՝ 138,406 ղուրուշ²²⁶: 1812 թ. մայիսի 14-ին, Բաշադեսի նվիրակ Անտոն վարդապետը հաղորդում էր, որ ինքը մեծ գումարի հասնող «նվիրատվություն» է հավաքել, որից մի մասը տվել է Մանազկերտի, Բուլանի, Արծկեի, Արճեշի, Բերկրի տիրակալ բուրջ Ավդալ աղային՝ նրան նրա հաճությունը ստանալու համար²²⁷: 1840 թ. կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքի միջնորդությամբ, ստացել է թուրքահայատակ հայերից նվիրակած 66,976 ղուրուշի գումարը²²⁸:

Նվիրատվության անվան տակ հավաքած գումարներից բացի, էջմիածինը ստանում էր այլ եկամուտներ՝ Թուրքիայում ունեցած կալվածքներից, որոնք սփռված էին ամենուր և տրվում էին վարձակալության, կիսարարության և գանձում իջարև:

Ամենանեկամաբեր թեմը այս տեսանկյունից Զմյուռնիան էր՝ նախորդ դարերից ստանալով տեղումնական անուն: 1851 թ. փետրվարի 17-ին, Զմյուռնիայի էջմիածնահայատակ հոգևորականներից մեկը կաթողիկոսին ղեկեցում էր, որ անցյալ տարի վարձով տված հայրապետապատական վալրֆներից ստացել է 635 ռուբլու իջարև²²⁹: Ըստ որում ամեն մի պարտեզը տրվել է վարձով 50 ռուբլու գումար:

²²⁴ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 27, վավ. 125:

²²⁵ Նույն տեղում, թղթ. 25, վավ. 6:

²²⁶ Նույն տեղում, թղթ. 23, վավ. 166:

²²⁷ Նույն տեղում, թղթ. 23, վավ. 60, թերթ 2—3:

²²⁸ ՎՍՍՀ՝ ԿՊՊԱ, ֆոնդ 11, ցուցակ 1, դործ 1120, թերթ 1—2:

²²⁹ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 160, վավ. 159բ:

²²³ Մանրամասն տե՛ս Ա շ ո տ Հ ո Վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Դրվագներ հայ աղապարական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, 1959, Երևան, էջ 147 և հետևյալը:

բով, իսկ 38-ը բնակելի աներից յուրաքանչյուրն իր շրջակայքով 15—43 ոտբլու զոմբռով: Դրան ավելացվում էր կաթնոգիկոսի անու- նով առաքված քաղցրահամ գինին, տպխտած միսը, չորացրած մրր- գերը, սղնձյա կաթսաները, զգալները, վանքի վարագուրացու կտո- րեղենը:

Հաջորդ, 1852 թ. վերահիշյալ գումարը կրկին առարկեց, սակայն գրան ավելացվեց նաև 2080 ոտրլի²³⁰: Այս հավելյալը գոյացել էր Մարտիրոս արքեպիսկոպոսի դեռևս 1826 թվականին արած կտակից, որը 25 տարի շարունակ չէր վճարվել: Այժմ զանձվում ու ուղարկվում էր բոլոր աարինների համար միատեղ: Մարտիրոսը Զմյուռնիայի թեմին պատգամել էր տարին 10-ական ոտրլի տալ էջմիածնին, Գեղարդին, Խոր վիրապին, Հոխիսիմեի, Գայանեի, Շո-ղակաթի, Մուղնուս. Գեորգի, ս. Թադևոսի վանքերին²³¹: Ակնհայտ է, որ քառորդ դար առաջ արված մի փոքրիկ կտակը հավաքվում էր, գիղվում և դուրս գալիս զմյուռնահայերի գրպանից, դրվում կաթո-ղիկոսի տրամադրության տակ: Նույնպիսի հարկեր, զանձումներ, կտակներ թվաշատ էին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում, գյուղերում, որոնց մասին եղած փաստերի մի փոքր մասը միայն հրապարակելիս աշխատությունը կծանրաբեռնվեր:

Հարկահանութիւնը, նւիրակութիւնը մեծ շառավիղ ունենալով հանդերձ, այնքան ծանր ու անտանկի չէր դառնա, եթէ դրան չգումարվէին հոգեւորականների գործած ապօրինութիւնները, շարաշահումները, բռնութիւնները, եթէ պրոցեսը կատարվեր կամավոր, եթէ գանձումները լինէին երկք տարին մեկ, եթէ միայն էջմիածինը լինէր ժողովրդի վզին նստած: Բայց դժբախտաբար այդպէս չէր, նույնիսկ հակառակը. «օբենքը» զրեթե դեր չէր կատարում և եկեղեցու ապօրինութիւնները երբեմն անտանկի կերպարանք էին առնում, արդարացիորեն առաջ բերում ժողովրդի վայրույթը: Այդ բռնութիւններն այնքան շատ էին, որ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ստիպմամբ էջմիածինը միջոցներ էր ձեռնարկում, հոգեւորականութեանը զսպելու նոր կանոններ մշակում:

Նվիրակները դեռևս միջնադարում վերածվել էին կղերա-ֆեո-
դալական որոշակի ինստիտուտի, ունեին իրենց հաստատուն կանո-
նադրությունը, գործելու հրահանգներն ու ձևերը: Նրանց գերագույն
սյուղերենը կաթողիկոսն էր, որը կոնդակներ էր տալիս և նվիրակնե-
րին առաքում հայաբնակ վայրեր, կամավոր սկզբունքով, մեռուսա-

քաժանություն անկու: Սրանք էլ զանձարկղը զնելով եկեղեցիների մեջ, հավատացյալներից զրամ էին հավաքում: Այդ բանը հարգում էին սուլթանները, երբ ֆերմանով (տրված է 1774 թ.) թուլյատում էին ամեն երեք տարին մեկ մեռն ուղարկել հայաբնակ մարզերը «...վաճն ապրուստի ընդ սուլթուրոթեան իւրեանց...»²³²: Նոր շրջանում պատկերը բոլորովին փոխվել էր:

[illegible]

Կաթողիկոսի կոնդակներն այլևս անկարող էին զսպել ապա-
կանված հոգևորականության մի բազմություն, որն անաշխատ եկա-
մուտով հարստանալու մոլուցք էր ձեռք բերել, դրամի համն առել:
1818 թ. դեկտեմբերի 20-ին կազմված մի գրության մեջ ասվում
էր. «...լսեմք զի ոմանք նուիրակունք տնգր բան զշափն նեղեն
չարչարեն զժողովուրդսն թէ վասն հոգեբաժնից և թէ վասն նուիրա-
կան ողորմութեանց երբէք չնայելով յանձին կարողութեան իբրեւ

230 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 167, Վալ. 510, Թերթ 1:

231 Նույն տեղում, թերթ 2:

232 Մատենադարան, կաթ. ղիլան, թղթ. 4, վառ. 46ա, [Կրթ] 1—2:

233 Նսւն տեղում, ԹԴԹ, 24, վավ, 96, ԹԵՐԹ 1—8:

234 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 24, վալ. 96, թերթ 1—3:

դրանատր պահանջեն, որով յառաջանան կերպ կերպ տրաունջ ի մէջ ժողովրդոց և հոգեկործան գայթակղութիւնք մանաւանդ բազում անգամ յուսահատութիւն մինչև անսղջանալի մնալ հոգեկորուստ վերացն, որք պատահեն աշխարհեաց: Սոյնպէս և լսեմք, փասն ոմանց առաջնորդաց, որք ծանրացուցանեն զլուծ ի պարանոց ագրատ ժողովրդոց կերպ կերպ պատճառս ի մէջ բերելով և առաւել քան զսովորականն պահանջելով զարդիւնն, տառապեցուցանեն զալքատ ժողովուրդսն»²³⁵: Այս փաստաթուղթի մի պատահական մարդու կամ մի առանձին զավառի բողոքագիրը չէր, այլ համայնապատկերը աշն եղելութիւն, որը արտացոլում էր բաղմամբով զրութեանների մեջ, քննարկվում էր. Պալսի հայոց պատրիարքարանում և իբրև կանոնագիր՝ ի գործադրութեան առաքվում Թուրքիայի հայաբնակ վայրերը:

4. Պոլսի պատրիարքը բողոքում էր էջմիածնի, ԱզԹամարի, Սան Կաթողիկոսների, Երուսաղեմի վանքի ուղարկած նվիրականների դեմ և հայտնում, որ միեկնույն գավառում, հաճախ միեկնույն եկեղեցում նստում են այս շորսի նվիրականները՝ մուրացկանի նման, մտկադրած գանձարկղները դրած կողք-կողքի, պլոկում են շվարած, իր անելիքը չիմացող ժողովրդին: Նրանց մեջ հաճախ սկսվում է պայքար, երբեմն բռնցքամարտեր: Ընկնում է եկեղեցու հեղինակությունը, հայ հավատացյալը երես է թեքում նրանից, մտնում կաթոլիկների կամ բողոքականների, հաճախ էլ Մուհամեդի փարսյալ:

1818 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրապարակվեց նվիրականների գործունեության նոր կանոնադրություն: Ըստ այս կանոնների, «Ա. Ապաքեն նախ այս է ազդովին պատուէր մեր, զի նուիրակունք մի և մի ի վեր Քրիստոս զկարողութիւն անձին ուրուք նուիրակութիւն և հոգեբաժին պահանջեսցեն այլ խորհրդեամբ առաջնորդի տեղուցն և քահանայից և իշխանաց ըստ չափու ուրուք առցեն, քանզի նոքա իհարկէ քաջ գիտեն իւրաքանչիւրոցն կարողութիւն ըստ որում են տեղացի, և ամենայն որ ըստ չափու կարողութեանն հատուցէ զհոգեւոր պարտս իւր անխափան»²³⁶: Բ. Բոնություն երբեք չգործադրել, այլ. «...մեզմ և քաղցր բանիւ վարդապետութեան յորդորել զմիա-

235 *Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 32, վավ. 155, համեմատիր Հ. Արքա-
հավյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 148:*

236 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 32, վալ. 155, համեմատորի Հ. Արքա-
համլանի արխիվ, թղթ. 98, վալ. 148: Մի այլ ավելի ընդարձակ՝ 12 կնտից, առա-
ջարանից ու վերջարանից բաղկացած, անթվակիր «Նվիրակական-կանոնադրու-
թյուն» մշակվել է հետո, որը պահվում է Մատենադարանում, աե՛ն Կարապետ
արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վալ. 31:

միտ ժողովուրդ շարժել առատ տուրս»։ Գ. Բոլոր դեպքերում տեղի առաջնորդները պետք է օգնեն նվիրակներին, եղբայրասիրությամբ, հաշտ վարվեն նրանց հետ և կտակ տրամ հանգուցյալների թողած գումարը խաղաղությամբ դանձեն ու հանձնեն տերերին՝ էջմիածնի ներկայացուցիչներին։ Գ. Առաջնորդները պետք է նվիրակած գումարը հաշվեն, կազմեն գրություն, կնքեն սեփական կնիքով և դրամի հետ միասին ուղարկեն էջմիածին, Երուսաղեմ, թե Կոստանդնուպոլիս, ըստ պատկանելույն։ Դրանով «ազնիվ» նվիրակները կատվելին բամբասանքներից, իսկ անազնիվներն էլ կզրկվեն շարաշահումների, յուրացումների անելու հնարավորություններից։ Բոլոր պարագաներում ժողովրդի պաշտպանության քողով տրված ալա նոր կանոնադրությունը ոչ թե թեթևացնում էր արևմտահայոց բեռը, այլև հոգեկորականներին հորդորում էր քաղցրությամբ կոզուպել հավատացյալներին, իսկ կողոպուտի վրա սահմանում էր խիստ հսկողություն։

Խրիստոնէականութիւնը
Նովորոսկական 1818 թվականի նոր կանոնադրութեանից հետո էլ
Հոգևոր գասի շահատակութիւնները չշարժուողմբին, այլ ալելի
ուծեղացան, տեղիք տալով Հայ աշխատավորութեան վայրույթին:
1829 թ. էրզրումի վաշագութեան ինձր գյուղից Գեորգ սարկավազը
Կարապետ արքեպիսկոպոսին բողոքում է այն մասին, թէ ինձր-
ցիները հրաժարմբին 40 զուրուշից ալելիին վճարել: Բայց ցալը
այդ չէ միայն, այլ այն, որ շրջակա գյուղերի հավատացյալներն էլ
հետեցին սրանց «վարակիչ օրինակին»²³⁷: Շտապին-կարահարացի-
ները իրենց ընտրած ներկայացուցիչների բերանով հայտնում են
առաջնորդներին, թէ նովորոսկաներն աննկարագրելի բռնութեաններ են
գործադրում գաւառում, ուղղակի կողոպտում են ունեւորին ու շուն-
վորին, դրամ շունենալու ղեպքում բռնագրավում շարժական կալ-
վածքները: Նրանք պահանջում են զսպել նովորոսկաներին, պարտա-
վածքները: Եւրապայից կամավոր վճարումներով, հակառակ ղեպքում
իրել բավարարվելու կամավոր վճարումներով, հակառակ ղեպքում
իրենցից շատերը հավատարմիւս կլինեն, որպեսզի ազատվեն նման
հարկաւահանջութեանից²³⁸: Այսպիսի բողոքները գնալով դիզվում
էին բարձրաստիճան հոգեւորականների դիւմաններում, սակայն ազ-
գեցութեան չէին գործում հարկահանութեան վրա:

237 Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 433, տե՛ս այս մասին Ա. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Արամատահայերի տնտեսական ու քաղաքական գիճակը, էջ 42—43: Երևան, 1963ա, վավ.

238 Մատենադարան, Կարասկետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, իղթ. 1952, է-է
437, 1821: 121

Սրանով չէին սահմանափակվում ժողովրդի վճարումներն էջ-միածնին, և. Պոլսին, Երուսաղեմին: Ժողովրդի վրա մեծ ծախսեր էին նստում ուխտադնապոլիսնեները, որոնք բամում էին Հայ գյուղացուն: Երբեմն պատահում էին մարդիկ, որոնք ամբողջ կյանքը սիրտնի աղքատների նման էին անցկացնում, միայն թե տնտեսած միջոցներով մեկ անգամ գոնե ալցի գնալին Մայր աթոռին կամ Երուսաղեմի ս. Հակոբը տեսներին:

Արևմտահայությանը, հատկապես վանքերն ու եկեղեցիները, մինչև «Ազգային սահմանադրության» հաստատումն ու «ազգային օրոց» սահմանումը, նվիրատվություններից բացի, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին էլ էին հարկեր տալիս: Պատրիարքարանի հասույթներն ավելանում էին նրա հեղինակության բարձրացման հետ միաժամ, որը ավելի քան զգացվում էր 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին կեսին:

Թուրքերան, նախքան Արեւելեան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, հարատև վեճի ու պատերազմի մեջ էր Պարսկաստանի հետ, այդ պատճառով էլ իրեն ձեռնառու էր, որ հակառակորդ տե-րութեան մեջ նստած կաթողիկոսները անօրիններն իր հպատակների հոգևոր գործերը: Սուլթաններն այս շրջանում ամեն ջանք թափում էին պատրիարքների հեղինակության բարձրացման, էջմիածնից անկախ դարձնելուն: Դարասկզբին բանն այնտեղ էր հասել, որ կաթողիկոսները իրենց հարաբերությունները Բ. Դուան հետ պահպա-նում էին, գործերը կարգավորում պատրիարքների միջոցով, իսկ վերջիններին էլ վավերացնում էր ոչ թե Ամենայն հայոց հայրապո-սե, այլ փաղիշահն իր ֆերմաններով: Այս քաղաքականությունը շաբոնսակվեց Ադրիանապոլսի պալմանազրից հետո: Սուլթանները քրիստոնյա Ռուսաստանին ավելի էին առում, կասկածանքով նա-յում նրա առաքած նվիրականներին, քան թե մահմեդական Պարսկաս-տանին: Որոշ իմաստով շահում էին Կ. Պոլսի բարձրաստիճան հո-գևորականները, պաշտոններ ստացած ու պատասխանատու գերա-տեսություններ ղեկավարող թուրքամուլ ամիրաները:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանը 19-րդ դարի առաջին կեսին իրավունք ունեւր քրիստոնեական հոգեւոր հիմնարկներէից ու ժողովրդից հարկերը գանձել, մի մասը տալ տեւրութեան, իսկ մյուսով ապրեցնել իր գործակալներին, հոգալ սեփական կարիքները: 1826 թ. դեկտեմբերի 17-ին, Կ. Պոլսի պատրիարքը Կարինի հոգեւոր թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին կտնդակ էր ուղարկում, որտեղ ընդարձակ բացատրութեան կա այդ մասին: Կտնդակում ասւած էր, թե «Եւ ընդ Աստուածապարգեւ օրհնութեանս՝ Տաներուք,

Սիրելիք մեր ի Տէր, զի որպէս յայտնի է ամենեցունցդ, որ ի լրանալ յուսնկան տարւոյն ալլազգեաց սկսանին ելանել տարեկան հարկը Արքունականք, թէ միւրին, թէ մուխարայն և թէ ալ ինչ, զոր հարկ է մեզ իբրեւ հնազանդեալ մեծազօր հրամանի բարեբաղդ Արքային հատուցանել և մի ընդդիմակայել, զի բարւօք կենցաղավարեցաք կառավարեալք, զորս ի զիմաց ամենայն Առաջնորդաց հատուցաք ի մեր կողմանէ ի սկսանիլ տարւոյն կանխապէս. վասն որոյ և զձեր իսկ հարկն է մուխաթայն այսմ տարւոյ, որ է հազար երկու հարիւր քառասուն և երկու թուականն ալլազգեաց առաք աստ և առաքեցաք զկոնդակս: Ուստի պարտիք անյապաղ և անտրտունջ հատուցանել յայդր զգօնամիտ Առաջնորդի ձերոյ Տեառն Կարապետի հոգեզօն Սրբեպիսկոպոսին և մի ձգեք օրէ օրն, զի այս է Արքունական և աննահանջելի հարկադրութիւն, զոր սիրով պարտ է ձեզ հատուցանն ամենայնիւ հնազանդութեամբ»²⁰⁹:

Պարզվում է, որ դարի առաջին կեսին, պատրիարքները արեւմբական հայությանը գանձում էին պետական հարկերի մի մասը՝ արեւելյան տուրֆ, միրի անուններով, միաժամանակ և մուգաթափ։ Հավաքած հարկերը հանձնում էին տերությանը, իհարկէ իրենց ևս բաժին պահելով։ Սուլթանի մի այլ բերաթում ասված էր. «Հայոց բաժին չի նշույս որ վաղուց, նոյնպէս և այսուհետեւ պէտք է վճարէ արքունի տուրքը և ողորմութեան և պատրիարքարանի տուրքը և ծախքը, և պատրիարքութեան յատկացեալ ստակը և պէտք չէ հակառակուի»։ «Եկեղեցեաց և վանօրէից փոխանորդները պատրիարքական հասոյթը և արքունի տուրքը ստանալով եթէ խրացենն՝ հաշիւին տեսնելով մէծագէտ ասույս միջոցին ոչ որ միջամտէ»²⁴⁰:

Մուգաթայի չափի մասին եղած ավյալները սակավ են: Ամենուրեք ասվում է, թե պատրիարքարանը դանձեց մուգաթայայինչ վիճակից, վաճարից, առաջնորդությունից, սակայն դարի առաջին կեսի փաստաթղթերը չեն ասում, թե եկամտի որ տոկոսը: Մի վիճակից պատրիարքի ստացած ղեկուցադրից հայտնի է դառնում, թե «... այս վիճակն երկու հարիւր յիսուն ղուռուշ Մուգաթայում, թե «... այս վիճակն երկու հարիւր յիսուն ղուռուշ Մուգաթայում, թե «... այս վիճակն երկու հարիւր յիսուն ղուռուշ Մուգաթայում, թե «... այս վիճակն երկու հարիւր յիսուն ղուռուշ Մուգաթայում»²⁴¹, և վճարումը կատարվում էր ժամանակին: 1813 թ. հոկտեմբերի 29-ին պատրիարքարանի պատրաստած ու վիճակներ

12, ²³⁹ Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, ՔՊԲ. 163ա, լՊԱՎ.

²⁴⁰ «Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչիան Հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 97—98:

82. ²⁴¹ Մատենադարան, Կաթապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ, 163ա, վավ.

առաքած մի այլ գրությունում ասված է, թե «Այլևս դատարեկան միւրի մովսարալդ փութա որ յառաջ հասուցանել աշար գեւկու հաբիւր յիսուն դուռուշ տէրութեան, զոր տնօրինեցար տալ պարտուց նախորդ հրաժարեալ Պատրիարքին, որ յայնմ, հաշուէ տակաւին ունիս պարտս հասուցանելու և մէք շեղար ձեռնամուխ աշնմ սէնէի պարտուց և արդեանց նորին. զոր կանուխ հասուցանել մտերմութիւնէդ հարկ է»²⁴²: 1814 թ. հունիսի 10-ին է. Պոլսի պատրիարք Պողոս Եպիսկոպոսը, Կարապետ արքեպիսկոպոսին գրում է. «...քաղաքի ձեր մովսարալն Երկու հաբիւր յիսուն դուռուշ ևս Հասան դալէի վանուցն հաբիւր յիսուն դուռուշ ևս կարմիր վանքէն յիսուն դուռուշ... (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.)»²⁴³: Ուրեմն, մուգաթան գանձվել է թե քաղաքի հողերը առաջնորդարանից և թե վանքերից: Պատրիարքի առաքած այս գրությունից պահանջատ է նաև, որ յուրաքանչյուր հողերը վիճակ դարի առաջին քառորդին պարտավորված է եղել մուգաթա անվամբ հարկ տալ 250 դուրուշի սահմաններում:

Այժմ հարց է առաջանում, թե ում գրական է մտել այդ հարկը: Փաստաթղթերում հաճախակի գործածվում են «միւրի մովսարալ», այսինքն պետական մուգաթա բառերը, այդ նշանակում է, թե հարկը գանձել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, սակայն նա էլ իր հերթին տվել է պետությանը: Այդուհանդերձ պարզ չէ, թե հարկը ամբողջովին է պատկանել սուլթանի գանձարանին, թե մի մասն էլ մուտք է եղել պատրիարքի «սնդուկը»: Համենայն դեպս, այն դուրս է եկել հողերը վիճակներից ու առաջնորդություններից:

1820-ական թվականներին մուգաթան արդեն գանձվել է ոչ թե ըստ հողերը վիճակների, այլ գրվել է նրանց ստացված տարեկան եկամտի վրա, բարձրանալով մինչև եկամտի 10 տոկոսին: Դրան դումարվել է նաև առաջնորդների, գավառական վարչությունների հաստատող և այլ կենդանիների համար գանձվող գրամները՝ կոնդակագին անունով²⁴⁴:

Պողոս Եպիսկոպոսի ստորագրությամբ գրված գրություններից մեկում ասված է, թե Բաբերդի հողերը վիճակում. «որոշ ճաշիչէին վաւն հինգ հարիւր դուռուշ գրեալ էիք, թէպէտ նուազ քան զարժո-

ղութիւնն է բայց ի սէր ձեր ոչ խնայեցար, իսկ վասն շինութեան պէրաքին և կոնդակին Երեւ հաբիւր դուռուշ (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.) մասրաֆ եղև, և այն հազիւ հազ ըստ բաւականին...»²⁴⁵: Այստեղ կարեւորն այն չէ, թե մի գավառում զեղչվել է բերաթագինը կամ կոնդակագինը: Փաստ է, որ այդ տուրքերը եղել են և այն էլ շատ առաքածված: Սակայն եղել են նաև այլ տուրքեր, որոնք ժողովել է պատրիարքարանը:

Սկզբում Մայր աթոռը, հետագայում նաև Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ցանկացած ձևով հավաքում էին դատկի տոնի համար յուր կամ յուրազին: Դարի երկրորդ քառորդին այս «կամավոր» տուրքը կանոնավոր առաք էր ստացել և գանձումը կատարվում էր տպագրված ընկալագրերով: 1849 թ. գրված մի ընկալագիրը բովանդակում է. «Ի պատիւ փառաւոր գալստեան Փրկչին՝ յանուն նովանդակում է. թի պատիւ փառաւոր գալստեան Փրկչին՝ շնորհել... (տեղը բաց է թողնված, որտեղ շափը պիտի գրվեր — Հ. Ղ.) հոխա զիւղագին ոգորմութիւն առ ի պայծառութիւն սրբոշ տանս այսմիկ, և ի բարօրութիւն պատուական կենաց ձերոց»²⁴⁶: Յուղագին կոչվող հարկի գոյությունը մասին կասկածելն ավելորդ է, սակայն թե ումից էր գանձվում, ինչ շափերի, կամավոր, թե պարտագիր սկզբունքով, այդ այնքան էլ հայտնի չէ:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, Երուսաղեմի միաբանությունը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների հետ միասին, իրենց գործակիցներին ու գործակալներին պահում էին հիմնականում արեւմտահայությունից գանձվող հարկերի հաշվին, աշխատավորության բանի ու կամավոր կողոպուտի միջոցներով:

Արեւմտահայությունը, վերոհիշյալ հաստատություններին արած վճարումներից բացի, տալիս էր «Եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական հաս» պտղի, հոգեբաժին, Բաղասունից, խոստմունք, արքունական կամ վանքական (զոր ամենայն կին առնող՝ թէ կոյս իցէ և թէ աչրի պարտի ըստ կարի իւրում զիր ինչ տալ վանիցն իւրոց՝ յաւուրս կինառութեան) ... կնքադրամն կողոպուտ (հանգուցյալի՝ հազուադար կամ շարժական ու անշարժ ինչքի մի փոքր մասը): Գնազարդ — հանգուցյալի երեսը քաշված խոս կամ հասարակ կտորը, թաղման նախօրյակին վերցվում էր և հանձնվում վանքին: Մատաղցու — հավատացյալներն իրենց արած մատաղի մորթին:

²⁴² Մատենադարան, Կարապետ արքեպ. արխիվ, վավ. 67, 1813 թ.:

²⁴³ Նույն տեղում, թղթ. 163, վավ. 203:

²⁴⁴ «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցին հայոց», Կ. Պոլիս, 1910 թ., էջ 98—99, բերաթը թարգմանել է Ա. Արաբյանը՝ բերելով «Ազգային սահմանադրությունը» իր աշխատության մեջ, «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, Կ. Պոլիս:

²⁴⁵ Մատենադարան, Կարապետ արքեպ. արխիվ, թղթ. 163ա, վավ. 82:

²⁴⁶ Մատենադարան, Փրկչեան հիւանդանոցի արխիվ, թղթ. 69, վավ. 10, թ. 1, 1849:

պարտավոր էին տալ վանքին: Սրբադրամ — տալիս էին քաղաքացիք իրենց վանքին: Տուրքը փոխարինում էր գյուղացիներին տված տոգիրին: Քահանայարող, խաչ, կեկեղեցի և պատկեր օրհնեմքն²¹⁷:

247 Լ Ե Ռ, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 135—136:

կուտայ, ևզ կուտայ, տարեկան պտղի կուտայ, և թէ մեռնի հոգեբա-
ժին կայ. կամ գոմէշ, կամ ևզ, կամ կով, կամ այծ ու մաքի ... շատ
կնիկներ թէ ունէին առաջուց պահած կամ իրենց օժիտ բերած ար-
ծաթեայ մի կամար կամ երեսնոց, դինդն կամ ապարանջան, թա-
րուն խոտտովանութեամբ կուտան դայն քահանային կամ վարդապե-
տին, որ իրենց հոգուն փրկութեան համար աղօթք ու պատարագ
անէ, Բառասունից, ժամոց, աշխամբոյր, խաշխամբոյր, գաւազանա-
պտուղ կուտան և ալլն»²⁵¹: Վիեննայի Մխիթարյանները ևս շեն
թարցնում ասելու, թէ Վասպուրականում «վանական տուրքը» բազ-
մազան ձեւեր ունեւ, ժողովվում էր, թե՛ դրամով, թե՛ բնամթերքով
և թե՛ կոռավճարով: «...Գութան ունեցող ամէն տուն տարուան ըն-
թացքին օր մը վանքին հողին վրայ աշխատելու պարտական է: Հե-
ռաւորութեան պարագային կարելի է դրամով փոխարինել: Դար-
ձեալ իւրաքանչիւր տուն, հարուստ ու աղքատ՝ անխտիր պարտաւոր
է հունձքի ժամանակ աշխատաւոր մը տրամադրել որ՝ վանքին ար-
տերը քաղէ»²⁵²:

Հաքելու էին նորածինների մկրտութեան, պատկազրութեան և հանգուցալնելի թաղման համար «լուսադին»: «Վասն յատուկ պատարագ մատուցանելոյ ի հասարակ ատուրս շարաթու բացի կիրակի ատուրց յորս մատուցանի պատարագ ըստ հասարակական քրիստոնէական պարտաւորութենից ընդամեննայն տեղիս 5. վաճառել զմօմն կամ յեկեղեցւոյ կամ ի խանութի ուրուք վասն օգտի եկեղեցւոյն 6. զգանձանակն եկեղեցական շրջեցուցանել տայ ինքն յամենայն ատուրս կիրակեից, նաե յամենայն ատուրս մեծ տօնից ի ծննդեանն Քրիստոսի և յատուրս ութօրեից, յատուր ատաղ հինգշաբթու, և յերեկոյի իրթման սուրբ ծննդեան և սուրբ զատիկի, և զարդինսն ամենայն լուսազնոց և իւրաքանչիւր ատուր գանձանակաց գրել»²⁵⁵. Նման կոնդակներ են ուղարկվել, թե Արեւմտյան Հայաստանի բնւոր հոգեւոր վիճակները և թե Ղրիմի թեմերը, հատկապէս Ղարսի սուրբազար:

19-րդ դարի առաջին կեսին, արևմտահայ եկեղեցու պատմության համար հատկանշական կողմերից մեկն էլ նրա բարոյալիքման խորացումն էր, բարբերի հրեշավոր շափերի հասնող ապականությունը, նյութամուլությունից մզված հոգեվաճառությունը: Երևույթը գալիս էր միջնադարյան Նվրդպայից, ներքաշում պապականության հոսման ու խառակիրներ բուծող Սնդլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան: Հայ կղերականությունը դանդաղորեն ընկղմվեց նման ապականության մեջ. բայց և այնպես կարճ ժամանակամիջոցում երկար ճանապարհ անցավ:

Սաի կաթողիկոսաբանը կես դարում վեց կաթողիկոսներ տեսավ գահի վրա, որոնցից վեցն էլ ասպարեզից դուրս եկան թունավորման միջոցով²⁵⁶: «Սրբավաճառությունն այլանդակ չափեր էր ընդունել. կաշառքի համար փող չունեցող եպիսկոպոսացուն իր կարգը գրավ էր դնում կաթողիկոսի մոտ և այսպիսով ձեռնադրություն ստանում»²⁵⁷: Սակայն ամենատարածված և անպատվաբեր ախար հոգեվանառությունն էր, ծխավանառությունը, կաթողիկոսը՝ եպիսկոպոսին, սրանք՝ քահանաներին և վերջիններս էլ՝ իրար: Հոգեվաճառությունը դարի առաջին կեսին տարածված էր Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներում²⁵⁸, սակայն ամենից զավեշտական կեր-

255 Մատենադարան, ձեռագիր 8916, Թերթ 22ա:

256 Թ ո յ մ ա Մ ե ծ ո ւ փ ե ց ու Յիշատակարանը, Թիֆլիզ, 1892, էջ 34 և

Հետևյալը:

257 Լ Լ ո, Հալոդ պատմութիւն, հատոր 3, էջ 131:

258 Մանրամասն տե՛ս Ա. Պ էր ո պ էր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 95—96:

ապրանք էր առել Կրիկկիայում, թե լուսավորչականների և թե կաթոլիկների մեջ²⁵⁹։

«Մասիս» պարբերաթերթի թղթակիցը գրում է. «Վաղեմնական
սովորութիւն կամ ճիշտ օրէնք մը եղած էր բոլոր Կիլիկիոյ վիճա-
կաց, գուցէ ուրիշ վիճակներու մէջ ևս, որ առաջնորդները կամ բուն
խակ կաթողիկոսներ՝ այն Քրիստոսի արեամբ գնեալ ժողովուրդները
գլուխ առ գլուխ կը վաճառէին քահանայից, ծուխ անուամբ, ուզած
գներովը. մէկը երեսուն դուրուշ, միւսը՝ քսան և միւսը՝ տասը և
վերջապէս մինչև հինգը դուրուշ և գուցէ աւելի պակաս գնով, և քա-
հանաներն ալ զանոնք իրրև գերի իրենց սեփական կալուած մը հա-
մարելով, բռնաբար կը տիրապեալին անոնց վրայ ցվախճան. մինչև
անգամ եթէ ժողովուրդ մը իւր քահանայէն գո՞ չըլլալով ուզէր ու-
րիշ մը հովվութեան յանձնուիլ, քահանայն երբէք թող չտալով
կտաէր. «Են քեզի ստակովս գնած եմ. դուն իմ արդար սեպականու-
թիւնս ես. ո՞վ կրնայ ճողոպրել քեզի իմ ձեռքէս»²⁶⁰: Ակնհայտ է, որ
Հայաստանն ուներ այն, ինչ Ռուսաստանում վաղուց տարածված էր
և ն. Վ. Գոդոլի գրչով գեղարվեստորեն պատկերավորվում էր, սպա-
նիշ քննադատութիւնն ենթարկվում «Մեռած հոգիներում», արդա-
բացիորեն բարձր գնահատականի արժանանալով հեղափոխական
գեմոկրատների կողմից:

Այսպիսով, մինչև «Թանգիմաթը» արևմտահայ աշխատավորու-
թյունը տանում էր սոցիալական շահագործման ծանր բեռը, կեղեք-
վում ու թալանվում թուրքական կառավարության, քրդական ցեղա-
պետների, հոգեոր և աշխարհիկ հայ վերնախավի կողմից: Սակայն
սխալ կլիներ հայ հոգեորականության հարկապահանջությունն ընդ-
հանրապես հավասարեցնել պետության ու քուրդ վերնախավի հա-
բուստահարություններին:

Դարեր առաջ պետականությունից զրկված ժողովրդի համար
եկեղեցին մի տեսակ պետության դեր էր կատարում, կաթողիկոս-
ները, պատրիարքների ջանքերով, թեկուզ դիվանագիտության մի-
ջոցներով, դիմագրավում սուլթանի ու շահի, խանի ու կայսրի՝ հա-
յերի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը, բողոքում հարստա-
հարությունների, բռնության, շարաշահումների դեմ, հասուն մտա-
վորականության բացակայության պայմաններում ուղղություն տա-
լիս ազգի քաղաքական-ազատագրական ոգորումներին (Մուշի ս.
հարապետի վանքի վանահայր Հովնան եպիսկոպոս): Բոլոր եկե-

²⁵⁹ «Умуд», 1873, № 1366.

260 Եռյակ անդուհ:

դեցականները չէ, որ փարվում էին տիրող սեփմբն, նշույնաձուլ-
թյունից զրզված քարոզում կույր նապանգուլթյուն: Մինչև ազգա-
կազմավորման ավարտն ու լուսավորյալ մտավորականության
մշակած ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարաբանու-
թյան կազմավորումը, դրանից հետո էլ, հայ եկեղեցու շատ բարձր-
աստիճանն ու շարքային սպասավորներ գինվորագրվում էին բա-
ղարական պայքարին, իրենց կյանքի իմաստը տեսնում օտարի տի-
րապետությունից ժողովրդին ազատագրելու մեջ:

Միջնադարից սկսած մահմեդական տիրակալները, երախները
լայն բացած, ջանում էին կյանքի բրիտանիան ազդերին: Ուժաց-
ման վստահորդ դամոկլյան սրի նման միշտ էլ կախված էր մնում
թուրքական լայնատարած կայսրության օվկիանի մեջ լողացող արև-
մբտահայության գլխին: Այս պատմաշրջանում եկեղեցին փաստո-
րեն այն միակ կովանն էր, եզակի միջոցը, որն այս կամ այն կերպ
հայ ժողովրդին պահպնում էր ուժացումից և կոճում ազգը պա-
ռակտող մյուս ուղանդներին, կրոնական, ազգապառակտիչ հերձ-
վածների դեմ:

Թուրքիան ինքը խավարապատ ու անդրազեւ էր: Առավել ևս
նա շահագրգռված չէր հպատակ ալլադդիների լուսավորության գոր-
ծով: Հավաքական իմաստով հայ եկեղեցին էր բացում դպրոցներ,
հիմնում տպարաններ, հրատարակում գրքեր ու պարբերաթերթեր,
կրթում սերունդներ: Այլ բան է նրա գաղափարախոսության բնա-
դատությունը, սակայն բնահանուր առմամբ, թուրքական մթնախոր-
շնրում հիմնված հայկական անդրանիկ, երերացող ճրագները
կայցնում էին վանքերը, վանականները: Հետևաբար, ժողովրդից
դանձված հարկերը, նվիրատվությունները, բոլորը չէ, որ մտնում
էին հոգևորականների որովայնը, այլ մի մասն էլ ուղղակի թե
անուղղակի վերադարձվում արևմտահայությանը, ծախսվում նրա
կրթության, լուսավորության գործի վրա: Ուրեմն, իրականության
դեմ մեղանշած կրիներ պատմաբանը, եթե հայ եկեղեցուն վերա-
գրեր սոսկ կողոպտիչի, ժողովրդին թալանողի դերը, շատեր հո-
գևորականների արած դրականը:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ՝ ՀԱՅԵՌԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ,
ԻՐԱՎԱԶՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրքիայի բրիտանյա ժողովուրդները ենթակա էին ազգային
ու քաղաքական բիրտ ճնշումներին, կրոնա-բարոյական անարգան-
քի, մարդկային արժանապատվության սանձարձակ ոտնահարման:
Որտեղ փայլատակեց թուրքական սուլթը, այնտեղ ղնդացին սուրկու-

թյան շղթաները: Կարմիր մահիկին ու սպիտակ կիսալուսնին «ապա-
վինած» հպատակ ալլադդիների բնօրրանը վերածվում էր տանջա-
րանի: Հայերը, հույները, սլավոնները զրկված էին ամենատարա-
կան իրավունքներից: Տնտեսական, առավել ևս քաղաքական մար-
գում գերիշխող էր կրոնական սկզբունքը: Ոչ մահմեդական հպա-
տակները, անկախ դասային ու ունեցվածքային տարբերություննե-
րից, կոչվում էին ռայա, զիմմի, գյավուր (անհավատ), անսքող
խտրականություն ստեղծելով Մուհամմեդի երկրպագուների ու ալ-
լահավատների միջև: Ինչ խոսք, որ դրանից առավել տուժում էին
սչ մահմեդական ժողովուրդների խոնարհ խավերը:

Հակադիր ու իրարամերձ կրոնական այս երկու ուղղություն-
ներին հարող Թուրքիայի ժողովուրդների միջև ակոսված խտրակա-
նությունը դնալով խորացել և դարձել էր ազգային հալածանքների
հենքը: Սրբազան շարիաթը, իսլամի մահաբուլը դոգմաները, Շեյխ
ուլ իսլամների հպատակատյաց բարբաջանքները վերածվում էին
գրված ու չգրված օրենքների, դժնի տանջանքների դատապարտելով
Թուրքիայի բրիտանյաններին: «Նորանը և դրա վրա հիմնված մու-
սուլմանական օրենսդրությունը, — գրում է Կ. Մարքսը, — աշխար-
հագրությունը և ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների ազգագրությունը
հանգեցնում է երկու կեսի՝ ուղղահավատների և անհավատների
պարզ ու հարմարին ֆորմուլին:

Անհավատը դա գյավուրն է. նա թշնամի է: Իսլամն անիծում է
անհավատների ազգը և անբնդհատ թշնամության վիճակ է ստեղ-
ծում մահմեդականների և անհավատների միջև (ընդգծումը մերն է
— Շ. Ղ.)»²⁶¹:

Հայերի իրավադրկությունը դաժան կերպարանք առավ 18-րդ
դարի վերջին և 19-րդ դարի առաջին շրջ տասնամյակներին: Քա-
ղաքական ճնշումների խստացումը պայմանավորված էր նրանով,
որ թուրքական ռազմատենչ հորդանները, արյունածարավ ենիչերի-
ներն այլևս անկարող էին նոր արշավանքներ կատարել, նոր ժողո-
վուրդներ ստրկացնել, նախկինի պես անհամար ավար ու ռազմա-
գներին ձեռք բերել: Թուրքական երբեմնի հաջող ու սուրը Արև-
մուտքում դեմ էր առել եվրոպայի, Արևելքում՝ Ռուսաստանի հա-
կահարձակումներին, ջարդվել ու ետ շարտվել: Սուլթաններն այժմ
ստիպված էին խորհել իրենց ռենցածի պահպանության, հուսահա-
տորեն պայքարի հրապարակ նետվող հպատակների ազգային

²⁶¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том X, стр. 6.

Արևմտյան Հայաստանի ծայրագավառների թուրքահայատա-
մի քանի շրջաններում 19-րդ դարի սկզբներին ևս հայերի նկատ-
մամբ կիրառվում էր բռնի կրոնափոխության քաղաքականություն:
Բազմահազար հայեր իսլամացվեցին էրզրումի և Տրապիզոնի էյա-
լեթներում: Սև գետ կոչվող ձորերի, Համշեն գավառի, Մյուրմենի
լեռնահովտի քրիստոնյաները բռնադատվեցին մահմեդականության:
Նրանց թիվը հասնում էր մոտ 10.000 մարդու, բնակված շուրջ 100
գյուղերի մեջ²⁶³: Իսլամացումը կատարվեց թուրքական խուժանի
հարվածների տակ: Մահմեդականությունն «ընդունեցին» եռ-
մուրալի շրջանի անտառաշատ լանջերին փռված հայկական գյու-
ղերի բնակիչները, որոնք մինչև 20-րդ դարի սկզբները շարունա-

132

1810 թվականին կարնեցի վարվառն անունով աղջիկը, որն ունեւր Մաղւաք, Գասպար և թողոյ անուններով երեք եղբայրներ, նշանվում է Ղաշչի գյուղացի մի երիտասարդի հետ²⁶⁶: Գյուղի թուրք աղան, Բահրամ փաշայի միջոցով, ջանում է հավատափոխ անել աղջըկան և պահել իբրև անօրինական կին: Վարվառնն դիմանում է բռնութր տանջանքներին, հավատաւրաց չի դառնում, սակայն «իբրև

266 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4580, Պատմութիւն դըվընկցի
Հատակաց, գրված 1811 թվականին, թերթ 2—10: Սրա մի հատվածը տպված է
«Արարատ»-ում, 1895, հոկտեմբեր:

մարձ» սպանվում է: Փաշան գաղաղելով «գլխավորի» հանդգնությունից, սպանում է նաև նրա եղբայրներին:

1820 թվականի հուլիսին Կարինի 50 երիտասարդներ կաթողիկոսություն են ընդունում: Ժողովուրդը գաղաղելով ներկայանում է արքեպիսկոպոսին և պահանջում պատժել նրանց: Սերասբյար փաշան բանտարկում է դավանափոխներին. «...ընդ նոսին նաև զերեմիա և զԱստուածատուր եպիսկոպոսունս, որոց տալով ոչ սակաւ նեղութիւնս կամեցեալ են գիտել թէ որ իցէ լեալ իրացն առիթ և առաջնորդ. և ի վախճանի Սախայ Օղլի Գրիգոր ազաին և չորից աննշան արանց ի հասարակութենէ ելեալ է վճիռ մահուան. որոց հատեալ են զղուխս. և զրեհեալ ամիրայն՝ զՄկրտիչ ազայն Փիլիպպոսեան, զմահտեսի Պօղոս ազայն Կելկեյեան և զԳլաղայ սրբոյ Կարապետի վանից վերիլ ազա Պօղոսն յարսորս են յղեալ»²⁶⁷: Հաճի Չելեպի ամիրան և նրա հետ շատերը, խուսափելով մահապատժից, մահմեդականություն են ընդունում²⁶⁸: Նման դեպքերով հարուստ են հայոց պատմության էջերը, հատկապես նախախնայման շրջանում, սակայն աղբաւ չեն նաև «թանգիմաթից» հետո: 1845 թվականին Կ. Պոլսում բռնի մահմեդականացվեց Հարություն Բերայու որդի Հովսեփը²⁶⁹: 1843 թվականին Կ. Պոլսի թուրք նավավարներից մեկը գողացավ զրացի անդամալույծ մի հայ կնոջ 12 տարեկան միակ դստերը, խալամացրեց և պահեց իրեն հարձ²⁷⁰: 1847 թվականին խարբերողի Մարգար Մարտիրոսյանի կնոջը բռնի տաճիկ զարձրին, կարճ ժամանակ անց հավատափոխեցին երկու մանկահասակ երեխաներին, ապա և իրեն²⁷¹: 1843 թվականին բազմաթիվ ալլահներ խալամացվեցին Կ. Պոլսում: Կաթողիկոսի, պատրիարքի խնդրագրերը, եվրոպական գեսպանների միջամտություններն ու սպանալիքներն ապարդյուն անցան:

Ավելին, սամաթիացի Հովակիմ անունով կրոնափոխ մի հայ երիտասարդ, երբ փորձեց քրիստոնեություն վերադառնալ, դատապարտվեց մահապատժի: Գործին միջամտեցին եվրոպական դիվանագետները: Ի հեճուկս վերջինների, սուլթանը կառավարանը պատրաստել տվեց գեսպանանիստ շենքերի հրապարակում և ցուցադրականորեն²⁷² գլխատեց Հովակիմին: Նույն բախտին արժանա-

ցավ Սալոնիկ բազմաթիվ մահմեդականությունից հրաժարված մի բուլղար աղջիկ²⁷³:

Թուրքիայում ալլադգիները զրկված էին ձի հեծնելու, կարմիր գլխաշոր կրելու, շքեղ հագնվելու և տարրական ալլ իրավունքներից: Հրամանագրերից մեկում ասված էր. «Հրամայեցի... Շէրիի օրէնքին համաձայն, նախատելով և նուստացնելով, անհաւատներու դասակարգին՝ ձի նստեցնել, սամուր մուշտակ, սամուր գլխանոց (գալիակ) գործածել շտապ. սնդուս է և մետաքսէ ծաղկենկար կերպասէ շինուած գզեստներ՝ իրենց կիներուն ալ բարձր գզակներ և եղերքները ծոպաւոր զարգարանքներով պատրաստուած չախա հագցընել շտապ, որպէսզի իսլամներու յատուկ գզեստներու տարազով չպատին...»²⁷⁴:

19-րդ դարի սկզբներին վերակենդանացվում էին, թարմացվում, լրացվում ու գործողութեան մեջ դրվում խալիֆ Օմարի տված, բայց վաղուց իվեր ժանգոտված օրենքները: 1808 թվականին Յուսուֆ փաշան, վահաբիտների ղեմ կազմակերպած գաղափարական, ապա ռազմական արշավից վերադարձի պահին, հրապարակեց հրապարակ ալլադգիների իրավունքները սահմանափակող մի ֆերման²⁷⁵, որը բովանդակում էր զավեշտական բնույթի կետեր²⁷⁶: 1) Քրիստոնյաներին և հրեաներին արգելում էր նոր եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցել, հին եկեղեցիները վերանորոգել: 2) Քրիստոնյաներն իրենց բնակարանները վերակառուցելու իրավունք ունեին ծալրահեղ կարիքի դեպքում, հատուկ թույլտվությամբ: 3) Նրանց երեխաները չպետք է Գորան սովորեն: 4) Բոլոր ալլահաւատները երեխաները չպետք է Գորան սովորեն: 5) Քրիստոնյաները և հրեաները չպետք է մահմեդականի տաքալ հագնեն, սովորեն արարներն լեզուն, հեծնեն թամբած ձի, կրեն սուր կամ ալլ զենք: 6) Նրանք իրավունք չունենին գինի վաճառել, մազերը սանրել ու կուկել, կարմիր շորեր հագնել, լայն գոտիներ կապել: 7) Տնից դուրս գալիս, ալլահաւատները պետք է հանեն կրած խաչերը, եկեղեցու զանգերը հնչեցնեն հնարավորին չափ ցածր ձայնով, հանգուցալի

267 Մատենադարան, կաթ. գիվան, թղթ. 36, վավ. 256:

268 Նույն տեղում:

269 Նույն տեղում, թղթ. 120, վավ. 446:

270 Նույն տեղում, թղթ. 109, վավ. 458ա:

271 Նույն տեղում, թղթ. 138, վավ. 323:

272 ՀՍՍՀ ՊՊԿ, ֆոնդ 57, գործ 9, թերթ 117:

273 Ս ա ր օ խ ա ն, Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, 1912, Թիֆլիս, էջ 107:

274 «Բաղմալէպ», 1934, հունվար, № 1, էջ 32—33:

275 Л о р д К о к р и н, Новейшие сведения о Турецкой империи, часть первая, перевод с английского, Москва, 1828, стр. 150—153.

276 Նույն տեղում:

միւս բարձրաձայն լաց շինեմ, թափորին մասնակցեմ լուռ կամ կիսաձայն: 8) Մահմեդականներին իրավունք էր վերապահում վարելահողերի վերածել քրիստոնյաների այն գերեզմանոցները, որոնք այլևս չէին գործում: 9) Քրիստոնյաները իրավունք չունեին ստրուկներ գնել և տնային ծառաներ պահել: 10) Եթե մահմեդականը սպաներ քրիստոնյային, տուգանքով ազատվում էր, իսկ եթե քրիստոնյան նման հանցանք գործեր, անպայման կզխատվեր: Ընդուն է նկատում անգլիացի պատմաբանը, որ մահմեդական օրենսդրության ոգին միշտ էլ նույնն է եղել, այն է՝ արհամարհանք ու թշնամանք դեպի անհավատները»:

Հարանման բաղմամբով այլ հրամանագրերը²⁷⁷ անխաթար գործադրվեցին քուրճակապատակ բոլոր գավառներում մինչև «Թանգի-մաթը»: Պետք է արձանագրել սակայն «հայախոսում» առանձին սուլթանների կամ փաշաների արած «բարերարությունները» հայ վերնախավին, ամիրաներին ու սարաֆներին: Վերջիններս, եթե Բ. Դուան պաշտոնեություն կողմից ճանաչված էին, գործով ապացուցել էին իրենց հավատարմությունն ու նվիրվածությունը Թուրքիային, սուլթանի ստորագրությամբ տրվող ֆերմաններով կարող էին միայն ձի նստելու թույլտվություն ստանալ: Բոլոր դեպքերում, անկախ հարստությունից ու դիրքից, ձի նստող հայը պետք է տարբերվեր մահմեդականից: «Էրզրումցի խուզավերտի Օղլու Մանուկ Օսմանեան պետութեան աւագանիին պաշտօնատուներուն մեջ իր ծառայութեամբ յայտնի սարաֆներու դասակարգէն յիշեալը՝ հիւանդ կաղ և ծեր ըլլալով՝ սոյն թէգրերէն տրուեցաւ, որպէսզի իսլամներու ձի նստելու կերպին շնմանելու պայմանով ինք երբոր ձի նստի և ոչ մէկու մը կողմէն, իրեն դէմ արգելք չյարուցուի»²⁷⁸:

Դրութիւնն այսպես էր Թուրքիայի հայկական այն բոլոր մարզերում, որտեղ ժողովուրդը ենթարկվում էր սուլթանին կամ նրա փաշաներին: Քրդահայատակ գավառներում, կիսանկախ ու ֆերմանը մարզերում հայերը, ասորիները զենք էին կրում, մասնակցում պարբերական արշավանքներին, հագնում այնպես, ինչպես ցանկանային: Այստեղ հարգվում էր ուժը, որը և նվաճում էր իրավունք: Հարգվում էին հայ կքուրդ ռազմիկները, քաղաքական աներևակայելի ճնշման ենթարկվում «ֆրլաններ», ռայաք:

277 Գ. Սրվան ձ տ ե ա ն ց, Մանանայ, էջ 366, «Դուան հայոց պատմութեան», հատոր Ժ, էջ 107, 112, Լ և Ո, Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 732, Ա. Ալպօյաճեան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 449:

278 «Քաղմավէպ», 1934, № 1, էջ 32:

Բեդեր-խան բելը առատ նվերներ, զենք, ձիեր, հողեր էր բաշխում իր հայ զինվորներին, սակայն «ֆրլա եղածին կձգէին ձեռաց երկու թաթերու վրայ ու դարձնելով շորքոտանի անասուն, յարդով լեցուն էշի գլխին անցնելիք տուպրակը կկախէին անոր գլխէն, ու ամուր կապելէն յետոյ, երկաթէ մեխերով անոր կը խթէին... կը տանջէին, ֆրլան հարուածներ կրելով շունչը կը կտրուէր տուպրակին մէջ ու կը մեռնէր»²⁷⁹: Քրդական ավագանին նման տանջանքների էր ենթարկում այն հայերին, որոնք անբավականություններ, անտարբերությամբ էին նայում իրենց հաղթանակների վրա, չէին օգնում բանակին: Նման քաղաքականություն էին վարում ոչ միայն հայերի, այլ նաև քրդական ռայաթի նկատմամբ:

Թուրքիայում քրիստոնյա հպատակների համար դատարան գոյություն չունեւ: Հայերը զրկված էին դատարանում վկայություն տալու իրավունքից: Հավագույն դեպքում քրիստոնյա երկու ականատեսների վկայությունը հավասարեցվում էր մեկ ականջալուր մահմեդականի վկայության: Շարիաթի այս կետը հայերի համար ունենում էր աղետաբեր հետևանքներ: Մահմեդականը կարող էր առեւանգել, թալանել, սպանել քրիստոնյային և ապահովարար մնալ անպատիժ: Հանցագործի հավատակիցները դատարանում վկայության ցուցմունք չէին տալիս: Գործը թաղվում էր, հանցագործությունները շատանում: «Աւելորդ է ըսել, թէ այս պատճառով որչափ առևանգութիւնք, յափշտակութիւնք, գողութիւնք, նամանաւանդ սպանութիւնք անպատիժ մնացած են կամ անյայտ, նոյնիսկ կառավարութեան ջանիցն հակառակ»²⁸⁰:

Քրդահպատակ հայկական գավառներում ամենօրյա սպանությունները սովորական երեւոյթ էին: Դատարանը կամ զափթիները հազվագեպ էին զբաղվում սպանվողի ու սպանողի ինքնությունը, քանի որ հանցագործներն ամեն պարագայում թուրք ու քուրդ աղաներն էին: Բողոքող քրիստոնյան արժանանում էր մահմեդականի վրեժխնդրությանը, որը չէր կարող անպատիժ թողնել հակառակորդին:

Թուրքիայում, մասնավորապես դատարաններում, չափազանց տարածված էր կաշառակերությունը: Այդ էր պատճառը, որ երբ քրիստոնյաներն իրար դեմ դատ էին սկսում, եկամտի առատ աղբյուր էր ստեղծվում դատական պաշտոնյաների, պետական քննիչ-

279 Յ. Շահպաղեան, Քիւրդօ-Հայ պատմութիւն, էջ 109:

280 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 616:

ների համար: Հաճախ վերցվում էին «օրինական» կաշառներ: Եթե մեկը մարդ էր սպանել, պարտավոր էր տալ 3000 փարա, աչք հանողը՝ 1500, գլուխ ջարդողը՝ 30 փարա²⁸¹: Հարկը հավաքում էր ոստիկանությունը:

Թուրքիայում հայի սեփականությունը, բնականորեն պետք է, թաղման արարողությունն ամեն բուրժուականության փառանքի տակ էր: Մահմեդականներն առանցիկում էին քրիստոնյա կանանց, աղջիկներին և անարգել ձևով ամուսնանում նրանց հետ, անպատվում, բռնաբարում ու փողոց շարտում կամ փոխեփոխ պահում իրեն հարձակ:

Հետավոր ծալքազավառներում, իսկամ բաշիրողունները հանապարհով անցնելիս, երբեմն դիտակցարար, կոխվ սկսելու միտումով, հայհույում էին հուղարկավորության թափորին մասնակցող հայերին, շան վզին կապում խաչը, սրբության հացը և պատեցնում հայկական թաղամասերում: Թուրքական դատարանից ու կառավարիչներից հուսակաուր, հայերն աչքե աչքե բողոքում նոր կորուստներից խուսափելու հույսով, նրանք գլուխները կախում էին, լուծվումը անցնում, ցույց տալով, թե իրենք ոչ տեսնում են և ոչ էլ լսում հասցված վիրավորանքները:

1695—1808 թվականներին Թուրքիայում դործեց մի հրամանագիր, որով հայ մեռելներին թաղում էին զազիից կամ մոլլայից գրնված արտոնագրի ձեռքերումից հետո միայն: Այդ արտոնագրում ամեն անգամ արձանագրվում էր. «Ղաթրանի (խիստ սև) պէս տուրազ հագուող, սատանայի գլխարկ կրող, աստուծոյ աղաբանքի դրոշմնէն զրկուող, վատ սկզբունքի տէր պատուեալ երէց: Ար ծանուցուի, որ Ձեր հայհույիզ դարշելի ժողովուրդէն, աչխնչ հայհույիզի տղան աչխնչ հայհույիզը սատկած ըլլալով՝ թէն դարշելի պիղծ դիակը հող անգամ չընդունիր... աչս զզուելի դարշահոտութիւնը մէջտեղէն վերցուելու համար քաղաքէն դուրս հաներ, խորունկ փոս մը փորել տաք, մէջը ձգեր, վրան հողով ծածկէր, լաւ մը տրորեր, կոխկրտեր ու գար...»²⁸²: 1808 թվականին միայն, սուլթանին մեծ դամարի «բախշիլը» տալով, Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրաները կարողացան չեղյալ հայտարարել գրութիւն աչդ ձեն ու բովանդակությունը:

Հարանման բովանդակություն ունեցող սողերով լի են հայ մատենագրության, արխիվային վավերագրերի, պարբերական մամուլի էջերը: Թեկուզ դրանցից մի մասի ծանոթությունը կասկած չի թողնում, որ «Թանդիմաթ»-ից առաջ, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի կեսերը Թուրքիայում գոյություն ուներ քաղաքական, ավելի կոնկրետ ազգային ճնշումների, կրոնական խտրականության մի ընդարձակ ու աչխախի սիստեմ, որի նմանը չէր տեսնել եվրոպական օրե էրկիր: Միայն մահմեդական Արեւելքը կարող էր աչդպիսին ստեղծել, միայն զարգացման ֆեոդալական ցածր մակարդակի վրա զեզերող թուրք ու քուրդ վերնախավերը կարող էին աչդպիսի բարբարոսությամբ գործել, ճնշել, նվաստացնել ու գետնաքարշ դրութիւն մեջ դնել հնամյա մի ժողովրդի, որն իր զարգացման մակարդակով իրենցից շատ բարձր էր կանգնած և եթե խոհեմ լինեին՝ նրանից շատ բան ունեին սովորելու:

Այսբանից հետո բնական է, որ գնալով պիտի ուժեղանար հայ ժողովրդի ատելությունը սուլթանական միահեծանության, դերբեյական սիստեմի, քրդական վայրագ վերնախավի դեմ, ժողովրդական զանգվածներին, առավել ևս նրա ծոցից ելած զիտակից խավերին մղեին «դեպի ելքը», դեպի ազատությունը, որքան էլ Թանկ նստեր աչն իրենց վրա:

²⁸¹ Տե՛ս Ս ա հ ա կ Տ է ր-Մ ո վ ս է ս ե ա ն, Պատմութիւն Հայոց, մասն Բ, էջ 694:

²⁸² Ձ է յ թ ու ն ց ի, Ձ է յ թ ու ն ի անցեալէն և ներկայէն, մաս Բ, 1903, Բարիգ, էջ 209, տե՛ս նաև «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», հատոր Ա, էջ 649:

ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆԱԴՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Բոսֆորի ու Դարդանեկի ավերին փոված ծովային ու քարավանային մայրուղիներով Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հետ տնտեսական գործունեություն ծավալելու հնարավորություն ունեցող սուլթանական լայնարձակ կայսրությունը չէր կարող մնալ միայն գյուղատնտեսական երկիր: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և նոր դարամուտին Թուրքիայում աշխուժանում էր քաղաքային կյանքը, զարգացման նոր «բարձունքներ» էր նվաճում արհեստագործությունը, ծնվում էին ու գործունեություն ծավալում մանուֆակտուրային տիպի ձեռնարկությունները, ստվարանում էին էսնաֆությունները, մեծ մասամբ արհեստը անջատվում էր ոչ միայն երկրագործությունից, այլև որպես կազմակերպված դաս, հզորանում էր միջնորդ վաճառականությունը: «Մանուֆակտուրաներն առաջնորդում այնքան բազմաթիվ ու բազմազան էին,— գրում է Մ. Ուրիչինին,— որոնց օգնությամբ Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն բավարարում էր սեփական կարիքները, այլ մատակարարում էր նաև Արևելքի բոլոր երկրների և Եվրոպայի մի քանի երկրների շուկաներին...»¹:

Արհեստագործության զարգացմանը խանգարող հանգամանքները բաղմազան էին: Արհեստավորը չէր պաշտպանվում պետության կողմից, չկար նրա արտադրանքի ու վաճառողի կյանքի ապահովության երաշխիք, ճանապարհներին վխտում էին ավազակախմբերը, արհեստանոցները ծանր հարկերի տակ էին դրված, առևտրականները՝ մաքսի: Հետևաբար Թուրքիայի արհեստագործության

մասին մեր կատարած ընդհանրական դիտողությունները համեմատական են և արվում են համադրելով դրան նախորդող ու հետնորդող պատմաշրջանները: Սակայն արգելափակոցների հետ միասին կային նաև արհեստագործությանն ու առևտրին նպաստող երևույթների՝ հանքային անսպառ հարստության գոյությունը, հումքի առատությունը, եվրոպական գործարանային տարանքների, էթանագին վաճառանյութի համարյա բացակայությունը պատճառով, ձեռքի աշխատանքի քարձք գնահատումը, գնորդների առկայությունը՝ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ արտասահմանյան շուկաներում: Ուրեմն, կայսրության եվրոպական և ասիական նահանգների կենտրոնական մեծ քաղաքներում քաղաքային կյանքը տակավին աշխույժ էր և համեմատաբար կայուն վիճակ ուներ: Արհեստագործությունը համահամատարար կայուն վիճակ ուներ: Արհամտաբեր ճյուղեր, առևվարել էր բազմաթիվ, աչք թվում նոր, եկամտաբեր ճյուղեր, առևտրականը ծանոթացել էր եվրոպական լեզուներին, թափանցել հետափոր շուկաներ, կտրել անցել ծովեր ու հասել Անգլիա, Ֆրանսիա, Հոլանդիա, Նույնիսկ հեռավոր Ամերիկա: Թուրքիայի, թեպետև ոչ մուրբ վաճառականի խոսակցությունը լսվում էր Արևելքի ու Արևմուտքի գրեթե բոլոր շուկաներում, իսկ արհեստավորի ձեռքի արժույթը գրեթե բոլոր շուկաներում, ինչև կայսերական պալատները հազարանքը թափանցել էր ընդհուպ մինչև կայսերական պալատները և զարմանք ու հիացմունք պատճառել աշխարհատես եվրոպացիներին և արաբքին շուրքին ու պերճանքին սիրահար արևելքցիներին:

Հատկանշական է, որ համայն կայսրությունն արդյունավորժու-
թյան ու վաճառականության մարզերում, ընդհուպ մինչև 19-րդ
դարի 50-ական թվականները թուրքերը, բրդերը տակավին չունեցի
դեր էին կատարում, ասպարեղը թողնելով քրիստոնյա հպատակ ալ-
գերին՝ հայերին, հույներին, բուլղարացիներին ու սերբերին։ Սրանց
ձեռքին էին կենտրոնացված ինչպես իրենց բնօրրանների, այնպես և
Ժողջ Թուրքիայի քաղաքային կյանքի հիմնական զարկերակները։ Տի-
րապետող մահմեդական տարրը, օգտվելով քաղաքական իրավունք-
ներից, գրավված լինելով ռազմական արշավանքներով, թալանով,
ավարառությամբ, խաղաղ տարիներին մեղկության մեջ անցկացնե-
լով իր կյանքը, արհամարհում էր արտագրողական զբաղմունքը
կամ աշխատանքի փորձ շունենալով դեռևս հմուտ ու ընդունակ էլ
էիր դրան։ Գործավայրերը մնում էին ռալյալին, քաղաքական իրա-
վունքներից ղուրկ։ սակայն դարերի ավանդ ունեցող, աշխատասեր
ու շինարար, լեզուներին հմուտ կամ արագորեն հմտացող քրիս-
տոնյա ժողովուրդներին։ Արևմտյան Հայաստանում, Փոքր Ասիայի
հայաբնակ նահանգներում, Հայկական Կիլիկիայում կանգուն քա-
ղաքների, ինչպես նաև Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի արհեստավոր,

¹ M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, 1853, Paris, page 357.

աղատարվեստ ու վաճառական տարրեր հայերն էին՝ նույների հետ միասին:

² И. И. Голобородько. Старая и новая Туриня, стр. 221.

Հանութեանն եւ ամէն մտադրութեամբ պարսպին ի նմա որում՝ են
ընդունակ, սրանք են աղբուհատապետ ոչ միայն վաճառականու-
թեննէ արեւելից, այլ նաև ձկնորսութեամբ մեծապէս վաճառականութենէ
ստացել մեծամեծ բողոքացն Եւրոպայ։ Տեսանեմք զսոսա գալ ի
խորոց Պարսկաստանեայց մինչ ի Լիվոնսօ. չեն բազում ժամանակ
յորմէ՛նեալ քնակութիւն կալան ի Մաոսիլիա, գտանին ի Հոլանտա,
Անգղիա, ի Վենետիկ, ճանապարհորդեն ի Մոզով, ի Շիամ (որ է ի
Հնդկիս), ի Ճեռավա, ի Փիլիպպեան (կղզիս) և ընդ ամէն արեւելս բաց
ի շինաց»⁶։ Ակնհայտ է, որ Թուրքիայի քաղաքների ոչ միայն ար-
հեստագործության հիմնական ճյուղերը, այլև առևտուրը միջնադա-
րում և նոր ժամանակաշրջանում պատկանում էր քրիստոնեական
տարրին, հայ քաղաքացիներին։ Ֆրանսիացի դիվանագետ գններալ
Գարգանը 1800—1809 թթ. մանրամասն ծանոթանալով Թուրքիայի
և Պարսկաստանի հայերի կյանքին, այսպես է բնութագրում հայ-
կական տարրի դերը. «Գլուղացի հայեր ընդհանրապես բարեացա-
կամ և բողոքարարու են։ Արդարև նրանց մեջ միայն կարելի է գրա-
նել հասարակական պարզությունը և մանուկ հասակի երջանիկ ան-
մեղությունը... Քաղաք տեղափոխվելուց հետո հայերը կորցնում են
այս թանկարժեք հատկությունների մեծ մասը։ Սակայն և այնպես
պետք է ընդունել, որ առևտրի մեջ ցույց են տալիս մեծ խելացու-
թյուն և ուղղամտություն։ Ինչպես հույները Եվրոպական Թուրքիա-
յում և գլխավորապես Եգիպտոսում, այնպես էլ սրանք (հայերը) տեղ-
են առիական Թուրքիայի հասարակաց եկամուտներին։ Նրանք գրա-
նում են համարյա ամբողջ Ասիական ցամաքամասի վրա մինչև
Հնդկաստան»⁷։

⁶ Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ար և. Աշխարհացորդ/Ին, հասար և, էջ 47:

խիստ կարիքը չէինք զգա, եթե հարկադրված չլինեինք պատասխանելու նացիոնալիստական հովերով տարված, կերածը մարսելու ջանադրությամբ կեղծիքի դիմող թուրք պատմաբաններին:

Բանը նրանումն է, որ ոչ միայն անցյալի մի շարք պատմաբաններ, այլև ժամանակակից «Թուրքիայի պատմության ընկերության» անհարգաբաժան անդամները, թուրքական կոնգրեսմենները, արդարացնելով նախորդների վարած հայաջինջ քաղաքականությունը ջանում են ուրանալ արևմտահայերի զոյությունը Թուրքիայում։ Ժխտում են նրանց կատարած տնտեսական էական դերը Արևմըտյան Հայաստանում, էլ ընեք ասում հայաբնակ մյուս քաղաքներում ու մայրաքաղաքում⁵։ Յավուք այս կոնցեսսիան գնալով իշխող է դառնում պանթուրքիզմի գաղափարներով վարակված թուրք պատմաբանների մոտ և հովանավորվում է կառավարության կողմից։ Մարքսիստական պատմագրությանն այս պետք է օտիպի փաստերի լեզվով, հիմնավորապես պարզելով աջն ու ահլակը, արժանի հակահարված տալու պատմության անցյալ ու սուօրյա կեղծաբաներին, բացահայտի նրանց միտումնավոր տեսակետների առաջադրման պատճառները, ամենաէականը՝ հայերի կատարած դերը իրենց բնօրրան Հայաստանի քաղաքներում, հանուր Թուրքիայի տընտեսական կյանքում։ Այս նպատակով մենք քիչ ավելի մանրամասն ենք կանգ առնում քաղաքային հայ ազգաբնակչության քանակի, նրա և այլազգիների տոկոսային փոխհարաբերության, առաջինների տիրապետած տնտեսական մարդերի բնութագրության, արհեստագործության ու առևտրի պատմության և այլ հարցերի վրա։ Սկսենք ազգաբնակչությունից։

19-րդ դարի առաջին կեսին արևմտահայությունը բաժանվում էր գյուղարնակչության և քաղաքային ազգաբնակչության: Արդեն խոսվեց գյուղացիության գոյավիճակի մասին՝ Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ նահանգներում: Առևտրով ու արհեստով պարագող քաղաքաբնակ արևմտահայությունը ապրում էր, գործում Արևմտյան Հայաստանի, Փոքր Ասիայի հայկական քաղաքներում, Կիլիկիայի առևտրա-արդյունագործական կենտրոններում, Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում:

Արևմտյան Հայաստանում, հայաբնակ նահանգներում, ծովա-
յին անցուղիներով եվրոպային կամրջվող Կիլիկիայում, դարի առա-
ջին կեսին հարատևում էին շորս տասնյակից ավելի մեծ ու փոքր

⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Սարգսյան, Բ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմությունն նեոպափոխումը թուրք պատմագրություն մեջ, էջ 18—19 և հետևյալը:

Հայկական քաղաքներ⁹։ Տատանման մեծ հաճախականությամբ, այս-
տեղ ապրում էին նախկին քաղաքացիները, գյուղերից հոծ բազմու-
թյուններով գաղթած՝ հայ, թուրք, քուրդ նորարհակները։ Այդ տա-
տանումն ավելի մեծ շառավիղ էր բնդունում դարի առաջին կեսի
երկու քառորդներին։ 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակի արևմտա-
հայ քաղաքներից շատերը, ռուս-թուրքական պատերազմների հե-
տևանքով, կորցնում են իրենց հայ ազգաբնակչության մեծ մասը,
իսկ մյուսներն էլ քրդական անարխիայի պատճառով վերածվում
գյուղերի։ Ընդհանուր առմամբ, դարի առաջին կեսին արևմտահայ
քաղաքային ազգաբնակչությունը քանակական ու որակական առաջ-
ընթաց չի կատարում, նույնիսկ վաչրէջք է ապրում։

Այդ պահին Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ բազա-
քը Կարինն էր, համանուն փաշայություն, երբեմն էլ ողջ երկրի վար-
չա-տնտեսական կենտրոնը: Ուղղմա-ստրատեգիական ու տնտեսա-
կան մեծ կարևորություն ունեցող բերդաքաղաքը կառուցված էր
բարձունքի վրա: Մեջտեղում խոշանում էր վերապա մարտը, բարե-
կրկնակի պարիսպներով օղակված: Դարասկզբին այն ուներ չորս
դուռ, որտեղով ընդունում ու բաց էր թողնում հող-գնացողներին,
կամարակալ բազմաթիվ շուկաներ, խաներ, 20-ից ավելի եկեղե-
ցիներ, մզկիթներ ու մինարեթներ: «Ուր որ մի փողոց է անցնում,
ցիներ, մզկիթներ ու մինարեթներ: «Ուր որ մի փողոց է անցնում,
մի կամուրջ է շինված,—գրում է Զեյմա Մորիսերը 1809 թվակա-
նին,—և այսպես շարունակվում է անընդհատ: Բաղարներում խա-
նութները լիքն են ապրանքներով, և թվում է, թե այստեղ բարգա-
ված առուտնառնություն ունի»¹⁰:

Տարանցիկ առևտրական ճանապարհներ հանգուցող, եվրոպական ու ասիական ապրանքներ մթերող, անցորդ առևտրականներին հանգրվանելու հնարավորություն բնօրոգ, վաղուց ի վեր հռչակված Կարին քաղաքը ոչ միայն փաշայանիստ էր, այլև 4-րդ անաված Կարին քաղաքը ոչ միայն փաշայանիստ էր, այլև 4-րդ անատոլիական բանակի կազմում մտնող կանոնավոր զորքի¹¹, ենիչերիական ազասուն ենթարկվող ենիչերիական զորամասերի կազանը: «Էրզրումը, — Լինչի իրավացի դիտարկմամբ, — իր մեջ մարմնավո-

[illegible]

¹⁰ Հոգի հաղորդեց զամենայնս թողորդութեանքս, հատար Զ, էջ 284:

11) ՌԱԲԱՆ. Գեղարքունիքի 1—9, ասորի 13, ժաման 17, 1831, թերթ 13—27:

¹¹ ՌԱԶԱ, Գլխավոր արխիվ 1—9, գործ 13, մասն 17, 1831, թիվ 13—27:

րում է թուրքա-ալյաստանի ողջ նշանակությունը»¹²; Կարինը և Խարբերդը ժամանակի խմաստով, ունեին հազարդակցության բավարար միջոցներ և «...էրզրումից կարելի է հսկել նաև վանին և Բիթլիսին» արձանագրում էր տմերիկյան միսիոներ Լև Գրինը¹³; Եվ վերջապես Կտրսի ու Կարինի սաղմաստրատեղիական և տնտեսական կարևոր դիրքին ու նշանակությանն էին անդրադառնում Մարքսը և Էնգելսը, ալն համարելով թուրքիան նվաճելու բանալին¹⁴:

Կարինն իր ազգաբնակչությանը 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին ստվար էր, իսկ սոցիալական կազմով, զբաղմունքի տեսակներով, ազգային պատկանելությամբ՝ խաչաճյուղավոր։ Այն վաղուց էր կորցրել զուտ հայկական, ազգային երանգը և վերածվել կիսամահմեդական և ապա կիսահայկական քաղաքի։ Սակայն թուրքերը, փոքրամթիվ բրդերը զինվորականներ էին, քաղաքացիական պաշտոնյաներ կամ էլ երկրագործության հետ կապված մարդիկ։ Կարինի արհեստագործությունն ու առևտուրը զրեթե ամբողջովին հայերի ձեռքումն էր, տնտեսական դարկերակների տոն ավոդները հայերն էին, որոնք քաղաքի ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակի մեջ, զարտակարգին, տոավել ևս երկրորդ բաժնրդին, բացարձակ մեծամասնություն չէին կազմում։

Կարինի տղգարնակչության մասին բաղմամբով ու հակասական տվյալներ կան: Ղ. Ինձիճյանը վկայում է, թե 1800—1804 թթ. Կարինում տպրում էին «90 հազար տուն տանիկներ և 10 հազար տուն հալեր»¹⁵, այնքան, որքան զրանցվել էր ժԶ դարի մարդահամարի ժամանակ: «Էրզրումում,—գրում է Զ. Մորիերը,—չորսից հինգ հազար հայ բնտանիք կա (1809—1810 թթ. — Հ. Ղ.) և մոտավորապես հարյուր հույն...: Կա թերևս հազար պարսիկ, որոնք ապրում են քաղաքում և ղեկավարում կարավանով իրենց երկրի առևտուրը: Սև ծովի նավահանգիստն է Տրապիզոն, որտեղից տարվում է Կ. Պոլսի առևտուրը: Էրզրումի քուրմական բնակչությունը հիսուն հազար բնտանիք է: Այս տեղեկությունը ես տալիս եմ հիմնված մի լավատեղյակ հայի հաղորդագրություն վրա, բայց այս երկրում մանրամասնությունները չափազանց կասկածելի են, և մեկ երրորդը պետք է զեղչել թուրքական բնտանիքների թվի հաշվառումից: Բայց այս զեղչը կատարելուց հետո, եթե յուրաքանչյուր բնտանիքը հա-

¹² Л и н ч, Армения, том II, стр. 255.

из Грин Л., Армянский кризис и владычество турок, Москва, 1896, стр. 327.

14 К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, том X, стр. 589.

15 Ղ. Ի ն ճ ր ճ Է ա ն, Աշխարհագրութիւն..., մասն Ա, էջ 67:

մարենք չինոց չողուց բաղկացած, գումարը կլինի Երկու հարյուր
նիսուն հազար, բացի հալերից (բնդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»¹⁶։
Վերոհիշյալ հեղինակների բերած տվյալները կասկածի տակ են առ-
նում նույնիսկ ժամանակակիցները։

Անդրիական դիվանագետ Վիլյամ Ասուղլեյը 1812 թ. եղել է Կաբրինում: Ձեռքի տակ ունենալով Մորիերի ուղեգրության տվյալները, նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում քաղաքի բնակչությանը և հայտարարում է, թե. «... (Մորիերը) ընդունելով 270.000 կամ 275.000 բնակիչ, նա թերևս չափազանց շատ է պահել տեղական ենթագրությունը: Բոլոր այն մարդկանց համար, որոնք վերջերս վարժված էին Պարսկաստանի քաջքայվող ու կիսամամայի քաղաքներին, նրանց ուշադրությունը գրավում է էրզրումի եռուղեքուր և մարդկանց բազմությունը խոնված փողոցներում, սակայն իմ մակերեսային նկատողությունը, հեղինակություն չի տալիս ինձ նրանց թիվը նույնիսկ երկու հարյուր հազար համարելու»¹⁷:

Քաղաքի ազգաբնակչության քանակի մասին դրեթե միևնույն խմբին պատկանող այս անցորդների բերած թվերը, որոնք 200 հազարից ձգվում են մինչև կես միլիոնի, չափազանցված են և հիմնված ոչ թե ճշգրիտ վիճակագրության, այլ դիտարկողի մոտավոր ճաշվարկի կամ ահանջալուր վկայության վրա:

Աղբյուրների երկրորդ խումբը միաբերան վկայում է, որ մինչև գաղթը Կարինի բնակչությունը 130 հազար է եղել: Գեներալ Գար-դանը 1809 թ. գրում է. «Իլիջայից մինչև Էրզրում չոթ ժամ է. ունի 130.000 բնակիչ, որոնցից հինգ հարյուրը հայ կաթոլիկ են»¹⁸: Դի-վանագրիտական մարզի մի այլ աշխատակից հաղորդում է, թե 1827 թ. Կարինն ուներ 130 հազար շունչ կամ 16.378 տուն, որից հայեր՝ 3.950 ծուխ, մոտավորապես 20—25 հազար հայ լուսավոր-չականներ, 645 ծուխ հայ կաթոլիկներ, հիսուն տուն հույն, մնա-ցածները թուրքեր ու պարսիկներ¹⁹: Ուրեմն, մինչև 1828—29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և հայերի զանգվածային գաղթը Կարին քաղաքն ուներ 130 հազարից ոչ պակաս աղգարնակչություն՝ 30 հազար և ավելի հայեր, 100 հազար թուրքեր և այլ ազգեր: Կա-րինում «մինչև մտեալ ուսաց ի քաղաքս,—գրում է Ներսես Սար-գեւյանը, որը 1843 թվականին եղավ այստեղ և մանրակրկիտ ու-

¹⁶ «Ուղեորություններ», հատոր 2, էջ 285:

17 Նույն տեղում, էջ 485:

18 Նույն տեղում, էջ 96:

19 ՆՍՍԶ ՊՊԿԿ, ֆոնդ 57, գաղ. 624, թերթ 7, տե՛ս նաև ԼԻՆԿ.
 Армения, 1910, стр. 263.

ստմանասիրեց,— յայս, տունը ամենայն հալազգեաց հաշուին իբր շուրս հազար (ընդգծումները մերն են—Հ. Գ.), այլ գաղթեալ նոցա սու հասարակ ի կողմանս Վրաստանի, և դարձ արարեալ ոմն փախրստեամբ և ոմն հրամանաւ, արզ լինին տունը իբրու հազար մի»,²⁰:

Կարինի Հայ աղգարնակչության գերակշռող մեծամասնությունը 1829—1830 թթ. թուղեց թուրքական տիրապետությունը և զաղթեց Արևելյան Հայաստան կամ Վրաստան: Հայաշատ, բարգավաճ քաղաքը կուշ և կավ, զրկվեց իր արհեստագործ, առևտրական տարրից, տնտեսության իմաստով, երկու տասնամյակ շարունակ չկարողացավ ուշքի գալ:

Կարինի գաղթականության, քաղաքի հայազրկման մասին 1831 թ. փետրվարի 21-ին գրում են. «Ո՛հ աշացս տեսարանի զինչ ասացուք սրբազան տէր մեր տանց Կարնոյ հայազգի գաղթականաց որոց հարիւր կամ երկու հարիւր տուն հազիւ թէ ամբողջ են մնացեալք, միւսք զրեթէ ի ներքուստ կամ արտաքուստ քայքայեալք և անշքացեալք են. հինգ հազար զուտուշ արժեցեալ տունն ալժմ և որ ասոնցու հինգ հարիւր զուտուշ հազիւ տայցէ»²¹: Անհայտ չէ, որ Կարինի հայերի տնտեսությունը 1830-ականներին քայքայվեց, իսկ 40—50-ականներին նոր սկսեց ինչ որ աշխուժության նշաններ ցույց տալ:

Սակայն բուժած վերքերը նոր էին սկսել սպիանալ, երբ վրա հասավ երկրաշարժը և մեծ աղետ հասցրեց քաղաքի ազգաբնակչության տնտեսական կյանքին: 1835 թվականին այնտեղ կար 15 հազար շունչ, այդ թվում 120 հայկական ընտանիք²², իսկ 1847 թվ. տվյալներով Կարինն ուներ 65,400 բնակիչ, այդ թվում թուրքեր և պարսիկներ՝ 57,100, հայ լուսավորչականներ՝ 6,950, հայ կաթոլիկներ՝ 600, հայ բողոքականներ՝ 150, հույներ՝ 200, բոշաներ՝ 400²³: Ապաքինվում էր քաղաքը, լցվում ազգաբնակչությամբ, սակայն մինչև 1850-ականները Կարինը չկարողացավ վերագառնալ նախկին փառքին, վերականգնել երբեմնի շուքը: Ընդհակառակը, 1859 թ. երկրաշարժը ավերածության ենթարկեց քաղաքը: Նրա 4500 տները,

²⁰ Հ. Նեբրասկաի Սաբրդիսեսն, Տեղադրութիւնքի փոքր և քիմիական, 1864, Վենեսուելա, էջ 76:

21 ՀՍՍՀ ԳԼ Պատժության ինստիտուտ, Լեռի անձնական արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 24, թերթ 1—2:

²² Л и н ч, Армения, стр. 264.

23 Բարուհայ Պէթր Ֆերուհիւն, Ճանապարհորդութիւն ի Բարեւոյն..., էջ 176:

Գ մինարեթները կամ հիմնովին փլվեցին, կամ էլ ձեղքեր տվեցին, իսկ քաղաքաբնակները լքեցին իրենց բնակավայրը և հանգրվանեցին գյուղերում, ոմանք էլ հեռացան Ռուսաստան:

Արեւմտյան Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից էր Վասպուրականը, հայկական Զաքարոսի ու Տաւրոսի մեջտեղ ընկած, Ուրմիո գեղատեսիլ լճի մերձակայքում փոխած «լուսավոր Արեւմուտքի» ու արթնացող Արեւելքի հետ շփման քիչ կետեր ունեցող Վանի հայությունը: Փաշայանիստ Վան ֆաղաֆր, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, դարասկզբին ուներ 15 հազար տուն, որից 13 հազարը թուրքեր և քրդեր, 2 հազարը՝ հայեր²⁴: Եթե միջին հաշիվով յուրաքանչյուր տունը վերցրնենք 5-ով, ապա քաղաքում պիտի լինեին 65 հազար մահմեդականներ, 10 հազար հայեր: Ակներև է, որ քրդական տարրը, անաշխատ, վայելող «վան կուլերը», բեկերը, խաները, թողած վրաները, եկել հանգրվանել էին վանում, ուղղակի թե անուղղակի հայերին արտամղել քաղաքից և տեղ դարձել նույնիսկ նրանց բնակարաններին: Սակայն Ինճիճյանի այս թվերի գեմ ևս վիճում են ժամանակակիցները: Յրանսիական Հանապարհորդ Պիեռ Մորիս Ժորերը 1805—1806 թթ. եղել է վանում և հետագայում իր հուշերի մեջ գրել է՝ «Վանը ունի տասնհինգից մինչև քսան հազար բնակիչ, մեծ մասամբ հայ: Այս քաղաքը շրջապատված է պարտեզներով, մեծ մասամբ մեծ շինված են շքեղ տաղավարներ, և ուր բնակում են ամառորեն մեծ շինված են շքեղ տաղավարներ, և ուր բնակում են ամառը՝ բարեկեցիկ քաղաքացիներ: Ոչինչ այնքան հաճելի չէ, որքան բազմաթիվ վտակներով ոռոգված և գեղեցիկ ծառերով հովանավորված այս մրգաստանների տեսքը»²⁵: Այգեստանի նորաբաց թաղամասի, Հայկավանի և բուն քաղաքի գոլքն է անում Մխիթարյան վարդապետ Մանվել Քաջունին, սակայն ի տարբերություն Ինճիճյանի, ընդունում է, թե վանում ու Աղթամարում ապրում էին 25—30 հազար հայեր²⁶, իսկ քրդերի հոծ բազմություն մասին խոսք չկա: Անկասկած, այս թվերը վերաբերում են քրդական իշխանապետությունների ոչնչացման, Բեդեր-խանի ու Մահմուդ խանի ձերբակալությունների ոչնչացումից հետո, կարճ ժամանակամիջոցում վերելք էր բեկերի ոչնչացումից հետո, կարճ ժամանակամիջոցում վերելք էր ապրել, կրկնապատկել հայ ազգաբնակչությունը՝ հասցրել 25 հազարի և, ամենակարևոր՝ արտամղել մահմեդական տարրը:

²⁴ Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ի ար Ն. Առիարհապարտութիւն, մասն Ա, էջ 140:

25 «Ուղեգրութիւններ», հատոր 9, էջ 220:

²⁶ Աշխարհագրութիւնն հին եւ նոր Հայաստանեայց, աշխատասիրեց Հ. Մանուկ Գ. Քաջունի, Վենետիկ, 1857, էջ 253:

Միջնադարից սկսած Արևելքին հայտնի էր Բաղեշ կամ Բիթլիս քաղաքը։ Բանաստեղծական ձորի գեղանիստներին փոխած քաղաքը ընկած էր Տրապիզոնից Կարին և այնտեղից էլ Մոսուլ տանող առևտրական բանուկ ու քարավանաշատ ճանապարհի վրա։ Նա այն միակ կետն էր, «...որի վրայով հարաբերություն է պահպանվում վանի հյուսիսային մի քանի շրջանների ու Դիարբեքիի, Մոսուլի և Միջագետքի միջև»²⁷։ Հայկական Տավրոսը և Քուրդստանի լեռները պատնշելով Քուրբեխլի հյուսիսային և հարավային մասերը, վանա լճի սահմանամերձ հարթությունն էր մնում այն միակ դուռը, որով առնչվում էին այդ երկու մասերը և որտեղ գտնվում էր Բաղեշը։ Ահա թե որն էր լեռնախորքերում ընկած քաղաքի տնտեսական զարգացման, մասնավորապես քարավանային առևտրի աշխուժացման պատճառներից մեկը։ «Դիարբեքիից հետո վերին Տիգրիսի ամենամեծ քաղաքն է սիրուն Բիթլիսը (Բաղեշը),—գրում է մի եվրոպացի,— ծովից 1500 մետր բարձր, վանա լճի հարավ արևմրտյան անկյունից ոչ հեռու։ Կարմիր և Գորեղ ջրահոսանքը նեմրուտ-Տաղից իջնելով կտարել էն գահավեժ զարավանդներ, կարատված խոխումներով, որոնց հատակում թավալում են աղմկաձայն հեղեղային ջրերը, որոնց մի մասը հանքային և ջերմուկային են և սրանցից է կազմվում Բիթլիսի գետը (Բիթլիս-սու)։ ...Իբրև գլխավոր կայան Տիգրիսի և վերին Նփրատի հովիտների միջև Բիթլիսն ունի փոխանակություն ահագին առևտուր»²⁸։

Հեռավոր երկրներից եկող բարավանները հանգստանալու հե-
կու կարևոր հենակետեր ունենին Արեմտյան Հայաստանում՝ Բաղնջը
և Կարինը: Այդտեղ կային բազմաթիվ հայեր և բրդեր, ինչպես և
փոքրաթիվ թուրքեր, որոնք ապրում էին միայն հյուրերին խաներ
վարձով տալով: Սակայն միջնադարում այդ քաղաքները ավելի
ծաղկուն էին, քան 18-րդ դարի վերջին ու հաջորդ դարասկզբին:

15—17-րդ դարերում, երբ քրդական իշխանապետությունը դեռ այնքան վաղրագ չէր վարվում բաղեջցի հայերի հետ, քաղաքներ 25.000 տուն, մետ 100 հազարի հասնող աղգաբնակչություն²⁹։ 18-րդ դարում, միջցեղային կոիվները, խանութչանը՝ տիրելու գերազույն հրապույրից շլացած խանա-փաշայական սպաքարը, սովր, համաճարակը մաշեցին Բիթլիսի աղգաբնակչությունը, հատկապես հայկական տարրը և այնտեղ մնաց 5000 տուն։

որից 1500-ը հայեր էին, 2—3 հարյուր ասորիներ, իսկ մնացածը՝
քրդեր³⁰: Բաղեշում 1814 թ., եվրոպացի մի այլ զիտողի տվյալնե-
րով, ապրում էին 12 հազար մարդ, որոնցից կեսը հայ, կեսը
քուրդ³¹: Այսուհանգերձ, 19-րդ դարի առաջին կեսին, տվյալների
համադրությամբ, Բաղեշի ազգաբնակչությունը պիտի հաշվենք 30
հազարի, որից 15 հազարը հայեր: Շերեֆների բրդական ավազա-
կարարս ու վայրագ տոհմի վարած հայահալած քաղաքականու-
թյան հետևանքով քաղաքը կորցրել էր նախկին գերը և իբրև ար-
թյան հետևանքով քաղաքը կորցրել էր նախկին գերը և իբրև ար-
հետազործական ու առևտրական կենտրոն չէր փայլում, ինչպես
18-րդ, առավել ևս 17-րդ դարերում: Քրդական իշխանապետու-
թյան վերացումը, ավազակախմբերի ոչնչացումը, ճանապարհնե-
րի քիչ թև շատ մաքրումը խթան հանդիսացան Բիթլիսի անտեսա-
կան վերելքին և հայկական տարրի ուժեղացմանը՝ 19-րդ դարի
երկրորդ կեսին միայն:

[illegible]

30 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն, Աշխարհադրամիկին, մասն Ա, էջ 172:
 30 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն, Աշխարհադրամիկին, մասն Ա, էջ 172:
 30 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն, Աշխարհադրամիկին, մասն Ա, էջ 172:

³¹ Macdonald Kinnier, *Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan*, London, 1818, p. 393.

1. Kurdistan, London, 1818, p. 393.
2. Ի. Բ. Բախչև, Գիւղաշխարհ, 1927, Փարիզ, էջ 27:

32 Գ. Համբարձումիան, Գրգորյանցի, 1907

34 «Պատմութիւն տեղանայոց քաղաքին Սերաստիոյ», էջ 359:

27 Ա. Դո, Վանի, Բիմիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 82—83:

28 Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ, 16, վավ. 7, թ. 12:

29 Ա. Ա ի պ օ չ ա ճ ե ա ն, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 444:

1840-ական թվականներին, քաղաքի ընդհանուր ազգաբնակչության մասին Բարունակը հաղորդում է, թե կային 32.761 մարդ, որից հայեր՝ լուսավորչականներ 13.017, կաթոլիկներ ու բողոքականներ 72, բողոքականներ 15³⁵: 1857 թ. հայերի թիվը կրկին բարձրացել էր 16 հազարի³⁶:

Թուրքիայի պղծագործության խոշորագույն կենտրոններ Եվդուկիան էր՝ Թոֆատր, որը «...սարտակում է մոտ քսան հազար տուն կամ հարյուր հազար բնակիչ. — գրում է Մորիսերը: — Հայ վաճառականները մեղ գտնագատվեցին առևտրի շափազանց անկման համար, և մասնավորապես այն առևտրին, որ կապված է հանքերի հետ»³⁷: Ղ. Ինճիճյանը ակնածանքով է խոսում քաղաքի հարուստ առևտրականների, նուրբ, արվեստի հասնող արհեստագործների արատադրանքի և «փարթամ բնակչության» մասին: Նրա կարծիքով նույն տարիներին Եվդուկիան ուներ 16 հազար տուն, որից 2500-ը՝ հայ³⁸: Ուրեմն, այս երկու հեղինակների կարծիքները իրար մոտ են, և քաղաքի ազգաբնակչության թիվը փաստորեն տատանվում էր 80-ից 100 հազարի միջև, որից մոտավորապես 20 հազարը հայ, մնացածները թուրքեր, հույներ ու այլ ազգեր: Սույն տվյալների իսկությունը վավերացնում է Անգրեսա Ադեբասանդրյանը: Նրա կարծիքով հնում Կոմնուեա, հետագայում Նիքսար կոչվող քաղաքի ավերման պատճառով, քաղաքացիները հանգրվանեցին պղծագործական արհեստի նշանավոր հայրենիք, եկվորներին աշխատանք և «հաց տվող» Եվդուկիա քաղաքում, որի բնակչությունը հասավ «մինչև հարիւր հազարի»³⁹: Սակայն եկվորները աստիճանաբար ցրվեցին Սամսոն, Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Զիլե, Նիքսար, Հերեկ և դարակեսներին փոքրացավ այս թիվը: Կան նաև հակառակ կարծիքներ, ցածր թվեր ցույց տվող մի շարք այլ հեղինակներ:

Բարունակ Պեյի Ֆերուհյանը 1847 թվականի համար գրում է. Եվդուկիան ունի 20 հազարի շափ բնակիչ. «ըստ մեծի մասին տաճիկներէ ու հայերէ կը բաղկանան»⁴⁰: Օտարերկրացի ճանապարհորդ Հ. Պարթի հաղորդմամբ 1858 թ. քաղաքն ուներ 45 հազար բնակիչ⁴¹: Ակնհայտ է, որ քաղաքի մասին գովեստով արտահայտ-

վող, նրա առևտուրը, արհեստագործությունը, տնտեսական զարգացումը դրվատող հայ ու եվրոպացի բոլոր հեղինակների մեջ միայն Բարունակ Պեյի Ֆերուհյանն է, որ ցածր է ցույց տալիս Եվդուկիայի բնակչության թիվը: Կարծում ենք, դա հավաստի է, դիտորդի հպանցիկ և ոչ խորաթափանց հայացքի արդյունք է, ուստի և առաջնություն տալով մյուս հեղինակներից բերված կարծիքին, դառասկզբի Եվդուկիայի բնակչության քանակը ընդունում ենք 80 հազար⁴², դրանից հայեր 20 հազար, իսկ երկրորդ քառորդին՝ 50 հազար:

Ամասիան փոխված էր Իրիսի հարթավայրի վրա: Գետը երկփեղկում էր քաղաքը, միաժամանակ նրան հմայք ու գեղատեսիլություն կում էր քաղաքը, միաժամանակ նրան հմայք ու գեղատեսիլություն հաղորդում: Աչքի ընկնող շենքերը, արհեստանոցները, խաները, վաճառատեղիները տեղակայված էին գետի հարավային կողմում, վաճառաչային ափին բացառապես զորանոցներ էին և կառավարական հաստատություններ⁴³: Ավերող քրդերի ու մրցակցող հույների գրեթե բացակայությունը քաղաքում հայերին հնարավորություն էր ընձեռում ծաղկեցնելու արհեստագործությունը և ընդլայնելու վաճառաչ առևտուրը: Ընդհանուր ազգաբնակչությունն այստեղ հասնում էր ընդհանուր ազգաբնակչության հասնում էր 20 հազարի, դրանցից մոտ ազգաբնակչությունը հասնում էր 20 հազարի, դրանցից մոտ 9.500-ը՝ հայ, 9 հազարը՝ թուրք, 1500-ը՝ հույն և այլազգիներ⁴⁵:

Սերաստիայի փաշայության Զիլե սանջակի կենտրոնումն էր Զիլե կամ Զեյե հայաբնակ քաղաքը, որն ընկած էր Եվդուկիայից 55 կմ. հեռավորության վրա և Ամասիայից 12 ժամվա հեռիոտն անցողի ճանապարհ էր: Քաղաքը նախաքրիստոնեական անցյալ ուներ, հետագայում երբեմն անվանափոխության էր ենթարկվել, դարձել ասպատակող հզորների կողոպուտի ու ավերածության դոհ, իսկ 1397 թ. նվաճվել թուրքերի կողմից: Ղ. Ինճիճյանը գրում է. «...բնակիչը նորա տաճիկը և յոյնը, ըստ մեծի մասին վաճառականը: Են անդ և սակաւ ոմանք ազգէս հայոց եկամուտը»⁴⁶: Տեքսիկներ վկայում է, որ Զիլեն ունի 2000 տուն թուրք, 150 տուն հայ: Հա-

35 «Ճանապարհորդություն ի Բարեյոն ընդ Հայաստան...», էջ 16:

36 Հ. Մ ա ն ու է լ Վ. Ք ա ջ ու ն ի, Աշխարհագրություն, էջ 270:

37 «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 292:

38 Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 290:

39 «Պատմություն ականատուր քաղաքին Սերաստիայ», էջ 346:

40 «Ճանապարհորդություն ի Բարեյոն ընդ Հայաստան...», էջ 10:

41 Ա ռ շ ա կ Ա լ յ ա յ ո չ ա ճ ե ա ն, Պատմություն Եվդուկիայի հայոց, էջ 433:

42 Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 290:

43 Ս. Ս ա պ ա հ-Գ ի լ ե ա ն, Փոքր-Հայքի յիշատակներ, մասն առաջին, Զիլե, 1917, էջ 212:

44 Վ. Հ ա մ բ ա ռ ձ ու մ ե ա ն, Գիւղաշխարհ, էջ 28—33:

45 «Փոքր-Հայքի յիշատակներ», էջ 181:

46 «Աշխարհագրություն», մասն Ա, էջ 294:

51 Արշակ Առաքյալ Բաղն. Պատմութիւն Հայ Կեանքի, էջ 693:

Ճանաթ կոմպրադորական բուրժուազիայի հանրահայտ ներկայացուցիչները: Կրկին ղեկի Ալեն Հորդեց Էֆենդիական հարստությունը, որի համար քաղաքը նեղ խվալով տեղափոխվեց Արեւմտյան Եվրոպա կամ Թուրքիայի մայրաքաղաքը:

Ակնր հետազոտում նշանավոր է նաև իր գրական սերունդներով: Այն հայ գրականության մարդում փայլատակումներ տվեց: Քաղաքը աճեցրեց ու սկզբնապես կրթեց Արշակ Զովանյանին, Արփաք Արփաբեյանին, Գրիգոր Զոհրապին, Միսաք Մեծաբեկյանին, Սիամանթոյին, Ամրատ Կավրյանին, Հովսեփ Հանիկյանին: Բնության գեղեցկությունը ոչ միայն երիտասարդ սերնդին մղում էր գեպի գրական անդամատանը, այլև Ակնր դարձնում բանաստեղծներին քաղաք: Տնտեսական «ապահով» կյանքը, բնակչության մեծ մասի ունեկոր լինելը, քաղաքացիներին հնարավորություն էր տալիս կրթության ուղարկել իրենց երեխաներին, ապահովել նրանց հետագա առաջընթացը: Ուրեմն, հռչակավոր այս քաղաքը դարակեսին ուներ 2200 տուն, 20 հազար ազգաբնակչությամբ: Հետագա տասնամյակներին նվազեց նրա ազգաբնակչությունը, իջավ 10 հազարի, որից 5.507-ը հայեր էին⁵²:

Տիգրանակերտը պատմական Հայաստանի այն քաղաքներից էր, որը կառուցվել ու ծաղկման էր հասել Տիգրան 2-րդի ժամանակաշրջանում (95—55 թթ.): Հնամենի այդ քաղաքը՝ հետագայում բազում ավերածություններ, անթիվ արշավանքներ ու օտարերկր-րացի տերեր տեսավ, վերանվանվեց Գիարբեֆիւ, Ամիդ, Միոֆար-դին, կոմաինձոր դարձավ հույն, արաբ, թուրք, բուրդ և այլ ազգերի պատկանող պատմագիրների միջև, մոռացվեց հայկական լինելու նրա էությունը և ամեն մեկը ջանաց սեփականացնել վերջինիս ոչ միայն ներկան, այլև անցյալը: Սակայն ապացուցելու հարկ չկա, որ Տիգրանակերտը հայկական քաղաք էր, իսկ հայերի կողքին աս-տիճանաբար տեղ էին գրավում հերթականորեն տիրապետող ազ-գերը, ջանում իրենց կնիքը դնել, եթե ոչ նրա տնտեսության, ապա անվանման վրա:

Դիարբեմիւր վերանվանումը ունի երկու բացատրութիւն: Ոմանք ասում են, թե դա առաջացել է դիար-բեքիւր, այսինքն՝ Կույս երկիր բառերի կապակցութիւնից, ոմանք էլ, թե՝ «Քեքրի երկիր»⁵³, արաբական այսպէս կոչված Քեքրի ցեղանունից, որը բա-

52 Հ. Կ. Ճ ա ն Ի Կ Ե ա ն, Հնամթիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 32:

53 Մատենադարան, Գալուստ Տէր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 7, թւթ 11:

դարին տիրել է Շ-րդ դարում: Ամիդ անվանումը ստացել է հաճա-
հարի — ամիդեանից (բաղադրանման քար): Այն կոչվել է նաև
կարա-ամիդ՝ սև հանքարարի անունից: Բոլոր պարագաներում այս
վերանվանումները մնում էին իրրե մականուններ, օտարի դրած
դրոշմի հետքեր, իսկ խորքից միշտ փայլատեսիլում էր հայկական
Տիգրանակերտ անունը:

Տիգրանակերտը հաջող աշխարհագրական դիրք ունի։ Այն ծովի մակերևույթից 626 մետր բարձրության վրա է, Տիգրիս և Եփրատ գետերն իրարից դատող միջագետքի «կղզու» վերին ծայրում։ Քաղաքը դանադան ցեղերի շփման կենտրոնատեղին է. այստեղ քաղաքը դանադան ցեղերի շփման կենտրոնատեղին է. այստեղ են միմյանց հանդիպում թուրքերը, քրդերը, հայերը, արաբները։ Այստեղից փոքր-ինչ հարավ՝ արաբական լեզվի հյուսիսային սահմանագիծը վերջանում և սկսվում է թուրքական գոտին։ Տիգրանական «...ունի նաև այն առանկությունը, որ մի ընդարձակ, շիկակերտ հողային և շատ բերրի դաշտ ունի։ Ամենահին ժամանակներից հողային և շատ բերրի դաշտ ունի։ Ամենահին ժամանակներից հողային և շատ բերրի դաշտ ունի։ Ամենահին ժամանակներից հողային և շատ բերրի դաշտ ունի։ Ամենահին ժամանակներից հողային և շատ բերրի դաշտ ունի։

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԴԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Պարամուտին հարբերոյն ունէր 3000 տուն⁵⁵, Արղանա-Մաղենը 1000 տուն, Երկուն իրար հետ 16 հազար բնակչութիւն, որից 10 հազարը՝ հայեր, 6000-ը՝ թուրքեր: 1840-ականներին այդ թիվը բարձրացել էր և դարձել 6000 տուն միայն հարբերոյն, զրանից 4200-ը՝ թուրքեր, 1440-ը՝ հույներ, 360-ը՝ ասորիներ, մոտավորապէս 25 հազար շունչ հայեր: Արղանա-Մաղենը այս տարիներին կուշ պէս 25 հազար շունչ հայեր: Արղանա-Մաղենը իջել 2.000.000 հոխայի⁵⁶: Քա-էր Եկել և պղնձի տարեկան հանույթը իջել 2.000.000 հոխայի⁵⁶: Քա-ղաքը, սակայն, հետագա հիւնամայակին գնալով վերելքի ճանա-ղաքը, սակայն, հետագա հիւնամայակին արդշունաբերութիւնն պարհ է բռնում և զառնում գործարանային արդշունաբերութիւնն ալկնառու կենտրոններից մեկն Արեւմտեան Հայաստանում:

Արաբկիրը պատկանում էր ասիական թուրքիայի ամենագեղեցիկ քաղաքների թվին: Աղզաբնակչության մեծ մասը քրիստոն-

54 Մատենադարան, Գ. Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վաղ. 7, թերթ 11:
55 Մատենադարան, Գ. Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վաղ. 7, թերթ 11: 236—237:

55 Ղ. Ի ն հ ի ճ ե ա ն, Աշխարհադրուիւն, մասն Ա. էջ 236—237:
56 Ղ. Ի ն հ ի ճ ե ա ն, Աշխարհադրուիւն, մասն Ա. էջ 45—48:

56 «Ճանապարհորդութիւն ի Բարեւոն քնդ Հայաստան», էջ 45—48:

յա էր: Ըստ սրում «Թուրքերի և քրիստոնեական ազգաբնակչության միջև եղած հարաբերությունները ավելի բավարար էր, քան թե փոքր ախակա՛ն մյուս բաղաճնե՛րում»⁵⁷: Մահմեդականները ազատ խոսում էին հայերեն և զանվում էին հայ հարաարվեստ արհեստավորների, հարուստ վաճառականների ազգեցության տակ: Տեղական կառավարիչները նույնպես բարի աչքով էին նայում հայերի հարստությանը, քանի որ սպրում ու վայելում էին նրանց աշխատանքի հաշվին: Քաղաքի 15 հազար բնակչության 12 հազարը հայերն էին, 3 հազարը՝ թուրքեր:

Գարբի առաջին քառորդին Բայազետն ուներ 3000 (բառ Ինճիճ-յանի 5000, որից հաշվերը՝ 700) տուն⁵⁸: Սակայն 1828 թվականի ավարտներով քաղաքի 6 թաղամասերում ապրում էին 1331 տուն հայեր, 300 տուն քրդեր, 400 տուն եղիզիներ⁵⁹: Կարա-Հիսարը 2.200 տուն ուներ, կիսով չափ թուրքեր⁶⁰, Բարեղը՝ 3000 տուն⁶¹, Մուշը 15 հազար բնակիչ՝ 6000-ը հայ⁶²: Լինչի հազարդադրույթյան համա-ձայն, դարի երկրորդ կեսին Մուշում եղել է 20 հազար բնակիչ⁶³: Ս. Կարապետի վանքի վանահայրերից մեկը հազարգում է նաև, որ քաղաքում կար 7 հազար տուն, զրանցից 1800-ը՝ հայ: Եթե ամե-նանվազը՝ 5-ով հաշվենք ամեն մի ծուխը, ապա կստացվի 35 հազար բնակիչ, զրանցից 9000-ը՝ հայեր: Քրդական տարրը ոչ միայն մինչև «Թանգիմաթը», այլև «Թանգիմաթից» հետո էլ արգելում էր քաղաքի հայաշատ դառնալուն, նրան թույլ չէր տալիս հասնելու դոնե միջ-նադարյան մակարդակին: Մշեցին, միշտ էլ պանդուխտի ցուպը ձեռքին, աստանդականի նման թափառում էր երկրե-երկիր, հանգրվանում Կ. Պոլսում և այլուր՝ մի կտոր հաց ճարելու և խրդ-ճուղի զուլայթյունը ապահովելու ակնկալությամբ:

Խնուա քաղաքն ուներ 5 հազար բնակիչ⁶⁴։ Ճիշտ է, այս քաղաքարն իհնեբրի մեջ հասցերի կոպրին հավասարաչափ տեղ էին գրավել

57. *Н.У.Р.Л.*, *Р.м.г.*, *архив*, *ксерд* 1627, *л.л.р.* 85—86.

58 «*Ուղեգրություններ»*, հատոր 2, էջ 101, Ղ. Ի ն ճ ր ճ ե ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 114, աե'ս նաե ՎՍՍՀ, Պոպկև, ֆոնդ 2, ցործ 2462, 2466, 1829 թիվ:

59 2002 թ. ԳԽ պատմության ինստիտուտ, Լեոյի անձնական արխիվ, ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 20, թերթ 1—2:

60 Պ. Ի ն ճ Ի ճ Կ ա ն ն, Աշխարհադրութիւն, մասն Ա, էջ 93:

61 ՀԽՍՀ ԳԳԿԵԱ, Քանդ 57, ցալակ 2, հարժ 790, մերթ 3:

62 նույն տեղում, դործ 615, թերթ 7:

63 «Армения», стр. 221.

⁶⁴ Ուղեորութիւն ի փոքր Ատիա, գրեցին Ալ ալ ե բ Տը վըլ է և Գէոթ
Փիսոն, Վիեննա, 1892, էջ 41:

Մտրբերը և բրդերը, սակայն արհեստն ու առևտուրը շարունակում էին մնալ հայերի մենաշնորհը:

Գերսիմի նահանգը, հետո արդեն գավառի վերածված բրդա-
խառն սանջակը, ուներ 4 քաղաք՝ Գերսիմ, Չարսանջակ, Մեծ-
կերտ, Բալու։ Սրանք անունով էին քաղաքներ, սակայն զարգաց-
ման առաիժանով քիչ էին տարրերվում շրջակայքի գյուղերից։
Ավելի ճիշտ կլիներ հիշյալ բնակավայրերն անվանել գյուղաքա-
ղաքներ, որակի՞ բոլորը միասին, ապրում էին 18 հազար հայեր⁶⁵,
զարներ, որակի՞ բոլորը միասին, ապրում էին 18 հազար հայեր⁶⁵,
առավելապես արհեստավորներ ու առևտրականներ։ Քաղաքացի-
ներն ունեին ընդարձակ ազարակներ, պահում էին անասուններ։
Երկրագործությունը և արհեստագործությունը տակավին չէին բա-
ժանված իրարից։ Կային սակայն շատ հայ արհեստավորներ, առև-
տրականներ։ Սրանք կտրվել էին հողից, ապրում էին իրենց զբաղ-
մունքից ստացված եկամուտով։ Կարճ ասած, դերսիմցին քաղա-
քացի էր, բայց որակով այն չէր, ինչ ճարպիկ վանեցին, խորա-
մանկ ու գործիմաց բաղեցին, արտաքին շուրհին մեծ տեղ տվող,
«վալիյոլ» կարնեցին։

[illegible]

1830-ական թվականներին Ադանան ուներ 12 հազար բնակիչ: Դարակեսից հետո այն աճեց 250 տոկոսով և հասավ 30 հազարի⁶⁶: Հայերը կազմում էին քաղաքի ազգաբնակչության կեսից ավելին: Մ. Օրմանյանի տվյալներով 1912 թվականին Ադանայի արքեպիսկոպոսությունում ապրում էին 30 հազար հայ լուսավորչականներ, 1000 կաթոլիկներ, 500 բողոքականներ⁶⁷: Խու-

65 Մանրամասն տե՛ս Գ. Ե Ր Կ Մ Ն Ի Մ Ն, Պատմության Զարգանձարի հայտը, Պէլրուք, 1956:

66 Новичев А. Д., Очерки экономики Турции, стр. 275. Համեմատիր
Մատենական համար, Տեղ. Կենտրոնական արխիվ, թղթ. 16, վաղ. 10:

67 Գր., Գրությունների մասին, Մարտի, էջ 28:

տափելով նոր փաստերից, ասենք, որ Ազանա քաղաքում ապրող 31 հազար բնակիչներից 16 հազարը հայեր էին: Մնացած 15 հազարն ապրում էին քաղաքի շրջակա գյուղերում, որոնցից շատերը օրա-
վարձու մշակութային էին անում գործարաններում, բամբակի պլան-
տացիաներում:

Կիլիկիայի ազգային ոգին Զեյթուն քաղաքն էր, որի բնակիչներն իրենց հերոսական պայքարով անջնջելի էջեր թողեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի բազմադարյան պատմության մեջ: Պարսիարքարանի 1878—80-ական թվականների վիճակագրության համաձայն քաղաքն ուներ 17.600 քրիստոնյա և 240 մահմեդական բնակչություն: Մնացական Սեմերճյանը Զեյթունի բնակչությունը հաշվում է 12.800: Մամիկոն Վարժապետյանը «Յուշիկը Զեյթունի» գրքի մեջ ողջ գավառի բնակչության թիվը գնում է 21.500, որից 18.500-ը՝ հայեր, մնացածը՝ թուրքեր: «Արաքսի» «Կիլիկիան» այդ թիվը բարձրացնում է 30 հազարի⁶⁸: Վերջըներով միջինը, կարծում ենք Զեյթուն քաղաքում ապրել են 17 հազար հայեր և այն թուրքահայատակ միակ քաղաքն էր, որտեղ թուրքերը մեկ տոկոսն էլ չեն կազմել: Ըմբոստ լեռնականը զոհերով, արյամբ ու կրծքով փակեց մահմեդականի ճամփան՝ դեպի հայրենի քաղաքը:

Մինչև անցյալ դարասկզբին Հաճրն քաղաքում բացարձակապես հայեր էին ապրում: Հետագայում Բ. Գուռն ալմասեղ լցրեց շերքեղներ ու թուրքեր, սակայն նորարենակները քաղաքի տնտեսական կյանքում էական դեր չկատարեցին: Դ. Ալիշանը գրում է. «Ըստ վերջին վիճակագրության օսմանեանց՝ Հաճին քաղաքի և շուրջ սահմանանցն իբրև 12.000 հայ բնակիչք էին. իսկ մահմեդականք իբրև 200 ոգիք միայն...: Ի մերայոցս ոմն յամի 1840՝ զտունս հայոց Հաճնոյ հաշուէր 2000, ալլ ոմն 2500 յամի 1854, Պարտիզպանեանն (1863) 3000, Դէսիէ Փոսնկ որ առաջ քան զսոսա ի (22 յունիսի 1836) էանց ընդ Հաճին՝ նոյնպէս 2 կամ 3000 տունս ասէ, և 34 տուն ալլաղղեաց, և մղկիթ մի սոցա ի ստորև շինին...»⁶⁹: Գնալով հուլերի թիվն ամեկացել է Հաճրնում, ձգվել մինչև 30 հազարի:

Կիլիկիայի մյուս խոշոր քաղաքը Մառաշն էր: «Արաբսի» հրատարակած «Կիլիկիան» 1890-ականների սկզբին Մառաշում հաշվում է 50 հազար բնակչություն, որից 18 հազարը՝ հայ: «Բիւրակներ» հոդվածագիր Սմբատ Դավթյանը 1899 թվականին քաղաքի

Բնակչության թիվը բարձրացնում է 80 հազարի, որից հայեր՝ 20 հազար: Գր. Գուտալյանը 1912 թ. հրատարակած «Կիլիկիան աշխարհագրություն» դասագրքի մեջ Մարաշի բնակչությունը գրանցում է 70 հազար, այդ թվում հայեր՝ 40 հազար: Հովսեփ Տեր-Վարդանյանը «Մարաշի ջարդը» գրքովյալում, վիճակագրական հաշվումներ կատարելով, համադրելով առաջին աշխարհամարտից առաջ և հետո քաղաքում եղած բնակչության թիվը, եզրակացնում է, որ այնտեղ սպրեկ էն 75—80 հազար քաղաքացիներ: Այս թվի մեկ երրորդը տաբերը դավանանքի պատկանող հայեր էին: Բրիտանական հանրագիտարանը 50 հազար էր հաշվում Մարաշի բնակչությունը, որոնց կեսը թուրքախոս հայերն էին⁷⁰:

Դժվար չէ համանման մանրակրկիտ ու ավելի բազմազան տվյալներ բերել Հայկական մյուս բոլոր քաղաքների բնակչության մասին։ Հայրենի և օտար ազդյուններն այս հարցում չափազանց նարուստ են, հեղինակներն՝ առատածեռն։ Սակայն ընթերցողին ձանձրացնելու մտավախությունով, մի կողմ թողնենք մեր ձեռքի տակ եղած մյուս բոլոր թվերը և բավարարվենք ներքոհիշյալ աղյուսակով (տե՛ս էջ 162)։ Նախօրոք խոստովանենք, որ թվերը վերցրել ենք (տե՛ս էջ 162)։ Նախօրոք խոստովանենք, որ թվերը վերցրել ենք (տե՛ս էջ 162)։ Նախօրոք խոստովանենք, որ թվերը վերցրել ենք (տե՛ս էջ 162)։

Կազմելով ներքոհիշյալ աղյուսակը, զոնն մոտավոր ճշգրտությամբ հաշվումներ անելու համար, անհրաժեշտ է Արեմտյան Հայաստանը բաժանել հայաբնակ նահանգներից, տոկոսները հանել երկրամասի ընդհանուր բնակչության համեմատությամբ: Ուրեմն, աղյուսակն ընդգրկում է միայն Արեմտյան Հայաստանի՝ Կարսի, Ախալցխայի, Էրզրումի, Վանի, Բայազետի, Դիարբեկի, Սերաստիայի փաշայությունների, նրանց մեջ մտնող իշխանապետությունների տերիտորիայի մյուս բնկած քաղաքների բնակչությունը:

Աղյուսակում առկա տվյալները համաձայն են ՀՀ վիճակագրության ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԻ Աղյուսակ 1-ին մասի 7-րդ ստորագրությամբ ներկայացված տվյալների հետ։

Աղյուսակում առկա տվյալները համաձայն են ՀՀ վիճակագրության ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԻ Աղյուսակ 1-ին մասի 7-րդ ստորագրությամբ ներկայացված տվյալների հետ։

68 *q. n. q. m. i. n. m. h. m. n.*, *Uppm*, *t. 96—97*:

69 Ի. Հ. Ղևոնդեանի վ. Մ. Արշակուն, Սիրսուան, 1885, Վենետիկ, էջ 165:

⁷⁰ *q. p., q. m. i. u. i. u. m. h. m. h., Uspmz, l. 2* 242—243;

162

163

ների անընդմեջ գինարախումները, միջոցառւոյն կոխները, վաճառականի ու արհեստավորի կյանքի անցյալում անսպասելի դրուժյան ավելի քան վատխար գտնալը: Բեդեր-խան բէյի, Մահմուդ խանի արտաամբական կոխները քայքայեցին Վասպուրականի, Դիարբեքիւրի քաղաքները, ճանապարհները դարձրեցին ավազակների եկամտի աղբյուր, արհեստագործներին հավարադրեցին իրենց ռազմական ճամբարներում, ստիպելով վառող, հարձակողական և պաշտպանական զենքեր արտադրել: Դիարբեքիւրը, Բաղէշը, Վանը, Բալաղետը, 1840-ական թվականներին, մի ամբողջ տասնամյակ, չկարողացան ոչ միայն առաջընթացի քայլեր կատարել, այլև պահպանել նախկին մակարդակը: Պատերազմում էին կառավարութիւնն ու բրդական ապստամբ, կենտրոնախույս ցեղապետները, հրդեհվում էին քաղաքների ամբողջ թաղամասեր, ունեղրկվում հարուստ արհեստավորները և առևտրականները, մասնավորապես քրիստոնյա անպաշտպան ռաջան արորվում էր հզորների ոտքերի տակ, ոչնչանում, ունեղրկվում կամ բռնում գաղթի՝ ճանապարհը:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային կյանքի անկման ամենագլխավոր պատճառը եվրոպական ապրանքների ներմուծն էր Թուրքիա, գործարանային էժանագին արտադրանքի հետ մրցակցելիս, ձեռքի աշխատանքի պտուղների դուրս մղումը առևտրական մրցահրապարակներից: «Անգլիական գործարանային ապրանքները, — գրում Զ. Էնգելսը, — շնորհիվ իրենց ցածր գների, արագորեն դուրս են մղում ասիական հարեմների տնային ինդուստրիայի արտադրանքները»⁷³: Անկում է ապրում, թե՛ արդյունաբերութիւնը և թե՛ ներքին առևտուրը: Մանր արհեստավորները, նույնիսկ միջակ վաճառականները տնտեսական մրցաստարեզում պարտութիւն են կրում, վերածվում օրավարձու մշակների կամ մանրավաճառ շաւրչիների: «Սկզբնապէս և Տիրնովում 1812 թ. եղած 2000 մանածագործական դաղդահների փոխարեն 1841 թ. հազիվ գործում էին 200-ը, — գրում է Մ. Ա. Ուրիշինին: — Սալոնիկը հինգ տարի առաջ ուներ 23—25 մետաքսամանարան: Այդ քանակը այժմ իջել է մինչև 18-ի: Անատոլիան, Դիարբեքիւրը և Բուրսան, որոնք այնքան հայտնի էին իրենց թավիշի և սատինի արտադրութեամբ, ինչպես նաև մետաքսի գործվածքներով, այժմ հազիվ արտադրում են սրանից 30—40 տարի առաջ արտադրածի մեկ տասներորդը»⁷⁴:

⁷³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IX, стр. 383.

⁷⁴ Ubicini, Lettres sur la Turquie, pags 357—358.

Թուրքիայի եվրոպական, հատկապես ասիական ներքնագավառները վերածվում են օտարների համը մատակարարողի և բնականաբար, եթե հին քաղաքատեղիներին չեն կորցնում, ապա նորերին էլ այնպիսի թափով չեն բնդունում:

Այս երևույթներն անշուշտ ազդում էին նաև Կիլիկիայի տնտեսական զարգացման վրա, սակայն ոչ այն ծանրութեամբ, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում: 19-րդ դարի առաջին կեսին Հայկական Կիլիկիայում ապրում էին մասավորապես 500 հազար բնակիչներ, որոնց թվում քաղաքացիները 130 հազար էին: Միայն Ադանայի վիճակով թվում է նրանով, որ Կիլիկիայի հայկական մարզերում քաղաքացիներ⁷⁵: Ակնհայտ է, որ Կիլիկիայի հայկական մարզերում քաղաքացիները կազմում են բնդհանուր ազգաբնակչության 26 տոկոսը, այսինքն՝ ավելի բարձր, քան թե Արևմտյան Հայաստանում: Այդ բացատրվում է նրանով, որ Կիլիկիայի քաղաքները հիմնականում տեղակայված էին ծովափերին կամ ծովամերձ շրջաններում: Նրանք առևտրական ավելի մեծ հնարավորութիւններով առնչվում էին եվրոպային, Ռուսաստանին, փոքր Ասիային: Բնակչւթւում էին եվրոպային, Ռուսաստանին, փոքր Ասիային: Բնակչւթւան ստվարացման պրոցեսի համար քիչ դեր չէին խաղում բնակլիմայական պայմանները, քաղաքների աշխարհագրական ադիրքը, բրդական անարխիայի համեմատական թուլութիւնը, ամենաէականը՝ հումքի ու վաճառահանման շուկաների առկայութիւնը:

Մի հանգամանք էս: 19-րդ դարի կեսերին ամերիկյան պլանտատորների արտահանած էժանագին բամբակը ողողեց եվրոպական շուկաները: Հատկապես Ֆրանսիան սնվում էր ամերիկյան կամ շուկաները: Հատկապես Ֆրանսիան սնվում էր ամերիկյան բամբակով, ներմուծելով անքստիվ արդյունաբերութիւնն անհրաժեշտ հումքի 96 տոկոսը⁷⁶: Սակայն սկսվեցին քաղաքացիական կոխները ԱՄՆ-ում: Արշունահեղ մարտերի հետևանքով անկում ապրեց ամերիկյան բամբակագործութիւնը: Ֆրանսիան զրկվեց հումքի առատաբեր աղբյուրից: Լիոնի ու Փարիզի մանածագործաւառները, հումքի բացակայութիւն պատճառով, դարակեսին անորոշութիւն էին մատնված: Գործարանատերերի խրախուսանքով գործութիւն էին մատնված: Գործարանատերերի խրախուսանքով Կի-հումքի նոր աղբյուրներ փնտրելիս պետութիւնը կանգ առավ Կի-լիկիայի վրա, որտեղից արդեն ստանում էր փոքրաքանակ բամբակ:

⁷⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Դարուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, Թղթ. 16, վաթ. 10, Թերթ 5:

⁷⁶ Раздел Азнатекой Турции по секретным документам Министерства иностранных дел, под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924, стр. 21—22.

Ֆրանսիացիներն այժմ Կիլիկիա էին ուղարկում բամբակի առողջ սերմեր, կաղամակերպում բամբակամշակման նոր ձևեր, նույնիսկ բարձրացնում հումքի գինը, որպեսզի բնդլայնեին այդ կուլտուրայի ցանքատարածությունները և շտապ գործի գնեին իրենց գործարանները: Ամեն ինչը սկզբում կատարվում էր քաղաքներում ապրող հայերի, մարոնիտների ձեռքով: Կիլիկիայի բամբակամշակությունը կարճ ժամանակահատվածում վերելք ապրեց, քաղաքները լքվեցին նոբարեականներով: Ահա թե ինչու երկրամասի գյուղատնտեսության և բրդական խժողովություններից ճողոպրած, Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային աղգարնակչության, հատկապես արհեստավորների ու առևտրականների հաշվին՝ ստվարացան Կիլիկիայի հայկական ծովամերձ քաղաքները, Ադանան, Մերսինը, նույնիսկ Հաճընը և Մարաշը⁷⁷:

19-րդ դարի առաջին բառորդի համեմատությամբ, երկրորդ բառորդին Կիլիկիայի հայկական ու հայաբնակ քաղաքներում աղգարնակչության թիվը բարձրացել և հասել է 90 հազարի, իսկ դարի երկրորդ կեսին ավելի շատացել: Կողանյանների տիրապետության վերացումը, բրդա-ավշարական ցեղապետների ոչնչացումը, Ֆրանսիայի աղգեցության ուժեղացումը, գործարանային արտադրության ընդլայնումը խթանեցին Ադանայի, Մերսինի ծաղկմանը, սակայն ոչ թե եվրոպական, այլ թուրքական խմաստով:

Արևմտահայ քաղաքային աղգարնակչության մի ստվար բեկորը, ինչպես միջնադարում, տուավել ևս այս ժամանակաշրջանում թողել էր հայրենի աշխարհը, պատմական դաժան ճակատագրի բերումով բնակության անդ ու գործավայր ընտրել այնտեղ, որտեղ ապրելու և աշխատելու քիչ թե շատ հնարավորություններ կային: Դրանք ևս բաժանվում էին Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքների ու գաղթօջախների, որտեղ մեծ թվով քաղաքաբնակ հայեր էին ապրում:

Հայաբնակ քաղաքների մեջ Կեսաբիան ուներ 15 հազար հայ աղգարնակչություն⁷⁸, Տրապիզոնն ուներ (33.000 բնակիչ) 558 տուն հայ լուսավորչական, 140 տուն կաթոլիկ, 9-ը բողոքական,

77 Մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊԻՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 82, թերթ 1—30: Ընդարձակ մի ղեկուցադիր է այս, որը կազմել է Կովկասի շտաբի ղեկավար Լյուդեգեկովիտսը՝ Ադանայի ու Հալեբի վիլայեթների տնտեսական էլյանքի, աղգարնակչության բանակի, քաղաքական կացության վերաբերյալ:

78 Ա. Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ Կեսաբիոյ, հատոր 1, էջ 693:

ընդհանուր թվով 3987 շունչ⁷⁹, Սամսոնը՝ 3 հազար⁸⁰, Բրուսան՝ 1000, Բեյրութը՝ 5 հազար, Հալեպը՝ 3 հազար, Դամասկոսը՝ 5 հազար, Բաղդադը՝ 4 հազար, Նրուսադենը՝ 1000, Ադաբազարը՝ 1300 տուն⁸¹, 6500 շունչ, Կուտինան՝ 450 տուն⁸², 2250 շունչ, Նիկոմեդիան (Իզմիտը)՝ 4500⁸³: Ուրֆա քաղաքի «...բնակիչք որոնք արք կորովիք տունք իբր 12.000,—գրում է Ղ. Ինճիճյանը,—յուրոց իբր 2000 ևն տունք հայոց (ընդգծումները մերն են — Հ. Դ.), իսկ մնացելալն տաճկաց, գտանին անգ և ասորիք սակաւք բաղմաթիւ արուեստաւորաց ևն ի սմա յաղգէս հայոց. մանաւանդ քարակոփք, ճարտարապետք, և կտաւագործք առաւել քան 400 քեզկան: Ունի Ուրֆա վաճառանոցս, հրապարակս, բաղանիս...»⁸⁴: Եթե ամեն մի ծուխ հաշվենք հինգ շունչ, ապա Ուրֆայում դարասկզբին կլինի 10 հազար շունչ, Ալեքսանդրիայում 90 տուն⁸⁵, 450 շունչ, Ադրիանապոլսում 105 տնտեսություն՝ 525 շունչ⁸⁶: Ոչ լրիվ տվյալներով 19-րդ դարի առաջին կեսին Թուրքիայի հայաբնակ բաղաճներում հալ բնակչության թիվը հաշվում էր 67.212 շունչ:

Խոսք չի կարող լինել, որ վերոհիշյալ թվերը պակասավոր են, ճշգրիտ վիճակագրության բացակայության պատճառով հիմնված են ուղեգրող անցորդների, երբեմն թերթերի պատահական թղթակիցների, ականատես հուշագրողների կամ ականջալուր վկայությունների վրա: Մենք չկարողացանք գտնել նաև մի շարք այլ քաղաքների հայ աղգարնակչության քանակին վերաբերող հավաստի տեղեկներ, քաղաքներ, որտեղ դարի երկրորդ կեսին մեծաքանակ հայեր են ապրել: Ուրեմն, այս բոլորը մոտավոր է, պակասավոր: Համենայն դեպս, 19-րդ դարի առաջին կեսին Հայկական Կիլիկիայի և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ քաղաքներում ապրում էին 157.212 շնչից ավելի հայեր:

79 «Ճանապարհորդություն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան», էջ 224: Տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿՊԻՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 63, թերթ 86: Բեկոցերկովցիք (ուսական հյուպատոս) կազմել է «Ակնարկ Տրապիզոնի վիլայեթի մասին» մանրակրկիտ ղեկուցադիրը:

80 «Փոքր-Հայքի յիշատակներ», էջ 101:

81 Հ. Նեբուխի վ. Սարգիսեան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, 1864, Վենետիկ, էջ 38:

82 Նույն տեղում, էջ 43:

83 Մի և ն ա Գ ա ս ա պ ե ա ն, Հայերը Նիկոմեդիոյ գաւառին մէջ, էջ 24:

84 «Աշխարհագրութիւն», հատոր Ա, էջ 332:

85 Մատենադարան, Չանաղան հեղինակների արթիվ, Թ. 68թ, վավ. 149:

86 Նույն տեղում, թղթ. 68թ, վավ. 148:

ցումը, կենտրոնախույս տրամադրությունների սաստկացումը հայտնի էին թե՛ առևտրով, թե՛ սրան իբրև հենք ծառայող՝ արհեստագործությամբ (Բայազետը, Մուշը, Խլաթը, Մանազկերտը, նույնիսկ Բիթլիսը), վերածվել էին գյուղաքաղաքների, անբնդմեջ գինաբախումների պատճառով կորցրել կենսունակ ու շնորհալի քաղաքացիներին։ Հայկական տարրը կամ ոչնչացման էր դատապարտվել, կամ էլ, թողած իր բնօրրանը, հանգրվանել այնտեղ, ուր արտադրելու, վաճառելու, հետևաբար և ապրելու քիչ թե շատ հնարավորություններ կային։ Որոշ խմատով աշխուժություն էին ապրում թուրքահայատակ քաղաքներից՝ Կարինը, Եվդոկիան, Մեքաստիան, Ադանան, Մարաշը, Ամասիան, Ակներ, Արարկիրը։ Սակայն իրենց պորտալարով բոլոր քաղաքներն էլ տակավին չէին կտրվել երկրագործությունից ու անասնապահությունից։ Քաղաքացիների մեծ մասը սպահում էին անասուններ, մշակում տնամերձ բնդարձակ այգիներ ու քաղաքամերձ ագարակներ, արհեստին ու առևտրին դուզնեթաց պարտադրում էին գյուղատնտեսությամբ։ Եվրոպացի անցորդները վկայում են, թե առավոտյան ու երեկոյան, քաղաքների նեղ փողոցներում անցնում էին անասունների նախիրները, բարձրացնելով փոշու ծխածածկույթ, ապականում առանց այն էլ անմաքուր օդը։ Այդուհանդերձ, քաղաքներում էին կենտրոնացված արհեստագործությամբ ու առևտրով պարագայող հայերը, հույները, որոշ թվով և թուրքեր ու քրդեր։

Ձեռակերտ արհեստագործությունների մարդու ունեցած հաջողություններով, սեփական արտադրանքի վաճառահանմամբ կամ ցուցադրումով հայկական քաղաքները, թուրքիայի հայ արհեստավորները հայտնի էին ողջ կայսրությունով մեկ, ասիական Արեւելքին և նույնիսկ Եվրոպային։ Պատմության ետնախորքից եկող, դարերի ավանդներ ունեցող, տարածված, անհրաժեշտ ու զնգացող արհեստագործության ճյուղն էլ մետաղագործությունն էր իր տարատեսակներով, որը զնալով նրբացել էր, առաջընթաց կատարել, թե՛ լայնությամբ և թե՛ խորությամբ։

Մեծադագործության համեմատական զարգացման համար 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին կային նախադրյալներ, ավելի ճիշտ՝ նպաստող պայմաններ: Նախ Թուրքիայի հիմնականում գյուղատնտեսական երկիր լինելը, գործարանային արդյունաբերության գրեթե բացակայությունը, եվրոպական ապրանքների տակավին թույլ տարածումը: Արհեստավորը սկզբնաշրջանում անմիջապես էր վաճառում արտադրանքը և ամտահոգվում նորերի արտադրության խնդրով:

Անտաղագործության և բնդհանրապես թուրքիայում արհես-
տագործության դարգացման համար առավել կարեւոր նախադրյալը
հումքի առկայությունն էր, հանքային հարստությունների առատու-
թյունը, պղնձի, երկաթի, ոսկու, արծաթի, ածխի, մի խոսքով տա-
րատեսակ հանքանյութի գոյությունն էր երկրի բնդբերքում։ Հան-
քանյութերով առավել հարուստ էին Արեւմտյան Հայաստանը, Կի-
լիկիայի հայաբնակ նահանգները։ Դժվար էր գտնել մետաղներից
մի քանիսի անունները, որոնց գոյությունն իսպառ մերժվել էր այդ
երկրում։ Բնությունը շոաշյուրեն բաշխել էր հայ ժողովրդին, սակայն
օտար տիրակալներն այնպիսի պայմաններ էին ստեղծել, որ դժվար
էր օգտվել եղած հարստությունից։ Տարատեսակ հանքանյութ պա-
րունակող բազմաթիվ հանքերից գործում էին քչերը, որոնք և կարո-
ղանում էին բաւարարել արհեստագործների պահանջները։ Գործում
էին Տիգրանակերտի էյալեթի մեջ մտնող Արդանա-Մաղենի պղնձա-
հանքերը։ Սրանք պարունակում էին նաև արծաթ և ոսկի։ Եվրոպա-
ցի հանքախույզները վկայում են, թե Մաղենը «...առատութեամբ
տալիս է պղնձի ... նիւթ, որն հանում են յոյն, հայ, թուրք գործա-
տուները, մասամբ հալում տեղում, ... իսկ ամէնամեծ մասը ուղար-
կում են ասիական թուրքիայի շահաստան քաղաքները՝ Դիարբե-
քի (Տիգրանակերտ), էրզրում, Տրաբիզոն։ Կար ժամանակ, որ բո-
լոր արեւելքցիք, Կոստանդնուպոլսից մինչև Սպահան ամէն պղնձի
ամանեղէն ստանում էին Մատեն-խապուրից։ Դարի սկզբին՝ Վերին
Տիգրիսից Բաղտատ արտահանուած քրայական նիւթը հասնում էր
400 տակառուչափի ... Բայց այդ ժամանակից ի վեր պղնձի արտա-
հանութիւնը շատ նուազել է։ Հազիւ թէ արդիւնագործում են ար-
ծաթաբեր արձճի շերտերը, իսկ ոսկին և արծաթը այլևս չեն հա-
նում»⁹²։

Արդանա-Մաղենի հանքերի պարունակության և հանույթի չափի մասին 1805 թ. Ղ. Ինճիրճյանը գրում է. «Ի լերինս իւր ունի հանքս արծաթոյ, պղնձոյ և մանաւանդ ոսկոյ 3 ժամաւ հեռի Արդանոյ, և իբր չորեքօրեայ հեռի ի հանքաց Կապանէն. են անդէն 10 բովք (օճախք) արծաթոյ, և 15 վասն պղնձոյ: Եթէ սաստիկ աշխատես-ցին, բերէ օր քստ օրէ 15 կամ 20 օգգա արծաթ ոսկեխառն. բայց ոչ նոյնչափ մտանէ ի գանձն արքունի: Մի պաթման պղնձոյ որ է 6 օգգա, վաճառի անդէն իբր 70 կամ 75 փարա»⁹³: 1847 թ. Արդանա-

²² Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ,
ՔՂԹ. 36, վավ. 7, թերթ 11:

93 Ղ. Ի ն ք Է ճ Է ա ն. Աշխատհաղորութիւն, մասն Ա, էջ 241:

Մաղենի պղնձահանքերի հանույթը հասնում էր երկու միլիոն հոխա պղնձի, շուրջ 300 հազար տոննա՝ 240 հազար թուրքական ոսկու արժույթով⁹⁴։ «... Եւջիւ մըն է ալա,— գրում է խարբերդցին,— և անոր ճշտութեան մասին կարելի չէ բոլորովին ապահով զգալ։ Բալլը որոշ է, թէ Օսմ. պետութեան համար մեծ եկամուտ մը եղել է, ապահովելով քառասուտիկ աւելի վաստակ»⁹⁵։

Դարասկզբին Արդանա-Մաղենի օրական տալիս էր 500—600 դիրհեմի չափով երկաթ և արծաթ⁹⁶։ 1809 թ. հուլիսին Ջեմա Մորիերը գիտում է Կապան-Մաղենի հանքերը, որոնց մասին գրում է, թե սրանք Թորթալից ութը օրվա հեռավորության վրա են, ավելի մոտ Մալաթիային և արտադրելով արծաթ՝ ուղարկում են Կ. Պոլիս, միաժամանակ տալիս են մեծարանակ պղինձ, որի «... համար երեք հարյուր արհեստանոցներ կան, միակ մասնավոր արդյունաբերութիւնն է, որի համար քաղաքը նշանավոր է»⁹⁷։

1830-ական թվականներին Արդանա-Մաղենը դարձել էր մի նշանավոր արդյունադործական կենտրոն։ Ակնում նստած Արփիարյան ամիրայական զերդաստանը, մեկ տասնամյակ անց, պետութիւնից վարձույթով վերցրեց արծաթի հանքերը և իր հարստութիւնը հիմնականում գոյացրեց ալտեղից ստացած մեծագումար եկամտի հաշվին⁹⁸։ Այս հանքերը ծաղկելով 1840—60-ականներին, հաջորդ տասնամյակներին, Գ. Սրվանձտյանցի վկայութեամբ, գրեթե ավերակ էին դարձել ու դատապարտվել անուշադրութեան, մինչդեռ զործել էին սկսել Խարբերդի նահանգի մեջ մտնող այլ հանքօջախներ⁹⁹։

«Մշակի» արեւմտահայ թղթակիցը վկայում է, թե Խարբերդի «Հանքերն են սուտա պղինձ (փոքր Մատինեն և Բալուայ հեշինա Մատինեն), ոսկի (Տէրսիմի մէջ), որ ծածկեալ կը մնայ, արծաթ (Կապան Մատինեն), աղ (Տէրսիմի մէջ), այս հանքերը կառավարութեան հսկողութեան և գործունէութեան ներքե են, պղինձը խիստ առատ է, այնպէս որ մէկ լիտր պղինձ 15 դուրուշ, արծաթը մէջ,

94 Բարոսակ Պէյի Ֆէրոհիան, էջ 48։

95 Վահէ Հայկ, Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը, 1959, Նիւ-Եորք, էջ 659։

96 Ղ. Ինճիւհեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 237։

97 Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հատոր 2, էջ 292։

98 «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 659։

99 Տե՛ս Յակոբ Ա. Խարաճեան, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, 1919, Նիւ-Եորք, էջ 12, 25, 42, 48—49։

ծախքով առաջ կուգայ, եթէ այս հանքերը բնկերութեանց չանձնուի, տարեկան բանի մը միլիոն լիտր պղինձ պիտի արտադրեն...»¹⁰⁰։

Արծաթի, պղնձի, երկաթի, արճիճի հանքեր կային Գյումուշխանում, որոնք շատ վաղուց էին շահագործվում և իրենց հանույթով բավարարում Կաբինի ու Տրսպիզոնի փաշայութեան արհեստավորներին։ Հակոբ Կարինեցու վկայութեամբ, տակավին 17-րդ դարում. «Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Մանախոյ. ունի գիւղը և փոքր բերդորայք...։ Եւ ունի քաղաք զԿիւմուշխանան ... և բնակիչք սորա հայ և հոռոմք բազում ... և ելանէ աստի ոսկի և արծաթ ընտիր բազում. ելանէ նաեւ պղինձ, արճիճ և երկաթ բազում, որ յԱրգրում և շրջակայքն նորայ լնուն»¹⁰¹։ Գյումուշխանի հանքանյութի մշակումը հետագա երկու դարերում ավելի մեծ չափերի էր հասել, սակայն 19-րդ դարի կեսերից դավթել էին ֆրանսիացիները և կիսամշակված արծաթն ու պղինձը արտահանվում էր Երկրից։ Հանքը պարունակում էր. «հարիւրին եօթանասուն կապար և 1,5 քիլոկրամ արծաթ իւրաքանչիւր տոննայից»¹⁰²։

Ինչպէս Գյումուշխանի, այնպէս էլ Արդանայի հանքանյութը մշակվում էր պրիմիտիվ ու հնամենի մեթոդներով։ Պղնձի հումույթը հանվում էր, մեկ անգամ հալվում, վերածվում «սև պղնձի» գնդերի, տեղափոխվում ձուլման։ Հիմնականում մշակումը կատարվում էր Անգլիայում։ Հայ ինժեներները հետագայում միայն պարզեցին, որ պղնձի մեջ ոսկի կա։ Այնուհետև անջատվող ոսկին փակում էր հանապարհածախսը։ Պարզ էր, որ դրանով ավելանում էր կապալառուների եկամուտը, սակայն բնահանութիւնը պղնձաքարը հնարավոր չէր դրսում մշակել։ Հումքի մի մասը մշակում էին տեղում, դրա համար էլ ոսկու մեծ կորուստ էր տեղի ունենում։

1830-ական թվականներին միայն կառուցվեց Թորթալի պղնձամշակութեան «գործարանը», որի մասին Ն. Սարգսյանը գրում է. «Երեւելի է յոյժ Ղալխանէ, այն է հալոց պղնձոյ, նորաշէն մեծ և ճարտարարուեստ, շինեալ առ սուլդան Մահմուտաւ ըստ ոճոյ Եւրոպայի գործարանաց. նմին իրի և հինն որ կայր յառաջնմէ, խափանեցաւ։ Ամենայն հանք պղնձոյ մերձակայ սահմանացն՝ աստ հալին և աստի սփռին այլ և այլ տեղիս. յայն սակաւ ճարտարը

100 «Մշակ», 1879 թ. սեպտ. 29 (հոկտ. 11), № 166, Պողոս Նաթանյանի հոգովածը, որը տպագրվել է նաև «Արտոսը Հայաստանի» աշխատութեան մեջ։

101 Յակոբ Կարինեցի, Տեղագիր վերին հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 15։

102 Յակոբ Ա. Խարաճեան, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, էջ 48—49, տե՛ս նաև Չիթուհի, Հայաստանի ոսկեհանքերը, էջ 38—39։

պղնձեղէն անօթոց բաղմամբիւ եւ ի քաղաքիս»¹⁰³։ Ֆրանսիական ին-
ժեններն երի օգնությամբ կառուցված այս ձուլարանը պետության
վրա յոթ հազար թուրքական իրաչի կամ 160 հազար ֆրանկի
ծախս նստեց¹⁰⁴։ Ձուլարանն ուներ վեց փուտ։ Օգտագործվում էր
շրջակայքի անտառներից բերված մալրիի փայտը, ինչպես նաև
փայտածուխը։ Հալվում էր պղինձը, լցվում հորերի մեջ, կաղա-
պարվում, վերածվում թիթեղների։ Բուքաթի ձուլարանը կարող էր
տարեկան մինչև մեկ միլիոն կիլոգրամ պղինձ ձուլել, սակայն
1879 թվականին համարյա անգործության էր մատնվել, քանի որ
Արդանա-Մադենի պղնձի հանքաքարի հանույթը ևս սլակասել էր։

Շապին-Կարահիսարի գավառում եղած կապարարծաթի հանքը դարի երկրորդ կեսին տարեկան 4,5 միլիոն գումարի հանքանյութ էր տալիս և շահագործման էր հանձնված անղլիական մի առևտրական ընկերության¹⁰⁵։ Քղի գավառում կային հաճաճուխ, պղինձ, նավթ։ «Սկսեալ Հագասուն գիւղէն և Քէոշմեո լեռն մինչև գրեթէ Հիւէյնիկ (Երզնկայի մօտ), ամբողջ 15—20 մղոն երկարութեան վրայ գրեթէ հողի մակերես ելած են»¹⁰⁶։ Քեոշմեո լեռը տալիս էր ազամանդներ, Սաղաձորը՝ անտրացիա, Բինգյուլի մեկ շառավիղը կաղմող Քարտաք լեռը՝ պղինձ։ Դերջանի և Քղիի սահմանահատվածը ընդհանուր շերտով նավթահանքեր ունեն¹⁰⁷։

Վանի նահանգի հարավ-արևմտյան լեռնոտ մասերում մեծ պաշարներ պարունակող երկաթի և պղնձի հանքեր կային: «Երկաթի հանքերն ումանք կը բանուին քանի մը գիւղերու մէջ ի Կարճ-կան, որոյ ներսի կողմերը կը գտնուի նաև բիրենդ, ջրաղացի ազնիւ քարեր, ...այս բազմազան հանքերէն քանի մը հանքեր կը բանեցնեն Կարճկանի գիւղացիք՝ նահապետական միջոցներով, որք կը սպառեն անբաւ անտառներ: Փոսեր կը փորուին անտառաշատ տեղեր և փայտեր դիզելով կը վառեն, երկաթ հալեցնելու և զտելու համար: ...Կարճկանցի՛ պողպատ ալ կը շինեն իրենց երկաթէն, և իրենց շինած պողպատը լաւ ջուր ունի Բան Եւրոպական պողպատը (բնդգծումն իմն է — Ն. Ղ.)»¹⁰⁸:

Կրկնվելու է լեռները տալիս էին երկաթ, արծաթ, ոսկի, կապար, արջասու, ձուլ, բորակ և մայրախիտ: Մանավանդ հռչակավոր

¹⁰³ Հ. Եկրսիսի վ. Սաբդիսեան, Տեղադրութիւնք, էջ 60:

104 *SL*^u Vital Guinet, La Turquie d'Asie, Paris, 1892, *Համար* 1⁶
Էջ 692:

105 Վ. Համբարձումեան, Գիտաշխարհ, էջ 24—25:

106 «Նոր Գեղի», Աղգազրական հանդես, 1964, էջ 44:

107 Նույն տեղում, 1964, էջ 45:

108 «Արձադանք», 1884, № 34, էջ 504:

Հին Կիլիկիայի արժարևառն կառարի, Արիաթանու գանլիոդ
Ձէլթունի Երկաթանքերը¹⁰⁶:

Զեյթունի երկաթի խոշոր հանքերը Պերիտ լեռան մեջն էին։ Նրանք պետությանը չէին ենթարկվում։ Տեղացիները հանում էին երկաթը, ձուլում և վաճառում էին պատրաստում, հաճախ և զբաղվում էին երկաթի առևտրով։ «Պէրիտի երկաթէն կը շինուին ամէն տեսակ երկաթագործական գործիք, երկաթեղէններ և զէնքեր։ Եւրոպական երկաթը,—գրում է Գր. Գալուստյանը,—գեռ Անատոլու չի մտած, Պերիտի երկաթը և երկաթեղէնները կարտածուէին մինչև Երեսասիա և Հալէպ»¹¹⁰։ Երկաթահանքերը գտնվում են ստորերկրայա թանեկների մեջ։ «Ահա այսպիսի խորութիւններէ, անակնկալ փուլումներու վտանգին տակ, զէթունցիներ գուրս կը հանէին երկաթի հանածոն և ջորիներով հեռու անտառը փոխադրելով կը հաւեցնէին ու հազիւ թէ նախնական միջոցներով կը պատրաստէին իրենց այնքան օգտակար այդ երկաթը»¹¹¹։ Երկաթամշակման փուքսեր փչելու համար զէթունցիները վարժեցրած արջեր էին աշխատեցնում¹¹²։

Այս երկաթահանքի մասին Ղ. Ինձիճյանը գրում է. «Ստա-
ցիոնաժը սրանց և շահ ըստ մեծի մասին է ի մերձակայ հանքէն եր-
կաթոյ, զոր ինքեանք հանեն, և ինքեանք վաճառեն և մինչև ի հեռա-
ւոր սահմանս. միայն իբր ընծայ տան ինչ ամի ամի պէլին էլալիս-
թանու, բարեկամութեամբ գնալով ընդ նմա, զի այս հանք անկանի
ի սահմանի նրա. և զի չեն երբէք կոխեալ ոտք թշնամւոյն երկիր
սրանց, և չեն անկեալ ընդ սովորական տրովք, բազում հարստու-
թիւնք պատմին լինիս ի սոսա»¹¹³:

Այսպիսով, չնայած ֆեոդալական արտադրաճարաբերության ներքին, տեխնիկայի հետամնացությանը, արհեստավորի կյանքի ու գույքի աճապահովությանը, պետության շահագրգռվածության համարյա բացակայությանը, օտար կապիտալի քայքայիչ ազդեցությանը, տակավին հսկայական քանակությամբ հանքանյութ էր հանվում Արևմտյան Հայաստանում, Փոքր Ասիայում ու Կիլիկիայում, մշակվում, վերածվում մետաղի, դրվում արդյունագործության մեջ: Մետաղագործությունը զարգացած էր Եվդոկիա, Երզնկա, Խարբերդ, Վան, Կարին, Աղանա, Զեյթուն, Սեբաստիա, Արաբկիր

¹⁰⁹ Հ. Առաքելեան, Գլխավոր, 1896, թիֆլիս, էջ 27:

110 7. p. 7. *u l n l u m l u l u*, *U m p m z*, l. 87:

111 Նույն տեղում, էջ 88:

¹¹² Յ ա Կ ո թ Ա. Խ ա ռ ա ճ ե ա ղ. Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, էջ 62:

113 Ղ. Ի ն ճ Ի ճ Ե ա ն. Աշխարհաբոսութիւն, մասն Ա, էջ 375:

Եվ զոսկիան հայ պղնձագործների քաղաքն էր։ Այս մարդում հա-
անգերազանցելի էր ողջ Թուրքիայի թեկուզ բոլոր քաղաքների հետ
համեմատած։ Արհեստն այստեղ առանց վերապահության վերած-
վել էր արվեստի։ «Մարդուանի պղնձագործ արհեստաւորները

Կարին քաղաքը մինչև ղանգվածային դադիթը մնում էր ոչ միայն իբրև ասիական առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոններից մեկը, այլև ողջ երկրի արհեստավորների համար ավանդներ ստեղծողը, կանոններ մշակողը, էսնաֆությունների մեջ ղանգվածների իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանողը: Քաղաքի սովարաթիյլ արհեստավորների ընդհանուր ցան-

Վրում առաջնակարգ տեղ ու դեր ունեին պղնձագործները: 1818 թ. մի քննարկածակ գրությունից պարզվում է, որ Կարինում կաշին պղնձագործական բազմաթիվ արհեստանոցներ: Էջմիածնի նպաստահաժարքների թողած գրությունների համաձայն Կարինում եղած պղնձագործական արհեստանոցների թիվը հասնում էր 29-ի¹²⁰: Սրանց մեջ հիշատակվում են հարուստ պղնձագործներ Մանտեսի Միքաբ, Քել Կաբապետր, Կուստա Պապոն, Իշխալեցիյն, Լալ Պետրոս, Երկաչն Հովսեփի և այլք: Հետաքրքիրն այն է, երբ պղնձագործ արհեստավորների մասին խոսվում է, նպաստահաժարքն հաղորդում է պարոն պատվանուներ կրող Թափան, Հազարեր, Ստեփան, Աղապապ, Կիրակոս, Խաչո և այլն: Ուրեմն, քաղաքի պղնձագործներն ունեին մեծ կարողություն, ազգային ներքին գործերը տնօրինելու խրնդրում էական դիրք, աշխարհա հասարակ էանաֆր հազիվ թե պարոնի տիպոս կրեր: Այդ բանը տեկնհայտ է դառնում կարևոր մի այլ գրությունից:

Կարինի պղնձագործները, տարբեր թաղամասերում գործող, միեկնույն արհեստին պատկանող, արտադրող ու վաճառող արհեստավորները 1826 թ. նույնմերի 26-ին ստորագրում, հրապարակում են իրենց մշակած «Գիր ուխտադուրեան և պայմանի» նշանավոր կանոնադրությունը, որը ժամանակի խմատով հետաքրքրական շատ խնդիրներ է պարունակում¹²¹։ Փաստաթղթի վերլուծությունը թողնելով հետագա էջերին, այստեղ արձանագրենք սակայն, որ վավերագիրն անկասկած է դարձնում պղնձագործության վերելքի առկայությունը քաղաքում։ Այն ընդգրկելով արհեստագործական թվաշատ «փուքսեր» ու «մաղաղաներ», հասունացնում էր այնպիսի արհեստավորների, որոնք ջանում էին միասնական ճակատով դիմադրալիլ ներմուծող ապրանքավաճառներին, «մաքուր պահել» արհեստավորի «անձը», խնայված գումարներով օգնության հասնել «արհեստակից ու անարհեստ» կարոտյալ «եղբայրներին»։ Հետաքրքրական այս կանոնադրությունը խորը ակոսներ թողեց ոչ միայն արևմտահայ արհեստավորների տնտեսության կառավարման մարզում, այլև գաղթողների հետ բերվեց Արևելյան Հայաստան և գործադրության մեջ մնաց ընդհուպ դարակեսը։ Ինչևիցէ, պղնձագործությունը Կարինում պահպանվեց իր բարձրակետի վրա

120 *Մաշտոցի անվան Մասենադարան, Կաթ. դիվան, Բղթ. 33, Վալ. 263, ԹԽԲ 7-8:*

¹²¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կոթ. դիվան, թղթ. 258, Վավ. 130, թերթ 1—2:

մինչև 1830 թ. և այնուհետև կարողացավ կենդանության նշույններ
ցույց տալ դարի երկրորդ կեսին միայն:

[illegible]

«Պղնձագործների հրապարակը մտնողին ականջը կխույնար»։ «Հոն (Երզնկայում — Հ. Ղ.) կային քանի մը մեծ հնոցներ կամ ձուլարաններ, ուր հին կամ կոտրած պղնձեղենները հալեցնելով կալե մասնավոր կազապարներու մեջ կթափեին ու հետո ծանր մուրճերու տակ տափակցնելով կհանձնեին արհեստավորներուն, մուրճերու տակ տափակցնելով կհանձնեին արհեստավորներուն, նորերը պատրաստելու համար»¹²³։ Պղնձագործները Երզնկայում նորերը պատրաստում էին կաթսաներ, թասեր, ափսեներ, գեղեցիկ ու նուրբ պատրաստում էին կաթսաներ, թասեր, ափսեներ, գեղեցիկ ու նուրբ ջրամաններ, ինքնանոցներ։ Նրանց արտադրանքը մասնակցում էր փարիզի, Վիեննայի, Ֆիլադելֆիայի համաշխարհային ցուցահանդեսներին, նույնիսկ մրցանակներ շահում¹²⁴։

Նրկաթագործներն ու դարբինները թվաշատ էին խարբերգում։ Վարպետները հայերն էին, բանվորների մեջ կային նաև թուրքեր։ Նրանք պատրաստում էին կողպեքներ, երկրագործական գործիքներ, տնային իրեր։ Սեղրակ Ավագյանը պատրաստում էր մկրատներ, դանակներ, ունելիներ, վաճառքի ուղարկում երկրից դուրս։ Նրա արտադրանքի արտաքինն ավելի գեղեցիկ ձևավորում ունեն, քան տեղականներին։ Եվ առաջինը ներմուծվածները։

Քան դործարանային եվրոպայից ներմուծվածները։

Քաղաքում պատրաստում էին նաև մանկան երկաթյա օրորոց-
ներ, անիվավոր կառքեր։ Զարգացած էին թիթեղագործությունն ու
սղնձագործությունը։ Պղնձի վարակտները կերտում էին գեղատես-
սիլ գավաթներ, ձուլում թիթեղյա ամաններ, սղնձյա փոքր ու
հսկա կաթսաներ, գուգումներ, կժեր։ Կերակրի համար անվնաս օգ-

122 Հ ո Վ Տ, Հ ա կ ո Ր Յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, 1932, Երևան,
էջ 49; ... 7, էջ 164:

123 Վ. Պ ա ր ւ ա մ ց յ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմութիւն, պրակ Է, Էջ 104:

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 164—165:

տագործելու նպատակով ամառներն անագապատում էին: Արհեստ-
ների այս ճյուղերը հիմնականում մնում էին տեղական նշա-
նակություն, չէին բավարարում նույնիսկ խաբերդցիներին, դրա
համար էլ ստիպված էին ներմուծել Սերաստիայից ու եվդոկիա-
յից¹²⁵:

Ընդհանուր առմամբ մետաղագործությունն աշխույժ էր Ախալ-
ցխայում, Դերսիմում, Վանում, Բաղեշում, սակայն սրանց մեջ
ավելի տարածվածը և եկամտաբերը, հայերի մենաշնորհ զարձած
արհեստը ոսկերչությունն էր, իր տարատեսակներով, հայտնի նոր-
բայումբ, շլացնող փայլով: Ոսկերչությունն էլ ավելի խորք տը-
մատներ էր դրել Վանում, Կարինում, Ախալցխայում, Սերաստիայում
և այլուր:

Վանը մնում էր իբրև ոսկերչական արհեստի ու արվեստի
հանրահռչակ հայրենիքը: Դարասկզբին. «Ամեն արհեստատուրը քա-
ղաքին դոր ոսկերիչ» (ընդգծումն իմն է Հ. Ղ.), խոյակը կամ
ջուլհակը են, ազգէս հայոց...»¹²⁶: Առաջնակարգը մնում էին ոս-
կերիչները: Սրանց համար զոցված զարպասներ չկային: Ոսկերիչի
ձեռակերտը մտնում էր սկսած զեղջկական համեստ խրճիթից,
վերջացրած ամենազոր սուլթանի, շահի, թագավորի, լորդի ու
պլանտատորի պալատը, արտաքին շուք տվող իրերի, զարդերի
մեջ՝ զրափում կենտրոնական տեղը: Վանում և ընդհանրապես. «Ոս-
կերչական արհեստը մյուս արհեստներու նման սահմանափակ չէ,
սրանցմե արտադրված ապրանքներու տեսակները գրեթե 30-ը չեն
անցնիր, ան կընդարձակվի այնքան՝ որքան կ'ըլլին արհեստա-
վորի միտքն ու կարողությունը»¹²⁷:

Ոսկերչությունը Վանում կատարելություն հասավ, զարգացման
նոր թափ ստացավ 19-րդ դարի կեսերին: Մանավանդ քրդական
զերերելությունների վերացումից, բուրգ վայրենաբարո խուլամների
ճանկերից արհեստավորին հանելուց, տեղական հարկերից քաղա-
քացիներին «ազատելուց» հետո «...Վանա ոսկերիչին ոսկեղնիկ
զարաշլուխ կարելի է համարել: Բերկրանքի, անհոգութեան և
գործի առատութեան մէջ ինքզինքը կը կոտորէր ոսկերիչ ասնաֆը:
Բազմաթիւ յաճախորդներու լեցուն քսակը հապա՛...»:

Դիշերը ցորեկին խառնած ոսկերիչը, գործերու հեղեղի մէջ,
շուարած և շրմորած՝ կը սպառնար, թէ ինչո՞ւ չունենար 20 ձեռք

մէկի տեղ, քսան յաճախորդ բռնելու համար: Ահա աշակերտներու
լէզէոն մը սկսաւ յորդան գալ դէպի ոսկերիչ ասնաֆը: Ոսկերիչը
հարուստներն անգամ թողլով վաճառականութիւնը (հարուստնե-
րու որդոց այդ կտակը), իրենց զաւակներ ոսկերչութեան ղրկեցին
րու հոգեզմայլումով մը զիտելով ոսկիներու այն տարափը, որ աս-
նաֆին ծոցը կը տեղար: Բայց այդ երկար շտեկեց»¹²⁸: Ներկայի քըն-
նադատութեամբ, հայացքը դեպի անցյալը հառած, փոքր-ինչ շափա-
ղանցութեան զիրկն ընկած սնապարծ մտավորականի նկարագիր էր
այս, որը սակայն վերապահումով ընդունելու զնպքում էլ չի կա-
րելի անգոսնել ոսկերչական արհեստի զարգացած վիճակը անցյալ
դարակեսին:

Քաղաքամայրի շուկայում Վանի ոսկերիչները զբաղեցնելով
առանձին հրապարակ, շարված կողք-կողքի, արտադրում էին,
նախշում, փայլեցնում և դեպի իրենց ձգում թե՛ օտար և թե՛ տե-
ղացի զնորդներին: Նրանց արհեստը արդեն բաժանվել էր երեք
մասի, իսկ արհեստավորն էլ՝ երեք խմբի: Առաջինը ոսկերիչներն
էին, ապա փորագրողներն ու յալղզիները (ծաղկողները), այսին-
քը կարմիրը սպիտակացողները, սպիտակ արծաթը ոսկեջրելու
արհեստով պարապողները¹²⁹: Հենվելով նյութական կուտուրայի
նմուշների վրա, Վ. Արրահամյանը եզրակացնում է, թե կային նաև
հատիկավոր և արծաթի քելագործներ, զրվագողներ, տավելիներ՝
հատիկավոր և արծաթի քելագործներ, քուլքաիշներ՝ թեր-
թավորներ¹³⁰:

Տարատեսակ այս արհեստավորների գոյությունը հանդերձ
Վանի ոսկերիչների մեջ աշխատանքի բաժանումը շափաղանց թույլ
էր կամ համարյա բացակայում էր: Սկզբից մինչև վերջ ոսկերչա-
կան արտադրանքը անցնում էր մեկ մարդու ձեռքով, որով և կանո-
նավոր ու կատարյալ գործիքների անհրաժեշտությունը առավել
զգալի էր, այն, ինչ կար ասիական Տաճկաստանի ծայրահատվածա-
յին այդ անկյունում: «Արհեստավորը կտրիպվի իր գործիքներուն
հախնական գրության մեջ կտրվել իր մտքեն և մատներեն, հաճախ
բռնադատելով զանոնք ձեռագործը ավարտելու համար: Մինչ Պոլսո
նման լուսավորված քաղաքներու մեջ հսկա մեքենաները իրենց արագ
ու անվերջ շարժումներով կ'մաշվեն մեղ հիացման առարկա եղող ապ-

¹²⁵ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 227, գործ 346, թերթ 4—5:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թերթ 2:

¹³⁰ Վ. Արրահամյան, Արհեստները Հայաստանում 4—18-րդ դդ., 1956,
երևան, էջ 129:

¹²⁵ «Նարբերդը և անոր ոսկեղէն զաշտը», էջ 664—665:

¹²⁶ Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 140—141:

¹²⁷ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 227, գործ 346, թերթ 1:

քի ու Արևմուտքի վեհապետական ապարանքները, Ամենից շատ
Կոստանդնուպոլիսն էր կլանում արևմտահայ ոսկերիչներին¹³⁶։

Զինագործություն: Մուհամեդի և նրա երկրային «ստվերի» խալիֆ-սուլթանի օրենսդրությամբ, Թուրքիայում ապրող բրիտանացիներին արգելված էր զենք կրել: Հայր զրկված էր սառը և տաք զենքեր գործածելու իրավունքից, սակայն նրան «արառնված» էր այն արտադրելը: Փաստորեն «գլավուրը» զենք էր պատրաստում տիրապետող ազգի համար: Այսօր նա կոում էր սրեր, շինում հրացաններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ վաղը ուղղվելու էին հենց իր գնմ: Չնայած զրան, ապրելու, արհեստով հաց աշխատելու անհրաժեշտությունը նրան հրամայաբար մղում էին այդ բնագավառը: Չմոռանա՞նք ասել, որ անկախ իշխանություններում ապրող, հատկապես սասունցի և զեյթունցի բաջակորով լեռնականները զենքերն արտադրում էին իրենց համար: Հրացանը հարազատ ամենկան հավասար դասելով, նրանք «զոզում էին զենքի վրա», գրանով իսկ դարեր շարունակ պաշտպանում իրենց անկախությունը, հաջողությամբ դիմադրալով պարբերաբար արշավող թուրքական հորդաններին, դիակույտեր զոյացնում սեփական բերդերի ու ամրոցների ստորոտներում:

Այսուհանդերձ զինագործության օջախներ էին մնում ոչ միայն արծվաբույնների տեսք առած Զեյթունն ու Սասունը, այլև արհեստաշատ Կարինն ու Վանը։ Կարինի զինագործները դարերով զենք են մատակարարել թուրքերին, մերձակա քրդերին։ Ողջ կայսրության մեջ նշանավոր, ճանաչված զինագործներ էին Կարինի «Նդի կադղալ» — Յոթ եղբայրներ կոչվող զինագործ հայ բնաանիքը։ Ղրթի պատերազմի նախօրյակին արգելվեց նրանց գործունեությունը։ Յոթ եղբայրներից կենդանի մնացած երկուսը թողեցին մետաղամշակման հնոցը, վերցրին բահն ու բրիչը, անցան ալգեզործության։ Կատարվեց սակայն աշտպիսի դիպված։ Կարինի թուրք փաշան անգլիական մի տարձանակ էր ստացել։ Թուրքին հատուկ պարծենկոտություն մտնում էր իր մոտ կանչեց «Նդի կադղալ» զինագործ եղբայրներին, ցուցադրեց «եվրոպական հանձարի նմուշը» և ասաց. կարո՞ղ եք նման զենք արտադրել։ Նրանք պատասխանեցին. եթե փաշան թույլատրի և վճարի ծախսերը, իրենք առավել լավը կստեղծեն։ Փաշան համաձայնեց։ Անցավ մեկ ամիս, և հայ զինագործը ներկայացրավ նրան պատրաստի երկու տարձանակով։ «Էքսպերտը

136 Տե՛ս Հ. ԱճԻՐԴՅԱՆԻ Վ. ԳՆԼՔԱԿԱՆ, Համառոտ պատմութիւն նոր
աղփայց, 1851, Վենետիկ, էջ 442—443:

մեծ գծվարությունը կարողացավ չոկել նոր տարձանակը օրիգինալից»¹³⁷։ Ողեորված փաշան արստոնություն ավելց կարինի հայ զինագործներին, հնարավորություն ստեղծեց զենքի նոր տեսակներ արտադրելու։ Կրկին աշխուժացավ Կարինի զինագործությունը։

[illegible]

Գ. Սրվանձառյանը Արարիկի մասին գրում է. «...ճարտարագործներ կան, որ դիտարկեամբ կը շինեն եվրոպական զենքեր, մեքենաներ և նույր գործիքներ, որոցմէ առաջինը կը համարուին Զաքար Ճիտէճեան և Պետրոս Տէմիրճեան»¹³⁹:

[illegible]

137 П. А. Чихачев, Письма о Турции, М., 1960, стр. 32.

¹³⁸ Vital Cuinet, tome 1, p. 169–170.

139 «Թորոս արդառ Հայաստանի ճամբորդ», մասն Կ, էջ 282:

140 «Умник», 1882, № 3131:

պատրաստեց հրացանի երկաթյա առանձին մասեր արտադրող ձեռակերտ մեքենաներ. առկայն նուրբ կառուցվածքով:

Զինագործ-նորարար էր կարնեցի Ավետիս Վեմյանը: Նրա արտադրած հրացանների փառքը տարածվել էր ողջ Քուրդստանում, հասել աղատաաննշ Զեյթուն և լեռնային Կիլիկիայի հայաբնակ այլ վայրեր: Դարի երկրորդ կեսին զինագործ վարպետը հրավիրվեց Զեյթուն և վերականգնելով զինագործական արհեստանոցը, մի քանի տարի աշխատեց լեռնային աղատարաղձ արծիվների համար: Կարինում էլ Ավետիսը շարունակում էր պատրաստել հրացաններ՝ բրդերի, մասամբ էլ հայերի համար:

Այսպիսով, մետաղամշակությունն իր ճյուղերով զարգացած էր Արևմտյան Հայաստանում, հայաբնակ, բայց ոչ բոլոր բաղաբնություն: Տեղի էր ունեցել արհեստի տեղայնացում, որն առաջիմ պայմանավորված էր հումքի բազային մոտիկ լինելով: Մետաղամշակության հիմնական կենտրոններն էին մնում Կարինը, Եվդոկիան, Վանը, Երզնկան, Խարբերդը, Ախալցխան, Ախալքալաքը (մինչև 1830 թ.):

Կաշեգործություն և կոշկակառություն: Կաշեգործական արհեստանոցներ էին գործում Խարբերդում: Այնտեղ մշակում էին ինչպես մանր, այնպես էլ խոշոր եղջերավոր անասունների մորթիներ: Մշակված կաշիները ներկում էին դանազան գույներով և ապա կարում կոշիկներ: Գույնզգույն ներկերն ստանում էին արտասահմանից, ներկում տեղերում¹⁴¹, բազաթի և շրջակայքի կոշկակար արհեստավորների համար հումք արտադրում: Կաշեգործության արհեստի տեսակետից կենտրոնական բազա էր Կարինը, որտեղի արհեստավորները գլխավորապես թուրքեր էին: Հայերը շնչին դեր ունեին կաշեգործության մեջ:

Եվդոկիայում գործում էր կաշվի մի գործարան, որի տարեկան արտադրանքի արժեքը կազմում էր 1000—1500 թուրքական ոսկի¹⁴²: Գործում էին նաև 10 «գանարան» կամ «խաղախորդարան» (կաշեգործարան): Սրանց մեջ աշխատում էին 200-ի շուրջ գործավորներ, բոլորն էլ գրեթե թուրք: «Արաքսի» հողվածագիր Լ. Մկրտչյանը հիշատակելով բազաթի մեկ գործարանը, ըստ երևույթին ի նկատի ուներ Գարապուլյանների կաշեգործարանը: Կային սակայն թուրքական բաղամթիվ «գանարաններ»:

¹⁴¹ «Խարբերդը եւ անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 666:

¹⁴² «Արաքս», 1887, դիրք Ա, էջ 93:

Կաշեգործության, կոշկակառության, թանկարժեք մորթիներից մուշտակներ պատրաստելու արհեստանոցներ կային Աղանայում, Մարաշում, Բաղեշում, Կարինում և այլ բաղաբնություն: Այդուհանդերձ արհեստի այս մարզը էական տեղ չէր զբաղում հայ արհեստի պատմության մեջ: Այն տեղական նշանակություն ուներ և արտադրանքի տեսակներով համարյա անհայտ գրառվածին: Քաղաքային բնակչության աշխատավորական մասը հաղնում էր տեղական, իսկ ձեռքով կարված սանդալանման պրիմիտիվ ոտնամաններ, իսկ բարձր դասը՝ թուրք հարուստները, եվրոպական գույնզգույն, ճշտափուր կոշիկներ:

Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ մյուս բաղաբնություն, գյուղերում առկա էին արհեստի բաղամթիվ ու այլ տեսակներ: Կային քիթեղագործներ, մսագործներ, հյուսներ, ջրաղացաշինարարներ, վարսավիրներ, ժամագործներ, հացագործներ, քաղիագործներ, պալատներ, ումնադիրներ, համետագործություն: Արհեստագործության թվարկված կավագործներ, համետագործներ: Արհեստագործության ճյուղերի մեջ ներգրավված մարդիկ, շնչին բացառություններով, արտադրում էին ֆեոդալական, հետամնաց արտադրամիջոցներով, բավարարում էին միայն տեղական կարիքները: Նրանք սովորաբար մնում էին արհեստավորության դասը, սակայն պատշաճ դեր չունեին երկրի տնտեսության մեջ: Աննշան էր վերջիններիս տեսակարար կշիռը Թուրքիայի բնագծանուր արտադրության, առավել ևս արևելյան մեջ: Գրեթե նույնն էր վերահիշյալ ճյուղերում աշխատող առևտրի մեջ: Գրեթե նույնն էր մեծամասամբ երկու հարյուր, գուցե ներքին զարգացման մակարդակը, համետավորների մակարդակին:

Եվդոկիայում, ինչպես տեսանք, 19-րդ դարի առաջին կեսին տակավին կանգուն էին հայաբնակ բաղաբնություն, բարվոք վիճակ ունեին արհեստի մի շարք ճյուղեր: Հիսուն հազարից ավելին էր հայ արհեստավորությունը: Քաղաքները բարդ կազմավորված էին ապրում: Բնակիչներից շատերն ունեին տնամերձ ագարակներ, շրջակա վայրերում հողամասեր, այգիներ, պահում էին անասուններ: Եթե այս տեսանկյունից նայենք, բացի Եվդոկիայից, Կարինից, Աղանայից ու Սեբաստիայից, մյուսները գյուղաքաղաքների տպավորություն էին թողնում:

Հարցն ունի նաև մի այլ կողմ: Հայկական քաղաքներում առաջացել էին նաև մանուֆակտուրաներ, հիմնադրվել էին կապիտալիստական տիպի հատուկներ գործարաններ, էական թիվ էին կազմում երկրագործությունից իսպառ կտրված բանվորները: Դժվար է ասել, թե արդյունաբերողների ու բանվորների ո՞ր տո-

կոսն էին կազմում հայերը, բայց հայտնի է դրանց մեծամասնությունը արտագրությունն ընդհանուր պրոցեսում: Հատկանշական է նաև, որ այս նոր պրոցեսները առաջանում էին գործվածքեզենի արտագրության, մասամբ էլ մեծագրամշակության մարդում, որի մասին արդեն խոսք եղավ:

Բոլոր և բամբակյա գործվածքների արտադրությունը — յագմանիություն, բասմանիություն, կտավագործություն: Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, Արևմտյան Հայաստանում վաղուց ի վեր արմատացած էր կուլտուրական բույսերի՝ բամբակի և վուշի արտադրությունը: Բամբակացան դաշտեր էին բնկած Կիլիկիայի ծովամերձ շրջաններում, Սերաստիայի, Կեսարիայի նահանգներում, Վասպուրականում: Ճիշտ է, բամբակագործությունը դարի երկրորդ քառորդին վաչրէջք ապրեց, բայց այդ վերաբերում էր արտահանման: Պակասեց արտահանվող բամբակի քանակը, իսկ տեղական արհեստագործության հումքի բաղան անխափար շարունակում էր հարատևել մինչև Ղրիմի պատերազմը: Ամերիկյան քաղաքացիական պատերազմի տարիներին և նրանից հետո Թուրքիայի բամբակագործությունը, եվրոպական վեհապետների՝ սուլթանի պարտապանների ստիպմամբ, վերցվեց պետության հովանոսները և առաջընթացի որոշակի բայեր կատարեց¹⁴³: Մի խոսքով, բամբակահումքը բավարարում էր ֆեոդալական կայսրության արհեստագործներին:

Թուրքիան ուներ անասնապահության բազմաթիվ ճյուղեր: Ցանքատարածությունների կրճատման հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի՝ էրզրումի, Վանի, Կարսի, Բալսաղեռի, Սասունի նահանգներում ու գավառներում ավելանում էին արոտավայրերը, հնարավորություն տալով ոչխարաբուծության զարգացմանը: Հատկապես քրդաբնակ շրջաններում, նահապետական պարզ կենցաղով ապրող գյուղացիներն զբաղվում էին խաշնարածությամբ, պահում ոչխարներ, այծեր, ուղտեր և արտադրում այնքան բուրդ, մաղ, որը բավարարում էր ոչ միայն տեղական կարիքները, այլև արտահանվում էր Եվրոպա ու Ռուսաստան:

Ղ. Ինճիճյանի վկայությամբ դարասկզբին էրզրումի վաշաությունից հսկայական քանակությամբ բուրդ «այծի քիֆտիկ» (անգորական այծի մաղ) արտահանվում էին Ֆրանսիա, Հոլանդիա,

Անգլիա¹⁴⁴: Դիարբեքի բուրդը վաճառվում էր կենտրոնական Ասիայում, անցնում Եվրոպա և փոխանակվում երկրահատվածին տնտեսական ապրանքների հետ, երբեմն էլ վերածվում փալլուն մետաղի ու ամբարվում վաճառականի զաղտնարաններում¹⁴⁵: Օգտագործելով արտաները, Սասունի գյուղացիները այծեր էին պահում և մաղը վաճառում էին դաշտավայրի արհեստավորներին կամ էլ վաճառականների հետ փոխանակում հացահատիկով: Աղանայի էյալեթի Բահլը, Շամբեյադի, Կարազուլ, Փեհլեվանլը, Անամաբլ, Բեղեսըլ ցեղերը ձմռանն իջևանելով Աղանա կամ Տարսոն, ձմռանը բարձրանում էին լեռները, պահում ոչխարների անհամար հոտեր, բազաբին տալիս բուրդ և միս¹⁴⁶: Գ. Սրվանձաչանցը գրում է, որ Վասպուրականի մի քանի շրջանների, հատկապես Նորդուզի «...իզն ու պանիրը, կաթն ու մեղրը, ոչխարն ու կովը շատ անուանի են բուրբ այդ կողմերը, որպես է Բինգեոլինը՝ Մշոյ և Կարնոյ կողմերը: Այդ առատություն և համեղություն կը գոյանայ շնորհիվ արօտին, օգին և ջրին»¹⁴⁷:

Բուրդը և բամբակը գեղեցիկ, նուրբ ու կուպիտ տարտեսակ զործվածքների վերածելու համար անհրաժեշտ էին նաև ներկեր: Գույների վառվողությունը, չգունաթափվելը քիչ դեր չունեին ապրանքների վաճառահանման, գնորդներ գրավելու և բարձր գնելու պնդմանը: Հայաստանի բնությունն, իր բնական առավելություններով, հայ արհեստավորին հնարավորություն էր տալիս հետամնաց Թուրքիայում, առանց եվրոպական քիմիական ներկերի, բնական ներկերի օգտագործմամբ մրցել զործարանային արտադրանքի հետ: Այդ ներկերի թափն ու պսակը ուղան կարմիրը, էր, որով հետաքրքրվում էին ոչ միայն Ռուսաստանի կառավարական շրջանները¹⁴⁸, այլ նաև Լիոնի մանածագործ ֆաբրիկանտները, Մանչեստրի տեքստիլագործները: Ուղան կարմիրը դարակեսին աչքբաշ հարգի էր, որ նրանով ներկում էին ընտիր կերպասեզենները, գունավառությամբ հիացնում ամենազոր արքաներին: Ղ. Ալիշանը գրում է, որ «Ամենէն ընտիր և ամենէն հին ճանչցուած ուղան կարմույ, հոշակեալ իր շառափեալ գունովն, որով թագաւո-

¹⁴⁴ Տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, հատոր Ա, էջ 63:

¹⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 202—206:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 355:

¹⁴⁷ Գ. Սրվանձաչանց, Համով հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 66—67:

¹⁴⁸ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Հայաստանում կարմիր որդան ներկի արտադրության պատմությունից, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՌ ԳԱ, 1946, № 2—3, էջ 16—17:

¹⁴³ См. Раздел Азиатской Турции... под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924, стр. 22—23. Տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 1300, ցուցակ 18, գործ 82, թերթի 13, 16, 17:

քաղ ծիրանիք և հրովարտակը կը ներկուէին...¹⁴⁹ Այդ ներկը օգտագործվում էր թագավորական հրովարտակներէ զունագարգման, գրչութեան արվեստի և այլ ասպարեղներում¹⁵⁰:

Արեւմտեան Հայաստանում կային նաեւ ներկարուցներ, որոնցով շիճուկ էին պատրաստում, լցնում տակառների մէջ և ներկատներում օգտագործում հումուլթ ներկելու կամ ներկ պատրաստելով հանում վաճառքի: Այնպէս որ բոլորի ու բամբակի ներկման համար կային անհրաժեշտ ներկանյութեր, ինչպէս նաեւ փայտից ու երկաթից շինված հնամանի ու պարզունակ դադգահներ, որոնք քամում էին զործավորի ֆիզիկականը, վերածում գեղեցիկ, նրբաճաշակ կտորեղենի, հանվում շուկա: Այս առումով մինչև 1840-ականները ծաղկուն փեճակ ունեին Կեսարիան, Սեբաստիան, Եվդոկիան, Կարինը (մինչ 1820-ականների վերջը), մասամբ Բաղնիքը և այլ քաղաքներ:

Դարասկզբին Կարինն ուներ «բարգավաճ արդյունաբերություն», և խանութները լիքն էին սեփական արտադրանքի արդյունք հանգիստացող ապրանքներով¹⁵¹: Արդյունաբերական ապրանքների մէջ մեծ տեղ էին բռնում պղնձեղենը, երկաթագործական իրերը, սակայն քաղաքի տնտեսական հաշվեկշռում պակաս տեղ չունեին նաեւ բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա գործվածքները:

1818 թ. ընդարձակաձավալ մի գրութունից պարզվում է, որ Կարին քաղաքում «շիրքի» արհեստավորների թիվը անցնում էր 100-ից և համահավաքում էր 50-ից ավելի արհեստանոցներ: Հիշատակութուն կա հմուտ շիրքիներ Մկրտիչի, Կարապետի, Ղազարի, Մարկոսի, Ապաշանի, Վարդանի, Առաքելի, Համբարձումի և այլոց մասին¹⁵²: Պարզվում է նաեւ, որ շրագործական դադգահները շինվում էին կարնեցի և այլ արհեստավորների ձեռքով, որոնք կոչվում էին «սարգչի»: Սրանցից անվանիներն էին սարգչի Աղաբաբը, Սահակը, Սողոմոնը, Սարգիսը, Մարտիրոսը¹⁵³:

Կարինում արտադրվում էին նաեւ մետաքսյա գործվածքներ, քնտիր շալեր, քիլիմ կոշիկ գորգեր, կանացի ձմեռային բնտիր ու տաք վերարկուներ: Քաղաքի տնտեսութեան համար բնորոշն այն էր, որ արտադրած գործվածքեղենը առանց ձեւելու կամ հագուստի վե-

րածելու գրեթէ չէին արտահանում: Ընդհակառակը, սեփականին զուգընթաց նրանք ներմուծում էին թանկարժեք կտորեղեններ, վերածում գեղեցիկ ձեւավորված, ճաշակով կարված հագուստեղենի, նոր ապա հանում կամ տեղական, կամ էլ եվրոպական ու ասիական շուկաները: Դերձակութունը այստեղ լայն տարածում էր ստացել և դժվար է գտնել արեւմտահայ սրէէ այլ քաղաք, որն այս մարզում մրցեր կարնեցի ձեւարարների ու կարողների հետ:

Կարինի գերձակների դրագեցրած արհեստանոցների թիվը 300-ից անցնում էր: Դերձակները մասնագիտացել էին ամենատարբեր կտորներից հագուստեղեն ձեւելու ու կարելու մէջ և դրագեցնում էին մի քանի թաղամասեր: 1818 թ. հիշատակվում են «ղեզազ օղլի խանի դերձակներ», որոնց թիվը հասնում էր 45-ի¹⁵⁴ և բրդյա ու բամբակյա կտորներից հագուստներ էին պատրաստում: «Թուփսանն ալիխանի դերձակներ» 10 արհեստանոց ունեին: «Թուփի շարձաֆչիներ» բացառապէս հայեր էին և դրագեցնում էին 50 արհեստանոց: Իբրեւ անվանի վարպետներ, հիշատակվում են Չոպանյան Հովհաննեսը, Թերզի Ղազարը, Թերզի Մքոն, Թերզի Դանիելը, Պաղտիկյան Հովհաննեսը, Տեր-Միքայելյան Կարապետը և այլոր: «Գաշխանի դերձակաց Էսնաֆն» ընդգրկում էր 15 արհեստավոր¹⁵⁵: «Սպահա շարձույի» գերձակների էսնաֆությունն ավելի մարդաշատ էր: Այն ընդգրկում էր 32 արհեստավոր, որոնք կոչվում էին ուսաա (վարպետ) կամ խալֆա¹⁵⁶ (ենթավարպետ): Կարում էին գեղեցիկ վերնաշապիկներ, կանացի վերնազգեստներ, լուսամուտի վարագույններ: Վարպետները անխրտիր հայերն էին: Անվանի ու ճանաչված էին Մահմետի Հովհաննեսը, ուսաա Մկրտիչը, ուսաա Սերոբը, Անտոնը, Հակոբը, Եղիան, Պետրոսը: Սակայն, բացի հավաքական թաղամասերից ու արհեստավորներից, առկա էին բազմաթիվ այլ գերձակներ, որոնք աշխատում էին իրենց տներում և ընդգրկված չէին էսնաֆությունների մէջ:

Կարինի բրդյա արաները հայտնի էին մերձակա բոլոր այն երկրներում, որտեղ ձմռան ցուրտը սաստիկ էր լինում, որտեղ կարող էր հասնել քաղաքի հայ վաճառականը: Արաջագործութունը արաշխութունը, դարի առաջին զույգ տասնամյակներին դարձել էր եկամտաբեր արհեստ: Այս գործով պարապող արհեստանոցների

149 Ղ. Ա. Լիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1869, էջ 52:

150 Տե՛ս Վ. Ա. Բ. ր. ա. հ. մ. յ. ա. ն, Արհեստները Հայաստանում, էջ 162—163:

151 «Ուղեգրութուններ», հատոր 2, էջ 284:

152 Տե՛ս Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 33, վավ. 263, 1818, թերթ 6:

153 Նույն տեղում, թերթ 7:

154 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 33, վավ. 263, թերթ 7—8:

155 Նույն տեղում, թերթ 15:

156 Նույն տեղում, թերթ 12—13:

Յիվր 31-ից անցնում էր, իսկ արտադրանքը վաճառվում էր տեղն ու
տեղը՝ միջնորդ վաճառականներին:

Հայտնի արաճիներն էին Մահաբաի Սուրխասը, Նազարեթի, արաճի Հոռոմը, Սարգիս խալֆան, ուստա Սահակը, ուստա Հովակիմը: Գործած արանիքի վրա նրբազործ արհեստավորները զրոշմամ էին իրենց անուն ազգանունը և անպայման «կարնեցի» բառը: Իբրեւ նոր երեսույթ հանգես է գալիս մեծ թվով աշակերտներ պահելը և տարիներ շարունակ, մինչև վարպետի կոչում տալը, նրանց ձրի կամ չնչին վարձով աշխատեցնելը:

Կարինն արտագրում էր մտքի վերաբերմունք: Քուրեֆիների մի փոքր մասը թուրքեր էին, իսկ հիմնականում հայեր: Այս արհեստի մեջ հռչակ էին նվաճել Գուրեֆի Բոսնեց Մահառաի Սարգիսը, Հարկորը, Ուստա Պողոսը, Մանեկասարենց Մովսեսը, Պողենց Ղազարոսը, Նահապետենց Գևորգը, Դիլպերի Աղաջանը¹⁵⁷: Քաղաքի մուշտակագործները միավորվել էին էսնաֆությունների մեջ, ունեին 15 արհեստատեղի և արտագրանքի մեծ մասը վաճառում էին պետությունը՝ բանակի համար: Սակայն ոչ միայն մուշտակագործությունը այլև հանգրծանքի մյուս բոլոր տեսակների պատրաստման նման զարգացումը բացատրվում է նաև նրանով, որ Կարինում էր նրատաճ անատոլիական 4-րդ բանակը, ուստի նրա հագուստը և ուտեստը մատակարարում էին տեղացիները: Եթե ուտեստի մեծ մասը տեղացիներից ձրի էր վերցվում, ապա հագուստը գնվում էր արհեստագործ վաճառականներից, որը և նպաստում էր արհեստի վերահիշյալ ճյուղերի աշխուժացմանը, եկամտաբեր դառնալուն:

Հիշյալ հյուղերի մեջ էլ ամենահետադուրները, նորագածն ու կատարելագործվածը մահուղագործությունն էր։ Հայտնի է, որ կայսրության հեռավոր քաղաքներից Կարին էին գալիս արհեստավոր վարպետներ՝ տեղի արդյունագործությունը ծանոթանալու, հավարպետների մոտ կատարելագործվելու¹⁵⁸։ Պրանում շահագրգռվածություն հանդես բերող թուրքական կառավարությունը 1837 թ. հունիսի 5-ին Սիլվենի (Բուլղարիա) մահուղագործ վարպետներին կարգադրեց Կարին գնալ կատարելագործվելու¹⁵⁹։ Նման խմբեր էին բնդունում պղնձագործներն ու երկաթագործները։

Կարմիր շիլա կոչվող որակյալ կաավ էր արտադրվում Բաղեշում: Թե՛ դիմացկունությամբ և թե՛ վառ գույնով այն հայտնի էր

157 *Մատենադարան, Կաթ. դիվան, 11դ. 33, վաղ. 263, թերթ 15:*

157 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 33, վաղ. 263, թերթ 15:
158 Ա. Ն հ ր ա ի ս չ ա ն, Արևմտահայերի առետնական ու քաղաքական գիշտական, ԼՂ 57—58:
159 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 33, վաղ. 263, թերթ 15:

159 *Sk'u* Косев А., Новая история Болгарии, Москва, 1952, стр. 81.

ողջ Տաճկաստանում, սակայն դարակեսին արդեն ոչ իր քանակով, այլ սրակով: Շերեֆների տոհմի վարած հայահալած քաղաքակա- նությունը վանում էր Բաղեշի հայ արհեստավորներին, պատճառ դառնում արհեստագործության անկմանը: Իրավացի էր Բարունակ Պեյի Ֆերուհյանը, երբ 1847 թ. համար գրում էր. «Առաջները շատ արհեստատուրներ կը գտնուէին, մանաւանդ կտաւագործ կամ ջուհակ (Բաղեշում—Հ. Ղ.), բայց վերջերը ցրուեր են և հիմա կը գտնուին միայն ոսկերիչ, դերձակ, երկաթագործ, կոշկակար, խաղախորդ, շիրճի, ներկարար և 100-ի չափ ալ կտաւագործ, որոնց շատին գործարաններուն կտաւը Ամերիկայինէն վար չմնար: Կարմիր ներկով ներկուած պատուական կտաւ մը կը շինեն, որ բոլոր Քրդստանի մէջ կը գործածուի»¹⁶⁰: Ներսէս Սարգսյանի վկայությամբ 1843—1853 թթ. Բաղեշի «...սպիտակ կտաւ թանձր, շիր նոյնօրինակ այլ արգոյ յոյժ ամենայն ուրեք՝ կտաւ կարմիր տորոնաներկ, զոր և շիլա անուանեն, որոյ ներկարարը ոչ աւելի են քան զ24, իսկ կտա-ւագործացն քեզկահի իբր 400»¹⁶¹: Գ. Սրվանձտյանցը խոսում է Բա-ղեշի կտավի, շալի, շիշիի արտադրության, բայց նախկինի հա-մեմատությամբ վերելքի մասին¹⁶², իսկ Լինչն արդեն ակնածանքով է արտահայտվում բարգավաճ տեսութիւնագործության, շահարեր առևարի վերաբերյալ¹⁶³:

Ակն քաղաքի «...գլխատը ճարտարունետներն էին — այս բա-
ռին սահմանափակ առումով — մանուսա կոչուած բամբակէ և
մետաքսէ հիստածքներու, ինչպէս նաև եազմա կոչուած մասամբ
տպածոյ և մասամբ ալ ձեռքով նկարուած բամբակէ և մետաքսէ
վերջամականերու, ինչպէս նաև կաշիի, մորթիի և մուշտակի պատ-
րաստութիւններ»¹⁶⁴: Մալաթիայում, դեռևս 18-րդ դարում, ոստաչ-
նանկությունը «ծաղկեալ արհեստ մ' էր», իսկ հաջորդ հարյուրամ-
յակում բուրգ հյուսելու «կարկահների թիվը» հասնում էր 12 հա-
զարի¹⁶⁵: Դարասկզբին վանում ջուհակները շատ էին և պրիմիտիվ
դազդահների վրա գործում էին տարատեսակ կտորեղեններ¹⁶⁶:

160 *β w n n i h w h m f i h h e p n i s h w n, l x 149:*

¹⁶¹ Ն երստիսի Սարգիսեանն, Տեղագորութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս,

¹⁶² «Թորոս Առեաթ», մասն Ա, էջ 119:

163 «Армения», стр. 194.

161 Առաքել Քելեան, Մկրտիչ Պարտաճեան, Ալին Կղեցիք, 1952, Փարիզ, էջ 145:

165 Արշակ Արշակունի, Պատմության Մարտիկ Հայոց, 1961, ՊԷԻՄԻՍ, էջ 1002—1003:

¹⁶⁶ Ղ. Ի Ն Տ Ի Տ Ի Կ Ե Ն. Աշխարհատուրքիւն, մասն Ա, էջ 140—145:

Համբավյալ էին շատախցիներն՝ դորժած «շատխու շալ» — բրդյա «տրտները»¹⁶⁷։ Ան իրածեշտ է նաև իշեկ, որ բրդական անաբխիայի տարիներին, թուրք կառավարության ու բուրգ բեկերի հարստե ու անվերջանալի կոխվների շրջանում արհեստագործական աշխատանքները քաղաքը կարգեց իր արհեստավորներին, բայցալեցին մանր արհեստանոցները, և վանք վերածվեց ավելի գյուղաքաղաքի, ստացական համբարի, բան արհեստագործության կարևոր կենտրոնի։

Տերախլագործ արհեստավորները մեծ թիվ էին կազմում հարբերդում։ Նրանց գործիքները շափաղանց պրիմիտիվ էին և արտագրքանքը հողիվ բավարարում էր սեփական կարիքները։ Պատճառը հետևյալն էր. հարբերդի հայերը հիմնական գործարանները նվրոպական անբախլագործ մեքենան հոնդաց քաղաքում։ Մանր արհեստավորը շատ դուրս մնաց գործահրավարակից, բայցալեց անանսաղես և մասով գործարան աշխատելու իրրե բանվոր։ Այս մասին մեր ասելիքը վերապահելով առաջիկային, աշտեղ նշենք, որ «ասորաց չիթ» կոչվող արհեստագործությունը գեոես գիմագրավում էր. «Սա արհեստագործության մաս կը կազմէր նաև Ասորոց չիթը և կարմիր կտար, — գրում է Վահե Հայկը, — որ առանձին հարատրութեամբ կը շինեն, կը ներկեն, կը դարգարեն և կը ծախեն հարբերդի և հետաւոր քաղաքներու մէջ։ Այս արհեստին մէջ հաշ-ասորիներն ունէին լատածանօթ համբաւ»¹⁶⁸։

Հայերի և ասորիների համատեղ ջանքերով արտադրած («ասորաց չիթ» կոչվող) կտավի հաջողության գրավականը գիմացկունությունն էր և երբեք չզուլաթափվելու։ Սերնդից սերունդ, մեծ զաղանապահությամբ, ասորիները պատրաստում էին կարմիր ներկ։ Ներկի բաղադրությունն էր. տորոն, գիտոր, բնկույզի թարմ կեղև և բուսական ալ նյութեր։ Գործարանատերերը չէին կարող սակե՞ն նման նյութեր, ուստի օգտագործում էին քիմիական ներկեր, դրա համար էլ արհեստի արտադրանքն ավելի հաջողություններ, բան գործարանայինը։ հարբերդից Տաշույան, Չաթալբաշյան, Տոնապետյան, Մալճանյան առևտրական աները գրադվում էին «ասորոց չիթ» տեղական ու արտասահմանյան առևտրով։

Մարաշում հիմնավորվել էր ոստանանկությունը (չուլֆալիկ)։ Քաղաքի կանանցից ու տղամարդկանցից գործարանատերերը հավաքաբար էին ջուլհակություն իմացողներին, թեկերը բաժանում

նրանց և ապա պահանջում ալաջա կոչվող բախանանման «չիթը»։ «Պատրաստում ալաճան կարտածուէր շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը՝ մինչև Կեսարիա և Փոքր Ասիոյ ներքին քաղաքները, ինչպէս նաև Սուրիա։ Այս արհեստը բոլորովին յատուկ է հայոց»¹⁶⁹։ Գործիքների պրիմիտիվության պատճառով աշխատանքը ծանր էր, աշխատավարձն էլ ցածր, դրա համար էլ ջուլհակները շափաղանց անմխիթարական ապրուստ էին վարում։ Մարաշում ալաջայից դատ պատրաստում էին գունավոր արաներ։ Մետաքսաթել սրճակոչվող արան արժեր մինչև 20 ոսկի։ Բեղեմ կոչվող բրդյա արաները էժան էին և գործածվում էին միայն տեղացիների կողմից։ «Նրբ գեո եվրոպական հիստումեղենները մուտ գտած չէին Մարաշ՝ ալս հիստումեղեններու գործածութիւնը բնդհանրացած ըլլալով՝ գիւղերու մէջ էր, որ կսպառին տեղականները։ Մետաքսեայ հիստումքներու արտադրութիւնը մեծ մասամբ կընէին Սուրիոյ գլխաւոր քաղաքները — Հալէպը և Շամը։ Մարաշի մէջ ալ ուղղութեամբ ջանք եղած չէր։ Բայց ասուեղէն (գումաշ) գործելու փորձեր եղած էին յաջողապէս, սակայն չէին կրցած մրցիլ եվրոպականին հետ»¹⁷⁰։

Նվրոպացի մի ալ ալականատես վկայում է, թե «Մարաշը արվեստաշահ քաղաք է, ալգտեղի կանայք կտավեղեններ են գործում և արծաթ ու ոսկով բանված կտորներ»¹⁷¹։

Մշակելի հողատարածությունների պակասը, եղածի ոչ աչնքան բերրիությունը, հաճընցուն ստիպեց արհեստագործությամբ զբաղվել, ապրել արհեստով ու առևտրով։ Քաղաքում կար «խաղախորդարան»՝ «թաղարանոց», որը գտնվում էր Գրետես գետի ափին, մզկիթին դեմ առ դեմ։ Արհեստավորները զբաղեցնում էին 25—30 անակներ, մշակում անասունների մորթիները, մաքրում վրայի բուրդը կամ մաղը, որը և ուղարկում էին արտադրության ալ ճուղերին։ Հատկապես բուրդը օգտագործվում էր լայն շալվարներ գործող արհեստագործների կողմից։ Արտադրանքը «...կը ծախէին Հաճընի և շրջակայ գիւղերուն, իսկ մեծ մասը կարտածուէր Մարաշի, Քիլիսի, Այնթապի, Հալէպի, Աղեքսանդրէթի և մանաւանդ Ատանաչի շուկաները»¹⁷²։ Նշանավոր շալվարագործներ էին Մախեսյան, Պելյան, Ղարիբյան և ալ գերդաստաններ։

169 Գ. Բ. Գալուստեան, Մարաշ, էջ 284։

170 Նույն տեղում, էջ 291։

171 Մատենադարան, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 100, թերթ 8—9։

172 Յ. Պողոսեան, Հաճընի բնդհանուր պատմությունը, էջ 170։

167 «Մուրճ», 1903, N 9, էջ 25։

168 «հարբերդը և անոր ոսկեղեն դաշտը», էջ 666։

Գուլպայագործություններ էին զբաղվում հաճրեցիները և մարաշցիները: Նրանց արտադրած գուլպեզուլն բրդյա գուլպաները բավարարում էին Կիլիկիայի ազգաբնակչության գրեթե մեծ մասին: Արհեստի այս ճյուղը զբաղեցնում էին բացառապես կանայք: Կանանց օգտագործում էին նաև ձեռագործական այլ արհեստների մեջ, որքանազանքս փերածվում էր արվեստի և արտադրանքի նրբամշակությունը դարմանք և հիացմունք պատճառում օտարերկրացիներին: Քաղաքում կային նաև ներկատներ, թաղիքագործական արհեստանոցներ, հարյուրի հասնող կտավագործական զազգահներ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի բամբակագործությունը, բրդյա կտորեղենի, արանների, մուշտակների արտադրությունը դարի առաջին կեսին զանվում էր ֆեոդալական մակարդակի վրա: Մանուֆակտուրաները դեռևս սակավաթիվ էին: Ընդհանուր առմամբ վարպետները կապված էին շուկայի հետ, ապրանքային ձև էին տվել իրենց գործվածքներին, սակայն տակավին սահմանափակվում էին հնամենի արհեստանոցներով, լավագույն դեպքում պահում էին աշակերտներ: Պատճառն այն էր, որ 19-րդ դարի առաջին կեսը լի էր բուրդ ու թուրք ապատակիչների արշավանքով պատերազմներով, զերբեքյական անիշխանությամբ, ճանապարհների, վաճառականության, անձի ու գույքի անապահովությամբ: Արտադրության այսօրվա ծաղկուն ճյուղը վաղը կարող էր հիմնովին ոչնչանալ, երեկվա հարուստ արդյունաբերողը կամ վաճառականը մեկ գիշերվա մեջ կարող էր կողոպտվել և ընկնել ծայրահեղ աղքատության գիրկը, հարստության հետ միասին զրկվել կյանքից: Վիճակն ավելի անմխիթարական էր քրդահպատակ հայկական շրջաններում:

Սակայն Սեբաստիայի ու Կեսարիայի փառաշուքությունները, իրենց արդյունագործությամբ, քաղաքների տնտեսական կյանքով փոքր-ինչ տարբերվում էին Մեծ Հայքի տաճկական ու քրդապատկան մասերից: Սեբաստիա, Նվդակիա, Ամասիա, Կեսարիա, ինչպես նաև Ուրֆա քաղաքները արդյունագործության մարդում ստեղծել էին մանուֆակտուրաներ, փորձել էին պատռել ֆեոդալական զրուպաշապիկը և անցնել արտադրության կապիտալիստական ձևին: Մշակված կամ կիսամշակ հումքը նրանք ստանում էին Նվրդուպայից, վերածում գործվածքների և կրկին վաճառքի վերադարձնում անդլիական, ֆրանսիական շուկաները: Գնալով մեծանում էր արհեստանոցներում աշխատողների թիվը, գործադրվում վարձու աշխատանք, արտադրողը կախման մեջ էր ընկնում գնորդ-վաճառակա-

նից, վերջինս իր պահանջները թելադրում ոչ միայն գներին, այլև ապրանքների տեսակների, գույնի ու ձևի վերաբերյալ: Գործվածքներինի ստալարեղում Սեբաստիայի և Կեսարիայի հայ արհեստավորները մի խոսքով փորձեցին անում անցում կատարել ֆեոդալիզմից դեպի բուրժուական հարաբերությունները: Սակայն այդ փորձերը միշտ չէ, որ հաջողությամբ էին պսակվում:

Սեբաստիայի արհեստավորների մեծ մասը զարասկզբին պարսպում էր կտավի արտադրությամբ: Քաղաքի տեքստիլագործներն ընդարձակ արհեստանոցներ էին զբաղեցնում, աշխատեցնում կանանց և անչափահաս երեխաներին: 1800—1850 թթ. նրանց արտադրանքը բավարարում էր շրջակայքի ազգաբնակչությանը, թափանցում առաջավոր Ասիայի գրեթե բոլոր մեծ քաղաքները և տարեկան 500 քսակի էլ արտահանվում Դրիմ, Կոստանդնուպոլիս¹⁷³: Այնտեղ արտադրում էին «բեզ» անվանյալ բամբակյա գործվածքներ, որոնք «համբավյալ» էին ողջ Թուրքիայում: «Բայց այս սանջակի գլխավոր արդյունաբերությունը, — գրում է Վ. Քինեն, — ոստայնանկությունն է, որի ամենակարևոր կենտրոններն են Մերսինն ու Ամասիան»¹⁷⁴: Ամասիայի ոստայնանկների թիվը հասել էր 3000-ի, որոնց մեջ մեծ տեղ էին զբաղում վարձու աշխատանքով պարսպող կանայք և փոքրահասակ աղջիկները¹⁷⁵:

Այս մարդում էլ, Սեբաստիայի նահանգի բոլոր քաղաքները, դարի առաջին, առավել ևս երկրորդ կեսին, առաջնության դափնին զիջում էին Նվդակիային: Ղ. Ինճիրճյանը վկայում է, որ 1800-ական թվականներին քաղաքում կային «...ոստայնանկը, ջուլհակը, պասմանիք, և խաղախորդը կամ թալաղը, և ներկարարը մորթոց. աստ և անդ առաք է կարմիր կտալ, պասմա չիր, պասմա չեմպե և պողասի...»¹⁷⁶: Մասնավորապես յազմայի վաղեմի հայրենիքը Նվդակիան էր, Փոքր Ասիայի հնօրյա արդյունագործական կենտրոններից մեկը, որն այս գործվածքի պատրաստությունը երկար ժամանակ պահում էր իբրև մենաշնորհ և իր սեփական արտադրանքով ինքն էր մատակարարում բուլանդակ Թուրքիային: Թուֆաթի յազմա հորջորջված հոշակված այս կտորեղենը գործածվում էր իբրև «վարշամակ», հատկապես մահմեդական երկսեռ բնակչության «...գլխուն

¹⁷³ Ղ. Ինճիրճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 283:

¹⁷⁴ Vital Cuinet, tome I, p. 651.

¹⁷⁵ «Փոքր-Հայքի յիշատակներ», էջ 213:

¹⁷⁶ Ղ. Ինճիրճյան, Աշխարհագրություն, էջ 290:

դարդ կամ ծածկոց, սակայն բրիտանականներն ալ թիչ չէին գործածեր»¹⁷⁷։

Ֆրանսիացի նշանավոր հանապարհորդ Տուրնեֆորի վկայությամբ «Թողա՛տի նկարէն կտաւները ... պարսկահաններուն շափ գեղեցիկ չեն, ըսչց Մօսքօֆներն ու Խրիմի թաթարները անոնցմով կը գոհանան: Այս կտաւները նոյնիսկ Ֆրանսա կը բերուին, և ասոնց է որ մենք Արեւելյան կերպաս ... կրտենք: Թողա՛տ և Ամասիա այս օտարանքն շատ աւելի կը հայթայթեն, քան Երկիրի ամբողջ միացեալ մասը»^{17, 18}:

Ինչպես տեսնում ենք 18-րդ դարի վերջալույսին և 19-րդ դարի առաջին տասնամյակին, բայտ երկու հմուտ աղբյուրագետների, հատկապես ձեռագործական արհեստի մեջ, ողջ թուրքիայում մեկ, նույնիսկ եվրոպական շատ երկրներին թուրաթուր հայտնի էր նման իրավիճակը շարունակվեց ևս երեքից-չորս տասնամյակ և այնուհետև քաղաքը բռնեց հետընթացի ճանապարհը:

Սկերաստիայի պատմությունը շարադրելիս Անդրեաս Ազեբ-
սանդյւանը ձեռքի տակ ունեցել է մի ձեռագիր աշխատություն, որ-
տեղ ամփոփված փաստերը վերաբերում էին այս ժամանակաշրջա-
նին: Անդրադառնալով թուրքի տնտեսական դարգացմանը, վեր-
աբարադրելով մեզ համար անհայտ հեղինակի կարծիքն այդ մա-
սին, Ազեբսանդյանը գրում է, որ թուրքում «Գլխավոր արհեստ-
ներն են պատմաճիւղիւն 90—100 գործարան և 800—1000 գոր-
ծատուր, գօտեգործութիւն, որ ընդհանրապէս կանանց ձեռքով կը
լայ, պղնձագործութիւն, 50 խանութի մէջ կան 300 հայ վարպետ
և աշակերտներ...: Կը յիշէ (խոսքը ձեռագրի հեղինակի մասին
է — Հ. Ղ.) ևս հետեւեալները. ներկարարութիւն, ժամագործութիւն,
դերձակութիւն, աղաճիւղիւն (որ ատեն մը շատ ծաղկած էր),
կօշկակարութիւն, երկաթագործութիւն, դարբնութիւն, չիւանութիւն,
որմնագործութիւն, քարագործութիւն, խաղախորդութիւն, դանակա-
գործութիւն, ցփախագործութիւն, անաղագործութիւն, ոսկերչութիւն,
սափրիչութիւն, բրուպութիւն, արեթագործութիւն, զորագործու-
թիւն և խոհարարութիւն, որոնց մէջ նշանաւոր են հայք»¹⁷⁹: Այս բո-
լոր արհեստների մէջ առաջնակարգն ու հիմնականը մնում էին
պղնձագործութիւնը և գործվածքեղեւնի արտադրութիւնը:

177 Ա. Ա. Լյուդսկայա, Պատմություն Հայ Կաթարի, Հատոր Բ, Փահիր, 1937, էջ 1497:

178 «Պատմութիւն Եղեղիւի Հայոց», էջ 1265:

178 «Պատմութիւն եկեղեցւոյ Հայոց», էջ 1265:
179 Ա. Ն զ ր է ա ս Ա. դ ե ք ա ս ն դ ր ե ա ն, Պատմութիւն Սիւրբատիոյ, էջ 346:

Եվրոպացի ու հայ հեղինակների վկայությամբ Եվդոկիայի արհեստագործությունը միայն տարածականորեն չէր զարգացել, այլ խորացել էր, ստեղծվել էին մանուֆակտուրաներ, արհեստանոցները դուրս էին եկել ցեխային, համբարական սահմանափակ շրջանակներից, բնդդրվել թվաշատ աշակերտներ, ենթավարպետներ, գաղգաֆի առաջ շորած տղամարդու կողքին նստել էր կինը, իսկ սրան օգնողների գերն էին ստանձնել տնշափահաս երեխաները։ Օրավարձով աշխատող շափահասների ու երեխաների աշխատանքը շահագործում էին նաև պղնձագործական արհեստանոցներում։ Սակայն այդ երկար շտենց և մանավանդ գործվածքեղենի արտադրության ասպարեկում բուրժուական հարաբերությունների սպորադիկ ձևերը խեղդվեցին իրենց բներում։ Շուկայական մրցարշավում եվրոպական գործվածքեղենները, գործարանային էժանագին ապրանքները առևտրական հրապարակներից դուրս շարունեցին Եվդոկիայի արտադրանքը՝ ոչ միայն զրսի, այլև ներսի վաճառանոցներից։ Գների անկման, շահույթի պակասի պատճառով քաղաքի արհեստագործության այս ճյուղը առաջընթացի փոխարեն կուշ եկավ, կորցրեց նախկին ծավալը։

Ռուս ճանապարհորդ Վորոնեժսկոն 1840-ականներից առաջ է գնում Եվդոկիայի անտեսական վայրէջքը, գրելով, որ «...Թուքատը դադարեց փոքր Ասիայի և Անատոլիայի արևելյան մասի միջև միջ-նորդ լինելուց: Եվրոպական ապրանքների փոխարեն այն Կ. Պոլիս և մասամբ Զմյուռնիս է առաքում համարյա երկրամասի արտա-դրանքը միայն...»¹⁸⁰: Քաղաքի կուշ գալու, առևտրա-արհեստագոր-ծական դերի կորուստի պատճառը, նրա կարծիքով եվրոպական-կապիտալի ներմուտն էր՝ Թուրքիայի թե՛ եվրոպական և թե՛ ասիա-կան ներքնադավառները: Նույն կարծիքին են նաև հայ հեղինակ-ները:

1853 թ. համար ն. Սարգսյանը գրում է, որ «Վաճառականու-
թյան քաղաքիս ծաղկէր երբեմն և մինչդեռ Տաճկաստան չէ ճոխա-
ցեալ Եւրոպացի ձեռագործովք՝ նախնի տարազու վարէր, ի յարգի
դուլով նկարագրոշմ կտաւեղինաց նորա քնդ ամենայն Ասիա. այլ
ի դադարել գործածութեան նոցին, թէպէտ և ոչ իսպառ, աղօտացաւ
յայժ և նախկին շուք վաճառականութեան նորա, և հալոց պղնձոյն
էկթ մնաց նմա ի մխիթարութիւն...»¹⁸¹: Ուրեմն, դարի կեսին, իբրև

¹⁸⁰ В о р о п ч е н к о, Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, 1840, часть I, стр. 279.

¹⁸¹ Հ. ՆԵՐՍԻՍԻՉ, *Մարտիրոսի առաքելական գրությունները*, էջ 60—61:

Զիլեն արտադրում էր բրդյա ու բամբակյա, ինչպես նաև մետաքսյա «կառ», որն ուներ 10—17 արշին երկարություն, 7,5—12 արշին լայնություն և հիմնականում վաճառքի էր գնում Թևոդոսիա՝ ամեն մի կտորը արժենալով 3—4 սուրբի¹⁸⁹։ Զիլելի մանուֆակտուրաները գնալով շատանում էին, կախման մեջ գրվում վաճառականներից, կտորեղենն անմիջապես վերցվում էր արհեստանոցների տերերից, տեղափոխվում Եվդոկիա և Ամասիա, գունազարդվում, նոր տպա քրտահանվում Ռուսաստան։ Ուրեմն, միջնորդ վաճառականը այս կամ այն կերպ մասնակցում էր արտադրության պրոցեսին, կտորեղենը տանում էր ուրիշ քաղաքներ ձեռավորելու, երբեմն էլ ձեռքով և հետ միայն հանում շուկա։ Սակայն դա միայն Զիլելում էր։

Արևմտահայ արհեստագործության բնագավառում, միջնորդարի համեմատությամբ, դարի առաջին կեսին առաջացել էին մի շարք նոր ու հատկանշական երևույթներ։ Նախ հումքի բազայի մոտ լինելու, վաճառահանման շուկաների հետ կապված՝ միջնորդ, հարստացող առևտրականների թվազրահում, գնորդների պահանջարկով, պետության ուղղակի ու անուղղակի միջամտությամբ, արհեստատեղակների մեջ խմբավորում էր կատարվել, ոչ միայն ըստ ճյուղերի, այլև ըստ քաղաքների։ Այստեղ խոսքը մանր, փոշիացած, դուր տեղական կարիքները բավարարող արհեստագործների մասին չէ, այլ այն արհեստատեղակների, մանուֆակտուրաների որոնց հոշակը ճեղքում էր դավառական սահմանափակությունը, դուրս գալիս քաղաքների անձուկ շրջապարիսպներից և մտնում համաթուրքական, նույնիսկ համաեվրոպական առևտրական շրջապարակները։

Նախորդ էջերից պարզվեց, որ արևմտահայ բոլոր քաղաքներն ունեին արհեստագործության բազմաթիվ ճյուղեր, սակայն գրանցից միայն մեկը կամ երկուսն էին հոշակված գրում։ Ակնհայտ դարձավ, որ պղնձագործության արհեստը տարածված էր երկու տասնյակ քաղաքներում, սակայն արտահանման մենաշնորհը մնում էր Եվդոկիային, Կարինին, Երզնկային։ Ոսկերչության հայրենիքը՝ Վանն էր։ Տեքստիլագործության կատարելագործված արհեստների ճյուղերը համակենտրոնացել էին Սեբաստիայում, Ամասիայում, Մալաթիայում, Ուֆայում, Կյուրինում, Կարինում։ Բրդյա գործվածքների պատրաստումը վերապահվում էր Մառաշին, Կարինին, Հանքին։ Ուրեմն, արհեստագործության ճյուղերը դարձնեմուն համախմբվել էին ըստ քաղաքների, առաջացնելով մի պրոցես, որը

գնալով ավելի էր խորանում, քանի որ եվրոպական ապրանքներին հերմոսի ռոսքի ուժեղացման պատճառով հարկադրական պահանջներ էր առաջանում կատարելագործումներ անել ձեռագործության ասպարեզում, դիմագրավել մեքենայի հրաշքին։ Փոշիացած, պատահական արհեստավորներն անմիջապես դուրս էին շարվում հրապարակից, վերածվում օրավարձու մշակների, բռնում պանդխտություն ցույց կամ վերադառնում երկրագործության։ Հանափությունների և մանուֆակտուրաների մեջ խմբված արհեստավորները, իհարկում կույզ գալով, երբեմն էլ գործիքների, ներկերի, արտագործների ձեռք փոփոխվում, շարունակում էին տնտեսական պայքարը, ճիգեր անում, եթե ոչ առաջընթացի, ապա առկա իրավիճակի հարատևելուն։

Նոր, ակնառու երևույթներից էր և այն, որ միևնույն ապրանքի վրա թափված աշխատանքը բաժանվում էր, տրոհվում տարբեր քաղաքների միջև¹⁹⁰։ Այսպես, օրինակ, պղինձը հանվում էր Արղանա-Մազենի և այլ հանքերից, հալվում Եվդոկիայի Ղալ-Նանե կոշված պղնձահալ հնոցներում, վերածվում պղնձյա կիսամշակ գնդերի, առաքվում Անդլիա, մշակվում, դարձվում պղնձյա ձողեր կամ թիթեղներ, վերադարձվում Թուրքիայի ամենատարբեր քաղաքներ։ Պղնձագործները պատրաստում էին տարբեր տեսակի անոթներ, կաթսաներ, տեղում մաքրում և օգտագործում։ Դրսի շուկաներում վաճառվող պղնձյա ամանեղենները երկրի ասիական գրեթե բոլոր քաղաքներից բերվում էին Եվդոկիա, մասամբ արտաքնապես ձեռվորվում, անագապատվում, սպիտակ փայլ ստանում, նոր միայն արտահանվում։ Այս պրոցեսը ավելի էր խորացել գործվածքեղենի արտադրության մարդում։

1830-ականների վերջերին, ըստ ռուսական «Մանուֆակտուրա և առևտուր ժուռնալի» հաղորդագրության¹⁹¹, Ամասիայում և Մալաթիայում արտադրվում էր մեծաքանակ բեզ կամ բոգազ կոշվող բաճկոնացու կտորեղենը։ Արհեստագործների ձեռքով արտադրանքի մեծ մասը ներկվում ու վաճառվում էր տեղական շուկաներում։ Սակայն դա փոքր քանակ էր կազմում։ Վաճառականների պատվերով, առանց գունավորման, հիմնական արտադրանքը հանձնվում էր իրենց, սրանք էլ տանում էին Հալեպ և Եվդոկիա, ներկել տալիս հոշակավոր ներկատուն-բոյախանաներում, ապա տեղափոխում Մոսկու, տալիս բաժանիկների տպահանման, զարդանկար-

¹⁹⁰ А. Д. Новичев, стр. 89.

¹⁹¹ «Журнал Мануфактур и торговли», 1839, часть 2, стр. 325.

ման, երբեմն էլ ձեկու և բաճկոնների վերածկու, ապա նոր հա-
նում երկրի ու զրաի առետարաշրայարակները, վաճառում թանկ
գներով, ստանում անհամեմատ բարձր շահույթ: Աստուր և բոր-
լան զործում էին Զիլեյում, ապա գնորդ-վաճառականների միջոցով
ձեավորման էին անգլափոխվում Ամասիա և Եվգոկիա: Ուրեմն, ար-
տադրանքի վրա թափված աշխատանքի բաժանում էր եղել նաև
բստ քաղաքների, որը ազդարարում էր կապիտալիստական արտա-
դրահարաբերությաննների արշալույսը՝ արեմտահայ արհեստագոր-
ծության անդամատանում:

ժամանակաշրջանի բնդհանուր հետամնացության մեջ, որոշ քաղաքներում և արհեստագործության որոշ ճյուղերում տեղի էր ունեցել վաճառականական կապիտալի սատիճանական վերածումը արդյունաբերականի, գործավոր-սեփականատեր արհեստավորի փոխանցումը վարձու բանվորի: Նախորդ էջերում տեսանք, որ մի շարք քաղաքներում մանածահուժքը տալիս էին վաճառականները, պահանջում պատրաստի արտադրանք, դիմացը վճարելով միայն աշխատավարձ՝ օրավարձ, եթե արհեստանոցներն իրենց հսկողության տակ էին, գործավարձ, եթե արհեստավորները բանում էին տներում: Ճիշտ է նկատվում, թե հումք վերցնող ու աշխատավարձով աշխատող գործավորները հիմնականում նստած էին սեփական հարկի տակ զրված զաղզահների առաջ, որոնց բանեցմանն օգնում էին նաև քնտանիքի մյուս շափահաս ու անշափահաս անդամները¹⁹²:

Վերոհիշյալ պրոցեսն ավելի էր խորացել նվազեցնելով, այն էլ գործվածքեղենի արտադրության բնագավառում: Անդրեաս Աղեք-ճանդրյանը նվազեցնելի մասին գրում է, որ դարակեսի թորատն ուներ բաժնաշխույթյան 90—100 «գործարան», որտեղ աշխատում էին 800—1000 գործավորներ, պղնձագործական 50 խանութ, 300 հայ վարպետներով ու աշակերտներով¹⁹³: Սակայն այստեղ արհեստանոցների մեծաքանակությունն ու ամեն մի հարկի տակ միջին թվով 6—10 գործավորների հավաքվելը չէր միայն կարևորը, հատկանշականը, այլ այն, որ արհեստավորը կախման մեջ էր ընկել գնորդ-վաճառականից և փաստորեն վերածվել «օրողչեքով» աշխատող վարձու բանվորի:

Եվ ինչպե՞ս կարող եմ ես հասնել իմ հայրենիքին՝ Երևանին, որտեղ եմ ապրում և որտեղ եմ ունենում իմ հայրենիքի համար անհրաժեշտ բաները։

192 Ա. Հ ա մ ր ա ր յ ա ն, Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 186—187; 193 Ա. Հ ա մ ր ա ր յ ա ն, էջ 346;

193 Տե՛ս «Պատմություն ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ», էջ 346:

Հայ արտադրող վաճառականների ձեռքին է: Սրանք «Ուլած քանակութեամբ հում նիւթ Եւրոպայից ներմուծելով՝ տալիս են վարպետ-ձեռնարկողներին և սրանք ցանկացած թուով գործաւորներ վարձելով՝ ապրանքը արտադրում են: Իւրաքանչիւր վարպետ-ձեռնարկող ունի 30—40—50 մեծ ու փոքր գործաւորներ. սրանց ձեռքի տակն է, սրանց աշխատանքովն է, որ ջնջիկի նման հում նիւթը դառնում է այն նկարէն հազման, որ յայտնի է «Թողատի հազմա» անունով, որ ամբողջ Թուրքիայի մէջ իր մրցակիցը չունի՝ զեղեցկութեան և նրբութեան տեսակէտից»¹⁹⁴: Միաժամանակ հիշատակվում է, որ արհեստագործ-վաճառականները ջանում են խաբել գործավորներին, նրանց օրավարձից կոպեկներ են կտրում և այդ միջոցն օգտագործելով հարստութիւն են դիզում¹⁹⁵:

Բրուսս քաղաքի մետաքսագործները հայերն էին: Ըստ Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարլ Տեքսիեի 1830-ականների վերջերին «Բրուսսյի փառք կազմող մետաքսի արդյունաբերության մեջ խոշոր ֆարրիկաններ չկային: Բանվորները, ինչպես Լիոնում, աշխատում էին սոնկրում: Կամառջիկերը — արդյունագործ-վաճառականները կշռված մետաքսը տալիս են նրանց, որոնք մշակված մետաքսը վերադարձնում են տականքների հետ միասին»¹⁹⁶: Եվ այսպես, ինչպես մյուս նրկերներում, այնպես էլ դարի առաջին կեսի Թուրքիայում, մանր ապրանքարտադրողների մի մասը կախման մեջ է ընկնում առևտրական կապիտալից, վերջինիս համար հնարավորություն ստեղծելով մոտիկ ապագայում արդյունաբերական կապիտալի վերածվելուն:

Վ. Ի. Լենինը խոսելով նման պրոցեսի մասին, բացատրում է, թե առևտրական կապիտալը արդյունաբերականի ներաճման ճանապարհին¹⁹⁷, իր ներկայացուցիչների ձեռքով առևտրական պատ-
րաստի հումքը բաժանում է գործավորներին, ստանում սպրանք-
ներ, որի զիմաց վճարում է միայն աշխատավարձ։ Այս դեպքում
«Տնայնագործը de facto վարձու բանվոր է դառնում, որը ստան է
աշխատում կապիտալիստի համար. մեծագնորդի առևտրական կա-
պիտալն արդյունաբերական կապիտալ է դառնում այստեղ»¹⁹⁸։
Այս բնութագրումն անմիջապահորեն վերաբերում է վերոհիշյալ քա-

194 «Փոքր-Հայրի փշատակներ», էջ 235:

195 Նույն տեղում:

196 Sarl Teksie. Կշմած աշխատողներ, էջ 221:

197 Այս մասին տե՛ս Գ. Հ ա մ բ ր յ ա ն, Աղբարային հարաբերություն-
ները..., էջ 187:

198 Վ. Ի. Լեւոնիս, *Նոկեթը*, համար 3, էջ 466:

դարձնելու հատարված պրոցեսին: Մտեղան ընդհանուր քաղաքային կյանքի համեմատությամբ, սրանք օպիսներ էին լայնատարած անապատներում, կապիտալիզմի նորավառ ճրագներ ասիական Թուրքիայի ֆեոդալական տնտեսության մեջ, ճրագներ, որոնք ավելի էին բացավառվելու, բռնելու լայն տարածություններ, խորանայու դարգացման մակարդակով դարի հաջորդ՝ երրորդ քառորդին, ետթանգիմայան ժամանակաշրջանում: Ուրեմն, 19-րդ դարի առաջին կեսին արևմտալայ, առավել ևս Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները հիմնականում մնում էին խաբսխված ֆեոդալական արևմտակարգի վրա, չնայած որ արդեն առաջացել էին զարգացած մանուֆակտուրային վերահիշյալ ձևերակալությանները, նույնիսկ ժամանակի առումով մի քանի խոշոր գործարաններ, որոնց հիմնադիրները, անօրինոգներն ու գործավարները հայերն էին՝ եվրոպացիների ու փոքրաթիվ թուրքերի մասնակցությամբ:

Թուրքական սուլթանները, առանձնապես դարի առաջին կեսին, հալ ամիրաների ձեռքերով կառուցել էին տալիս երկրի գրեթե բոլոր խոշոր գործարանները: Մայրաքաղաքում և արևմտահայ գավառներում տեղադրված այդ գործարանները պատկանում էին կամ պետությանը, կամ էլ կառուցողներին: Արքունի փողերանոցի տնօրեն Հակոբ Չելեպի Տյուլյանը, սուլթանին համոզելով՝ Անգլիայից տեղափոխեց շոգեմեքենաներ, Կ. Պոլսում հիմնեց գրամահատ գործարան և սկսեց կարել սակյա ու արծաթյա դրամներ՝ «բարեձև և բաւ արժողութեան ... դրամոցն անգղիացոց»¹⁹⁹:

Երաժարայի ծովեղերին կառուցվեց արքունի վառողարանը, մի խոշոր գործարան, որը Մահմուդ 2-րդի կողմից 1826 թ. հանձնվեց Տառյան Առաքելի անօրինությանը և միացվեց վերջինիս տնօրենի մյուս անդամների կողմից 1795 թ. հիմնված վառողի գործարանին²⁰⁰: Արդուլ Մեջիդը Հովհաննես Տառյանին լիազորեց վելի էֆենդի մարգագետնում կառուցել կալսերական բաժնախանութ կերպասագործարանը և ֆեսի գործարանը, ինչպես նաև Չելթուն Բուռնի զինագործարանը: Այս գործարանների ինժեներները հրավիրվում էին Անգլիայից, իսկ գործավոր-բանվորները Կ. Պոլսի հայ ու հույն արհեստավորներն էին: Կամավոր, հաճախ էլ բռնությամբ սրանք ներգրավվում էին արդյունաբերության մեջ, արտադրանքով զինում, հանգեծավորում բանակն ու նավատորմը: Մայրաքաղաքի

Դավաֆյանները տեղում նավաշինության մասնավոր ու ընդարձակ գործարան ունեին, իսկ գործարանատերերը միլիոնի հասնող հարստություն, նույնիսկ անձնական շոգենավ²⁰¹:

Կեսարացի Սարգիս Գալֆան, Կուզունճակի մեջ 1829 թ. հիմնում է յազմայի գործարանը, իսկ քիչ անց Գասարճյան եղբայրները բացում են Կալսերի շիրաւ գործարանը: Մկրտիչ Պառուրյանի բերած տվյալներով Գասարճյան եղբայրները «...մեծ խանդավառությամբ կը լծուեն գործի, և այնպիսի զգալի զարկ մը կու տան որ՝ քանի մը տարիներու մէջ 300—350 թեղկահ կը բանի 400—500 բանուրներով, թէ Պոլիս և թէ բոլոր գաւառները մասնաճիւղեր բախարւով արտաձուլեն կընեն, ամէն կողմէն հաշկուած էր Գալսերի-Չիթարը, Գասարճեան եղբայրը գործատուներ՝ ուր մօտաւորապէս 3 հազարի մօտ հողիներ կապահովէին իրենց ապրուստը»²⁰²:

Ոչչ Թուրքիայով մեկ իր գործարաններով հայտնի էր Նիկոմեդիա հայտնակ քաղաքը: Այստեղի գործարանները պատկանում էին սուլթանական կառավարությանը: Ամենահինը կալսերական մահուղագործարանն էր, կառուցված Մահմուդ 2-րդի օրով՝ 1836 թ., Հովհաննես Բէյ Տառյանի հսկողությամբ, Նիկոմեդիայի հարավարեւելյան փեշին, Ասլանբեկին կից հարթության վրա²⁰³: Հովհաննես Տառյանը նույն թվականին հիմնեց Հրեբեկ կալսերական շուխալի գործարանը: «Չուխալի թագաւորական գործարանը, — գրում է «Հայաստանը». — որ իզնիմիտու և Պեղչեճիզու մէջտեղ շինուեցաւ, այն կողմերու հեռաւոր բնակիչներուն անգամ թէ մատուր կրքութեան և քէ ապրուստի շատ մեծ օգուտ բրաւ են...»²⁰⁴: Գործարանը ղեկավարում էր հայ ամիրան, անգլիացի ինժեների օգնությամբ: Բանվորները հայեր ու հույներ էին: Մեքենաները բերված էին Անգլիայից, օգտագործվում էր ջրի ուժը՝ շարժիչը գործադրության մեջ դնելու համար: Սկզբում տարեկան արտադրվում էր 25.000 արշին մահուղ, որով հանգեծավորվում էր թուրքական բանակը: Գործարանը փակվեց Ղըիմի պատերազմի տարիներին, սակայն ոչ ընդմիջաւ:

Գործարանների հիմնումից ու դերձագրությունից հետո նրանց կատարելագործումը, նոր մեքենաներ հայթայթելը, արդյունքի

201 Մե ս ր ո վ ր վ ա ր գ ա պ ւ տ Տ է ր-Մ ո վ ս ր ւ ան ց, Ուղեորութիւն S. S. Մկրտիչ վեհ, Կաթողիկոս Ամենայն հայոց, 1894, էջ 59:

202 «Գաղութահայ տարեգիրք», Ա տարի, 1939, Պոքրէշ, էջ 153:

203 Մ ր ւ ա ո Գ ա ս ա պ ւ ա ն, Հայերը Նիկոմեդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 191:

204 «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1847, Բ տարի, սեպտեմբեր, № 13:

199 Հ. Ղ ւ ո ն զ Մ ա ր գ. Ա լ ի շ ա ն ւ ա ն, Քաղաքական աշխարհագրութիւն 1853, Վենետիկ, էջ 384:

200 Նույն տեղում, էջ 392, տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, Ֆանդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, թերթ 126:

ալիկացման հոգսերը ևս բնկած էր ոչ թե թուրքերի, այլ Հովհան-
նես Տաալանի ուսերին: 20-ականների վերջերին նա մեկնեց Եվրո-
պա, ևզավ Ֆրանսիայում, Անգլիայում, ծանոթացավ մեքենայական
աշխարհի հրաշքներին և սկսեց ներմուծել կատարելագործված ու նոր
մեքենաներ²⁰⁵: 1842—1847 թթ. հալ ամիրան Եվրոպայից մեքենա-
ներ բերեց ու նորոգեց Պեյքուլի Խաղախորդի, Զեյթուն—Բուռնի եր-
կաթագործարանը²⁰⁶, իսկ 1844 թ. նոր զազգահներ փոխադրեց նիկո-
մեդիա: Արդու Մեշիդը 1847 թ. այցելում էր պետական գործարան-
ները: Նրան զարմանք պատճառեց Զեյթուն Բուռնի, «Արքունի տպա-
րանի», բամախանների և վառողարանի վերակազմումը, աչնտեղ
աշխատող մեքենաները: «Արշալոյս Արարատեան»-ի հազորդա-
գրությամբ, սուլթանը «...ամսույս 23-ին Այի Սթիֆանո գեղը գնաց
Զեյթուն Պարնուն հաստատուած Երկաթ ձուլելու գործարանը տես-
նելու համար, որտեղ 200 ձիու ուժ ունեցող շոգեբարըը մեքենայ մը
կը ձուլուի և ուրիշ մեծամեծ գործիքներ»²⁰⁷:

Տառյան Հովհաննես ամիրայի որդի ներսես կոստովը «...առաջինը կղաւ, որ երկաթէ ճանապարհ մը շինեց Տաճկաստանի մէջ»։ Նրա ջանքերով ջրհան մեքենա ստեղծվեց, որով արագությամբ ջուր էր քաշվում ջրհորներից և թեթևացնում մարդու աշխատանքը²⁰⁸։

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին կեսին, Ֆեոդալական Թուրքիայի հտամնաց տնտեսակարգը հեղբեր է ապրիս: Արհեստագործության մարդում՝ հվրոպական էթանագին ապրանքների հոսքի պատճառով ու նրա հարվածների տակ այն քայքայման հանապարհ է բռնում, միաժամանակ և առաջանում են մանուֆակտուրային ձևանարկություններ, նույնիսկ մեկ տասնյակի հասնող, ժամանակի առումով, կատարելագործված մեքենաներով դինված գործարաններ: Դժբախտաբար այդ գործարանները պետական սեփականություն էին և տակավին հնարավորություն չէր ստեղծվել արդյունաբերական բուրժուազիայի առաջացմանը, չնայած կային սահմանափակ թվով առևտրա-արդյունագործական բուրժուաներ, որոնք ոչ միայն առանձին դաս չէին կազմում, այլև լծված էին սուլթանական կառքին, «գոհ իրենց վիճակից», դրամ շահելու տենչից կուրացած՝

205 «Ընդարձակ օրացույց աղգային հիւանդանոցի», 1900, Կ. Պոլիս, էջ 145:

206 ՏԽ՝Ո ՍՍԶՄ ԿՊՈՊԿ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, պորժ 155, ընթրթ 127 և 128-ի ծանոթակրութիւնը:

207 «Արշալույս Արարատահան», 1847, 30-րդ մայիսի, № 286, տե՛ս նաև նույն տեղում, 1848, 3-րդ սեպտեմբերի, № 319:

208 Նույն տեղում, 1848, № 307, 19-ր մարտի:

բնավ չէին մտահոգվում պետութիւնն անկախութեամբ ընդդիմադիր դիրք
բռնելու մասին: Գերագոյն ցարական հայերից ու հույներից բաղկացած
այս արդյունաբերող-գրամատերերը ծվարել էին սուլթանի նստա-
վայրում կամ Արեւմտյան Հայաստանից դուրս թուրքահայ ալ-
գաղթօջախներում, Փոքր Հայքի հայաբնակ քաղաքներում: Կտրված
հայրենիքից ու ժողովրդից, անհաղորդակից նրա վշտերին ու տա-
ռապանքներին, սրանք գերագասում էին կապվել Եվրոպայի հետ,
դրանով իսկ հարստութիւն դիզել, քան Հայաստանում խաբսիվել,
երկիրը դարգացման բուրժուական մակարդակին բարձրացնել, ժո-
ղովրդին լուսավորել ու ազգային-ազատագրական պայքարի հա-
նել: Ուրեմն, երկրի տնտեսական հետամնացութեան, բուրժուա-
զիայի տակավին ընդդիմադիր դաս չձևավորվելու հիմնական պատ-
ճառներից մեկն այն է, որ դարի առաջին կեսի արեւմտահա-
յոց կշանքում բացակայում են համազգային բնույթի ազատագրա-
կան շարժումները, նույնիսկ ապագա այդ շարժումների գաղափա-
բարանութեան կաղապարումը:

[illegible]

Նախ դժվար է պարզել սրանց ճշգրիտ քանակը, քանի որ բա-
ցակալում են վիճակագրական տվյալներ։ Կան միայն անցորդների,
ուղեգրողների հզանցիկ, առանց խորանայու արված հատուկենտ-
դիստոլոթյուններ։ Նովիւի բերած տվյալներով 1830-ականներին
Անգորայի (Անկարայի) մահուդագործն օրական ստանում էր 1,5
դահեկան, Բրուսայի գործող արհեստավոր բանվորը կարող էր

209 *SL'и* А. Д. Н о в и ч е в, стр. 95.

18-րդ դարի մայրամուտից միջնորդ այդ վաճառականների մի ստվար խումբ մշտական բնակություն էր հաստատել Լիվոռնոյում, Մարսելում, Մանչեստրում, Հոլանդիայում, Վենետիկում, Ամերիկայում²¹⁵։ Նրանց մի մասը որդեգրվում էր այդ պետություններին, հաճախ ընդունում վերջիններիս զավանսները։ Դրաի հետ կապված, ավելի օտարին, քան սեփական հայրենիքին ու ժողովրդին ծառայող կոմպրադորական բուրժուազիան և՛ այս, որը զրամատիրության աշխարհն ընկած, ոսկի զիզելու անհաղ ախորժակով ծառայում էր նրան, ով կնպաստեր իր գործարքներին, որդեգրվում այն պետությանը, որից շահ կստանար։ Հայ կոմպրադորները առևտրական հնարավորություններ, գործելու բնագործակ ասպարեզ ունենալով, Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական, առավել ևս քաղաքական ճակատագրով հետաքրքրվում էին այնքանով, որքանով ապրանքներ կստանային կամ տեղական հանձնակատարների միջոցով ապրանքներ կվաճառեին այստեղ։

Մինչև 1830-ականները Թուրքիայի վաճառաշահ առևտուրը հիմնականում ցամաքային էր²¹⁶ և երկաթուղիների բացակայության պատճառով քարավանային առևտրի կերպարանը ուներ։ Հետևաբար՝ նեղ էր նրա շառավիղը և սերտ կապեր չուներ զավառի հետ։ Մեծահարուստ կոմպրադորները, Արևմտյան Հայաստանից ու հայտնակ նահանգներից արտահանվող ապրանքները քարավաններով տեղափոխում էին Պարսկաստանի վրայով, կապվում Բաղդադի ու Բասրայի հետ։ Տիգրիսի ու Եփրատի վրայով, Կասպից ու Սև ծովերով նրանք ապրանքներ էին փոխադրում Տրապիզոն, Ղրիմ, Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա և այնտեղից՝ Եվրոպա²¹⁷։

Առևտրի այդ շառավիղը այսպես է գծել Ֆ. Էնգելսը. «Կ. Պոլիսը և հատկապես ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը հանդիսանում են ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թուրքեստանի քարավանային առևտրի գլխավոր շուկաները։ Եվ այդ առևտուրն արագորեն աճում է. ...իր դիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի է համակերպված այդ առևտրին, քան որևէ այլ կետ։ Նրա հետնախորքի վրա գտնվում է հայկական բարձրավանդակը, որն ավելի մատչելի է, քան սիրիական տափաստանները և բավականաչափ մոտ է գտնվում Բաղդադին, Շիրազին ու Թեհրանին։ Վերջինս արանդիտային շուկայի դեր է կատարում

Նիվայից ու Բուխարայից եկած քարավանների համար։ Մանչեստրի բիրժայում կարելի է ականջադրեն տեսնել, թե որքան ուժեղ է զարգանում այդ առևտուրը և Սև ծովի առևտուրն առհասարակ...»²¹⁸։

Այսպիսով, Թուրքիայի հայ զաղթօջախներում առնականանում էր Եվրոպային կապված կոմպրադոր-առևտրականների դասը, որն իր խնայած գումարները մուծում էր արտասահմանյան բանկերը, փաստորեն շրջանցում էր կայսրության մեջ տիրող անիշխանությունը։ Նեղվելով երկրում սրանք խուսափում էին սուլթանական կարգերը փոխելու հեռանկարից և զիմադրական պայքարի փոխարեն հանգրվանում էին արտասահմանում։ Մի վարքագիծ էր այս, որ նրանց զրկում էր աղգային նկարագրից և ի վերջո դարձնում եվրոպական կապիտալի կամակատարներ։

Ի հակադրություն սրանց, Արևմտյան Հայաստանում հետզհետե առաջ էին գալիս տեղական հումքով սնվող, հայրենի արտադրանքի վաճառքով պարապող զավառահայ վաճառականներ, մանր ու խոշոր առևտրականներ, որոնք դառնում էին զավառահայ արտադրողների աղգային շահախնդրությունների զսպանակողները։

Արևմտյան Հայաստանի առևտուրը կատարվում էր քաղաքներում, գերազանցապես փաշայանիստ մեծ շահաստաններում։ Մինչև դարակեսը՝ գերերեջական սիստեմի վերացումը, առևտրի տեսակետից էլ, երկիրը մասնատված ու խմբավորված էր ըստ տնտեսական շրջանների։ Այդ խմբավորումը պետությունը չէր կատարել, այլ անիշխանական կարգերը։ Վաճառաշահ առևտուրը ծաղկել էր այնտեղ, որտեղ քիչ թե շատ հնարավորություններ կային, կորցրել իր նախկին երանգը՝ քրդահպատակ շրջաններում՝ հարավային Հայաստանում։

Նկատվում է, որ հովտատերերի ստեղծած անիշխանության պատճառով քրդահպատակ հայկական շրջաններում առևտուրը ոչ միայն չէր աշխուժանում, այլև անկում էր ապրում։ Երբեմնի վաճառաշատ Բաղեշը, Մուշը, Բայազետը, Վանը, Տիգրանակերտը այլևս չունեին հայ վաճառականների, ավելին՝ հայ աղգաբնակչության քանակն ու որակը։ Բացի Տիգրանակերտից մյուսները վերածվում էին զավառական ավելի հետամնաց վայրերի, սահմանափակում առևտրական մյուս հրապարակների հետ ունեցած կապերը, բավարարվում տեղական արտադրանքի վաճառքով կամ անցորդ քարավանների հանգրվան տալով, նրանցից դնած ապրանքների իրացմամբ։

²¹⁵ Ղ. Ին Է Ի Ե Կ Ե Կ Ե Կ, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 46։

²¹⁶ Տե՛ս «Թուրքահայոց հին վաճառականությունն և վաճառականը», էջ 16։

²¹⁷ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (ՌԱՔԱ), Գլխավոր արխիվ 1—9, գործ 13, մասն 15, թերթ 1—2։

²¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IX, стр. 384.

գրատը միայն մեկ տարում ընդունել էր Թուրքիայից եկած 175 վաճառաբեր նալ, որոնք առափնել էին 303,43 հազար արծաթ ոտրլու ապրանք, իսկ Ղրիմից գեպի կայսրություն էին ուղևորվել 230 վաճառանալ, 262 706 արծաթյա ոտրլի գումարի ապրանքներ բարձրած²²⁴:

Նրանք արտահանում էին Հայկալի փառչաճ, ոսկեղաջ մետաքսյա կտորեղեններ, Դամասկոսի մետաքսյա և բամբակյա գործվածքները²²⁵, Մարաշի, Կարինի բրդյա արանները, Մեքաատիայի, Կեսարիայի մեծագիր ու փոքրիկ, բայց զեղեցիկ ձևավորված գորգեր, թաշկինակներ, լուսամուտի վարադույրներ, Բաղեշի ոսկեթել մետաքսյա դիպակներ: Ռուսաստան արտահանած արդյունաբերական ապրանքների մեջ հայտնի էին Արզվիների և Նրզնկայի ղուժաշը, Վանի, Կարինի, Մարաշի ալաջան, Տրապիզոնի մահուղը, ֆեսները²²⁶ և այլն:

Հալեպի փարչալի տասը արշինը Ռուսաստանում վաճառվում էր 300—1200 ղուրուշի, գեղեցիկ ձևավորված մետաքսյա բարակ կտորեղենի մեկ արշինը՝ 50—100 ղուրուշ, հաստ մետաքսաթել գործվածքների արշինը՝ 10—20 ղուրուշ: Գորգերն ունենին 2,75—3 մետր երկարություն, 1,5—1,75 մետր լայնություն, գեղեցիկ ձևավորում և վաճառվում էին 180—300 ղուրուշ արժեքով: Ակնհայտ է, որ Հայաստանից ու հայաբնակ նահանգներից արտահանվող ձեռքի արտագործվածքները հաջողությամբ վաճառվում էր դրաի շուկաներում, ծառայում ոչ միայն օտար գնորդների կարիքներին, այլև ռուսական շատ քաղաքներում նմուշ դառնում:

Արտահանվում էին նաև տորոն, ծխախոտ, բամբակ, խեժ, բուրդ, մորթիներ, մեղրամոմ, շաքարած մրգեր, քնկուղենու կոճղեր, հացահատիկ, խեշոր և մանր եղջերավոր անասուններ։ Ներմուծում էին երկաթեղեն, շաքար, քարյուղ, ռառ, շիթ, մահուղ, ապակի, թել, արհեստագործական ու գյուղատնտեսական գործիքներ²²⁷, ալյուր, ոգելից խմիչքներ, մշակված ծխախոտ։ Տեղական արտադրության մի մասի հետ ներմուծած ապրանքները վաճառում էին հայկական ու հայաբնակ քաղաքներում, նույնիսկ հեռավոր գյուղերի խանութներում։

Իբրև առևտրի խոշորագույն կենտրոն, տարանցիկ առևտրական ուղիներ հանգուցող, եվրոպական ու ասիական ապրանքներ մթն-

224 Նույն տեղում, էջ 120:

225 ՎՍՍՀ Կողմը, ֆունդ 11, ցուցակ 1, գործ 1986, թերթ 4—7:

226 նույն տեղում, թերթ 10—11:

227 վ. Պ ա Ր ա ա մ յ ա ն, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 172:

բող, անցորդ տուհարականներին հանգրվանելու հնարավորություն
ընձեռող, վաղուց ի վեր հռչակված քաղաքը Կարինն էր, որը դարա-
սկզբին գրեթե ողջ Հայաստանի տնտեսական կենտրոնի, համադ-
րային շուկայի դեր էր ստանձնել: Ի տարբերություն Արևմտյան Հա-
յաստանի մյուս քաղաքների, Կարինի առևտուրը սեղոնային չէր:
Կլոր տարին 6 խոշոր, 20-ից ավելի մանր շուկաները²²⁸, 50-ի հաս-
նող խաները, 1500 խանութները լիքն էին ապրանքներով: Ամեն
ամիս ուղտերով անցնող, Թորատից եկող ու Թավրիզ անցնող քա-
րավաններ կային այնտեղ²²⁹:

[illegible]

Կարինի վաճառականները կրելով իշխան, աղա-պարոն, պա-
րոն-տեր, մահաւետի պատվանուններ, տվել էին մինչև 100 հազար
ռուբլի հարստություն դիզած, շքեղ ապարանքներ, պալատներ ու
ամրացումներ ունեցող աշխարհի ներկայացուցիչներ, որոնց ան-
ձամբ ճանաչում էին սուլթանն ու շահը, ռուսական կայսրն ու
անգլիական թագավորը: Ի տարբերություն վանեցի խնայող ու ժուժ-
կալ վաճառականների, կարնեցի հայ հարուստ առևտրականները
կալ վաճառականների, կարնեցի հայ հարուստ առևտրականները
«վայելող էին», առատաձեռն նվերներ տալով պատրիարքին, կա-
թողիկոսին, առաջնորդին, մտահոգվում էին աղզի ճակատագրով:

228 *Prunella h. l.* *Prunella l.* *Prunella l.* 188—192:

228 Քաղաքի մեջ ձևավորվել է համայնական կոմիտե, էջ 180—181:
229 ՌԷՓԱ, Գլխավոր արխիվ, ցուցակ 8, դրոշմ 13, մասն 15, թերթ 2—3:
230 Մանկության համայնական կոմիտե, էջ 181: Հատկապես էջ 284:

229 ՌԱՔԱ, Գլխավոր արտիվ, ցուցակ 8, գրք 10,
230 Հ ա վ հ. Հ ա կ ու բ յ ա ն, Ուղեգրություններ, հատոր 9, էջ 284:
Հ ա կ ու բ յ ա ն, Սոցիալական-հասարակական գիտությունների մանկագիտության
բաժնի տնօրեն, Կոմիտասի պատվով, 1967 թ. հունիսի 15, Երևան:

230 Հ ո ղ Ն. Հ ա կ ո բ Յ ա ն, Ուղեգրություններ, Կապույտ Գրք. 17, էջ 63:
231 Պ. Ի ն ճ Ի ճ Յ ա ն, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 63:

հանքերը, կաղմակերպում պղնձի, ձեռագործ արհեստների վաճառ-
քը, դիվում հարստություն, որոնց «մսկին ու արծաթ, մարգարիտն
ու ադամանդ, պերճանքն ու զարդ, ծառայք և երիվարք համրանքով
չեն եղած»²³⁴, փոքր-ինչ շտիպականցրած, արձանագրում է Գ. Սըր-
վանձախանցը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին Արևմտյան
Հայաստանի թուրքաշատակ շրջանները և Փոքր Ասիայի հայա-
բնակ քաղաքները առևտրի տեսակետից դեռևս չէին քայքայվել:
Սակայն արձանագրելով այս, չի կարելի մոռանալ, որ առևտուրը
զարգացած էր ֆեոդալական Թուրքիայի նախորդ շրջանի համեմա-
տությամբ, իսկ վաճառականությունը դրվում էր բաղմաթիվ արգե-
լափակոցների մեջ: Երկրի կապիտալն ու կապիտալատերերը գտնը-
վում էին անապահով իրավիճակում, ղուրկ անձի ու գույքի ան-
ձեռնմխելիության երաշխիքից: Երկրի համար ողբերգական էր կա-
պիտալի օտարումը, այսինքն հիմնական դրամադուխը, տնտես-
ված, շահած գումարները պահվում էին զրսում, եվրոպական բան-
կերում: Վաճառականը վախենում էր ունեցվածքի հետ կորցնել
նաև կյանքը: Այդ պատճառով փողը վերածվում էր ոսկու, թաղվում
գետնի տակ, թաքստոցներում:

Սկզբից եեթ, ինչպես նաև դրամի խիստ կարիքի պատճառով,
այս պատմաշրջանում ծանրանում էին մաքսային տարիֆները,
մաքսատների թուրք աշխատողների բռնությունն ու կամայականու-
թյունը, պետության դրած և անընդհատ ավելացվող հարկերն ու
տուրքերը, հաճախ էլ բռնադանձումները, վաճառականի ողջ ունեց-
վածքի պետականացումը: Բնական է, որ հայ վաճառականությունը
նման պայմաններում չէր կարող ավելի լայնացնել իր գործարք-
ները, դրա համար, ի տարբերություն կոմպրադորական բուրժուա-
զիայի, կապված մնալով բնաշխարհին, նեղվելով Թուրքիայի սահ-
մանած զսպանակներից, քրդական անիշխանությունից, ընդդիմա-
դիր դիրք էր գրավում և ջանում նախ կարգ ու կանոն սահմանել
երկրում, զսպել տալ բուրդ բեկերին, նոր ապա ազատվել ադ-
ղային այն անպատվաբեր ու ստորացուցիչ ճնշումներից, որոնք և
մոռացնել էին տալիս սոցիալական կեղեքումները:

²³⁴ «Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ», մասն Բ, էջ 67:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ՕԶԱՆՆԵՐԸ
1830—1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՈԹՅՈՒՆԸ
1830—1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՌԵՅՈՐԱՆԵՐԻ ՓՈՐՁԵՐԸ, ԳԵՐԵՔԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՈՋՆՁԱՅՈՒՄԸ

19-րդ դարի երկրորդ քառորդին սուլթանական Թուրքիան շարունակում էր մնալ հետամնաց ագրարային երկիր, մեծ մասով բաժանված տնտեսապես իրար հետ չկամրջվող առանձին երկրամասերի: Կալսրուքյան ասիական նահանգները, Անատոլիայի ու հարավային Հայաստանի քրդահայատակ շրջանները սուլթանի իրավասությանից զրեթե զուրս էին: «Օտոմանյան կալսրուքյունը, — վասուլյունից զրեթե զուրս էին: «Ինչպես հայանի է, ընդգրկում է գրում է Հելմութ Ֆոն Մոլկեն, — ինչպես հայանի է, ընդգրկում է լայնատարած երկրամասեր, որոնց վրա Բ. Դուռը ոչ մի ազդեցություն չունի և անկասկած է, որ Փադիշահն ավելի շուտ պետք է նվաճումներ կատարի իր սեփական պետության սահմաններում»¹: Երկրի ներսում հզորացող կենտրոնախույս ուժերի ոչնչացումը, ֆեոդալական մանր ու մեծ կիսանկախ իշխանությունների վերացումը, պետության կենտրոնացումը հրամայական պահանջ էին դարձել: Նոր ու լուրջ ռեֆորմների կարիք էր զգացվում:

19-րդ դարի առաջին քառորդին եղած ռեֆորմները, կալսրուքյան ներսում ծավալված անընդմեջ զինաբախումները կանխելու, կենտրոնախույս ուժերը ոչնչացնելու կամ դապելու, բանակն ու ոստիկանությունը վերակառուցելու սուլթանների անհամար փորձերն

¹ Helmuth von Moltke. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Berlin, 1876, s. 266.

անցել էին ապարդյուն: Երկրորդ քառորդին շարունակվում էր նույն քաղաքականությունը՝ գտնելով կենտրոնաձիգ պետություն ստեղծման առավել կողմնակիցներ:

Պետութեան նոր հենարանները, կենտրոնաձիգ ուժերն այն խոշոր հոգատերերն ու սեղանավորներն էին, որոնք իրենց կալվածքներն ու հարստութիւնը դիզել էին հարկերի կապալառման, առեւտրա-վաշխառուական ճանապարհով: Այժմ նոր հոգեր ու իրավունքներ նվաճելու նրանց ցանկութիւնը դեմ էր առել ֆեոդալ-բեկերի դիմադրութեանը, ուստի և նրանք ձիգ էին թափում համոզելու սովորներին՝ ռազմական ուժով հպատակեցնել ապստամբ հովտաւաններին, որպէսզի կարողանային կապալավարձով վերցնել վերջիններէս գերիշխանութեան տակ եղած մարդերի հարկերը:

Կայսրության մեջ կարող ու կանոն հաստատելու համար ճիշդ ու ջանք էին թափում առևտրականներն ու արդյունաբերողները, որոնք հիմնականում անդրադարձնում էին քրիստոնյա ազգությունների իշխող տրամադրությունները: Առանց պետության կենտրոնացման անհնարին էր դարձել ընչասեր ֆեոդալներից ապահովել սեփական ունեցվածքն ու կյանքը, քարավանները փրկել ամեն բույն թալանվելու վտանգից, ճանապարհները մաքրել բուրդ ու թուրք ավազակներից, ազատվել ապօրինի հարկերից ու մաքսերից, տնտեսապես միավորել երկրի ասիական ու եվրոպական մարզերը:

Տեղական ֆեոդալների դեմ տրամադրում էին նաև սրանց կամայականութուններին առավել շարժով տուժող քրիստոնյա և մահմեդական գյուղաբնակչությունը: Պետության ու ֆեոդալների միջև մղվող պայքարի և 1830—50-ական թվականներին անցկացվող ռեֆորմների շրջանում գյուղացիական զանգվածները հենարան էին դառնում կենտրոնական կառավարությանը:

Ահա այս պայմաններում կայսրութեան կենտրոնացման փորձերն սկսեց Մահմուդ II-ը, խորհրդական ու զործակից ունենալով մահմեդականացած վրացի Մահմեդ Ռեշիդ փաշային՝ Թուրքիայի եվրոպականացման կողմնակիցների պարագլխին, խիզախ, անզիջում մի մարդու, որի մասին ականածանքով էր խոսում Խ. Աբուլ-ջանը²:

Բարեփոխությունների «սիրահար», պետության կենտրոնացման խնդրով լրջորեն մտահոգված Մահմուդ II-ն արդեն հասկանում էր, որ իր ծրագրերը կարող էին իրագործվել միայն այն դեպք

² Տե՛ս Խ. Արսլանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 8, Երևան, 1958, էջ 248:

քում, երբ սեփական հենարան դարձնելու բուրժուական տարրերին։ Քանի որ թուրքերի ու քրդերի մեջ տակավին բացակայում էին նման ուժերը, ուստի սուլթանն ավելի քան հենվում էր այլահավատ հպատակներին՝ հայերի, հույների, ալավոնների, հրեաների վրա, խորամանկորեն օգտագործում էր նրանց մեջ եղած հակաֆեոդալական տրամադրությունները, թեկուզև պետության նկատմամբ միևրված մտղձն ուղղում թուրք աղաների ու քուրդ բեկերի դեմ։ Քրիստոնյաներին սիրաշահելու նպատակով, Մահմուդ II-ը բարձրաբարբառ հայտարարում էր. «Դուք հույներ, դուք հայեր, դուք հրեաներ — աստծո ծառաներն եք և իմ հպատակները՝ ինչպես մահմեդականները. հավատը ձեզ մոտ տարբեր է, բայց ձեր բոլորին պաշտպանում է միևնույն օրենքն ու կայսերական իմ կամքը։ Վճարեցեք ալն հարկերը, որոնցով ես ձեզ հարկադրում եմ. այդ փողը նշանակված է ձեր հանգստության և ձեր օգուտների համար»¹։ Այնհայտ են սուլթանի «դիվանագիտական խաղերը»՝ քրիստոնյաներին իր կողմը գրավելու, նրանց օգնությամբ ֆեոդալ բեկերի հետ հաշիվ մաքրելու և դրանով իսկ պետությունը կենտրոնացնելու մտադրությունը։

Այսուհանդերձ, հարկավոր էր նախ վերականգնել բանակը, բարձրացնել պետության ռազմական հեղինակությունը, ազատվել Անլիմ III-ի օրոք արգեն իրենց կենտրոնախույս տրամադրություններից ցուցադրող, պալատական գործերին խառնվող, մայրաքաղաքում ու ամենուր խժոժություններ սարքող ենիչերբինների ղորամիավորներից։ Ֆ. էնգելսի բնութագրությամբ «Ալլատական տնտեսության դեմ պայքար մղել զորքի օգնությամբ, զորք, որ ինքն է ավաստական, որտեղ զինվորներն իրենց անմիջական սյուզերենին տակա՛ն, որտեղ զինվորներն իրենց անմիջական սյուզերենին տակա՛ն, որտեղ զինվորներն իրենց անմիջական սյուզերենին տակա՛ն»⁵:

Այս բանը գիտակցում էր նաև Մահմուդ II-ը: Դրա համար էլ նա կազմակերպում էր աշխարհազորային բանակախմբեր, փոխում մի շարք նահանգների փաշաներին, ավելացնում նորաստեղծ բանակի

3 *Ушърдъшии ш'и* А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции, стр. 19—21, А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, стр. 55—57, Д. Розен История Турции..., стр. 7—10.

¹ Helmut von Moltke, *Եղիմ զաշխարհայնքը*, էջ 13:

⁵ Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии, журнал «Пролетарская революция», 1935, № 6, стр. 158.

ու իր կողմնակիցներից նշանակած նրա ղեկավարների թիվը: Կայսրը ամրապնդում էր սեփական դիրքերը՝ Լեհիզերիմների հետ հաշիվ մաքրելու հետամնա դիտավորությամբ:

1826 թվականի դարձան հավաքվեց անատոլիական աշխարհադորը և տեղակայվեց Բոսֆորի արևելյան ափերին⁶: Մայիսի 29-ին, 4. Պոլսի գրավման տարեդարձի օրը, սուլթանը հրավիրեց ավագանուն, այդ թվում և ենիչերիների ղեկավարներին և ընդարձակ ճառից առաջացած խանդավառության մթնոլորտում, առաջարկեց կազմակերպել նոր բանակ՝ Մուալլեմ—խսկենչին, որը պիտի զինվեր Վինչեստր Թիպի և Վրոպական հրացաններով և ավելի արագաշարժ լիներ: Առաջարկն ընդունվեց նույնիսկ ենիչերիների կողմից, բանի որ վերջիններս տակավին չէին դիտակցում սուլթանի մտադրությունները: Այսպիսով, ի հակակշիռ ենիչերիների, կազմակերպվեց ռազմական նոր ուժ: Այժմ սուլթանը ձգտում էր բախում առաջացնել այս երկուսի միջև և գործողության մեջ դնել վաղամտածված ծրագրերը:

1826 թ. հունիսի 4-ին կազմակերպվեց նիզամի ջեդիդ կոչվող «կրթված» զորքի շքերթը: Հասկանալով սուլթանի մտադրությունը, ենիչերիներն արդեն խիստ վրդովված էին սրանց ցույց տրված վերաբերմունքից: Չնայած դրան, Մահմուդ II-ը որոշեց հունիսի 18-ը նշել իբրև նոր բանակի փառատոն և շքերթն անցկացնել 4. Պոլսի մոտակա Քաղցր շրերի շրջանում⁷: Ենիչերիների զայրույթն հասավ վերջնականին: Նրանք որոշեցին ապստամբել կառավարության դեմ, մի բան, որին վաղուց սպասում էր սուլթանը:

1826 թ. հունիսի 14-ին, լույս 15-ի գիշերը ենիչերիների հինգ զումարտակներ ապստամբության ազդանշան տվեցին և հավաքվեցին Ար-Մեյդանում (4. Պոլսի կենտրոնական հրապարակներից մեկը): Մինչև առավոտ 20 հազարի հասնող ապստամբները բողոքում էին, որ արաբական հրահանգիչները վարժեցնելով մուալլեմ—խսկենչիներին, հատկապես նրա մեջ մտնող քրիստոնյաներին, վերջիններիս նոր զինատեսակներ են տալիս և ուղղում իրենց դեմ: Նրանք պահանջում էին ցրել նոր բանակը, սրանց տրվող ռոճիկը հատկացնել ենիչերիներին, այսպես իրենք կսպանեն սուլթանից մինչև ամենահեղինակալիս պալատականը, կավերեն և Վրոպական գեոպոլիտանները, կբռնազրավեն քրիստոնյաների ունեցվածքը, իսկ վերջիններիս ընտանիքների անդամներին կամ կպահեն իբրև

հարձեր, կամ էլ գերեվարելով կառաջնորդեն ստրկավաճառանոցները:

Օգտվելով ապստամբների արարքներից առաջ եկած ժողովրդի ընդհանուր վրդովմունքից, նախքան այդ մայրաքաղաք կանչված բանակը տալով գեներալիսիմուսի կոչում ստացած Վալթադ Հյուսեյինին, Մահմուդ II-ը հրահանգեց կոտորել ենիչերիների բազմահազարանոց բանակը: Հուլիսի 16-ին արյան մեջ ողողվեց Կոստանդնուպոլիսը⁸: Սկզբում անխնա ոչնչացվեցին բոլոր ապստամբ ենիչերիները, ապա նաև նրանք, որոնք չէին մասնակցել կոլովեններին կամ ծալվել էին⁹: Սրի բաշվեցին նաև մայրաքաղաքի հրշեջները—թուլումբաչիները, մահմեդական անդրադուներ այն խաժամուժը, որն անընդհատ օգնության ձեռք էր մեկնում հակապետական շարժումներին: Արևմտյան Հայաստանից սրանց տեղ «հրավիրվեցին» հայ գյուղացիներ և հանձնարարություն ստացան ստանձնել թուլումբաչիների պաշտոնը: Պոլսում կազմակերպված ջարդերից հետո, ենիչերիները բնաջնջվեցին նաև դավաճներում: Բացի էրզրումի ու Հալեպի նահանգներից՝ ամենուրեք ջարդն անցավ առանց դիմադրության: Միայն այս երկու նահանգներում, ենիչերիների թվաշատության պատճառով, լուրջ դիմադրական կոլովներ եղան, որոնք տեղեցին մի քանի շաբաթ:

Այսպիսով, 1826 թվականի ընթացքում, ողջ Թուրքիայով մեկ ոչնչացվեց Մուհամեդի երկրային փառքին արհամարհանքով նախող, նախորդների ու իր կոկորդին չմարսվող ոսկրի պես դեմ առած, նույնիսկ պալատական գործերին տոն տվող ենիչերիների բազմահազարանոց բանակը: Եվրոպայից կանչված ռազմագետների միջոցով վերականգնվեցին կայսրության ցամաքային ու ծովային ռազմուժերը:

Մահմուդ II-ը պարտադիր դարձրեց զինվորական վարձու ծառայությունը: Նախ կայսրությունը բաժանվեց վեց երկրամասերի, որոնցից ամեն մեկի ռազմական հրամանատարին հանձնարարվեց կազմել մեկ կորպուս զորք¹⁰: Հրահանգ տրվեց մահմեդականներից նորակոչիկներ հավաքել, սակայն այն օրերի ուժ ստացավ միայն

⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 9424, թերթ 62ա, 63, 65, 66:

⁹ Տե՛ս Ա. Պ էր պ էր ե ա ն, Պատմություն հայոց, էջ 180—181:

¹⁰ ՍՍԶՄ ԿՊՌ-ՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, թերթ 81: Այս մի ձեռագիր ընդարձակ ուսումնասիրություն է, որի հեղինակը, սուրբական դիվանագիտական մարզի աշխատող լինելով, գրել ու իր պետության է ներկայացրել թուրքական բանակի վերակառուցման պատմությունը, մեծապես օգտագործելով սուլթանների ֆերմանները, նույնիսկ դադանի գրությունները:

⁶ Д. Г. Розен, История Турции, стр. 9.

⁷ Նույն տեղում:

1843 թվականին, իսկ 1844 թվականին զրվեց զործողության մեջ՝ ամբողջ կայսրությունով մեկ: Ինչպես բարձրաստիճան, այնպես էլ ցածր հրամկադմին բարձր ոտճիկներ նշանակվեց: 21 տարին լրացած քաղաքացիներին, ծառայության կանչելիս, վարձ չէին տալիս: Միայն Կոստանդնուպոլսի ազգաբնակչությունը ազատվեց զինվորական ծառայությունից, իսկ քրիստոնյաները՝ զինվորական հարկից¹¹:

Ենիշերինների բնաջնջումը և բանակի վերակառուցումը Մահմուդ II-ին հնարավորություն ընձեռեցին ավելի ձեռարձակ ու վստահ կազմակերպել քրդական զերեբեյությունների նվաճումն ու կամակոր ֆեոդալների հպատակեցումը: Սուլթանն անմիջապես կսկսեց իր զինավորությունների իրականացումը, եթե առաջ չգային նոր զրծվարություններ:

Հունաստանի անկախանալուց հետո Թուրքիայի տիրապետության տակ էին մնացել հունաբնակ երկու կղզիներ՝ Էգեյան ծովում՝ Կանդիան (Կրետեն) և Սամոսը: Վաղուց ի վեր սկսված նրանց ապստամբական կռիվները 1831 թ. հուժկու բնույթ ստացան: Չկարողանալով սեփական ուժերով հպատակեցնել Նվրոպայի հովանուն տալովինած ապստամբներին, սուլթանը զիմեց եգիպտական Մուհամմեդ Ալի փաշային¹², խոստացավ վերանվաճելուց հետո կղզիները թողնել նրան: Անուղղակիորեն նա անդրանիկ պարտությունը կրեց:

Օգտագործելով Ալժիրում սկսված հակաթուրքական տրամադրությունները, առանց մեծ զժվարությունների Ֆրանսիան նվաճեց այն: Ապստամբում էր Ալբանիան, անկախանալու փորձեր էին անում Սիրիան և Իրաքը, սակայն կայսրության համար վտանգավոր հակառակորդ էր դառնում վերակազմված ու լավ զինված, մարտունակ բանակ ունեցող Եգիպտոսը՝ Մուհամմեդ Ալիի ու նրա որդի Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ¹³:

Իբրահիմ փաշան 1832 թ. օգոստոսի 11-ին գրավեց Ադանան, բացի Զեյթունից ու Կողանյանների մի քանի բերդամրոցներից: առանց դիմադրության հանձնվեց նաև Կիլիկիայի մեծ մասը: Հալեպի Մեհմեդ փաշան ստիպված նահանջեց Մալաթիա, Իկոնիայի նահանգապետ Ալիշն անցավ Կիպրոս: Տարեվերջին Կիլիկիան ու Սիրիան Եգիպտոսի փոխարքայի տիրապետության տակ էին:

Կայսրությունը խուզվում էր, զրվում կործանման վտանգի տակ: Կործանման առաջ կանգնելով, Մահմուդ II-ն իր մոտ կանչեց Մեհմեդ Ռեշիդ փաշային, 1832 թ. օգոստոսի 31-ին նրան նշանակեց մեծ վեզիր, տվեց զորքի գլխավոր հրամանատարությունը և հանձնարարեց կասեցնել եգիպտական բանակի առաջխաղացումը:

Դաշնակցելով Տրապիզոնի զործույժ կառավարիչ Օսման փաշա Գազանդար օղլուի հետ, Ռեշիդ փաշան Ռումելիայի ու Անատոլիայի թուրքերից, մասամբ նաև հայերից զինվորագրություն կատարեց, զորքի թիվը հասցրեց 80 հազարի և պատրաստվեց կանգնեցնելու Իբրահիմի առաջխաղացումը, գոնե փրկելու մայրաքաղաքը: Տեսնելով այդ պատրաստությունները, Իբրահիմ փաշան ավելի քաղաքացեց, 1832 թ. մայիսի 27-ին գրավեց Արևան, ապա Դամասկոսը, Հալեպը, Հոմսը: Կայսրության բանակը, Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի մեջտեղ ընկած Բեյլանի դաշտում ճակատամարտ տվեց եգիպտացիներին, պարտություն կրեց, իսկ 1832 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ռեշիդ փաշան գերի ընկավ¹⁴:

Քաղաքներ ու բնակատեղեր ավերող, ժողովրդի հետ շափահանց վայրագորեն վարվող, ավարառությունից, թալանից ու կողոպուտից արեցած եգիպտական բանակը սրարշավ առաջ էր ընթանում՝ վերջին հարվածը տալու Կոստանդնուպոլսին, կործանելու խարխուլ կայսրությունը և սահմանելու խանա-փաշայական մի նոր ուժգին: Այդպես էլ կլինեց, եթե 1833 թ. հուլիսի 8-ին չկրնեք վեր Ունֆյա-Խաֆեհսիի պայմանագիրը, եթե ռուսական նավերը չմտնեին Միջերկրականի ջրերը, եթե ցամաքային զորքերը ափ չհանվեին Թուրքիայում: «Ռուսական հրաշքը» փաստորեն կործանումից փրկեց Օսմանյան կայսրությունը, Մուհամեդ Ալիին ստիպեց հաշտվել Ռումելիայից:

Եգիպտական զերեբեյությունից ազատվելուց հետո Ռեշիդ փաշան նշանակվեց Սեբաստիայի կառավարիչ: Պահպանողական թուրքերի կարծիքով սուլթանը հրաժարվել էր նախկին ծրագրերից և իր «սիրելիին» հեռացնելով մայրաքաղաքից, պատվավոր աքսոր էր ուղարկել: Սակայն Մահմուդը նպատակ ուներ Սեբաստիան դարձնել զարկել: Սակայն Մահմուդը նպատակ ուներ Սեբաստիան դարձնել նոր արշավանքների մեկնող կառավարական զորքի բանակատեղի, Ռեշիդի գլխավորությամբ հպատակեցնել Փոքր Ասիայի ու Արևմտյան Հայաստանի քրդական ապստամբ զերեբեյներին, որոնք 1830—34 թթ. ավելի վայրագ էին դարձել իրենց արարքների մեջ,

¹¹ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, թերթ 89:

¹² Д. Г. Розен, стр. 20:

¹³ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ ՌԳԱ, գործ 1108, 1833, թերթ 1—3:

¹⁴ Д. Г. Розен, История Турции, стр. 142, 168:

մնում էին անառիկ, խաներն ու ղերերէյները իրենց լրիւ իրավասութեան մեջ: Ռեշիդն սպասում էր նոր զորամիավորների, որպեսզի վերջնականապէս իրողութեան վերածեր իր ծրագրերը, բայց 1836 թ. վերջերին հիվանդանալով, ումանց կառծիքով բունաւորվելով, մահացաւ:

Ռեշիդին հաջորդեցին շերքեղ Հաֆեզ ու թուրք Օսման փաշաները, որոնք և շարունակեցին նրա գործունեությունը Քուրդստանում: Հաֆեզ փաշան 15 հազար բուրդ ոչնչացրեց, վեց հազար բնական գերեզարեց Դիարբեքիր, հողեր տվեց սրանց ու հիմնաւորեց աշտեղ, ավերած երկրների մեջ զորանոցներ կառուցեց, ապա զորքերի թիւը հասցնելով 24 հազարի՝ անցավ Ալաշա-դաղ:

Կառավարության ենթարկողական փորձերից խուսանալով, տարբեր տեղերում ցրված քրդական քոչվոր աշիրեթները թողել էին իրենց նախկին կայանները, բարձրացել Անտիտալոսյան Ալաշա-դաղի կատարները, ուր նսկա ժաշուերը անառիկ բերդեր դարձնելով, սքանչելապէս ամուր դիրքեր բռնած, սպասում էին թուրքական բանակի գալստանը: 1837 թ. օգոստոսի 7-ին թնդանոթները որոտացին Ալաշա-դաղում²¹: 12 ժամ տևող ճակատամարտում Հաֆեզի բանակը, 300 զոհեր տալով, գրավեց լեռը: 1500 հոգու կորստից հետո քրդերը հանձնվեցին հաղթողի սրի ողորմածությունը:

Չերքեղ փաշան շատ դաժան վարվեց քրդերի հետ²²: Նա գերեզարեց 4000 բուրդ. նրանց իջեցնելով լեռնածերայերից, զցեց Ալաշա-դաղի ստորոտը, Արկահանից բիշ հեռու, հրակեղ ավազուտների մեջ, գրեթե մերկացրեց, ապա բանակի առաջն արած, քեց դեպի Մալաթիա ու շրջակա գյուղերը, ստիպեց նստակեցութեան անցնել: Եվրոպացի ուղեոր-ականատեսի վկայութեամբ, տարազորյալների «Արցունքներն ու հեկեկանքները կիններուն, լացը ծծկեր տղոց, կտոր-կտոր կընեն սիրտդ: Այս շորս հազար քիւրտերը, ամենասոսկալի տառապանքներու մատնուած, երեակայել կուտան ինծի Տանդէի Դժոխքին դատապարտեալներուն տանջանքը»²³:

Մնկի բերելով բրիտանոյա ժողովուրդներին վիշտ ու տառապանք պատճառող բուրդ դերերէյներին, մանր ու խոշոր բեկերին, թուրքական սուրը միաժամանակ դաժանորեն վարվեց քոչվորական կյանքով, սեփական վաստակով ապրող վրանաբնակ բուրդ աշխատ-

աւորութեան հետ, ոչնչացրեց, ունեզրկեց կամ բնավեր խլակ-դարձնելով նրան՝ տարագրեց օտար աշխարհներ: Հարավային Հայաստանի ու Կիլիկիայի քրդաբնակ շրջանները տասը տարի անընդմեջ արշան ծովի էին վերածվել:

Թուրքական բանակը դաժանորեն ոչնչացնում էր քրդերին՝ ունեցվածքի, սեռի, տարիքի, սոցիալական պատկանելութեան խտրութիւն չդնելով: Վալրենարարո բուրդ խումաներն էլ ոչնչացնում էին պետութեան նկատմամբ համակիր վերաբերմունք ունեցող հայերին, պինված խմբերով լեռներից իջնում էին գյուղերը, վերցնում հայ գյուղացու ապրուստի ամենավերջին միջոցը, հատկապէս սպանն ու անասունները, քաշվում ամրացած վայրեր, շարունակում դիմադրական կռիւները: Հայաստանի քրդահպատակ, շերտընդմեջ քրդերով բնակեցված շրջանները երբեք նման ավերածութեան ու տնտեսական քայքայման չէին ենթարկվել: Երկու սրի արանք ընկած հայ ժողովուրդը մաշվում էր թե՛ տնտեսապէս, թե՛ ֆիզիկապէս: Ոչնչանում, բնաջնջվում կամ տարագրվում էր նաև բուրդ ու եղիղի աշխատավորութեան, անպաշտպան ռայան:

Կենարոնածիղ քաղաքականութեան մարմաջով տարված սուլթանին փուլթ չէին նման ավերածութեանները: Մանավանդ, երբ անգլո-ֆրանս-ուսական հակամարտութեանների բովում խորամանկորեն Թուրքիա էին սողոսկում պրուսացիները, ուղարկելով ռազմական զործի մասնագետներ, զինվորներ, խորհրդականներ: Հելմութ ֆոն Մոլթկեն մայրաքաղաքից 1837 թ. մեկնում է Անատոլիա, որտեղ զործակցած Հաֆեզ փաշային, վերակառուցում, լրացնել է տալիս բանակը: Նրանք երկուսը միասին հպատակեցնում են Սինջար գավառը և շարունակում արշավանքը: Նրանց զորաջոկատները անցան Բարձր Հայք, արշունահեղութեամբ ծնկի բերեցին քրդական մանր ցեղախմբերին և 1838 թ. վերադարձան Մալաթիա, նպատակ ունենալով անցնել Կիլիկիա և ուղղութիւն վերցնել դեպի Եգիպտոս:

Նախքան այդ, անհրաժեշտ էր ամրապնդել թիկունքը, բարձրացնել բանակի մարտունակութեանը, զադար տալով վերացնել տարիներ շարունակ կռիւղ զինվորների հոգնատանջ վիճակը, կանխել ծայր առած մալարիան: Նախ ոչնչացնելով, բանտարկելով կամ ուճիկներ ու թռչաններ նշանակելով թուրքահպատակ փաշայութեաններում եղած բեկերին, թիմարներին ու ղեամեթներին տեղ խոշոր հողատերերին, սկզբում Ռեշիդը, ապա Հաֆեզը սրանց զրկում էին քաղաքական ու վարչական իրավունքներից: Հին պաշտոնյաների տեղերը ամփոփեցին լրացնում էին մայրաքաղաքից առաքված

²¹ Д. Г. Розен, часть I, стр. 289.

²² «Մանգումէ», 1912, № 2629:

²³ Նույն տեղում:

նոր, հուսալի մարդիկ՝ փաշաներ, սանջակբեյեր, կաշմակամներ։ Հնարավորին շափով վերացվում էր հողատիրության ռազմա-ավատական բնույթը, բայց ոչ բոլոր մարդերում։ «Մահմուդի դահակալությունից, ենիչերիների կոտորածից, Ադրիանապոլսի հաշտությունից հետո նրա (թուրքական բանակի — Ն. Ղ.) վերակազմավորման ու ռեֆորմների ենթարկելու առանձին փորձերը միավորվեցին։ — գրում է Ֆ. Էնգելը, — և սիստեմի վերածվեցին։ Ռեֆորմների ճանապարհին առաջին և ամենամեծ արգելքը՝ հեռավոր նահանգները կառավարող փաշաների անկախ գրությունը նշանակալից շափով վերացվեց և ընդհանուր գծերով հավասարեցվեց այն փաշաների գրությանը, որոնք կարգադրում էին եվրոպական շրջաններում։ Բայց նրանց տգիտությունը, հանդգնությունը և զուգուր հակամեծերը մնացին այնպիսին, ինչպիսին էին ասիական ստորապաների տիրապետության ծաղկման շրջանում, և եթե վերջին տարիների բնթացքում մենք հազվադեպ ենք հարկ ունեցել լսելու փաշաների աղբյուրամբությունների մասին, ապա մենք հաճախ ենք լսել նահանգների ապստամբությունների մասին՝ իրենց ազահ կառավարիչների դեմ, որոնք նախկինում լինելով տնային աննշան ստրուկներ և ամեն ինչի ընդունակ մարդիկ, օգտվում էին իրենց նոր դիրքից, որպեսզի հարստություն գիզեն հարստահարությունների, կաշառքի ու հասարակական միջոցների անխիղճ շռայլման ճանապարհով։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ իրերի նման գրության մեջ բանակի կազմակերպումը մեծ մասամբ գոյություն ունի սոսկ թղթի վրա»²⁴։

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում, տակավին նորակազմ, փոքրաքանակ, ավելի մեծ ակնկալությունների համար պահվող բանակը միայնակ ղեկի ուժով ի վիճակի չէր հպատակեցնել քրդական ու ասորական ռազմունակ, խոշոր իշխանապետությունները Բիթլիսում, Վասպուրականում, Տարոնում, իսկ առանց այս խնդիրը լուծելու հնարավոր չէր արշավել եզրիպետ։ Սուլթանի թելադրանքով բանակատեր փաշաները դիմում են դիվանագիտական քայլերի, խորամանկորեն հրավիրում են Բիթլիսի, Հեքյարիի, Զեզիրի, Բոհատանի, Մոկսի և այլ երկրահատվածների քուրդ ղեկերեյներին՝ ճանաչում նրանց իշխանությունը, անկախության ֆերմաններ բաժանում և փոխարենը փաստորեն ձեռնադրում հպատակություն պահանջում։

«Սուլթան Մահմուդը իսկմաներէ կազմուած ժողով մը կը ղրկէ Հայաստան ու Քիւրդիստան, կը ղծէ ամէն մէկ Տէրէ-պէյի իշխանութեան սահմանը, ու կը ձեռնարկէ իր իշխանութեան իրաւունքները»²⁵։

Իսկանութեան սահմանը, ու կը ձեռնարկէ իր իշխանութիւնները իրաւունքները ամէն մէկը իր սահմանին մէջ։ Տէրէ-պէյական իշխանութիւնները այսպիսով է, որ կունենան իրենց անկախութեան ֆերմանները»²⁶։ Բիթլիսը, Հեքյարին, Վանը, Բոհատանը, Բայազետը, Մոկսը, Շատախը շարունակում են պաշտպանել նախկինում ունեցած, այժմ միայն իրավականորեն ձեռնարկված արտոնությունները, որով և անխաթար էին դառնում հողատիրության երբեմնի ձեռքն ու հողատիրական հարաբերությունները։

Թիկունքի համեմատական կայունացումից հետո, դաշնակցելով Անատոլիայի գերեբեյների հետ, Հաֆըզ փաշան նրանցից հեծյալ զնդեր վերցրեց, Մալաթիայից անցավ Կիլիկիա, վերագրավեց դաշտային հատվածները և պատրաստվեց վճռական մարտ տալու եզրիպետական փոխարքային։ 1839 թ. հուլիսի 24-ին Հյուսիսային Սիրիայում, Նիզիբիի մոտ տեղի ունեցավ թուրք-եզրիպետական բանակների ճակատամարտը։ Սրաի խորքում պահած պետության նկատմամբ ունեցած ատելությունը, քրդական անկազմակերպ հեծյալ զնդերը հարմար պահ էին գտել լքելու բանակատեղը, ոմանք անցնելով²⁶ Մուհամեդ Ալիի կողմը, ոմանք էլ դասալքելով վերադառնալ Անատոլիա։ Սուլթանական ցամաքային բանակը կատարելապես ջախջախվեց, նավատորմը կես ճանապարհին հանձնվեց եզրիպետացիներին։ Բանակի կորստյան լուրն առնելով, անկողնում պառկած Մահմուդ II սուլթանը կաթվածահար եղավ ու մահացավ։ Գահ բարձրացավ 18-ամյա, անընդունակ, թուլակազմ, միշտ ազդեցությունների ենթակա Աբդուլ Մեջիդը։ Մաշրաքադաքում ուժեղացավ պաշարը հին և նոր թուրքերի միջև։ Հարավային Հայաստանում զուլա բարձրացրին պետության թուլությունից օգտվող ջախջախված քրդական ղեկերեյությունների բեկորները։ Կայսրությունը նոր փրկարարի ու փրկության միջոցների խիստ կարիք էր զգում։

1839 թ. Լոնդոնից Կ. Պոլիս վերադարձավ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, եվրոպական կրթության տեր մի մարդ, որին վիճակված էր բացելու «Թանդիմաթի» դարադուլը և իրողության վերածելու Մահմուդի իղձերը²⁷։ Եվրոպայի օգնության կարիքն ունեցող, արտաքին գործերի միջնորդի պաշտոնում նշանակված Ռեշիդը և ռեզիդենտները, օգտագործելով մաշրաքադաքում ծվարած, պալատում ազդեցություն ունեցող հայ ու հույն գրամատեր, խոշոր

24 К. Маркс и Ф. Энгельс, Собрание сочинений, том X, стр. 656.

25 Յ. Շապաղեան, Քիւրդօ-Հայ պատմութիւն, էջ 64։

26 Համարածուճերամեան, Յուշարձան, հատոր Ա, էջ 22։

27 А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, стр. 68—69.

ստեղծականներին, թուլակազմ սուլթանին ստիպեցին ստորագրել օեֆորմների ծրագիրը, որն ընդհանուր անունով կոչվեց «Թանզիմաթ», իսկ հրապարակման տեղով պայմանավորված՝ նաև Գյուլ-հանեի հաքրը շեքիֆ²⁸:

Այս հրովարտական²⁹ պետությունը խոստանում էր 1) իր բոլոր հպատակներին ազադավել նրանց պատիվը, ունեցվածքը և կյանքը: 2) հարկատվության սխառեմը կանոնավորելիս, հաշվի առնել հարկատուի կարողությունները: 3) բոլոր ազգերին թուլատրվում էր ծառայել բանակում և ընդհանրապես կանոնավորում էր զինվորական ծառայության ժամկետը, օրենսկարգում գինվորացուի իրավունքներն ու պարտականությունները³⁰: Կային նաև այլ շատ կարևոր հոգվածներ, որոնք, ինչպես և վերոհիշյալ խոստումները, մնացին թղթի վրա: Նրանց գործադրությունը գրեթե անհնար էր Թուրքիայի պայմաններում: Հաթիբ-շերիֆը փաստորեն մնում էր հողագուրկ, ջերմոցային ծաղիկ: Բայց և այնպես պետական այդ հրամանագիրն ունեցավ իր գրական հետևանքները:

Հաթիբ-շերիֆի հրապարակումով օեղիդականները նպատակ ունեին հպատակ ալլադղիների բախտով հետաքրքրվող կամ նրանց մանրագրամի տեղ ծառայեցնող եվրոպական տերություններին հալատացնել, թե կայսրության կյանքում լուրջ փոփոխություններ են կատարվել, հետևաբար և կարիք չկա նրանց նոր միջամտությունների: Սակայն ամենաէականն այն է, որ թղթի վրա գրոշմած հոգվածներով պետության կենտրոնացմանը ձգտող թուրքերը խորամանկորեն շահում էին ալլադղիների համակրանքը, նրանց մեջ հաստատուն հենարաններ ստեղծում իրենց հակառակորդների՝ ապակենտրոնացման ձգտող թուրք խոշոր հողատերերի ու քուրդ ցեղապետների դեմ մղվելիք պայքարում: Ռեշիդի ու նրա հոսանքի սուբյեկտիվ նպատակադրումը օբյեկտիվորեն համընկնում էր հայ ժողովրդի, մասնավորապես քրդահպատակ շրջանների հայ, քուրդ ու եզդի աշխատավոր գյուղացիության ձգտումներին և նրանց տրամադրում նշմարել հանձին թուրք պետականության «կորգի ներկայացուցչին անկարգության թագավորության մեջ», որը դիմադրում էր իրեն թալանող ու երկիրն ասպատակող քուրդ ու թուրք ֆեոդալներին: Հետևաբար, թուրք պահպանողականների և հորավա-

յին Հայաստանի բրդական ցեղապետների դեմ պետության սկսած պայքարը, պատմական զարգացման առաջին փուլի տեսակետից, արդարացիվում էր, բանի որ այն խոստանում էր խաթարել ֆեոդալական հարաբերությունները տեղերում, առևտրի, արհեստագործության, նույնիսկ գյուղատնտեսության զարգացման համար այս կամ այն կերպ հնարավորություններ ստեղծել:

«Թանզիմաթի» ազդարարումից հետո անմիջապես շտկվեց հարավային Հայաստանի հպատակեցումը, բանի որ այնտեղ տակավին հզոր էին քրդական մի շարք իշխանություններ: 1842 թվականին Հաթիբ-շերիֆը «գործադրվում» էր Թուրքիայի ասիական նահանգներում: Ջեզիրե-Բոհանեի տիրակալ Բեդեր-խան բեկը նույնիսկ իր տիրապետած երկրամասի գոները փակեց կառավարության ներկայացուցիչների առջև: Նա հակապատկառ դորամտեր և մեծ հեղինակություն ուներ քրդերի մեջ, սակայն քուրդ խոշոր ֆեոդալի սխալներից էր և այն, որ թշնամաբար էր վարվում քրիստոնյա ժողովուրդների հետ, կարծելով, թե նրանք էին խլում իր իրավունքները: «Իշխանության դուխ անցնելու հենց սկզբից, — գրում է Մախմուդովը, — Բադեր խանը կանգնեց խորապես սխալ, ունակցիոն ուղու վրա: Նա սկսեց հալածել քրիստոնյա ժողովուրդներին, հատկապես ասորիներին»³¹: 1843 թ. Բեդեր-խանը³² ապստամբեց և ձգտեց համախմբել մյուս իշխաններին, մի տարի առաջ ապստամբել էր խան Մահմուդը, առաջինի գինակիցը³³:

Սուլթանական կառավարությունը տեսնում էր այս ամենը և ելքն այժմ փնտրում էր իր քաղաքականության հին գինանոցում: Նա ձգտում էր, վարձկանների միջոցով, քրդական բեկերին գրգռել ասորիների, հայերի ու եզդիների դեմ, կազմակերպել քուրդ-ասորական ջարդեր: 1843 թվականին Բեդեր-խանը մի կողմից, Հուր Սլահը մյուս կողմից, հարձակվեցին Հեքյարիի իշխանության մեջ մտնող Թիար լեռնագավառի վրա, կոտորեցին ասորական տասը հազար խաղալ բնակիչների և նրանց կանանց ու երեխաներին գերեվարելով, բռնեցին ստրկավաճառանոցները: Քիչ անց արյան մեջ ողողվեց Թիսոմա գավառը: Բեդեր-խանը կոտորեց նաև Մոսուլի վերայնե լեզդիներին: Քուրդստանի «Արև» արքայի տատանվող հեղինակությունը մեկընդմիջա խախտվեց Արևմտյան Հայաստանում: Քրիստոնյա ազգերն էլ ավելի ցասումով լցվեցին ջարդարար

²⁸ Լ. և Ռ., Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, 1927, Երևան, էջ 279—280:

²⁹ «Թանզիմաթի» մասին մանրամասն տե՛ս Resat Kajnar, Mustafa Reşit paşa ve tanzimat, Ankara, 1954.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 119—125:

³¹ Ն. Մախմուդով, Քուրդ ժողովուրդը, էջ 117:

³² В. А. Гордлевский, том 3, стр. 114.

³³ Մատենադարան, ձեռագիր 9428, Թերթ 273:

բեկի նկատմամբ: Նրա նկատմամբ թունոտ ասելովյամբ էին լքցված եղիղիները, ինչպես նաև նեստորական ասորիները, որոնց ողբը հասավ մինչև ուսական մայրաքաղաքը, զայրույթ առաջացրեց եվրոպական դիվանագետների մոտ, իրոք ասելովյամբ լցրեց վերջիններին՝ դեպի հետադեմ քուրդ բեկերը: Հատկապես ցատումնալից էր այն, որ Հեքյարիի ասորիների հոգևոր պետ Մար-Շիմոնը իրեն ապացույց հավատակիցների կոտորվելուն, կարում էր մահացածների ականջները, լցնում պարկերը, բարձում մի քանի ուղտեր, ուղարկում նիկոլայ առաջինին, նրա գույքը շարժելու, պաշտպանություն հայցելու նպատակով³⁴: Ասորական ջարդը, մասնավորապես բողոքի անօրինակ ու սրտաճմլիկ այդ ձևը, եվրոպական դիվանագիտական շրջանների մի քանի ամսվա խոսակցությունն առարկա դարձավ:

Նման իրադարձությունները շահավետ էին սուլթանական կառավարությանը, որն իրար դեմ հանելով հպատակներին, կարծում էր, թե հասել է իր նպատակին և արդեն ժամանակը հարմար էր, սկսելու արշավանքը դեպի Արևմտյան Հայաստան, Փոքր Ասիայի քրդահպատակ շրջանները:

Եվ այդպես, Աբգույ Մեջիդը Սըրբի փաշային զորք է տալիս, 1845 թ. ուղարկում Արևմտյան Հայաստան, հանձնարարում «Թանդիմաթի» կիրառությունը, ամենից առաջ՝ քրդական բեկերի հպատակեցում: Սակայն պետական զորքերի դեմ դեներ են բարձրացնում վան-կուլինների զորաշոկատները՝ Թեմուրղաղե Մուստաֆա բեյի գլխավորությամբ³⁵:

Ապստամբ վան-կուլիններին օգնության ձեռք են մեկնում քրդերի ղեկավար խան Մահմուդը, նրա վեց եղբայրները: Նրանք գալիս էին Մոկսից, Ռշտունյաց ու Կորդվաց լեռներից, Աղձնիքից, Հայոց ձորից³⁶: Ապստամբների գլուխն է անցնում Զեզիրեի ու Բոհտանի տեր Բեդեր-խան բեյը և ջանում միացնել զինաբախություն պատրաստված քրդերի ուժերը: Սրանք ծրագրում են ստեղծել Բեդեր-խանի գերագահության տակ դրված ֆեոդալական Քուրդստան: Ստեղծվելիք պետության գլխավոր վասալը պետք է լիներ խան Մահմուդը: Նրան պետք է ենթարկվեին Ոստանը, Գավաշը, Շատախը, Մոկսը, Հայոց ձորը, Նորդուղը: Վանը պիտի պատկաներ խան Մահմուդին: Խոշարի անկախ հյուրյումեթությունը զավթեցին

Բեդեր-խանի զորաշոկատները և հանձնեցին խան Մահմուդի եղբայր խան Աբգուլին, այն վասալական կախման մեջ դնելով «գերագույն իշխանությունից»: Բիթլիսի իշխանությունը մնում էր Շեք-բեֆ բեկին, Զուլամերկն ու Ազրակը պատկանելու էին Բեդեր-խանի զինակից Նուրալլա՝ բեկին:

Այս պլաններով գինված ապստամբները որոշում են 1847 թ. նվաճել վանի, Բաղնիշի ու Դիարբեքի փաշայությունները, անջատվել Թուրքիայից և Պարսկաստանի հովանավորությամբ ստեղծել անկախ Քուրդստան: Հատկանշականն այն է, որ հայ երեւելիներին իրենց կողմը գրավելու միտումով, ապստամբները լուրեր էին տարածել, թե հայկական զավառներին թույլ կտան ստեղծել անկախ Հայաստան, իսկ եթե այդ շահագրգիռ, որն ամենահավանականն էր, Բեդեր-խանը նրանց պիտի հանձնեք Նորաստեղծ Քուրդստանի «տնտեսական բաժնի մոտոկարարությունը»³⁷: Հայերի օգնությանը կարոտ էին և՛ կառավարությունը, և՛ քրդական ցեղապետները, դրա համար էլ զիջումներ էին անում, խոստումներ տալիս: Հարավային Հայաստանի հայ ֆեոդալները պաշտպանում էին ապստամբներին³⁸, ջանում երկարաձգել իրենց ֆեոդալական իրավունքները: Նրանցից ոմանք՝ Միր Մարտո Բաշկալեցին, Ստեփան Մանուկյանը՝ «Աստղը», Հովհաննես Զալկատրյանը գնացին Բեդեր-խանի բանակատեղը, դարձան նրա խորհրդականները:

Տեղի վերնախավի ջանքերով Շատախի ու Մոկսի հայ ռազմիկները միացան ապստամբներին: 1847 թ. սրանց միացավ Դրհի հայ ու քուրդ բնակչության մեծ մասը: Դաշինք կնքած Քյոռ Մուստաֆա փաշա Թիմուր Օղլիի հետ, Բեդեր-խանը Գավաշից գործակից դարձրեց Կուլի-խան բեյին: Մոկսի բեյ իման Աբգուլը վազուց էր դաշնակցել նրա հետ: Եվ այդպես, քրդերից ու հայերից բաղկացած Բեդեր-խանի բանակը նույն տարում արշավեց վանի վրա և գրավեց քաղաքը, պաշտոնից հեռացրեց թուրք Մուստաֆա բեյին, նոր կառավարիչ նշանակեց քուրդ իման Մահմուդին³⁹:

Ապստամբների հաջողությունները մեծ տագնապ էին առաջացրել սուլթանի նստավայրում, Բ. Դոան պաշտոնյաների շրջաններում: Սակայն քիչ սարսափ չէր տարածվել վասալականի գլուղացիության մեջ, որի ունեցվածքը, կյանքը, պատիվը դարձել էին

34 Համարձուրմ նրամեան, Յուշարձան, հատոր Ա, էջ 22:

35 Ա. Ալլաօյաճեան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 451:

36 Մատենադարան, ձեռագիր 9424, էջ 143—144:

37 Յ. Շապաղեան, Քիւրդո-Հայ պատմութիւն, էջ 86, տե՛ս նաև Լեոն Դէրասեան, Ժամանակակից բնորոշական պատմութիւն Հայոց, 1933, Մարտի, էջ 152—153:

38 Մատենադարան, ձեռագիր 9424, էջ 153:

39 Նույն տեղում, ձեռագիր 9027, թերթ 91:

բուրգ առաջնորդների խաղալիքը: Քրդահայատակ հայկական շրջանները արյունահեղ կոմիւնների ապարեկ էին դարձել, կորցրել ազգաբնակչության մի մասը: Քաջքալում էր արհեստն ու առևտուրը, գյուղատնտեսությունն ու անասնապահությունը: Հայ գյուղացու վիճակը երբեք այսքան սղերեքական չէր եղել: Ժամանակակիցներից մեկը այսպես է բնութագրում ժողովրդի վիճակը.

«Ո՛հ աստանօր սգով պատեալ Ազգն Հայոց վարանիր
Զի կործանումն անշուշտ իրեանց ի ձեռս սոցա տեսան իւր
Թէն ի ձեռս հօլով ազգաց գրաւեալ էին յառաջանում
Վշտօք բաղմօք վարժեալ էին ի գերութեան ի հնում.
Սակայն այժմիկ անտանելի էր ցաւ ազգին ապիկար
Վասն այնօրիկ դառնու ի վէպ մի (բ)ստ միոջէ ի համար:
Եթէ համայն շարիս սոցա առցի ի գիր և մատեան
Ծովակն Վանայ չէ բաւական լինիլ գրչացն մեկուն»⁴⁰:

Ապստամբները դաժանորեն էին վարվում իրենց կոիվներին՝ անտաքերությամբ նաչող ֆրւանների վրա, խլում նրանց ունեցվածքը, անտանելի սլաութներ տալիս: Բեղեր-խանն ու նրա զործակիցները ստեղծել էին բանաւեր, ուր խռշտանգվում էին հայերը, աշորիները, եղիզիները, բոլոր նրանք, ովքեր կարող էին, բայց զենք չէին վերցնում կովելու թուրքական բանակի դէմ: Անկասկած է, որ, ի տարբերություն ապստամբներին ծառայող մուրթված կամ հարստություն տենչացող փոքրաթիվ հայ վերնախավի, Հարավային Հայաստանի գյուղացիութեան գրութեանը ողբերգական էր:

Բեգեր-խանի շարագործությունների մասին օսմանյան թեր-
թերը գրում էին. «Այս ապստամբը որ ժամանակէ մը իվեր այն
կողմերը իր ձեռաց տակը առնելով, կերպ կերպ շարութիւններով
հասարակութիւնը կը հարստահարէր և իրեն հօօր տէրութեան կող-
մանէ այսչափ խրատ ու յորդորանօք եղած ի քէն՝ շընդունելով
զանոնք, գոռոզութեամբ գէմ ալ դնելուն համար, մեծ պատժոյ ար-
ժանի եղած էր»¹¹: Համանման բովանդակություն ունեցող վավե-
րաթղթերով լի են Մատենադարանի արխիվները, որոնց հեղինակ-
ները միաբերան վկայում են քուրդ վաչրագ բեկի կատարած հարս-
տահարության հետևանքով ժողովրդական զանգվածների մեջ կու-

40 Մատենադարան, ձեռագիր 9424, ԹԼԹ 67բ:

⁴¹ ՀԱՅԿԻ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, Լեռնի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 1, գ. 39, թ. 2: Թարգմանված է «Հայտարար Լեռ-գիր» հայատառ թուրքերեն պարբերականի 1847 թվականի մայիսի 12-ի № 31-ում տպագրված հոդվածից:

տակված ցամառն ու բողոքի տակալութիւնը Արեւմտյան Հայաստանում, հատկապէս վասպուրականի, Բայազետի շրջաններում, ինչպէս նաեւ Մոսկովում:

«Թանգրիմաթին» ու օրենսդրական մշուս ակտերը ձեռնտու էին հայ գյուղացիությունը։ Հողատիրությունն նախկին ձևերը արգելե-
փոխվել էին երզրումի, Սերաստիայի, Տրապիզունի փաշայություն-
ներում, գյուղացիությունը որոշ չափով հող էր ձեռք բերել։ Քրդա-
հայտակ շրջանների գյուղացիները տեղյակ էին դրան և ջանում
էին ազատվել քուրդ ավատատերերի նոր բռնատիրությունից։ Փուլթ
չէ, որ նույնիսկ «Թանգրիմաթից» գրեթե մեկ տասնամյակ անց
նրանք ոչ միայն հողեր, իրավունքներ չէին ստացել, այլև եղածն էլ
աստիճանաբար կորցնում էին։ Լցվել էր հայ գյուղացու, արհեստա-
վորի, առևտրականի ճամբերության բաժակը։ Ամենուրեք բողոքա-
գրեր էին գրվում, օգնության ազադակներ բարձրացվում։

Գաղափարահայերի գրավոր ու բանավոր ազդակները մխրճվում էին պոլսահայերի սիրտը, նրանց ստիպում կտրուկ միջոցների պիմել: Մատթևոս պատրիարքը երիցս զիմում է Բ. Գռա-նը⁴², անձամբ այցելում սուլթանին և խնդրում Վասպուրականի ու Տարսնի հայ ազգաբնակչությանն ազատել քրդական ցեղապետե-րի մագդկներից: Նա կառավարությանը նախազգուշացնում էր, որ եթե հայերին օգնություն ցույց չարվի, նրանք ամբողջական հա-մալնքներով կզաղթեն Ռուսաստան⁴³:

Հայերի ցանկություններն ու պահանջները սերտաճում էին Արգոյ Անջիդի ու Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի պլաններին և դրվում դործողության մեջ: Սուլթանի հրամանով մի քանի հազարանոց բանակ, Օսման փաշայի ղեկավարությամբ, 1847 թ. ուղարկվում է Արևմտյան Հայաստան: Բ. Դուռը Մատթեոս պատրիարքին առաջարկում է հորդորել տեղի հայերին՝ օգնության հասնել պետական բանակին, իսկ Օսման փաշային իրավունք է վերապահվում տեղացիներից զինվորագրություն կատարել^Ա:

Հատուկ շրջաբերականներով Մատթեոս պատրիարքը դիմեց Տիգրանակերտի, Բաղեշի, Բալուի, Կարինի և Վանի հայ ազգաբնակչությանը. «զի ժողովուրդդ իրեանց ելցեն ի վրէժխնդրութիւն այնչափ տառապանցն՝ զորս կրեցին մինչև ցարդ, չամենայնի օգնական լիցին և ծառախեցեն արքունի բանակին...»¹⁵։ Թուրքիայի երեք-

⁴² Տե՛ս Լ և Ե, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, էջ 366:

43 Պ է ր ա լ ր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 322:

44 Ա. Այս օր է հեռանալու, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 551:

45 Ա. Դէռ պէռեալն, Պատմութիւն հայոց, էջ 322:

Բեգեր-խանն արքայից Կրետե կղզին, Մահմուդ խանը՝ Սի-
լիստրե: Պաշտոնի կանչվեց Բեգեր-խանի եղբորորդի Եղգանշիրը:
Շատ ցեղապետների արտոնություններ շնորհվեցին, ասորական ջար-
դի ղեկավարներից մեկը՝ արշունախում Հուր-Ալլահ բեկը նույն-
խակ վարչական պաշտոն ստացավ: Ահա թե ինչպիսի հետևանքներ
էր ունենում «Թանգիմաթը» բրդաբնակ հայկական նահանգներում:
Այս ամենից հետո մայրաքաղաքի հայերի հրձկանքներից քիչ բան
էր մնում, իսկ հայաբնակ գավառներում լեռնանում էին նորանոր
անլուծելի խնդիրներ:

Այսուամենայնիվ սխալ կլիներ կարծել, թե «Թանգիմաթը» բո-
լորովին ապարդյուն անցավ: Եթե այն դործի չվերածեց հավասար-
ության գաղափարը, կյանքի, ունեցվածքի ապահովությունը,
պատվի անբռնարարելիությունը, գոնե հրապարակով հուզեց այդ
խնդիրները: Այս տեսանկյունից գիտելով նրա նշանակությունը,
հպատակ ալլաղդիների համար աննշան չէր, որչափ որ ծնունդ էր
տալիս նրանց ասպանաչված իրավունքների գիտակցությանը⁶⁷ և
հրահրում պայքարի՝ արշունով ու տանջանքներով՝ թղթեղեն խոս-
տումները գործնական իրողության վերածելու համար:

2. ՎԱՐՁԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԵՐԻ, ՀՈՂԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անցյալ դարի երկրորդ քառորդից սկսած, պարբերաբար փոխ-
վում են Թուրքիայի նախկին վարչամիավորները, նրանց կառավար-
ման ձևը, նույնիսկ բովանդակությունը: Սուլթանների վարած ու-
ֆորմների քաղաքականությունը տարածվում էր նաև այս բնագա-
վառում:

Դարեր շարունակ քիչ փոփոխություն կրած կայսրության վար-
չարարակող էական վերածանման ենթարկվեց 1834 թվականին:
Մահմուդ II-ը նույն տարում փոխեց վարչությունների անունը,
վերանվանեց վիլայեթ, ապա այն բաժանեց սանջակների, որոնց
բոլորի գլխավորներն էլ պիտի առաքվեին մայրաքաղաքից՝ ոչ իբրև
ռազմական, այլ քաղաքական պաշտոնյաներ: 1836—38 թթ. եվրո-
պական ձևով կազմակերպվեց նաև Բ. Դուռը, ստեղծվեցին արտա-
քին, ներքին գործերի մինիստրություններ: Թուրքիան իր պատ-
մության մեջ առաջին անգամ ֆինանսների մինիստր ունեցավ⁶⁸:

⁶⁷ Լ և ո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, էջ 370—371:

⁶⁸ А. Ф. Миллер, Краткая история Турции, стр. 64.

Փոփոխությունների ենթարկվեց նաև Արևմտյան Հայաստանի
վարչարարակողը: Այն բաժանվեց էրզրումի, Սվազի, Տրապիզոնի,
Դիարբեքի, նորաստեղծ հարբեթլի վիլայեթների: Նախկինում
Վանի վարչության մեջ մտնող Մոկսը, Դերսիմը, Հեքյարին կցվե-
ցին Դիարբեքիին: Վերացվեցին Կարսի, Չըլդըրի, Բայազետի վա-
րչությունները, գավառները արվեցին մյուս երկու վիլայեթներին,
մեծ մասը հանձնելով հարբեթլի նահանգապետին⁶⁹: Քրդական իշ-
խանապետությունների մեկընդմիջտ վերացումից հետո երկրի
վարչամիավորների մեջ 1847—1849 թթ. վերախմբավորում կա-
տարվեց: Վանը, Ջեղիբեն, Բոհտանը, Բերվարին, Հեքյարին միաց-
վեցին և զրվեցին մեկ կուսակալ-վալիի իշխանության տակ⁷⁰:
1848 թ. հուլիսին Մարաշը հանձնվեց Աղանայում նստող Օսման
փաշայի իրավասությանը⁷¹:

1864—1867 թվականներին Թուրքիան վարչական նոր բաժան-
ման էր ենթարկվում⁷²: Այս անգամ խոշորացվում էին վարչամիա-
վորները, «վերականգնվում» կայսրության կազմում մտնող ալլաղ-
դի ժողովուրդների նախկինում ունեցած իշխանությունների «ամ-
բողջական» սահմանները, յուրաքանչյուրը զրվում մեկ վիլայեթի
մեջ: Բուլղարական թագավորության երբեմնի տերիտորիայի վրա
1864 թ. ստեղծվեց Դանուբի վիլայեթը, 1868 թ. կազմակերպվեց
Բոսնիայի վիլայեթը: Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը ամբող-
ջացվեց և 1865 թվականին կազմավորվեց էրզրումի (Կարին) նոր
ու ընդարձակ վիլայեթը:

1864—1866 թթ. վարչական այս ակտերը սակայն զուտ փորձ-
նական նպատակ էին հետապնդում և սուլթանի կողմից վավերաց-
ված չէին: Միայն 1867 թ. մշակվեց ու վավերական տեսքով հրա-
պարակվեց «վիլայեթների վարչության մասին օրենքը»⁷³, որով նոր
ու լուրջ փոփոխության տակ զրվեցին կայսրության գրեթե բոլոր
նահանգները: Էրզրումի վիլայեթի մեջ մտցվեց Չըլդըրը, Կարսը,
Բայազետը, Երզնկան (հետագայում նաև Մուշը) և նույնանուն
փաշայության նախկին տերիտորիան⁷⁴: Սվազի վիլայեթին էր մնում

⁶⁹ „Lettres sur la Turquie“, p. 46—49.

⁷⁰ «Արշալոյս Արարատեան», 1847, 5-ր սկստեմբերի, № 293:

⁷¹ Նույն տեղում, 1848, 9-ր հուլիսի, № 315:

⁷² «Современное состояние Османской империи», С.—Петербург, 1877, стр. 11—12.

⁷³ ՌԱՔԱ, ֆ. Քաղաքխիվ, գործ 9468, «Բացատրական գրություն», թերթ 1—37:

⁷⁴ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, քաղվածքների ֆոնդ, գործ 39, թերթ 1—2, տե՛ս նաև ՎՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 11, գործ 3683, թերթ 3—4:

Սեբաստիան, Ամասիան, Դիմրիկը, Խարբերդի (Մամուրեթ ու Ազիզ) վիլայեթներ՝ Խարբերդը, Մալաթիան, Մադենը:

Ամենալուրջ փոփոխության էր ենթարկվում Դիարբեքիլի վիլայեթը: Այստեղ համահավաքվում էին Դիարբեքիլը, Մուշը, Վանը, Հեքյարին, Զեդիքեն, Բիթլիսը, այսինքն այն մարզերը, որոնք դարեր շարունակ ապրել էին անկախ կամ կիսանկախ դրությունում: Այժմ արդեն մեկընդմիջտ վերացվել էին հյուսիսայինները, ղերեքեյությունները, օջաքլըքները, դրա համար էլ, առանց երկնչելու, կառավարությունը միավորում էր սրանց և տալիս Քուրդստան անունը: Եվ ահա այս անվան հրապարակումն էլ տեղիք տվեց հայերի վայրույթին ու բողոքին, քանի որ Վանը, Մուշը, Բիթլիսը մտցված էին Քուրդստանի կազմում: Նոր անախորժություններից խուսափելու երկյուղի տակ, Բ. Դուռը Վանի և Մուշի նախկին տերիտորիան անջատեց Դիարբեքիլից և միացրեց էրզրումի վիլայեթին⁷⁵: Ադանայի վիլայեթի մեջ մտան՝ Ադանա, Իշել, Գոդան, Զեբել (Բերեքետ) սանջակները, այսինքն դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասը և լեռնային մի հատված⁷⁶: Հալեպի վիլայեթի մեջ մնացին՝ Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ սանջակները, դրանց թվում Զեյթուն, Ալեքիստան, Անաբրըն, Բազարճըզ հայկական ու հայաբնակ գավառները⁷⁷: Տրապիզոնը բաղկացած էր Տրապիզոն, Լադիստան, Զանիկ, Գյումուշխանն սանջակներից⁷⁸: Հայկական բնակչությամբ սրանց մեջ մեծամասնություն էին կազմում Շապին-Կարահիսարը և Գյումուշխանեն: Մոտավորապես 19800 հայ արու բնակիչներ կային նաև Տրապիզոն քաղաքում, Եոմուրայում, Աղջե-աբազում, Օրդույում, Զարշամբայում⁷⁹:

Վարչական այս բաժանումը պատճառաբանվում էր նրանով, որ իբր Բ. Դուռը ջանում է խոշորացնել մարզերը, որպեսզի նվազեցնի պետական պաշտոնյաների թիվը, հետևաբար և կրճատի նրանց տրվող ու դանձարանից դուրս եկող դրամի քանակը: Մյուս կողմից

75 Я. Д. М а л а м а, Описание Эрзерумского вилайета, С.-Петербург, 1874, стр. 3—6.

76 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, դործ 83, թերթ 8: Հիշյալ գործը մի ընդարձակ ղեկուցադիր է Ադանայի ու Հալեպի պատմական անցյալի, տնտեսական կացության վերաբերյալ, որը կազմել է ռուսական կովկասյան բանակի շտաբի պետ, գնդապետ Լյունդեկվիստը 1886 թ.:

77 Նույն տեղում, թերթ 85—87, տե՛ս նաև «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 30—31:

78 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, դործ 63, թերթ 84—85:

79 Նույն տեղում, թերթ 86:

ազդարարվում էր «Թանդիմաթի» կատարումը, եվրոպային, մասնավորապես Ռուսաստանին հավաստիացնում, թե վերականգնվում են քրիստոնյաների և բնդհանրապես հպատակ ալլադգիների նախկին սահմանները, հետևաբար մեծ պետությունները կայսրության ներքին գործերին միջամտելու, իսկ հպատակները հուզվելու, ազգային շարժումներ բարձրացնելու հարկ չունեն ալլես:

Սրանցից առաջինի մեջ ճշմարտության կորիզ կար, սակայն Արևմտյան Հայաստանի, ողջ Թուրքիայի անընդմեջ վարչական բաժանումները, նրանց հաճախակի ու անվերջ դառնալը հիմնականում բխում էին կառավարության վարած ազգային վրեժխնդիր քաղաքականությունից: Տիրապետողն այստեղ հպատակ ազգերի անընդհատ բեկորացումն էր, քրիստոնյաների տարանջատումը, ազգային շարժումների արհեստական արգելափակումը, Մուհամեդի երկըրպագուների ղերադասումը անհավատներից, առաջինների նկատմամբ վստահություն, երկրորդների հանդեպ թերահավատություն ու կասկածամտություն: Պատահական չպետք է համարել հայկական նահանգների մի մասի միակցումը Քուրդստանին և Տրապիզոնի հայերին դեպի Թուրքացման ճանապարհը մղելը:

«Թանդիմաթի» ժամանակ Թուրքիան տակավին բացարձակ դրոհի չէր անցել: Նա նույնիսկ առերես սիրաշահում էր քրիստոնյաներին, իր պլանները քողարկված ձևով իրողության վերածում: Պատահական չէ նաև, որ հեռավոր ու ահավոր պլաններ ունեցող Թուրք ղեկավարները հայերին քաղաքացիական իրավունքներ էին խոստանում, նույնիսկ թույլատրում մասնակցելու վիլայեթների ու սանջակների կառավարմանը, գյուղացու բողոքի ձայնը, երեսփոխանի բերանով, հնչեցնում իսլամ պաշտոնյաների թանձրաթաղանթ ականջներին:

1867 և 1870 թթ. օրենքներով փոփոխություն կրեց վիլայեթների կառավարման, կառավարիչների նշանակման, ցածրաստիճան իշխանավորներ ընտրելու, հաստատելու ձևը, որոշ իմաստով, հարկավ և բովանդակությունը: «Վիլայեթների վարչության մասին օրենքի»⁸⁰ համաձայն (արված 1870 թ.) նահանգների նախկին փառանքները այժմ կոչվում էին վալի, որոնք նշանակվում էին Բ. Դուռն և վավերացվում սուլթանի կողմից միայն⁸¹: Սահմանափակվում էին նահանգապետների երբեմնի իրավունքները, նրանց զրկում ղինվորական հրամանատարի պաշտոնից, բանակը և կառավարչու-

80 ՀՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, դործ 39, թերթ 17:

81 ՎՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 11, դործ 3683, թերթ 2:

թշուրնը դատում իրարից: Նույնիսկ սանջակների կառավարիչ մյուսթեսարիֆներին, կադայի կառավարիչ կոյմակամին, վիճակների գլուխ նստած մյուղիրներին հաստատում էր ոչ թե վալին, այլ ներքին գործերի մինիստրը (հոգված 54)⁸²: Միայն 1877 թ. լրացուցիչ կերպով տրված «Վիճակների վարչության մասին օրենքը» նահիեների մյուղիրներին դարձնում էր ընտրովի և արդյունքների վավերացման իրավունքը վերապահում վալիին⁸³:

Ստեղծվում էին վիլայեթների և սանջակների վարչություններ: Նախկինում միանձնյա, բմահաճորեն կառավարող փաշային այժմ փոխարինելու էր գալիս վարչական խորհուրդը (մեջլիսի ումումի): Այն բաղկացած էր վալիից (նախագահ), մեքտեբջուց (գրասենյակի պետ), ղեֆտերգարից (ֆինանսների տնօրեն), հույն և հայ համայնքների հոգևոր առաջնորդներից (եթև հայկական տվյալ նահանգում հույներ կային) և վիլայեթի ազգարնակչության կողմից ընտրված երկուական քրիստոնյա և մահմեդական անդամներից⁸⁴:

Մյուսթեսարիֆից բացի, նշանակվում էին նաև գլխավոր դատախազը, տասնորդի հավարման «գործատերը» (աշար մյուղիրի), հարկերի հավաքողը (վերդի մեմուրի), սանջակ էմինը, հոգևոր դատավորը, քաղաքացիական դատավորը⁸⁵: Նույնանման աստիճանավորներ էին նշանակվում կադայում, նահիեյում: Ըստ որում վիլայեթի շուրս դատավորները և նրանց օգնականները՝ կեսը մահմեդական, կեսը քրիստոնյա, ընտրվում էին ամբողջ նահանգի չափահաս ազգաբնակչության կողմից, երկու տարին մեկ:

Ամբողջ վիլայեթի գերագույն օրգանն էր ճանաչվում բնդհանուր ժողովը, որը գումարվում էր տարին մեկ անգամ՝ 40 օրվա նստաշրջանով: Այն քննում էր վիլայեթի հարկերի, ճանապարհաշինարարության, ժողովրդական կրթության, առևտրի և արդյունաբերության, հողագործության և անասնապահության, պետական ունեցվածքի պահպանման և այլ խնդիրներ⁸⁶: Վալիի միջոցով բոլոր որոշումները ներկայացվում էին Բ. Դռան հայեցողության: Որոշումը կարող էր մերժվել, իսկ հաստատվելու դեպքում վերադարձվում էր տեղական իշխանության գործադիր մարմիններին: Ակնհայտ է

⁸² ՌԱՔԱ, ֆ. Քաղաքիսիվ, գործ 3468, թերթ 17 և հետևյալը:

⁸³ Նույն տեղում, գործ 3468, թերթ 3—4:

⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 63, թերթ 107—108:

⁸⁵ Նույն տեղում, թերթ 108—109:

⁸⁶ ՌԱՔԱ, Քաղաքիսիվ, գործ 3468, թերթ 18—20:

բնդհանուր ժողովի՝ խոսքով օրենսդիր, գործով՝ խորհրդակցական իրավունք ունենալը⁸⁷:

Վալիի նախագահությամբ, կադիի, մյուսթաիի, ուլեմաների մասնակցությամբ գործում էին վարչական խորհուրդները: Խորհրդի անդամների կեսը ևս սանջակներից ընտրված քրիստոնյաներ էին: 1870 թ. օրենքը բնդլայնում էր այս խորհուրդների իրավունքները, իրավաբանական հարցերից բացի նրա ենթակայության հանձնում բազմաթիվ այլ կնճառ խնդիրներ, մասնավորապես գավառական հարստահարությունների հարցը:

Թուրքիայի պայմաններում այս հիմնարկությունները հազիվ թե կարողանային էական, խոշոր դեր խաղալ կամ քրիստոնյաների սոցիալ-քաղաքական դրությունը բարելավել: Համենայն դեպս, խանա-փաշայական նախկին հոռի վարչակարգերի համեմատությամբ՝ սրանք նոր երևույթներ էին կայսրության կյանքում: Դարերով ստրկացված հայն այժմ այս կամ այն կերպ բողոքելու հնարավորություն էր ստանում, իր բողոքի ձայնը երեսփոխանների միջոցով հրապարակ հանում, կազմում «գավառական հարստահարությունների տեղեկագրեր» և առաքում սուլթանական կառավարությանը: Հայերի բողոքների, դիմումների, ցույցերի թիվը գնալով աճելանում էր: Դա պայմանավորված էր ոչ թե ճնշումների ուժեղացմամբ, այլ պետության թողտվությամբ, բողոքարկելու իրավունքի վերապահմամբ: Այլապես անհասկանալի կմնար, որ մինչև «Թանզիմաթը» ժողովրդի վիճակն անտանելի էր, իսկ բողոքները քիչ: «Թանզիմաթից» հետո նախկինի համեմատ վիճակն այդքան էլ չվատացավ, եթե չլավացավ, բայց բողոքները շատացան: Չմոռանանք հայ ազգային բուրժուազիայի հասունացման, իր իրավունքների դիտակցման և տակավին թղթյա պայքարով բավարարվելու իրողությունը:

1830—50-ական թվականներին լուրջ վերափոխումների էին ենթարկվում հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները Թուրքիայում: Սուլթանական զորաջոկատները, բռնությամբ և սիրաշահելով 1826—1834 թվականներին ոչնչացրեցին ռաղմա-ավատական հողատիրությունը Ռումելիայում, Արևմտյան Հայաստանի Թուրքահայատակ մարզերում՝ էրզրումում, Սիվազում, Կարսում, Տրապիզոնում: Սուլթանը գլխատեց, բանտարկեց կամ թռչակ նշանակելով պաշտոններից հանեց ու բռնագրավեց քուրդ ու թուրք էմիրների, աղաների, նույնիսկ պալատում մեծ պաշտոն-

⁸⁷ ՎՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 11, գործ 3683, փաստաթուղթ 54, թերթ 2—3:

ներ գրադեցնող դինվորականների հողային կալվածքները՝ թիմար-ները, ղեամեթները, խասերը:

Արեմտյան Հայաստանի քրդահայտակ շրջանների հողատիրա-կան քարտեզը փոխվեց 1840-ական թվականների վերջերին միայն, այսինքն՝ քրդական գերեբեյությունների վերանվաճումից, քուրդ խոշոր ֆեոդալների իրավադրկումից հետո: Կայսրության հողերի մեծ մասը դարձավ պետական սեփականություն և օգտագործման իրավունքով տրվեց նոր հողատերերին:

Փոփոխելով հողատիրության ձևերն ու հողատերերին, սուլ-թանները չէին լիկվիդացնում գյուղացիության շահագործման ֆեո-դալական նախկին սխտեմը: Գյուղացիներն իրենց արտադրամի-ջոցներով շարունակում էին մշակել կալվածատիրական հողերն աչնպես, ինչպես նախորդ շրջանում⁸⁵: Հին բեկերին փոխարինելու եկան նորերը, սակայն ոչ առաջվա անսահմանափակ իրավունքնե-լով: Բավական է արձանագրել, որ հարավային Հայաստանի գյու-ղացիության մեծ մասը ազատվեց գերեբեյներին «պարտական» ապօրինի հարկատվությունից, շատ տեղերում և իրավաբանորեն չձևակերպված, բայց իրապես գոյություն ունեցող արտատնտեսա-կան հարկադրանքից:

Այսուհանդերձ, պետության ու կալվածատերերի եկամտի աղբյուրը մնաց ֆեոդալական ռենտան իր տարատեսակներով: Փո-փոխվեցին հարկերի անունները, պարհակների ձևերը, իսկ շահա-գործումն ու ձևումը շարունակեցին հարցականի նման կորացնել գյուղացու մեջքը: 1856 թ. հրապարակված «Թանզիմատի» երկրորդ փաստաթուղթը ևս տնտեսական բնագավառում նոր հեղաբեկում-ներ առաջ չբերեց: Այն շոշափեց քաղաքական ու քաղաքացիական խնդիրները: Սուլթանի նոր հենարանը, հողատիրական դասը պա-հանջում էր օրինականացնել իր արտոնությունները, վավերացնել ձեռք բերած իրավունքները՝ հողի և գյուղացիության նկատմամբ:

Ընդառաջելով այս դասի պահանջներին, Աբդուլ Մեջիդը 1858 թ. ապրիլի 21-ին ձևակերպեց հողային օրենք՝ Դուատըր, որի մասին նույնիսկ թուրք պատմաբանը հայտարարում է, թե այն սոսկ «...ձևական աղբարային ռեֆորմ էր, քանզի այդ օրենքը չփոխելով գյուղական ազգաբնակչության դրությունը, պաշտպանեց ֆեոդա-լական հողատիրությունը: Նրա նշանակությունը կայանում էր այն բանում, որ օրինականացնում էր պատմական տարբեր պայմաննե-

րում առաջացած հողատիրության ձևերը»⁸⁹: Դուատըր իրավա-բանորեն սահմանում էր հողատիրության հինգ հիմնական ձևեր:

Այժմ Թուրքիայում կային՝ 1) պետական հողեր — միբրիե, 2) մաս-նավոր — մյուլք, 3) հողեր — վակրֆ, 4) մեթրուքե — համայնա-կան, 5) մեվադ — մեոյալ՝ անօգտագործելի հողատարածություններ: Արեմտյան Հայաստանում սակայն տիրապետող էին հողատիրու-թյան պետական և վակուֆային ձևերը: Կային նաև մյուլքեր, հա-մայնական հողեր՝ արոտավայրեր, անօգտագործելի, հսկայական լեռնային, քարքարոտ մասեր⁹⁰:

Կալվածագրերով, ազարակ առ ազարակ, Արեմտյան Հայաս-տանի պետական և վակուֆային կալվածքները ձևակերպվեցին թուրք, քուրդ և հայ հողատեր-կալվածատերերի վրա: Հողատերերի հիմնական դասը մնաց մահմեդական վերնախավը, որը գնման, բռնության, թե նախկին հողատերերի չհանձնման ճանապարհով պաշտպանեց իր հողատիրական իրավունքները: Դրան նպաստեց նաև այն, որ 1867 թ. սուլթանը նոր օրենք հրապարակեց հողատե-րերին թուլյաթելով հինգ տարվա ընթացքում պետությունից գնել օգտագործվող հողակտորները⁹¹:

1867—1873 թթ. ընթացքում հողօգտագործողները վճարեցին պահանջվող գումարը, սակայն ոչ բոլորը կալվածագրեր (թափու) ստացան: 1873 թ. ստուգումների ժամանակ պարզվեց, որ գյուղա-ցիության մեծ մասը կալվածագրեր չուներ: Բ. Դուրը սրանց ստի-պեց կրկին վճարել պահանջվող գումարը: Նույնիսկ միջակ գյուղա-ցիական տնտեսությունները քաջքայլեցին ծանր հարկերի ու պար-հակների բեռի տակ, նրանց տերերը վերածվեցին մարաբանների: Թուրք ազաները և արդեն ողջ Հայաստանով մեկ տարածված քրդ-ական աշիրաթապետները զավթեցին քուրդ, թուրք և հատկապես հայ գյուղացիների հողակտորները, դարձրին իրենց սեփականու-թյունը: Պետությունը արհեստականորեն ծնեց ազրարային կնճռոտ խնդիր և վեճեր առաջ բերեց հայերի, քուրդերի, թուրքերի միջև: Մինչ այդ եղած կրոնական թշնամանքին գումարվեց տնտեսական հակա-դրությունը և, հուրախություն սուլթանների, սրանց տարավ ժողո-

⁸⁹ İsmail Husrev, Türkiye rüy irtisadiyatı. Bir milli irtisat tetiri-i İstanbul, 1934, s. 173.

⁹⁰ П. П. Моисеев, Аграрные отношения в современной Турции. 1960, Москва, стр. 19—21.

⁹¹ Մանրամասն տե՛ս Неопубликованная статья А. Д. Ершияна Ա. Համբարյանի առաջարկով, «Բաների Հայաստանի արխիվներ», 1964, № 3, էջ 46:

⁸⁸ А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, стр. 18—19.

«Եւրոդենրին» իրարից անջատելու, իրար նկատմամբ լարելու ան-
դունդը:

Մահմեդական վերնախավին Արեւմտյան Հայաստանի հողերի մեծ մասի պատկանելին են արձանագրում ժամանակակիցները, պարբերական մամուլում լույս տեսած հոդվածները, գյուղացիների բողոքները: Բայց ամենից վավերականը Բեռլինի վեհաժողովի նախօրյակին երկիրը շրջող հանձնախմբի հաղորդագրություններն են: Ըստ 50-ից ավելի այդ վավերագրերի Չմշկածագի առաջնորդության մեջ «Հողերը մեծաւ մասամբ թրքաց կը պատկանի, վեցէն մէկը հայոց թափու են»⁹²: Բալուի և Չարսանջակի հողերը բռնագրավել էին 25 բուրդ ու թուրք աղաներ⁹³: Միայն Մեծկերտի ու Աղջովաչի հայ գյուղացիները թափուական իրավունքով հողեր ունեին: Խարբերդի «Հողերու $\frac{3}{4}$ մասը թրքաց և $\frac{1}{4}$ մասը հայոց ձեռքն է թափուցուլ»⁹⁴: Բաքերդի առաջնորդության հայ գյուղացիները «ըստ չափու հող ունին ընդհանրապէս ևս թափու են, իսկ բաղդատմամբ թուրք գիւղականաց, ոչինչ ունին գրեթէ»⁹⁵:

Վասպուրականի գյուղացիությունը վերստացել էր նախկինում կորցրած հողերի մեծ մասը, սակայն ամբողջապես չէր ազատվել քրդական վերնախավի ճնշումներից։ Սուլթանի ֆերմաններով Բեդերխանների տոհմը պահպանել էր իր կալվածքների գերակշռող մասը։ Խոշոր կալվածատեր էր դարձել Եղգանշիրը։ Ամենաոգեբերդ կանն ալն էր, որ Մոսուլի շրջանի վրանաբնակ 24 աշիրեթները ամեն ամառ տալին ու վրա էին անում Վասպուրականի հայ գյուղացու տնտեսությունը, զաղտնի թե հրապարակով, յուրացնում նրա ստացած արդյունքները⁹⁶։ Շատախում, Ջուլամերկում, Մոկսում քրդական աշիրեթները հողեր չունեին, սակայն արոտավայրերը, անտառներն անարգել օգտագործում էին, իսկ Դավան, Մարմեդ, Խնձորգեն, Օրմենաս, Պնդունի, Կսկինձ գյուղերը հիմնահատակ կործանել էին և հողատարածությունները, բարեբեր դաշտերը դարձրել արոտավայրեր։ Դրիմի պատերազմից հետո բնդհանրապես նորից գլուխ է բարձրացնում քրդական վերնախավը։ Արեմոյան Հայաստան են

92 Գ.Ա.Թ., Բ., Աղաադանի արվսիւի, 3-րդ բաժին, փասաաթուղթ 52, էջ 4:

93 «Ատենազորութիւնը ազգային ժողովոյ», Հատոր Բ, էջ 21, տե՛ս նաև «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովոյ կեդրոնական վարչութեան առ ազգային ընդհանուր ժողով», 1865, էջ 33—34:

94 ն ա թ ա ն է ա ն Պ օ ղ ո ս, Արաոսր Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուս, Բարբերդու, Զարանճաղի, Ճապաղզսուրի և Երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 136:

95 ԳԱԹ, Թ. Աղատյանի ֆոնդ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 38, թերթ 7:

96 նույն տեղում, փաստաթուղթ 57, էջ 54:

գալիս, նոր հողեր ու իրավունքներ նվաճում արստրավայրերից վերադարձած ցեղապետները՝ զրեթե բոլոր նրանք, ովքեր կենդանի էին մնացել: Բ. Դուռը արձակում էր ձևորեն, սրտնց կապկպելու համար տասնամյակների առաջ մեծաքանակ մարդկային զոհեր էր տվել:

տվել:

Քրդական տարրը խարախվել էր նաև էրզրումի ու Սերաստիայի նահանգներում, ցակայն գեոևս մեծ հաջողության չէր հասել: Այս նահանգների, ինչպես նաև Կիլիկիայի որոշ գավառների հայ գյուղացիությունը տակավին հողատակավորվումից չէր տառապում: Սուլթանները գիտեին այդ, դրա համար էլ Կիլիկիա էին գաղւում: Սուլթանները գիտեին այդ, դրա համար էլ Կիլիկիա էին գաղւում թեցնում ռազմատանչ շերքեզներին, էրզրումի վիլայեթն ընդունում Պարսկաստանից չվող քրդերին և նեղում, խղճուկ վիճակի մեջ դնում հաւ գյուղացիությունը:

Դնում հայ գյուղացիությունը:

Արևմտյան Հայաստանի խոշոր հողատերերից էին մահմեդական մզկիթները, բուրդ ու թուրք շելլաբերը, ուլեմաները: Իսլամ հովհարականությունը լիովին պաշտպանեց ոչ միայն իր վակուֆները, գետրականությունը լիովին պաշտպանեց ոչ միայն իր վակուֆները, ալլա Մերքայի և Մեդիանյի ծախսերը հագացող հարեմեն կալ-վածքները: Միայն այն փոխվեց, որ թափուական իրավունքով ձևավորվեցին այդ հողերը և Արդուլ Ազիզի թագավորությունից ի վեր դրվեցին հարկի տակ:

[illegible][illegible]

97 Գեղամ Տ. Կարապետեան, Հոգաբնիկ Գարբը Հայաբնակ նահանգ-
նիբու մէջ, 1911, Կ. Պոլիս, էջ 6:

98 Մ ա շ տ ո ս ք ի ա ն լ ա ն Մ ա տ ե ն ա ղ ա ր ա ն, Կ ա թ. զ ի վ ա ն, Թ զ Թ. Չ 19, վ ա լ. 129—
131, Թ Լ Թ Թ 7—9:

բերում: Խարխուլ վիճակում գտնվող ա. Կիրակոս Եկեղեցին ուներ երկու խանութ, 50 հաղար դահեկանի հասնող պատրաստի դրամ, որոնք պատկանում էին Ղուկաս Չթևսյանին և Եղբորը՝ Սարգսյանին¹⁰⁶:

Բաղէշի վիճակում վեց խոշոր վանքեր կային: Խնդիր-կատար Աստվածածինն ուներ մեկ վանահայր, 15 գործավոր, 20 խանութ, 4 տուն, 40 արտավար հող, Եկամուտը՝ 15.000 դահեկան: Գոմո վանքն ուներ 20 արտավար հող, մեկ խանութ, 10 միարան: «Արդյունքը» 8000 դահեկան էր: Նարեկա վանքն ուներ 23 արտավար հող, 800 դահեկանի կալվածքներ¹⁰⁹: Համեմատաբար ամենահարուստը Վասպուրականի վանքերն էին, իսկ նրանցից ետ չէին մնում էրզրումի վանքերը: Միայն Վասպուրականում 1878 թ. 57 կանգուն վանքեր կային:

Հմյունիայի հայկական Եկեղեցիները իրենց կալվածքներից տարեկան 513.500 մեջիդիե Եկամուտ էին ստանում¹¹⁰: Բարերդի առաջնորդության 23 Եկեղեցիներից 5-ը գտնվում էին քաղաքում: Սրանց ստացած Եկամուտը կազմում էր 20.000 դահեկան¹¹¹: Նույն վիճակի Քրիստափորի վանքը 5000 դուրուշ հարկ էր գանձում շրջակա գյուղացիներից, ուներ 52 արտավար հող, 80 ոչխար, 22 կով, 18 փեթակ:

Արևմտյան Հայաստանում և ողջ Թուրքիայում 1850—1870-ական թվականներին կանգուն վիճակում էին 200-ից ավելի հայկական վանքեր, որոնցից 9-ն իրենց հարստությամբ ու մեծությամբ համարվում էին առաջին, մնացածները երկրորդ կարգի: Հազարների հասնող պորտաբույծ վանականներն ու միարանները վաչկում էին հայ գյուղացու տքնաջան աշխատանքի պտուղները: Միքնձվելով ապրանքա-գրամական հարաբերությունների մեջ, հոգևոր դասը արդեն ճեղքել էր բնափակ տնտեսության շրջանակները, իր ունեցածը շուկա էր հանում, վերածում ոսկու և ամբարում վանքի գաղտնարաններում: Վանքերի սուրբ հայրերը ձգտում էին ավելի շատ հավաքել, ավելի անխնա կողոպտել մահմեդականի սրից մազապուրծ հայ գյուղացուն, ավելի ծանրացնել նրա վճարելիք տուրքերի ու պարհակների բեռը:

Այնուամենայնիվ, չպիտի անգիտանալ, որ վանքերից շատերը կուլտուր-լուսավորական հսկայական գործունեություն էին ծավա-

լում գալիս, հասունացնում երիտասարդ, կրթված նոր սերունդ, դիմակալում մահմեդական պետության վարած ուժացման քաղաքականությունը, ուղղակի, թե անուղղակիորեն ճանապարհ հարթում հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական զարթոնքի առջև: Վա-րազը դառնում էր մի օջախ, որը հասունացնելու էր 1870—80-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման ջահակիրներ ու ղեկավարներ:

«Թանգիմաթի» ժամանակաշրջանին յուրահատուկ երևույթներից է և այն, որ քրիստոնեական վանքերն ու Եկեղեցիները, նրանց կալվածքները դրվում են հարկի տակ: Վերանում է, թեկուզ անվանապես, կես հաղարամյակ տեղով վանական հողատիրության ապահարկ կացությունը:

Դեռևս սուլթան Մահմուդ II-ը հանձնաժողով է ստեղծում, որը պետք է ուսումնասիրեր իսլամ և քրիստոնյա հոգևորականության «վակեֆները» դրությունը և հսկողություն սահմաներ նրանց եկամուտների վրա, իսկ կալվածքների առք ու վաճառքը պետք է կամուսների վրա, իսկ կալվածքների միջոցով¹¹²: Մի քանի տարի գործատարվել է վակաֆի վարչության միջոցով¹¹³: Մի քանի տարի գործատարվել է վանքի հետո, հայ ամիրանների ու պատրիարքի ջանքերով, սուլթանը վերանայում է իր հրամանագիրը:

1853 թ. մայիսի 25-ին տված հրովարտակով Աբդուլ Մեջիդը հրահանգում էր, որ «...Եկեղեցիներն ու վանքերը և անոնց սեպհական կալուածներն ու անշարժ ստացուածները զերծ մնան այսուհետև ամէն վնասներից: Նմանապէս բոլոր կրօնական հաստատութեանց և Եկեղեցականներու ապահարկութիւնը, և պատրիարքներուն և անոնց փոխանորդներուն արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները, որոնք հինէն ի վեր նշանակուած են պէրաքնելու մէջ...»¹¹³: Ղրիմի պատերազմի նախօրյակն էր այս: Սուլթանը դրանով սիրաշահում էր ալլահատներին, ձգտում նրանց ետ պահել: Ռուսաստանի ազդեցությունից: Աբդուլ Ազիզը արտագրա-վում էր (սեկուլյարիզացիայի էր ենթարկում) հայոց վանքերի ու Եկեղեցիների կալվածքները, թողնում նրանց օգտագործման, սակայն զնում հարկի տակ:

Վանի Սալանապատ վանքը մեկ տարում վճարում էր 1179 դուրուշ կալվածական հարկ և աղնամ¹¹⁴: Վարազա վանքը 2811 դուրուշ

¹⁰⁸ Պ օ ղ ո ս ն ա թ ա ն և ա ն, Արտուր Հայաստանի, էջ 37:

¹⁰⁹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, բաժին 3-րդ, փաստաթուղթ 40, էջ 2—3:

¹¹⁰ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 43:

¹¹¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 38:

¹¹² Տ ի գ ր ա ն Հ. Թ. Ս ա ա լ ա ն և ա ն ջ, Պատմութիւն երուսաղէմի, հատոր 2, էջ 984—985:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 1218:

¹¹⁴ ՀՍԽՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 332, թերթ 6:

10 փարա միայն տասնորդ էր տալիս, երկու տարվա կալվածահարկ՝ 1106 զուրուշ 20 փարա, ոչխարի հարկ՝ աղնամ 1581,30 զուրուշ¹¹⁵: Աղթամարի վանքը և ողջ միաբանությունը պարտավոր էր նվիրատվության միջոցով գանձած դրամից հարկ տալ. իսկ ոչխարների դիմաց, չնայած թալանվել էին բրդերի կողմից, երկու տարի շարունակ վճարում էր նախկին աղնամը¹¹⁶:

Պետական հարկերից դատ, քրիստոնեական վանքերը, եթե ընկած էին խաֆիրապատկան դավառներում (Խուլթ, Բոնաշեն, Մուշի մի մաս, Սասունի մի բանի գավառներ), պարտավոր էին խաֆիրներին ևս հարկեր տալ: «Ահաւասիկ Սուրբ Աղբերիկ վանից վիճակը, — գրում է Աղվանյանցը, — և աղաներուն տարեկան տուրքը: Ա. 400 զուրուշ նաղդ ստակ. 4 եզ իրենց ընտրանօք, զի եթէ լաւ չըլլան և կամ 8 կը տանեն, 20 ոչխար, 7 բեռ ցորեն, 4 լիտր իւղ, 4 լիտր թուֆուն, 4 լիտր ձէթ, 12 լիտր աղ, թիակ, կոզով, կուժ, պուտուկ, քասա, ցախաւել, դքալ, շարոխ, բուճ... և այսպիսի բաներ, որչափ որ վանքին մէջ գտան: Բ. ժամանակաւ Բոնաշէնու նահանգին հասարակութեան վրայ վերկիի տուրք ձգած են, հասարակութիւն չկրնալով տալ 750 զուրուշ ալ վանքին վրա ձգեր են. և յայնհետէ շարունակ 750-ական զուրուշ կառնին վերկի»¹¹⁷:

Հարստութիւն դիպած վանքերը միշտ չէ, որ անտրտունջ վայելում էին իրենց ունեցվածքը: Թուրք ու քուրդ ավաղակախմբերը կարող էին ամեն բոպի ներկայանալ վանահայրերին, թալանել նրանց ունեցվածքը և հետին խեղճութեան դատապարտել վանականներին: Այստեղ ևս միայն ունենալը չէր, որ կարեւոր էր, այլ ունեցվածքի պահպանությունը: Դրա համար էլ փողը վերածվում էր ռակիների, թաղվում գաղտնարաններում, դուրս հանվում տնտեսութեան զարգացման անհրաժեշտ շրջանառությունից:

Այսպիսով, Արեւմտյան Հայաստանում և հայաբնակ նահանգներում 19-րդ դարի 30—70-ական թվականներին գոյացավ, համալըրվեց, փոփոխվեց ու վերափոխվեց խոշոր հողատեր կալվածատերերի դասը, որը բաղմազան էր, բաղկացած տարբեր կրօնի ու դավանանքի, տարբեր ազգությունների պատկանող մարդկանցից: Այն համահավաքում էր բոլորին՝ սուլթանից սկսած, եղբրված հայ շորքաչիով: Խոշոր հողատերեր մնացին սուլթանները, Բ. Դռան պաշտոնյաները, թուրք աղաները, մահմեդական հողերականները,

քուրդ ցեղապետները, հոգևոր առաջնորդները՝ շեյխերը, հայկական վանքերը, հայ սարաֆները, շորքաչիները, աղաները:

Վիճակագրության բացակայութեամբ, տնտեսական մարդի անբավարար ուսումնասիրությունը հնարավորութեանից զրկում են ճշգրտորեն պարզելու սրանց տեսակարար կշիռը: Պարզ է սակայն, որ հողատեր-կալվածատերերը ընդհանուր ազգաբնակչության փոքր տոկոսն էին կազմում, թեպետև տիրում էին երկրի հողային հարստության գերակշռող մասին, իսկ միլիոնավոր գյուղացիության մեծ մասը էր հողերի փոքր մասը, որից նա բաժին էր հանում և՛ պետութեանը, և՛ տիրող վերնախավին: Ֆեոդալական սանդուղքի ստորին աստիճանին նստած այս դասը շարունակում էր իր տկար ուսերին կրել սոցիալ-բաղադրական ճնշումների աներակալելի ծանրություն՝ սեփական վաստակով կերակրելով մահմեդական և քրիստոնյա վերնախավին, ուղղակիորեն հագեցնելով վաշխառուի ախորժակը, անուղղակիորեն վճարելով հպատակների շինքին ծանրացած պետական պարտքերը:

Արեւմտահայ ազգաբնակչության թվաշատ դասը մնում էր հողագործութեամբ պարապող, սոցիալական ու իրավական տեսակէզազործութեամբ պարապող, սոցիալական գյուղացիությունը, որը «Թանդիտից շերտավորված, աշխատավոր գյուղացիությունը, որը «Թանդիտից» ու ազրարային ոեֆորմներից հետո համեմատաբար թուփանց իր ուսերին ծանրացած արտատնտեսական հարկադրանքի մի մասը, որոշ չափով ազատվեց թուրք աղաներին ու քուրդ բեկերին տրվող հարկերից, պարհակներից, պարտավորվեց վճարել պետությանը: Անվիճելիորեն ստվարացավ ազատ գյուղացիության դեռ նախկինից հարատեղ դասը, ի հաշիվ իսլամ վերնախավից, հատկապես քուրդ դերբեճներից կիսաճորտական կախման մեջ դրված հարկապարհկատու երկրագործների: Թափուական իրավունքը դարձավ տիրապետող ինստիտուտ:

«Թանդիտից» հետո թուրքահայատակ նահանգների այն գյուղացիների մեծ մասը, որոնք աշխատում էին թիմարատեր ու զեամեթատեր, առավել ևս խասատեր կալվածատերերի հողերի վրա, հողագին վճարեցին, թափուլով՝ հողը դարձրին իրենց «սեփականությունը»: Ոչնչացված, տարագրված քուրդ ու թուրք բեկերի ու աղաների հողերը ևս տրվեցին գյուղացիներին, պարտավորեցնելով հարկը վճարել Բ. Դռանը: Բայց ամեն ինչ խաղաղ չվերջացավ և ոչ էլ կատարվեց այնպես, ինչպես օրենքներն էին նախատեսում:

Քրիստոնյա ու իսլամ գյուղաբնակչության մեջ առավել ևս լեռնացավ մի անլուծելի ու կնճռոտ խնդիր՝ հողային հարցը, որը գնալով անջրպետում էր տիրապետող ու հպատակ ազգերին, առիթ տա-

115 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 332, թերթ 79:

116 Նույն տեղում, ֆոնդ 56, ցուցակ 2, գործ 2215, թերթ 1:

117 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 130:

լիս հանձնաժողովները կազմմանը, սուլթանական տիրապետության նկատմամբ ատելություն ունեցող ժողովուրդների միասնականության խաթարմանը, նրան, ինչին ջանում էին և աստիճանաբար պիտի հասնեին մահմեդական պետության տիրակալները, նրանց շուրջը խմբված թուրք վերնախավերը:

Այսուամենայնիվ, Կարինի թուրքահպատակ գյուղերը ցանցապատված էին ազատ գյուղացիներով, որոնց մեծ մասը թափուագին վճարելով, ազարակներ ունեւ: Արաբկիրում հողերը գյուղացիների սեփականությունն էին, «իսկ աւատականութիւնն իսպառ անհետ եղած է»¹¹⁸: Գերջանի գավառի Ալթուն Հյուսեյինի քահանան, դատ բացելով հուլիսյանի քուրդ բեկերի դեմ, բանտարկել է տալիս Շահ-Հյուսեյին բեկին, հայերի կալվածքները վերադարձնում նախկին տերերին¹¹⁹: Չարսանջախի և հարբերդի հայ գյուղացիների մի մասը հողեր ստացան 1837 թ.¹²⁰, մյուս մասն էլ 1865 թվականին: Տարւնի աշխարհից 670 բողոքապիւր ստացվեց, որոնց մեծ մասը հրիմանի պատրիարքության շրջանում լուծվեց, չողք քրդական ցեղապետերից խլվեց և տրվեց Մշո դաշտի գյուղացիությանը: 1848—49 թթ. էրզրումի կուսակալության Օվաջըկ գյուղաքաղաքի բնակիչները դիմեցին սուլթան Աբդուլ Մեջիդին, խնդրեցին իրենց նախկին հողերը եւ վերցնել թուրք ազաններից: Բավարարվեց սրանց խնդրանքը, գյուղացիները ազարակներ ստացան, պարտաւորվելով դրա դիմաց 9600 զուրուշի հարկագումար տալ¹²¹: Քրդերից խլված հողակատրոնների մի մասը արվեց Բայազետի գավառի գյուղացիներին¹²²:

Ակնհայտ է, որ «Թանգիմաթ»-ից հետո արեւմտահայ, ինչպե՞ս նաեւ Արեւմտյան Հայաստանի գյուղացիության հիմնական ու գերակշռող մասը իրավականորեն ազատ էր, ամրացված չէր հողին և ցանկացած պարագաներում կարող էր լքել հայրենիքն ու տունը, վերցնել աստանդականի ցուպն՝ օտար երկնակամարների տակ հաց, աշխատանք, երբեմն էլ բախտ որոնելու: Իրավականորեն գյուղացիության ազատ լինելու մասին է խոսում այս տարիներին պանդխտության ու մեղացման, տաւեկան հիսուն հազարից ավելի հայ պանդուխտների մուտքը մայրաքաղաք, Չմյուռնիա, Տրապիզոն, Ռուսաստան, ԱՄՆ և այլուր ու ամենուր: Նրե այս գյուղացիները

¹¹⁸ «Մասիս», 1885, փետրվար, էջ 656:

¹¹⁹ Ա ն դ ր ա ն ի կ, Տէրսիմ, էջ 7:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 54—55:

¹²¹ ՀԱՍԶ ՊԳԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2223, թերթ 1—2:

¹²² Նույն տեղում, թերթ 20—22:

նորագրված լինելին կամ հողին ամրացված, ապա չէին կարող ազատորեն երթնել, հոսել տեղից-տեղ:

Այսուհանդերձ, սուլթանի մահասկիզու թաթի տակ հաշմուղ, թեկուղ ազատ գյուղացիությունը տնտեսական բարվոք պայմաններում չէր ապրում: Նա տառապում էր սակավահողությունից, տալիս էր բազմատեսակ հարկեր, կատարում ծանր պարհակներ, ազգային անյուր ճնշումների ենթարկվում: Ավելի ողբերգական էր գյուղացիության մյուս դասերի, առավել նա հողազրկված ու կախյալ իրավիճակում գրված հայ, բուրգ ու թուրք աշխատավորության կացությունը:

Արեւմտյան Հայաստանի նախկինում հողազուրկ բոլոր գյուղացիները չէ, որ հող ստացան կամ դիմանալով տնտեսական տագնապների պատճառով առաջացած պետության նոր ու ծանր հարկային քաղաքականությանը, պաշտպանեցին իրենց հողատարածությունները: Դրամատեր, իշխանավոր ու զորավոր հարուստները հետևողականորեն շարունակեցին ունեղրել, վաշխառության, բրդնություն ու կողոպուտի միջոցով սնանկացնել գյուղացուն, կախման մեջ գցել իրենցից ու աշխատեցնել կալվածատիրական հողերի վրա: 1860-ական թվականների վերջերին Արեւմտյան Հայաստանի կալվածատիրական հողերի վրա աշխատող գյուղացիներն արդեն շուշափելի թիվ էին կազմում, որոնք բաժանվում էին մի քանի խմբերի: Նրանց մեծ մասը հողը վերցնում էր քաղաքներում նստած մահմեդական ու հայ հողատերերից վարձակալության սկզբունքով և պարտավորվում վճարել վարձագինը¹²³: Գյուղացիների մի այլ խումբն էլ աստիճանաբար ունեղրվում էր հարկային ծանր բեռի տակ, կորցնում վարձակալելու կարողությունը և համաձայնվում հողօգտագործմանը՝ կիսարաբության սկզբունքով: Կիսարանների վիճակն ավելի վատթար էր, քան վարձակալողների: Սակայն կիսարաբությունն աստիճանաբար ընդարձակվում է և վերածվում մի ընդարձակ դասի, որը կոչվում էր մարաբայություն: 1858 թ., հատկապես 1867—72 թթ. ունեցողներից հետո, բազմանդամանում էր մարաբայությունը, որը թվաշատ էր դառնում քրդախառն հայկական զավառներում:

Մարաբաներն երբեմնի ազատ գյուղացիներն էին: Սրանք աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում քուրդ ու թուրք ֆեոդալներից, հայ հողատերերից, կալվածատեր վանքերից: Մարա-

¹²³ Մանրամասն տե՛ս А. Д. Новичев, Очерки экономики Турции, стр. 57—62.

քաները ևս բաժանվում էին մի քանի տեսակների: Կային մարաբաներ, որոնք ունեին հողակտորներ, սակայն զրկված էին գյուղատնտեսական գործիքներից, բանող անասուններից: Մարաբանների մյուս խումբն էլ ուներ հող, անասուններ, սերմացու, սակայն բռնություն ուժով կամ վաշխառության ճանապարհով, ֆեոդալ-կալվածատերերը նրանց հողերը թափու էին արել իրենց վրա և պարտադրում էին աշխատել իրենց համար: Մարաբանների մի այլ մասն էլ ուներ հող, արտադրամիջոցներ¹²⁴: Հողը թափու էր արված նրա վրա, մինչդեռ իրավականորեն ազատ գյուղացիներն աշխատում էին կալվածատեր, ազմատենչ, զորավոր ցեղապետերի համար, փոխարենը՝ վայելում «բարերարի հովանավորությունը»: Ահա սա չձևակերպված կախվածությունն էր, որն ավելի քան տարածված էր և գնալով նոր երանգներ էր ստանում հարավային Հայաստանի շերտընդմեջ քրդերով բնակեցված հայկական շրջաններում՝ Տարոնում, Վասպուրականում, դաշտային Սասունի մի շարք գյուղերում:

Խաֆիուրյան աղետաբեր ինստիտուտի մասին առաջինը խոսեց Գր. Վ. Աղվանյանցն, որը Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ 1870—72 թթ. շրջում էր Տարոնի ու Վասպուրականի գյուղերում, հրապարակում հայ գյուղացու ողբերգական կացության սրտաճմլիկ տեսարաններ, Խրիմյանի, Սրվանձտյանցի օգնությամբ փորձում «բուժել» հայրենակիցներին հասցրած քրդական սրի հին և նոր վերքերը: Նրա բազմաթիվ գրություններից պարզվում է¹²⁵, որ Մշո, Շատախի, Խուլթի, Բռնաշենի, Սասունի դաշտային շրջանների բուրգ բեկերը՝ խաֆիրները, հայ ու քուրդ գյուղացիներին կիսաճորտական կացության մեջ էին դրել: «Դաս դաս նոցա բաժին եղած իւրաքանչիւրին իբրև հպատակ և սեփհականութիւն համարուած և ոչ տէրութեան տարեկան տուրքը կուտան խաֆիրներուն: Այն մարդակերպ վայրենի գազան խաֆիրներ՝ ինքնազուլա և սպստամբ վիճակի մեջ լինելով՝ իրենց ճորտ հայերը կանամբ և որդուօք շարժական և անշարժ կալուածներով իրարու ծախելու սովորութիւն ունին. և երբ իրարու դէմ կատաղին և թշնամանան, իւրաքանչիւրն իրենց սարուկ հայերն բռնի առջնին ձգելով իրարու սահման կասպատակեն, մանաւանդ թէ հայոց բնական գեղերու վրայ կը կողոպտեն, կը քանդեն, կաւրեն, կը վիրաւորեն, կը սպանեն և կը վերադառնան տեղերին: Յաղթահարիչ թշնամին

միւսին վրէժը լուծելու համար, զօրաժողով կը լինի, կասպատակէ թշնամոյն հպատակ հայերու գիւղերը արջային դայրոյթով կը կողոպտէ, կը քանդէ, կաւրէ, կը սպաննէ և կը դառնայ»¹²⁶: Քուրդ խաֆիրախմբերից երկուսի դայրոյթի շիջանելու միջոցն էլ դառնում էր հայ անպաշտպան ուսան, որի քրտնաթոր աշխատանքն ապահովում էր «հովանավորողի» վայելքները, իսկ գեղանի կանանց ու աղջիկներին ծառայեցնում նրա տներում:

Խուլթում և Բռնաշենում խաֆիրները ամբողջական համայնքներով հայ գյուղերը վաճառում էին իրար, իսկ գնողները գանձում էին քառասյուսիկ ավելի հարկեր, քան թուրքահպատակ շրջաններում¹²⁷: Գրեթե ամբողջ Բռնաշենը պատկանում էր երեք քուրդ խաֆիրների: Սասունի Մահպապանք գյուղի խաֆիրներն էին Հայդար Մահմուդը, Իսկանան Քահվարը, Շավիշը և Մեհմեդը: Սրանք փոխադարձաբար թալանում էին «իրար գյուղերը», իսկ երբ Մ. Խրիմյանը դիմեց Բ. Դոանը, պահանջեց զսպել վերջիններին, ոչ մի պատասխան չստացավ: Հայոց պատրիարքը հասկացավ, որ լեռնային արծիւների վրա դարեր շարունակ առամներ կրճատցնող, բայց հպատակեցնելու անկարող իսլամ կառավարողները ոչ միայն համաձայն էին եղեռական նման դեպքերի գոյության, այլև իրենք էին հրահրում քրդական վերնախավին. որպեսզի այս մեթոդով դատարկել տային Սասունը, Շատախը, Սոկսը, վերանար որևէ ապստամբության կրկնության վտանգն այս երկրահատվածում: «Մշոյ շրջակայ գաւառներուն մէջ ինչպէս Սասուն, Բռնաշեն, Մոտկան՝ Խուլթ և Շատախ անտանելի գերութիւն մը կայ որ խաֆիրութիւն կըսուի, քիւրտ խաֆիրներ տէրութեան հարկէն քառասյուսիկն կառնեն. կառավարութիւն տեղեակ է անոր՝ բայց ով գիտէ ինչ խոբամանկ մտածութեամբ թոյլտուութիւն կընէ, որով այս լեռնական հայեր գաղթականութեամբ ցիրուցան կը լինեն (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.)»¹²⁸: Ուրեմն քուրդ խաֆիրների գործունեությունը հրահրելով էր և հովանավորվում կառավարության կողմից:

Իրավաբանորեն չձևակերպված, սակայն իրականորեն հարատևող կիսաճորտական այս վիճակն հետագայում ուժեղացավ և կառավարության թողալովության պայմաններում տարածվեց հայկական մյուս նահանգներում, այնտեղ, ուր քուրդ բեկեր, ցեղապետեր կային, այնտեղ, ուր վրաններից իջնող վայրենաբարո քոչվոր ֆեո-

124 Ա. Հ ա մ բ ա Ր Յ ա ն, Ազրբայժին հարաբերությունները..., էջ 71:

125 Մանրամասն տե՛ս Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 121-

325 (մի գործի մեջ):

126 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 152: Այս փաստաթղթի մի մասը հրատարակել է «Մասիս»-ը, տե՛ս «Մասիս», 1872, մայիսի 18, № 1239:

127 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 136:

128 Նույն տեղում:

դաշները նստակցաց կյանքի էին անցնում, դրամի համեմտից հետո տենչում հարստության կուտակմանը, փարթամորեն փայլելում, միշտ էլ ոչ սեփական վաստակույ, այլ աշխատավորության, առավել ևս խաֆիրապետական հայ ռալայի հաշվին:

Այսպիսով, խաֆիրապետական գյուղացիները միայն իրավակա- նորեն էին ազատ, ոչ ինքն՝ ցանկացած ժամանակ կարող էին հե- ոանալ բնակավայրերից, իսկ գործնականապես կիսաճորտեր էին: Նրանք վճարում էին բազմաթիվ հարկեր, կատարում պարհակներ, նույնիսկ առանց վճարի ու թույլտվության ոչ կարող էին ամուսնա- նալ և ոչ էլ թաղել իրենց հանգուցյալներին: Խաֆիրները շատ տեղերում սահմանել էին առաջին գիշերվա իրավունք¹²⁹: Մարա- բայության և խաֆիրապետական գյուղացիների կատեգորիային էին պատկանում ոչ միայն հայերը, այլև քուրդ ու թուրք գյուղացիները: Սրանց թիվը 1830—70-ականներին, ընդհանուրի համեմատ, այն- քան էլ մեծ չէր:

Գյուղացիության հիմնական մեծամասնությունը ղեռն հողա- կառններ ուներ, մշակում էր դրանք և հարկեր վճարում պետությա- նը, քուրդ ու հայ վերնախավին: Հայկական Կիլիկիայի լեռնային մասերում գրեթե բացակայում էր ճորտությունն ու մարաբայությու- նը: Ուլնիան ամբողջովին պատված էր ազատ գյուղացիներով: Մի ձևերին բահ ու արորը, մյուս ձևերին հրացանը, նրանք շարունա- կում էին զիմադրավել բոլոր տեսակի հողազրկման փորձերին: Ազատ էր Կարինի գյուղերի, Սերաստիայի, Ակնի ու Եվդոկիայի շրջակայքի գյուղացիների գերակշիռ մասը: Մի խոսքով, մինչև Բեռ- լինի կոնգրեսը, արևմտահայ գյուղացիության փոքր հատվածն էր մարաբա, աննշան տոկոսը կախյալ, իսկ հիմնական մեծամասնու- թյունը ազատներ էին, սակայն վճարում էին բազմաթիվ ու բազ- մապիսի հարկեր, կատարում պարհակներ:

3. ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՐԱԿԵՐՆ ՈՒ ՏՈՒՐԲԵՐԸ

Թուրքիան, նրա կաղմում մտնող Արևմտյան Հայաստանը ազ- րարային հետամնաց երկիր էին, ուր գյուղատնտեսությունը դանդ- վում էր ֆեոդալական մակարդակի վրա: «Երկրագործությունը ղեռ- օրօրոցին մեջ է և երեք հազար տարի առաջուան դրութեամբ կը շարունակուի՝ առանց ամենափոքր յառաջդիմութեան»¹³⁰, Եվրոպա-

ցիներին վկայությամբ «Գյուղատնտեսությունը Թուրքիայում տա- կավին գտնվում է այն առաջնադարի վրա, ինչ եղել է ավելի քան երկու հազար տարի սրանից առաջ...»¹³¹: Պարզունակ ու նախնադարյան մակարդակի վրա էին արաագրության գործիքները, հողամշակման եղանակները:

«Փարիզի» արևմտահայ թղթակիցը գրում էր. «Երկու շաբաթ կալ՝ քաղաքիս արևելեան կողմի գիւղերը պտրտել գացի. ճամբան հեռուանց մարդ մը տեսայ, որ բահով (սկել) երկիր կը փորէր... Ուստի մօտենալով հարցուցի թէ, հոտ ի՞նչ պիտի ցանես,— ցո- րեն, բսով մարդը: Այս բանին վրայ անշափ դարմացայ, որ ատեն մը յանգալս ճամբան կորսնցուցեր եմ, բայց ղեռնս չգիտեմ եղեր թէ վերջն աւելի մեծ դարմանաց և ցաւոց պիտի հանդիպիմ: Երկու օրէն քաղաք իջնալու ատենս տեսայ, որ նոյն անձը երկրագործա- կան տրմուղին վրայ մեծ քար մը դրէր և անասունի տեղ ինք կը բաշէր անհնարին տառապանօք»¹³²: Զավեշտական է, բայց փաստ, որ արևմտահայերը առաջին անգամ Եվրոպական գութան տեսան դարի երկրորդ կեսին, այն էլ իբրեւ նմուշ բերված էր Խրիմյանի բացած «Ժառանգավորաց» դպրոցի սաներին ցուցադրելու նպատա- կով:

Բայց ողջ կայսրությունն այդպես չէր: Թուրքիայի մի շարք մարզերում գյուղատնտեսությունն առաջընթաց էր կատարել, նույն- իսկ որոշ ձյուղեր ապրանքային էին վերածվել: Կիլիկիան մասնա- դիտացել էր բամբակամշակության ասպարեզում: Ազանայի բամ- բակը սնում էր ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը: Տրա- պիզոնը ցանում, արտահանում էր ծխախոտ, սեփական հումքով «ղողում» ասիական շուկաները¹³³: Եվրոպական Թուրքիայի և Արև- մելոյան Հայաստանի մի քանի շրջանների տնտեսության մեջ դա- բակսին աշխուժացում էր նկատվում: Այնտեղ թափանցել էին բուրժուական հարաբերություններ: Բայց դրանք «լույսի թույլ շողեր էին» խավարի համատարած թագավորության մեջ: Գյուղատնտե- սությունը ընդհանուր առմամբ մնում էր հետամնաց հետևյալ պատ- ճառներով:

Գործիքների պրիմիտիվության պատճառով զգվար էր հողից այնքան արդյունք ստանալ, որ գյուղացին կարողանար մրցել դրսից

¹³¹ Ю. А. Петросян, «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, стр. 11.

¹³² «Փարիզ», 1861, № 40:

¹³³ ՍՍՀՄ Կոմկոմ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 63, թերթ 107—108:

¹²⁹ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 136, 152, 157 և հետե- յալը:

¹³⁰ «Մասիս», 1865, հունվարի 23, № 676:

Սլավոնացող գյուղատնտեսական մշակված ապրանքների հետ՝ Ստացված եկամուտն էլ անհատներին հնարավորություն չէր բնական կատարելագործելու արտադրամիջոցները, իսկ կառավարությունը բնավ չէր էլ մտահոգվում դրանով։ Ուրեմն, առաջին ու հիմնական պատճառը տիրապետող տնտեսակարգն էր՝ թուրքական ֆեոդալիզմը։ Կ. Մարքսը ժամանակին նկատում էր, թե Ասիայում «բեբեք ալնալես էր կախված լավ կամ հիմար կառավարությանից» ինչպես Եվրոպայում՝ լավ կամ հիմար եղանակից (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.)»¹³⁴։

Թուրքիայում բացակայում էին ոռոգման սիստեմները, ճահճային հողերի շորացման պրակտիկան։ Անհատները չէին կարող մայր առուներ հանել կամ ճահիճներ շորացնել։ Պետությունն այդ չէր անում։ Բերքատվությունը թողնվում էր բնության բնահաճույքին։ Օազիսները քամվում էին, ուծասպառվում, լեռնային մասերը ամայանում, գյուղատնտեսությունը մատնվում անկման։

Գյուղատնտեսության քայքայման, գյուղացու ունեղրկման գործում մեծ դեր էին կատարում առևտրա-վաշխառուները։ Բարձր տոկոսներով վարկեր տալով, նրանք սնանկացնում էին երկրագործին, վերջինիս հողազրկում և մղում պանդխտության։ Ամայանում էին Արևմտյան Հայաստանի երբեմնի մարդաշատ գյուղերը։ Հայ հողագործները դառնում էին Պոլիս ու Թիֆլիս չվող մշակներ։

Ճանապարհների, առևտրական ապահով խճուղիների անբավարարությունը, էլ չենք ասում երկաթգծերի բացակայությունը վերացնում էին հետաքրքրությունը գեպի արտաքին աշխարհը, Արևմտյան Հայաստանը դատապարտում նատուրալ կյանքի։ Ոչ բոլոր գեպերում ունեոր ու հողատեր գյուղացին հնարավորություն ունեիր վաճառաշուկա տանել, ապրանքային հացի ու մթերքների վերածել արտադրանքը։ Ուստի հաջորդ տարին նվազեցնում էր ցանքատարածությունները, արտադրում այնքան, որքան ինքը կարող էր սպառել։

Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության հետամնացության հիմնական պատճառներից էր օտար կապիտալի զորեղ ու քայքայիչ ազդեցությունը։ 19-րդ դարի 40-ական թվականներից արտասահմանյան կապիտալը ծանր բեռի նման կրում էր հողագործին, քայքայում նրա տնտեսությունը, շուկայական մրցության ասպարեզում պարտության դատապարտում տեղական հումքով սնվող ազգային փոքրաթիվ ձեռնարկությունները։ Եվրոպացիները էժան գներով հա-

ցահատիկ էին գնում Թուրքիայից, վերածում ալյուրի, թանկ գներով վաճառում թուրքերին։ Գործելուց դադարում էին նույնիսկ թուրքական ալրազացները։

Ղրիմի պատերազմը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ զառամյալ կայսրության տնտեսության համար։ Եվրոպացիները մի ձևերով առատ փոխառություններ էին տալիս սուլթանին, մյուս ձևերով ազդեցության շրջանների բաժանում նրա կայսրությունը։ Ֆրանսիան հաստատվեց Սիրիայում, փորձեց տնտեսապես նվաճել Կիլիկիան։ Անգլիան «տիրացավ» Միջագետքին, իր շոշափուկները տարածեց Անատոլիայում և միջերկրածովյան կղզիներում։ Անգլիան ու Ռուսաստանը մրցում էին Արևմտյան Հայաստանը ազդեցության դոտինների բաժանելու համար։ 1860-ական թվականների վերջերից Թուրքիան արդեն վերածվել էր եվրոպական տերությունների սպասարկող կիսագաղութի, տնտեսության գլխավոր զարկերակները կենտրոնացել էին օտարների ձեռքում։

Օտարերկրացիները դրանով չբավականացան։ Նրանք բանկեր հիմնեցին Թուրքիայում։ 1856 թվականին հիմնվեց «Օտոմանյան բանկը», 1863 թվականին այն պետական բանկի իրավունք ստացավ, կարողանալով ոչ միայն փոխառություններ բաց թողնել, դրամաթղթեր փոխել, այլև իր բոլոր գործարքները ազատել հարկերից։ Աստիճանաբար «Օտոմանյան բանկը» իրեն ենթարկեց կայսրության ֆինանսները¹³⁵։ «Օտոմանյան բանկը» հիանալի կազմակերպված է այն բանի համար, որպեսզի քամի Թուրքիայից ամենավերջին սուն»¹³⁶։ Զբաղարարվելով դրանով, եվրոպացիները նոր կոնցեսիաներ են վերցնում, իսկ պետական պարտքը միշտ մնում էր պարտք ու գնալով ավելի մեծանում։ Մեծ ծախսեր էին պահանջում բանակը, սուլթանի բազմանդամ հարեմը, մեծաքանակ պաշտոնյաները։

Այսպիսով, 1850—60-ական թվականներին Թուրքիան մխրձվել էր տնտեսական, ավելի ճիշտ՝ ֆինանսական փակուղու մեջ։ Դրամի խիստ կարիք էր զգում կայսրությունը, իսկ դրա ստացման գլխավոր ու «եկամտարեր» աղբյուրը մնում էր գյուղատնտեսությունը, մահմեդական, առավել ևս քրիստոնյա հպատակ ազգերից գանձվող բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկերը։ Որքան ավելի էր պետությունն ստրկանում Եվրոպային, նույնքան ավելի էր նա ստրկա-

¹³⁵ Ю. А. Петросян, «Новые османы..», стр. 21.

¹³⁶ F. Millingen, La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), Paris, 1868, p. 328.

ցրնում, թաղանում թե՛ ցեղակիցներին և թե՛ առավելապես աղաղ-
դիններին:

Քուրբխան հիվանդագին հարկերի դասական երկիր էր։ Բուվական է, որ նահանգից նահանգ, գավառից գավառ անցնելու մեկը իսկույն կհանդիպել քուրդ բեկերի, թուրք աղաների, կառավարող վալիների հաստատած բաղժանուն և բաղժապիսի հարկերի՝ մեկը մյուսից սարկացուցիչ, մեկը մյուսից ավերիչ։ Արևմտյան Հայաստանի գավառները դարձել էին հարկալին շահատակության մշտական կրկեսներ։ «Թանդիմաթը» քիչ բանով էր փոխում իրավիճակը։ Ըստ էության շարունակվում էր գյուղացիության հարկալին կողոպտման նախկին եղանակը։

Արևմտյան Հայաստանի հարկերը կարելի է բաժանել չորս հիմնական խմբերի. ա) Հայերը մահմեդականներին հավասար, հաճախ և ավելի հարկեր էին տալիս՝ հողի, ունեցվածքի և ստացած եկամուտի համար: բ) Միայն քրիստոնյաները հարկեր էին վճարում զինվորական ծառայությունից «աղատվելու», քաղաքացիական իրավունքներ «ստանալու» դիմաց: գ) Գավառահայություն մի ստվար մասը տուրքեր էր տալիս տեղական իշխանավորներին, թուրք աղաներին ու քուրդ բեկերին: դ) Հայ ժողովուրդը պարհակներ էր կատարում, տուրքեր տալիս հոգևոր դասին:

Սակայն այս դասակարգումն էլ ամբողջապես չի արտացոլում ընդհանուր պատկերը: Հնարավորությունից դուրս է հաշվումներ կատարել և ճշգրիտ կերպով ցույց տալ, թե ամեն մի ծխին միջին հաշվով ինչքան հարկ էր հասնում կամ ինչ անուններ ունեին այդ հարկերը, քանի որ «միևնույն կազմյալ տարբեր գյուղերում, կամ նույնիսկ միևնույն ... վիճակում նույն հարկը անվանվում էր այլ ձևով, զանձվում էր այլ կերպով, տարբեր շափերի, տարվա տարբեր ժամանակներում, այլ պայմանների առկայությամբ»¹³⁷: Անհնարին է ընդհանուր հայտարարի բերել հարկման կամայականություններն ու շարաշահումները: Այդուամենայնիվ կային հարկեր, որոնք ընդհանուր էին բոլորի համար: Դրանցից ամենագլխավորն ու ծանրը մնում էր աշարը:

Ի սարբերություն նախաթանգիմաթյան շրջանի, աշար-տասա-
նորդը գանձում էին հողից ստացված եկամտի համար, սակայն ոչ
թե աղաներն ու բեյերը, այլ պետական հարկահավաքները՝ մյուս-
թեգիմներն ու շահնաները, հարկերը կապալով վերցնող պաշտոն-
յաներն ու սարաֆի նշանակած մարդիկ: Հարկը ծանրանում էր, քա-

137 *ՌԱԲԱ, ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ V—Ա2, 1872, դործ 1083(72), թերթ 16:*

նի որ մեծ վաշխատուն կամ սարաֆը նահանգի աշարը գնում էր պետութլունից, իր հերթին վաճառում փոքրերին, սրանք էլ իրենց ստորագրչաւներին էին հանձնարարում կատարել հարկահավաքումը։ Ինչքան տվելանում էր վաշխատունների թիվը, այնքան շատանում էր հարկաշուկը, քանի որ պետութլյան սահմանած գումարը՝ անխախտորէն պիտի մուծվեր գանձարկղ։ Ուրեմն, գլուղացու զբոսականից պիտի դուրս քաշվէին թե՛ պետութլյան հասանելիքը և թե՛ դրա գանձման համար պահանջված բոլոր «ծախսերը»։

Պաշտոնական ավյալներով, պետությունն էրդրումի վիլայեթից 1864—1865 թթ. աշար է գանձել բերքի 15 տոկոսը, իսկ հաջորդ հինգ տարիներին 12,5 տոկոս: 1867 թ. վիլայեթը գանձարան է մուծել 152.900 թուրքական ոսկյա լիրայի աշարագումար, 1868 թ. 184.470 լիրա, 1871 թ. 195.000 ոսկյա լիրա¹³⁸: Ուրեմն, աշարը ոչ թե տասանորդ էր, այլ ութնորդ, հաճախ և վեցնորդ: Բայց դա բոլորը չէր: Եթե տարվա հացը թանկ էր, գանձում էին բնամթերքով, իսկ եթե էժան էր՝ դրամով: Պատահական չէր, որ 15 տոկոսով աշարը գանձելիս ավելի քիչ է ստացվում գումարը, քան հաջորդ ալն տարիներին, երբ գանձվել է 12,5 տոկոսով: Եթե սրան գումարենք անհուշտ ու անհոգի հարկահավաքների ասորիներությունները, զործած չարիքները, ապա աշարի քանակը կանցնի եկամտի 20 տոկոսից:

տոկոսից:
Էմլաբր-կալվածահարկը գանձվում էր տներին, կալվածքներին, մարդագետիկներին համար: Այն բաժանվում էր երկու մասի — հո-
ղային հարկի կամ արագի և շինությունների հարկ կամ էմլաբ:
Կալվածահարկը գանձվում էր կալվածքի գնահատման 4 տոկոսը
և ստացված եկամտի 4 տոկոսը¹³⁹: Եթե տունը քաղաքներում գրվում
էր հարկի տակ, վճարվում էր գնահատման 5 և ավելի տոկոսը:
Էրզրումի վիլայեթը 1867 թ. տվել է 73.700 թուրքական լիրայի էմ-
լաբ, 1868 թ. 69.300, 1869 թ. 70.950, 1870 թ. 69.410 օսմանյան
լիրա¹⁴⁰:

Աղյւսակում կամ դամբնուոր դանձում էին ամեն մի ոչխարի համար 1,5 դամար 1850-ական թվականներին տղնամ էին համար երեք դահեկան: 1850-ական թվականներին տղնամ էին դանձում մանր եղջերավոր անասունների տերերից, ամեն մի ոչխարի համար 1,5 դահեկան: 1868 թվին հարկը դարձավ 2 դահե-

138 Բ.Վ.ՔԱ, ֆ. ՍՊԲ, Գլխավոր արխիվ, V— Ա², գործ 1083, թերթ 17—19, տե՛ս նաև Ա. Համբարյան, Ազգաբաշխի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), էջ 108—109: Գրք. հրատ. 1901, էջ 300:

139 • Ընդարձակ օրացույց աղգային հիվանդանոցի», 1901, հ. 2, 300:

140 ՌԵՔՍ, Ֆ. ՍՊՔ, Գլխավոր արխիվ, V-Ա.2, գործ 1036, 1937 թ.

Վան, իսկ 1870—71 թվերին 3 դահեկան: «Հայերն ու քրդերը վճարում են շատ ավելին, քան թուրքերը»¹⁴¹:

Սակայն ազնամի ծանրությունը դանձման ձևերի, հարկահաւաքների անխղճության մեջ էր նաև: Եթե դարնանք անասունների հաշվառված էին և մի քանի օր հետո թալանված բուրդ ավազակապետների կողմից, միևնույն է, անասնատերերը պարտավոր էր հարկերը վճարել ամբողջությամբ¹⁴²: Զվարեղու դեպքում բռնագրավվում էր նրա շարժական ու անշարժ գույքը: Ազնամը ևս կապալավարձով էր տրվում: Միայն 1872 թ. պետությունն ինքը կազմակերպելով ազնամի դանձումը, հավաքեց 2.010.000 դահեկան ավելի, քան նախորդ տարին, իսկ էրզրումի վիլայեթի նույն տարվա ազնամը կազմեց 9.404.286 դահեկանի գումար¹⁴³:

Մաաթիֆ հրսասին կրթական հարկն էր և կազմում էր էմլաքի 5 տոկոսը¹⁴⁴: Հարկը վերցվում էր մահմեդականից ու բրիտանոնյայից՝ խավար վայրերում դպրոցներ բացելու նպատակով, սակայն դրամը ծախսվում էր միայն խալամական մեքթեբների վրա: Իհարկե, մոլլաները դեմ չէին լինի, եթե հայ երեխաները, խալամն ընդունելով, սովորեին այնտեղ:

Բեյրեմ հավաքվում էր զույգ եզների զիմաց՝ մեկ բեռ ցորեն, մեկ բեռ գարի, իսկ Շահնալըխը կամ էռլեկ Հակկը վճարվում էր հարկահաններին՝ աշարի $\frac{1}{16}$ մասի չափով: Ճանապարհների հաբկը պարտադիր էր 20—60 տարեկան տղամարդկանց համար, ամեն մեկից 20 զուրուշ գումար կամ ֆիզիկական աշխատանք: Էրզրում-Դիարբեքիր ճանապարհաշինության վրա ղյուղացիներին տարվա մեջ չորս օր աշխատեցնում էին առանց վճարի, ծանր պայմաններում: Աշխատանքի էին տանում բոլոր տարիքի, աշխատունակ արու աղգարնակչությանը¹⁴⁵:

Իհատաբը վերցվում էր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձիերի, ջորիների, էշերի վաճառքի, նույնիսկ փոխանակման դեպքում, նրանց գնի 0,025 տոկոսի չափով¹⁴⁶: Ամեն մի օկկա աղի համար գանձվում էր մեկ զուրուշ: 1866 թ. էրզրումի վիլայեթի աղահանքերից, հատկապես Վանա լճի ավազանի օգտագործողների տված աղահարկը կազմեց 19.800 օսմանյան լիրա, միայն Մուշում աճեց-

վող ծխախոտի հարկը՝ 22.400 օսմանյան լիրա¹⁴⁷: Էրզրումի վիլայեթում մուտք գործող եվրոպական ապրանքների արժեքի 8 տոկոսը կազմում էր մաքսը, իսկ ցամաքային ճանապարհով բերվողների՝ 6 տոկոսը:

Հարկեր էին գանձվում նաև մսագործներից, որսորդներից, մանրածախ առևտրով զբաղվողներից, ոգելից խմիչքներ վաճառողներից, նույնիսկ դերասաններից ու ուսուցիչներից:

«Օրենքով» մահմեդականներին հավասար հարկեր վճարելուց հետո, թուրքահայատակ այլադգինները տալիս էին մի շարք այլ հարկեր, որոնք իրենց ծանրությամբ պակաս չէին վերոհիշյալից, իսկ էրավական տեսակետից ցուցադրում էին հայերի «ռայա» լինելու հանգամանքը: Դրանցից առաջինը՝ ամենածանր խառաջն էր, որը արդեն կոչվում էր բեդելիե աւֆերիե (զինվորական հարկ):

1840 թ. մարտի 1-ին տրված հրամանագրով¹⁴⁸ զլխահարկի գանձումը կատարվում էր ոչ թե զատ-զատ անհատներից, այլ ընդհանուր գումարը դրվում էր ընդհանուր համայնքների վրա և պահանջվում համայնապետներից: Գլխահարկ անունը սակայն հարահանջվում համայնապետներից: Գլխահարկ անունը փոխարինվեց զինվորական հարկի՝ տեղեցի մինչև 1855 թ., այնուհետև փոխարինվեց զինվորական հարկի՝ բեդելիե աւֆերիե¹⁴⁹, ըստ էության մնալով նույնը, սակայն ստաբիլիզացիայի հիմնավորում, այլապես ժողովուրդներին կեղեքելու նոր նախադրյալներ: Պատճառաբանությունը հետևյալն էր. «Զինվորական երանգներ: Պատճառաբանությունը հետևյալն էր. «Զինվորական օրենքով Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող ամեն մի համայնքի համար նախատեսվում էր արական սեռին պատկանող յուրահամար նախադրյալներ: Քանի որ ոչ-մուսուլման հպաքանչյուր 180 մարդուց մեկ զինվոր: Քանի որ ոչ-մուսուլման հպատակները զրկված էին բանակում ծառայելու իրավունքից, ապա նրանք պետք է վճարեին 5000 զուրուշի հասնող մի գումար: Ակըն-հայտ է, որ աւֆերիե նախատեսվում է ոչ-մուսուլման բնակչության համար»¹⁵⁰: Մայրաքաղաքի այլահավատները զինվորական հարկից ազատ էին¹⁵¹:

Թուրքիայի օրենսգրքերից մեկի 50-րդ հոդվածը նախատեսում էր թե. «...ոչ-մահմեդական իւրաքանչիւր արու՝ պարտաւոր է վճարել 37 զրշ. $1\frac{1}{2}$ փարա զինվորական տուրք (պէտէլի ասքէլի). այս տուրքէն զերծ կացուցած են՝ 1. Կ. Պոլսոյ և արուարձաններուն

¹⁴¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 20:

¹⁴² ՉՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 2225, թերթ 70, 72:

¹⁴³ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 22:

¹⁴⁴ Ա. Կ. Ի. մ. Կ. Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, էջ 116—117:

¹⁴⁵ ՍՍՍՀ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 2, թերթ 87:

¹⁴⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ, V—Ա2, գործ 1083, թերթ 23:

¹⁴⁷ ՌԱՔԱ, ֆ. ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ, VԸԱ2, գործ 1083, թերթ 23:

¹⁴⁸ Ա. Կ. Ի. մ. Կ. Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, էջ 500:

¹⁴⁹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի... մասին», հատոր Բ, էջ 294:

¹⁵⁰ M. A. Ubicini, Etat présent de l'Empire ottoman, Paris, 1876, p. 128.

¹⁵¹ «Ծաղիկ», 1903, 3-ր մայիսի, № 14, էջ 160:

Հարկ, կիսահամփան դրա երկու երրորդը, իսկ պճեղը՝ մեկ երրորդը¹⁶⁰։ Վերոհիշյալից զատ, հայերը պարտավոր էին քուրդ բեկերին փեշքեշ վճարել, աղային զավակ ծնվելու դեպքում առատաձեռն նվերներ տալ, կոռ ու բեկյար կատարել։

Զմեռելու նպատակով գյուղեր իջնելիս ֆիլասները պարտավոր էին հոգալ վրանաբնակ խաֆիրների ուտեստի, անասնակերով ապահովելու գործը: Հայերի համար ամոթաբերն այն էր, որ երբ խաֆիրը ֆիլասի հացն ուտելով, «նեղություն էր կրում», ատամները ցավացնում, դրա համար վերջինս պետք է դիշֆիրասի—ստամի վարձ վճարեր¹⁶¹: Հարսանեկան հանդեսի թույլտվությամբ ստանալու համար հպատակները 500—1500 զուրուշի հարկ էին տալիս¹⁶²:

Ներկոմեդիայի գավառի կալվածատիրական կախյալ գյուղացիության վճարած հարկերը, կատարած կոռալին աշխատանքը շտապադանց ծանր էին: Եթե գյուղացին թողներ բեկի հողը և անցներ մեկ ուրիշ կալվածք կամ ընդհանրապես գաղթեր, համայնքի մյուս անդամները պարտավոր էին նրա փոխարեն 5 ոսկի վճարել: Տարվա մեջ համայնքը 50 օրվա պարտադիր անվճար կոռալին աշխատանք պիտի կատարեր կալվածատիրոջ համար, ըկարողանալու դեպքում, աշխատել ամեն մեկը վերցնում էր բեկի անասուններից, ձմռանը պահում, գարնանը հանձնում տիրոջը: Զի ունեցողները «տիրոջ» ընտանիքը փոխադրում էին ամառանոցներ, իսկ չունեցողները պարտավոր էին շալակել վայրագ հովանավորի «լաճերը», տանել յայլաղները, այնտեղից գյուղ և որտեղ կարգադրվեր¹⁶³: Այս հարկերը, բնամթերքով, թե աշխատավճարային ձևով՝ ծանր էին քրդահպատակ, իսկ դարակեսից, քրդերով բնակեցված հայկական շրջաններում: Բռնաշենում, հուլիսի 28-ին:

Բռնաշենում, Խուլթում, Շատախում քրդական ղեկերի ղեկավարությամբ հայկական շրջաններում:
 ներքին վերացումից հետո էլ, խաֆիրապատական գյուղացիները, հո-
 վանավոր խաֆիրին բնամթերային ունեւոր էին տալիս: Նրանք ի-
 րենց գյուղացիներին բաժանել էին երեք կարգի: Համփան մեկ զույգ
 լծկան ունեցողն էր և տարեկան «7 բեռ ցորեն կուտայ, 1 պաճար,
 5 ուլխար, 2 լիտր իւղ, 2 լիտր ծխախոտ, 1 լիտր չորթան, 4 լիտր աղ,
 1 շալվար, 1 զոյգ զանգապան, 1 զոյգ գոլպայ, 1 զոյգ խոնճան,
 1 զոյգ գոգնոցի ժապաւէն, 2 ունկի վառօդ, 2 ունկի կապար, 2 ունկի

160 «Ушубун», 1872, № 1239.

161 Տե՛ս Ա. Ն ե ր ս ի ս յ ա ն, Արեւմտահայերի տնտեսական և քաղաքական
վիճակը..., էջ 42:

163 Մ հ հ ա ա . 9

163 Մ Ի ն ա ս Գ ա ս ա պ հ ա ն, Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, էջ 82—83:

կանափ, 5 ունկի ձէթ, 5 հատ պուտուկ, 2 շերեփ, 30 դգալ, 4 թի,
2 կողով, 6 ցախաւել, 1 դահուկ, 4 հուռ, 2 աքաղաղ, 10 սաբակ, 6
հարօր, 12 $\frac{1}{2}$ դշ. ստակ. և տարին 2 անգամ ունեցած ոչխարաց
կաթ, դարձնան՝ սլանիր շինելու և աշնան մածուն բռնելու¹⁶⁴:

«Երկրորդ կարգի» տնտեսություններ խաֆիրապատկան գյուղացին, որը կոչվում էր կես համբա, հարկ էր տալիս. 3 բեռ արմը-տիք, «կես պաճար», կես լիտր յուղ, 1,5 լիտր աղ, 1 շալվար, 1 լիտր չորթան, 1 զույգ գուլպա, 1,5 լիտր կապար, 1 հոխա վառոդ, 3 պուտուկ, 1 կուժ, 10 գդալ, 2 շերեփ, 2 զույգ գոգնոցի թել և այլն: Եր-րորդ կարգի տնտեսություններ (պճեղ) տարեկան վճարում էր 2 բեռ արմտիք, մեկ քառորդ պաճարեղեն, երկու լիտր աղ, կես լիտր յուղ, 10-ր զուրուշ շալվարի գին, զույգ և կես գուլպա, կես լիտր չորթան, 1,5 ստակ, 3 օխա ձխախոտ, երկու լիտր կապար, և այլ հարկեր, համեմատական կարգով նախորդներից քիչ¹⁶⁵:

Այս դեռ բոլորը չէր: Խաֆիրի կինը, եթե արու զավակ ունենար, ապա տղայի շապիկը, գուլպաները, նույնիսկ գառ կամ ոչխար նվեր պիտի տաներին հսկատակ գյուղացիները: Պատանեկության շրջանում գենք պետք է պատրաստեն նրա տղայի համար, իսկ շրջանում գենք պետք է «ղալան ըսված տուրք պիտի վճարեն»: Հայ ամուսնանալու ղեպքում «ղալան ըսված տուրք պիտի վճարեն»¹⁶⁶, իսկ աղջիկները, եթե ամուսնանան զալանը աղան է վերցնում¹⁶⁶, իսկ «Քրիստոսը պատարագող քահանայի սրբագործ ձեռքը մատուցած պատարագոյց լուծաներէն խաֆիրներուն բաժին պիտի հանուի, մանաւանդ քահանայ չգտնուած գիւղերը՝ պատարագի երթացող քահանան իւր ընդունած նուէրներէն, իբրեւ սակ արտօնութեան պատարագին բաժին պիտի տայ անոնց»¹⁶⁷:

[illegible]

164 «Խասիս», 1872, № 1239: Այս փաստաթղթի իսկականը տե՛ս Մատենա-

դարան, Կաթ. դիման, թղթ. 219, վառվ. 152:

165 Մատենադրան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վազկաբեր 150: Բ. Ջ. Ազիզյան-
յանցի հերթական ղեկուցագիրն է Մուշեղ՝ գրված 1870 թ. նոյեմբերի 10-ին,
ուղղված Մ. Խրիմյան պատրիարքին:

166 Նույն տեղում:

167 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Բղթ. 219, Վավերագիր 152:

պեաները: Եթե 1850-ականներին գավառական հարստահարությունները որոշ չափով դադարեցին, ապա 60-ականներին ավելի լայն թափ ստացան և ոչ միայն հայ աշխատավորի, այլև հարուստի, վաճառականի ունեցվածքը, կյանքը, պատիվը կրկին դրվեց անապահովության, անարգանքի, եղեռական հաճախահաս «անցքերի կատարելության վտանգի» տակ:

Կ. Պոլսում նստած հայ համայնապետերի, քաղաքական երեսփոխանների ստացած, քննարկած, վերակազմած ու Բ. Դուսնն առաջած հազարավոր բողոքագրերը չէին շարժում «սուլթանի գուլը», չէին վերացնում այն ամենը, ինչ կատարվում էր Արևմտյան Հայաստանում: 1860-ականներին բրդական ցեղապետերը նախորդ էտապում հայերի նկատմամբ կուտակած մաղձը թափում էին պատահածի, ձեռք բերվածի վրա: Սպանությունները, բռնաբարությունները, հրդեհը, կանանց ու աղջիկների առևանգումը, եկեղեցիների, վանքերի ավերումը կամ ավերների վերածումը, բռնի կրոնափոխությունը, բրիտանական կրոնի անարգումը, կրոնավորների հրապարակային «խայտառակությունները», ազգային զգացմունքների կոպիտ ու ամենօրյա ոտնահարումները դարձել էին սովորական երևույթներ, իբրև հաղթողի, տիրապետողի անկապտելի իրավունք, հպատակների, այլահավատների պարտավորություն: Ակնհայտ էր, որ «Թանդիմաթը» իրավական տեսակետից վերածվում էր թղթյա խոստումնադրի, իսկ հայ ռայան, ազգային շարժման ջգածգումներ անող ժողովրդական զանգվածները, պետության ու ֆեոդալների միջև մղվող պայքարում իրենց դերը կատարած լինելով, այժմ դրվում էին կասկածանքի տակ ու դրանով պայմանավորված ուժացման նոր ճանապարհի վրա, սոցիալական կեղեքմանը, ունեզրկմանը, ամեն տեսակի տանջանքների արժանացնելուն, որպեսզի դբադված լինելով սևիական դրությունը ողբալով, ժամանակ չունենային միավորվելու ու ազատ գոյավիճակի բարձրանալու:

Հայ աշխատավորը սոցիալապես ճնշվում էր նաև ազգակից վերնախավի, սարաֆի ամիրանների, չորբաջիների, Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, տեղական առաջնորդարանների, վանքերի ու եկեղեցիների, վանականների ու եկեղեցականների կողմից: Թուրք վաճառներին սարաֆի գառնալով, ամիրաններից ամեն մեկը անխնա կողոպտում էր Թուրքիայի աշխատավորությանը: Դրամի տենչը նրան ստիպում էր խտրություն չգնել եկեղեցու և աղղություն մեջ, քամել գյուղացուց տներան, որքան հնարավոր էր: Հայաստանում եղած վաճառուների մեծ մասը դեռ հայերն էին: Նրանք դրամը տա-

լիս էին բարձր տոկոսներով, գյուղացուն գցում իրենց ոստայնի մեջ և արյունաքամ անում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին արևմտահայ հոգևոր դասը, պատրիարքարանը, առաջնորդարանները, վանքերն ու եկեղեցիները ևս ուժեղացնում էին իրենց հարկադանձումները, հարափոփոխ վիճակում գնում աշխատավորությունից կորզվող հարկաչափերը: Դրա պատճառը նախ սուլթանների վարած հարկային քաղաքականության ծանրացումն էր, որի հետևանքով հոգևորականությունը ջանում էր առավել կորզել ժողովրդից, որպեսզի պետությանը տալուց հետո իր բաժինը չպակասեր: Քիչ նշանակություն չունեի ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը: Հոգևորականությունը, ծակաչք վանականներն, այժմ չբավարարվելով վանքապատկան կալվածքներից ստացված եկամուտներով, ավելացնում են գանձվելիք տուրքերը, ջանում ավելի անխնա կողոպտել ազգակից գյուղացուն, սևիական կարիքները բավարարելուց դատ, ոսկիների շահել ու թարցնել զաղտնարաններում:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը տնօրինում էր արևմտահայերից գանձվող տուրքերը, հոգևոր դասի հասույթները: Պատրիարքն ստանում էր մուկարա հորջորջված տուրքը՝ առաջնորդարաններից և գավառական վարչություններից, դրանց մի մասը տալիս պետությանը, մյուս մասը պահում իրեն: «Պատրիարքարանը կը գանձէ գաւառային վիճակներու մուգաթային 20 %-ը, երբ կոնդակ կը տրուի Առաջնորդի մը, և 10 %-ը երբ կոնդակ կը տրուի առաջնորդական տեղապահի մը կամ պատրիարքական փոխանորդի մը. իսկ Առաջնորդական Պեւարի ստացման համար 500 դրուշ և Առաջնորդական տեղապահի էմբը Ալիի ստացման համար 250 դրուշ: Նոյնպէս գաւառական վարչութեանց վաւերացման կոնդակին համար՝ վիճակին մուգաթային 10 %-ը. իսկ թաղական խորհուրդներու վաւերացման կոնդակէն թաղին Քանչէլերի տուրքին 10 %-ը, որը կիջնէ 5 %-ի երբ վաւերացած թաղական խորհուրդը առժամեայ է»¹⁶⁸: 1874 թ. վանի առաջնորդարանին ենթակա Մեծօփա վանքը մուկարա է տվել 300 դուրուշ, Գինեբերը՝ 250 դրշ., Աստվածածինը՝ 600 դրշ.: 5-ը վանքերի տարեկան մուկաթան, որը մուծվել է պատրիարքի գանձարկը, կազմել է 2400 դուրուշի մի գումար¹⁶⁹:

¹⁶⁸ «Ընդարձակ օրացոյց Ազգ. Հիվանդանոցի», Կ. Պոլս, 1900, էջ 197: Տե՛ս նաև «Ընդարձակ օրացոյց Ազգ. Հիվանդանոցի», Կ. Պոլս, 1901, աշխատասիրեց Հ. ր ա ն տ Ա ս ա տ ու ռ, էջ 341—342:

¹⁶⁹ Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 201:

Պատրիարքարանը հարկեր էր գանձում նաև մայրաքաղաքի հայ աղգարնակչությունից: 1861 թ. սահմանվեց հարկադանձման նոր ձև: Արևմտահայ հարկատուները բաժանվեցին չորս խմբի. 1) 20—30 դրշ. հարկ վճարողներ, 2) 50—60 դուրուշ, 3) 100—120 դուրուշ, 4) 120 և բարձր «...ըստ չափու կարողության և աղքատիբեան»¹⁷⁰: 1867 թ. որոշվեց ամեն մի շնչի վճարած հարկին գումարել ևս 26,5 փարա, որի դժվարությունը գիտակցելով, Աղգային ժողովը նպատակ ուներ գանձումը կատարել «Բ. Դուան հետ բանակցելով»¹⁷¹:

Պատրիարքարանը եկամուտներ էր ստանում ամուսնության և թաղման արարողություններից, հատկապես թույլտվության հրամանագրերը վաճառելուց՝ Կ. Պոլսում ապրող հայ աղգարնակչությունից: «Նշանառության համար» փեսացուն պատրիարքարանին տալիս էր հացագին, յուղագին և կոնդակագին. իսկ հարսնացուի ծնողները՝ հացագին և կոնդակագին: Ամուսնության հրամանագիրն ստանալու համար հավատացյալները, ըստ կարողության, բաժանված էին 11 կարգի և վճարում էին տուրքերը ներքոհիշյալ շափերով¹⁷².

Կարգ	Փեսացուի կողմից		Հարսնացուի կողմից հացագին դուրուշ	Երկու կողմից կոնդակագին	Փեսացուի կողմից հրամանագին	Հարսնացուի կողմից հրամանագին
	խաչագին դուրուշ	հացագին դուրուշ				
1	ըստ ցանկության, քանի որ հարուստներ էին սրանք					
2	1000	500	1500	20	500	500
3	600	300	900	20	300	300
4	400	200	600	10	200	200
5	300	150	450	10	150	150
6	200	100	300	10	100	100
7	150	75	225	10	75	75
8	100	50	150	5	50	50
9	80	40	120	5	40	40
10	50	25	75	5	25	25
11	ձրի	ձրի	ձրի	ձրի	ձրի	ձրի

Ամուսնության օրը նշանակված լինելու դեպքում, եթե կողմերից մեկը չներկայանար, ապա գումարը կրկնակի էր գանձվում: Կ. Պոլսից դուրս գտնվող պոլսեցիների ամուսնության համար գանձվում էր 150, 100 կամ 50 դուրուշ, ըստ կարողության: Ձրի էին կատարվում միայն այն թաղումներն ու նշանադրությունները, որոնց

մասին կային թաղի եկեղեցու կամ թաղային խորհրդի «հաստատականներ»:

Ուրեմն, «աղգային գործերը ղեկավարող» Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, իր բաղմանդամ պաշտոնյաներով, պահվում էր ժողովրդի հաշվին, սակայն ոչ բոլոր դեպքերում էր նրա հետ անմիջապես շփման մեջ մտնում: Նա վերցնում էր առաջնորդներից, վանքերից, վանականներից ու քահանաներից, իսկ վերջիններս էլ աղգարնակչությունից: Այդ էր պատճառը, որ գավառներում հոգևոր տուրքերը գնալով բարդվում էին, վանքերին ծառայող մարաբաների թիվն ստվարանում:

Ընդարձակ հողատարածություններ, շարժական ու անշարժ կալվածքներ շահագործելուց բացի, արևմտահայ վանքերն իրավունք ունեին շրջակա հայ գյուղացիությունից բաղմանուն տուրքեր հավաքել: Դրանց մեջ ամենածանրն ու գրեթե պարտադիր դարձածը պտղին էր: Գ. Վ. Սրվանձտյանցի վկայությամբ վանի գյուղացիները տարին մի քանի օր աշխատում էին վանքապատկան հողերում, գյուղատնտեսական մթերքներ տալիս վանականներին, իսկ ծխատեղ քահանային կամ վարդապետին «...քառասունից, ժամոց, աջհամբոյր, խաչհամբոյր, գաւաղանապտուղ»¹⁷³ և այլն: Միայն վարագա վանքը մեկ տարում գանձել է 781 դուրուշ, 20 փառա պտղի¹⁷⁴: Ակնհայտ է, որ դարի վերջին քառորդին վանքերը, առավել ևս եկեղեցականները պտղին և այլ տուրքերը փոխարինում են դրամական հարկի, ջանում ստանալ առավել հասույթներ:

Այսպիսով, արևմտահայ աշխատավորությունը հարկվում էր նաև հոգևոր վերնախավի կողմից, սեփական վաստակով պահում պորտաբույծ, անաշխատ կրոնավորներին: Ստացած գումարները հոգևորականությունը պետք է ծախսեր նաև ժողովրդի վրա, բացեր դպրոցներ, անկեղծոցներ, միջնորդ ընդհանուր առմամբ լցնում էր իր գրպանը, հույժ սակավ մտահոգվում հոգևոր հոսի բարեկեցության խնդրով: Ավելի անպատվաբերն այն էր, որ հարստություն դիզելու նպատակին հասնելիս շատ հոգևորականներ միջոցների մեջ խտրություն չէին դնում, նույնիսկ գործակցում էին քուրդ ու թուրք աղաների հետ, կողոպտում հավատակիցներին: Սակայն ոչ բոլորը:

1860—80-ական թվականների Արևմտյան Հայաստանում հասունանում էր հոգևոր մի ամբողջ խումբ վարդապետներ, վանա-

¹⁷⁰ «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովույն», Կ. Պոլիս, 1861, էջ 5:

¹⁷¹ «Մասիս», 1867, հոկտեմբերի 14, հոկտեմբերի 24:

¹⁷² «Ընդարձակ օրացույց Աղգ. Հիվանդանոցի», 1901, Կ. Պոլիս, էջ 341—342:

¹⁷³ «Արծուի վասպուրական», 1862—63, № 3, էջ 89:

¹⁷⁴ ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, դործ 332, թերթ 80:

Հայերը, որոնք կուրծք տված Թուրքիայի վարած Հայահալած քաղաքականության դեմ, ժողովրդին հետո էին պահում ուժացման վտանգից, բացահայտում էին բուրդ խորամների վայրագությունները, էջանքը վտանգի ենթարկելով, լիակում էին պետական դիվանատներին դռները, ջանալով օգնել թալանվածին, սղանվածի ընտանիքին, ետ վերադարձնել Հայերի կորցրած հողակտորները: Պատերաբարանը մի տեսակ պետության դեր էր խաղում Հայերի համար և գավառից եկող բողոքների ճնշման ազդեցության տակ դարձանում հովվյալներին տանջող, անբուժելի ցավերի մի մասը միայն: Ուրեմն, շարագործ, հացկատակ, պորտաբույժ վանականներ, կողբին կային նաև Մ. Խրիմյանի, Գ. Վ. Ազվանյանցի, Տեկանց եղբայրների, Ա. Թոխմախյանի նման վանականներ, որոնք հուզում էին համազգային խնդիրներ և ջանում յուրովի լուծել դրանք:

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՐԷՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Չնայած բազմաթիվ տվյալներ են հրապարակվել 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայերի քանակի մասին, սակայն դրանք չափազանց հակասական են, երբեմն իրարամերժ: Այդ իրարամերժության պատճառը սուլթանական Թուրքիան էր, մի երկիր, որն իր անտանելի ու ավերիչ ռեժիմով, հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովության բացակայությամբ, կասարության մեջ վաղուց ի վեր ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումներով, գործյան հանգույց էր դարձել ժամանակի դիվանագիտության համար: Այստեղ ամեն ինչ հիմնված էր իշխանավորների, առավել ևս սուլթանի քմահաճույքի վրա: Չկար անկեղծություն, ճշմարտություն ու արդարություն: «Երկիւղը, կասկածամտութիւնը սղառնալի ուրվականների նման կարծես միշտ կանգնած են Նըլաբդի գլխին և շարունակ ստիպում են տմենապարզ, ամենահասարակ փաստերն աղաւաղել: Եւ հենց դրանից էլ առաջ են եկել այն հակասական թուերն ու տեղեկութիւնները, որ գոյութիւն ունեն թուրքահպատակ հայերի քանակի մասին»¹⁷⁵:

Քիչ գեր չէր կատարում աշխարհական հպատակների նկատմամբ կիրառվող ծանր հարկային քաղաքականությունը, մասնավորապես քրիստոնյաներից վերցվող զինվորական հարկը, մի հարկ, որը պայմանավորված էր արու ազգաբնակչության քանակով: Ահա թե ինչու, այս էտապում, քրիստոնյաներն իրենք են փոքրացնում իրենց քա-

նակը, որպեսզի կարողանային համեմատաբար թեթեւալ հարկային ծանր բեռից:

1878—1880 թթ. կատարվում է հսկողական: Փոխվում են դերերը: Նվրդական վեհապետներից փրկության սպեղանի ստանալու պատճառը արևմտահայերին ստիպում է դրամական հսկողական միջոցների կորուստի գնով, համեմատաբար, իրենց ճշգրիտ թիվը ներկայացնել մեծ պետություններին: Թուրքիան դիմագրավում է համառություն կեղծում, փոքրացնում իր իսկ հրապարակած վիճակագրական նախկին տվյալները: Բայց դա մի պահ էր, մի քանի տարի միայն:

Անցնում են դիվանագիտական թեժ պայքարի տարիները, սկսվում է Յըլգըզը, վերանայում երեկվա վիճակագրությունը: Սուլթանն ամենից շատ փողն էր սիրում: Պակասեցնել հպատակների թիվը, նշանակում էր զրկվել զինվորական հարկի գանձումից: Եվ ահա մի քանի ամսում նորից «ընդարձակվում է» Արևմտյան ոսմաները կենդանանում են, շփածները ծնվում: «Բայց եթե նոյն ոսմաները կենդանանում են, չժնածները ծնվում են, չարք ծաղի հայերի քանակի մասին, բույլին տիրումագիտական մի հարց ծաղի հայերի քանակի մասին, մի երեկ ակնարկ լինի բարենորոգումների մտցնելու առիթով: Եւ երկրորդ իսկույն սե քողի տակ կը ծածկէ վերոյիշեալ փաստերը և նորից հրապարակ կը հանէ նախորդ փոքրիկ, ողորմելի թուերը: Եւ այդ կատակերգութիւնը տեսնում է, կրկնվում է տարիներ, տասնյակ տարիներ շարունակ»¹⁷⁶:

Նոր ապացույցների հարկ չկա, որ հայերի քանակի մասին հրապարակված թուրքական տվյալները միշտ էլ հավաստի չեն եղել: Որոշ պակասավորությամբ են հրապարակվել նաև Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի կատարած մարդահամարները, քանի որ այն հնարավորություն չի ունեցել լիարժեք հայկական ու հայաբնակ բոլոր վայրերը, գրանցելու մեղածներն ու նորածինները, մանավանդ որ կառավարությունից մտավախ հայ ազգաբնակչությունն էլ, բոլոր պարագաներում, ջանացել է թաքցնել իր ճշգրիտ քանակը: Այստեղ օգնության են հասնում եվրոպական դիվանագետների հրապարակած թվերը, որոնց լրացնում են հայ պարբերական մամուլի հաշվառողությունները և հիմք տալիս հաշվելու արևմտահայերի մոտավոր բանակը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Դարի առաջին կեսի արևմտահայերի «կանոնավոր» վիճակագրությունն առաջին անգամ կատարեց Մ. Ա. Ուրիշինին: Հենվելով

¹⁷⁶ «Լուս», 1904, Թիֆլիս, էջ 199:

¹⁷⁵ «Լուս պատկերազարդ օրացույց 1905 թուականի», 1904, Թիֆլիս, էջ 190:

Թուրքական վիճակագրական սենյակի տվյալներին, ֆրանսիացի քաղաքագետ-պատմաբանը հայերի թիվը Թուրքիայում հաշվեց 2,5 միլիոն¹⁷⁷։ Այս տվյալները Դ. Ուրբիսարդի տպագիր աշխատությունների միջոցով հասնելով Կ. Մարքսին, խմբագրվեցին, ճշտվեցին և դարձան 2,4 միլիոն լուսավորչական հայեր, կես միլիոն կաթոլիկներ¹⁷⁸։ Ուրեմն, մինչև Ղրիմի պատերազմը արևմտահայերի թիվը 2,5 միլիոնից ձգվել է և նույնիսկ հասել երեք միլիոնի։

Դարի երկրորդ կեսին սկսվեց պայքարը Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Արդին փաշան 1880 թ. հուլիսի 5-ին եվրոպական տերությունների Կ. Պոլսի դեսպանների վերջնագրին տված պատասխանում, անտեսելով վերոհիշյալ թվերը, հավաստիացնում է, որ հայերի քանակը չի անցնում 700 հազարից¹⁷⁹։ Թուրք դիվանագետը հավաստացնում էր նաև, որ Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության միայն 17 տոկոսն են հայերը, 4 տոկոսը ալադավան բրիտոնյաներ, իսկ 79-ը տոկոսը՝ մահմեդականներ¹⁸⁰։

Նման կեղծարարությունը ստիպեց եվրոպացիներին ու առավել ևս հայ մտավորականությանն ավելի հիմնավորապես դբադվել արևմտահայերի վիճակագրությամբ։ Բուրսալի անունով մեկը Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայերին հաշվեց 3.800.000¹⁸¹, ամերիկյան միսիոներ Ֆր. Դեվիս Գրինը՝ 2,5 միլիոն¹⁸², էլիզե Թեկլյուն՝ 2.520.000 մարդ¹⁸³։ Լ. Կոնդանսոնը, համադրելով նախորդների հրապարակած միշտ ավելի քան տվյալները, ասիական Թուրքիայում հաշվեց 2.050.586 և եվրոպական Տաճկաստանում՝ 280.000 հայեր¹⁸⁴, իսկ ռուս պատմաբան Ֆիլիպովը՝ 2.500.000 արևմտահայեր¹⁸⁵։ Ուրեմն եվրոպացի հեղինակների տվյալներով, Բեռլինի կոնգրեսի նախօրեին ու նրանից հետո, արևմտահայ ազգաբնակչության թիվը 2,5 միլիոնից ձգվել է մինչև երեք միլիոնի։ Այդ կարծիքը հաստատում են նաև հայկական աղբյուրները։

¹⁷⁷ M. Ubicini, Lettres sur la Turquie, p. 22—23, տե՛ս նաև «Եվրոպա», 1850, № 16։

¹⁷⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том X, стр. 171.

¹⁷⁹ Լեռն, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915, էջ 172։

¹⁸⁰ «Положение армян в Турции...», М., 1896, стр. 94.

¹⁸¹ См. Е. К. Саркисян, Аграрная политика Османского правительствa в Западной Армении, Ереван, 1957, стр. 11.

¹⁸² «Армянский кризис и владычество турок», стр. 255.

¹⁸³ «Հաղիստան, Հայաստան և Բուրգիստան», էջ 70։

¹⁸⁴ «Նոր կենսի», Լոնտոն, 1901, 15 մայիսի, էջ 150—151։

¹⁸⁵ Н. Р. Филиппов, Военное обозрение азиатской Турции, 1881

стр. 47.

Մկրտչի Դադյանը 1878 թ. արևմտահայերի թիվը հաշվում է 3.400 հազար¹⁸⁶։ Բաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին, բաղմիցս արտահայտվելով Արևմտյան Հայաստանի մասին, վկայում են, թե Թուրքիայում 3 միլիոն հայեր են ապրում¹⁸⁷։ Նույն կարծիքն էր հաստատում սուլթանի նստավայրում հրատարակվող «Մասիս» պարբերականը¹⁸⁸։ Ակնհայտ է, որ եվրոպացիների ու հայ հեղինակների կարծիքներն այս կետում համընկնում են։ Թուրքիայում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրում էին մոտավորապես երեք միլիոն հայեր։ Հետևաբար Թուրք դիվանագետի հրապարակած տվյալները կեղծ են, որի զեմ իր ժամանակին պայքար սկսվեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի աշխատողների և Ն. Վարժապետյան պատրիարքի կողմից։

Բեռլինի կոնգրեսի օրերին հայոց պատրիարքը «...Բ. Դան հաւանութեամբ շորս վարդապետներ ... Գարեգին Ժ. վ. Սրվանձ-ձրտեանց, Տ. Արիստակէս Ժ. վ. տ. Սարգիսեանց, Տ. Պողոս Ժ. վ. Նաթանեան, Տ. Վահան վ. տ. Մինասեան զրկեց ի Բալու, ի Մուշ, ի Վան և դէպի Կարին և այլ հարստահարեալ գաւառներն, ժողովրդոց վիճակն աչքէ անցունելով հորդորեն, որ պահ մի ևս համբերեն և ուրիշ երկիրներ չգաղթեն»¹⁸⁹։ Նրանք հավաքեցին հոգևոր առաջնորդարանների հազորդած տվյալները, կազմեցին հայերի վիճակագրություն և հանձնեցին պատրիարքարանին¹⁹⁰։ Ներսես Վարժապետյանը հենվեց այդ թվերի վրա, 1878 թվականին Բեռլինի կոնգրեսին ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որտեղ հայերը հաշված էին երեք միլիոն. այդ թվում 400.000-ը եվրոպական Թուրքիայում ու Կ. Պոլսում, 600.000-ը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքում, 1.330.000-ը՝ Մեծ Հայքի տաճկական մասում՝ էրզրում-մի, Վանի, Դիարբեքի, Մուշի և Խարբերդի, Բաղեշի և այլ նահանգների ու գավառների մեջ¹⁹¹։ Տոկոսային հարաբերությամբ կամ աղ-դային կազմով Մեծ Հայքի հիշյալ շրջաններում ապրող 2.062.000

¹⁸⁶ Мкртч-бей Дадян, Армяне Оттоманской империи, 1878, стр. 8.

¹⁸⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1872, № 30, 1874, № 1, 1875, № 24, № 35, 1876, № 24.

¹⁸⁸ «Մասիս», 1872, № 50, 1877, № 1927։

¹⁸⁹ «Լույս», Կ. Պոլիս, 1878, 6 մայիսի, № 49, էջ 290։

¹⁹⁰ Այդ վիճակագրության մասին մանրամասն տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Թորոս Աղատյանի ֆոնդ, բաժին 3-րդ, փաստաթղթեր № 35, 36, 39, 42, 43, 45, 49, 51, 53, 54, 55, 58 և այլն։

¹⁹¹ «Երազիր կազմակերպական կանոնադրի օսման հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1878, էջ 30։

ընդհանուր բնակչությունից 1.330.000 հայերն էին, 550.000 թուրքեր, 120.000 քրդեր, 82.000 զանազան ցեղեր¹⁹²։ Այստեղից տեղացիներն է հայերի թվական գերազանցությունը հայկական վեց նահանգներում՝ համեմատած մահմեդականների հետ առանձին-առանձին։

Համիդի կառավարությունը լսեց ներսես պատրիարքի նվիրյալ առաքած վիճակագրության մասին և սաստիկ զազալեց։ 1881 թվականին, ի պատասխան այդ «Տեղեկագրի», սուլթանական Բ. Դուռը նվիրյալ ուղարկեց նոր վիճակագրություն, որտեղ միտումնավոր ձևով փոքրացված էր հայաբնակ վայրերում ապրող հայերի քանակը, ցուցադրված մահմեդականների թվաքանակի «բացարձակ» գերազանցությունը¹⁹³։ Համիդին ժխտելու նպատակով, Ն. Վարժապետյանը կրկին Հայաստան առաքեց Գարեգին Սրվանձությանցին, Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանին, Արիստակես Տեկանցին (Տեր-Սարգիսենց), հանձնարարելով նոր մարդահամարի անցկացում հայկական վեցը նահանգներում։ Ըստ երկրորդ մարդահամարի՝ 1880-ական թվականների սկզբին (1882) Վանի նահանգում ապրում էին 400 հազար, Բաղեշում 250 հազար, Դիարբեկիում 150 հազար, Էրզրումում 280 հազար, Խարբերդում 270 հազար, Սեբաստիայում 280 հազար¹⁹⁴։ Ընդամենը 1.630.000 հայեր։ Բերված այս նոր տրվյալները ցույց են տալիս, որ հայերը նախկին վիճակագրության մեջ ոչ թե ավելի, այլ 300.000-ով պակաս են ներկայացված եղել։

Ինչպես տեսնում ենք, ներսես Վարժապետյանը կարողացավ ժխտել հայակույ Աբդին փաշային, համոզել ձևով ցուցադրեց իր և պատրիարքարանի մյուս աշխատակիցների իրավացիությունը։ Սակայն դժբախտաբար զրանք զոհասեղանի առջև կանգնած մարդու թույլ ջղաձգումներն էին, «գատապարտյալի» վերջին ձիգերը, որոնք բնականոն ձևով պիտի վերջանային անհաջողությամբ։

Կասկածից վեր է, որ տոկոսային փոխհարաբերությամբ հայկական տարրը կազմում էր հայրենի բնաշխարհի ազգաբնակչության համեմատական մեծամասնությունը։ Սակայն այս ժամանակամիջոցում որոշակիորեն տարանջատվել էին զաղութահայությունն ու գավառահայությունը՝ սոցիալ-քաղաքական կյանքի էա-

¹⁹² «Մշակ», 1878, № 10։

¹⁹³ Ա. Պիպեյան, Օսմանյան պետություն, էջ 27 և հետո։

¹⁹⁴ Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի իշխման բռնապետության զեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 35, տե՛ս նաև «Արարատ», էջմիածին, 1914, № 9, էջ 811, տե՛ս նաև Օսմանյան պետություն, գրեթե Ա. Պիպեյան, էջ 27։

կան տարբերություններով հար- տեղ ժողովրդի համալսածային երկու բեկորները։

Գաղութահայությունը բնակվում էր Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում, իսկ գավառահայություն էր նկատվում Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի հայ բնակչությունը։ Զրադմունքի տեսակներով, բնակչության վայրով այն իր հերթին ճեղքվում էր գյուղական ու քաղաքային ազգաբնակչության։ Ընդհանուր արևմտահայության 10 տոկոսը բնակվում էր Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում, մոտ 15 տոկոսը՝ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի քաղաքներում, 75 տոկոսը՝ գյուղերում։

Գյուղատնտեսությունից բացի, հայ ազգաբնակչությունը զբաղվում էր արհեստագործությամբ ու առևտրով։ Արհեստով էր պարտպում նաև արևմտահայ գյուղական ազգաբնակչության մի մասը։ Սակայն արդյունագործության ու առևտրի հիմնական կենտրոններն էին հայկական քաղաքները։

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքիայում հարատևում էին չորս տասնյակից ավելի հայկական ու հայաբնակ քաղաքներ։ Ներքին ու արտաքին հանգամանքներով պայմանավորված, անընդհատ տատանումներով, այդ քաղաքներում ապրում էին բուն քաղաքացիները, գյուղերից գաղթած արհեստավորները, առևտրականները, վերադառնալու դիտավորությամբ եկած պանդուխտ օրամշակները։ Արդեն բազմություններով հայկական քաղաքներն էր լցվում քուրդ ու թուրք բնակչությունը՝ խոշոր հողատեր կալվածատերերը, մահմեդական առևտրականներն ու արհեստավորները։

Բնակչությամբ ստվարանում էին Խարբերդը, Բաղեշը, Եվդոկիան, Ադանան, Մարաշը, Վանը։ Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո, գաղթի պատճառով, խղճով տեսք էր ընդունում Կարինը։ Երկու տասնամյակ հետո միայն այդ քաղաքը կարողացավ հասնել նախկին մակարդակին։ Այս անգամ Կարինի ազգաբնակչության մեծ մասը թուրքերն էին, բայց տնտեսության հիմնական զարկերակները դարձյալ կենտրոնացվել էին հայերի ձեռքում։

1850—70-ական թվականներին Խարբերդն ուներ 18 հազար բնակիչ, Դիարբեկիը՝ 40—50 հազար, Սեբաստիան՝ 30 հազար, Երզնկան՝ 15 հազար, Ադանան՝ 40 հազար, Մարաշը՝ 40 հազար, Հաճընը՝ 25 հազար, Զեյթունը՝ 17 հազար, Վանը՝ 30—40 հազար, Կարինը՝ 45—50 հազար։ Քաղաքային բնակչության մեծ մասը հայերն էին։ Ընդհանուր թվով Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ մարզերում ապրում էին 350 հազար հայ քաղաքաբնակներ։ Սրան էթե զուամարենք գաղթօջախներում ապրող 300 հազար հայերը, ապա

պարզ կդառնա, որ «Թանգիմաթ»-ը հետո սուլթանական պետության մեջ ապրում էր 650 հազար քաղաքային հայ բնակչություն:

Դարի առաջին կեսի համեմատությամբ, հաջորդ երկու տասնամյակներին արևմտահայ քաղաքային բնակչությունը որակապես մեծանալով քանակական խոշոր աճ չունեցավ: Աճեց եվրոպական թուրքիայի ծովամերձ քաղաքների՝ Կ. Պոլսի, Ջմյուռնիայի, Հալեպի, Ադանայի քաղաքաբնակ հայերի թիվը: Կարինը կրկին վերածվեց առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոնի: Ընդհակառակը, առևտրական նոր մայրուղիներից հետո ընկած, քրդաբնակ հայկական նահանգների երբեմնի հայաշատ քաղաքները վերածվեցին ընդարձակ գյուղերի, դաղթեցին արհեստավորների ու առևտրականների մեծ մասը, քաջքայվեցին արհեստն ու առևտուրը: Բայազետը, Բալուս, Մուշը, Դերսիմը կորցրեցին հայկական տարրի մեծ մասը և ստացան մահմեդական գյուղաքաղաքների կերպարանք: Այսուամենայնիվ, արևմտահայ արհեստագործությունն ու առևտուրը շարունակում էր ոչ միայն հարատևել, այլև առաջընթացի քայլեր անել:

19-րդ դարի առաջին քառորդին եվրոպական թուրքիայի արհեստագործությունը, նույնիսկ մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը շոշափելի առաջընթաց էր կատարել: Երկրորդ քառորդին եվրոպական գործարանային ապրանքների մուտքը մի կողմից՝ կլանքի ու գուլքի անապահովությունը, ֆեոդալական անիշխանությունը, փաշաների ու բեկերի կամայականությունները մյուս կողմից, ոչ միայն գոցեցին առաջընթացի ճանապարհը, այլև քայքայեցին դուր հասցրին եղածը:

«Իսկապես թուրքական, ինչպես և մյուս բոլոր արևելյան տիրապետությունները անհամատեղելի են կապիտալիստական կարգի հետ. ձեռք բերած հավելյալ արժեքը ոչնչով ապահովված չէ,՝ գրում էր Ֆ. էնգելսը, — սատրապների ու փաշաների զիջատիչ ձեռքերից, գոյություն չունի բուրժուական շահույթի առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և սեփականության ապահովությունը»¹⁹⁵: Ֆ. էնգելսը չէր մոռանում նաև եվրոպական կապիտալիզմի կապիտալիստեր օտարերկրացիների առևտրական գործարքները՝ անտեսականին զուգահեռ հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ: Նրանք ջանում էին դանդաղեցնել թուրքիայի տնտեսական զարգացման առաջընթացը, քաջքայլ երկրի արդյունաբերա-

կան ձեռնարկությունները, այն ի վերջո դարձնել իրենց մատակարարող առատարեր հումքի աղբյուր:

Եվրոպացիները հասան իրենց նպատակին: Քաջքայլումն սկսվեց 1830-ական թվականներից: Երկու տասնամյակում երկիրը այն դրության մեջ բնկավ, որ ներմուծում էր եվրոպայից «բոլոր պահանջվող ապրանքները (բացի գյուղատնտեսական մթերքներից), գործվածքները ... բանվորական գործիքները, քիմիական նյութերը»¹⁹⁶: Թուրքիայում բացակայում էին մեքենաշինական, շուգունի և պողպատի գործարաններ, 250 մետաղահանքից գործում էին միայն 30-ը, մնացածները մատնված էին անգործության:

Ուրեմն, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակից սկսած, թուրքիայի արդյունաբերությունը, հատկապես արհեստագործությունը, ընդհանուր առմամբ անկում էր ապրում: Սակայն երկրի արդյունաբերության ընդհանուր զեղրադաշիայի պայմաններում Արևմտյան Հայաստանի և հայկական Կիլիկիայի արհեստավորները շարունակում են զիմադրավել և պահպանել ոչ միայն իրենց զարգացման նախկին մակարդակը, այլև առաջընթացի նոր քայլեր կատարել: Բազմաթիվ այլ հանգամանքների հետ միասին այդ պայմանավորված էր նաև առևտրա-արհեստագործական միությունների էսնաֆությունների գոյությունը, հայ արհեստավորների միավորված ու համախումբ գործունեությունը:

Էսնաֆություններ. Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում խարսխված արհեստավորներն ու առևտրականները հիմնականում համախմբված էին ցեխային կազմակերպությունների մեջ, որոնք Արևելյան Հայաստանում կոչվում էին համֆաուրյուններ, իսկ արևմտահայերի մոտ՝ էսնաֆություններ: Արհեստավորական կազմակերպությունների սկզբնածայրը թաղված էր խորը միջնադարում և եզերված մոտ մեկ հազարամյակ պատմաշրջանով:

Արևմտյան Հայաստանի ֆեոդալական թերթաբազմած տնտեսակարգի պայմաններում արհեստավորները ոչ միայն ձեռակերտ ապրանքների արտադրողներն էին, այլև վաճառողները: Օտար տիրակալների ավատական լուծը, պարբերաբար բռնկվող զինաբալուռները, անձի ու գուլքի անապահովությունը, անտեսական, երբեմն էլ քաղաքական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունը, արհեստավորներին ու առևտրականներին մղում էին միավորման՝ եղբայրությունների կազմակերպման: «Միացյալ ավազակային ազնվականության դեմ միավորվելու անհրաժեշտությունը, —

¹⁹⁵ Ф. Энгельс, Внешняя политика русского царизма (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том XVI, часть II, изд. I, Москва, 1936, стр. 22).

¹⁹⁶ Карлайл Мак-Коан, Наш новый протекторат, стр. 153—154.

զրում է Կ. Մարքսը,— շուկայական ընդհանուր շենքերի կարիքն այն դարաշրջանում, երբ արդյունագործույր եղել է միաժամանակ և վաճառորդ, զեպի ծաղկող քաղաքները ներհոսող փախստական ճորտերի մրցակցության աճը, ամբողջ Երկրի ֆեոդալական հասարակարգը, այս ամենը ծնեցին համբարութլունները¹⁹⁷։

Արևմտահայ էսնաֆությունների առաջացման, դնալով ավելի թվաշատ ու կազմակերպված դառնալու մյուս կարևոր պատճառներն էին տնտեսական տագնապները, երբ արհեստավորի նյութական ան- նախաձեռնի դրույթյան միջոցին «մարդիկ կարիք էին զգում միանալ, համերաշխօրէն գործել ձախող հանգամանքների դէմ»¹⁹⁸, օգնության ձևեր մեկնել թույլին ու տկարին, փրկել նրանց կործանումից, դիմա- կալել հարկահանների ապօրինություններին, սնանկացման պահին «վարկավորել» արհեստակցին, զօրախառության ժամանակ օգնել նրա ընտանիքին: Քիչ էական չէր նաև այն, որ թուրք ու բուրգ իշ- խողները, դարեր շարունակ պարապելով աշխարհավեր պատե- րադմներով, թալանի ու ավարառության հասկաբազով, միջոց չու- նեին զբաղվելու երկրի ներքին գործերով, դրա համար էլ հարմարա- գույն էին դառնում, թե՛ իրենց և թե՛ հպատակների համար, վերջին- ներիս հանձնելու՝ ներքին անբավականությունների, վեճերի հարթ- ման խնդիրները, հոգալ սևփական դրույթյան մասին, հսկել բարբերի մաքրույթյան վրա: Նույնիսկ 1880-ական թվականների Քուրբիա- յում «էսնաֆը բարբերի մաքրութեան վրայ հսկող, մի տեսակ ոս- տիկանութիւն» էր¹⁹⁹:

Էսնաֆուժյունների կազմակերպումը մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսերը խրախուսվում էր թուրքական պետության կողմից։ Սուլթաններին ձեռնառու էր ունենալ առևտրականների ու արհեստավորների միություններ, նախ հարկազանձման տեսակետից։ Նրանք նկատել էին, որ իրենց սահմանած բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկերն ավելի հեշտ էր գանձել համարհեստ մարդկանց խմբերից, քան փոշիացած, գաղանի, թե հրապարակով աշխատող հատուկներ արհեստավորներից։ Պատահական չէր, որ սուլթան Մահմուդ II-ը 1835—36 թթ. հրատարակեց ծավալուն մի ֆերման, որտեղ գրանցվում էին Տրապիզոնի առևտրա-արհեստագործական միությունները և վերջիններխ օրինակով սահմանում երկրի էսնաֆուժյունների իրավունքներն ու պարտավորություն-

¹⁹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IV, стр. 14—15.

198 «Узлы», 1888, № 134:

199 նույն տեղում:

ները²⁰⁰։ Նրա բաղադրականությունը շարունակեց Աբդուլ Մեջիդը՝ կենտրոնախույս ուժերի զսպման գործում արհեստավորների նյութական, բարոյական ու ռազմական օգնության խիստ կարիքն ունեցող, բարեփոխությունների սիրահար հաջորդ սուլթանը։

Սակայն էսնաֆությունների սովորաբար մամնադորեղ պատ-
ճառն այս ժամանակահատվածում օտար կապիտալն էր, նրա քայ-
քայիչ ազդեցությանը զիմակայելու կարիքը: Գործարանային ար-
տադրության զիմադրավումը, սեփական գոյության երկարաձգումը,
տեղական առևտրով ու հնամենի արհեստագործությամբ պարապող
էսնաֆներին ստիպում էին ավելի համախմբվել էսնաֆությունների
մեջ, կատարելագործել արտադրության միջոցները, գանձարկղեն-
մում կուտակվող գումարներից վարկավորել առևտրականներին,
նրանց փրկել հաճախահաս սնանկացումներից, նույնիսկ մտահոգվել
ներքին կյանքում անցկացվելիք փոփոխությունների՝ ռեֆորմ-
ների անհրաժեշտության, քաղաքացիական իրավունքների նվաճման
մասին: Այսպիսով, արտաքին ու ներքին մի շարք հանգամանքները
պատճառ էին դառնում դարի առաջին կեսին այնքան միություննե-
րի ստեղծմանը, որքան երբեք չէր եղել և չէր էլ լինելու Արևմտյան
Հայաստանի ու Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքներում:

Թուրքիայում գործող էսնաֆությունների ձգբրիտ քանակը մինչև
օրս էլ պարզված չէ, քանի որ բացակայում են վիճակագրական
ստույգ տեղեկություններ, չկան այդ միությունների արձանագրու-
թյունները։ Հայտնի է սակայն, որ 18-րդ դարի վերջին Կ. Պոլսում
կապան 65 էսնաֆություններ²⁰¹։ Հաջորդ դարասկզբին սրանց թիվը
բարձրանում է 98-ի²⁰², համախմբելով նույնիսկ սառաֆ-սեղանա-
վորներին, բժշկներին, ուսուցիչներին, զրավաճառներին, տպա-
գրության գործով պաբապողներին։ Կ. Պոլսում և Տրապիզոնում էս-
նաֆությունների մեջ էին միավորված բեռնակիրները, ջրկիրները,
հաֆությունների մեջ էին միավորված բեռնակիրները, ջրկիրները,
հաֆությունների մեջ էին միավորված բեռնակիրները, ջրկիրները,
հաֆությունների մեջ էին միավորված բեռնակիրները, ջրկիրները,
հաֆությունների մեջ էին միավորված բեռնակիրները, ջրկիրները,

200 ՀԱՄԷ ԳԵԼԿԱ. Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, վավերացիր 94:

201 «Դեկան. Հայոց պատմության», գիրք Ժ, էջ 338:

202 *Մատենադարան. ձեռագիր 2622, ԹԽԲ 85:*

203 ՀԱՍՆ՝ ՊՊԿԱ. Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, վավ. 94, թերթ 7:

ներով, դործնականորեն մասնակցում էին նորաշրջանի վերաբերող բոլոր խնդիրների լուծմանը²⁰⁹։

Ամեն մի էսնաֆություն կազմվում էր համանման արհեստով պարապող արհեստանոցատեր տարրեր քանակի արհեստավորներից կամ խանութատեր վաճառականներից։ Արհեստանոցի տերը վարպետն էր, ուներ ենթավարպետ կամ խալֆաներ, 1—5 աշակերտ։ Տարբեր արհեստատեսակների համար և տարբեր քաղաքներում աշակերտելու պայմանաժամանակը տարբեր էր։ Կարինում ու Ախալցքում աշակերտից վարպետ ձեռնադրվելու տևողությունը վարպետները սահմանել էին 3—9-ը տարի, կոշկակարները՝ 8-ը տարի, գաղաղները՝ 3 տարի, դարբինները՝ 6 տարի, դերձակները՝ 4 տարի²¹⁰։ Ամենաշատ ժամանակը պահանջում էին ոսկերիչները, քանի որ փորրահասակ, ուշիմ երեխաներին նրանք նախ սովորեցնում էին զրադիտություն, ապա նրազործ, մեծ բարդություններ ունեցող, բազմաբովանդակ ու բազմաճյուղ իրենց այս արհեստը։

Վարպետի ու աշակերտի փոխհարաբերությունները դրվում էին մշակված, էսնաֆության ղեկավարների կողմից հսկվող կանոնների մեջ, որոնցից խոստովելը պատիժ էր նախատեսում։ Ըստ «Կանոն ոսկերիչ արհեստաւորաց» ծավալուն կանոնադրության²¹¹, վարպետի մոտ սովորելու եկած աշակերտը պետք է մնար նրա տանը մինչև «օրհնվելը»։ Սկզբնական շրջանում նա ծառայում էր անվարձ, ստանալով միայն հագուստ և ուտելիք։ Աշակերտը սակայն, այս տարիներին, ամեն շաբաթվա վերջում ստանում էր մի քանի փարալի վարձ՝ շեֆեւտանլը։ Նրկու, հաճախ և շորս տարուց հետո վարպետը աշակերտին խալֆա էր դարձնում, տարեկան վարձ նշանակում։ Արհեստ սովորելուն զուգընթաց ինչպես աշակերտը, այնպես էլ ենթավարպետը պարտավոր էին արհեստանոցի ու վարպետի տրնտեսության համար ֆիզիկական աշխատանք կատարել։ Ոսկերչական արհեստանոցում փայտը աշակերտն էր մանրում, փշում փուրսը, խանութի դործերով վաղվղում ամենուր, գնումներ անում վարպետի տան համար, կատարում առտնին պարտավորություններ։ Փաստորեն վարպետը շահագործում էր ենթավարպետներին, առա-

վել ևս անվարձ ծառայող աշակերտներին։ Ուրեմն, էսնաֆությանը բնիշ կազմող արհեստանոցներում դարեր ի վեր խարսխված է եղել սոցիալական շահագործումը, որը պայմանավորված էր վարպետի-աշակերտի-խալֆայի փոխհարաբերություններով։ 19-րդ դարի առաջին կեսին այդ փոխհարաբերությունները բարդվում էին, սոցիալական շահագործումն ավելի ուժեղանում։

Աշակերտից խալֆա դարձնելը թույլատրվում էր վարպետին, իսկ խալֆա-ենթավարպետին նորրինձա վարպետ օժելու արարողությունը կատարվում էր հանդիսավորությամբ, եղբայրության անդամների մասնակցությամբ։ Խալֆան, իրրե տղամարդ ու իրրե համեմատի մասնակցությամբ, խալֆան, իրրե տղամարդ ու իրրե արհեստավոր հասունանալով, տվյալ արհեստի մի գեղեցիկ, ձեռակերտ նմուշ պատրաստելով, վարպետի հաճությամբ, ներկայացվում էր համաէսնաֆական խորհրդարանի օրհնության։ Ուստաբաշին կատարում էր արարողությունը, ապա էսնաֆության բոլոր անդամները, նորրինձայի հաշվին, հրավիրվում էին դաստաւահացի, իսկ խնջուլից հետո նրան իրավունք վերապահում արհեստանոց բացելու, պատվերներ ընդունելու և մյուսներին հավասար աշխատելու։

Վարպետից, ենթավարպետից ու աշակերտից կամ աշակերտներից կազմված, միեւնույն արհեստին, հաճախ էլ տարբեր արհեստներով պարապող արհեստանոցների տերերի կամավոր միությունը կազմում էր էսնաֆությունը, որն ուներ իր ղեկավար մարմինը, գանձարկը, դրոշակը, հովանավորող սուրբը, ժողովատեղը, մշակելով կառավարման ուրույն, գրավոր, թե սովորութային օրենքներ։ Ամեն մի էսնաֆության անդամ արհեստանոցատեր վարպետներն ընտրում էին եղբայրության ղեկավարին՝ ուստաբաշուն, նրա խորհրդականներին. ախսախկալներին, ինչպես նաև գանձավետին և իգիբբաշուն։ Եթե էսնաֆությունը մեծ էր, արհեստանոցները ցրված էին քաղաքի տարբեր թաղամասերում, ինչպես Կարինի պղնձագործներն էին, ապա ընտրում էին նույնիսկ շորս գանձավետներ²¹²։ Ուստաբաշու, նրա խորհրդականների ու գործակիցների ընտրությունը կատարվում էր հոգեւորականների ներկայությամբ, ընտրելով խալի ու ավետարանի վրա երգվում էին. «հաւատարիմ հայր որոնք խալի ու ավետարանի վրա երգվում էին. «հաւատարիմ հայր լինելու ամբողջ ժողովրդին և յետոյ հաստատվում իրենց իշխանությունն մէջ»²¹³։

209 «Մշակ», 1890, № 98։ Մանրամասն տե՛ս նաև С. А. Егназаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи. Казань, 1891. Ст. 1 նաև Վ. Արքա համայն, Արհեստները Հայաստանում, 1956, Երևան։

210 «Մշակ», 1890, № 127, 130։

211 «Հոռմա», 1898, դիրք Ա, էջ 328—333, դիրք Բ, էջ 193—210։

212 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 258, վավ. 130, թերթ 2—3։

213 «Հոռմա», 1898, դիրք Ա, էջ 329։

խորհրդականների հետ միասին ուստարաշին գնում էր հումքը, որոշում արտադրանքի գները, փարձում արհեստանոցներ, խանութներ, արտենում նոր արհեստանոցների բացումը, սահմանում խաֆաների ու աշակերտների թիվը, բաժանում էսնաֆուլյան փողերով հարկադրումաբեր, հավաքում ու հանձնում պետությունը, հետևում արհեստավորների կենցաղին, հսկում ապրանքների որակին, լուծում միութայան անդամների, ինչպես նաև գնորդների ու արհեստանոցատերերի միջև ծագած վեճերը: Միջադեպը թվին լինելու դեպքում հարթվում էր ուստարաշու կողմից²¹⁴, իսկ լուրջ բեռնված ստանալիս հրավիրվում էին ախսախեյախները, հաճախ և բոլորի կողմից հարգված մյուս փարպեաները, քննում վեճը, հանում դատավճիռ: Ըստ էության, սա վերջնական էր, քանի որ թուրքական դատարաններում տարածված կաշառակերություն ախտը, հաճախ էլ եղբայրակիցներից ամաչելու վախը, հայ արհեստավորներին զրսւում էին և թույլ չէին տալիս դիմելու շերիի դատարաններին:

Էսնաֆուլյան իդիթբաշին համայնքին հաղորդում էր ուստարաշու հրամանները, փակում «հանցապարանների» խանութները, անհնազանդ արհեստավորին դատարան քարշ տալիս, զանձապետի հետ միասին շրջում խանութները, հավաքում սահմանված դրամը:

Ամեն մի էսնաֆուլյունն ուներ իր զանձարկղը, որը խազնադարի միջոցով, խորհրդարանի հսկողությամբ, մուտք ու ելք էր անում համաէսնաֆական հասույթները: Այդ դրամը հավաքվում էր յուրաքանչյուր օրհնված փարպեանից, բոլոր եկամուտների կամ անկախ եկամուտներից, խորհրդարանի որոշմամբ, միութայան կանոնների համաձայն: Ոսկերիչներից ամեն մեկը պարտավոր էր ամսական 20 կոպեկ տալ զանձարանին²¹⁵: Կարինի պղնձագործները 1826 թ. մշակած կանոնների համաձայն հում պղինձ վաճառելու դեպքում մեկ ղուրուշից մեկ փարա էին տալիս, պղնձյա ապրանքների վաճառքի դեպքում ևս այդքան, արծաթեղեն ծեծողները՝ 1 ղուրուշից 6 փարա էին մուտք անում զանձարկղը²¹⁶: Քաղաքի երկաթագործները 1825 թ. կանոնադրությամբ երկաթեղենի համար մեկ ղուրուշից մեկ փարա էին տալիս, իսկ երկաթ վաճառելիս՝ 2 ղուրուշից մեկ փարա²¹⁷: Կարինում գործող արաբկիրցի վաճառականները

իրենց զանձարկղը մուտք էին անում յուրաքանչյուր հարյուր ղուրուշից 20 փարա²¹⁸:

Ուրեմն, էսնաֆուլյան զանձարկղում հավաքված դրամական միջոցների պայքման առաջին ու հիմնական աղբյուրը արհեստավորների կամ վաճառականների, բեռնակիրների, ուսուցիչների, բժիշկների ստացած եկամուտների տոկոսներն էին, որոնք, ըստ միությունների սահմանած չափերի, պարտադիր ձևով մուտք էին արվում զանձարկղ, դրվում ուստարաշու ու նրա խորհրդականների հսկողության ու տնօրինության տակ, ծախսվում «արդարությանը», ըստ գրավոր և բանավոր պայմանավորվածության, հաշիվ տալով էսնաֆուլյան բոլոր անդամներին: Քիչ միջոցներ չէին դումարվում նաև աուգանքներից, բոնագանձումներից, էսնաֆուլյան «անխոհեմ» անդամներին «դրամական պատիժներ սահմանելուց»:

Հավաքված գումարը ծախսվում էր էսնաֆուլյան անդամների կարիքների համար, թե՛ հավաքարար (խնջուլքներ, տոնական հանդեսներ անելը) և թե՛ զատ-զատ, թե՛ ուրախության և թե՛ դժբախտության պահերին: Այստեղ էր, որ երևում էր էսնաֆուլյունների հավաքական գործունեության չափազանց կարեւորությունը, բռնապետական երկրում ապրող, միշտ անակնկալների ենթակա հայ քաղաքաբնակների համար: Էսնաֆուլյունները փաստորեն դառնում էին զանգվածային աղքատություն ու ոճիրների կանխող, փոխօգնության սկզբունքով կազմակերպված տեղական արհեստի ու առևտրի առկա մակարդակը պահպանող միություններ, թշվառության գիրկը նետվածների ապաստան տվողներ ու զորեղ հենարաններ:

Ընդհանուր զանձարկղից էին վճարում այն դումարները, որոնք պատերազմների, կայսրության ֆինանսական փակուղու մեջ ընկնելու առիթներով հանկարծակի պահանջվում էին արհեստավորներից, առևտրականներից, քաղաքաբնակ հայերից: Անցյալ դարակեսը լի էր նման անակնկալներով, ուստի և էսնաֆուլյունները սնանկացումից փրկվում էին անդամակիցներին, թուրք վերնախավի ազա՛հ ախորժակը գոհացնելով՝ անպաշտպան հայ արհեստավորին ազատում մարմնական ու այլ տեսակի պատիժներից:

Եկեղեցաշինության, աղքատներին դրամով օգնության հասնելու, կաթողիկոսին, պատրիարքին, հոգևոր առաջնորդներին պարտքերից ազատելու, թուրք ու պարսիկ իշխանավորների պահանջները կատարելու դեպքում համայնքից պահանջված դրամը հանգանա-

²¹⁴ Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Արհեստները Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի վերջին քառորդում և 20-րդ դարի սկզբին: «Տեղեկագիր», 1965, № 12, էջ 55 և հետևյալը:

²¹⁵ «Լուսն», 1898, գիրք Բ, էջ 197:

²¹⁶ Մատենադարան, կաթ. գիվան, թղթ. 258, վավ. 130, թերթ 2-3:

²¹⁷ Նույն տեղում, Գ. Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 90, վավ. 14:

²¹⁸ Մատենադարան, Հ. Արրահամյանի արխիվ, թղթ. 99, վավ. 1:

կելու ժամանակ էսնաֆությունները վճարում էին գանձարկղից, երբեմն առատաձեռն, սակայն համաէսնաֆական ժողովի որոշմամբ միայն:

էսնաֆություններն օգնում էին միութեան աղքատ, դժբախտութեան դիրկն ընկած, անանկացած, հաշմանդամ դարձած անդամներին, ալրիացած ընտանիքի որբերին, ժամանակավորապես կարիք ապրող արհեստավորներին ու առևտրականներին: Եթե ծերութեան կամ այլ պատահարների բերմամբ էսնաֆներից մեկը հիվանդացել ու հեռացել էր աշխատանքից, մանավանդ, որ զավակներ էլ չունեն, ձմռան, ծննդյան ու «ասպաշխարութեան օրերին», մեծ դատկի տոներին, գանձարկղից դրամ էր ստանում, ինչպես նաև հաց, փայտ, հագուստեղեն՝ ձրի և անվերադարձ: Աղքատ արհեստավորի մահվան դեպքում թաղման ծախսերը էսնաֆությունն էր կատարում, իսկ Ախալցխայի մետաքսագործները «հանգուցյալ եղբոր» ալրիին աշխատանքի էին կանչում և նախապատվութեամբ նրան տալով, հերթականութեամբ ամուսնացնում նրա դուստրերին, իրենց վրա վերցնում հարսանիքի ծախսերը, ինչպես նաև օժիտը:

Մինչև դարակեսը պետական բանկեր կամ վարկավորող կազմակերպութիւններ չկային Բուրքիայում: Մուկեղում էր վաշխառութիւնը: Մեկը տոկոսով փող վերցնելով ընկնում էր անխիղճ վաշխառուի սարդոստայնը և արյունաքամվում, տարիներ շարունակ վճարելով, այլևս չէր կարող ազատվել պարտքից: Այս աղետից էսնաֆութեան անդամներն ազատ էին: Նրանք վաշխառուներին դիմելու հարկավորութիւն չունեին, քանի որ առկա էր իրենց գանձարկղը: Գանձարկղից դրամ վերցնելով, էսնաֆները պարտավորվում էին ժամանակին վերադարձնել այն՝ «մի ծաղիկ էլ աւելացնելով վրենի սէր հասարակութեան և գանձարանի օգտին»²¹⁹: Սակայն խորհրդարանի թույլտվութեամբ, գանձարանի դրամը ուրիշ մարդկանց տալիս բարձր տոկոսներ էին վերցնում, իսկ հաճախ էլ այն դարձնում փող աշխատելու միջոց: Ամեն սարի ուստաբաշուն նվերներ տալու, իգիթ-բաշուն ու խաղնադարին վարձատրելու, համաէսնաֆական հանգեաներ կազմակերպելու համար ծախսվող դրամը նույնպես վերցվում էր համաէսնաֆական ընդհանուր գանձարկղից:

1820-ականներին կազմված էսնաֆական կանոնադրութիւնները և այլ փաստաթղթերը հուշում են, որ հայկական միութիւնները, տակալին միաձուլվ, ազգային երանգ ունեին և մահմեդականները զեռես չէին թափանցել կամ նոր էին սկսել մուսուլմաններին

ծել սրանց մեջ: Այդ բանն զգում էին սուլթանները, դրա համար էլ փորձում էին իրենց հսկողութիւնը սահմանել ալլահալատների կազմակերպած եղբայրութիւնների վրա, գների քաղաքականութեամբ հսկել նրանց արտագրանքի քանակին, վաճառքին, հարկերի գանձմանը, ամենից կարևորը՝ խաթարել որոշ էսնաֆութիւնների քաղաքական կազմակերպութիւնների վերածվելու փորձերը:

Համաքաղաքային խնդիրների, դատաստանական ու վարչական գործերի լուծման անհրաժեշտութիւնը էսնաֆութիւններին թելադրում էին առավել միավորման, ավելի մեծ միութիւնների ստեղծմանը: Ուստաբաշիներն այս դեպքում պիտի ընտրեին ուստաների-ուստային՝ շէյխուստասուն, որի մահմեդական, հաճախ և իսլամ կրոնավոր լինելը, նոր ժամանակահատվածում, գրեթե պարտադիր էր: Բանն այնտեղ էր հասնում, որ ոչ միայն շէյխ ուստասինների, այլև ուստաբաշինների ընտրութեան գործերին արգեն խառնվում էին սուլթանները, Բ. Գոան պաշտոնյաները, նահանգապետ փաշաները: Ղրիմի պատերազմից, Զեյթունի հերոսամարտերից հետո հայերի վրա ավելի կասկածանքով նայող թուրք պալատականները փորձում էին իրենց «աչքն ու ականջն ունենալ» բոլոր էսնաֆութիւնների մեջ: Հայանի է սակայն, որ թուրքերն իրեն արհեստավոր այնքան էլ ընդունակ չէին, կամ համարյա չկային էսնաֆութիւնների մեջ: Բ. Գոանը մտահոգում էր այդ խնդիրը, դրա համար էլ «...կառավարութեան մասնավոր հրահանգներով աշխատեցին թուրք արհեստավորներ յառաջացնել այդ ճիւղերի մէջ...: Մեզ ստիպեցին (հայ արհեստավորներին — Հ. Գ.), մեզ պարտավորեցրին թուրք աշակերտներ առնել: Հարկադրուեցանք ընդունել՝ ըմբոստի, հեղափոխականի յանցանքով չմեղադրուելու համար»²²⁰:

Թուրք աշակերտները գնելով շատանում են, որոնց մի մասը Լրտեսի գեր էր կատարում հայ արհեստավորական խանութներում, հաճախորդներին հեռացնում հայերից, իսկ մրցակցութեան մեջ իսլամ վարպետները չկարողանալով դիմագրավել, դիմում են ավելի խարդախ ու ստիպողական միջոցների, այլում խանութները, թալանում վաճառականներին, սպառնալիքով, բռնութեամբ տիրանում հարուստ արհեստավորների ունեցվածքին: Այս երևույթները ծայր էին առնում դարի առաջին և ավելի տարածուն դառնում երկրորդ կեսին՝ Բեռլինի կոնգրեսից, հայկական հարցի շուրջը բռնկված դիվանագիտական պայքարից, հայ ազատագրական շարժումների ավելի քան աննախընթաց դառնալուց հետո:

219 «Լուսա», 1898, դիրք Բ, էջ 197:

220 «Փոքր-Հայրի յիշատակներ», մասն առաջին, էջ 131—132:

Դարի երկրորդ կեսին էլ էսնաֆույությունները հիմնականում պահպանելով միջնադարյան առանձնահատկությունները, զիմադրավելով եվրոպական կապիտալի ներմուտին, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը, միաժամանակ առաջադիմական դեր էին կատարում խաղաղասիրտ կայսրության ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական կյանքում: Նրանք իրենց ընդերքում հասունացնում էին անդալան, ազգային երանդ ունեցող նախապրոլետարիատն ու նախարուժուպիան: Էսնաֆույություններն այլևս ֆեոդալական պետության հետ սերտաձած, նրա թելադրանքով շարժվող ու կամակատար կազմակերպություններ չէին, այլ դարձել էին հայրենի երկրի ճակատագրով հետաքրքրվող, ընդդիմադիր ուժ, ուղղվել հայ ֆեոդալ-ամիրայական գերզատանների մենատիրության, պատրիարքի միահեծանության դեմ, փորձում էին սրանց ձեռքից խլել դարերով վալելած առանձնաշնորհումները, դրանով իսկ անուղղակիորեն պայքարի մարտադրող սլարդում սուլթանական բռնապետությանը:

Արևմտահայ գաղթօջախներում դարի երկրորդ կեսին ծավալված քաղաքական պայքարը, որը հետադաշում ավելի լայն թափ ստացավ ու ներգրավեց նորանոր դասերի, հիմնականում արտահայտվում էր էսնաֆներ-ամիրաներ գոտեմարտերի մեջ, ծնելով «Ազգային սահմանադրություն» տարբերակները, հասունացնելով ու կոփելով Զեյթունով ոգևորվող, Մ. Նալբանդյանին գրկաբաց ընդունող հեղափոխական մի սերունդ, որը Կ. Պոլսում տեսածը լիցքավորեց եվրոպական հեղափոխությունների բովում և անկեղծորեն մտահոգվեց իր ժողովրդի ճակատագրով: Այդ պայքարը ծայր առավ 1820-ականներին Բոսֆորի ափաբնակների մեջ, հայրենի երկրից հեռու, սակայն արտահայտում էր Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորության շահերը, քանի որ էսնաֆական միությունները ընդունել էին գաղափարային պանդուխտներին, օրամշակ համալ դարձած երբեմնի գյուղացիներին: Պայքարողների առաջին շարքերում սերունք էին կանգնած:

* * *

Արևմտյան Հայաստանում և հատկապես հայաբնակ քաղաքներում, դարի երկրորդ կեսին զարգանում են նաև մանուֆակտուրաներ, որոնք թվաշատ են դառնում գորգագործության և ընդհանրապես տեքստիլ արդյունաբերության մարդերում: Գորգագործական մանուֆակտուրաների, հաճախ էլ կապիտալիստական տիպի գործարանների կենտրոնն էր մնում Կեսարիան: Արհեստի այս տե-

սակը վաղուց էր տարածվել ու արմատացել քաղաքում, սակայն այն իր «կատարելությունը» հասավ դարավերջի երկու տասնամյակներին: 1880 թվականին Նիկողոս Նալբանդյանը, օգտվելով գորգագործ բանվորների առկայությունից, Կեսարիայի Զուխտար փողոցում հիմնեց գորգագործական գործարան²²¹: Հարյուրավոր բանվորներ աշխատացնող գործարանը արտադրում էր միայն բրդյա գորգեր: «1884-ին,— գրում է Մ. Պատուրյանը,— առաջին անգամ Կեսարիա մեծաքսե գորգագործութիւնը կընդհանրացնէ»²²²: Նույն տասնամյակներին, շարունակում է հողվածագիրը,— «գորգագործութիւնը Կեսարիոյ հայութեան մենաշնորհը դարձաւ», գործարաններից բացի «բէզկաֆ հաբերու քիւր 7—8 հազարի հասած էր ու, գրեթէ հազարաւոր բնաանիւթի ապրուման ապահովում կը նկատուէր...»²²³ (ընդգծումները մերն են—Զ. Ղ.):

Գորգագործությունը խորը արմատներ ձգեց քաղաքում, ինչպես նաև տարածվեց շրջակա գյուղերում: Ըստ որում, Կեսարիան սկսեց արտադրել մետաքսյա, իսկ գյուղերը, անհրաժեշտ հումքից ու դրածիքներից զրկված լինելով, արտադրում էին բրդյա գորգեր: Այդ տասնամյակներին քաղաքում բանում էին 2000, իսկ գյուղերում 1500 տարբեր²²⁴:

Վ. Թեմուրճյանը, նկատելով գորգագործության վերելքը քաղաքում, բավարարվել է գերազանցապես Մ. Արդույանցյանի հրատարակած փաստերով, այդ պատճառով էլ անգլիացի է երկու հարցում: Նախ նա սխալվում է, երբ պնդում է, որ գորգագործությունը Կեսարիայում սկսեց զարգանալ 1890-ական թվականներին և երկրորդը, թե բալու գորգագործներն աշխատում էին իրենց տներում:

«Գաղութահայ տարեգրքից» բերված նախորդ փաստերից պարզ է, որ Կեսարիայում գորգագործությունը 1880-ական թվականներին ոչ թե դեռևս չէր սկսվել, այլ վերելք էր ապրում: Ծիշտ է, սկզբում գորգագործները տներում էին աշխատում, սակայն մենք տեսանք, որ 1880 և 1884 թվականներին հիմնվեցին նաև հայկական երկու ընդարձակ գործարաններ: Տնային գորգագործները մերթ ընդմերթ պարտություն կրեցին, ունեղրվեցին և առհարկի աշխատան-

²²¹ Զ. Մ. Պատուրյան, Գաղութահայ տարեգրք, Ա տարի, Պոլսէջ, 1939, էջ 154.

²²² Նույն տեղում:

²²³ Նույն տեղում, էջ 155:

²²⁴ Տե՛ս Վ. Թեմուրճյան, Գորգագործությունը Հայաստանում, 1955, Երևան, էջ 112:

քի տեղափոխեցին գործարաններ²²⁵։ Տեղի ունեցավ արհեստի կենտրոնացում, առավել ևս արտադրանքի համակենտրոնացում՝ հայ և եվրոպացի մի քանի առևտրա-արդյունաբերողների ձեռքում։ Անմիջական արտադրող գորգագործ կանայք, աղջիկներն ու ղեռահասները դարձան շնչին աշխատավարձով աշխատող, սոսկ օրավարձու բանվորներ։ «Խալը կոմիսյոնու» հանձնաժողովի որոշմամբ, գորգագործների աշխատավարձը յուրաքանչյուր գորգի համար սահմանվեց վարպետին՝ օրական 9-ը փարա, 5—8 տարեկան հասակ ունեցող աշակերտներին՝ շաբաթական 1-ից մինչև 2 դուրոշ²²⁶։

225 «Գաղութահայ տարեգիրք», էջ 152—154:

226 Վ. Թեմուրճյան, Գորգադործությունը Հայաստանում, էջ 112—113, Շ. Հ. Եսահան, Գորգադործության անալիզի մասին, «Բիւզանդիկոն», 1902, № 1634:

²²⁷ Վ. Թ. Կ. մ. ռ. լ. բ. չ. ա. ն, Գորգազործովյունը Հայաստանում, էջ 113:

²²⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, tome I, page 650.

լալեթից 684 հազար ֆրանկ զտմար կազմող զորքեր են արտահանվել կենտրոնական Թուրքիա և եվրոպական երկրներ²²⁹:

Սևբաստիայում և վիլայեթապատկան մյուս քաղաքներում 1880-ական թվականներին հիմնադրվել և աշխատում էին գորգագործական բազմաթիվ փոքր գործարաններ «Փավլիկա» (Ֆաբրիկա) անունով: Քաղաքում կային 70-ի հասնող «Վալվիկաներ», որոնց մեջ աչքի էին ընկնում «Արմենակ Թորգոմյանի» գորգագործությանը հատկացված յոթ ընդարձակ շենքերը, գորգի «Անատոլի» գործարանը, էքիզյանի գորգագործարանը, «Ալբերտ Ալոտի» ընկերությունը և այլն²³⁰: Հայերի և եվրոպական միաձուլականների տնօրինությամբ գործող Սևբաստիայի գորգագործական արհեստանոցները, զնալույ բնդարձակվում էին, իրենց մեջ ընդգրկելով արդեն քայքայվող նախկին տնայնագործներին:

Մովսիսյան Թուրքիայում ծվարած եվրոպական կապիտալատե-
րերը, գորգերի վաճառքից ստացած շահույթի համտեսից հետո
որոշեցին հիմնադրել մի քանի ընկերություններ, իրենց ձեռքում
ամբողջացնել հիշյալ ճյուղի ոչ միայն վաճառահանումը, այլև ար-
տադրությունը: Զմյուռնիայում հիմնվեց «Օրինետալ կարպետ» և
այլ ընկերություններ: «Օրինետալը» Սեբաստիայի Դավրա գյուղում
հիմնեց գորգագործական ընդարձակ գործարան²³¹: Սեբաստացի
գորգագործները աստիճանաբար լցվեցին հիշյալ գործարանը: Շրջա-
կայքի տնտեսապես քայքայվող գյուղացիները կանանց հետ միա-
սին տեղափոխվում էին քաղաք, իրենք աշխատում էին իբրև օրա-
վարձու մշակներ, իսկ կանայք՝ գորգագործներ:

Զմյուռնիայի «Օրիկենտալ կարպետ»-ը արդեն իր բուն էր հա-
վաքել Սևբաստիայի գրեթե ողջ գորգագործությունը: Նա հանձնա-
կատարներ ուներ Փարիզում, Լոնդոնում, Ամերիկայում, պատվեր-
ներ էր ընդունում ղանազան վայրերից²³²: Արտադրանքի քանակը
դարասիզվելն հասավ 20 հազար քառակուսի մետրի, կամ 190 հա-
զար քառակուսի ոտքի²³³: Վառն այն էր, որ հայկական, ազգային
գորգագործությունը քայքայվում էր: Դրա հաշվին ավելանում էին
Սևբաստիայում բուն զրաժ եվրոպացիներին պատկանող գորգագոր-
ծական գործարանները:

229 նույն տեղում, էջ 655:

230 վ. թ Ե մ ու ր ճ յ ա ն, Գորկադրծովյուրնը Հայաստանում..., տե ս նա ն
«Արևիկ» 1999 թ. 2607 «Գաղափարործարարի» և «Ներասարի» հոդվածը:

[illegible]

232 ի Գրիգորի Բարեպաշտի Բարեպաշտական շալառանում, էջ 111:

232 4. թ Է մ ու ր ճ ց ա ն, Դորդազործույթյունը Հայաստանում, 32

²³³ **Известия ВИАВ*, 1930, № 2, с. 18.

կան նշանակություն: Շահութաբեր ճյուղի տոն տվողները մնում էին **կեսարացիներն** ու սերաստացիները: Գորգագործության ասպարեզում նույնիսկ հայկական Կիլիկիան աշակերտում էր սերաստացիներին:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին քառորդին հայաբնակ քաղաքներում գորգագործությունը տարածված էր: Արտագրության այս ճյուղը դարձացել էր, թե՛ լայնությամբ և թե՛ խորությամբ: Լայնությամբ ասելով հասկանում ենք, որ գորգագործական արհեստանոցները ցանցապատել էին և շարունակում էին իրենց շրջապատչտի մեջ առնել Փոքր Ասիայի ու Արևմտյան Հայաստանի տասնյակ քաղաքներ ու գյուղեր: Օգտագործվում էին ամենավերջին հնարավորությունները, հումքից, անմիջական արտագրողից քամվում մաքսիմալ շահույթ: Շուկայի հարաձուռն պահանջն էլ, իր հերթին, հայ ու եվրոպացի գորգավաճառներին հնարավորություն էր ընձեռում արտագրության մեջ ներգրավելու յուրաքանչյուր գորգագործի: յուրաքանչյուր վարպետի: «...Հայտնի է,—գրում է Վ. Թեմուրճյանը,— որ XX-րդ դարի սկզբներին, Փոքր Ասիայի այդ երեք քաղաքներում գորգի վաճառքով զբաղվողները ...շրջուն փերեզակներին մի քանի մեջլիս, մինչև իսկ մեկ ոսկի հատուցում էին տալիս: մեկ գորգագործ վարպետուհի գտնելու համար: Հայտնի է նույնպես, որ քաղաքի համարյա բոլոր գորգագործները արդեն աշխատանքի մեջ ներգրավված լինելով, գործատերերն ստիպված էին լինում մերձավոր կամ հեռավոր գյուղերը հատուկ պաշտոնյաներ ուղարկելով, մասնաճյուղեր հաստատել»²⁴¹: Սերաստիա և Կեսարիա նահանգների գորգագործական տորքերի թիվը բարձրանում է մինչև տասը հազարի, գորգագործ բանվորներինը՝ 10-ից 12 հազարի²⁴²:

Գորգագործության զարգացումը հասցրել էր տնային մանր արհեստավորների աստիճանական կենտրոնացման: Սկզբում նրանք աշխատում էին սեփական դադգահների վրա, իրենց տներում, հորերի կողքին, ծախսատիկ նստած: 1880-ական թվականներին հիմնադրված գործարանների հայ ու եվրոպացի տերերը տներից դեպի ընդհանուր հարկ առաջնորդեցին շատ գործավորների: Գորգագործն այլևս հումքը չէր ստանում, տանն աշխատում և ապա գորղը հանձնում գործատիրոջը: Այժմ նա ստիպված էր գնալ գործարան, աշխատել տիրոջ դադգահի վրա, շաբաթվա կամ ամսվա վերջին ստանալ

գործավարձ: Հումքի մենաշնորհի ու դժվար ճարվելու պատճառով մետաքսյա գորգագործությունը գրեթե 80%-ով կենտրոնացվեց գործարաններում:

Կատարվում էր կենտրոնացման մի այլ սրուցես: Ինչպես տեսանք, եվրոպացիների կողմից ստեղծվել էին գորգագործական ընկերություններ, որոնք խարխիս էին գցել ծովամերձ քաղաքներում, մասնավորապես Զմյուռնիայում: Նրանք իրենց շոշափուկներն էին տարածում Անատոլիայի ու Ռումելիայի քաղաքներում, սկզբում պայմանագրերով, իսկ հետո ամբողջովին իրենց ենթարկում գորգագործական գործարանները, տերերին դարձնելով ընկերության անդամներ, ղեկավարում էին ոչ միայն գորգի վաճառքը, այլև համայն առևտուրը: Կատարվում էր Թուրքիայի գորգագործական ճյուղի արտագրության ու վաճառահանման համակենտրոնացում: Ահա այս էր, որ մենք բնորոշեցինք զարգացում նաև ըստ խորության:

Մի հանգամանք էս: Եթե սկզբում հումքը մի տեղ էր մշակվում, գորղը մի այլ տեղ գործվում, ապա այժմ այդ բոլորը, մեծամասամբ, կատարվում էր նույն հարկի տակ: Եթե առաջ դադգահները հին էին, պրիմիտիվ, ապա այժմ կառուցվում, եվրոպայից, Ամերիկայից արվում են նորերը, կատարելագործվածները: Կարճ ասած, գործերվում են նորերը, կատարելագործվածները: Գաղափարները պատուում է ֆեոդալական զսպաշապիկը և փորձում գաղափարները պատուում է ֆեոդալական զսպաշապիկը: Առավելապես մուսը գործել նոր հասարակական-տնտեսակարգ: Առավելապես վաթարանում է աշխատող ձեռքի, բանվորուհիների ապրելակերպի պայմանները: Սրբության բողի տակ դարերով ծածկված հայ և բուրդ դեռահաս աղջիկներ, օրիորդներ ու կանայք, չնչին վարձով աշխատում են տեղացիների ու եվրոպացիների գորգագործական արհեստանոցներում: Գյուղերից եկած պանդխտածներն ապրում էին կեղտոտ հանրակացարաններում:

Յազմաշխույթում, բազմաշխույթում, կաավագործություն: Արհեստագործության այս ճյուղը, 19-րդ դարի առաջին կեսի համեմատությամբ, առաջընթացի քայլեր քիչ էր կատարել: Եվրոպական գործարանային էժանագին արտագրանքները, բազմառեսակ կտորեղենները գալիս էին փոխարինելու համանի տեխնիկայով արտագրված թուրքական ապրանքներին: Սակայն միշտ չէ, որ նրանք կարողանում էին քայքայել հայկական արհեստանոցները: Գործիմաց, ամեն փորձություններից դուրս գալու հնարամտություններով օժտված հայերը ստիպված էին կատարելագործել իրենց գործիքները, լավացնել գույները, նոր ձևավորում տալ արտագրանքին, շարունակել տեղեր ապահովել ազգային և համանվարական շուկաներում: Ընդհանուր առմամբ, դեպի ցած կատարվող

²⁴¹ «Գորգագործությունը Հայաստանում», էջ 115, տե՛ս նաև «Բիւզանդիոն», 1902, հունվար 21/3 փետրվարի:

²⁴² «Բիւզանդիոն», 1892, № 638, «Սուրհանդակ», 1906, № 2180:

առաջանում են երով հանդերձ, մանուֆակտուրային արտադրություն
բնագավառում հաշվական քաղաքներն ավելի կայուն վիճակ ու-
նենին, քան առիական Թուրքիայի արհեստագործական մյուս կենտ-
րոնները:

310

պատեր, լուսամուտներ վարադուրող զարդակաւորներ, սեղանի սիւղոցներ արտադրել: «Շէշ միտքն ու ձեռքը ստեղծում էր նորություններ, գոհացնում ճաշակներ»: Արտադրանքը սպառվում էր տեղում, իսկ մի մասն էլ դուրս գալիս Եվդոկիայից, շրջիկ փերեզակների ձեռքով իրացվում Թուրքիայի մյուս նահանգներում: Քաղաքից տարեկան արտահանվում էր մոտավորապէս 5 հազար ոսկու (50 հազար ուրբու) արժողութեամբ չազմա²⁴⁸:

ղեկավարող կազմակերպություն և համարձակորեն պաշտպանում էին իրար շահերը: Բերենք մի հետաքրքիր փաստ: 1879 թվականին «Արարկերի մէջ առաջին արուեստ համարում է մանիսա գործել,— գրում է Գ. Սրվանձադանցը,— 1600 հոգ կը բանէր. իմ հոն եղածս օրերը բանքողս (գործադուլ) քրած էին, իրենց օրականը քղքադրամով վճարելուն առիւ. գործատէրեր՝ ու վաճառականներն են, մեծ յուզմունքի մէջ էին, գործողներ Եղմամբ կապում էին իրարու մինչև իրենց ուզած զինք տրուէր, անէծք և տուգանք սպառնացած էին իրենց ոխտէն բաժնետողին: Ինքզինքս Լոնտոնի մէջ կը կարծէի: Մեծ ֆանակութեամբ մանիսա կը փոխադրուի և կը վաճառուի այլ և այլ ֆաղաֆներ: Տէրպէտէրեան Պօղոս էֆ. գործարան մը բացած էր, ուր շրջեցայ և ուրախութեամբ տեսայ արտադրած կերպաս տարագները, որք կը մրցէին Հալէպի և Շամի ապրանքներուն հետ. ոսկէր նաև շերամի քել ոլորելու գործիքներ. արուեստապետն ալ արարկերցի հայր և որդի հայ էին» (ընդգծումները մերն են — Հ. Գ.)²⁵²: Կասկածից վեր է, որ քաղաքում գործող արտադրութեան այս ճյուղը բուրժուական բնույթ ուներ: Առկա էր մանուֆակտուրան, ամեն ինչից զրկված, աշխատուծ վաճառող բանվորական ձեռքը: Բանվորները կապիտալիզմին հատուկ ձեռով միավորվել էին և գործադուլ էին արել: (Ի միջի այլոց ասանք, որ Արեւմտեան Հայաստանում, մեզ հայտնի անդրանիկ գործադուլն է այս): Արտադրանքն էլ մրցում էր եվրոպական Տաճկաստանի դարձարանային արտադրութեան հետ:

Արաբկիրը նշանավոր էր ոչ միայն արտադրանքով, այլև արտադրողներով, բանիմաց ու հմուտ վարպետներով: Քաղաքի արհեստավորները հաճախ դուրս էին գալիս Արաբկիրից, մանիսայի գործարաններ էին հիմնում ուրիշ վայրերում և աշխատում այնտեղ: Հայանի է, որ թուրքերին պատկանող Մալաթիայի մանիսայի գործարանը հիմնադրել և աշխատացնում էին արաբկիրցի հայ արհեստավորները²⁵³: Գործարանը արտադրում էր մանիսա, զանազան տեսակի կտավեղեններ, անձեռոցիկներ և այլ սպրանքներ: «Այս հիմնարկը առաջին օրէն մեծ նշանակութիւն ստացաւ այն պարզ պատճառով,— գրում է Ա. Ալպոյաճչանը,— որ այդ թուրքը գործածեց հոսող ջուրին զօրութիւնը, դարձնելու համար իր գործարանին մեքենաներուն անիւները և ջուհատիւթիւնը բարձրացուց այնպիսի

252 «Թորոս աղբար», մասն Ա, էջ 281:

²⁵³ Սբ Բ ա կ Ս ե ո յ ա ն է հ ա ն, Պատմութիւն Մալաթրոյ հայոց, 1961,
Պէտքով, էջ 1003:

աստիճանի մը, որ իսկապէս նախանձ կը շարժէր արաբկիրացի և
կիւրինցի հայ վարպետներուն»²⁵⁴: Այս միակ գործարանից բացի,
Մալաթիայում կային մետաքսի մանրարաններ, որոնց տներնրը և աշ-
խատացնողները հայերն էին²⁵⁵:

[illegible]

մեկին։ Արհեստագործական կենտրոններից էր մնում վանքը։ Որոշ
իմաստով քաղաքի ազգաբնակչությունը տարբերվում էր արևմտա-
հայ քաղաքային մյուս բնակչությունից։ Վանեցիները զբաղվում
էին նաև գյուղատնտեսությամբ, ունեին ընդարձակ ագարակներ,
բերքառատ «թթաստաններ», մրգատու այգիներ, ցանքադաշտեր։
Քաղաքացիների մեծ մասը անասուններ էր պահում, սակայն վա-
նեցու հիմնական զբաղմունքներն էին արհեստագործությունն ու
վաճառականությունը։ «Արհեստավոր ժողովուրդ է վանեցին,—
պարտապաշտ է կարցելը,—70 տոկոսը պարապում է ձեռարուեստի կարե-
ղրում է կարցելը,—70 տոկոսը պարապում է ձեռարուեստի կարե-
ղրում է կարցելը,—70 տոկոսը պարապում է ձեռարուեստի կարե-
ղրում է կարցելը,—70 տոկոսը պարապում է ձեռարուեստի կարե-
ղրում է կարցելը,—70 տոկոսը պարապում է ձեռարուեստի կարե-

254 Ա. Ա. Կոչարյանի, Պատմաբնագիտության Գիտությունների Գիտական կենտրոն, 1003:

255 նույն տեղում, էջ 1004:

256 Vital Cuinet, tome 1, page 651.

257 «Умръ», 1903, № 9, лъ 24;

1915 թվականին²⁷²: Քաղաքում գործում էին զորագործական երկու մեծ գործարաններ, որոնց մասին խոսվեց վերևում:

Ուշաքում և Գյոթղեղում 1880-ական թվականներին կազմակերպվում են զորագործական խոշոր ֆաբրիկաներ: Կենտրոնացված ֆաբրիկաներից մի քանիսում աշխատում էին մինչև 300 դաղվաճներ՝ 3000 բանվորներով²⁷³: Աշխատավոր ձեռքի մոտ 80%-ը տեղացի կամ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայ աշխատավորներն էին:

Բանվորական մեծ բաղմոթյուն էր ներդրված երկրի բաղմական արդյունաբերության մեջ: Թուրքիայի զործարանում աշխատում էին 3500²⁷⁴, Զելյուն-Բուռնուի զինագործարանում՝ 1800 բանվորներ²⁷⁵: Մեքենաները գնված էին Եվրոպայից: Հումքի մի մասը ստացվում էր տեղի երկաթաձուլներից, մյուս մասն՝ Անգլիայից:

Արդյունաբերական ավելի խոշոր ձեռնարկություններ էին հիմնադրվել Սիրիայում, Լիբանանում, Հալեպը, Բեյրութը դարձել էին արդյունաբերության կարևոր կենտրոններ: Տեքստիլ արդյունաբերությունը կենտրոնացվել էր ծովահայաց քաղաքներում, առկային ջրանց տեղն ու տնօրեններն էին արտասահմանյան կապիտալիստները:

Մի հանգամանք էա: Արդյունաբերական ձեռնարկությունները տեղաբաշխումը կատարվում էր անհավասարաչափ: Կոստանդնուպոլսում կենտրոնացված էր զործարանների 53,7%-ը, Զմյուռնիայում 22,3%-ը, իսկ մնացած 24 տոկոսը սփռված էր ողջ Թուրքիայով մեկ: Կատարվել էր արդյունաբերության կենտրոնացում թե՛ բոլոր տնտեսական ճյուղերի և թե՛ բոլոր տեղիտորիաների:

Բերելով վերոհիշյալ փաստերը, ընդհանրացնենք, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունները փոքրիկ օաղիսներ էին ֆեոդալական «հսկայատարած անապատների» մեջ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքիան, Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էին մնալ պաշտպանության երկրներ, որտեղ տիրապետում էր արտադրության ֆեոդալական եղանակը: Նշենք նաև, որ գյուղատնտեսության, առավել ևս արդյունաբերության շատ ճյուղերում ֆեոդալական հարաբերու-

թյունները բաշխվում էին և ծնունդ տալիս կապիտալիստական կապիտալիստներին: Զեմլորում էր աղգային բուրժուազիան:

Արդյունաբերության կազմակերպող ֆեոդալական կապանքները, արտասահմանյան կապիտալի անարգել զործունեությունը, բնականաբար առաջ էին բերում տեղական բուրժուազիայի դժգոհությունը: Թուրքիայում խմորվում էր սահմանադրական շարժումը, քննադատության «ցուցատախտակին փակցվում» սուլթանների զործունեությունը, պայքար ծավալվում ֆեոդալական զսպաշարիկը պատռելու ուղղությամբ: Ազատագրվելու փորձեր են անում, աղգային շարժում հորգորում նաև արևմտահայ արդյունաբերողները: Սակայն թույլ էր, սակավաթիվ արևմտահայ արդյունաբերական բուրժուազիան: Նա է վիճակի չէր միայնակ իր ձեռքը վերցնել ալեկոծվող երկրի աղգային-ազատագրական շարժման ղեկը: Այստեղ նրան օգնության ձեռք էր մեկնում ազատագրվելու գործում ավելի բան շահագրգռված մարդաշատ ու հարուստ գավառահայ առևտրական բուրժուազիան: Եվ պատահական չէր, որ 1870—80-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժման ղեկավարությունը թողնում է Թուրքիայի կենտրոնական քաղաքները և տեղափոխվում «բուն երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան: Կոստանդնուպոլիսը, Զմյուռնիան իրենց նախնադրական Հայաստան: Կոստանդնուպոլիսը, Զմյուռնիան: Գաղութական դիրքը դիշում են Վանին, Կարինին, Եվդոկիային: Գաղութահայ դիմադրական շարժման հիմքի վրա բարձրանում է գավառահայ աղգային-ազատագրական շարժման, նրա գաղափարախոսների ամբողջական շարքը: Ազգավորի դերից գավառը վերածվում է ազգավորի: Պոլսի ու Զմյուռնիայի հայ հասարակական կյանքին տոն տվողի:

5. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ, ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐՋՈՒԱԶՈՒՆ

Բուրժուական հարաբերությունների առաջացումն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մարդերում, արտադրանքի ապահովման և գյուղատնտեսության մարդերում, բնականաբար հնարավորություններ էր ստեղծում Թուրքիայի դարդացմանը, Թուրքիայի հաստատուն մուսթին՝ համաշխարհային առևտրական շուկաները: Սակայն հայտնի է, որ մաշխարհային առևտրական շուկաները, Յըլգըլին «ապավինած» երկրների զոհն էին մինչև անցյալ դարակեսը, Յըլգըլին «ապավինած» երկրների առևտուրը Թուրքիայի ձեռքում չէր, այլ բրիտանյա աղգերի, առավելապես հայերի և հույների:

1860—80-ական թվականներին Թուրքիայում ևս առաջ էին բաշխում առևտրականներ, իսկ Արևմտյան Հայաստանի գրեթե ողջ առևտուրը նախկինի նման տնօրինում էին հայերը: Նրանց էր պատկանում ներքին շուկան, գավառի հումքի, ընդհանուր արտադրու-

272 «Գաղութահայ տարեգիրք», էջ 154:
273 Ю. Петросян, «Новые османы»... стр. 30.
274 Մանրամասն տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆոնդ 1300, ցուց. 9, գործ 155, թերթ 126:
275 Նույն տեղում, թերթ 127:

Յիշան առքի ու վաճառքի գործը: Նրանք էին մատակարարում ասիական Տաճկաստանի հայ, թուրք, բուրգ աղգարնակչությանը: Կարիներ, Բաղեշը, Վանը, Սեբաստիան, Ադանան, Եվդոկիան մնում էին առևտրի կարևորագույն կենտրոններ, տեղական արտադրանքի, եվրոպական ու ասիական արդյունաբերական ապրանքների գնման, վաճառահանման, տարանցիկ առևտրով պարապող քաբավանային առևտրի հանգրվանելու անփոխարինելի հանգույցներ: Ամենախոշորն այս տեսակետից Կարինն էր:

Դեռևս 1859 թվականին, երկրաշարժից քիչ հետո, գերմանացի առևտրական ու ճանապարհորդ Հոֆմանները գրում էր, թե «Այսուհանդերձ... տակալին այսօր Տաճկաստանի ամենանշանավոր քաղաքն էր Կարին թէ՛ պինտերական և թէ՛ վաճառականական տեսակետէ: Այսօր դեռ տարեկան 50.000-ի չափ ուղտեր Կարնէն կանցնին իրենց վաճառքներով»²⁷⁶: Կարինը հետո էլ շարունակում էր մնալ այն կենտրոնակետը, որտեղ հավաքվում էին Պարսկաստանից, Ռուսաստանից ուղտեր բարձած վաճառականները, օրերով հանգստանում, ապրանքների որոշ մասը վաճառում, իսկ մնացած մասը տանում Տրապիզոն, փոխանակում եվրոպականի հետ, կրկին հանգրվանելով Կարին, վերադառնում իրենց հայրենիքը:

«Գտնուելով այն մեծ ճանապարհի վերայ,— գրում էր Լևոն Սարգսյանը,— որը Տրապիզոնից Պարսկաստան է տանում, և լինելով Տաճկա-Հայաստանի այն գլխավոր կենտրոնը, ուր Հայաստանի զանազան կողմերից (Ալաշկերտ, Բալաղեղ, Վան, Տիգրանավերտ, Բիթլիս..., Սղերտ, Մուշ, Բալու, Խարբեբդ, Արաբկեր...) հաւաքում են ամէն տեսակ բերքեր և ապրանքներ, Կարինը ունի նաև մեծ առևտրական նշանակություն. նա մի տեսակ օղակ է, որ կապում է հեռավոր ասիական Արևելքը եվրոպական արևմուտքի հետ»²⁷⁷: Կարինի առևտրի մասին նույնանման կարծիքներ են հայտնում նաև հայ և եվրոպացի այլ ճանապարհորդներ, տնտեսագետներ ու հրապարակախոսներ:

Կարինի առևտրի և առևտրականների մասին խոսելիս Վիթալ Բինեն նշում է, որ մահմեդականներից քչերն էին զբաղվում առևտրով: Նրանք գերազասում էին պետական պաշտոններ վարել²⁷⁸: Վիլյամսթի առևտուրը գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում:

Նրանք առևտրական կապերով կապված էին եվրոպական ու ասիական բաղնաթիվ երկրների հետ:

Առևտրականներն արտահանում էին գյուղատնտեսական և արհեստագործական ապրանքներ, յուրաքանչյուր տարում մոտավորապես 30 միլիոն ղուրուշի՝ 6.875 հազար ֆրանկ արժողությամբ, ըստ 30 միլիոն ղուրուշի՝ 6.750.000 ղուր., հացահատիկ՝ 6.750.000 ղուր., մուշտակներ՝ 1.750.000 ղուր., շմակված մորթիներ՝ 2.500 ղուր., մուշտակներ՝ 1.750.000 ղուր., շմակված և մուշից գործված կտորեղեններ՝ 2.400 հազար ղուր. մշակված և անմշակ մետաղներ՝ 1.100.000 ղուր., գալանտերիա՝ 325.000 ղուր., արժույթ՝ 650.000 ղուր., այլ ապրանքներ՝ 325 հազար ղուր., արժուրանսիա, Անգլիա, Ավստրիա, Թուրքիայի այլ գավառներ ու կենտրոնական քաղաքներ:

Կարինի առևտուրը սակայն փակվում էր պատսիվ բալանսով: Երկու անգամ ավելի ներմուծում էին, քան արտահանում: Վիթալ Բինեն բերած տվյալներով մեկ տարում ներմուծել են 60 միլիոն ֆրանկ (13.395.000 ֆրանկի) արժողությամբ ապրանքներ: Ներմուծել են գլխավորապես բամբակյա գործվածքներ, մշակված և անմշակ մետաղներ, ձիախոտ, պերճանքի առարկաներ, շմակված մորթիներ, մետաքսե ապրանքներ, ոսկերչական իրեր, գորգեր և պարսկական ապրանքներ, բրինձ, սպիրտեղեն, ապակի և հախալարսկական ապրանքներ, բրինձ, սպիրտեղեն: Ներմուծել են Անգլիայից (2.400.000 ֆրանկի ապրանքներ), Ավստրիայից (1.800 հազար ֆր.), 400.000 ֆրանկի ապրանքներ), Պարսկաստանից (1.700 հազար ֆր.), Ռուսաստանից (1.600.000 ֆր.), Շվեյցարիայից (400 հազար ֆր.), Թուրքիայից (2.500.000 ֆր.) և այլ երկրներից (1.095.000 ֆր.) վերոհիշյալ տեսակների ապրանքներ: Մեկ տարում ներմուծել են 13.395.000 ֆրանկ արժողությամբ ունեցող ապրանքներ²⁸⁰:

Օտար հեղինակի բերած տվյալները որքան էլ մոտավոր լինեն, որքան էլ կասկածենք նրանց ստույգ լինելու վրա, այնուամենայնիվ այս թվերը ապացույցներ են կենտրոնական վիլայեթի ունեցած առևտրական աշխույժ հարաբերությունների:

Կարինի հայերը գլխավորապես զբաղվում էին առևտրով ու արհեստագործությամբ: Քաղաքի 3000 խանութներից ու կրպակներից (ըստ Մ. Միրախորյանի՝ 3500 կրպակներից, երկու ծածկած

²⁷⁶ Հ. Յապոյե Մ. Վ. Բոսան, Բարձր Հայք, Վիեննա, 1925, էջ 36:

²⁷⁷ «Մուրճ», 1889, էջ 1012, Լևոն Սարգսյանի հոդվածաշարը, «Այդ թիւրքաց Հայաստանին» վերնագրով, որը հետագայում լույս տեսավ առանձին գրքով:

²⁷⁸ Vital Cuinet, tome I, page 175.

²⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 178, տե՛ս նաև «Բարձր Հայք», մասն Ա, էջ 44—45:

²⁸⁰ Vital Cuinet, tome I, p. 179.

շուկայից) կեսը պատկանում էր հայերին, որոնցից 500-ը՝ խոշոր վաճառականներին, մնացածը՝ մանրավաճառներին: Սրանց թվին էին պատկանում Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի հետ առևտրով կապված խոշոր վաճառականները²⁸¹: Հ. Քոսյանը քաղաքում հաշվում էր 4.000 վաճառատուն և ավելացնում՝ «խաներու ամենակարևորներն ալ հայ վաճառականներու ձեռքն էր»²⁸²: Աչքի ընկնող վաճառականներից ու խաններից (վաճառապահներին) էին հալոլու խանը, Կամպուռի, Տերվիշ աղայի, Թյուքյունի, Գենճ աղայի, Հաճի աղայի խաները, Ութթումեզ խանը, Բաց խանը, Բրնձի խանը, Հաճըլար խանը, Հաճի Ահմետի խանը, Ժամին խանը, Փաստարմաճոնց խանը: Յուրաքանչյուր խանն ուներ իր ընդարձակ պահեստները՝ լցված ընտիր ապրանքների հազարավոր հակերով²⁸³: Վիթալ Քինեն քաղաքում և շրջակայքում հաշվում էր 3300 խանութներ և կրպակներ, 778 հացահատիկի շտեմարաններ²⁸⁴:

Այսպիսով, 1860—70-ական թվականներին Կարինը շարունակում էր պահպանել իր նախկին դերը: Քաղաքի առևտրականների մեջ երևում են թուրքեր, սակայն տոն տվողներն են հայկական նշանավոր գերդաստանները. Պալարյաններ, Տեր-Ներսիսյաններ, Նըշըկյաններ, Յանքեաններ, Խանճյան եղբայրներ, Աստուրյաններ: Ի դեպ նշենք, որ հիշյալ առևտրական տների երիտասարդության մեծ մասը մասնակցեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» հեղափոխական կազմակերպության ընդհատակյա աշխատանքներին:

Առևտրի նշանավոր կենտրոն էր դառնում բազում փորձությունների ենթարկվող, Վասպուրականի կենտրոն Վան քաղաքը: Վանեցիները բնատուր ընդունակություններով, դարերից եկող ավանդներով, վաճառականներ էին²⁸⁵: Արհեստագործներից բացի. «Հայ տարրի մնացեալ տոկոսը կազմում է այսպէս կոչուած առևտրականների, խանութպանների դասը»²⁸⁶: «Վանի առևտուրը համարեալ ամբողջապէս գտնվում է հայերի ձեռքում, — գրում է Ա. դոն, — հայ ձօթավաճառների և մանրավաճառների թիւը հաշվում են 2500, մրդավաճառներ 60...»²⁸⁷:

281 «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», էջ 163:

282 Տե՛ս Ղ ա զ ա Ր 2 ա Ր Ե զ, Յուշամատեան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պէլրութ, 1957, էջ 107—108:

283 Նույն տեղում, էջ 107:

284 Vital Guinet, tome. I, page 185.

285 «Մասիս», 1882, 20 հունիսի, № 3222:

286 «Մուրճ», 1903, սեպտեմբեր, № 9, էջ 25:

287 «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», էջ 18:

Քաղաքի փայտաշեն շուկայի ըրծարձակ հրապարակում տեղադրված էին բազմաթիվ խանութներ, կրպակներ, արհեստագործական գործատներ, ուր արտադրում կամ վաճառում էին հայ առևտրականներն ու արհեստավորները: Հատկանշականն այն էր, որ արհեստը և առևտուրը իրարից մեկընդմիջ տահմանադրված չէին: Արհեստավորներից շատերը դեռևս իրենք էին վաճառում իրենց արտադրանքը: Սակայն կային վանեցի հայ առևտրականներ, որոնց առևտուրը դուրս էր գալիս Թուրքիայից և թափանցում եվրոպական շուկաները:

Վանի վիլայեթի առևտուրը տարեկան (1881 թ.) հասնում էր 150.000 թուրքական ոսկու: Քաղաքն առևտրական կապեր ուներ Պոլսի, Հալեպի, Ալեքսանդրի, Դիարբեքի, Մոսկուի, Սոֆիայի, Պարսկաստանի, Մոսկվայի, Սալմաստի և այլ երկրների ու քաղաքների հետ: Առևտրական կապերն արեւելքի հետ հաստատված էին Բայազետի և Էջմիածնի միջոցով²⁸⁸: Ներմուծումն ավելի շատ էր քան ղեկի և Էջմիածնի միջոցով²⁸⁸: Ներմուծումն ավելի շատ էր քան արտահանումը: Պոլսից մեկ տարում ներմուծվել էր 60.000 լիրայի արժողությամբ ապրանքներ, Հալեպից 12.000 ոսկու, Ալեքսանդրից 2.000 ոսկու, Սոֆիայից 2.000 ոսկու, Բաղեշից 1.000 ոսկու (զուտ արհեստագործական ապրանքներ), Կարինից 5.000 ոսկու²⁸⁹: Պարսկաստանից ներմուծում էին գորգեր, բամբակ, լիթ, քաշմիրի շալակաստանից ներմուծում էին գորգեր, բամբակ, լիթ, քաշմիրի շալակներ, մանրավաճառի ապրանքներ: Մոկսից ներմուծում էին ռուպ²⁹⁰:

Վանի վաճառականները Պոլիս և այլուր արտահանում էին հացահատիկ, անասուններ, ոչխարի ընտիր տեսակի բուրդ, կաշի, ընկույզի փայտ, ոսկերիչների ու փորագրիչների ձեռագործ շինվածքներ, շատախի շալեր, վանա լճի տառեխ ձուկ, աղաջրից ստացված բուրակ. «...առեւացները նաև Վանայ փամպիկ սպիտակ կատուններ, որոնք հռչակուած են»²⁹¹:

Քաղաքում կային հարյուրի հասնող հայ հարուստ վաճառականներ: Դրանց մեջ աչքի էին ընկնում Գաղանճյան Հարությունը, Շարան բեյը, Տեկանց տունը և ուրիշները: Վանի վաճառականներից շատերը տարեկան մինչև 20.000 ոսկու եկամուտ ունեին: Կարճ ասած, Վանի առևտրական դասը հասել էր որոշակի տնտեսական հզորության, գավառի, նույնիսկ նահանգի հարստությունը, ոսկին աստիճանաբար կենտրոնանում էր նրա ձեռքում: «Յօթանասնական

288 «Մասիս», 1882, № 3222:

289 Նույն տեղում:

290 «Մուրճ», 1903, № 9, էջ 26:

291 Նույն տեղում:

թուականներին Վանի շուկայի մէջ մեծ ոգևորութիւն էր տիրում,— գրում է «Մուրճը»,— առևտուրը կենդանի վիճակի մէջ էր, շուկան օրէցօր լցւում էր ապրանքներով...»²⁹²:

Բայց դա 1870-ականների առաջին կեսն էր: 1876 թվականի դարձուրելի հրդեհը սրբեց Վանի առևտրականների ունեցվածքը, մոխրակույտի վերածեց ընտիր ապրանքներով լեցուն փայտաշեն շուկան, դրա հետ մեկտեղ հայերի միլիոնավոր հարստութիւնը: Ռուս-թուրքական պատերազմը նոր հարված հասցրեց քաղաքի տնտեսական կյանքին, կասեցրեց նրա առաջընթացը, սակայն չկարողացավ դադարեցնել առևտուրը: Վանեցի վաճառականը շարունակեց իր գոյամարտը: Բռնակալի անողորմ թափը նրան դրդեց միավորման, առևտրական ընկերութիւնների կազմակերպման:

Հրդեհին հաջորդող մի քանի ամիսներին ճիտեջյան եղբայրները կազմակերպում են առևտրական ընկերութիւն: Նրանք գնում էին, վաճառում, ներմուծում ու արտահանում արդյունաբերական և դյուղատնտեսական բազմատեսակ ապրանքներ: 1880 թվականին ճիտեջյանները տարեկան արդեն ներմուծում և արտահանում էին 30 հազար լիրայի արժողութեամբ ապրանքներ: Նրանք զբաղվում էին նաև վաշխառութեամբ, Վանա լճից հանվող տառեխ ձկան և բորակի մենավաճառութեամբ²⁹³:

1882 թվականին կազմակերպվեց Գափամաջյան առևտրական ընկերութիւնը: Գափամաջյանները ներմուծում էին 20 հազար լիրայի ապրանքներ, մասնաճյուղեր ունեին Կ. Պոլսում, Հալեպում, Տրապիզոնում, Կարինում, Ալեքսանդրիայում, Խարբերդում, իսկ հանձնակատարներ՝ Մանչեստրում, Համբուրգում, Կեսարիայում: Հրդեհից հետո ձևավորվեցին նաև Նրամյան, Թութունջյան, Շահբազյան, Վարդապետյան, Թերզիպաշյան, Տպաղյան առևտրական ընկերութիւնները: Վաճառատների թիվը հասավ 35-ի, կրպակներինն ու խանութներինն՝ 3 հազարի: «Մուրճի» թղթակից Մերուկը (Արտակ Դարբինյան) Վանի վաճառականներին բաժանում է՝ 1) բաղադների (մանուֆակտուրայի վաճառքով զբաղվողներ), 2) էթերիայի, 3) նպարավաճառների: «Իւրաքանչիւր խմբի մէջ կան 10—20 չափ առևտրական կամ վաճառականական ընկերութիւններ,— գրում է նա,— և տներ, սրանք ապրանքներ են յանձնարարում և ստանում, ապա հասարակ խանութայաններին են տալիս»²⁹⁴:

Վանեցի առևտրականների գործը հաջող կընթանար, քաղաքի առևտուրը աշխույժ կլիներ, եթե տվյալ տարին եկամտաբեր էր, բերքը առատ: Առևտրականների մեծ մասը սնվում էր գավառի բերքերով, արհեստավորների արտադրանքով: Սակայն միայն այդ չէր: Վանի վաճառականի գնորդները գերազանցապես շրջակա բնակիչներն էին, նահանգի հայ և քուրդ գյուղացիները: Եթե նրանք միջոցներ չունենային, ապա ապրանքներ չէին գնի, հետեւաբար և չէր շահի առևտրական բուրժուազիան:

Խարբերդի վիլայեթում, հատկապես նրա կենտրոնում, մեծ թվով առևտրականներ կային: Նախապես նշենք, որ այստեղ ևս առևտուրը և արդյունագործութիւնը իրարից չէին զատված: Արտադրողները, մասնավորապես Ֆարբիկատորյան եղբայրները, երկրի ներսում ու նրանից դուրս վաճառում էին իրենց արտադրանքը: Բայց կային և այնպիսի առևտրականներ, որոնք գնում և վաճառում էին ուրիշի արտադրանքը: Քաղաքը առևտրական կապերով կապված էր Հալեպի, Պոլսի, Դիարբեքի, Ալեքսանդրի, Սամսոնի, Սեբաստիայի, Ադանայի, Արաբկիրի, Բալուի, Մալաթիայի²⁹⁵, ինչպես նաև արտասահմանի հետ: Արտահանում էին 30 տեսակ գյուղատնտեսական ու արդյունաբերական ապրանքներ, ներմուծում արդյունագործութեան համար հումք և արդյունաբերական բազմաթիվ ապրանքներ: Քաղաքի հարյուրների հասնող խանութների մեծ մասը պատկանում էր հայերին: Գլխավոր վաճառականներն էին՝ Գաղանճյան Հարութիւնը, Տաղալյան տունը, Համբարձումյան տունը, Թեմիրիզյան տունը, Ենոքյան տունը և այլք: Ընդհանրացնելով բաղմաթիվ փաստեր, ճիշմեջյանը եզրակացնում է. Խարբերդի մեջ «վաճառականութիւնը այնքան ծաղկեցաւ՝ որ պարապ խանութ և կամ խան-երու որևէ մթերանոց պարապ չմնաց. ներածումն ու արտածումը հետը հետէ կը բաղմապատկուէր»²⁹⁶: Պ. Նաթանյանի վկայութեամբ «Քարբերդու բերքերէն՝ տարին 50750 օսմանեան ոսկոյ չափ ապրանք կերթայ Նւրոպա և շրջակայները, և Նւրոպայէն ու Պոլսէն Քարբերդ մտած մալիֆաթուրա (մանուֆակտուրա — Հ. Ղ.) և այլն ապրանաց համար տարեկան 376.000 օսմանեան ոսկոյ գումար մը կը հաշուէ»²⁹⁷: Խարբերդից քիչ հեռու գործում էր Մեղիրեի ընդարձակ, գեղաշեն շուկան, ուր հաճախում և գործարքներ էին կատարում նույնիսկ Լոնդոնի, Մանչեստրի ու Նյու-Յորքի վաճառականները:

292 Նույն տեղում, 1904, № 8, օգոստոս, էջ 21:

293 «Մուրճ», 1904, № 8, օգոստոս, էջ 22:

294 Նույն տեղում, էջ 21—22:

295 «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը», էջ 638:

296 Մ. Ճիզմէճեան, Խարբերդ և իր զաւակները, էջ 175:

297 Պ. Օղոս Վ. Նաթանեան, Արտուր Հայաստանի, էջ 143:

Խարբերդի համար հատկանշականն այն էր, որ քաղաքի առևտրականները հաստատուն կապերի մեջ էին Ամերիկայի հետ: Յանկիները երկրից եկած միսիոներական քարավանները լաստեր գցեցին Խարբերդի և Ամերիկայի միջև: Խարբերդցիները դարձան ամերիկյան ապրանքների վաճառողներ: Նրանց արհեստագործության նմուշներն էլ կտրեցին օվկիանոսներ և վաճառվեցին Նյու-Յորքում ու Վաշինգտոնում:

Եվդոկիայի առևտրի մասին պատկերացում կարող են տալ 1886—1887 թթ. քաղաքից արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների տեսակները և քանակը: Այդ մեկ տարվա ընթացքում ներմուծվել է երկաթ, կապար, պղինձ, անագ, հին պղնձի կտորներ, արույր, բամբակեղեն, մետաքսեղեն, արևելյան կտավ, եվրոպական զանազան մանր առարկաներ՝ 116.500 թուրքական ոսկու արժողությամբ: Արտահանել են աֆիոն, դեղին ներկ, յազմա, մրգեր, պղնձեղեն, ոչխարի բուրդ, կաշի, հացահատիկ՝ 116.500 ոսկու արժողությամբ²⁹⁸: Առևտրականների մեծ մասը, մասնավորապես խոշոր գրամագլուխ ունեցող վաճառականները հայերն էին: Սրանց մեջ աչքի ընկնողներից էր Տիգրան Ճգնավորյանը՝ տեղի ներսիսյան վարժարանի հիմնադիրն ու հոգաբարձուն:

Կառավարության սահմանած մաքսային օրենքները, եվրոպացիների անարգել մոտքը երկիր, թուրք բուրժուազիայի շահախնդիր ու բռնի արդելակումները, հայկական խանութների հրդեհը կասեցրին Եվդոկիայի առևտրի զարգացումը, վնասելով ոչ միայն հայերին, այլև նրանցից մեծաքանակ հարկեր ու եկամուտներ ստացող սուլթանական կառավարությանը:

Բազմաթիվ մանր ու խոշոր խանութ-կրպակներից բաղկացած Բաղեշի շուկայի տնօրենները հայերն էին: «Քաղաքիս (Բաղեշի — Հ. Ղ.) բնակիչը առհասարակ կղբաղին վաճառականութեամբ, — գրում է Մ. Միրախորյանը, — զանազան աստիճաններով և հայոց միջին և ստորին կարգերը բազմաթիվ գիւղերու մէջ կրպակներ և առևտրական գործեր ունէին, իրենք աշխատող, ժիր, ճարտար և յամենայնի վստահելի են... բաւական բարւօք նիւթական վիճակի տէր են և ունին մի քանի նշանաւոր վաճառականք, յորս կը յիշուին Խաչմանուկեան, Շողիկեան, Բէնտէրեան և Միսեան եղբարքն... Բաղիշոյ առևտուրն բաւական կենդանի է և արդէն Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներէն մին կրնայ համարուիլ»²⁹⁹:

²⁹⁸ «Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց», էջ 1292—1293, տե՛ս նաև «Արաբ»³⁰⁰, 1887, գիրք Ա:

²⁹⁹ «Մասիս», 1883, 23 օգոստոսի, № 3514:

Առևտրի առարկա էին եւ...ական արդյունաբերական ապրանքները, ոռոտական կարագ, քարշուղ, ձկնեղեն, գյուղատնտեսական մթերքներ, Բաղեշի շիւղ կոշվող կարմիր կտավը, որի դիմաց կունությունն ու գուլնի երկարատևությունը նրան համբավ էր բերել:

Բաղեշը «...թէև այնքան բարձր անուն չունի, — գրում է «Արձագանքը», — բայց նիւթապէս Տաճկա-Հայաստանի շատ քաղաքներէն շահաւէտ է ու հինգտասն քաղաքացի իբրև խանութ կամ մանրահամարուած է իրօք, շատ լաւ առևտուր կ'ւնէ, որոյ բնակիչք գրեթէ հազարէն մէկ հազար անգործ կը մնան՝ քիչ միջոցի մը համար, այլ ընդհանրապէս զբաղուած են գործով, որով և շատ քարմուտ, շահամուխ մարդիկ են, պէտք է հասկանալ միայն քաղաքացիք, իսկ գիւղացիք ընդհանրապէս երկրագործ են»³⁰⁰: Այս տարիներին Բաղեշն ուներ 1115 կրպակ: Դրանից ավելի էին կտավագործ ջուհակների տնային արհեստանոցները, կարմիր շիւղայի ներկատները: Սրանք գրեթե բոլորն էլ պատկանում էին հայերին: Առևտրի համար ապրանքներ ստանում էին Մալաթիայից, Սղեմից, Դիարբեքից, Դամասկոսից, Պոլսից:

Բաղեշի հայ վաճառականության ձեռք բերած հաջողությունները, տնտեսական առաջընթացը կատաղության աստիճան զայրացնում էին քաղաքի թուրք առևտրականներին, կառավարությանը: Տնտեսության բնագավառում չկարողանալով մրցության ելնել, թուրք առևտրականները, նրանց հովանավոր տեղական կառավարիչները, գրգռելով մահմեդական ամբոխին, կազմակերպում են այդ բաղեշի հայերի խանութները, կողոպտել ունեցվածքը և այդ մեթոդով սնանկացնել ու դուրս շարտել նրանց առևտրական հրապարակից: 1882 թվականին հրդեհվեց Բաղեշի շուկան:

Հրդեհից հետո կարճ ժամանակամիջոցում Բաղեշը կենդանության նշաններ ցույց տվեց: Առևտուրը կրկին աշխուժացավ, բայց նախկին մակարդակին հասավ մեկ տասնամյակ հետո միայն: Այնուամենայնիվ, աշխատասեր, գործիմաց ու ճարպիկ բաղեշցի վաճառականներն անցնելով 1890-ական թվականների կոտորածների ու արյունահեղության միջով, մաքառելով բոլոր տեսակի դժվարությունների դեմ, 20-րդ դարի սկզբին մրցության մեջ գերազանցեցին «արյունաքամ եղած» վանեցիներին և կրկին մեծ հարստություն կուտակեցին: «Մուրճի» թղթակիցը գրում է. «Բիթլիզում հարիւրներով կարելի է գտնել 50.000 լիրայի կարողութիւն ունեցող հայ վա-

³⁰⁰ «Արձագանք», 1882, № 4, էջ 56:

ճառակաւներ, իսկ Վանում ոչ թէ հար, այլ մէկ հատ էլ չի կարելի գտնել...: Բիթլիզցիները ընդհանրապէս հինգ անգամ աւելի բարձր վիճակի մէջ են գտնուում իրանց հարեան վանեցիներէն»³⁰¹:

Առևտրական հարաբերութիւնները բավական ուժեղ էին Կեսարիայում: Քաղաքը դարձել էր արտաքին առևտրի շուկա: Այստեղ էին կենտրոնացված մեծ հարստութեան հասած հայ առևտրականներ Մանուկյանները, Գարակեղոսյանները, Զարդարյանները, Գյուլպենկյանները, որոնք հիմնականում «մանչեստրականներ» էին և բնակվելով Կեսարիայում, ողջ Թուրքիայով մեկ վաճառում էին անգլիական ապրանքներ³⁰²: Նրանց մեջ կային կերպասեղենի, պատրաստի հագուստի առևտրականներ, զինավաճառներ, երկաթի և երկաթեղենի, սղնձի և սղնձեղենի վաճառողներ: Առաջին անգամ կեսարացիները կազմակերպեցին անգլիական ու ֆրանսիական բազմաթիւ արժեքավոր գրքեր պարունակող գրավաճառանոցներ: Ահա սրանց մասին էր, որ պահպանողական Մամբրյանն ասում էր, որ վաճառում են ֆրանսիական «աստանդիկ նուշիսկ պոռնիկ գաղափարներ» պարունակող գրքեր:

Կեսարացի առևտրականներն իրենց ներմուծած ապրանքները վաճառում էին Թուրքիայի, առավելապէս Արևմտյան Հայաստանի գավառներում: Անգլիական ու ֆրանսիական ապրանքների հակերը ումբակոծում էին գավառի արհեստավորներին ու առևտրականներին, անտեսապէս քայքայում նրանց, մղում պանդխտութեան: Կեսարացիների առևտրի շառավիղի մասին «Սուրհանդակը» գրում էր. «Նրբ տակաւին Սամսոն յաճախող շոգենաւերը աշտմանին չափ բազմաթիւ չէին ու հաղորդակցութիւնները դժուար, և երբ տակաւին էնկիւրիի շոգեկառքին գիծը հեռուն կը մնար ներքնագաւառներէն, շատ տարիներ առաջ, հիմակուանին պէս, կեսարացին եւրոպական քաղաքներու հետ վաճառականական յարաբերութեան մէջ էր Փոքր Ասիոյ արևմտեան սահմանները, արևելեան խորքը մինչև Տիարպէքիւր ապրանք կը յղէր: Կեսարիոյ շրջանակը միասին առնելով պիտի տեսնենք, թէ այդ տեղացիներէն շատ վաճառականներ են որ եւրոպական քաղաքներէ, ինչպէս Լոնտոնէն, Մանչեսթրէն, Բարիդէն, Մարսիլիայէն, Նանքինսերու աշխարհէն, փարաւոններու հնամեայ երկիրներէն են. ձայն կուտան...»³⁰³: Կեսարացիների առևտուրը նվազեց միայն այն ժամանակ, երբ կառուցվեց Բաղդադ-Բասրա

երկաթգիծը և քաղաքը հեռու մնաց ընդհանուր մայրուղուց: Սակայն որպէս շուկա նա դեռ շարունակում էր իր գոյութիւնը: «Ճառակաւ իր ծովէն մեծ հեռաւորութեանը, առանց երկաթուղիի և հազիւ աւարտած ճամբաներով,— գրում է Վիթալ Քինեն,— Կեսարիա ... եղաւ առևտրական կեդրոնը Փոքր Ասիոյ: Իր ընդարձակ շուկաները, որոնք կը թուին ոչինչ ունենալ նախանձելու Կ. Պոլսոյ շուկաներէն, դեռ կեանքով լի են: Անիկա ունի վեց լայնահաս Բէրվանսաւայներ և հոն կը տեսնէ մարդ, մանաւանդ ամառ եղանակին շրջիլը ուղտերու երկար շարքերու, և ջորիներու և էջերու խումբերու ամէն տեսակ ապրանքներով բեռնաւորուած»³⁰⁴:

1870-ական թվականներին կեսարացի հայ առևտրականները տարեկան առևտրից ստանում էին 650.000 օսմ. հնչուն ոսկի³⁰⁵: Ընդհանուր առևտրի մեջ ներմուծումը կազմում էր 80 տոկոս, արտահանումը՝ 20 տոկոս: Նույն շրջանումն էր, որ կեսարացի առևտրականները, նեղվելով շուկայի փոքրութիւնից, թողնում են քաղաքը և բնակութիւն հաստատում Լոնդոնում, Մանչեսթրում, Մարսիլում: Սակայն կեսարացի վաճառականների մեծ մասը կապված էին դրսի հետ, ավելի կոմպրագորներ էին, քան ազգային բուրժուաներ: Նրանք գրեթե կորցրել էին հայկական ոգին, մոռացել հայերենը, դարձել թուրքախոս կամ անգլիախոս:

Առևտրի խոշոր կենտրոններ էին մնում Դիարբեքիը, Տրապիզոնը, Սեբաստիան, Երզնկան: Առևտրի համաձայնաչ կենտրոններ էին դառնում Մարաշը, Հաճընը, հատկապէս Ադանան: Սուզի ջրանցքի բացումը առևտրական շուկաների, ճանապարհների նոր խմբավորում առաջ բերեց: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները զրկվեցին նախկին հաճախորդներից: Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Արևելքի երկրների հետ եղած մայրուղիները տեղափոխվեցին: Ադանան գրեթե հրաժարվեց ասիական առևտրից և ծովային ուղիներով ավելի սերտ կապվեց Եվրոպայի հետ: Քաղաքը դարձավ օտարերկրյա առևտրի խոշոր կենտրոն: Միայն 1870 թ. Մերսինի նավահանգստով Ադանայի վիլայեթն արտահանել է 3.416.305 ղուրուշի ապրանքներ³⁰⁶: Արտահանվել են բամբակ (1.101.900 ղուրուշի արժողութեամբ), բուրդ (201.000), ելակ (15.540), կանաչ ներկ (14.200), բաստուրմա (10.400), սերմեր (20.167), մորթիներ (73.650), գորգեր, չամիչ, խմիչքեղեն և այլն: Արտահանվել է Անգլիա,

301 «Մուրճ», 1904, № 9, էջ 25:

302 Ա. Ալպ օյաճեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հատոր 2, էջ 1471:

303 «Սուրհանդակ», 1901, № 591:

304 «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», հատոր 2, էջ 1469:

305 Նույն տեղում, էջ 1469—1470:

306 ՍՍՀՄ Կողմի, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 82, թերթ 26—27:

Ֆրանսիա, Ռուսաստան ինչպես նաև վաճառվել եվրոպական թուրքիայում: Արտահանող վաճառականները հիմնականում Ադանայում, Մերսինում և Տարսոսում խարսխված հայերն էին, որոնք վերոհիշյալ երկրներից էլ բերում էին արդյունաբերական տարատեսակ ապրանքներ, բաժանում Փոքր Ասիայի քաղաքներին ու կազմակերպում վաճառքը³⁰⁷:

Առևտրի տեսակետից Արևմտյան Հայաստանը համախմբվեց Կարինի ու Տրապիզոնի շուրջը³⁰⁸: Աղզային կամ գավառահայ առևտրականներից շատերը դուրս մղվեցին առևտրի ընդհանուր հորձապտույտից և դարձան տեղական վաճառողներ: Այնուամենայնիվ, մեծ դժվարություններով շարունակում էր հարատևել, իր գոյությունը պահպանել հայ առևտրական դասը, նրա հետ բաղմամբով թեկնքով կապված տեղական արդյունաբերողները: Կարճ ասած, 1860—1870-ական թվականներին թուրքիայում հայ կոմպրադորներին հակակշիռ, գոյություն ունեւ թվաշատ գավառահայ, նորեկով ազգային առևտրա-արդյունագործական բուրժուազիա: Նրանք ունեին մեծ գումարներ, հարստություն, ոսկի, փող, սակայն ազատ ու անարգել գործելու հնարավորությունից համարյա զրկված էին:

Թուրքիայում չկար կյանքի ու գույքի անվտանգության երաշխիք, երթևեկելու ազատ հնարավորություն, Ֆ. էնգելսի արտահայտությամբ՝ վաճառականի անձի և սեփականության ապահովություն: Երկար լեռնանցքներով անցնող քարավանային ճանապարհների վրա ամեն րոպե կարող էին ցցվել քուրդ և թուրք ավադակային խմբեր և թալանել առևտրականներին: Կառավարությունից դժգոհելու աղգային բուրժուազիայի պատճառներից մեկն էլ այս էր:

Առևտրական հարաբերությունների կաշկանդման գործում քիչ դեր չունեին հարկային ծանր բեռը, մաքսային բարձր սակագները, մահմեդական և քրիստոնյա առևտրականի միջև դրվող բացահայտ խտրականությունը, օտարերկրյա առևտրականների վայելած արտոնությունները: Եվրոպացի առևտրականները, նրանց հանձնակատար դարձած թուրքահայ գործակալները մրցության մեջ շարքից մեկընդմիջում հանում էին գավառահայ երբեմնի խոշոր առևտրականներից շատերին և նրանց «չարչի»՝ մանրավաճառի դեր թողնում կամ իսպառ սնանկացնում: Բնականաբար վերջիններս ընդդիմադիր դիր-

³⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում: Այս փաստաթուղթը մի ընդարձակ ղեկուցադիր է, կազմված ռուսական հյուպատոսի կողմից և սալիս է Ադանայի վիլայեթի տնտեսության ընդհանուր պատկերը, հետաքրքիր փաստեր հաղորդելով քաղաքական իրադարձությունների մասին:

³⁰⁸ ՍՄՀՄ ԿոմկոմԱ, ֆոնդ 1300, ցուցակ 18, գործ 63, թերթ 106—107:

քում կմնային և դժգոհությունը դնալով ավելի բացահայտ կղաճար տիրապետող օրենքների, սուլթանական կառավարության հանդեպ: Այս բոլորին զուգընթաց հայ առևտրականները դժգոհելու մի այլ ավելի լուրջ պատճառ ունեին՝ նրանց ունեցվածքի մասսայական նրկիքումներն էին 1870—80-ական թվականներին:

19-րդ դարի վերջին քառորդին ուժեղացավ ճնշումը քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ: Համիդի գահակալության առաջին շաբաթներից ի վեր կրկնապատկեցին հայերի քաղաքական իրավունքների սահմանափակման ուղղությամբ հրապարակված ու չհրապարակված հրահանգները:

Յըլդըզի աչքում վտանգավոր նկատվեց հայ հարուստ դասը, հատկապես վաճառականները, որոնք «իրավունքներ» ունեին կապվել Ռուսաստանի՝ Թուրքիայի դարավոր թշնամու հետ, այնտեղից երկիր տեղափոխել «վտանգավոր» ծրագրեր: Հայ վաճառականությունն ունեցվածքի ոչնչացման, նրան հրապարակից հանելու պատճառներից մեկն այս էր, որը կատարվում էր սուլթանի գիտությունը, պալատականների խրախուսանքով:

Մի հանգամանք է: Ի հակակշիռ արևմտահայերի, 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, արդեն առևտրով է զբաղվում, արհեստագործության փորձեր կատարում թուրք նորաստեղծ բուրժուազիան: Նրա փորձերը միշտ չէ, որ հաջողությամբ են պսակվում: Դյուրին չէր տնտեսության բնագավառում մրցել հայ վաճառականի, այն էլ վանեցի կամ բաղեջից գործիմաց վաճառականի հետ: Ուստի թուրքերի փորձերը բնականաբար մնում էին սոսկ փորձեր, մրցակցության մեջ նրանք պարտվում, դուրս են մղվում ասպարեզից: Այստեղ թուրք նորեկով բուրժուազիայի մեջ հասունանում էր հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնելու գաղափարը: Թուրք առևտրականները ոտքի են հանում Կարինի, Վանի, Բաղեջի, Եվդոկիայի մահմեդական խաժամուժ ամբոխին, օգտագործում քաղաքներում նստած զինվորական կայազորները և այլո՞ւմ ու թալանում հայ առևտրականների ունեցվածքը: Չարաբաստիկ ղեպքերը ծայր առան Վանից:

1876 թվականին սկսվել էին Բալկանյան ժողովուրդների ապստամբական շարժումները: Ռուսաստանը պատերազմի էր դուրս գալու Թուրքիայի դեմ: Բ. Դուռը պատրաստվում էր դիմադրության: Նույնիսկ թուրքահայատակ քրիստոնյաներից զորք հավաքելու փորձեր էին կատարվում: Բանակին օգնելու պատրվակով սկսվեց հանգանակություն: Առաջիններից էին Վանի և Կարինի կուսակալները, որոնք կանչելով հայ վաճառականներին՝ պահանջեցին «օգնության կարգով» նյութական միջոցներ, դրամ տալ կառավարությանը: Վա-

նի թուրք կառավարիչ Մեհմեդ բեյը դիմելով քաղաքի հայ առևտրականներին, խոժոռադեմ հայտարարեց. «Իսլամ զօրքերը ձեր հանդրատույնն են, ինչքի և կեանքի ապահովության համար բանակ պիտի երթան Քեաֆիր Մոսկոֆին դէմ կռուելու, հանդանակությունը քանի որ այդ զօրքերուն համար է, պէտք է սիրով մասնակցիք և ձեռքով պահանջուած գումարն ամբողջ վճարէք, ինչպէս նաև կերպասներ և այլն, ապա թէ ոչ վերջէն պիտի զղջաք. Հառաժ կերպասներ, գրամներ և դուք պիտի այրիք. ուստի տուէք ձեզմէ պահանջուածները, որպէսզի վերջէն չզղջաք և այլևս ուշ չըլլայ»³⁰⁹: Փաստորեն խլվեց հայ վաճառականների ունեցվածքի մեծ մասը, սակայն ըստ երևույթին կառավարությունը դժգոհ մնաց: 1876 թ. նոյեմբերի վերջերին բարեկամական այցով Մեհմեդ բեյը Կարին գնաց: Զորքը շարժվա դիշերը ժամը 3-ին հրդեհ բռնկվեց վանի շուկայում: Բոցերի հրեղեն լեզուն լափեց հայի հարստությունը: Կարինում ստացած հեռագրից տեղեկանալով հրդեհի մասին, առանց խղճի խայթի թուրք փաշան հարցրեց. «Գալճեան Գէորգ պէյի շուկան սկսա՞ւ այրիլ, եթէ չէ այրած, անսպառնառ պէտք է այրել, ինչպէս նաև Շարան պէյի շուկան»³¹⁰:

Հրդեհը խնամքով նախապատրաստելու և հայերին մեկընդմիջում ունեղրկելու մասին են վկայում ականատես վանեցիները: Արմենակ Եկարյանը պատմում է. «...76 դեկտ. 3-ի վանի հրդեհի մասին, որ հրոյ ճարակ ըրած էր ամբողջ քաղաքի շուկան: Հետզհետէ հաստատուեցաւ թէ ատիկա պատահական աղէտ մը չէր, այլ յատկապէս պատրաստուած կառավարութեան կողմէ, փճացնելու համար հայ տարրին բարգաւաճ կեանքը և կառավարութիւնը աջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ, որովհետեւ փճացած էր ոչ միայն ամբողջ շուկան՝ իր լեցուն խանութներովն ու վաճառատուններովը, այլև կրակէն կարելի չէր եղած աղատել հայ առևտրական դասուն հնչուն հարստութիւնը, որ այդ բարի ժամանակներու մէջ միշտ վաճառատան արկըրններուն մէջ կը պահուէր»³¹¹:

³⁰⁹ Յ. Կ. Ճ ա ն կ ի լ ե ա ն, Յիշատակներ հայկական ճգնաժամէն, Կ. Պոլիս 1913, մասն Ա, էջ 14:

³¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 16:

³¹¹ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, 1947, Գահիրէ, էջ 2: Նա սխալմամբ հրդեհի օրը գնում է դեկտեմբերի 3-ը, պետք է լինի նոյեմբերի 30-ի լույս դեկտեմբերի 1-ի դիշերը: Հեղինակը «բարի ժամանակներ» ասելով, ըստ երևույթին համեմատում է «ապագայի», ջարդերի շրջանի, սոսկալի եղանի հետ, այլապէս «բարի ժամանակներ» չէին գրանք:

«Բայց հայերի կորուստը միայն խանութի ապրանք չէր, — գրում է Սարուխանը: — Նրանք սովորութիւն ունէին իրանց բոլոր արժէքաւոր իրերն, ինչպէս ականեղէն, մուրհակներ և նոյնիսկ փողը խանութների նկուղներում պահել իբրև ապահով տեղ. և ահա այս ամէնը կորաւ նոյնպէս»³¹²: Նվթարական հյուպատոսները նույնպէս իրենց կառավարություններին հաղորդեցին, որ հրդեհի նսպատակը ավարտութեամբ էր³¹³:

Անհառու է, որ պատրիարքարանի կամակատար Բյուզանդ Քեյյանը «Մասիսում» տպագրած իր հոգեւածներով միայն թուրքերի պահանջն էր կատարում, գուցե սեփական կամքին հակառակ, բայց և այնպէս կեղծում էր իրողությունը, հավատացնում, թե հրդեհը պատահականորեն է բռնկվել, այն էլ մի «փերեզակի խանութից»³¹⁴: Դժբախտաբար «Մասիս» օրինակին հետեւեցին և վանի հրդեհի մասին ոչինչ չգրեցին կամ անտարբերություն ցուցաբերեցին արեւմտահայ մի շարք այլ թերթեր: Զարմանալին այն է, որ «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանը, առաջ անցնելով պահպանողական, թուրքամոլ համախոհներից, հրդեհի մեղքը ամբողջովին բարդեց հայերի վրա: «Եթէ վանայ մէջ մի քանի անխոհեմ տաք գլուխների ցուցներ չլինէին, գուցէ վանայ խանութները մինչև ցայժմ կանգուն և նոցա տէրերը թշուառութիւնից ազատ լինէին, — գրում էր «Մեղուն»: — Այդպիսի ցուցերն ամենալուսաւորեալ տէրութիւնք էլ անպատիժ չեն թողնում, և այն՝ իրաւամբ. ո՞ւր մնաց բարբարոս մահմեդական տէրութիւնն, որ և բարբարոսաբար պատժեց, կամենալով թուլացնել այն ժողովուրդն, որի մէջ փոքր ինչ ոյժ էր նկատում և երկիւղ էր կրում, որ այդ ոյժն իւր դէմ կը կանգնի. և նա բարբարոսաբար ճնշեց այդ ոյժը»³¹⁵:

«Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագրին ժխտեց Պոլսում լույս տեսնող «Մանգումեի էֆքար»-ի խմբագիր Կ. Փանոսյանը: Նա բացահայտեց ոչ միայն վանի հրդեհի մանրամասնությունները, այլև տպագրեց մի քանի այնպիսի թղթակցություններ, որոնց մեջ բացահայտվում էին քրդերի շահատակությունները, վասպուրականցիների կրած զրկանքները, խիզախելով նկարագրեց հայկական վանքերի ավերված վիճակը, վանականների կրած զրկանքները: Յըլդըզի պալատը անմիջապէս խափանեց հայատառ թուրքերենով

³¹² Ս ա Ր ո խ ա ն, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, էջ 195:

³¹³ St. «Blue Book», Turkey, 1877, № 15, page 8.

³¹⁴ «Մասիս», 1876, 11 դեկտեմբերի, № 1916:

³¹⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 5:

գոյժը», որպէս «կուժ մի ջուր իւր այրած հայրենեաց վրայ» սրսկելու համար: Գրքույկը լույս տեսավ Կոստանդնուպոլսում 1876 թվականին: Յըլզըզի պալատը կայանավորեց «Վանգոյժը»: Հեղինակը ստիպված իր գրքույկը վերահրատարակեց Թիֆլիսում: Արդյունքն այն եղավ, որ Օսմանյան սահմանադրության համաձայն, սենատի անդամ նշանակված, ոռնկառու հրիմյանը հեռացվեց պաշտոնից և զրկվեց լավ ոռնկիկից³²⁴: Ապարդյուն անցան հայերի բողոքները: Թուրք կառավարությունը հասավ նպատակին, ոչնչացրեց վանեցիների հարստության մեծ մասը և մարսեց այն:

Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսվեց «քարեննորդական միջոցառումների» համար հայերի մղած պայքարի նոր շրջանը: Մահմեդական վերնախավի հիշողության մեջ դեռ թաքնված էր հայերի օգնությունը ոռնկական բանակին, նրա կատարած անկախության փորձերը: Յըլզըզը հրապարակով խոստում էր տվել «լավ վարվել» հայերի հետ, սակայն զաղտնի հրահրում էր այրել, կողոպտել նրանց ունեցվածքը:

«Հրանտ» կեղծանվան տակ թաքնված Մկրտիչ Փարթուզյանը 1882 թ. հոկտեմբերի 2/14-ին Վանից «Մշակ» թերթին հաղորդում է, որ սեպտեմբերի 29-ի լույս 30-ի գիշերը, նրա հաջորդ օրը, մինչև երեկո, այրվեցին Բաղեշի հայկական խանութները, քարվանսարանները, վաճառատները³²⁵: Լսելով հրդեհի մասին, ժողովուրդը փորձեց գիշերով օգնության հասնել ու մարել այն: Հայտնվեցին թուրքական կայազորի զինվորները: Սրերով նրանք վիրավորեցին 100 մարդու, սպանեցին շատերին և սկսեցին կողոպտել ու ավերածությունը: Քիչ անց շուկա ներխուժեց մահմեդական ամբոխը և ծայր առավ մի կողմից խանութների թալանը, մյուս կողմից հայերի արգելումը մարել հրդեհը: Կառավարությունը Թուրքիայի թերթերին հրամայեց այդ մասին լուրեր չտարածել: Մի քանի եվրոպական թերթերի թղթափակիցներին էլ հավատացրեց, թե հրդեհը Ուրեղույահի մարդկանց գործն է: Յըլզըզը որոշել էր ազատվել եվրոպական հյուպատոսարանների հավանականորեն պատճառելիք գլխացավանքից: 1882 թ. հոկտեմբերի 29-ին Գ. Շերենցը Վանից գրում է, թե Բաղեշում այրվել է 1100 խանութ, կողոպտվել են հայերի ապրանքները, ամբողջ վնասը հասնում է մեկ միլիոն լիրայի³²⁶: Բժիշկ Լեոն Տիգրանյանը գրում է, որ «Սեպտեմբերի 30-ին տաճիկները և բողոք»

զերը այրեցին Բիթլիսի հարուստ բաղարը, որտեղ խանութները պատկանում էին գլխավորապես հայերին»³²⁷:

Հրդեհից մեկ ամիս անց «Մասիսը» ևս խոսեց «Բաղեշի անցքերի» մասին: Հոկտեմբերի 30-ին հրապարակված հոդվածով հաղորդվում էր, որ հրդեհը բռնկվել է «Փախսարանոց (փանպուղիներ)» շուկայի մի խանութից և 8 ժամվա ընթացքում կրակի հրեղեն լեզուներից մոխրակույտի վերածել հայերի հարստությունը: Այրվեց 1015 խանութ և «...ութ ժամուան մէջ, բաղիշեցուց պէս փարթամ ժողովուրդ մը, իր բոլոր հարստութիւն կորսնցնելով, ատուր պարէնի կարօտ՝ յետին թշուառ վիճակի ենթարկուեցաւ և ձեռն ի ծնօտ աւելակաց վրայ նստած կողբայ...»³²⁸: Թուրքերը թալանել են չայրված խանութները և քարաշեն խանր³²⁹: Երկու օր անց, թերթի մի այլ թղթակից հաղորդում է, որ հայկական բողոք՝ 1000 խանութները այրվեցին, 120 հայ վաճառականների ունեցվածքը ոչնչացվեց: Հնդհանուր վնասը կազմում էր կես միլիոն ոսկու արժողություն³³⁰: Հնդհանուր վնասը կազմում էր կես միլիոն ոսկու արժողություն

Բաղեշի հրդեհը լայն արձագանք գտավ հայ պարբերական մամուլում: «Մասիս», «Մշակ», «Արձագանք», «Մեղու Հայաստանի» և այլ թերթերի արևմտահայ ու արևելահայ թղթակիցները միաբերան վկայեցին, որ հրդեհին տեղյակ է եղել սուլթանական կառավարությունը: Ծիշտ է, այրվել էին նաև թուրքերի խանութները, սակայն նրանք գրեթե վնաս չէին կրել: Ժամանակին խմանալով հրդեհի մասին, մահմեդականները վրա էին հասել, փրկել իրենց ապրանքները, ավելին՝ առիթից օգտվելով կողոպտել հայերի խանութները: Մեկ օրում հայերի հարստության մեծ մասը անցավ թուրքերի ձեռքը, աղքատացավ ու սնանկացավ Բաղեշի հայ վաճառականությունը: Քաղաքի հայերը պատգամավորություն ուղարկեցին Կարին, բողոքեցին Բաղեշի քաղաքապետի դեմ: Սակայն ապարդյուն անցավ նրանց դանդաղ: Շրջելով հրդեհված շուկայում Սեֆիլյան Մկրտիչը հայհույց թե՛ հայ աղգայնականներին և թե՛ թուրք պաշտոնյաներին, որոնք հրդեհի ժամանակ «անտարբերություն ցուցաբերեցին»: Նրան բանտարկեցին, քիչ հետո բաց թողեցին, խուսափելով հայկական զայրույթի պոռթկումներից³³¹:

327 «Մշակ», 1882, № 230, համեմատիր նաև «Արձագանք», 1882, № 41, էջ 640—641:

328 «Մասիս», 1882, 30 հոկտեմբերի, № 3314:

329 Նույն տեղում:

330 Նույն տեղում, 2 նոյեմբերի, № 3317:

331 Տե՛ս «Մշակ», 1882, նոյեմբերի 21, № 216, համեմատիր «Արձագանք», 1882, № 41:

324 Ս ա ր ո լ խ ա ն, Հայկական խնդիր..., էջ 198:

325 «Մշակ», 1882, № 198:

326 Նույն տեղում, № 218:

Հրդեհից կարճ ժամանակ անց, Բաղեշը կենդանության նշաններ ցույց տվեց: Առևտուրը կրկին աշխուժացավ, բայց նախկին մակարդակին հասնելը բավականին դժվար էր³³²:

1882 թվականի ապրիլի վերջին հրո ճարակ դարձավ Եվդոկիայի շուկան: Ապրիլի 28-ին «Մասիս» Եվդոկիայի թղթակիցը հաղորդում էր. «...Մի սոսկալի հրդեհ պատահեցաւ Բրկաթ պազարի կողմում թաղին մէջ... Կը կարծուի դարձեալ, թէ այդ առթիւ քրիստոնեայ եւ ոչ քրիստոնեայ թաղեցոց վնասուն գումարը կը կշռէ աւելի քան 30.000 օսմ. ոսկի»³³³:

1884—85 թվականներին երկու անգամ կողոպտվեցին վանի հայերի խանութները: Տեկանց առևտրական տան ոսկերչական արհեստանոցը, խանութը բռնագրավվեց թուրք աղաների կողմից: Աղգային-դեմոկրատական ընդգծված տրամադրություններ ունեցող, գրող և հրապարակախոս Սեդրակ Տեր-Սարգսենցի (Տեկանցի), («Շահէնն ի Սիպիր» վեպի հեղինակ) քաղաքից բացակայելու պատճառով թուրք կառավարիչը բանտարկեց ու զանակոծեց նրա առևտրական եղբայրներին: Մասնակի հրդեհներ, թալանի ու ասպատակության բաղում զեպքեր պատահեցին Դիարբեքիւրի, Կարինի հայ առևտրականների ու ունեւոր արհեստավորների հետ:

Այսպիսով, Համիդի կառավարությունն, Արևմտյան Հայաստանի թուրք կառավարիչները, մահմեդական նորաստեղծ բուրժուազիան, ընդհանուր գրոհի էին անցել հայ ժողովրդի, առավել ևս գավառի առևտրա-արդյունագործական դասի դեմ: Հալածանքներն արդեն հետապնդում էին ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև հեռուն գնացող քաղաքական լուրջ նպատակներ: Յըլդըզը կորցրել էր Բուղա-րիան: «Հայկական հարցը» ներքին հարց լինելուց դուրս էր եկել միջազգային ասպարեզ: Թուրքիան վախենում էր Արևելքի իր հենարանի՝ Փոքր Ասիայի կորուստից: Համիդը ծրագրել էր կայսրության արևելյան նահանգներում նոր հաղթանակների հասնել, սակայն նրա առաջ որպես պատենշ կանգնում էր հայ ժողովուրդը, որի «տերը», գոնե դիվանագիտական փաստաթղթերով, արդեն Բ. Դուռը չէր, այլ ինքը՝ «Ժողովուրդը» և «մեծ պետությունները»: Սուլթան Համիդը ձգտում էր ամեն կերպ սրել հայ-թուրքական, հայ-թուրքական հարաբերությունները³³⁴, գաղտնի հրահանգավորումներով

ոչնչացնել հայերի ունեցվածքը, մահմեդականներին նախապատ-րաստում էր ապագա ահալոր ծրագրերի իրականացմանը:

1870-ական թվականների վերջերին, հատկապես 1880-ականներին, վերջնականապես ձևավորվում ու ավարտին են հասնում դարերի խորքից եկող երկու խնդիր՝ հայ-ֆրդական ու հայ-թուր-քականը: Սրանք երկուսն էլ ընդհանրության շատ դժեր ունենալով, սահմանադատվում էին սակայն իրենց ուրույն առանձնահատկու-թյուններով: Հայ-թուրքական հարցը մեծ մասամբ տնտեսական կեր-պարանք ուներ: Այն ավելի շատ ագրարային հարց էր, որի լուծման համար մղվող պայքարի հաղթանակը հողը կխլեր քուրդ աղաներից և կվերագործներ նախկին տերերին՝ գյուղացիությանը, կվերացնե-ր սոցիալական շահագործման մի մասը: Նախորդ դուխների շարա-ղըրանքից տեսանք, որ սրանով ամենաշահագործված դասակարգը գավառահայ գյուղացիությունն էր, մանր-բուրժուազիան, արևմտա-հայերի ազատագրական շարժման հիմնական շարժիչ ուժը:

Կերպարանափոխվում, նոր ու «հայաջինջ» բովանդակությամբ էր ստանում հայ-թուրքական խնդիրը: Ունենալով սոցիալական բազ-մապիսի երանգներ, դարավերջին այն հիմնականում ֆաղափական բովանդակությամբ էր ստանում: Սոցիալական կեղեքումից զատ, բովանդակությամբ էր ստանում: Սոցիալական կեղեքումից զատ, կայսրությունը ջանքեր չէր խնայում երկրից գաղթեցնելու, մահմե-դականացնելու, պարբերաբար ջարդելով շարքից հանելու մի ժողո-րդի, որին Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը իրավատեր էր հայտա-վերդի, որին Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը իրավատեր էր հայտա-վարել իր հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի վրա: Յըլդըզի խոր-հրդատու թուրք բուրժուազիայի գաղափարախոսները սուլթանին ցուցում են տալիս գրգռելու խաթաժուժ ամբոխին, խաղաղով նրա մտայնության, աղգային-կրոնական լարերի վրա, ավելի սրելու հայ-թուրքական հարաբերությունները: Վերջիններս օգտագործում էին հետամնաց մոլեռանդ քուրդ բեկերին, նախապատրաստում մա-շեցնելու, բնաջնջելու հայությունը, նրան հասցնելով մի այնպիսի վիճակի, որ հրապարակից իսպառ հեռացվեր կայսրության «սպառ-նացող վտանգը»՝ բարենորոգումների ծրագրի կենսագործումը: Այնքան են սրվում կառավարության, թուրք վերնախավի ու քրիս-տոնյա ժողովուրդների հարաբերությունները, այնքան անտանելի են դառնում քաղաքական սահմանափակումները, որ հայ առաջա-վոր մտավորականները կարծում էին, թե այլևս անհնար է նման վիճակով շարունակել գոյությունը: Մեկընդմիջտ վերացվում էին

332 «Մասիս», 1883, 22 օգոստոսի, № 3512:

333 «Մասիս», 1882, մայիսի 31, № 3888:

334 Այստեղ հայ-թուրքական կամ հայ-թուրքական արտահայտու-թյուններն օգտագործելով թուրք ու քուրդ աշխատավորությանն ի նկատի չունենք, որոնք նույնպես շահագործվում էին, թեպետև այդ մասին դասակարգային հստակ

դիտակցություն չունին: Քրդական ասելով հասկանում ենք բեկերին, թուրքական՝ թուրք աղաներին, սուլթանական կառավարությանը:

Թուրքիայի քաղաքականության հետ համակերպվելու հնարավորությունները: Գնալով բնականաբար ուժեղանում էին հայ ազատագրական շարժումները:

Հարց է ծագում, թե ինչպիսի՞ դիրք բռնեց գավառահայ առևտրական բուրժուազիան այդ շարժման նկատմամբ: Հասկանալի է, Վ. Ի. Լենինի բազմաթիվ ասույթներից հայտնի, ճնշված ազգի արդյունաբերական բուրժուազիայի մասնակցությունը, ղեկավարությունը ամեն մի ազգային-ազատագրական շարժմանը: Հայ արդյունաբերողները, արհեստավորությունը անվիջում կերպով Թուրքիայի հանդեպ կանգնած էին ընդդիմադիր դիրքում: Խնդիրն այս կողմից անվիճարկելի է: Բայց չէ՞ որ Արևմտյան Հայաստանում նրանք քիչ էին, թույլ, առևտրականների համեմատությամբ տնտեսապես սակավաուժ, հետևաբար չէին կարող միայնակ ղեկավարել ազգային համընդհանուր շարժումը:

1870—80-ական թվականներին օգնության է հասնում գավառահայ առևտրական բուրժուազիան: Նրա ունեցվածքը մոխրակույտների էր վերածվում, կյանքն ամեն բոլոր վտանգի տակ զրվում, առևտրի հնարավորությունները սահմանափակվում: Ավերածությունների ու կաշկանդումների նման փորձերը, Թուրքիայի քաղաքական նոր կուրսի բացահայտումը այդ բուրժուազիային մղում էին դեպի ժողովուրդը, դեպի ընդհանուր գավառահայությունը, նրա տրամադրություններին ազգային-քաղաքական երանգի հաղորդում: Գավառահայ նորաստեղծ առաջադեմ մտավորականության կարծիքով մնում էր պայքարի մարտակոչ նետել, ժողովրդին տանել դեպի մարտադաշտ, նրա օգնությամբ ու նրա հետ միասին թոթափել արդեն անտանելի դարձած օտարի տիրապետությունը, դիմակայել սուլթանի քաղաքական այն կուրսին, որից արյան հոտ էր փչում, որը պատմական կարճ ժամանակամիջոց հետո գերեզման էր առաջնորդելու արևմտահայության հոծ բազմությունը:

Հասկանալի է, որ արևմտահայ ազատագրական շարժման ղեկավարի ու գաղափարախոսի, այդ շարժման մեջ բուրժուազիայի խաղացած դերը շեշտելիս պետք է ի նկատի ունենալ գավառահայ ազգային բուրժուազիան, որն անմիջապես կրելով սուլթանական կառավարության հայահալած քաղաքականության ծանրությունը, զրկվելով առևտրի ու արդյունաբերության հնարավորությունից, կորցնելով հարստությունը (հրդեհների ու թալանի միջոցներով), ձգտում էր ազգային պետականության ստեղծմանը: Դրանով իսկ նա կստանար ոչ միայն քաղաքական իշխանություն, այլև կգրավեր տնտեսական բարձունքները:

Պատմական իրողության կոպիտ խեղաթյուրում կլինեիր ընդհանրապես հայ բուրժուազիային հանձնել մեր ժողովրդի մղած, զոհերով լի ու հերոսական պայքարի ղեկավարության պատիվը: Զե՞ որ բուրժուազիա հասկացողությունն առաձգական է, շտաբերակված: 1870—80-ական թվականներին գոյություն ունեւր բուրժուազիա, միջին բուրժուազիա—արդյունաբերական և առևտրական թեկերով (առաջինը թույլ, երկրորդն ուժեղ): Առևտրական բուրժուազիան իր հերթին ստորաբաժանվում է ազգային և կոմպրադորականի՝ գավառի հետ կապված, գավառում գործող, գավառի բերքերով «սնվող» հայ առևտրականների և Թուրքիայի, ինչպես նաև Եվրոպայի հետ բազմաթիվ թեկերով կապված էֆենդիների սերնդի: Վերջիններս աստիճանաբար զրկվում էին ազգային նկարագրից, դառնում օտարի անփոխարինելի ձայնափողեր: Հետևաբար, էֆենդիներին ոմանք, ամիրաններից մնացած հատուկներ՝ բեկորները ոչ միայն չէին ղեկավարում ազգային շարժումը, այլև տրտունջով էին ընդունում սուլթանների «շնորհած» ռեֆորմիստական որոշակությունը:

Եվ այսպես, 1870—80-ական թվականների արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարը դառնում էր հայ ազգային բուրժուազիան և նորաստեղծ ղեմկրատական մտավորականությունը: Ասում ենք նորաստեղծ, քանի որ իր պայքարի ձևերով, քյունը: Ասում ենք նորաստեղծ, քանի որ իր պայքարի ձևերով, մեթոդներով, առաջադրած հարցերով, գործելավայրով, վերջինս արդեն տարբերվում էր 1850—60-ական թվականների գործիչներից, գրողներից ու հրապարակախոսներից: Շարժման կենտրոններն էին դառնում Վանը և Կարինը, առաջադեմ մտավորականության հանգրվանակետերի վերածվում այս քաղաքները:

6. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ, ՀԱՅԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԶՐԿՄԱՆ ՆՈՐ ԱՎՏԵՐԸ

«Թանգիմաթի» խոստումները չէին կարող գործողության մեջ դրվել ֆեոդալական բռնապետական տերություն մեջ և վերացնել կրոնական ու ազգային խտրականությունը Թուրքիայում, հավասարության նշան դնել քրիստոնյա ու մահմեդական ժողովուրդների իրավական դրության մեջ: Կատարված բարեփոխությունները, հայերի կարճատև աշխուժացումը ժամանակավոր ու անցողիկ բնույթ ունեին, իսկ հիմնական խտրությունը, կառավարության կողմից հրահրվող ազգամիջյան ատելությունը մնում էին վերջին սուլթանների, հատկապես արյունոտ Սեդդիկ Համիդի վարած քաղա-

գրաքննչական կանոնները, «Սահմանադրության» արգելման փորձերը, հայ առաջավոր մտավորականության կրած գաղափարական անդրանիկ ջարդը:

1870—80-ական թվականներին հրապարակված փաստերը, եվրոպացի ու հայ հեղինակների անհամար վկայությունները կասկած չեն թողնում, որ «Թանգիմաթն» արդեն մեկընդմիջտ հանգել էր: Գաղանությունների, ոճագործությունների անթիվ դեպքերը մերթ ցատկում էին «Թանգիմաթի» վրայով, հիշեցնում սուլթանական մուսլ միջնադարը, մերթ էլ անօրինակ դառնալով, գրեթե նմանը չէին գտնում ողջ մարդկության պատմության մեջ: «Հայկական հինգ նահանգներում հաստատված է կառավարման գաղափարին սիստեմ,— գրում է էմիլ Դիլլոնը,— որի հետ համեմատած հարավային նահանգների ստրկական գաժանությունները հանդիսանում են միայն որպես աննշան չարաշահումներ»³³⁸:

«Թանգիմաթը» խոստանում էր հպատակների «իրավահավասարություն»՝ դատարանում, սակայն իսլամի դոգմաներով քարացած դաժան իրականությունը հայ և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին զրկում էր վկայության իրավունքից: Շարիաթի այս կետը հայերի համար ունենում էր աղետաբեր հետևանքներ: Մահմեդականը կարող էր սպանել, առևանգել, թալանել քրիստոնյային և ապահովապես մնալ անպատիվ³³⁹:

Վերոհիշյալ օրենքներն իրենց ուժը պահպանում էին «Թանգիմաթ»-ից քառորդ դար հետո: Անկասկած է, որ Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաներին Աբդուլ Մեջիդի խոստացած կյանքի ու գույքի ապահովությունը, մահմեդականների հետ հավասար իրավունքները և այլ հրամանագրերը մնացին թղթի վրա և քիչ բան տվեցին հայերին:

«Թանգիմաթ»-ից տասնամյակներ անց, կառավարության ուղղված մի այլ բողոքագրում, պատրիարքը գրում էր. «Թէ որ մահմեդականաց և ոչ մահմեդականաց մէջ խտրութիւն պահող, ատելութիւն արծարծող և մահմեդականաց ստորին կարգի ժողովրդեան ձեռքը դէնք տուող դրութիւն մը կայ, այն ալ ոչ մահմեդականաց վկայութեան չընուիլն է: Գիւղի մէջ, շուկայի մէջ, տան մէջ, ուր որ ըլլայ, ոչ մահմեդական մը կը ծեծուի, կը նախատուի ... դատարանը պիտի երթան, ո՞վ պիտի վկայէ, տեսնող մահմեդականը չեն

երթար վկայելու, ոչ մահմեդականին վկայութիւնն ալ չընուիր, դատը ինքնին կը կորսուի»³⁴⁰:

Քրդախառն հայկական գավառներում ամենօրյա սպանություններն սովորական երևույթ էին: Դատարանը կամ զափթիկները բոլորովին չէին հետաքրքրվում ոչ սպանողի և ոչ էլ սպանվողի ինքնությամբ, քանի որ հանցագործները բոլոր դեպքերում քուրդ ու թուրք աղաներն էին³⁴¹:

Երկու քրիստոնյաների իրար դեմ դատ բացելը ձեռնտու էր «պետական» քննիչներին: Հարցաքննությունը կատարվում էր գիշերը: Ծեծի, սպանալիքի և զանազան խոշտանգումների ազդեցությամբ արձանագրությունը կազմվում էր և ապա ստիպմամբ ստորագրել տալիս «հանցագործին»: Առավոտյան կաշառքի միջնորդները «հարցաքննութեան պատճէնները իրենց գրպանը և սակարները կուլեան կը սկսէին, իւրաքանչիւրին նիւթականին համեմատ, ոչ թէ ազատ ձգելու, այլ հարցաքննութիւնը փոփոխելու և մեղմացնելու ազատ: Առաջին հարցաքննութիւնը կը պատուէր, երկրորդ մը գրի համար: Առաջին հարցաքննութիւնը կը պատուէր, երկրորդ մը, միջնորդչէքին համակառնուի, երեմն երրորդ մը, չորրորդ մը, միջնորդչէքին համաձայն»³⁴²:

Ահա թե ինչու քրիստոնյաների համար Թուրքիայում փաստորեն դատարան գոյություն չուներ: Իրավացի է Գ. Երևանյանը, երբ գրում է. «...եթէ անիրաւուած կողմը հայ գիւղացին էր, յանը, երբ գրում է. «...եթէ անիրաւուած կողմը հայ գիւղացին էր, ան մտքէն իսկ չէր կրնար անցնել դատարան դիմելով իր իրաւունքները պաշտպանել աղային կամ անոր խոլամներուն դէմ, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ իր իրաւունքը շատանալէն զատ պիտի ենթարկուէր աւելի մեծ աղէտներու, ուստի կը լռէր ու դատարան չէր երթար»³⁴³:

Փոխ-հյուպատոս Դյուպոն 1867 թ. լորդ Դայոնսին գրում էր. «Հայտնի է, որ ռայան հազվագյուտ կամ երբեք չի շահել պրոցեսը (խոսքը դատական պրոցեսի մասին է — Հ. Ղ.) ընդդէմ մահմեդականին»³⁴⁴: Հայերի նկատմամբ կատարած իրենց արարքների մեջ բողոքը կատարյալ թողալովություն էին վկայելու: «Ի՞նչ է պատահում Գրգբարտ հայերի հետ,— գրում է նշանավոր արեւելագետ Ա. Կրիմսկին,— այդ ամենքին էլ հայտնի է. նույնպես հայտնի է բոլորին, որ գաղանությունների մեղսագործներն ոչ միայն չեն արժանանում

340 «Ատենագրութիւնը ազգային ընդհանուր ժողովոյ», հատոր Բ, էջ 473:

341 Գ. Ս. Երևանյան, Պատմութիւն Չարսանճազի հայոց, էջ 148—149:

342 Ա. Ալալօյան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հատոր Բ, էջ 1366:

343 «Պատմութիւն Չարսանճազի հայոց», էջ 148:

344 «Положение армян в Турции», стр. 135.

338 Э мил Диллон, Положение дел в Турецкой Армении (Положение армян в Турции), стр. 329.

339 Մատենադարան, Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 616:

պատժի, այլ, ընդհանրապես, կառավարութիւնից պարզեցնել են ստանում: Մինչև անգամ Ասորիքում, այն երկրում, որը տաճկական ուրիշ գավառներից քրիստոնյաների համար ավելի ապահով է համարվում, մահմեդականը սպանելով քրիստոնյային՝ անպատիժ է մնում. սկզբում մի որևէ հյուպատոսի պահանջով նա բանտ կնքստի, իսկ երեք օրից հետո տաճիկ կառավարութեան շնորհիվ ազատ կհամարվի (մանավանդ եթե կաշառք էլ ստանան), և բոլորին ծանոթ մարդասպանը հպարտ կերպով անցուղարձ կանի, օրինակ, այնպիսի բազմամարդ փողոցով, ինչպես Բեյրութի բլուրին է»³⁴⁵:

Հայերի քաղաքական իրավազրկութունն ավելի վատթար հետևանքներ էր ունենում: Մոլեռանդ մահմեդականները քրիստոնյա հպատակների հետ վարվում էին ցանկացած եղանակով, անարգում նրանց, վիրավորում, թալանում և անպատիժ հեռանում: Այդ մասին Վասպուրականի և ողջ արևմտահայության սոցիալ-քաղաքական դրութեանը քաջատեղյակ Գ. Սրվանձտյանցը գրում էր. «Թուրքաց մոլեռանդութիւնը և աններողութիւնն այնչափ է, որ կրնան հայ մը ձիէն վար առնել, շուկայի և փողոցներու մէջ անտեղի պատճառով մը, կամ, ի՞նչ պէտք է պատճառ, մի՞թէ հայ լինելն բաւական պատճառ չէ՞, կը քաշեն, կը գանակոծեն: Եթէ թուրք մը բան գնած է հայէ մը, իրաւունք չունի հայն ստակ պահանջելու, եթէ վճարէ. թուրքն՝ շնորհ մ'է, եթէ ոչ իւր իրաւունքն է»³⁴⁶: Հայերը թուրքական թաղամասերով ազատ, համարձակ անցնել չէին կարող: Հայ կանայք եկեղեցի, շուկա գնալիս կամ ընդհանրապես փողոցով երթեկելիս ստիպված էին մինչև աչքերը փաթաթվել շաւերի մեջ, որպէսզի չնկատվեր նրանց գեղեցկութունը:

Ընդհանրացնելով արևմտահայ ազգաբնակչության քաղաքական ծանր գոյավիճակը, «Պեղասեան թռչնիկ» պարբերականը, 1860-ական թվականներին, շատ պատկերաւոր ձևով գրում է. «Թշուառութեան բառին կենդանի նշանակութիւնը գտնելու համար ունայն տեղ մի շրջեր աշխարհիս չորս կողմը և անոր վրայ տեղեկութիւն ստանալու համար մի կարգար Փարիզի, Լոնտօնի, Նոր-Եորքի և Մեքսիկայի գաղտնիքները և այլևս մի արտասուեր մեռելոց պաղ գերեզմաններուն, կախաղան և լացը գողի, դահիճի առաջ նստած մարդասպանին, շղթայակապ բանտարկեալներուն և «Աստուծոյ համար» հաց աղաղակողներուն վրայ, այլ ասոնց տեղ գնալ»:

³⁴⁵ Ա. Կրիմսկի, Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, 1906, Վաղարշապատ, Թարգմանեց Բարգեն վարդապետը, էջ 105—106:

³⁴⁶ Գ. Սրվանձտեանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա, էջ 162—163:

պատէ ասիական այն ամէն երկիրները, քաղաքները, դիւղաքաղաքները և գիւղերը, ուր շատ կամ քիչ հայ կը գտնուին, կարգա անոնց ամէնօրեայ կենսագրութիւնները, որ գաղտնի չեն, այլ յայտնի, և արտասուէ հայուն վրայ, որ իւր ընկերական միութեան հետ կորուսել է նաև իւր ընտանեկան միութիւնը»³⁴⁷:

Ազգային ճնշումներն ուժեղացան և սոսկալի կերպարանք ստացան Բեռլինի վեհաժողովից հետո: Ռուսական բանակի երկրից հեռանալու հաջորդ օրը սկսվեց հաշվահարգար անպաշտպան արևմտահայության հետ: «Հայերը մտան նոր շրջան, — գրում է «Մշակը», — ոչ սզի, լացի, բռնութեան ու ստրկութեան, այլ նահատակութեան, կորստեան ու բնաջնջութեան, վասնզի արդէն սրվում են բարբարոսների հաթաղանները Տաճկաստանում մնացող հայերի համար, որոնք տեսնելով իրենց մահը, մնացել են յուսակտուր, բազուկները երկինք տարածած»:

Արեւելահայ ու արեւմտահայ պարբերականների էջերը լի են հայերի քաղաքական իրավազրկութունը ներկայացնող այլ հոդվածներով, թղթակցութիւններով, որոնք միաբերան վկայում են արևմտահայության ողբերգական կացութիւնը Բեռլինի վեհաժողովի նախօրեին և նրանից հետո: Այս երևույթը բացատրվում է ոչ միայն ճնշումների չափազանց ուժեղացմամբ, այլև նրանով, որ, օգտվելով առիթից, հայերը գրելու «ազատութիւն» ու հնարավորութիւն ստացան, թղթի վրա թափեցին, լեզու և շունչ հաղորդեցին իրենց դարավոր դրկանքներին, ձգտեցին ասել աշխարհին այն, ինչ չէին կարողացել ասել կես հազարամյակ շարունակ, ինչը տանջել էր և ավելի սոսկալի ձևով կտանջեր նրանց մոտակայում: Թուրքական դաժան լծի տակ շուրջ 400 տարի հայը ճնշվել էր և բողոքելու իրավունք չէր ունեցել: Նա ստիպված էր եղել այրվել, սակայն բռնկվելու հնարավորութիւնից զրկված լինելով, միայն միացել էր: Այժմ պատեհ առիթ էր հրդեհվելու, բողոքելու, միայն թե ազատվելու: Ահա նաև սրանով ենք մենք բացատրում այդքան բողոքների երևան գալը միանգամից, բողոքներ, որոնք բովանդակում էին ոչ միայն ներկան, այլև անցյալը:

Բեռլինի վեհաժողովի շրջանում թուրքերն իրենց քիչ ավելի զուսպ էին պահում, նպատակ ունենալով «սիրաշահել» հպատակներին, խաբել Եվրոպային և որքան հնարավոր է տերիտորիալ ու նյութական քիչ կորուստներ ունենալ: Համիդի կառավարութիւնը նույնիսկ քրդերին ժամանակավորապես զսպելու փորձեր էր

³⁴⁷ «Պեղասեան թռչնիկ», 1864, № 14, էջ 108:

անում: Ռուս-թուրքական 1877—78 թթ. պատերազմից հետո, Բեռլինի կոնգրեսի օրերին, երբ համաշխարհային մամուլի քննարկման առարկա էր դարձել Արևելյան և նրա անբաժան մասը հանդիսացող Հայկական հարցը, երբ ռուսական բանակը, արևելահայ զինվորական խմբերը, հայ գեներալ կազարներ նստած էին հայկական դավառներում՝ Վանում, Կարինում, Խնուսում, երբ եվրոպական հյուպատոսարաններն ու փոխ-հյուպատոսարանները սփռված էին Արևմտյան Հայաստանում մեկ, Թուրքիան չէր կարող նախկին ձևով վարվել հպատակների հետ: Ընդհակառակը, խորամանկ սուլթանը ոչնչացնել ուզելով ռուսասեր գլավուրին, արտաքնապես փորձում էր նրա «նոր բարեկամի» դերը ստանձնել:

Դեռևս պատերազմի նախօրերին Համիդն ընդունեց ներսես Վարժապետյանին, շքանշանով պարգևատրեց, խոստումներ արեց նրան: Կեղծապատիր արարողությունը կրկնվեց պատերազմի ժամանակ և Բեռլինի վեհաժողովից քիչ առաջ: Արշունարբու սուլթանն ամբողջ մաղձը թաքցնելով, որպես հավասարը հավասարի հետ, հոտնկայս էր դիմավորում Վարժապետյանին, խոստանում ռեֆորմներ՝ «հպատակների երկրում»: Բանն այնտեղ էր հասել, որ ներսեսը հանդգնաբար սուլթանի ներկայությամբ մերժեց նրա առաջարկը և հայտարարեց, թե ինքը պետք է դիմի եվրոպական դիվանագետներին, մեծ պետություններին: Արևելքի պալատականի վարպետությամբ Համիդը թաքցրեց զայրույթը: Նա իր և պատրիարքի հանդիպումը որպես «բարեկամական ցույց» ընդարձակ և ուռճացած ձևով, թուրքական, եվրոպական, նույնիսկ Պոլսի հայկական որոշ թերթերի միջոցով, ներկայացրեց համաշխարհային հասարակաշնությունը: Դրանով սուլթանը ձգտում էր շեղել առաջադեմ մարդկության ուշադրությունը, հանդստացնել հայ ժողովրդին, ժամանակ շահել, ուժեր հավաքել՝ նոր հարձակումների համար:

Ռուսական բանակի Արևմտյան Հայաստանում գտնվելու պահին, արևմտահայերը ակումբներ հիմնեցին, հրազեն էին գործածում, մահմեդականների հետ վիճում, թատերական ներկայացումներ կազմակերպում, զորախաղեր անում: «Գլավուրը աչք էր» բացել, «իրեն մարդ էր ճանաչեցնել տալիս»: Անկարող լինելով հայերի հետ նախկինի պես վարվել, թուրք պաշտոնյաները ատամները կրճատեցնելով, մաղձը մթերելով, փաստերը հաղորդում էր կառավարությանը և սպասում նոր հրահանգների, հարմար առիթի քիչ առաջ ունեցած անսահմանափակ իշխանության վերականգնման համար: Ժամանակը և դեպքերը կատարեցին նրա բաղձանքները:

Բեռլինի կոնգրեսը մասամբ ոչնչացրեց հայերի դեպի եվրոպա ունեցած պատրանքները: Արևմտահայության արյան զնով Կիպրոսը կորզելուց հետո Անգլիան բացահայտեց թուրքապաշտպանի իր դիրքը: Իբրև նախնական հատուցում, դիվանագիտական փաստաթղթերում և անգլիական մամուլում Հայաստան անունը փոխարինվեց Քուրդստանով: Գլադստոնը և Դիզրասելին, մոռանալով պառլամենտի նիստերում իրենց արտասանած ճառերը, ստանձնեցին Թուրքիայի ձայնափողերի դերը: Պատշաճը հատուցելով, սուլթանը դարձավ Անգլիայի բարեկամը:

Տարաբախտաբար ցտրական Ռուսաստանն էլ իր հաղթանակի պտուղները չկարողացավ վայելել: Բեռլինի կոնգրեսի ժողովարահներում մղած դիվանագիտական սառը պատերազմում պարտություն կրելուց հետո, հաջորդ երկու տարիներին, Ռուսաստանը տակավին չէր հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանին տիրանալու մտադրությունից, բայց պայմանով, որ այն միակցեր կայսրությանը:

Բուլղարիայի անկախությունը ցնցեց ռուսական արքունիքը: Հօդս ցնդեցին նրա ծրագրերը: «Սլավոնների փրկության անվամբ թափված արյունը» ոչինչ չբերեց կայսրությանը: Ցարը և արքունիքը «հասկացան», որ եթե հայերն էլ ազատագրվեն Թուրքիայի նիքը «հասկացան», որ եթե հայերն էլ ազատագրվեն Թուրքիայի լծից, կարող էին միավորվել և անկախ պետություն ստեղծել: Այդ դեպքում Ռուսաստանը ոչ միայն չէր ստանա Հայաստանի արևմտյան հատվածը, այլև սահմանագլխին կստեղծվեր մի անկախ պետություն, որտեղ և որոնց միջոցով կուժեղանար ծովակալ տերություն՝ Անգլիայի ցամաքային հզորությունն ու ազդեցությունը:

Այդ էր հիմնական պատճառը, որ 80-ական թվականների սկզբից ցարական Ռուսաստանը ևս փոխեց իր վարած նախկին քաղաքականությունը՝ «Հայկական հարցի» նկատմամբ: Կովկասի կառավարիչը, արքունիքից հրահանգավորվելով, կանչեց Գր. Արծրունուն և հասկացրեց, որ այլևս պետք չէ «խառնվել Թուրքիայի գործերի մեջ»՝ զրգոել արևմտահայությանը: Ցարիզմի արևելյան քաղաքականության մեջ սկսվեց «Հայկական հարցի» դրական լուծման համար աննպաստ ու հետադիմական շրջադարձի մի ժամանակաշրջան:

Այդ քաղաքականության նպատակը պարզ էր ու ներկայիս բացահայտ: Անգլիան, ինչպես նաև եվրոպական մյուս վեհապետությունները դեպի հայերն ունեցած իրենց նախկին «վերաբերմունքն» արժատապես փոխել էին: Հայտնի էր դառնում, որ քրիստոնյա մեծ պետությունները հետամուտ էին ոչ թե հավատակիցներին փրկելու, այլ Թուրքիայում տնտեսական ու ռազմա-սարատեղիական նոր հենակետեր գրավելուն. նրանք հայերին փաստորեն դիտում էին

իրբը մանրադրամ իրենց հեռավոր այդ նպատակները իրագործման ճանապարհին:

Թուրքիայում վաճառահանման շուկաներ նվաճելու նպատակով, նեղուցներն օգտագործելու համար, երկու հզոր ախոյանները սուլթանին փոխադարձ զիջումներ էին անում, մանավանդ, երբ հանդես էր գալիս նրանց նոր թշնամին, «մահմեդական աշխարհի» բարեկամ կայզերական Գերմանիան: Դիվանագիտական պայքարում շահում էր Թուրքիան, երբեմն թաղվում, երբեմն ջրի երես ելնում «Հայկական հարցը»:

Օգտվելով երեկվա իր «կաշկանդիչների», այսօրվա «բարեկամների» բացահայտ թողտվությունից, Համիդն սկսեց դիվանագիտական ճարպիկ մի խաղ, մերթ բանակցություններ վարելով հայկական բարենորոգումներ մտցնելու շուրջը, մերթ հաշվահարգար տեսնելով Յըլդըզի աչքում «անբարեհույս» ճանաչված անձնավորությունների հետ, հետամտելով ոչնչացնել ապստամբական տրամադրություններով համակված հայ դործիչներին, աքսորել «ռուսասիրության» փոքրիկ նշաններ ցույց տվողներին:

Ազգային խստագույն ճնշումները պայմանավորված էին նաև այլ հանգամանքներով: Ինչքան զգալի էր դառնում սուլթանական հզորության անկումը, այնքան խստանում էին ազգային ճնշումները, այնքան ծանրանում էր քրիստոնյաների դոյալիճակը: Հայտնի է նաև, որ այդ ճնշումներն ալիլի բացահայտ դարձան կասկածամտությունը տառապող Համիդ 2-ի (1876—1908 թթ.) օրոք:

Համիդի դահակալության տարում գործադրության մեջ դրվեց Միդհատ փաշայի ջանքերով և Գրիգոր Օտյանի մասնակցությամբ ստեղծված թուրքական «Սահմանադրությունը»: Սահմանադրական պառլամենտը հրավիրվեց անդրանիկ նիստի: Երեսփոխաններից առաջինը խոսեց եվրոպական հովերով տարված Ահմեդ էֆենդին: Նրա խոսելու ժամանակ Համիդը սարսափի զայրույթ էր ապրում, որը գնալով կուտակվեց և այլևս չկարողանալով համբերել, սուլթանը բռնկվեց ու կողքին նստած մեծ Եպարքոսին առաջ «Ես սխալվել եմ իմ հորս, Աբդուլ Մեջիդին նմանիլ ուզելով, որ ցանկանում էր բարեկարգել համոզելով և ազատական հաստատություններ մտցնելով: Ուստի ես պիտի հետևեմ իմ պապի՝ սուլթան Մահմուդի օրինակին: Ես էլ նրա նման տեսնում եմ, որ Աստուծոյնձ հանձնած ժողովուրդները միայն բիրտ ույծի միջոցով կարելի է փախցնել (ընդգծումները մերն են — Հ. Դ.)»³⁴⁸:

³⁴⁸ Ս ա ր ո խ ա ն, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, էջ 346, տե՛ս նաև «Le Temps», 23 փետրվարի 1878:

Պառլամենտի առաջին գումարման անդրանիկ նստաշրջանից հետո սուլթանը ամեն կերպ ջանում էր «խորհրդարանն ընդհատել»: Սակայն դժվար էր միանգամից խեղդել «սահմանադրական շարժումը», այն դեպքում, երբ Համիդի ու նրա գեներալների ռազմաֆաղաքական ապաշնորհության պատճառով երկիրը արյան ծով էր դարձել: Ուստի 1877 թվականի փետրվարի 5-ին իրեն գահ բարձրացնող Միդհատ փաշային սուլթանը պալատ «հրավիրեց», առանց բացատրություն պահանջելու կամ նույնիսկ երեսը տեսնելու, նավ դնել տվեց և ափսոսեց³⁴⁹:

Նախքան Սահմանադրության զլխատումը, զլխատվեց սահմանադրական շարժումը: Բայց դրանով չվերջացավ: 1877 թ. հունիսի 28-ին նորընտիր նախագահ Ահմեդ Վեֆիկին սուլթանը հրամայեց փակել նստաշրջանը, ցրել պալատները: Նույն տարվա աշնանը հրաման տրվեց նոր ընտրությունների: Դեկտեմբերի 13-ին սկսվեցին պալատների նիստերը: Նկատվեց բուրժուական օպոզիցիայի ուժեղացում՝ ընդդեմ սուլթանի ու նրան հենարան դարձած ֆեոդալական ռեակցիայի: Համիդը որոշեց մեկընդմիջտ ազատվել սահմանադրության «փորձանքից», ապահովել միահեծանական ռեժիմը: 1878 թվականի փետրվարի 18-ին 11 երեսփոխաններ կանչվեցին ոստիկանություն և բանտարկվեցին: Մնացածներին առաջարկվեց 24 ժամվա ընթացքում թողնել Դոլմա-բախչի ապարանքը: Վերջնականապես արգելվեց Սահմանադրությունը:

Ժողովրդի զժգոհությունից մայրաքաղաքն ալեկոծվում էր: Օպոզիցիայի կողմնակիցները Ալի Սուալիի զլխավորությամբ փորձեցին բանտից ազատել Համիդի եղբորը՝ Մուրադին և գահ բարձրացնել նրան: Սուլթանը կանխեց նրանց, ներոնական եղևազորով Սուլթանը սպանեց եղբորը, աքսորեց «զավաղիրներին»: Այս հանգամանքները ծայրահեղ կասկածամիտ դարձրին մարդակույ հրեշին:

Գահակալության առաջին ամիսներից նա ամեն տեղ երևակայական դավադիրներ էր նշմարում, ջանում «ապահովել» իր անվը-

³⁴⁹ Բ ր ո Ֆ. Կ. Թ ու մ ա ե ա ն, Պատմություն արևելյան խնդրոյ և առաջնորդ հայկական հարցի, էջ 511, տե՛ս նաև Ю. А. Петросян, «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, стр. 125: Միդհատը 20 ամիս արստրավայրում մնաց (եվրոպայում), 1878 սեպտեմբերի 11-ին Համիդի հրամանով վերադարձավ Սիրիա: Սկզբում վարեց Սիրիայի, ապա Զմյուռնիայի նահանգապետի պաշտոնը: 1881 թ. հունիսի 24-ին Միդհատը արստրվեց Արաբիայի Թալիֆ քաղաքը: 1883 թվականի ապրիլի 26-ին Համիդի գործակալները զիջեցնում մտան արստրականի սենյակը և խեղդամահ արին նրան: Արյունաբերության թուրքի ձեռքով խեղդել տվեց սահմանադրական Թուրքիայի առաջնորդին:

տանգությունը, շատացնել հսկիչների և հսկիչների հսկիչների, պալատի փականքների, դռների, երկաթյա դարպասների թիվը: Հազարավոր զոհերի, մասնավորապես Միգհատի արյունը աներևույթ ուրվականների նման հետևում էին նրան: Միշտ մռայլ ու մտասույզ էր Յըլդըզի արքան:

Համիդի կասկածամտությունը բացահայտ էր դեռևս 1877 թվականին: 1877 թ. մի արևոտ օր, որոշված էր, սուլթանը «...ծովի վրայ պտույտ պիտի անէ, յանկարծ նա փոխում է միտքը. հրամայում է, թէ պատրաստութիւն տեսնեն իր օրէնց ցամաքային քէօջըն ալցելու և վերջին վայրկեանին փոխում է իր որոշումն և նաւակ է նստում ծովով շրջագայելու: Իր պալատի բոլոր սրահներում, — գրում է Համիդի կենսագիրը, — բոլոր գալիթներում պահակներ են դրուած: Խալիֆի բնակած մասի բոլոր դռների վրայ ծանր կողպէքներ են դրուած. անհիմն երկիւղը պաշարել է ամբողջապէս նրա միտքը»³⁵⁰:

Սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Կառավարության «խնդրանքով» ևս մի քանի տասնյակ թնդանոթներ պատրաստվեցին Եվրոպայում և ուղարկվեցին Կոստանդնուպոլիս: Ռուսական զորքերը զբաղում էին Թուրքիայի քաղաքներն ու բերդերը: Ստացված թնդանոթները փոխանակ ամբողջովին ռազմադաշտ ուղարկելու, Աբդուլ Համիդը մի մասը Յըլդըզի բարձունքի վրա շարել տվեց: Բերանները մայրաքաղաքին ուղղված³⁵¹: Վիկտոր Հյուգոյի դիպուկ բնութագրությամբ, դահակալության սկզբից երկյուղամոլ 'ոճրագործը 30 տարի շարունակ մնաց փակված իր պալատի խորքերում, ինչպես Կալենն իր գերեզմանում:

Բուլղարիայի ազատագրումից հետո կասկածամոլ բռնավորը ազգային շարժում, ապստամբություն էր փնտրում Արևմտյան Հայաստանի ամեն մի գավառում, ամեն մի անկյունում: Կասկածելի էին թվում հայ մտավորականները, խմբագիրները, հրապարակախոսները, գրողները, բանաստեղծները, Ռուսաստանից եկած ամեն մի ճանապարհորդ, եվրոպական մոճակով Տաճկաստան ալցելով ամեն ուղևոր: Լեոն Սարգսյանի ալցելության հետ կապված խուզարկությունները, զեղազեռի վրձինով կերտված «Կայծերի» հերոսների, մասնավորապես Ասլանի, Կարոյի ուղևորության հետ կապված հետապնդումների մանրամասնությունները, «Շահենն ի Սի-

պիր»-ի բաղմաթիվ էջերը այս հարցի վավերական վկայագրերն են: Սուլթանը չէր պարփակվում մայրաքաղաքով, նրա ոստիկանները խուզարկում ու ստուգում էին ողջ կայսրությունը: Այս ամենը հանգեցնում էր դանգվածային բանտարկությունների, աքսորի, սպանությունների:

Ոչնչացնելով կամ հայրենի բնաշխարհից արտաքսելով հայ մտավորականներին, սուլթան Համիդը, թուրք վերնախավին, մահմեդական հոգևորականությանը, լայն հնարավորություններ էր ընձեռում իրականացնելու երիտասարդ թուրքերի առաջադրած այն ծրագիրը, թե Թուրքիան կանգուն և «անվրդով» — պահելու համար հրամայական պահանջ է դարձել ուժացման ենթարկել կայսրության մեջ ապրող ալաղզիներին: Տակավին 1869 թվականին Ֆուադ փաշան թուրքական նորաստեղծ բուրժուազիային և կառավարությանը պատգամում էր. «Ներքին գործերուն մէջ մեր բոլոր ջանքը միմիայն մէկ նպատակի մը ձգտելու է, որ է զանազան ցեղերու ի մի ձուլում...: Ասկէ յետոյ այդ մեծ կայսրութիւնը ոչ յոյներուն, ոչ ալ սլաւոններուն կրնայ վերաբերիլ, ոչ մի կրօնքի և ոչ ալ մէկ ցեղի... Դաւաւաղ մը, սերպ իշխանապետութիւն մը, Հայաստանի քաղաւորութիւն մը, իրենց և աշխարհի ամենափոքր օգուտ մը չընծայելէ զատ, առանկ կամ նուազ ցնորական երազներ են... (ընդգծումները մերն են — Զ. Ղ.)»³⁵²:

Մահից քիչ առաջ կազմված Ֆուադի ընդարձակածավալ այս կրօնակր դարձավ թուրքական կառավարության վարած ազգային «նոր» քաղաքականության վիմաբարը, մանավանդ երբ Բ. Դուռը տեսավ, թե Բուլղարիան, Չերնոգորիան, Սերբիան պաշարի ինչպիսի անօրինակություն ցուցաբերեցին: Հայերի ուժացման քաղաքականությունը մտավ նոր փուլի մեջ, որի իրականացումը հանձնարարվեց իսլամ շեյխերին, քուրդ աղաներին, տեղական կառավարիչներին:

Կ. Պոլսի ազգային ժողովն իր մի բողոքագրում արձանագրում էր. «Թէ՛ կանայք և անչափահաս մանկույնք բռնի մահմէտականութեան դարձնելու ջանքերն՝ որ մուսուլմանից ձևօք կըլլան, շատ անգամ կառաւարութեան անդամոց կողմէ կողմնակցութիւն կը դտնեն և այս բաւական աղէտ մը եղած է ժողովրդեան»³⁵³: Հարկային ծանր քեռից աղատվելու հույսով «...Մուշի քրիստոնյաները... վճռել են խմբովին մահմեդականություն ընդունել, — գրում է «Մշակը»³⁵⁴:

352 «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», հատոր Բ, էջ 1430:

353 «Առնանգրութիւնք ազգային ժողովոյ», հատոր Բ, էջ 472:

354 «Մշակ», 1876, № 2:

350 Ս ա ր Ե լ ա ն, էջ 348, տե՛ս նաև «Le Temps», 1877, 19 փետրվարի:

351 Նույն տեղում, էջ 348, տե՛ս նաև «Le Temps», 1877, 19 փետրվարի:

Գավառից պանդխտողներին վեցը, Ադրիանապոլիս տանող երկաթգծի վրա աշխատելիս, չեն կարողացել իրենց գոյությունը պահպանել, ուստի 4 կին, երկու 16—18 տարեկան երիտասարդներ մահմեդականություն են ընդունել³⁵⁵: «Խաղտիք և Բարձր Հայք քրքացած, մորթուած, գաղթած և արսորուած՝ կը հեծէ այսօր,— գրում է Սրվանձտյանցը Ն. Վարժապետյանին:— ... Քեղքիթ գավառն այսօր ունի ... 98 գերեզմանոց աներակ, այդ ընդարձակ գաւառին մէջ միայն 15 տուն հայ մնացեր է...»³⁵⁶: Տիրապետող մի քանի հազար ընտանիքից բաղկացած սասունցիներ, որոնք «...անուանական տաճկութեան տակ բռնաբարուած հայեր...» էին և պարծանքով էին հիշում, թե իրենք սերած են Մամիկոնյան տոհմից³⁵⁷: Նրանք շարունակում են գաղտնի խոսել հայերեն, հարգել հայ վանականներին, հաճախել հայոց վանքեր, իսկ մահմեդականություն ընդունելն առերես էր հարկադրված³⁵⁸:

«Արձագանքի» թղթակիցը 1883 թ. գրում է. «Այցելեցի նաև Պոհտան գաւառն, ուր է հայկական Տեհ գիւղաքաղաքն: Այս գաւառին հայք աղգային լեզուն չգիտեն: Տեղւոյն հայ ժողովուրդին խիստ տարօրինակ թուելով մեր հայ լեզուն, երբեմն կը ծաղրուի ալ անոնց կողմէ, զի նոքա կը կարծեն թէ հայոց համար մասնաւոր լեզու մը չըլլալով, ամէն հայ պարտի քրդերէն խօսել, իսկ եթէ հայ մը չգիտնայ սոյն լեզուն, կամ չհասկնայ անոր հայ անուն չեն տար...»³⁵⁹: 1877 թվականի օգոստոսի 13-ին Խիզանի Հըրեթ գյուղի հաշիվ անունով մի հայի կնոջ տաճիկներից մեկը փախցնում է, մահմեդականացնում և ամուսնանում հետը: Առաջնորդարանի բազմաթիվ բողոքները անհետևանք են մնում³⁶⁰:

Հայերի մահմեդականացումը ավելի ուժեղ էր արտահայտվում քրդաշատ Վասպուրականի նահանգում: 1872 թ. նոյեմբերին շատախցի քրդերը երկու հայ օրիորդների առևանգում են, տանում լեռները, տաճկացնում և ամուսնանում հետները: «Տեղական կառավարությունը՝ առանց քննելու կրօնափոխութեան պատճառները և առանց օրինականութեան պարտաւորութիւնները լրացնելու, կըն-

ունի զանոնք մահմեդականութեան»³⁶¹: «Թրքաց Հայաստանից Էկոզները պատմում են «Մշակին», որ «Խիզանի, Մոդկանի և Շատախի կողմերի հայերը կատարելապէս ստրկացած են քրդերի ձեռքում: Այդ վերջինների շէյխերը և պէյերը իրանց մէջ բաժանել են հայոց գիւղերի բոլոր հողերը և ստիպում են գիւղացիներին հնազանդել իրանց անմիջական իշխանութեանը: ... Այդ գաւառներում բնակուող հայերը համարեայ բոլորովին ֆրդացել են թէ՛ լեզուով և թէ՛ սովորութիւններով (ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»³⁶²:

Վանի վիլայեթում հազարների հասնող քրդացած ու թուրքացած հայեր, 44 ավերակ վանքեր, 800-ից ավելի «...շէն և անշէն եկեղեցիք կան, որոնք քրդեր արեր, մզկիթ, գոմ, ախոռ շիներ են»³⁶³: Կոստանդնուպոլիս առաքված բողոքագրերից մեկում արձանագրւում է. «Խլաթա մէջ հայ կին մը սաստիկ ծեծելով թէն ու զլուխը ջարդեցին զոռով տաճիկցնելու համար»³⁶⁴:

Բերված և նման բնույթի անհամար այլ փաստերից ելնելով, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ 1840—60-ական թվականների թուրքիայի վարած քաղաքականությունը՝ հայերի հարկման, հարստահարման, երբեմն էլ գավառափոխման վերաբերյալ, 1870-ական, մասնավորապես 80-ական թվականներին մտնում է նոր փուլի մեջ: Համիդը, նրան թե ու թիկունք դարձած «մուլի նացիոնալիստ» թուրք արիստոկրատիայի ներկայացուցիչները, ելնելով պանթուրքիստական բուրժուազիայի շահերից, ձգտում էին Ասիական Տաճիկաստանի հիմնիվել համաձուլման: Տարաբախտաբար այս նախերգանքն էր, սաղմը այն ահալոր եղելությունների, որոնց իրականացմամբ սուլթանական լայնատարած կայսրությունը ներկվելու էր արևմտահայության արյամբ:

Պատմագրության մեջ երկար ժամանակ տիրել է մի թյուրկարծիք, թե մինչև 1890-ական թվականները թուրքիան բավարարվել է հայերի ուժացմամբ, սոցիալ-քաղաքական ճնշումների ուժեղացման քաղաքականությամբ: Նույնիսկ կային մտածողներ, որոնք կարծում էին, որ եթե չլինեին հայդուկային խմբերը, եթե չկազմակերպվեին հայ աղգային կուսակցությունները, կամավորական ջոկատները, Համիդը չէր կազմակերպի Վանի, Սասունի, Զեյթունի

355 «Մշակ», 1876, № 2:

356 ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 42:

357 Նույն տեղում, փաստաթուղթ 50, էջ 1:

358 Նույն տեղում:

359 «Արձագանք», 1883, № 41, էջ 583:

360 Պ օ ղ ո ո Վ. Ն ա թ ա ն ե ա ն, Արտոսը Հայաստանի..., էջ 181:

361 «Մասիս», 4 մայիսի, 1872, № 1233:

362 «Արձագանք», 1882, № 3, էջ 38:

363 ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, 3-րդ բաժին, փաստաթուղթ 57:

364 «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք ԺԳ, էջ 253—254:

(1894—95 թթ.) ջարդերը: Այս հայացքը իբրողությանը չի համապատասխանում:

Համիդական թուրքիան հայերի բնաջնջման ծրագրեր մտահղացրեց Բեռլինի կոնգրեսից անմիջապես հետո, այն ժամանակ, երբ տակավին չէին հիմնվել արևմտահայոց գաղտնի կաղմակերպություններն ու հայդուկային խմբերը, երբ մի ամբողջ տասնամյակ հետո նոր պիտի կաղմակերպվեին աղգային կուսակցությունները³⁶⁵: Եղեղության անտեղյակությունից բխող այս կոնցենայիան հիմնավորապես ժխտվում են հետևյալ փաստերով: Համիդի մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան 1879 թվականին, «Հայկական հարցի» շոնդալից դարգացման պահին, հրապարակեց մի ծրագիր, որտեղ ասված էր. «...եթե, եւրոպիոյ մասին մեր ծոցը օձ սնուցինք, պէտք չէ, որ նոյն յիմարութիւնն ընենք մեր ասիական Տաճկաստանի մէջ. խելօքութիւնը ջնջել վերցնելն է այն ամէն տարերքը, որ օր մը կրնան մեղ նոյն վտանգը ծնանիլ և օտարին ձեռնամխութեան առիթ և գործիք լինիլ:

Հիմա, այս օր, գոնէ Անգլիոյ շահերն կը պահանջեն, որ Փոքր Ասիոյ (Մենք և Անգլիա Հայաստան բառը ոչ միայն շենք նանչեն, այլ այդ անունը հնչող կզակները պէտք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարի միջամտութենէն և միջամտութեան ամէն առիթներէն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պէտք է և պետական իրաւունքը կը պահանջէ, որ որևիցէ կասկածելի տարրը անհետ ընենք, որպէսզի ապագան ապահովենք, ուրեմն այդ հայ ազգը վերցնելու, անհետ և անհետ ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ, ամէն գործիք պատրաստ ունինք, ֆուրդ, շէրֆեզ, կուսակալ, դատաւոր, հարկահաւ, ռաշիկան, վերջապէս ամենայն ինչ. կրօնական պատերազմ մը կը հրատարակենք և դիւրին պատերազմ մը կը հրատարակենք և դիւրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դէմ, որ ո՛չ գէնք ունի, ո՛չ զինուորսին և ո՛չ պաշտպան... Եւ երբ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և փրկուողնայ եւրոպա կրօնակից մը փնտրէ, և չի գտնէ տանկական Սաիոյ մէջ, կը թողնուի գմեզ հանգիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգութեամբ... (ընդգծումներն մերն են—Հ. Վ.)»³⁶⁶:

³⁶⁵ Բեռլինի կոնգրեսից հետո հայերի կրած սոցիալ-քաղաքական դժնդակ կացութեան անդրադարձել և հետաքրքիր փաստեր է հրապարակել, արժեքավոր եղրակացություններ արել Ռ. Փ. Հոփհայնի և Ս. Մ. Նրա Արևմտահայ աղգային ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան հայրենայց» կաղմակերպությունը: Երևան, 1965, էջ 19—67:

³⁶⁶ «Փորձ», 1879, № 7—8, էջ 204—205:

Մի սովորական հրապարակախոսական հոդված չէր այս: Խոսում էր Համիդի աջ բազուկը, խոսում էր թուրքիայի ու Անգլիայի անունից, պատգամներ տալիս թուրք և քուրդ նացիոնալիստներին, որոնք գաղաղած էին դյավուրների վրա և հրամանի էին սպասում: Չուշացավ նաև հրամանի արձակումը:

Համիդն ավելի խորամանկ էր, քան նրա պալատականները: Սուլթանը, խուսափելով նոր միջամտություններից, առաջադրված հայաջինջ ծրագրերը սկսեց իրականացնել քրդական ցեղապետների, շեյխների, աղաների միջոցով: Նա արձակեց վտանգավոր, արյունոտ այնպիսի ձեռքեր, որոնք մի քանի տարի առաջ հաղիվ էին կարողացել կապկպել: Պայմաններ ստեղծեցին գավառահայության բնաջնջմանը, այն էլ քրդական վերնախավի, նրան հետևող քուրդ խաժամուժի միջոցով:

Առաջին հերթին բանտերից ազատվեցին Արևմտյան Հայաստանից արտաքսված քուրդ նշանավոր ցեղապետները: 1882 թվականին շեյխ Ուրեյդուլահը Պոլսից դուրս եկավ և վաճառականի շորերով ու անցագրով մեկնեց Պարսկաստան: Սեպտեմբերի կեսերին շեյխը Բայազետում էր, որտեղից անցնելիս Բերկրի գավառի մեջ նրան միացան 1500 քուրդ ձիավորներ³⁶⁷: «Մշակի» Վանի թղթակիցը վկայում է, թե Ուրեյդուլահը այնքան շուրջով էր շրջում Արևմտյան Հայաստանում, այնքան ազատ էր զգում իրեն, որ հաղիվ թե «փախած» լինեք Պոլսից³⁶⁸: Թուրքական կառավարությունը, զբաղված լինելով եգիպտոսով, Ուրեյդուլահին ուղարկել էր սահմանազուլի՝ պարսիկների դեմ կռվելու³⁶⁹: Արյունարբու շեյխին այդ չխանգարեց անարգել կանանց ու աղջիկներին, սրախողխող տնել անսլաշտպան քրիստոնյաներին:

1882 թվականին Վանից գրում են. «...Հայաստանը այս րոպեիս երկու քրդական հրոսակների ասպատակության ասպարեզ է ներկայացնում: Այլ բնյր իր խմբով ծայրե ի ծայր կոտորում է Հայաստանի Արևելյան մասը, Պարսկահայք, Վասպուրական, Մոզք, Իսկ Համզա-աղան ասպատակում է Հայաստանի Արևմտյան կողմը, Տուրուբերան, Մոփք և Աղձնիք: Այլևս չենք հիշում քուրդերի մյուս մանր մուկ խմբեր, որոնք թափառում են Մեծ Հայաստանի զանազան կողմերը»³⁷⁰: Թղթակիցը վկայում է նաև, որ թուրքական խալիֆը դեռ 1881 թվականին, իր մոտ որպես «հյուր» պահված 64

³⁶⁷ «Մշակ», 1882, № 165, սեպտեմբերի 9-ը:

³⁶⁸ Նույն տեղում:

³⁶⁹ Նույն տեղում, № 170, սեպտեմբերի 16:

³⁷⁰ «Արձագանք», 1882, № 1, էջ 8, արտատպություն «Մշակից»:

քուրդ բեկերին ազատեց «կալանքից» և նորից ուղարկեց Ասիական Տաճկաստան (իմա Հայաստան—Հ.Վ.), որոնք գազանաբար վարվեցին իրենց արտաբնու գործում որոշ դեր խաղացած հայերի հետ³⁷¹:

Միջազգային իրավունքի տեսաբան Ռոլեն ժեքմենը, Մաք-կոլը³⁷² բազմաթիվ փաստեր են բերում, որոնք միաբերան վկայում են, թե պատերազմից հետո թուրքական կառավարության թողալով ու գիտությունը, Անգլիայի անտարբերության պայմաններում, թուրք բեկերն ու քուրդ աղաները գազանային վայրագություններ էին վարվում քրիստոնյա ազգերի հետ: «Քրիստոնյաների ներկա վիճակը վատթար է, բան վերջին տարիներին երբեք է, — գրում է Ռոլեն ժեքմենը: — Քրդերը, թվում է, թե ամենուրեք ուժ ունեն և բազմաթիվ տեղերում թալանը, կողոպուտը և կանանց հափշտակումները կատարվում են համարյա առանց պատժի: Քուրդ բեկերը օգտվելով թուրքական իշխանությունների թուլությունից, երբեմն էլ նրանց աջակցությամբ, թալանում, կողոպուտում են խաղաղ ազգաբնակչությանը: ...Նրանց ունեցվածքը, կանանց ու աղքատների պատիվը մի շարք տեղերում հանձնվում է ֆեոդալ բեկերի կամքին»³⁷³:

Քաջատեղյակ լինելով նման եղելություններին, կառավարական պաշտոնյաները կարծես թե ուրախանում էին դրանով և «մասնակիորեն» լուծված էին համարում իրենց վրեժը «ռուսասեր» գյւղերից: Ասում ենք մասնակիորեն, քանի որ նոր էր գալու «ապագա» ահալոր սպանողը, նոր էին իրականացվելու սուլթան Համիդի «թուրքական նիկուլայ 2-ի» հայաջինջ ծրագրերը:

Ռուս-թուրքական այս պատերազմի օրերին, նրանից հետո, չափազանց ողբերգական էր Ալաշկերտի և Բայազետի հայերի վիճակը: Այն, ինչ ողջ արևմտահայության համար իրականություն դարձավ տասնամյակներ հետո միայն, Բայազետում կենսագործվեց պատերազմի ժամանակ: Զանգվածորեն բնաջնջվեց և տեղահանվեց հայկական տարրը, նրա տեղը լցվեցին մահմեդական քրդերը:

Ռուսները 1877 թ. գրավեցին Բայազետը: Թուրքական բանակները ռուսական հերթական գրոհների առաջը չկարողացան առնել: Կառավարությունը ստիպված դիմեց քուրդ ցեղապետերին, հայտնի շեյխերին, հատկապես Զալալեդդինին³⁷⁴, 20.000 հրացան բաժանեց

նրա զինվորներին, գործելու անսահմանափակ իրավունքներ ընձեռեց, միայն թե վերջիններս կարողանային ետ խլել կորցրած գավառները:

Վայրենաբար քուրդ ցեղապետերն ու ավարառության ելած խուամները իրենց տարերքի մեջ էին: Կառավարությունը տեղաբնիկներին հրաման էր արձակել հոգալ թուրքական զորամասերի, այդ թվում և սուլթանին ծառայող քուրդ «կամավորների» ուսեստի, հագուստի, նույնիսկ զինվորներին ձեռնային տաք հագուստով ապագովելու մասին: Մահմեդական զորամասերը, լայն իրավունքներով, սփռվեցին Բայազետի ու Ալաշկերտի գավառները: «Նրանց ճանապարհի երկու կողմերում գտնուող գիւղերի, մինչև իսկ Վան քաղաքի հայերը ենթարկուցեցին «սրբազան պատերազմ» գնացող քրդերի բռնություններին — կողոպուտ, տանջանքներ, կոտորածներ»³⁷⁵: 1877 թվականի հուլիսի 5-ին քրդերը Բայազետի հայերից մեկ օրում խլեցին 1000 գլուխ անասուն:

Ռուսական բանակից պարտություն կրող Թուրքիան, գազազելով, իր զայրույթը թափում էր անպաշտպան քրիստոնյաների վրա: Ալաշկերտի հովտի հայությունը սարսափեց, երբ լսեց, որ Ուշ-Քիլիսայի վանքում ռուսները կոտորել են քրդական մի քանի տասնիկ շեյխերի: Քրդական վրիժառույթներից սարսափահար 20.000 ալաշկերտցիներ թողեցին ամեն ինչ և գաղթեցին Նեհանի նահանգ: Ավելի ողբերգական վախճան ունեցան բայազետցիները:

Վանի վալի Ֆայլի փաշան լրտեսների միջոցով տեղեկացավ, որ գեներալ Տեր-Ղուկասովը Բայազետում թողել է 1600 հոգուց բաղկացած մի փոքր զորագունդ և առաջ է շարժվել: Առիթը հարմար համարելով, հայդարանցի քուրդ ցեղապետ շեյխ Զալալեդդինի հետ դաշնակցած, թուրք փաշան 15.000 թուրք և քուրդ հրոսակներով հարձակվեց Բայազետի վրա: Քուրդ բաշիրուդուկները սկսեցին իրենց ավարառությունը: Դեռ փաշայի բանակը չհասած, քրդերը հարձակվեցին շրջակայքի 24 հայաբնակ գյուղերի վրա, հիմնահատակ կործանեցին դրանք, բնակիչներին ոչնչացրին, ամբողջ ունեցվածքը թալանեցին³⁷⁶:

Գազանաբար սրախողխող արվեց ս. Բարթոլոմեոս վանքին ապավինած հայ գաղթականությունը, գերվեցին կանայք և աղքատները: Համիդը, կեղծավորությամբ, հայապաշտպան էր ձևանում,

371 «Արձագանք», 1882, № 2, էջ 23:

372 Մանրամասն տե՛ս Кан—Мелькольм—Магколь, Ответственность Англии перед Арменией, М. 1896:

373 М. Г. Ролен — Жекмен. Армения, армяне и трактаты, М., 1897, стр. 52.

374 «Մասիս», 1877, 27 հոկտեմբերի:

375 «Մասիս», 1877, 27 հոկտեմբերի:

376 Ս ա ր ք ւ խ ա ն, Հայկական խնդիրն և աղգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, էջ 200—201:

խոսքով համակրություն էր հայտնում «հայ ազգի նկատմամբ», ներսես Վարժապետյանին կոչ անում համոզել հայերին զինվորագրության գնալ, իսկ երկրում ոչնչացնում նրանց: Հայերը բողոքեցին: Ներսեսը բողոքագիրը մատուցեց մեծ Եպարքոսին, ինչպես նաև շեյխ-ուլ-խսամին: Արդյունքն այն եղավ, որ Պոլսում, մեծ ու չքեղաղարդ պալատում, սուլթանի կողմից ընդունվեց հայոց պատրիարքը, մեծ-մեծ խոստումներով կերակրվեց, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ավերվեց, մոխրակույտ դարձավ հայաշատ Բայազետ քաղաքը: Թուրքերը և քրդերը 1877 թ. վերջերին թալանեցին բայազետցիներին: Պատերազմից առաջ եղած 5000 բայազետցիներից 1878թվականին քաղաքում մնացել էին 1300 մարդ, որից 800 թուրք, 400 քուրդ, միայն 100-ը հայ³⁷⁷: Քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը միակ հնարավոր ելքը համարեց բռնել դադլթականությունը՝ ճանապարհը: Նրանք դադլթեցին Պարսկաստան՝ Մակիլի խանություն:

Մակվում բնակություն հաստատած բայազետցի գաղթականության միճակի մասին Սարգիս Հովնանյանը Թավրիզի հայ աղ-
դաբնակչությանն ուղղած իր զիմումի մեջ գրում է. «Այժմ մի ալ
կարևոր գրելիք չունիմ, բացի Բայազիտի հայոց զժբախտ դրու-
թիւնն, որը հարկաւոր եմ համարում ձեզ յայտնել մասնաւորապէս...
Բայազիտի 200 տուն հայ բնակիչներից 100 ընտանիք (թուով 500
հոգի) ամսոյս 16-ից սկսեալ շարունակ եկած են Պարսից Մագու
քաղաքը: Չգիտեմ ինչպէս նկարագրեմ այս թշուառ փախստական-
ների ողորմելի դրութիւնն ... Բայազէտ քաղաքում հայերին սլա-
կանեալ ոչ մի տուն, ոչ մի խանութ և ոչ մի հոգի չէ մնացել առանց
կողոպտուելու, ամէն ինչ այն աստիճանի յափշտակած են, որ ոչ
մի շփ անգամ չէ մնացել: Տուների և խանութների մեծ մասը կրա-
կած են կամ քանդած, մէկ խօսքով քաղաքն այնպէս են աւերակ
գարծրած, որ անպատմելի է: Միայն 100 ընտանիք իւրեանց լոկ
կեանքը ազատելով, հաղիւ կարողացել են փախչիլ Մագու, իսկ մնա-
ցեալքն՝ (100 ընտանիք) գերի են ընկած քուրդերի ձեռքում»³⁷⁸:
Նույն փաստաթղթում հիշատակված է, որ թուրքերը և քրդերը
400-ի չափ տղամարդ ու կին են կոտորել Բայազետում, իսկ ման-
կահասակ աղջիկներին, գեղեցիկ տղաներին գերեվարել գեպի
վան³⁷⁹, այնտեղից էլ իրենց նստավայրերը կամ վաճառաշուկա-
ները:

377 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆունդ 42, դործ 11, թ. 65—70:

378 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիման, թղթ. 230, վաղ. 325:

379 Նույն տեղում:

Պատերազմի տարիներին մոխրացվեցին Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ այն շրջանները, գյուղերը, որտեղ թուրք զինվորք ապաշնորհ մարտեր մղեց ռուսական բանակի դեմ, որտեղ հանգրստացավ, ձմեռեց կամ վարժական պարապմունքներ անցկացրեց սովթանական բանակը: Պատերազմից հետո հաշվեհարդար տեսան հայկական այն շրջանների հետ, որոնք այս կամ այն կերպ դուրս էին պրծել թուրքական ավերածության ոլորտից, մանավանդ, եթե առաջինները սրտաբաց էին ընդունել ռուսական բանակին, հույսեր էին տածել «քլաֆուր Մոսկովի» նկատմամբ: Ամբողջ ճանապարհների շրջակայքում մինչև պատերազմի դաշտը հրոսակախմբերը ոչ մի գյուղ չէին թողել: Բոլորն էլ ավերվել էին քրդերի և կանոնավոր զորքերի կողմից: Բոլոր եկեղեցիները, վանքերը կողոպտված և ավերված էին: Կոտորվածների և սպանվածների թիվը անսահման էր»³⁸⁰:

Շեյխ Զալալեդդինը, Ուրեյդուլահը, Հասան աղան, Բեդեր-խանի ժառանգորդները անբավ ավերածություններ, արյուն ու դժբախտություն պատճառեցին հայ ժողովրդին:

Դժվար է բերել այն բոլոր փաստերը, որոնք միասնականորեն հաստատում են Թուրքիայի վարած քաղաքական «նոր կուրսը», բացահայտում նրա ահավոր հետեանքները, մի բան, որը պարզ դարձավ 1890-ական թվականներին: Եթե դրուժյունն անեյանելի էր Արևմտյան Հայաստանում, միխիթարական շէր նաև մայրաքաղաքում՝ Կ. Պոլսում, այնտեղ, որտեղ մինչ այդ քիչ թիվ շատ տանելի էր հայերի վիճակը: Փաստորեն պոլսահայութունը ևս կորցրեց իր նախկին «իրավունքները», պատրիարքը հեղինակազորվեց և մեկուսացվեց քաղաքական աշխարհից:

1880-ական թվականների սկզբից Թուրքիայում մշակվեցին և գործադրուիթյան մեջ դրվեցին հայերին վերաբերող նոր օրենքներ։ 1884 թվականի հունվարի 3-ին «Ներսես պատրիարք» ստորագրուիթյամբ մի ընդարձակ բողոքագիր ներկայացվեց Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի քննարկմանը³⁸¹։ Մարտի 16-ին այն քննարկվեց և առաքվեց Զելզեզի պալատ։ Քննարկումը մեծ վիճաբանուիթյունների տեղիք տվեց։ Ազգային ժողովի լիբերալ և պահպանողական երեսփոխանները, որոնք մինչև այդ հայտնի էին դեպի սուլթանն ունեցած իրենց հավատարմուիթյամբ և նրա վարած քաղաքականուիթյան քողարկողի բնավորուիթյամբ, այլևս չկարողացան հանդուրժել «բարեխնամ կայ-

³⁸⁰ Ա. Ա ճ է մ և ա ն, Պատմութիւն արեւիկեան պատերազմի, Հատոր Ա, էջ 16:

381 «Ատենանգրութիւնք ազգային ժողովոյ», 1883—1884, Կ. Պոլիս:

սեր» քաղաքական «նոր կուրսը», բացահայտ ընդդիմադիր դիրք գրավեցին և որոշեցին խստագույնս բողոքելու, ազգը փրկելու վիշապի երախից»³⁸²:

Բողոքագիրը կարևոր փաստաթուղթ է սուլթանի վարած ազգահալած քաղաքականության նոր շրջանի պատմության ուսումնասիրման ու բնորոշման համար: Այնտեղ հիշատակված փաստերը անառարկելիորեն հերքում են ժամանակակից թուրք պատմագրության առաջադրած այն կեղծ տեսությունը, որի համաձայն հայերը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին թուրքերի հետ ապրում էին հավասարի դրությամբ: Պատմական փաստերը ցույց են տալիս այդ տեսության սնանկությունը:

1881—1882 թվականներին Համիդը մեկընդմիշտ ունշացրեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի մի շարք արտոնությունները, պատրիարքարանին զրկեց սուլթան Ֆաթիհի կողմից տրված, «Թանդիմաթ»-ով վերահաստատված ազգի և պետության միջնորդի իրավունքից և այն վերածեց սոսկ կրոնական մի հիմնարկության: Մինչև 1880 թ. հայ հոգևորականությունը բանտարկելու կամ պատժելու իրավունքը վերապահվում էր պատրիարքին, «Սահմանադրությունից» հետո՝ նաև հոգևոր ժողովին: Հիշյալ թվականից Յըլզըզի պալատը պատրիարքին զրկեց նման իրավունքից: Հոգևոր դասի բանտարկությունն այժմ կատարում էր սուլթանական կառավարությունը:

Արևմտահայերի հոգևոր առաջնորդներին, թեմակալներին նշանակում, հաստատում կամ ազատում էր պատրիարքը՝ ինքնիշխան կերպով³⁸³: 1884 թվականից կառավարությունը «խառնվեց այս»³⁸⁴ և գերագույն եկեղեցու մյուս բոլոր գործերին: Պատրիարքի իրավազրկությունը ցուցադրելու նպատակով Բարձրագույն Դուռը, առանց նրան տեղյակ պահելու բանտարկեց և Պոլսից տեղափոխեց Մուշի առաջնորդ Գրիգորիսին, Արաբկիրի առաջնորդ Նզնիկ եպիսկոպոսին, Բուլանըխի առաջնորդ Հովսեփ վարդապետին: Առ ոչինչ համարելով պատրիարքարանի միջնորդություններն ու բողոքները, վերոհիշյալ հոգևորականները ենթարկվեցին հարցաքննության, ծեծվեցին և հեռացվեցին պաշտոններից³⁸⁵: Յըլզըզի արքան արհամարհեց

382 Նույն տեղում, էջ 530—533:

383 Մանրամասն տե՛ս «Ատենադրութիւնք ազգային ժողովոյ», 1882—1884 թթ., էջ 535:

384 Նույն տեղում:

385 Նույն տեղում, էջ 536:

էջմիածնի կաթողիկոսին, Պոլսի պատրիարքին և, դեմ գնալով նրանց, հաստատել տվեց Կիլիկիայի կաթողիկոսին³⁸⁶:

1883 թ. փետրվարի 22-ի և սեպտեմբերի 22-ի հրահանգներով պատրիարքը զրկվեց մահապատժի ենթարկված հայերին պատրիարքարանում խոստովանեցնելու իրավունքից: Այժմ այդ արարողությունը կատարվում էր թուրքական դատարանում, մահմեդականների ներկայությամբ³⁸⁷: Այս կետը ապացույց էր մի կողմից կառավարության անվստահությունը հայ հոգևորականության հանդեպ, մյուս կողմից նսեմացնում էր եկեղեցու դերը:

1881 թ. մայիսի 11-ի և հոկտեմբերի 26-ի հրամաններով հայերի ամուսնալուծության ֆունկցիան կառավարությունը խլում էր Ազգային ժողովի իրավասությունից և վերապահում միայն թուրքական շարիաթի դատարանին³⁸⁸: Նսեմացվում ու խղճուկ վիճակի մեջ էր դրվում ազգային իշխանությունը:

Ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, հայ ժողովրդին Ռուսաստանից անջատելու միտումով, սուլթանը սիրաշահում էր ներսես Վարժապետյանին, ցանկություն ունենալով նրա օգնությամբ ազդել իր հայ հպատակների վրա, նույնիսկ խախտում մահմեդական օրենքները. ձգտում «գլավուրներից զինվոր վերցնել»: Բեռլինի կոնգրեսի օրերին պատրիարքը հաճախակի այցելում էր Պոլսի եվրոպական պետությունների դեսպանատները, կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ խոսում հավասարի իրավունքով: Օգտվելով իր «նոր դիրքից» և «երես առնելով», ներսես Վարժապետյանը սուլթան Համիդին ուղղած իր գրությունների տակ այլևս չէր գրում «Զեւ գեւիւն» կամ «պաղատանոք» բառերը, մի բան, որ իր ողջ նախորդների բաժինն էր եղել: Այդ բառերը փոխարինված էին «ես»³⁸⁹, «պահանջում եմ» արտահայտություններով: «Թուրքական «Հաքիբաթ» թերթը ծաղրանքով գրում էր, որ ըստ երևույթին հայերի պատրիարքը իրեն շփոթում է եվրոպական դեսպաններից մեկնումեկի հետ»³⁹⁰:

Ռեակցիայի օրերին Աբդուլ Համիդը, մոռանալով իր խոստումները, պատրիարքի գրություններն այլևս չէր ընդունում, պատճառաբանելով, որ նրանք ունեն «անհարմար և անփափափալարի ոն».

386 «Մասիս», 1881, № 2959:

387 «Ատենադրութիւնք ազգային ժողովոյ», 1882—1884, էջ 536:

388 «Ատենադրութիւնք ազգային ժողովոյ», 1882—1884, էջ 536—537:

389 Գ. Խ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955, էջ 76 և շարունակությունը:

390 Նույն տեղում:

քանի որ նախկինի նման չեն ստորագրվում «Ձեր գերին», «պաղատանք» բառերով:

Արդեն «հասունացող» այս:նիսլամիզմի ջատագով թուրք բուրժուազիան հուշում էր, որ անհրաժեշտ է սահմանափակել քրիստոնյաներին տրված տպագրական հնարավորությունները, արգելել ազգային ոգի զարթեցնող հրատարակությունները, գրքերի միջից հանել անցյալի փառքը հիշեցնող, ժամանակի համար վտանգավոր դարձած բառերն ու արտահայտությունները: Կազմվեց նոր գերատեսչություն՝ «Հանգրային կրթության պաշտոնատուն», որն իր գործակալների միջոցով, արգոսի աչքերով, հետևում էր հայ մտավորականության գրած յուրաքանչյուր բառին, նրա կատարած յուրաքանչյուր քայլին: Սահմանվեցին գրաքննական խիստ կանոններ: «Հանրային կրթության պաշտոնատուն», — գրում էր հայոց պատրիարքը, — այս մատենից տպագրությունն և հրապարակումն արտոնելու համար կը պահանջէ որ... «Հայաստանեայց եկեղեցի, Հայաստան Աշխարհ, հայոց թագաւորութիւն և իշխանութիւն բառերը հանուեն տեքստերից» «...և նոյնիսկ արդէն ի լոյս բնծայեալ այս տեսակ գրքերու հրապարակումն արգելած է, ինչպէս է՝ քրիստոնէական անուն գրքոյկ մը, որ քրիստոնէական կրօնին գիտելիքները՝ կաւանդէ և միանգամայն եկեղեցական պատմութիւն մ'է...»³⁹¹:

Մ. Իզմիրլյանի կազմած բողոքագրերից մեկում ասված է. «Ոչ նուազ ցաւալի է նաև որ կուզուի զլանալ Հայաստանեայց եկեղեցոյն՝ իր դարաւոր յատուկ անունը կրելու իրաւունքը, ինչպէս կը կրէ իւրաքանչիւր քրիստոնէայ եկեղեցի և ջնջել կուզուի Հայաստանեայց բառը»³⁹²:

«Զարմանալի չէր ուրեմն, որ անոր օրով «Հայաստան» պատմական անունը գրել, տպագրել, արտասանել, — գրում է Ատոմը, — ոճիւր կը համարուէր, եւ գտնուեցան եւրոպացի աշխարհագիրներ, Բիւիերթներ՝ որոնք փոխարինեցին Հայաստանը Քիւրտիստանով: Եւ ասով ենթադրուեցաւ թէ ջնջուած է պատմութենէն Հայաստանը»³⁹³: Բեռլինի վեհաժողովից ուղիղ երկու տարի անց, ներսես վարժապետյանը Յըլզըզի պալատից հրամանագիր ստացավ, որում հիշեցվում էր, թե «Հայաստան» բառը «պաշտոնական» գործածությունից պետք է հանել: Խղճուկ վիճակի մեջ դրված արևմտահայ պար-

բերականները ստիպված էին այդ շարաբաստիկ լուրը մեսրոպատառ հայերենով ազգաբարել հանուր ազգություն³⁹⁴, որպեսզի հետագայում իրենց շմեղագրերին «Հայաստանը» դրական լեքսիկոնից հանելու համար: Համիդն ստիպում էր ուրանալ այն, ինչը գոյություն ուներ, չգործածել այն, ինչն արյան ու պայքարի, ղոհների ու մաքառումների գնով հարատեւ էր երկու հազարամյակից էլ ավելի:

«Հանրային կրթության պաշտոնատունը» վերանայեց նաև հայկական ազգային դպրոցների ծրագրերը: Ուսումնական պրոցեսից հանվեցին հայոց պատմությունն ու հայ մատենագրությունը: Արգելվեցին մարմնամարզության դասերը, պատճառաբանելով, թե նրանք ռազմատենչ ոգի կարող են զարթեցնել, կառավարության դեմ պայքարելու տրամադրությամբ համակել մանուկներին:

1888 թվականին Խարբերդի վալին այցելության է գնում բաղաբում ամերիկյան միսիոներների տնօրինությամբ գործող հայկական «Արմենիա» կոլեջի ուսուցիչներին ու աշակերտությանը: Նա զարմանքով նկատում է, որ աշակերտները «դեմ գնալով ընդհանուր օրենքին» դեռևս շարունակում են մարմնամարզական խաղերը, նույնիսկ գործածում են փայտյա հրացաններ: Զայրացած վալին հրաժարվում է ընդունելությանը ներկա լինելուց, վերադառնում է իր նստավայրը և կարգադրում՝ արգելել մարմնամարզությունը, ինչպես նաև «Հայաստան», «դենք», «գինվոր», «բանակ» բառերի գործածությունը: Բանն այնտեղ է հասնում, որ Յըլզըզի պալատի միջնորդությամբ որպես վտանգավոր բառ վալին վերացնում է կոլեջի «Արմենիա» անունը և այն վերանվանում «Եփրատ կոլեջ»³⁹⁵:

«Գրաքննչական ատյանը» խեղանդամում էր հայ գրողների երկերը, կրճատում կամ տպարաններից դուրս շարտում իրեն «դուր չեկող» այն թարգմանությունները, որոնց բնագրերը ազատ վաճառվում էին մայրաքաղաքում: Յըլզըզի պալատը հայ պարբերական մամուլի գործածությունից հանեց «հետապնդում», «արիություն», «ազատություն», «ուժ», «իրավունք», «միություն», «հավասարություն», «բռնապետություն», «գեմագողիա», «դեմոկրատ»; «դեսպոտ», «ազատական», «ազատություն», «ազատարար», «աստղ» և այլ բառեր³⁹⁶:

394 Տե՛ս «Արեւիկան մամուլ» 1880, էջ 366, «Փունջ» 1880, № 1507, «Մասիս», 1880, № 2735:

395 Մանրամասն տե՛ս «Խարբերդ և անոր անկեղծ դաշտը», էջ 331:

396 Տե՛ս М а к - К о л ь, Султан и державы, перевод с английского, СПб, 1897, стр. 297: Տե՛ս նաև Մ. Գ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը..., էջ 75:

391 «Ատենագրությունը...», 1882—84, էջ 536:

392 Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի արխիվ, Բղթ. 14, վավ. 162:

393 Ա տ ո մ, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, 1910, Պոլիս,

Քիմիայի դասագրքերից հանվեց ջրի ֆորմուլան՝ H_2O , պատ-
ճառաբանելով, թե զրա տակ հասկացվում է Համիդ երկրորդը հա-
վասաւ է գրոյի: Արգելվեց Մուլիերի «Ագահի» տպագրութիւնը³⁹⁷:
«Այդ գեղեցիկ խաղին մեղքը, — գրում է Մ. Նուպարյանը, — այն է
եղել, որ ժամանակով տաճկերէն լեզուով ներկայացուցեր է «Բին-
թի Համիդ» անուան տակ, ու անոր ընթերցումը, կամ ներկայացումը
կրնայ եղեր յիշեցնէր այդ անարգու մականունը»³⁹⁸: Մ. Մամուրյանը
մեծ երկյուղածությամբ տպարանից հանեց և ցրել տվեց Հիպոլիտ
Տէնի ուսումնասիրութիւնից կատարված այն հատվածի շարվածքը,
որտեղ հիշատակվում էին Նապոլեոն Բոնապարտի գործած չարիք-
ները, կատարած արյունահեղութիւնները: «Նաբօլէոնը դատափե-
տող այդ հատուածը, — խոստովանել է Մամուրյանը, — ակնարկու-
թիւն մը պիտի համարուէր մեր բռնաւորին ու փորձանք պիտի բա-
նար թերթիս զխոն ու թերես իմ ալ գլուխս»³⁹⁹:

Թուրքիայում շրջանառութիւնից հանեցին հայոց թագավոր-
ների կամ անվանի զորավարների նկարներով բացվող օրացույց-
ները: Գրավաճառ Գավաֆյանին բանտարկեցին և ևս 6-րդի շիրմա-
քարի նկարը վաճառելու պատճառով⁴⁰⁰: Պոլսահայ մի խումբ երի-
տասարդներ բանտարկվեցին, խոշտանգվեցին, քանի որ թուրքերը
վկայել էին, թե պատերազմի տարիներին թուրքական ֆեսի փոխա-
րեն նրանք ծածկել էին վասպուրականցու կամ տարոնցու գլխարկ-
ներ⁴⁰¹:

«Աւերակ Է Հայաստանի» կառավարութեան կողմէն ամէն օր կը
փնտռուին, — գրում է Հ. Պարոնյանը, — ինչպես նաև այն ամէն գիր-
քերն, որոնց մէջ Հայաստան բառը կը գտնուի: Ամէն օր կը ձերբա-
կալուին և կը բանտարկուին Հայկայ և Վարդանայ պատկերներն.
երէկ մաքսատունէն արգիլուեցաւ 1881-ի օրացույցներէն յիսուս
օրինակ, որ Տրապիզոնի շոգենաւը կը տարուէր»⁴⁰²: «Երկաթէ ձեռք

397 Մ. Հ ա կ ո Ր Յ ա ն, Հունական ազատագրական շարժումների արտացոլումը
«Մետեորա» պարբերականում, «Հայ պարբերական մամուլի պատմութիւնից»
Երևան, 1963, էջ 294:

398 «Շանթ», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 216:

399 Նույն տեղում, էջ 248, տվյալները վերցված են Մ. Հ ա կ ո Ր Յ ա ն ի հոգ-

վածից:

400 Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Արփիար Արփիարյան, էջ 75 և հետևյալը:

401 Նույն տեղում:

402 «Փարոս Հայաստանի», 1880, № 4, տե՛ս նաև Հ. Պ ա Ր Ո Ն Յ ա ն, Երկերի
լիակատար ժողովածու, հատոր 4, էջ 136:

մը կը ծանրանայ Կ. Պոլսոյ մամուլին վրայ»⁴⁰³, — գրում էր Ա.
Արփիարյանը:

Սուլթանական կառավարութիւնը մահաբույր կասկածներ սրփ-
ռելով հայ մտավորականութեան շուրջը, սկսեց հաշվահարգար տես-
նել այն մարդկանց հետ, որոնք պատերազմի տարիներին Ռուսաս-
տանի օգտին էին խոսել, եվրոպական մեծ պետութիւններին
դիմումներ էին գրել, Հայաստանի անկախութիւն ստանալու փոր-
ձեր կատարել, Բեռլինի վեհաժողովի որոշումներից հուսախաբ,
մարտահրավեր էին կարգացել թուրք բարբարոսներին, քուրդ ավա-
տառուներին: 1882 թվականի հոկտեմբերի 31-ին Գատը գյուղի մոտ,
ժովափին խեղդված վիճակում գտնվեց Մ. Նալբանդյանի մտերիմ
ընկեր ու բարեկամ, նրա գաղափարակից ու զինակից, Պոլսում
հայտնի բժիշկ Հ. Քյաթիպյանի դիակը: Յըլգըզը կաղմակերպել էր
նրա խեղդամահութիւնը և խնամքով թաքցրել ոճրագործների հետ-
քերը⁴⁰⁴: 1885 թվականին Վանից արտաքսվեց Մկրտիչ Խրիմյա-
նը⁴⁰⁵: Պոլսում ռստիկանութեան հսկողութեան տակ, շուրջ հինգ տա-
րի ապրելուց հետո նա արքայից Երուսաղեմ: Մկրտիչ Փորթուգալ-
յանը և Սեդրակ Տեր-Սարգսենցը — Տեկանցը փութաջան ճողո-
ւորեցին արտասահման՝ առաջինը Անգլիա, երկրորդը՝ Յրանսիա:
Այս նրանց վերջին տարագրութիւնն էր հայրենի ափերից, ընդմիշտ
ու անվերադարձ: «Ամէն կողմից բանտ, ծեծ, արիւն հալածանք,
ահա մեզի համար 61-րդ յօդուածի գործադրութիւնը»⁴⁰⁶, — գրում էր
Ա. Արփիարյանը:

1883 թ. «Մամուլ» պարբերաթերթի խմբագիր Գևորգ Այվազ-
յանը Կյուրինից ուղարկված մի բանաստեղծութեան տպագրութեան
պատճառով, թուրքական «նոր օրենսգրքի» 66-րդ հոդվածով, դա-
տապարտվեց ցմահ բանտարկութեան: Պոլսի վերաքննութեան առ-
յանը թուրքական լրագիրների միջոցով 1883 թ. հաղորդում էր.
«Պօղոս վարդապետ Նաթանեան, որ Արաւսուֆ (պետք է լինի ար-
տուր — Հ. Ղ.) Հայաստանի անուամբ գիրք մը հրատարակած և
Օսմ. հպատակ հաւատարիմ հայ ազգը տէրութեան դէմ ասպատա-
մեցնելու փորձ փորձած լինելու ամբաստանութեան ներքե գտնուե-
լով փախած է», ամբաստանեալ ատենին կողմէ պատժական օրի-

403 «Մշակ», 1881, № 15:

404 Տե՛ս «Մասիս», 1882, № 3322, 3323, տե՛ս նաև «Արձագանք», 1882,
№ 49, էջ 223—224:

405 Մանրամասն տե՛ս Խրիմեան Հայրիկ, գրեց Տիգրան Փիւրումեան,
1887, Բիֆլիս, էջ 9:

406 «Մշակ», 1883, № 15:

նաց 66-րդ յօդուածին համեմատ «իրեն եղեռնագործ» ամբաստանեալ է այժմ»⁴⁰⁷: Ոստիկանութեանը հանձնարարելով՝ անմիջապէս դռնէ ու բանտարկել վարդապետին, «եղեռնագործ ատանը», «մեղադրյալի» բացակայութեան պայմաններում նրան դատապարտում է ցմահ բանտարկութեան⁴⁰⁸:

1886 թվականին բանտարկվեցին և ցմահ արքայի դատապարտվեցին Կոստանդնուպոլսում հիմնված «Միացյալ ընկերութեան» տեսուչները, մի խումբ ուսուցիչներ, նույնիսկ կառավարութեան աշխույժ «անբարեհուս նկատված չափահաս աշակերտները»: «...Պարոններ Գևորգ Օսեան, Միքայէլ Նաթանեան, Գրիգոր Պէդրիկեան, Ռուբէն Շատիրեան, Արիստակէս Ախիկեան և Յովհաննէս Քանքանեան տակաւին կը մնան բանտը, — գրում է «Արձագանքը», — ուր շատ տաժանելի վիճակի են ենթարկուած»⁴⁰⁹: «...Արդարեւ մի քանի ամիսներէ ի վեր բանտարկուած կը մնան ընկերութեան ընդհանուր տեսուչ Սարրեան և օգնական Մ. Նաթանեան, որք կամբաստանուին յեղափոխական դադափարներ քարոզելու մէջ»⁴¹⁰:

Չարագործ Պողոս վարդապետի «մատնութեան» շնորհիւ թուրքական Հասան փաշան կասկածելի դարձրեց ողջ Վասպուրականի մտավորականութեանը և կառավարութեանից թույլտվութեան ստնալով «...Վանայ գրեթէ բոլոր դպրոցները փակուեցան, դասատուի հալածեցան ու վտարուեցան, Վանայ միսիոներական աշակերտօք լցան, շատ մը ազգայիններ Վանէն հեռացուեցան անհիմն կասկածներով, քաղական խորհուրդի լուծուեցան և բոլոր շտրուեցան ու նորերը ընտրուին, տեղային կառավարութեան վստահութիւնն անկասկածաբար տեղ անվստահութիւն անկացաւ»⁴¹¹: 1886 թ. վերջերին Վանի «...կիրականօրեայ վարժարանի բոլոր աշակերտներն հաւաքելով բանտարկեցին ... մի քանի ժամ յետոյ փոքրերն հարցաքննեցին և ազատ թողեցին, բայց երեք մեծ աշակերտներն, որոնք իրենց աչքերուն խորթ երեացած էին, բանտը պահեցին»⁴¹²:

Փակվեցին «Պաշտպան հայրենյաց» հեղափոխական խմբակի օջախ ճանաչված Կարինի դպրոցները, բանտարկվեցին, արքայիցին կամ կամավոր գաղթի ճանապարհ բռնեցին քաղաքի մտավորականները, նույնիսկ աչքի ընկնող արհեստավորներն ու առևտրա-

կանները⁴¹³: Քաղաքը համարյա ամբողջական զրկվեց գրագետ-մարդկանցից: Սանասարյան վարժարանը զրկեց խիստ հսկողութեան տակ: Կասկածամիտ թուրք ոստիկանները անքուն գիշերներ էին անցկացնում նրա պատերի տակ:

Այսպիսով, 1880-ականների սկզբին սուլթանական թուրքիան արմատապես վերադիքավորվեց հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի հանդեպ: Փաստորեն «ավարտվեց» «Թանգիմաթի» ժամանակաշրջանը, ի դերն ելան ժողովրդի հույսերը, ոչնչացվեցին արևմտահայերին տրված մասնակի «իրավունքները», մոլեգնելու աստիճանի հասավ քաղաքական ռեպրեսիան: Միդհատյան «Սահմանագրութեան» արգելումից հետո գործադրութեան իրավունքից զրկվեցին Վանի քաղաքական սահմանադրական հիմնարկները, կախաղանները դարհայկական սահմանադրական հիմնարկները, հետ հարաբերություն ունենաճան քաղաքական հանցագործների հետ հարաբերություն ունենաճու գերագասելի միջոցը, բանտերը լցվեցին ռուսական կողմնորոշման կամ հեղափոխական պրոպագանդ մղելու մեջ մեղադրված ման «անմեղ մեղավորներով»: Բայց այս բոլորը դեռ նախերգանքն էին: «Քրիստոնյա Եվրոպայի» աչքերի առաջ, նրա լուռ համաձայնութեամբ, արյունախում Աբդուլ Համիդը գրոհի անցավ, ծայր առան հայկական բեկորների զանգվածային ջարդերը, քաղաքի շրջանի շուրջ 300 հազար արևմտահայերին:

413 ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, վավերագիր № 1512, տե՛ս նաև «Արձագանք», 1884, № 25, էջ 378:

407 «Մշակ», 1883, № 49:

408 Նույն տեղում:

409 «Արձագանք», 1887, № 1, էջ 6:

410 Նույն տեղում, № 3, էջ 43:

411 Նույն տեղում, № 3, էջ 43, տե՛ս նաև «Արձագանք», 1886, № 24, էջ 333:

412 «Արձագանք», 1887, № 1, էջ 6:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԵՎ ԶԱՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

1. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ ՄԻՋՆԱԳԱՐՈՒՄ

Աշխարհասփյուռ հայ գաղութներից հնագույններն հաստատվեցին Հայաստանին հարևան Բյուզանդիայում, մասնավորապես նրա մայրաքաղաքում: Բոսֆորի ու Դարդանելի ավերին փուլած Կ. Պոլիսն, Արևելքն Արևմուտքին առնչող այդ «ոսկե կամուրջը», աստանդական հայեր հյուրընկալեց տակավին չորրորդ, հինգերորդ դարերում, այսինքն՝ այն պատմաշրջանում, երբ օտարի աշխարհացունց արշավանքները, անընդմեջ ու հարատև զինաբախումները արյունահեղ կոիվների բեմահարթակի վերածելով, երկիրը դրսև էին Հայաստանը, կրկնակի աքցանի ու վասալական կախման մեջ դնում աշխարհակալ զույգ պետություններից, հայ զանգվածներին արտամղելով երկրից, ուղղակի կամ անուղղակի պատճառ դառնում գաղթագնացության հոսքի ուժեղացմանը:

Բյուզանդիայի մայրաքաղաք էին «գալիս» հայ ճարտարապետները, պատանդ տարված կամ կրթվելու առաքված թագաժառանգները, իշխանազունները, զինվորականները, հայ-բյուզանդական առևտուրը կամրջող վաճառականները¹: Կամավոր եկվորների, հատկապես պարսկական տիրապետությունից ճողոպրողների քանակով չբավարարվելով, հայերի խիղախությունն ու ընդունակություններին լավածանոթ բյուզանդական կայսրերը 6-րդ դարից ի վեր բռնագաղթեցին կաղմակերպում Հայաստանից, բնակչությանն հայրենա-

ղորկ խլյակ դարձնելով տարագրում ու բնակեցնում են Թրակիայում, Մակեդոնիայում, մի մասին էլ տեղակայում մայրաքաղաքում:

9-րդ և 10-րդ դարերի Կ. Պոլիսն արդեն վերածվել էր հայկական մարդաշատ հանգրվանավայրի: Հույների մայրաքաղաքում հայերը 967 թ. ընդհարվում էին սրանց հետ², և բավականաչափ մարդիկ վերավորվում: Փաստերն ինքնին վկայում են, թե հայերն ինչքան պատկանելի թիվ էին կազմում, որ կարողանում էին նման քաջի դիմել: «10-րդ դարի ընթացքում, — գրում է Շարլ Դիլը, — կայսրության գործերում, ըստ երևույթին, զգալի դեր էին խաղում հայերը: Նրանք տալիս էին զինվորներ, զորահրամանատարներ, վարչական, աշխատողներ, զիմանագետներ, նույնիսկ կայսրեր»³:

Արդարև, 10—11-րդ դարերում հայկական ծագում ունեցող տասնյակ կայսրեր ու կայսրուհիներ բաղմեցին բյուզանդական գաղափարական, առաջ քաշելով Մակեդոնական հայտնի զինաստիան, պարսկական, մոնղոլական ու այլ ասպատակիչներին դիմագրավելիս կայսրության փառքին դափնիներ հյուսեցին, որոնք «Շնորհիվ իրենց զենքի հզոր ուժի, ճարպիկ և ճկուն զիմանագիտության ու կառավարական եռանդի, կարողացան իրականացնել սեփական երազանքը — գահակալության այդ շրջանը դարձնել բարձր վերածնունդի շրջան, Բյուզանդիայի երկարատև պատմության ամենափայլուն շրջաններից մեկը»⁴:

Սուրբ Ստեփանոսի երանգից զրկված, նույնիսկ դավանափոխված այս կայսր-կայսրուհիները միայն անվամբ էին հայեր: Նրանցից շատերը հայերի հետ ավելի վատթար էին վարվում, քան օտարազգիները: Այդուհանդերձ, ենթադրվում է, որ Մակեդոնական դինաստիայի գահակալության շրջանում Կ. Պոլսում հայերը մեծ թաղմունք ունեցել են:

Հետագա երկու հարյուրամյակներում հայկական տարրը նվազեց հունական մայրաքաղաքում: Դրա պատճառը հունադավան, ուղղափառ կղերապետների վարած համաձուլման քաղաքականությունն էր, հայադավանների, նույնիսկ կաթոլիկների բռնի ուժադրամբ, չհանգուրժելու ու չենթարկվելու դեպքում հերետիկոսի ու

² Տե՛ս Ա. Գ. Արքայազան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, հատոր Ա, էջ 55 և հետ:

³ III. Диль, История византийской империи, М., 1948, стр. 75.

⁴ III. Диль, Основные проблемы византийской истории, М., 1947, стр. 62.

Տե՛ս նաև Ա. Արքայազան, նշվ. աշխատությունը, էջ 56:

¹ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 201—205.

ազանդավորի մեղադրանքով սրանց արտաքսումը բնականաբարից։ Սակայն հայազավան կամ ուղղափառ հայերին, երբեմն ստվար, երբեմն նվազ բեկորներով, միշտ էլ հանդիպում ենք Կ. Պոլսում։

Հայտնի է, որ 1044 թ. մարտի 9-ին մայրաքաղաքում բռնկվում են ժողովրդական հուլումներ։ Սրանց մասնակցում էին հույները, հայերը, որոնք և արտաքսվում են քաղաքից⁵։ Այդ այն տարիներն էին, երբ Միքայել 4-րդ կայսրը (1034—1041) և նրան հաջորդող Մոնոմախը Բագրատունյաց թագավորությունը ոչնչացնելու նպատակով պատճառ էին դառնում Անիի գաղթականությունը և գաղթողներին Կ. Պոլիս ապրելու արտոնություններ էին տալիս։ Հաջորդները շարունակեցին սրանց քաղաքականությունը, և 1197 թ. կրկին բաժնավարացել էին գաղթավայրի հայերը։ Նրանց գոյություն փաստը այնքան էր գաղաղեցրել տեղաբնիկ կրոնամոլներին, որ ծռադատիկ պատրվակով, վերջիններս պահանջեցին արտաքսել հայազավաններին, պահելով միայն ուղղափառություն ընդունածներին։

13-րդ դարի վերջերին իրադարձությունները փոխվեցին ի նպաստ հայերի։ 1261 թ. Պալեոլոգները վերագրավելով մայրաքաղաքը, այլևս կրոնական նույն խտրականությունը չէին կարող դնել քանի որ արդեն զգում էին Արևելքից եկող մոնղոլական հորդանների սարսափը և ջանում հաշտության եղբեր փնտրել Հռոմի կղերապետության հետ, համաքրիստոնեական աշխարհը ոտքի հանել սպառնացող վտանգին դիմագրավելու նպատակով։ Դրանով է բացատրվում, որ Կ. Պոլսի հայազավանները 14-րդ դարում կարողանում են իբրև առանձին համայնք՝ ձևավորվելու փորձեր անել և ուղղափառների դեմ պայքարելիս ջանքեր են թափում իրենց կրոնական անկախությունը ապահովելու համար։

1307 թ. մարտի 19-ին Սուր. Սոֆիայի դմբեթի տակ գումարված եկեղեցական ժողովին մասնակցում էին 26 հայ եպիսկոպոսներ, այդ թվում տեղի Հուսիկը՝ «եպիսկոպոս Ստիսպուլայ հայոց»⁶։ 1360 թ. Կ. Պոլսի մեջ հայերն ունեին ս. Սարգիս եկեղեցին, նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնք⁷։ Նույն տարում Կաֆալեցի Կոզմաս վաճառականը կառուցել տվեց երկրորդ եկեղեցին, որը

⁵ Հ. Սիրոուին, «Պոլիսը և իր դերը», հոգվածաշար, «Էջմիածին» ամսագրի 1963—64 համարներում։ Տե՛ս «Էջմիածին», 1963, Ա, էջ 34։

⁶ Հ. Աղեքսանյան, Պալատիկ կաթողիկե վարդապետության շալա, Վիեննա, 1878, էջ 281։

⁷ Հ. Յ. Տաշեան, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Միսիթաբեանց ի Վիեննա, էջ 782։

Ղրիմից եկած հայ առևտրականների դրամով վերաշինվեց և ընդարձակվեց 1436 թ.⁸։ Ուրեմն, մինչև թուրքերի կողմից Պոլսի գրավումը, այստեղ հայկական համայնք գոյություն ուներ, որի համայնապետը 1438 թվականին Բերայի Հովակիմ եպիսկոպոսն էր⁹, այնուհետև Դիարբեքիի առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշը (հռչակավոր առաջադր)՝ 1439 թ., իսկ արշավանքի նախօրեին Արրահամ Անկյուրացին ու Առաքել Բաղիշեցին։ Հիշյալ հայ համայնքը ծվարած էր Կալաթիայում (Կ. Պոլսի արվարձան), ս. Սարգիս եկեղեցու շուրջը, որտեղ նստում էր առաջնորդը։ Հայերի ստվար խումբ կար նաև բուն Կ. Պոլսում։

1453 թ. մայիսի 29-ին թուրքական բանակը Մեհմեդ Բ. Ֆաթիհի ղլխավորությամբ գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքը, որի անհուսալի ու համառ պաշտպանությունը մասնակցում էին նաև գաղութի հայերը¹⁰։ Սուլթանը թուլատրեց իր զինվորներին երեք օր շարունակ ասպատակել քաղաքը։ Բյուզանդացի զինվորների և քաղաքի բնակչության մի մասը սպանվեց, մնացյալը գերեվարվեց։ «...Մայրաքաղաքը դատարկուած էր իր բնակչութենէն։ Գերեվարվեց։ «...Մայրաքաղաքը դատարկուած էր իր բնակչութենէն։ Կոտորածէ եւ գերութենէ ազատած էին միայն Պալատի հրեաները եւ Կոտորածէ եւ գերութենէ ազատած էին կամ յաջողած՝ Կալաթա սպաստանոնք որ ծակամուտ եղած էին կամ յաջողած՝ Կալաթա սպաստանի»¹¹։ Անհավանական չէ, որ գերությունից կամ ոչնչացումից ազատված լինեին նաև Կալաթիայի հայերը, որոնք և կդառնային սուլթանի նոր մայրաքաղաքի հայկական գաղութի անդրանիկ Բջիշը։

Սուլթան Ֆաթիհի առաջին հոգսերը եղան Կ. Պոլսի վերաշինումը, գեղեցկացումը, բնակչության ստվարացումը, իր նստավայրին մը, գեղեցկացումը, բնակչության ստվարացումը, իր նստավայրին մը, արտաքին շուք ու փայլ տալը։ Դրանք շարունակ պատերազմներով, ավարառությամբ պարապող իսլամ ռազմամոլներն անընդունակ էին ալլահի ստվերի բաղձանքներն իրողության վերածելու, ուստի և հայազավանները քրիստոնյա, մշակութային առումով թուրքերից շատ զգացվում էր քրիստոնյա, մշակութային առումով թուրքերից շատ բարձր կանգնած ազգերի արհեստավորների, առևտրականների, ճարտարապետների կարիքը։

⁸ Հնգադարեան յիշատակարան Սամաթիոյ ս. Գեորգ եկեղեցւոյ, պատրաստուած Պետրոս Կարապետեանէ, 1935, Իսթամբուլ, էջ 15։

⁹ Արտաւազդարբեպիսկոպոս Սիրմեյան, Պատմութիւն Հայկ. հայոց, զուլիս Գ, էջ 11։

¹⁰ Հ. Անասյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 7—8, 267—272։

¹¹ Նիթեր Կ. Պոլսոյ հայոց պատմութեան համար, գրեց Հայկ. Պէրպէրեան, Վիեննա, 1965, էջ 6։

Մեհմեդ Բ-ն հրամայեց նոր բռնագաղթներ կազմակերպել Փոքր Ասիայի քաղաքներից, եկվորներին տրամադրեց բնակարաններ, անվճար հողամասեր, կալվածքներ տվեց, ազատեց գլխահարկի պարտականությունից: Գաղթեցվում էին հույներ, հրեաներ, ինչպես նաև ստվարաթիվ հայեր: Սուլթանը նշմարեց հայերի ընդունակությունները և իրեն պիտանի ժողովուրդ լինելու փաստը: Նա տեսավ հայ արհեստավորներին կատարած դերը Ստամբուլի¹² զինեցկացման և հեռավոր ափեր կարող վաճառականների շնորհքը նորակառույց պալատները զարդարելու գործում: Ֆաթիհը և հաջորդները շարունակեցին կամավոր, նույնիսկ բռնի միջոցներով հայկական նոր գաղթախմբեր բնակեցնել Կ. Պոլսում: Դեպի մայրաքաղաք բռնագաղթի ենթարկվեցին Բրուսայից, Բարերդից, Արաբկիրից, Ամասիայից, Կիլիկիայից, Եվդոկիայից, Ակնից: Բռնագաղթի ճանապարհով 1475 թ. գաղթողներ եղան Թեոդոսիայից, 1479 թ.՝ Կարամանիայից, 1493 թ.՝ Անկյուրիից, Աքքերմանից, 1514 թ.՝ Թավրիզից հազարավոր հայ բնաջնջվածքներ քշվեցին մայրաքաղաք¹³:

1478 թ. վիճակագրության համաձայն, թուրքերի գրավումից փաստորեն մոտ քառորդ դար անց, Կ. Պոլսում կային 100—120 հազար բնակիչներ¹⁴, որոնք բնակվում էին 16.026 տներում և բոլոր ազգությունների ունեին հետևյալ պատկերը. 9486 տուն մահմեդական, 3743 տուն հույն, 1647 տուն հրեա, 817 տուն հայ, 267 տուն կաֆայեցի (սրանց մի մասը հայերն էին), 332 տուն եվրոպացի, 31 տուն գնչուներ¹⁵: Ուրեմն, 15-րդ դարի այս հայ գաղթավայրի Ստամբուլ և Կալաթիա մասերում արդեն ապրում էին մոտավորապես 1000 տրնտեսություն հայեր:

Հետագա դարերում հայերի թիվը բազմապատկվեց: Բռնագաղթների ու պանդխտության ճանապարհով բերվածների հաշվին ստեղծվեցին նորահիմն թաղամասեր, ստվարացան նախկին թաղամասերը: Հայ համայնքն արդեն ներկայացնում էին Ղ. Ինճիճյանի¹⁶ կարծիքով 7, Ա. Ալպոյաճյանի վկայությամբ 12 օտալարներ

12 Ստամբուլ: Իս Դին բուլի (ի քաղաք), ոմանք բացատրում են ի ս լ ա մ բ ու ի խլամների բազմություն, իսլամները շատ:

13 Երեմիա Չեչեպի Քյոմուրճեան, Ստամբուլի պատմություն, հրատարակեց և ծանոթագրեց Վ. Թորգոմեան, Վիեննա, 1913, էջ 210, տե՛ս նաև «Ընդարձակ օրացույց Ազգային հիվանդանոցի», 1902, Կ. Պոլիս, էջ 190—192:

14 Հայկ Պէրպէրեան, նշված աշխատությունը, էջ 53:

15 Նույն տեղում, էջ 52 և հետ:

16 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրություն, հատոր Ե, Վենետիկ, 1804, էջ 115—116:

ըր¹⁷: Ակնհայտ է, որ Կ. Պոլիսը գնալով դառնում էր խճանկարը ողջ արևմտահայության, այսինքն՝ մի համայնք, որի մեջ Թուրքիայի ամեն մի նահանգը, ամեն մի դավառը, նույնիսկ ամեն մի գյուղն իր մասնիկն ու ներկայացուցիչն ունեն:

Կ. Պոլսի հայ բնակչությունն ստվարացավ 16—18-րդ դարերում և ձգվեց մինչև 200000-ի: Սուլթան Սելիմը, Չալդրանի հաղթանակից հետո, հազարավոր բնաջնջվածքներ, մեծ մասամբ հայեր էր քշում Կ. Պոլիս: Դրան հաջորդեցին 1577 թ. Նախիջևանի, Դավրեթի բռնագաղթները, իսկ պակասը լրացնում էին Զուղայի հայերը: Թուրք-պարսկական 1578—1590 թթ., 1604—1638 թթ. երկարատև պատերազմները, շահ Աբասի արշավանքները, Զալալիների ասպատակություններն Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության բեկորներին հարկադրում էին թողնել հայրենի երկիրը և ապաստանել ծովամերձ քաղաքներում, հատկապես մայրաքաղաքում, իրենց կյանքը փրկելով ամենօրյա ոչնչացման վտանգից: Այնպես որ, 17-րդ դարի կեսերին Կ. Պոլսում արդեն 8000 տուն տեղացի և 50 հազար էլ պանդուխտ հայեր կային¹⁸: 18-րդ դարի վերջին մայրաքաղաքի ընդհանուր բնակչության թիվը հասել էր մեկ միլիոնի¹⁹, որտեղ հայերն ու հույները արդեն մեծամասնություն էին կազմում:

Թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի գրավումից քիչ անց, այսինքն՝ 1461 թ., մայրաքաղաքի հայադավանները ձևավորվեցին իբրև առանձին համայնք: Սուլթանի հրամանագրով Հովակիմ եպիսկոպոսը նշանակվեց նրանց առաջնորդ: Տրվեցին մի շարք արտոնություններ:

Հայ պատմագրությունը շուրջ երկու դար անընդհատ, առանց երկբայելու, ընդունել է Մ. Չամչյանի այն կարծիքը, թե Ֆաթիհ սուլթանը Բրուսայից բերեց վաղածաճող Հովակիմ եպիսկոպոսին և 1461 թ. նշանակեց հայոց պատրիարհ²⁰: Հենված հայկական ու օտարալեզու բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների վրա, Հ. Պերպերյանը համոզվիչ ձևով ժխտում է Ֆաթիհ սուլթանի և Հովակիմ Բրուսացու նախածանոթության փաստը՝ մինչև Կ. Պոլսի գրավումը, իսկ ինչ վերաբերում է պատրիարք — patriarch տիտղոս ընդունելուն, ապա

17 Ա. Ալպոյաճեան, Երեզդարեան պատմություն Պալատուս. Հրեշտակապետի եկեղեցու, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 161—162:

18 Դարեան աղեցի, Ժամանակագրություն, էջ 461—463, տե՛ս նաև «Շողակաթ», Գ տարի, էջ 359, «Հայրենիք», 1950, էջ 100, «Արևելք», 1932, № 270:

19 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրություն, «Եվրոպա», հատոր Ե, 115:

20 Հ. Մ. Չամչեան, Պատմություն հայոց, հատոր Գ, էջ 500, Մ. Օրմաշեան, Ազգապատմություն, հատոր Բ, էջ 2155:

Հայ եպիսկոպոսները, արքեպիսկոպոսները, մի խոսքով է. Պոլսի Համայնապետերն այն ստացել են ոչ շուտ, քան 1540-ական թվականները, այսինքն սուլթան Սուլեյման Կանունիի տիրակալության շրջանը²¹:

Մխիթարյան բանասերից անկախ, գրեթե նույն եզրակացու-
թյանն է հանգել Հակոբ Սիրունին, որը խորությամբ քննելով Կ
Պոլսի գաղութի պատմության մոլթ ծալքերը, կարողացել է ապա-
ցուցել, որ Հովակիմն ավելի վաղ էր հասել հունական մայրաքա-
ղաքը, քան թուրքերը, բայտ որում առեղծվածային դարձած այս
անունով եղել են մի քանի անձնավորություններ, որոնցից մեկն է
միայն բազմել գահին 1461 թ. և կառավարել հոտը, նստած Սամա-
թիայի ս. Գեորգ կեղեցում, 1478 թվականին այն հանձնելով Նի-
կողայոս եպիսկոպոսին, քանի ոչ Սերաստիայից Ֆաթիհի կողմից
կանչված Մատթեոս և Աբրահամ վարդապետները հրաժարվում են
հովիվապետ դառնալ²²:

Այս շրջանից էլ ձևավորվել են հայոց պատրիարքի, ավելի
ճիշտ պատրիարքարանի իրավունքները, ինչպես նաև պարտակա-
նությունները սուլթանական կառավարութայն հանդեպ: Ակզբու-
ն. Պոլսի կրոնական հայ համայնագետերին էին ենթարկվում Փոքր
Ասիայի՝ Բրուսայի, Այդրնի, Կասթեմունիի, Անկյուրիի և Սեբաս-
տիայի շրջանները, քանի որ միայն սրանք էին հպատակեցված
կայսրութայնը: Դարավերջի քառորդին օսմանյան զորքերը նվա-
ճեցին և պատրիարքի իրավասութայն տակ գրեցին նաև Տրապիզո-
նի ու հայաշատ Դրիմի հոգևոր թեմերը: Հետագա դարերում, փոփո-
խություններով, անընդհատ ընդարձակվեցին հայոց պատրիարքի
«կառավարչութայն» շրջանակները, սուլթանները սրանց հոգևոր իշ-
խանութայնն հպատակեցրին նվաճած հայկական ու հայաբնակ գրե-
թե բոլոր մարզերի առաջնորդարաններն ու հոգևոր վիճակները,
նույնիսկ այն թեմերը, որոնք 1441 թվականից ի վեր պատկանում
էին էջմիածնի կաթողիկոսութայնը:

Այդպես շահարտեց հարկավ: 17-րդ դարում վանեցի Զաքարիայի, Խոյ Հովհաննեսի, Գրիգոր Գարանաղցու և այլոց միջև ծագած դավադանակովի պատճառով պատրիարքարանի իրավասության սահմանները վերածնվեցին, արոճվեցին թեմերը, իսկ որոշ մարդերի հոգևոր կառավարություն էլ, իբրև «տեղական թե-

²¹ Հ. Պ է ր ս ի է ր Կ ա ն, նշված աշխատություններ, էջ 100—115.

22 «Էջմիածին», 1963, Գ, «Պոլիսը և իր զիրար», էջ 27—31, տե՛ս նաև գրկա-
վ. Թ ո ո ր գ ո մ յ ա ն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1895, էջ 247:

մեր», անցան էջմիածնի Մայր աթոռին (Զմյուռնիա, Վասպուրական, Տիգրանակերտ)։ Այդուհանդերձ, մինչև Սահմանադրության վավերացումը, Կ. Պոլսի պատրիարքները, մենատիրական իրավունքներից օգտվելով, դիտվում էին իբրև արևմտաճաչերի հոգևոր պետեր և փաստորեն միջնորդ-օղակ էին ազգի ու Օսմանյան պետության միջև։

Պատրիարքների իրավունքների մասին եղած հրովարտականրից մեզ հասածը 1764 թ. հունիսի 3-ին Գրիգոր Պատմաճշանին տրված «բերաթն» է, որը ցայսօր դիտական շրջանառության մեջ գրվածնե-
րից գրեթե ամենաբովանդակալիցն է, նթե ոչ ամենահինը²³։ Ըստ
սովթանական հիշյալ հրովարտակի, Կ. Պոլսի պատրիարքը իր-
վունք ուներ անօրինելու Անատոլիայի ու Ռումելիայի հայկական
ազգաբնակչության հոգևոր գործերը, ընտրել տալ կամ հրաժարեց-
նել առաջնորդներին, թեմականներին, վիճակավորներին։ Ամուս-
նություն, ամուսնալուծության և քաղաքացիական այլ խնդիրների
վճուման զեպքում, նրան էր պատկանում վճռական խոսքն ասելու
իրավունքը։ Պատրիարքն էր կարգավորում վակուֆային հողերի,
կտակների, հոգաբարձության խնդիրները, նվիրականներին հղում
նվիրահավաքման, գավառներից ստացած բողոքները հանձնում
սովթանին կամ Բ. Դռանը, պատժում, երբեմն էլ պատժել տալիս
ազանդավորության ուղին բռնած «մոլորյալ հայերին»։ Պատրիարքն
էր արտոնում վանքերի ու եկեղեցիների կառուցումը, դպրոցների ու
նախակրթարանների բացումը մալրաքաղաքում, տպարանների
հիմնումը, գրքերի տպագրությունը։ Մինչև 19-րդ դարակաները
պատրիարքները փաստորեն առինքնել էին զրաքննիչների պաշ-
տոնը։

Արևմտահայ «Հոտի հովվապետն»՝ ուներ ընդարձակ կալվածքներ, կամակատար երկու տասնյակից ավելի պաշտոնյաներ, բանախյցեր, դատական ու ոստիկանական իրավունքներ՝ հարկավճաների համար: Պատրիարքին ու նրա 15 ծառայողներին սուլթանն ազատում էր գլխահարկի, ավարիզի և քեֆյալիֆի հարկերից, արտոնում ձի հեծնել, հագնվել աչնպիսի տարազով, ինչպես «նրանք ցանկանալին» և այլն: Հրովարտակը բովանդակում է նաև այլ ման-

23 Այդ ընդարձակ փաստաթուղթը հայատառ թուրքերենով հրատարակել է Ալեկոսիս Պետրոսյանը, տե՛ս Հայոց Պատմութիւն, 1871, Պոլիս, էջ 227—233։ «Բերաբը» հայերեն է թարգմանել ու հրատարակել Հ. Սիրունին, «Էջմիածին», 1963, ն, էջ 14—16։ Հրովարտակի բովանդակությունը սրանցից առաջ պատմել է Չ. Ինճիճյանը. Աշխարհագրութիւն, մասն երկրորդ, հատոր 6, 1804, էջ 117—118։

բամասնություններ, սակայն այս իրավունքների մի մասը միայն թղթի վրա էին, իրողության մեջ հակառակն էր կատարվում: Սուլթանները, մեծ վեզիրները հայոց պատրիարքին սիրաշահում էին, երբ հարկավորություն ունենային արևմտահայությունը, մասնավորապես թուրք-պարսկական ու ռուս-թուրքական պատերազմներին պահին, իսկ ընդհանուր առմամբ հայ ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյան անբարեհույս տարր էր ճանաչվում և «գլավուր», «ռայա», «գլիմմի» մականուններով՝ կառավարության աչքում ավելի ցածր էր կանգնած, քան ամենահետին մահմեդականը:

Թուրք պատմագրությունն այսօր էլ ճշնում է հավաստել, թե հայ եկեղեցին ընդհանրապես ազատ է եղել հարկատվությունից, մինչդեռ սուլթանների հրապարակած ֆերմանները հակառակն են ապացուցում: Հայոց պատրիարքը պարտավոր էր 100 հազար ալիշ միանվագ հարկ տալ արքունիքին, որպեսզի կարողանար ստանալ սուլթանական հրովարտակը՝ իր պաշտոնում արտոնվելու մասին²⁴: Հենց այդ հարկագումարն էլ սուլթաններին և մեծ վեզիրներին շահագրգռում էր անընդհատ փոփոխելու պատրիարքներին, որպեսզի ամեն մի նորընտրից կորզեին 100 հազար ալիշ: Պատահական չպետք է համարել, որ Հովակիմից սկսած (1461 թ.) մինչև Հակոբ եպիսկոպոս Պոլսեցին (1848 թ.) պատրիարքական գահին հերթականորեն բազմել են 82, ոմանց կարծիքով 85 անձնավորություններ²⁵, ըստ որում վերջին հարյուրամյակում, դրամի կարիքն զգացող սուլթանները, առանց պատճառի փոփոխել են սրանց, երբեմն նույն մարդուն երկու անգամ նշանակելու արտոնություն տվել և ամեն անգամ էլ ստացել սահմանված հարկագումարը:

Անցնելով պաշտոնի, պատրիարքները պարտավոր էին հայ եկեղեցիներից, առաջնորդարաններից, վանքերից հավաքել «միբի մուկաթա» անվամբ հարկը և հանձնել կառավարությանը: Տարեկան հարկագումարն ըստ Ինճիճյանի 140 հազար ալիշ էր²⁶, ըստ Պերպերյանի՝ 100 հազար ալիշ²⁷: Պատրիարքները միաժամանակ պարտավոր էին նոր վեզիր նշանակվողին 500 ղուրուշ տալ, վեզիրի տեղակալին՝ 250 ղուրուշ, չավուշ բաշուն՝ 200 ղուրուշ²⁸: Նվերների անվան տակ պատրիարքները տուրք են տվել ենիչերի ազասուն, նրա

օջախի չավուշներին և դա վճարվել է նախ դրամով, ապա և միաժամանակ թանկարժեք հանդերձանքներով:

Անշուշտ հարկագումարի հարափոփոխ վիճակի ու անընդհատ ավելացման գործում քիչ մեղք չունենին նաև ընչաքաղց հայ հոգևորականները, աթոռակովի ելած եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները: Սրանցից ոմանք, պատրիարք դառնալու մոլուցքով տարված, խոստումներ էին անում թուրք պալատականներին, մեծագումար կաշառքներ տալիս, իսկ Թովմաս Բերացին պատրիարքական հարկը բարձրացրել էր 400 հազար ալիշի²⁹, որպեսզի շահագրգռեր թուրքերին՝ իրեն աթոռատեր դարձնելու: 1659 թ. մայիսին Մարտիրոս Կաֆայեցին, մեծ դժվարությամբ այդ գումարը կրկին իջեցրեց 140 հազարի, այնքանի, ինչքան վճարել էին Բերացու նախորդները:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները կառավարում էին ոչ միայն գաղթավայրի հայկական համայնքը, այլև ողջ արևմտահայությունը, գանձում հարկերի մի քանի տեսակներ, հանձնում կառավարությանը: Սուլթաններն էլ իրենց քաղաքականությունը՝ մի մասով, սրանց միջոցով էին անցկացնում գավառներում, հոգևոր գասին որոշ արտոնություններ տալով՝ ջանում նրանց հենարան դարձնել, օգտագործել վերջիններիս հեղինակությունը, հպատակներին հնազանդ պահելու, օտար պետությունների ազդեցություններից հեռու վանելու նպատակներին:

Միակողմանի կլինեիր, սակայն, ընդհանուր առմամբ թուրքասիրական հակումներ ունեցողների տեսնել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի աթոռի վրա, սոսկ հնազանդության քարոզիչ դիտել հայ եկեղեցուն: Արևմտահայ բոլոր կղերապետները չէ, որ կարող էին աչք գոցել հայերի նկատմամբ թուրքիայի վարած ազգային ու սոցիալական քաղաքականության հանդեպ: Կ. Պոլիսը տալիս էր նաև այնպիսի պատրիարքներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, որոնք, մասնավորապես 17-րդ դարում, հարում էին Եվրոպայի ռազմա-քաղաքական միջամտության ճանապարհով Հայաստանը գույգ աշխարհական իսլամ պետությունների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի մարդակուլ երախից ազատելու գաղափարին: Ազատագրական շարժման նման հոգևորական գաղափարակիրները սակավաթիվ էին և ամենաէականը՝ հեռու ժողովրդին ինքնագործունեության բարձրացնելու մտադրությունից:

24 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, հատոր Ե, էջ 117:

25 Հ. Պերպերյան, Նշված աշխատությունը, էջ 86—94:

26 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, հ. Ե, էջ 117:

27 «Էջմիածին», 1963, Ե, էջ 15:

28 Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրություն, հ. Ե, էջ 117:

29 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ, էջ 2526:

Մայրաքաղաքի հոգևոր կենտրոնը հիմնականում մնում էր իբրև կղերա-ավատական ինստիտուտ, ժողովրդական զանգվածներից պոպուլոզ եկամուտները վայելող մի հիմնարկություն, որը մերվելով Բ. Դռան հետ, առանձնաշնորհումներ կորզելով, երկնշելով մենատիրական իրավունքների կորուստից, հակված չէր դիմագրավական որևէ շարժման կողմը ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Արևմտյան Հայաստանի գավառներում:

Պատրիարքների թուրքասիրական հակումներն ավելի քան ուժեղանում էին, սուլթանների հետ տեսանկյունի ու անտեսանկյունի բաղմամբիվ թելերով առնչակցվում պալատում դիրք ստացած, մեծահարուստ հայ շեյխերին՝ ազդեցություն, մի դասի, որը, ձևավորվելով մոտավորապես 16-րդ դարի վերջերին, երկու հարյուրամյակ շարունակ սեփականելով Թուրքիայի քաղաքականության պաշտպանության ֆունկցիաները, կանխում էր 18-րդ և 19-րդ դարերի պոլսահայ ամիրայությունը՝ առևտրա-վաշխառուական հայ մագնատներին³⁰:

Չելեբիների ծագման պատմության մանրամասնությունները կամ սկզբնածայրը թաղված է անհայտության մեջ: Հայտնի է սակայն, որ չելեբի-աստվածաշուր, դիցաշուր մակդիր կրել են 15-րդ դարի սուլթաններից ոմանք (Մահմուդ Ա-ն, 1413—1421), անվանի թուրք մտավորականները (Քյաթիր Չելեբի, Ահմեդ Չելեբի), բանաստեղծները: Չելեբի պատվանուն են ստացել մայրաքաղաքում, Չմյուռնիայում ու գավառներում ծվարած այն հայ երեւելիները, որոնք դառնալով թուրք փաշաների, եպարքոսների սեղանավորները՝ պարապում էին վաշխառությամբ, տոկոսով դրամ էին տալիս առաջիններին, սուլթանի առաջ երաշխավորներ դառնում և ժողովրդից կորզած առատ հասկաքաղով ուռճացնում սեփական դրամաքսակները: Նման դրադմունք ունեցող, մեծահարուստ ու դիրքատեր չելեբիներից էին Աբրահամ-Աբրոյից սկզբնավորված Աբրոյենց չելեբիական հայտնի տոհմը:

Աբրո Չելեբին, իր եղբայր Պետրոս Չելեբիի հետ, 1644 թ. Կիսրոսում էր, դբադվում էր նաև վաճառականությամբ, Դելի Հյուսնին փաշայի ամենամտերիմ անձնավորությունն էր և պարենավորում

³⁰ Այս դասի պատմությունը տե՛ս Հ. Անասյան, 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, էջ 58—60 և հետ., Աշոտ Հովհաննիսյանի գրախոսականն այդ գրքի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 242—244, Հ. Սիրունի, «Պոպուլար և իր դերը», «Էքսպրես-սին», 1963, ԺԱ, էջ 18—20:

էր թուրքական բանակը³¹: Նա երթեկում էր տարբեր երկրներ, կապեր ուներ սուլթանի հետ, իսկ որդին՝ Մատթեոս Չելեբին 1657 թ. «աղնվականության թուղթ մը ստացավ Լուդովիկոս ԺԴ-են»: Սրանք որդիներն էին՝ Պետրոսը, Աբրահամը, Ստեփանոսը, որոնք 1717 թ. հունվարի 28-ին Պետրոս Մեծից պիտի ստանային Թուրքիայի հայ վաճառականների առջև Ռուսաստանի դռները բացող հայտնի հրովարտակը³² և կամքերին ուս-թուրքական ծովային առևտուրը: Հայտնի չելեբիներից էին «...Շահին Չալապին, որ էր այր նշանաւոր ի դրան թագաւորին»³³, հալեպցի Սանոս Չելեբին, բրուսացի Անտոն Չելեբին և այլք³⁴:

Պոլսում ու գավառներում հայկական արիստոկրատիա դարձած հայ չելեբիները, սակայն, միայն վաշխառուներ ու պաշտոնյաներ չէին: Նրանցից շատերը նախկին խոջաներն էին, տարանցիկ առևտրով պարապողները, որոնք, շնորհիվ դիզած հարստության, սուլթաններին մատուցած որևէ ծառայության կամ ցուցաբերած հավատարմության համար նույնպես չելեբի պատվանուն էին ստավատարմության համար նույնպես չելեբի պատվանուն էին ստացել, սակայն չէին արտամղել խոջա մակդիրը: 1646 թ. Լիվոռնոյի հայ խոջաներից կեսաբացի Խոջա Հալապլիի որդի Բայրամը «փառավորվել էր չելեբի տիտղոսով»: Այդպիսիներից էին Ամզեցի Խոջա Երեմիայի որդի Մաղաքիա Չելեբին, վանեցի Խանենց Խոջա Թումազի որդի Մարխաս Չելեբին, հալեպցի Խոջա Մարշահի որդիներ Պեկին Չելեբին ու Պեկար Չելեբին, թոռները՝ Նդիա և Հակոբ Չելեբիները³⁵: Ակնհայտ է, որ խոջաները հարստանալով ու դիրք ստանալով դառնում էին չելեբիներ, վերջիններս պես պարապում սեղանավորությամբ, լրացնում հայ առևտրա-վաշխառուական կապիտալատերերի շարքերը, մոռանում գավառական ծագումն ու երկվա բաղձանքները, մերվում սուլթանական կարգերին:

Հայ բանասիրության մեջ կարծիքներ կան նաև, որ չելեբի մակդիր կրողները ֆրանկներ են³⁶, իսկ Գ. Հնասերը համոզված հայտարարում է, թե «...Հայ կաթոլիկ երեւելիները ընդհանրապես չելեբի

³¹ «Էքսպրես-սին», 1963, ԺԱ, էջ 19, տե՛ս նաև Հ. Ն. Ակիսեան, Երեմիա Չելեբի Քեոմուրճեան..., Վիեննա, 1933, էջ 230—239:

³² «Собрание актов...», Москва, 1833, стр. 158—160.

³³ Առաքել Գալստիսցի, Պատմութիւն, վաղարշապատ, 1896, էջ 281:

³⁴ Հ. Անասյան, նշված աշխատությունը, էջ 60:

³⁵ Հ. Անասյան, նույն տեղում, էջ 67:

³⁶ Հ. Գ. Մ[արմրյան], Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 25:

մակղիր կը կրեն»³⁷։ Եթե միջնադարի չեղբերների համար այս եզրակացությունը վիճարկվելու ենթակա է, ապա 18—19-րդ դարերում միանգամայն ճշմարիտ է։ Անհայտ է, որ պոլսահայ ամիրաներից ամենից վաղ գաղտնի կաթոլիկություն ընդունեցին Տյուզյանները և սկսած 1721 թվից մինչև տոհմի շիջանելը՝ 1871 թվականը, բոլորն էլ իրենց չեղբի էին կոչում³⁸։ Պեղձյանների, Տառյանների նման նրանք քարծր դիրք ունեին պալատում, հսկա հարստություն։ Սակայն «լուսավորչական հարուստները» ամիրա պատվանունով էին փառավորվում, իսկ սրանք՝ չեղբի։ Տյուզյանները 1819 թ. աղետից (տոհմի մեծ մասը ոչնչացվեց) առաջ և հետո երբեք ամիրա չկոչվեցին, այլ ոմանք ստացան «բեյ» պատվանունը։ Հետևաբար, անհավանական է, որ միջնադարյան հայ չեղբիների գերակշռող մասն էլ, եթե ոչ բոլորը, կաթոլիկներ լինեին։

37 «Արև», Կահիրե, 1955, № 7, հոկտեմբեր, «Հայ վաճառականները և արհեստավորները Կ. Պոլսո մեջ (ԺԶ և ԺԵ դար)»։

38 Մատենադարան, Հեռագիր 9339, թերթ 2—21, տե՛ս նաև Տվումա», 1898, զիրք Բ, էջ 258 և հետո:

39 Հ. Ա ն ա ս ի ա ն, նշխարաւորութիւնը, էջ 60—61:

40 «Էջմիածին», 1963, ԺԱ, էջ 19:

Նրեմիայի Համթեցոյ՝ այր պիտանի ի բազում գործս ազգիս Հայոց՝
առ մեծամեծ իշխանաւորս Հագարացոց, որ ի ժամանակս Մելիկ
վեզիրին պակասեցոյց Խն քիւրեքճիի վարձ ի վեց եկեղեցեացն,
որոյ վասն բազում լինել աղմուկ շփոթի յազգս մեր»⁴¹։ Նման «բա-
րնարների» թիվը նվազ չէր, սակայն, ընդհանուր առմամբ, շեկե-
րիները պոլսահայ համայնքի պահպանողական վերնախավն էին,
պատրիարքարանը բոի մեջ առած, հավատարմորեն թուրքիային
ծառայող հատվածը։

16—17-րդ դարերի Կ. Պոլիսը, առավել ևս հայ գաղթօջախը, աշխույժ առևտրական կենտրոն էր դարձել: Աշխարհագրական հարմարավետ դիրքը, գավառի հետ համեմատած «տաննելի պայմանները», միջցեղային զինաբախումների բացակայությունը դեպի մայրաքաղաք էին ձգում հայ առևտրականներին, որոնք Հայաստանում, Պարսկաստանում զրամագլուխ դիպելով, գալիս էին դեպի Բոսֆորի ափերը, նախ ընկնելու առևտրական ավելի գործոն ու լայն հարաբերությունների հորձապտույտի մեջ, ապա և նոր հանձնարարությունների վաճառականական թևերով կապելու գավառներին, Պարսկաստանին, Ռուսաստանին, հեռավոր Հնդկաստանին կամ Երրջևելու թուրք-եվրոպական ծովային ու քարավանային առևտուրը:

Հայ առևտրականներն այստեղ ունեին մեծ թվով խանութներ, առանձին շուկաներ, խաներ, վաճառանոցներ: 17-րդ դարում առևտրականներով լեցուն խաներն էին Խոջա խանը, ուր օթևանում էին հիմնականում Պարսկաստանից եկած հայ վաճառականները, Մահմուտ փաշա խանը, Ենիկյուրի խանը, Զեկետ խանը, Պեքիար օղա-լարները, իսկ 18-րդ դարում հիշատակվում են նաև Վեզիր խանը, Վալիդե խանը, Ենի խանը (վերջիններս ունեոր սեղանավորների և անվանի վաճառականների գործատեղիներն էին)⁴²: Այդ խաներից հայ առևտրականներով լեցուներ Խոջա խանն էր, ուր «ամենայն վա-ճառականք հայերք շատք կան անդ յամենայն աշխարհաց»⁴³: 1660 թ. Խոջա խանի այրվելուց հետո⁴⁴ հայ վաճառականները հանգրվանավայր դարձրեցին Կալաթիայի՝ առևտրական թաղամասը և շարունակեցին աշխույժ առևտուրը:

⁴¹ «Դիւան հայտը պատմութեան», Գ. Ժ, էջ 84:

⁴² «Արևիկ», 1932, № 275:

⁴³ Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, էջ 168—169:

⁴⁴ Հ. Քնարակահի. նշմած աշխատությունը, էջ 61:

Պոլսահայ առևտրական դասը 17-րդ դարից սկսած խոջապատվանունն էր կրում, որն ունենալով պարսկական ծագում և բազմաթիվ իմաստներ, գաղթավայրի այս շրջանի հայերի համար գործածվում էր բացառապես վաճառականի փոխարեն կամ փոխաբերությամբ: Խոջաներն իրենց առևտրական գործունեությունն սկսել էին Պարսկաստանում, աստիճանաբար տարածվել Փոքր Ասիայում, մահմեդական Արևելքում, Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերում:

15—16-րդ դարերում հատուկենա են խոջաների անունները հայ գրականության և մագաղաթյա թերթերի էջերում: Սակայն հաջորդ դարում սրանք այնքան են ուժեղանում, որ նույնիսկ «խոջապական կապիտալի ոսկեդար է» հորջորջվում ժամանակակից գրականության մեջ: 1604 թ. Զուլան ընդունում էր Պարսկաստանի արքային. «Արաքսի ափից մինչև Խոջա-Խաչիկի փառավոր ապարանքը, ուր պիտի իջնեի շահը, փութած էին գորգեր և մետաքսագործ ու ոսկեհուռ դումաշ կտորներ իբրև «փիանդազ», և դրանց վրայով քաջում էր Իլանի տերը: Խոջա Խաչիկը ոսկյա մատուցարանի վրա ոսկու կույտեր ընծայաբերեց շահին և նրա օրինակին հետևեցին մյուս խոջաները»⁴⁵: 1610 թ. իբրև բարերարներ, Երուսաղեմի պատրիարքի պարտքերի վերացման օգնողներ են հիշատակվում «անվանի խոճապա և վաճառական»⁴⁶, իսկ հանդանակության մասնակիցները՝ Ախիջան, Ավետ, Ղարիբջան, Միրզե, Սիրաք, Փիլաք վանեցիները, Առաքել, Ավետիք, Զաքարե, Ոսկան, Սաֆար, Փանոս չուլալեցիները, Զիխիջան Բաղիշեցին, Թումաջան Ամգեցին, Բաղդասար Ուհալեցին: Ուրեմն, խոջաները միայն Պարսկաստանում կամ Արևելյան Հայաստանում չէին գործում, այլ արդեն սփռվել էին ողջ Արևմտյան Հայաստանով մեկ, իսկ շատերը խարսխվել էին Թուրքիայի մայրաքաղաքում:

Կ. Պոլսի հայ գաղութի խոջաներից 17-րդ դարում հայտնի ղեմերը էին վանեցի խոջա Ռուհիջանը, երզնկացի խոջա Հովսեփը, խոջա Հովհաննեսը, խոջա Դավիթը, նրա որդի, արդեն չեղբի Գրիգորը, Բուրլուչի խոջա Աստվածատուրը, ակնցի խոջա Վահրամյանը, ղիվրիկցի Մահմեդի Վահրամյանը, խոջա Կիրակոսը, խոջա Նահապետը և շատ ուրիշներ⁴⁷:

⁴⁵ Ի և ո, Հայոց պատմություն, 3-րդ հատոր, էջ 242:

⁴⁶ Ս ի մ է ո ն Ի և հ ա յ ի, Ուղեգրություն, էջ 276, տե՛ս նաև «էջմիածին», 1963, Թ—Ժ, էջ 30—31:

⁴⁷ «Բանասեր», 1902, էջ 233, «Մասնական պատմություն հայոց մեծատունների», էջ 27, Զ. Ա ն ա ս յ ա ն, նշված աշխատությունը, էջ 61:

Չեղբիները կողքին աստիճանաբար տեղեր գրավող, չեղբիներ հասունացնող ու առևտրին զուգընթաց լումայափոխությամբ (սաբաֆությունով) պարապող հայ մեծատունները-խոջաները ընդհանուր առմամբ հայ կոմպրադորական բուրժուազիայի նախորդներն⁴⁸ էին, որոնք խարսխվելով Կ. Պոլսում, ջանում էին ազգի ներքին գործերը տնօրինող հիմնարկների մեջ տեղեր զբաղեցնել: 1650-ական թվականներին արդեն սրանց ազդեցության տակ էր Կալաթիայի առևտրական թաղամասը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիով, որի «մեծաշուք իշխաններն ու Երեսփոխաններն էին» (1654 թ.) խոջա Դանիելը, խոջա Մկրտիչը, խոջա Նզիրան, խոջա Նկոտիարը և այլք⁴⁹: «Խոջաները առավել կամ նվազ չափով միջամուխ էին լինում նաև մյուս թաղամասերի գործերին և որոշ ազդեցություն ի գործ դնում հասարակական խնդիրների վրա»⁵⁰:

Խոջաներն իրենց գործարքներն սկսել էին Հայաստանի քաղաքներում և, շատերը նեղվելով Թուրք ու բուրգ ավազակախմբերի ասպատակություններից, շունենալով տարանցիկ առևտուր անելու հնարավորություններ, հարկադրաբար էին հանգրվանում առափնյա քաղաքներում: Կ. Պոլսի գալով, նրանք չէին կարող միանգամից մոռանալ հայրենի բնաշխարհը, ժողովրդի կրած սոցիալ-քաղաքական անտանելի ճնշումները, մանավանդ, որ շարունակում էին առևտուր անել Հայաստանի վրայով: Հետևաբար, նախքան չեղբիանալը, սովթանի պալատում տեղեր գրավելը (որը ոչ բոլորին էր հաջողվում), գավառահայ գաղթական խոջաները ընդդիմադիր դիրքում էին տիրապետող խանա-փաշայական անիշխանական վարչակարգի նկատմամբ և, շատերը նույնիսկ ժողովրդին ազատագրական պայքարի հանելու փորձեր էին անում:

«15—16-րդ դարերից ի վեր,—գրում է Աշոտ Հովհաննիսյանը,— այստեղ խոջաները նշվում են որպես ազդեցիկ հայ ռեսներ և տանուտերներ, եկեղեցու ու վանքի վերանորոգողներ ու նվիրատուներ, գրչագրերի պատվիրատուներ և այլն: Իրենց ձեռքն առնելով հանրային գործերի ղեկը՝ հաճախ նրանք մեծարվում են որպես «խնամակալք ընդդէմ ալլաղգեաց»: Հավանորեն նրանց մեջ կային աշխարհիկները, որոնք... անգրագառնում էին եկեղեցու և ժողովրդի

⁴⁸ Աշոտ Հովհաննիսյան, Զ. Անասյանի գրքի գրախոսությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 241:

⁴⁹ Բ. Կյուլեհսեփեան, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 120:

⁵⁰ Զ. Ա ն ա ս յ ա ն, նշված աշխատությունը, էջ 62:

նվաստացած վիճակին և երազում նրանց բարվոք ապագան»⁵¹։ Ավելացնենք նաև, որ այն խոջանները, որոնք լրացնում էին շնչափնների շարքերը, հրաժարվում էին առևտրից, զբաղվում սեղանավորությամբ, կոնակ տված փաշաներից որևէ մեկին այլևս մոռանում էին երեկվա բաղձանքները։ Նրանց բարերարությունները արվում էին ղուտ վարկի բարձրացման, ազգային գործերի ղեկը «ապահովաբար ձեռքի մեջ պահելու դիտավորությամբ»։

Այդպես չէին գավառի հետ կապված, բարավանային առևտրով զբաղվող, առավել ևս գավառահայ վաճառականները։ Սրանք էին տոն տալիս 17-րդ դարի հայ ազատագրական շարժմանը, արտահայտում ժողովրդական զանգվածների բաղձանքները, սակայն փրկության սպեղանի առաջադրելով ոչ թե համաժողովրդական գինված պայքարը, այլ տարաշխարհից ստացվելիք օգնությունը, կաթոլիկ եվրոպայի կամ պապական Հռոմի միջամտությունը։

Ինչևիցէ, 17-րդ դարի առաջին կեսին Կ. Պոլսը դարձել էր հայ ազատագրական մտքի վառարանը, օտարի լծից ազատվելու ժողովրդի կատարած դեգերումներին ուղղություն տվողը։

Չեխերները, խոջանները, մահաեսիները, 18-րդ դարում արդեն աշխուժացող ամիրանները, հատ ու կենտ էֆենդիները, 22-ի հասնող եկեղեցիների մեջ գործող 52 քահանաները⁵², 10 վարդապետները, (թվերը վերաբերում են 18-րդ դարի վերջերին), պատրիարքն ու նրա զբաժոնները, Կ. Պոլսի գաղութի վերնախավը կազմում էին մայրաքաղաքի հայկական համայնքի փոքր տոկոսը, շնայած նրան, որ հարստությունն ու պերճանքը, դիրքն ու պաշտոնը սրանց էր վերապահված։ Գաղութի հիմնական դասը աշխատավորական զանգվածներն էին, միություն-էսնաֆությունների մեջ համախմբված արհեստավորները, մանր ու միջին առևտրականները, օրավարձով մշակները, գավառից եկող պանդուխտները, մեկ խոսքով՝ աշխատավորությունը։

Անհայտ չէ, որ Մեհմեդ Ֆաթիհով սկզբնավորված և 17-րդ դարով եզերված հայ բռնագաղթյալների մեջ սուլթանները նախընտրում էին մայրաքաղաք բերել արհեստավորներին՝ սեփական ապանաքները զարգարելու, նորերը կառուցելու նպատակով։ Աստիճանաբար այստեղ հավաքվեցին Արևմտյան Հայաստանի ամենատարբեր գավառներից բերված, իսկ հետագայում նաև «կամավորապես»

պանդխտած» հայ արհեստավորները մեծ մասը ստեղծեցին իրենց Խղբայրություն-էսնաֆությունները և պանդուխտներին կոնակ տված, դարձան թուրքական անիշխանությանն առելու ճամբարում ամենաառաջավոր դասը մայրաքաղաքում, խուլ ձևով արտահայտեցին գավառի շահերը։ Սրանք այս շրջանում թույլ, հետագայում ավելի ուժեղ գոտեմարտների մեջ մտան ամիրանների, սարաֆների, հայ վերնախավի հետ, ջանացին նրանց ձեռքից խլել ազգային գործերի ղեկը, դրանով իսկ հակադրվեցին նաև սուլթանական իրավակարգին։

Հայ արհեստավոր-էսնաֆների մասին եղած միջնադարյան գրականությունն այնքան էլ հարուստ չէ։ Հատ ու կենտ կցկտուր տեղեկություններից պարզվում է, որ Կ. Պոլսի հացթուխ վարպետները եղել են հայերը։ Երեմիա Չելեբիի վկայությամբ՝ «վարպետքն հացածախից ի Հայոց, ազգէս ամենայն»⁵³, իսկ Կալաթիայի կողմերը նույնիսկ հայ հացագործների մի ամբողջ թաղամաս է հիշատակվում Էրմենի Էմենեջի Անդրեասի անունով⁵⁴։ Հայերն էին պատասխանում «սաման» կոչվող հացը և թուրքերի կողմից արհամարհանքով «սաման կրան» մականունը ստանում։

Կ. Պոլսի հայ արհեստավորների մեջ ամենահարգին ու սուլթաններին հարկավորները կառուցողներն էին, որոնք և խալֆա էին անվանվում։ 16-րդ դարում հիշատակվում են ճարտարապետներ, կառուցողներ, իսկ 17-րդ դարում հանրահայտ են դառնում քարերդից եկած, Մեհմեդ 4-րդ խան կոչվող սուլթանի արքունի ճարտարապետ դարձած հռչակավոր Գրիգոր Խալֆան, որի փեսան Պալի Պալյանը եղավ Պալյան կառուցող ճարտարապետ-ամիրանների նախահայրը, որդին՝ Մինաս Խալֆա Պալյանը Ահմեդ Գ-ի և Մահմուդ Ա-ի սիրելին, կառուցեց Նոր Օսմանիե մզկիթը։

Հայ կառուցող խալֆաները և արհեստավորները համախմբվելով Պալյան գերդաստանի շուրջը, 17—18-րդ դարերի Թուրքիայի մայրաքաղաքում գեղեցիկ շինություններ կառուցեցին։ Հայերը կառուցեցին նաև Սարայ Բուրնի պալատը (հրդեհված 1875 թ.), Բեշիկթաշի հին պալատը (հետագայում Դոլմա բախշեն), Բեյլեր Բեյի հին պալատը (այրվեց ենիշերիների ձեռքով), Առնավուտ Քյոյի սուլթանուհիների պալատը, Դեֆթերդարի պալատը, Թոփխանեի մզկիթը, Սկյուտարի Սելիմիյե ղորանոցը, Դավուդ փաշայի ղորանոցը, Զարխանեն (փողերանոցը), Պոլսի Հրդեհի աշտարակը, Սուլ-

51 Ա. շոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հատոր, Բ, 1959, Երևան, էջ 38։

52 Մատենադարան, ձեռագիր 6239, թերթ 21րդ։

53 Երեմիա Չելեբիի Քէօմիւրճեան, Պատմութիւն Ստամբուլոյ, էջ 37։

54 Էսնաֆների մասին մանրամասն տեղեկություններ, 1963, ԺԱ, էջ 22—24։

րիկից, Կամախից և Արևմտյան Հայաստանի բաղձաթիվ ալ շրջաններից⁶³, գաղթում էին վիրավոր սրտով, ունեղրկված, որն հետևանք էր հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժնդակ կացության:

1659 թ. դրսեցիների թիվն այնքան սովոր էր, որ նրանց հարկերը դիվելելով հայրենի գավառների ազգաբնակչության վրա, վճարումն անհնար էր դարձել, ուստի պատվիրակներ էին գալիս Քյոփրյուլյու եպարքոսի մոտ, խնդրում կամ գաղթողների գլխահարկը տեղում առնել, կամ էլ իրենց ազատել նրանց փոխարեն հարկեր վճարելու պարտականությունից⁶⁴: Գնալով պանդուխտների թիվը շատացավ և եղան պահեր, երբ 50 հազարի հասավ, սակայն միշտ պահելով դրսեցի մականունը, միշտ պայքարի մեջ մնալով գաղութի ներսեցի հայ վերնախավի հետ:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի մարդաշատ հայ գաղութը միջնադարում բաժանված էր հասարակական իրարամերժ դասերի, ուր պայքար էր ծավալվում վերնախավերի ու ներքնախավերի, երեկելիների ու ժողովրդի, լուսավորչականների, կաթոլիկների ու բողոքականների, ներսեցիների ու դրսեցիների, գավառի կյանքով հետաքրքրվող, առաջավոր բուրժուազիայի գլխավորած ազատագրական բաղձանքներ ունեցողների ու թուրքամոլ վերնաշերտերի միջև: Հարատև ալք պայքարի ընթացքում ծնվում էր, ձևավորվում հայ ազատագրական շարժման գաղափարաբանությունը, քաղաքականապես հասունացնում ժողովրդական զանգվածներին, նոր դարաշրջանում ավելի կազմակերպված ձևով դիմագրավելու օտարների ու «յուրայինների» սահմանած բռնություններին, մտահոգվելու Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրով: Ուրեմն, Կ. Պոլսը սոսկ մի գաղութ էր, այլ «տեսակ մը հայ աշխարհ հայ հողեն հեռու, որ բաղկերակը պիտի դառնար պահ մը հայ կյանքին, երբ ամեն ինչ խամբեր հայ հողին վրա,—գրում է Հ. Սիրունին:—Խճանկար մը պիտի դառնար պահ մը ան, ուր պիտի գային բոլոր հայ գավառները, իրենց բարքերը բերել, իրենց ավանդությունները, հետքեր իրենց ընտանեկան սովորություններեն, իրենց բարբառեն»⁶⁵: Կ. Պոլսը դառնում էր նաև արևմտահայ մշակույթի հանրահայտ կենտրոններից մեկը:

Մայրաքաղաքի մշակութային հորդահոս շարժումը հարկավորվերապահված էր հետագա հարյուրամյակին՝ 19-րդ դարին: Սակայն 15—18-րդ դարերում էլ այստեղ կային մշակութային հիմ-

նարկներ⁶⁶, տպարաններ, դպրոցներ, որոնք որակ են կազմել՝ համեմատած խավարապատ Թուրքիայի ու նրա կազմում մտնող Արևմտյան Հայաստանի լուսակարոտ իրավիճակին, իսկ ընդհանուր առմամբ, հատկապես կրթական գործը, անմխիթար տեսք է ունեցել:

Դպրոցների մեծ մասը եկեղեցիներին կից էին, հոգևորականության տրամադրության տակ, որոնք պահվում էին թաղային օժանդակող մարմինների նյութական ձեռնավությամբ և եկեղեցականների միջոցով գրաճանաչ դարձնում փոքրաթիվ պատանիների: 18-րդ դարասկզբին հիմնվում են «ուսումնարաններ»՝ կրկին եկեղեցիների գավիթներում⁶⁷, ուր դաստիարակությունը տարվում էր կղերական գաղափարաբանությամբ:

Դպրոցական տարածուն ցանցի բացակայությունից, ժողովրդի ապրելակերպի դժնդակ պայմաններից ու կապիտուլյացիաներից օգտվելով, եվրոպացիները՝ կաթոլիկները, բողոքականները, Կ. Պոլսում հիմնում են մի շարք դպրոցներ, ազգապառակտիչ հաշիշ սերմանում արևմտահայ այս գաղթավայրերում, ապա և տարածվում ողջ կայսրությունով մեկ: Ընդառաջելով Հռոմի պապի խնդրանքին, Ֆրանսիացիները 1583 թ. հովանավորեցին Տիգլիտներին և Ստամբուլում բացվեց Սեն-Բենուա կոլեջը, 1625 թ. Ռիշելյե ժողեֆ Նոր Տրամբլեն հիմնեց Սեն-Լուի դպրոցը⁶⁸: Նոր դարամուտին ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ Հռոմի, գերմանական ու նույնիսկ ամերիկյան բողոքական դպրոցները լուրջ հաջողությունների էին հասել և հայ երիտասարդության մի պատկանելի հատված կրթվելու էր գնում այս դպրոցներում, որդեգրվում Հռոմի կղերապետությունը, առհարկի սովորացնում ալլաղավանների թվաքանակը:

Կ. Պոլսի գաղութում ծաղկում էր ապրել հայ տպագրությունը: Գտնվելով Եվրոպայի նախադռանը, Թուրքիայի մայրաքաղաքում ծավալած քրիստոնյա ազգերը տակավին 15-րդ դարում ծանոթացան ծավալուն գրքերի «հրաշալի գյուտին» և տպագրեցին հրեական մի շարք գրքեր: Թուրքերին արգելված էր տպարաններ հիմնելը: Դեռևս

66 Այս մասին տե՛ս Թ. Ե. Գիկ, Տիպ ու Տառ, Կ. Պոլս, 1912, Ա. Ա. Լ. Կ. 1 և 2-րդ, Տպագրության արուեստը և հայք, ձևագիրը տե՛ս ԳԱԹ, Արդյաճյանի ֆոնդ. Գ. Ս. Կ. 1 և 2-րդ, Ուրվագիտ արևմտահայ թատրոնի պատմության, էջ 24—27, Քնարիկ Կ. Կ. 1 և 2-րդ, Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում, 1964, Երևան, Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլս, 1914:

67 Մ. Պ. Օ. Կ. 1 և 2-րդ, Գաղութահայ տարեգիրք, Պոլս, 1939, էջ 52:

68 А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, 1965, стр. 131—135.

63 Չամչեան, Հայոց պատմություն, հատոր Գ, էջ 689—690:

64 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Բ, էջ 2529—2530:

65 «Էջմիածին», 1963, Ա, էջ 32:

1483 թ. սուլթան Բայազիդ II-ը մահվան դատավճռով էր սպառնում տպագրութեամբ ղրադվիզներին: Այս օրերը վերահրատարակվեց 1515 թ. Սելիմ Ա-ի ձեռքով և անխաթար շարունակվեց մինչև 1720 թվականը, այսինքն՝ Ահմեդ Գ սուլթանը: Մասամբ դրանով պիտի բացատրել, որ թուրքական առաջին տպագիր գիրքն ստեղծվեց 1721 թ. միայն, այն էլ կայսերական տպարանի հիմնադրումից հետո:

Հայերն առաջին տպարանը հաստատեցին Կ. Պոլսում 1567 թ., Աբգար դպիրի ջանքերով: Այստեղ տպագրվում է 5 գիրք, որին հաջորդեց հարյուրամյա դադարի շրջանը, մինչև հրապարակ կիջներ նշանավոր բանասեր, ուղեգրող Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը և Ապրտ Չելեպիի ձեռնավորությամբ կհիմներ իր տպարանը (1677—1678 թթ.), որը ընդամենը երկու տարվա կյանք ունեցավ և տպագրեց երկու գիրք:

Տպագրությունը 18-րդ դարում վերելք ապրեց: Երեմիայի տպարանի փակումից ձիշտ 20 տարի անց Գրիգոր Մարգվանցին հիմնում է իր տպարանը և 45 տարիների ընթացքում, որդիների օգնությամբ, տպագրում 14 անուն գիրք: Հետագա տարիներին Կ. Պոլսի տպարանների թիվը հասնում է շուրջ 25-ի, իսկ նրանց տպագրած գրքերի թիվը՝ մինչև 319-ի: Հատկանշական է, որ կրոնաբարոյագիտական երկերի կողքին տպագրվում են պատմական գործեր, ողբերգություններ, թարգմանություններ: Գրատպությունը մտնում է պոլսահայ կենցաղի մեջ:

Այսպիսով, 15—18-րդ դարերի պոլսահայ մարդաշատ, կենսունակ ու հարատևող գաղթավայրը դարձել էր ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև մշակութային ակնառու կենտրոն, որի զարգացման բարձրակետը վերապահված էր նոր պատմաշրջանին:

2. Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՅՈՒՆ 1800—1870 թթ.

19-րդ դարի առաջին կեսին, առավել ևս դարամեջին, Կ. Պոլսի հայ գաղութը արդեն դարձել էր արևմտահայերի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ամենազորեղ կենտրոնը: Իր ազդաբնակչության քանակով ու որակով, ժողովրդի լուսավորության նկատմամբ ունեցած մտահոգություններով, հասունացող մտքով ու ծավալած շարժումներով, Պոլիսն իրավամբ առաջնության դասին խլում էր հանուր հայ գաղութներից ու տանում առաջ: Մադրասը, Կալկաթան արդեն թառամել էին, Մոսկվան ու Թիֆլիսը դեռ չէին հասունացել համազգային ձգտումների կաղապարման համար: Հայաստանի

քաղաքները, հասարակական ու քաղաքական շարժումների ծավալման տեսակետից, տակավին նիքում էին հնամենի քնով, արձակելով միայն լույսի թույլ շողեր խավարի համատարած անապատների մեջ: Ծովահայաց Կ. Պոլիսը, մասամբ էլ Ջմյունիան էին մնում արևմտահայերի քաղաքական շարժման այն նշանակալից օջախները, որոնք ոչ միայն նյութական ու իմացական զարկերակներով աղբյուրի մեջ էին ժողովրդի մայր հատվածին, այլև ֆիզիկական ու մտավոր ուժերի հարատև ներարկումներ էին ստանում նրանից⁶⁹:

Նոր պատմաշրջանում Կ. Պոլիսը դեպի իրեն էր ձգում հայկական առողջ ֆիզիկականն ու բանականը, միտքն ու ուժը, հարստությունն ու թշվառությունը: 1840—60-ական թվականներին գաղթօջախն արդեն ազդում էր ողջ արևմտահայության վրա, տոն տալիս հայ հասարակական, քաղաքական, ազատագրական համազգային ձգտումներին, դառնում Արևելքի ու Արևմուտքի հանդիպակալանը, կամրջում հայ ժողովրդի ղույգ հատվածների շահերը, ընդունում արևելահայ առաջավոր մտավորականներին, հղացնում սուլթանական թուրքիայի լուծը թոթափելու, հայերի կորցրած պետականության վերականգնման ծրագրեր, հաճախ էլ դրանք գործողության մեջ դնելու փորձեր անում:

Գավառներից ընդունելով պանդուխտներին, գաղթօջախը միաժամանակ ձգտում էր դեպի եվրոպական մշակույթի մերձակա ու հեռավոր ոստաններ, այնտեղից ստանալու լույս ու ջերմություն, իբրև լրացուցիչ տարրեր իր արգասավորման, ստացածի մի մասը ժողովրդանվեր մտավորականության միջոցով հասցնում գավառահայությանը: Կ. Պոլիսը, սակայն, միջնադարի նման այլևս գաղթական չէր բնաշխարհից բռնությամբ խլված, հայրենազուրկ խլյակ դարձած հայ ազգաբնակչության համար, այլ հանգրվան՝ գավառում սոցիալ-քաղաքական ճնշումների ենթարկվող, բռնությունից խուսափող՝ դեպի ազատության «հուսակայանը» ձգտող ժողովրդի համար:

Արևմտյան Հայաստանից գաղթողների, դրսեցիների հաշվին քաղաքը գնալով ընդարձակվում էր, սովորաբար հայ ազգաբնակչության թիվը: Ծնվում էին և շենանում նոր թաղամասեր:

Կ. Պոլիսը սկզբում կառուցված էր յոթը բլուրների վրա և բաժանվում էր երեք ուրույն քաղաքների՝ բուն Պոլիս-Ստամբուլ, Բերա-Բեյօղլու և Սկյուտար: Սրանք իրարից բաժանվում էին Բոսֆորի

⁶⁹ Ա ն դ ր ա ն ի կ Ա ն դ ր է ա ս հ ա ն, Խոհեր, Պոլսուր, 1961, էջ 8—9:

նեղուցով, Ոսկեղջյուր ծոցով և միաշորում առաջներում 19, հետագայում 36 թաղամասեր: 18-րդ դարի վերջին հայերը մարդաշատ համայնքներով, առանձին եկեղեցիներով, գաղտնեղով զբաղեցնում էին ծայրամասային 20 թաղամասերի կեսից ավելին: Միայն Սուլու Մանաստըր թաղամասում ապրում էին 1000 անտեսություն հայեր, ս. Նրեշտակապետում՝ 800, Գում-Գափուլում՝ 2000, Կալաթիայում՝ 3000, վեց Օղալարներում՝ 2000: Հայաշատ էին Սկյուտարը, Պալաթը, Ենի Գափուն, Կետիկ փաշան, Սելամիյեն: Ամբողջովին հայկական թաղամասեր էին Խաս գյուղը, Գատը գյուղը, Մաքրի գյուղը, Միջագյուղը⁷⁰:

19-րդ դարի սկզբներին Կ. Պոլսում ապրում էին 150 հազար հայեր⁷¹, 1840-ական թվականներին նրանց թիվը հասավ 222 հազարի⁷², 1860—80-ական թվականներին 250—300 հազարի⁷³: Ակնհայտ է, որ Կ. Պոլսի հայ գաղութը աճում էր ոչ միայն բնական աճի, այլև գավառներից եկող պանդուխտների հաշվին: Դրանով է բացատրվում, որ Կ. Պոլիսը գաղութ չէր իր ուրույն, ինքնամոփոփ կերպարանքով, սեփական հատկանիշներով, այլ խճանկարը ողջ արևմտահայության: Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներն իրենց մասնիկն ու ներկայացուցիչները, բարբառն ու սովորույթներն ունեին այդ բնահանրության մեջ:

Կ. Պոլսի հայ գաղութի նման ստվարացումը, նրա նշանակության բարձրացումն ուներ իր տնտեսական էական պատճառներ: Դարեր առաջ սուլթանները «բարյացակամ» վերաբերմունք ունեին «փեշաքչի» հայերի նկատմամբ: Մայրաքաղաքի բարգավաճման համար նրանք նույնիսկ հովանավորում էին հայ արհեստավորներին, առևտրականներին, սրանց աղատում մանկաժողովների պարտականությունից, զինվորական հարկից: Դեռևս Սիմոն Լեհացին փոքր-ինչ չափազանցված արձանագրել է, թե «ի Ստամպոլ սակաւ մի ունին միսթարութիւն քրիստոնեայք և վայելչութիւն, զի ունին եկեղեցիք պայծառ, տօնախմբութիւն ձայնիւ. հեծնուն ձի և ջորի, ագանին եռզլայ, եթմիշլայ շուխաւ. ուտեն, ըմպեն, ուրախ լինին, ունին մեծամեծ տունս, էգիս և դրախտս և այլն. զոր Անատոլին բնաւ զայս ոչ երեւի, այլ տներն ախոռի նման և չալուով իսկ ի քաղաքն քար»

70 «Ընդարձակ օրացույց Աղգային հիվանդանոցի», 1902, էջ 198:

71 Հ. Գ. Մ., Մասնական պատմություն հայ մեծատուններուն, էջ 49:

72 M. A. Ubucini, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853, p. 27.

73 «Արևելյան մամուլ», 1878, էջ 283: «Արձագանք», 1882, № 36, էջ 557.

«Մշակ», 1874, № 93, 1876, № 26, Րաֆֆի, Նրկեր, հատ. 9, Նրնան, էջ 482:

բիշով, դուռն փոքր և խորափոխ խաւարչտին»⁷⁴: Պոլսի հայերը, կուլտուրապես թուրքերից անհամեմատ բարձր լինելով, աստիճանաբար թափանցեցին սուլթանի պալատը, շատերը դարձան պալատական խորհրդատուներ, իրենց ձեռքում կենտրոնացրին պետական կարևոր գերատեսչությունները:

Քաղաքում հնարավորություն ստեղծվեց արհեստի ու առևտրի զարգացմանը: Հայ արհեստավորության ծաղիկը հանգրվանեց Կ. Պոլսում: Թուրք-եվրոպական առևտուրը պահանջում էր գործիմաց, լեզուներ գիտցող վաճառականներ: Իրենց վայելքներով տարված իշխողներն արհամարհում էին առևտրական գործը: Առևտուրն անցնում էր հայ ու հույն վաճառականների ձեռքը: Հետևաբար, առևտրի ու արհեստագործության զարգացման հնարավորությունները գավառից դեպի Կ. Պոլիս ձգեցին հայկական տարրի նոր քարավաններ:

Առևտրականներից և արհեստավորներից դատ՝ մայրաքաղաք էին գալիս հիմնականում պանդուխտները, օրամշակ համալները: Նրանք գալիս էին հաց ու աշխատանք որոնելու, ստակ շահելու, հայոց պատրիարքներից պաշտպանություն ու ապահովություն հայցելու: Պատրիարքարանի առկայությունը սուլթանի նստավայրում քիչ դեր չխաղաց հայկական տարրի համախմբման գործում:

Կ. Պոլիսը ազգաբնակչության սոցիալական կազմով, զբաղմունքի տեսակներով, մշակութային պահանջների մակարդակով, կառավարության հրապարակած «Թանգիմաթ»-ով, սահմանադրական, ձևական, երբեմն խաբուսիկ օրենքներով արտաքինապես նմանվում էր եվրոպական քաղաքներին, միշտ պահպանելով իր աշխարհական բնույթը: Զբաղառելով սոցիալական անտանելի շահագործման, աղգային խտրանքների թուրքական յուրահանար մեթոդները, գավառի հետ համեմատած այստեղ քիչ մեղմ էին աղգային ճնշումները, նահանգապետ փաշաների ու երկրատեր քուրդ ցեղապետերի՝ անպաշտպան քրիստոնյաների նկատմամբ կատարված բռնությունները, զանգվածային հարստահարությունները: Եվրոպական բազմաթիվ դիվանագետների, մասնավորապես ռուսական դեսպանության առկայությունը Կ. Պոլսում, Թուրքիայի տնտեսական ու քաղաքական կախումն այդ տերություններից այս կամ այն չափով կաշկանդում էին Յըլզըզի տիրակալներին, թույլ չտալով հպատակների հետ վարվել այնպես, ինչպես վարվում էին գավառներում:

74 «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 3—4, էջ 158—159:

Նկատելի է գաղութահայության և գաղափարահայության ապրի-
չակերպի, հատկապես քաղաքական դրույթյան էական տարբերու-
թյունները, դրա համար էլ պատահական չէր, որ մտավորականու-
թյունը, առևտրականների ու արհեստավորների մեծ մասը, մշակ-
ներն ու համալսերը անընդհատ կենտրոնանում էին ծովամերձ քա-
ղաքներում: Պոլիսը վերածվում էր արևմտահայ կուլտուրայի ամե-
նախոշոր օջախի: Ողջ արևմտահայության մեկ տասներորդ մասը
կենտրոնանում էր մայրաքաղաքում: Սակայն էականը միայն քա-
նակը չէր, այլ որակը, գաղթօջախներում հանգրվանած հայկական
տարրի անտեսական ու մտավոր ուրույն կենցաղը:

4. Պոլսի հայկական մարդաշատ գաղութը 19-րդ դարի առաջին
կեսին բաղկացած էր սոցիալական տարբեր, հակադիր ու իրարա-
մերժ դասերից: Հասարակական այդ դասերը, չորաքանչյուրն իր
կարողությամբ, էական դեր էր խաղում Թուրքիայի տնտեսական
կյանքում: Մինչև «Թանդիմաթ»-ը, հետևաբար և սահմանադրական
պայքարի ավարտը, Օսմանյան պետության կարևոր զարկերակներն
իրենց ձեռքն էին պահում պոլսահայ ամիրաները՝ հայ առևտրա-
վաշխառուական կապիտալի այն մագնատները, որոնք քիչ անց
պետք է նահանջեին Թուրքիայի նավահանգստներում խարսխված
եվրոպական կապիտալի ու նրա շոշափուկների գերակատար կոմ-
պրադորական բուրժուազիայի առաջ⁷⁵:

Ամիրաների զգալի մասը ֆեոդալական Թուրքիայի ջատագով-
ներ և խոշոր կարողություն դիպած հայ վաշխառուներ էին: Նրանց
գոյությունը ձգվում էր 16-րդ դարից և հարատևում մինչև 1870-ա-
կան թվականները: Ամիրա, էմիր-պատրիկ տիտղոս են կրել հայ
մեծատունները, տերության բարձրաստիճան պաշտոնյաները, կու-
սակալների սեղանավորները, նշանավոր ճարտարապետները: «Ամի-
րա բառը, թեև ոչ հայկական (արաբերէն ամիր՝ հրամայող, էմիր-
իշխան, իմերա-իշխաններ), միայն հայազգիներու տրուած տիտ-
ղոս մ'էր և անպատճառ կենթադրէր կառաւարութեան բով դիրք ու-
նեցող անձ մը: ...Ամիրա տիտղոսն իբրև պատուանուն բացառապէս
կտրուէր նաև հարուստ և երեւելի ազգայնոց ոմանց»⁷⁶:

Ամիրաների մեծ մասը տարբեր շրջաններում նույնպես մայրա-
քաղաք էր գաղթել հայկական ու հայաբնակ քաղաքներից: Քսանից

ավելի ամիրայական գերդաստաններն, սկզբում գործելով Ակն քա-
ղաքում ու նրա շրջակայքում, դրամագլուխ ստեղծելով, հետագայում
4. Պոլիս էին տեղափոխվել և տեղ գարձել կայսրության տնտեսա-
կան կարևոր գերատեսչություններին: Ակնից էին եկել Տառյանները,
Ճեղալիրյանը, Խորասանճյանը, Միրիճանյանը, Փիշմիշյանները,
Խսկ Չոպանյան, Չերազյան գերդաստանները չկարողանալով մրցու-
թյան դիմանալ, սնանկացել և «կործանվել էին»⁷⁷: 18-րդ դարի
սկզբներին Դիվրիկից էին գաղթել «հանդերձակարությամբ» պարա-
պող Տյուզյանները⁷⁸: 1769 թ. կարսեցի մահտեսի Պողոսը, Պեղճյան
գերդաստանի հիմնադիրը, գազազ (երիզագործ) Հարություն Պեղճ-
յանի հայրը, աղքատացած, փոխադրվում է մայրաքաղաք, ամուս-
նանում է կտավագործ Կարապետի դստեր հետ, աներոջ տրամա-
դրած միջոցներով պարապում կտավի առևտրով, դիզում դրամա-
գլուխ, իսկ որդին՝ Հարությունը, Տյուզյանների օգնությամբ «փառ-
քի ու հարստության» հասնում⁷⁹: Ուրեմն, պոլսահայ ամիրաների
մեծ մասը, եթե ոչ բոլորը, գաղթել էին Փոքր Ասիայի հայկական
քաղաքներից և ճարակությամբ, գործիմացությամբ, հաճախ էլ
բախտի բերմամբ հարստության հասնելով, կարողացել էին սուլ-
թանների պալատում դիրք ստանալ, նույնիսկ ազդեցություն գործել
կայսրության վարած ներքին, հաճախ էլ արտաքին քաղաքականու-
թյան վրա:

Ամիրաների գերազանց մեծամասնությունը (սարաֆները), մո-
տավորապես 80—100-ը, կազմելով սարաֆական ընկերություն-
ներ, զբաղվում էին սեղանավորությամբ և ապրում ու վաճելում էին
գավառի ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերի հաշվին: Թուր-
քիայում հարկերի գանձումը հանձնարարվում էր փաշաներին.
հանվում աճուրդի, վաճառվում առանձին մարդկանց, որոնք իրենց
ունեցվածքով պետք է երաշխավորեին կառավարության առջև, թե
հարկերը ժամանակին կգանձվեն և կմտնեն պետական գանձարան:
Կենտրոնախույս տրամադրություններով համակված թուրք փաշա-
ներն անբարեհույս էին պետության աչքում: Զգացվում էր հայ հա-
րուստների կարիքը: Դառնալով փաշաների սարաֆներ, սրանք
իրենց վրա էին վերցնում հարկերը պետական գանձարանին հանձ-

77 Գ ա ո Ն ի կ Ս տ ի փ ա ն յ ա ն, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմու-
թյան, հատ. 1, Երևան, 1962, էջ 22:

78 Մատենադարան, ձեռագիր 9339, 1823, թերթ 2ա, «Տիպեանների տոհմի
պատմությունը»:

79 Օ Ր մ ա ն ե ա ն, Ազգայնատուն, հատոր Գ, գիրք Ա, 1961, Պէյրուֆ, էջ
3435—3436:

75 Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ն ի ո յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք
առաջին, Երևան, 1955, էջ 348 և հետ:

76 Բ ի լ լ ա ն դ Ք է չ ե ա ն, Պատմություն և Փրկչի հիանդանոցին հայոց ի
4. Պոլիս, 1888, 4. Պոլիս, էջ 49, տե՛ս նաև Թ ո Ր ո ս Ա զ ա տ ե ա ն, Ակն և ակն-
ցիք, էջ 49:

նելու ապահովությունն ու երաշխավորությունը: Կնքվում էր մի տե-
սակ դաշինք՝ փաշայի ու սեղանավորի միջև, սկսվում էր գավառի
ինչպես թուրք, այնպես էլ ալլադգի գյուղացիության հարկային
հարստահարությունը, որոնց հաշվին ուռճանում էին թե՛ առաջին-
ների և թե՛ երկրորդների դրամաքսակները:

Հին սեղանավորների մնացորդները և նորահաս դրամատերերը
կառավարության թուլավորությամբ, իրար համահաճությամբ դարա-
կեսին կազմեցին սարաֆական երկու հսկա ընկերություններ՝ «Անա-
տոլուի և Ռումելիի քամբանեսա» անուններով⁸⁰: Անատոլուի ընկե-
րության անդամներն էին Հարություն Ուզունյանը, Քյուրքչիսանլը
Պետրոսը, Ճեզայիրլյան Մկրտիչը, Չերազյան Պաղտասարը, Աշնան
Պողոսը: Ռումելիի ընկերությունը բաղկացած էր Ճանիկ և Մազ-
սուտ ամիրաններից, անդամակցում էին Հարություն Կեկեկյանը,
Աբրահամ Ալլահվերդին, Հովհաննես Թընկերյանը, Հովսեփ Դա-
վուդյանը: Այս երկու խմբի գլխավորն էր Ուզունյան Հարություն
ամիրան, որին սուլթանը ականակուռ «Խֆթիհաբ նիշանի» պարգևեց
և հաճությամբ զբույցի ու խորհուրդի էր կանչում իր պալատական
գործերը քննելիս:

Այս ընկերություններից «Առաջինը կոտեսներ ու կը հավաքեի
իր գործակատարներուն և՛ հարյուր որդավոր հավաքողներուն ձեռ-
քով Անատոլուի հարկերը, և երկրորդը նույնպես Ռումելիի հարկերը՝
այնպես, որ բովանդակ տերութեան հարկերն ու տուրքերը կժողո-
վուեին այդ ընկերութեանց ձեռքով, որ շատ անգամ ի հաշիվ տե-
րութեան կանխավճարներ ընելով այդ հարկերուն փոխարեն՝ առ
ձեռն հավասարակշռությունը, և ինքն ալ կշահեր լիովին ցորչալի
գիտնար իր հաշիվը»⁸¹:

Վերոհիշյալ և սրանցից դատ եղած մյուս սեղանավոր ամիրա-
ններն, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայում մինչև 1856 թ.
բացակայում էին պետական բանկեր, իրենք էին կատարում բան-
կային գործարքները, փաշաներից բացի վարկեր բաց թողնում այս
կամ այն վաճառականին, առևտրական ընկերությանը, հաճախ էլ
սուլթաններին⁸²: Սրանք վարկ էին տալիս 20, նույնիսկ 25 տոկոս-
ով⁸³, իսկ պարտք վերցնող փաշաների հետ, պայմանադրությամբ՝

80 Հ. Գ. Մ ր մ ր ե ա ն, Հայք ի Կ. Պոլիս, Պոլսահայ գաղութին պատմու-
թիւնը 5-րդ դարեն 20-րդ դար, «Վերջին լուր», 1921, մայիս-հունիս, հոդվածաշար՝
թերթին 13:

81 Նույն տեղում:

82 «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության», հատ. 1, էջ 22:

83 Մատենադարան, ձեռագիր 8540, թերթ 27, 29:

հարկերից ստացված գումարի ավելադիրը հավասարաչափ բաժա-
նում էին: Ուրեմն, սարաֆ ամիրանների դրամաքսակները մեծ մա-
սով ուռճանում էին վաշխառության ճանապարհով:

Ամիրանների մի մասն էր միայն սեղանավորությամբ պարա-
պում: Հիմնական հատվածը կապված էր պալատի հետ, պատաս-
խանատու պաշտոններ էր վարում արքունիքում, ղեկավարում կա-
պրության տնտեսական կարևոր գերատեսչությունները: Ակնի Ա-
պուխեչ գյուղից գաղթած և արհեստագործությամբ աչքի ընկած
Մահմեդ Առաքել Տատ ամիրան, Տատյան գերդաստանի ավագա-
գույնը, 1795 թվականին կանչվում է պալատ և նշանակվում ար-
քունի վառողարանի, այսինքն՝ զինագործության ղեկավար: Այ-
նուհետև, շուրջ 75 տարի Տատյան ամիրայական տան ղավակները
ժառանգաբար ղեկավարում էին ողջ Թուրքիայի զինագործարան-
ները, նույնիսկ թզթի արտագրության և բանակի-հանգերծավորման
գործերը⁸⁴:

Տյուզյան ամիրայական տանն էր վստահված պետական ոս-
կերչանոցը, հետագայում նաև «փողերանոցը»⁸⁵: Նրանք էին կրա-
քում ոսկյա և արծաթյա դրամներ: Արքունի ճարտարապետությու-
նը գլխավորում էին Պալյանները: Նրանք իրենց «ոսկյա մատամբ» շը-
քեղաշեն էին դարձնում սուլթանի պալատները, հատակագծում Դու-
մա-բախշեն, վերանորոգում Այա-Սոֆիան: Մկրտիչ Ճեզայիրլյանը
կարգավորում էր Կ. Պոլսի և համարյա ողջ Թուրքիայի մետաքսա-
գործության ու մաքսահավաքման գերատեսչությունները: Ակնեցի
Արփիարյան ամիրայական տունը սկզբում «փայլելով» Ապուխեչի
մեջ, հետագայում տեղափոխվեց Կ. Պոլիս և երկար տարիներ վարեց
Կապան մարզնի արծաթի հանքերի վերատեսչության գործը⁸⁶:

Հայ ամիրանների ձեռքով թուրքական սուլթանները, առանձնա-
պես 19-րդ դարի առաջին կեսին, կառուցել էին տալիս մի շարք
գործարաններ, որոնք տեղադրված էին թե՛ մայրաքաղաքում, և թե՛
Արևմտյան Հայաստանում, և որոնք պատկանում էին կա՛մ պետու-
թյանը, կա՛մ կառուցողներին: Այդ գործարանները (որոնց մասին
խոսք եղավ նախորդ գլուխներում) կառուցում, վերակառուցում ու
վերասարքավորում էին Տյուզյան և Տատյան ամիրայական գեր-
դաստանները:

84 Թ. Ա զ ա տ ե ա ն, Տատեան գերդաստանը և իր ականաւոր դէմքերը, Իս-
թանպուլ, 1952, էջ 3, 6, 9, 12:

85 Մ. Օ ր մ ա ն ե ա ն, Աղագապատում, հատոր Գ, գիրք Ա, Պէյրուս, 1961, էջ
3441:

86 Թ. Ա զ ա տ ե ա ն, Ակն և ականցիք, Իսթանպուլ, 1943, էջ 51:

Մեծ մասամբ հեղինակության ու վարկի բարձրացման համար, էականում զրաբարի և թուրքերենի ջատագով, ամիրանների հեշտ վաստակած դրամների նման ծախսումները, փողատեր ծախսարար-

88 ՀՍՍՀ ՊՊԿԱ, կաթողիկոսական դիոցան, ֆոնդ 57, գործ 9, թերթ 62:

կալով մը ամեն բան կորսնցունելու վտանգը։

Ամեն բոլե Սուլթանը կարող էր պատճառ գտնել, հաճախ էլ առանց պատճառի, կառավարան առաջնորդել Կալաթիայում ծվարած, ոսկու սնդուկների առաջ ծալապատիկ նստած հայ մեծահարուստ սեղանավորին։ Ոսկիների պարկերը նրանց չէին փրկում, բուստ սեղանավորին։ Ոսկիների պարկերը նրանց չէին փրկում, փում էր։ 1763 թ. մարտի 28-ին մահացավ մեծ վեզիր Բադր փաշան։ Մուստաֆա III-ը կասկածելով հանգուցյալ վեզիրի երեք սեղանավորների՝ Բադրասար, Ղազար ու Աբրահամ ամիրաների վրա, նույն օրը կնքեց նրանց գրասենյակները, բռնագրավեց ողջ ունեցվածքը, ձերբակալեց քիչ առաջ վեզիրի ու իր կողմից «սիրված» ալապ սեղանավորներին և սաստիկ տանջանքների ենթարկեց⁹¹։ Ակալապ սեղանավորներին և սաստիկ տանջանքների ենթարկեց⁹¹։ Ակալապ սեղանավորներին և սաստիկ տանջանքների ենթարկեց⁹¹։

հէ 118:
91 Տ ի դ ր ա ն Ն. Թ. Ս աւ ա լ ա ն ն ե ց, Պատմութիւն. Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1931, հատոր 2-րդ, էջ 783: 401

Սուլթան Մահմուդ II-ը, 1819 թ. օգոստոսին, Հալեթ էֆենդիին նշանակեց արքունի փողերանոցի վերատեսուչ, որը հաշվետվոթյուն պահանջեց Տյուլյաններից՝ դանձարանի ելքի ու մուտքի, պետական եկամտի քանակի մասին⁹²։ Ստուգումները պարզեցին, որ Տյուլյանները 32 հազար թուրքական ոսկու պակասորդ ունեն։ Գաղազած սուլթանը պաշարեց նրանց բնակարանը, բռնագրավեց ամբողջ ունեցվածքը, բանտախցեր հղեց Տյուլյան գերգաստանի արու անդամներին, իսկ քիչ անց շատերին գլխատեց։ Փաստորեն մեկ գիշերվա մեջ կործանվեց ամիրայական այս գերգաստանը, իսկ տարիների կուտակած գումարը բռնագրավվեց պետութան կողմից։ Այս էա մի վավերական վկայություն է, որ Թուրքիայում ունենալը չէր կարևորը, այլ ունեցվածքի ապահովությունը, մի բան, որն իսպառ բացակայում էր հպատակների համար։ Ընդհակառակը, հարստությունն ավելի անապահով էր դարձնում մանավանդ ունեւոր հայերի՝ գոյավիճակը, քանի որ շարժելով թուրքերի նախանձը, սրանք անընդհատ պատրվակ էին փնտրում, խլում էին նրանց ունեցվածքը՝ հաճախ էլ կառափնարան քղում ունեւորներին։

Էֆենդիները բարձրանում էին, սակայն գաղութահայ վաճառականների, ներքին ու արտաքին առևտրով զբաղվող հայ առևտրականների միջավայրից: Մինչև Թուրքիայի կիսագաղութ դառնալը, կանանցի միջավայրից: Մինչև Թուրքիայի կիսագաղութ դառնալը, Պոլսում աշխույժ էր ներքին առևտուրը: Դարասկզբի մայրաքաղաքը, արվարձաններով, հայկական ու թուրքական թաղամասերով, ղազը, արվարձաններով, հայկական ու թուրքական թաղամասերով, պատված էր կրպակներով: Կրպակների ընդհանուր թիվը հասնում

26*

էր 5233-ի, որի մի ստվար մասը հայերինն էր⁹³։ Գործում էին հար-
յուրի հասնող շուկաներ, խոշոր պեղեսքաճներ, խաներ ու վաճառա-
նոցներ։ Նույնիսկ ամեն մի ապրանքատեսակը վաճառվում էր հա-
տուկ շուկաներում, դրանից էլ ստանալով իր անունը։ Ար բազար,
դավուդ բազար կոչվող շուկաներում վաճառվում էին ձիեր, ջորի-
ներ։ Նաիր բազարը գերիների, մարդավաճառության վայր էր, որ
անարգել աճուրդի էին հանում ստրուկներին, Վրաստանից գերեվա-
րած զեղեցիկ տղաներին ու աղջիկներին։ Ըստ որում, սուլթան
Մուստաֆայի օրենսդրությունից սկսած, քրիստոնյաները մարդիկ
գնելու, տնային ծառաներ պահելու իրավունքից զրկված էին։

Ճեվահիր բազարը թանկարժեք քարերի, ոսկյա ու արծաթյա
խրերի վաճառանոց էր, օրուագները բազարը՝ հանդերձանքի
վաճառքի։ Հայերը կրպակներ ունեին Շեհբեմեհի շուկայում, Զար-
շամբայում, Գոճա Մուստաֆա փաշայում, Քյուշուր Մուստաֆա
փաշայում, էսկի Ալի փաշա շարսուսիում և այլուր։ Ուրեմն, մայրա-
քաղաքի ներքին առևտրի զերակշռող մասը կենտրոնացված էր հայ
վաճառականների ձեռքում։

Սրանք սկզբում համախմբված էին էսնաֆությունների մեջ,
պարապում էին նախ գավառից բերված գյուղատնտեսական մթերք-
ների, ապա և տեղական արհեստների արտադրանքների վաճառքով։
Դարասկզբին այս հայ վաճառականները ճեղքում էին էսնաֆու-
նությունների նեղ զսպաշապիկը, դիզում գրամագլուխ, տիրապետում
առևտրի եվրոպական մեթոդներին, հալածում վաշխային առևտրի
մեթոդները, յուրացնում քաղաքակիրթ դարին համապատասխան
շահաստացության եղանակները⁹⁴։

Նախքան այդ արևմտահայ գաղթօջախների հայ վաճառական-
ները, մասնավորապես շոռոթեցի ու ազուլիսցի մայրաքաղաք
եկած առևտրականները, կեսարացիների հետ միասին, առևտրական
հարաբերություններով կապված էին Վենետիկի, Հոտմի, Ամստեր-
դամի հետ։ Նրանք Հնդկաստանից ներմուծում էին շալեր, համեմներ
ու զոհարեղեն, իրանից՝ կերպասներ, մետաքսեղեն, Դամասկոսից՝
բահեղեններ։ Պոլսահայ վաճառականները Ֆրանսիայից, Իտալիայից
բերում էին ծանրագին կերպասներ, վենետիկյան հայելիներ,
ապակյա ճրագարաններ, զերմանական սաթ, մի մասը վաճառում

Թուրքիայում, մյուս մասը՝ Իրանում, Արաբիայում, նույնիսկ Ռու-
սաստանում։ Ահա այս առևտրականներն էին, որոնք առևտրից,
մեծ մասամբ գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքից ստացած
եկամտից զիջած միջոցներով, իրենց համար հնարավորություններ
ստեղծեցին գրամագլուխ հավաքելու և ավելի լայն շահավիդով տա-
րածվելով եվրոպական շահաստաններում, դարձան թուրք-եվրոպա-
կան առևտրի միջնորդներ⁹⁵։

Ամիրայական դասին հակադրվող առևտրական այս բուրժուա-
զիան գերազանցապես կոմպրադորական էր։ Տեր դառնալով քարա-
վանային և ծովային առևտրին, նա քիչ էր մտահոգված երկրի տըն-
տեսական զարգացման, ազգային արդյունաբերության ստեղծման
խնդիրներով։ Ընդհակառակը, նա երկրից քամում էր նյութական
միջոցներ, քայքայում գյուղատնտեսությունը, արհեստային արտա-
դրությունը, ազգային առևտուրը, ստեղծում բանվորական մի հսկա
դրույթունը, ազգային առևտուրը, որը ապագասակարգայնանալով, արդյունաբե-
րության բացակայության պատճառով չէր կարողանում ձևավորվել
իրև բանվոր դասակարգ։

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը պոլսահայ «եվրոպականացած»
առևտրականները կապված էին ֆրանսիական, գերազանցապես
իտալական շուկաների հետ⁹⁶։ Անգլիայի տնտեսական հզորացումը
մի կողմից, Ղրիմի պատերազմը մյուս կողմից, փոխեցին նախկին
իրադրությունը։

1853—56 թվականների Ղրիմի պատերազմից, ճիշտ է, թուր-
քերը դուրս եկան «Հաղթողի» դերում, բայց և այնպես տնտեսա-
պես ու քաղաքականապես կախման մեջ ընկան Արևելյան կամ-
պանիային մասնակից եվրոպական պետություններից, մասնավո-
րապես Անգլիայից։ Պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո Բ.
Դուռը միլիարդների հասնող պարտքեր էր վերցրել եվրոպական
բանկիր կապիտալիստներից։ Զկարողանալով ժամանակին վճա-
րել, դրա վրա բարդվում էին մեծ գումարի հասնող տոկոսները։
Պարտքատեր եվրոպական կապիտալիստները սկսեցին ազատ,
անարգել առևտուր անել Թուրքիայի շուկաներում։ Նրկրում կշռույ-
թավոր դարձավ անգլիական կապիտալը։ Իտալո-ֆրանսիական և
անգլիական կապիտալի միջև սկսվեց զորեղ մրցություն։ Պոլսահայ

⁹³ Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրություն, եվրոպա, մասն Բ, հատոր Ե, 1804,
Վենետիկ, էջ 128։

⁹⁴ Ա. Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն, Նախնադյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին,
էջ 353։

⁹⁵ Գաղութի պատմությանն անդրադարձել է Վ. Պ ա Ր ս ա մ յ ա ն ը, տե՛ս Հայ
ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, Երևան, 1960, էջ 172—176։

⁹⁶ Ա շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն, Նախնադյանը և նրա ժամանակը, գիրք
առաջին, էջ 353։

առևտրականները օգտվեցին առիթից և զինվորագրվեցին վերջին-
ներիս, նրանց ապրանքները տարածելով սղջ երկրով մեկ:

Սկզբնական շրջանում ինչպես թուրքահայ մտավորականու-
թյան դաստիարակ ֆրանսիացիների, այնպես էլ Անգլիայի համար
պոլսահայ առևտրականները սոսկ միջնորդներ էին: Դարի երկրորդ
կեսին նրանց մեծ մասը թողնում է երկիրը, բնակություն հաստա-
տում եվրոպական քաղաքներում, մասնավորապես Լոնդոնում,
Մանչեստրում, Լիվոռնոյում, Փարիզում և այլ քաղաքներում: «Պոլ-
սական սոյն բարգաւաճ գաղթականութիւնը, որ մինչև 19-րդ դա-
րու սկիզբները ուղղակի հարաբերութիւն չէ ունեցած եւրոպական
մեծ շահաստաններու հետ, թէ՛ լեզուի անհամարժեքան և թէ՛ իր էս-
նաֆի համեմատութեանը պատճառով, օսմանեան պետութեան սա-
րաֆ ամիրաներու և ճարտարապետներու սերունդ մը տալէ հետո,
յաջողեցաւ պատրաստել կարգ մը վաճառականներ, որոնք համեստ
էսնաֆութեան շապիկը պատռելով, հանդգնութիւնը ունեցան մինչև
այն ատեն իրենց անծանօթ և անմատչելի կարծուած եւրոպական
հրապարակները նետուիլ»⁹⁷: «Վաճառականությունը,— գրում էր
«Ծաղիկը»,— այս վերջին տարիներուս մեջ մեծ քայլ ստացաւ: Հի-
մա հայերը ուղղակի հարաբերություն ունին Լոնդոնի և ուրիշ վաճա-
ռաշահ քաղաքներու հետ»⁹⁸:

1861 թ. Մանչեստրի հայ վաճառականների թիվը հասնում էր
30-ի⁹⁹, որոնք կազմելով առևտրական ընկերություններ, միաժա-
մանակ պետությունից թուլլովություն ստացան հայկական եկեղեցի
ունենալու, նույնիսկ հայերեն լեզվով գրքեր տպագրելու: 1863 թ.
մի հիշատակարանից ակնհայտ է, որ Մանչեստրում, այդ ժամա-
նակ, կային 25 խոշոր հայ առևտրականներ, Լիվոռնոյում՝ 6: 31
հայ առևտրականներից 19-ը գաղթել էին Պոլսից, 9-ը՝ Զմյուռնիա-
ից, 3-ը՝ Կեսարիայից:

Գաղթելով նախկին բնակավայրերից, հայ կոմպրադորներն
իրենց կապերը պահպանում էին Թուրքիայի հետ և միջնորդ օղակ
դառնում թուրք-անգլիական առևտրի մեջ: «Ասոնց կեսը,— գրում է
Մամրյանը,— Կ. Պոլսեն և Զմյուռնիայեն Մանչեստր երթեկողներ
էին, մյուս կեսը մնայուն կերպով հոն գործողներ՝ իբրև ներկայա-

ցուցիչ Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի իրենց կեդրոնական տուններուն:
Իրենցմէ ամենն երկարատեւ Մանչեստր մնացողներն են»¹⁰⁰:

19-րդ դարի առաջին, առավել ևս երկրորդ կեսին Պոլսի հայ
աղագրականության ստվար մասը և հիմնական դասը կազմում էր
առհեստավորները: Արհեստավորների մեծ մասը նախկինում
գաղթած հայեր էին, սակայն քաղաք էին եկել և շարունակում էին
գալ կիլիկեցի ու վանեցի ոսկերիչներ, ակնեցի հացագործներ, սե-
բաստացի դերձակներ, կեսարացի կառուցող ու շինարար վարպետ-
ներ, կարնեցի զինագործներ, բաղեշցի կտավագործներ: Քաղաքի
ողջ արհեստագործությունը կենտրոնացված էր հայերի, հույների և
հրեաների ձեռքում: Մահմեդականները տակավին արհեստագործա-
կան աշակերտների դերումն էին: «Կամարակապ մեծ Շուկային
կան աշակերտների դերումն էին: «Կամարակապ մեծ Շուկային
Քյուրքճի խանի, Վալիտե Մեծ-նոր և Սյումայուլ խաներու մեջ ու
2րջակայքը բռնած էին արհեստական ու առևտրական կարևոր դիր-
քեր հին հայ շուխաճիները, զազազները, ոսկերիչները, ակնագործ-
ները (ճեհահիթի), թյուպենտճիները, յաղմաճիները, շալճիները,
պեղճիները, մանրավաճառ մանիֆաթուրաճիները, գալփաճիները,
սահաթճիները, թոհավճիները, պիլեզիկճիները, տեղացի դերձակ-
ները, հոշակավոր քյուրքճիները, տելլալները, երկաթավաճառներն
ու շիլիկիները»¹⁰¹:

Թուրքիայի «վիճակագրական սենյակի» հաղորդագրությամբ
համաձայն, դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում ապրող հայերից
494-ը էֆենդի հորջոքմամբ պետական պաշտոնյաներ էին,
35. 979-ը՝ վաճառականներ, առհեստավորներ, խանութպաններ,
32. 399-ը՝ աշակերտներ, 14.998-ը՝ «անզբաղմունք մարդիկ»¹⁰²:
Մոտ 50 հազարի հասնող հայ արհեստավորները և առևտրականնե-
րի մի մասը 18-րդ դարավերջին ընդգրկված էին արհեստավորական-
65¹⁰³, իսկ 19-րդ դարակեսին 100-ից ավելի կազմակերպություն-
ների՝ էսնաֆությունների մեջ:

Կ. Պոլսի արհեստավորները, առևտրականները, օրամշակները,
նույնիսկ բժիշկները, ուսուցիչները կազմակերպել էին իրենց միու-

⁹⁷ Մ ու շ ե ղ ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Մանչեստրի հայ գաղութը, Պոսթըն, 1911,
էջ 12:

⁹⁸ «Ծաղիկ», 1861, № 4:

⁹⁹ Մանրամասն տե՛ս Հ. Գ. Մ[րմրեան], Թրքահայոց հին վաճառակա-
նությունն և վաճառականը, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 47 և հետո:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁰¹ Թուրքահայոց հին վաճառականությունն և վաճառականը 1740—1890,
գրեց Հ. Գ. Մ., Կ. Պոլիս, 1908, էջ 17:

¹⁰² «Արձագանք», 1885, № 10, էջ 142—143, համեմատիր «Արձագանք»,
1886, № 21, էջ 306:

¹⁰³ «Ընդարձակ օրացոյց ս. փրկչեան հիւանդանոցի», 1902, Կ. Պոլիս, էջ 199.
տե՛ս նաև Մատենադարան, ձեռագիր 2622, թերթ 82—83:

3,5 դուրուշ և մեկ օխա հաց, ենթավարպետը՝ 3 դուրուշ և մեկ օխա հաց, սևագործ բանվորը՝ 2 դուրուշ և մեկ օխա հաց: 1835—36 թթ. հրովադատական ընդարձակ տեղ էր հատկացվում բեռնակիրների աշխատանքին ու աշխատավարձին: Կ. Պոլսի այդ շրջանում տրամվայներ չուներ: Փոխադրումները կատարվում էին մարդկանց միջոցով, դրա համար էլ կենտրոնը հաշվելով շուկաները, փոխադրավարձը սահմանվում էր բեռներով: Նույնաման օրենքներ էին մշակված ջրկիրների, հրեջևների էսնաֆությունների համար:

Մայրաքաղաքում գործող առևտրականների ու արհեստավորների համար արտադրանքի գնացանկից դատ, կազմվում էին նաև նոր, միասնական հարկաչափեր, սահմանվում հարկերի ու մաքսերի ուրույն, կարծես միանման կարգ¹⁰⁸: Ըստ այդ օրենքի, մետաքսավաճառ էսնաֆության անդամները պարտավոր էին մեկ բեռ մետաքսը Թուրքիայում վաճառել 5312 դուրուշի, դրա դիմաց տալ 112 դուրուշի հարկագումար, իսկ արտասահման տանելիս կամ ներմուծելիս՝ նաև մաքս: Համեմատվաճառները ամեն մի «բեռ» ապրանքը 3845 դուրուշից ավել վաճառել չէին կարող, իսկ դրա դիմաց 78 դուրուշ հարկ պիտի տային¹⁰⁹:

Կ. Պոլսի էսնաֆություններից ամենանշանավորն ողջ երկրում ու նվրոպայում հայտնի ոսկերիչներն էին: Սրանց էսնաֆության մեջ էին համախմբված իսկական ոսկերիչները, ոսկեղենի վաճառականները, ակնավաճառները, արծաթեղենի առևտրով պարապողները: Կ. Պոլսի մեծ շուկայում նրանք զբաղեցնում էին մի ընդարձակ հրապարակ: Կողք-կողքի շարված էին արհեստանոցները, վաճառողների փոքր ու մեծ խանութները: Նրանք ունեին տասից ավելի մուկներովներ, որոնք ձեռքի վրա պտտեցնում էին ապրանքները, ցուցադրում նմուշները և կազմակերպում վաճառքը¹¹⁰:

Բայց այստեղ միայն հարստությունն ու պերճանքը չէ, որ ցուցադրվում էր: Աղքատությունն ու կարոտությունն էլ իր մեծ բաժինն ունեն ընդհանուր շուքի մեջ: Սնանկացած կամ դժբախտ ընտանիքի անցյալում ունեցած ոսկյա իրերը, մարդարիտն ու ապարանջանը բերվում էին մեծ շուկա, հանձնվում խանութպանին, ստուգվում որակը, գնահատվում ու վաճառվում: Հայ ոսկերիչները հայտնի էին աշխարհով մեկ: Թեոֆիլ Գոթյեն իր հրապարակախոսական գործե-

րում հատուկ բաժիններ է հատկացրել պոլսահայ ոսկերիչների գործունեությանը¹¹¹: Նրանց արտադրանքը, շուկայական մրցության մեջ, հաջողությամբ դուրս էր շարտում եվրոպականին: Միայն հումքի մեծ մասն էր ստացվում դրսից, իսկ արտադրության պրոցեսը կատարվում էր տեղում¹¹²:

Մեծ շուկայում, Սըրը Օդալարում, Բասդերմաճի և այլ խաներում տեղավորված էին հայ արհեստավորական մյուս էսնաֆությունները: Կաղմակերպությունները միատարր չէին: Վաղուց ի վեր այնտեղ ևս թափանցել էր նույն դասի մեջ կատարվող ունեցվածքային տարբերակումը: Շաբաթական մինչև 2 ոսկի շահող ոսկերիչ վարպետների կողքին, ամեն մի արհեստանոցում աշխատում էին 4-ից ավելի ենթավարպետներ, 10-ի հասնող աշակերտներ: Ոսկերիչ, քանդակագործ, մետաքսագործ, 150-ի հասնող բժիշկ, նկարիչ, փորագրող վարպետները համեմատաբար լավ վաստակ ունեին, իսկ սրանց ձեռքի տակ աշխատողներն ապրում էին նյութական ծանր պայմաններում: Աշակերտից վարպետ դառնալու համար շատ երկար ժամանակ էր պահանջվում: Յոթից տասը տարի առանց աշակար ժամանակ էր պահանջվում: Յոթից տասը տարի առանց աշխատելու ձեռքի տակ աշխատելով, նա դառնում էր ենթավարպետ, ապա մի քանի տարի էլ շնչին վարձով աշխատելով, նոր միայն վարպետի կոչում ու իրավունք ստանում, այն էլ այն դեպքում, եթե բախտ վիճակվեր կենդանի մնար ու տոկար իրեն բաժին ընկնող անտանելի դառնություններին:

Այսպիսով, 19-րդ դարի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ կեսերին, Կ. Պոլսի հայ գաղթօջախի արհեստավորների և առևտրականների գերակշռող մեծամասնությունը համախմբված էր միություն-եղբրայությունների մեջ և հավաքաբար էր հանդես գալիս ազգի ներքին գործերը տնօրինելիս: «Նվ պետք է ընդունել,— գրում է Ա. Ալպոյաճյանը,— թե ազգը այն ատեն կներկայացնենին ավելի դավալարգներ, քան թե ազատ քաղաքացիական խումբերը, վասնզի արհեստավարություններ (էսնաֆ) զորավոր կաղմակերպություն ունեին, և իրենց արհեստավարությունը և արհեստավարական ժողովներովը (լոնճա օտաուր) կներկայացնենին տեսակ մը ինքնազուլի վարչություններ և մատակարարություններ, որոնք հավաքաբար կկատարեին էսնաֆի մը ամբողջական ներկայացուցչի հանգամանքը: Հետևաբար, երբ ամեն էսնաֆ իր ներկայացուցիչը կունենար

108 Տե՛ս Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 247, վավ. 855, թերթ 1—7:

109 Նույն տեղում, թերթ 1—2:

110 «Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1907, Կ. Պոլիս, էջ 83—85:

111 «Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1907, Կ. Պոլիս, էջ 85:

112 W. Eton, A survey of the Turkish Empire, London, 1799, p. 233.

էսնաֆին լոնճայնն ընտրուած, արդեն բոլոր ազգը իր ներկայացուցիչը ունեցած կըլլար ազգային գործոց մեջ»¹¹³։ Ուրեմն, էսնաֆությունները համախմբում էին մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչության մեծ մասին, սակայն ոչ բոլորին։

Թուրքիայի մայրաքաղաքի հայ աշխատավորական զանգվածների մի խոշոր մասը գավառից եկած և անընդհատ ստվարացող պանդուխտներն էին, որոնց ապրելակերպի պայմանները չափազանց դաժան լինելով, սկզբից եեթ ընդդիմադիր դիրքում էին սուլթանական միահեծանության, թուրք ու քուրդ վերնախավի, հայ ամիրաների նկատմամբ։

3. ՊԱՆԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՊՈԼՍՍԱՆՍ ՊԱՆԳՈՒՆՏԵՐԸ

Թուրք բռնապետության վարած ազգային ու սոցիալական քաղաքականության ողբերգական հետևանքն էր դառնում արևմտահայության գաղթականությունն ու պանդխտությունը։ Գաղթականությունը տարաբախտ հայ ժողովրդի համար նոր երևույթ չէր։ Օտարի աշխարհացունց արշավանքների ազդեցությամբ, մեկ հազարամյակից էլ շատ առաջ, հայը թողնց իր բնօրրանը և հայրենադուրկ խլյակ դարձած, աստիճանաբար սփռվեց աշխարհով մեկ։ Գաղթականությունն ավելի մեծ թափ ստացավ 17—19-րդ դարերում, հատկապես թուրք-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո։ Բռնազաղթի ու «կամավոր» տարագրության պատճառով դատարկվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառները, ստվարացավ Ռուսաստանի աշխարհակալությամբ ավրող արևելահայությունը, ծնվեցին գաղութահայ նոր օջախներ։

Գաղթականությունից զատ գոյություն ունեւ մի այլ շարքաւստիկ երևույթ, որը քիչ վտանգավոր ու վնասակար չէր հայերի թվական նվազեցման, բնական աճի կրճատման, երկրի ամալացման, գյուղատնտեսության քայքայման, կարիքի ու պարտքերի ծանր բեռի տակ կքած հազարավոր անապաշտպան ընտանիքների ոչնչացման գործում։ Այդ երևույթը պանդխտությունն էր՝ մի բան, որն ավելի հատուկ էր արևմտահայությանը, քան հայ ժողովրդի որևէ այլ հատվածին։

Սակայն մի բան էր գաղթականությունը, այլ բան պանդխտությունը։ Գաղթականները նրանք էին, որոնք վերջնականապես

կտրվելով իրենց հայրենիքից կամ գավառից, տարագրվում էին օտար հորիզոններ, փոխվում Հայաստանի մի հատվածից մյուսը և մշտապես բնակություն հաստատում ուրիշ երկրում, այլ գավառում։ Գաղթականությունը մեծ մասամբ քաղաքական դաժան հանգամանքների արդյունք էր, որը կարող էր իրականացվել բռնի կամ կամավոր սկզբունքներով, նայած քաղաքական իրադարձություններին, տվյալ պատմաշրջանի պետությունների ու ժողովուրդների փոխհարաբերություններին։

Պանդուխտները նրանք էին, որոնք չկտրվելով հայրենիքից, ժամանակավորապես գաղթում էին օտար երկրներ՝ աշխատանք և վաստակ որոնելու, դրամ շահելու և կրկին հայրենիք վերադառնալու հույսով։ Պանդուխտը նա էր, որ միայն ժամանակավորապես էր թողնում բնակավայրը, գաղթում՝ միևնույն է հայրենիքի սահմաններից դուրս, կամ նրա սահմանների մեջ։ Պանդուխտը նա էր, որն իր ծննդավայրում չբնակվելով, միշտ ենթադրում էր, թե ծնված տեղի համայնքի անդամ է։ Եթե գաղթագնացությունն ավելի շատ քաղաքական և դրանով միայն պայմանավորված սոցիալական հանգամանքների արդյունք էր, ապա պանդխտության պատճառը ոչ միայն բուն քաղաքական, այլ սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն էին, ժողովրդի նյութական կարիքները (հարկավ, Թուրքիայում վերջ ի վերջո սրանք պայմանավորված էին առաջինով)։

Զպետք է մոռանալ նաև, որ արտաքինապես և ներքին բովանդակությամբ տարբերություն ունենալով, նմանության և ընդհանրության շատ գծեր էլ ունեին սրանք։ Այդուհանդերձ, պանդխտությունը ենթադրում էր գյուղացիության իրավական ազատություն։ Ճորտերը սովորաբար ամրացված էին հողին, տերերը նրանց չէին թույլատրում լքել իրենց մշակելի հողերը։ Ուրեմն, զանգվածային պանդխտության պրոցեսը, առարկություն չընդունող ապացույց էր Արևմտյան Հայաստանում ազատ գյուղացիության հսկայական բաղմության առկայության։

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանից պանդխտում էին ուսանողները, մեծ քաղաքներում կրթություն ստանալու, վաճառականները՝ դրամ շահելու, առևտրի շառավիղն ընդլայնելու, արհեստավորների մի մասը՝ հաց և աշխատանք գտնելու։ Սակայն գաղթում էին հիմնականում գյուղացիները։ Եթե լինեին խստիվ գործադրվող ճորտական օրենքներ, ապա գյուղացին երկիրը թողնել, հողը լքել ու հեռանալ չէր կարող, բռնի կերպով, ոստիկանական միջոցներով նրան կվերաբնակեցնեին իր տեղը, ինչպես անում էին Գերմանիայում ու Ռուսաստանում ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի

¹¹³ Ա. Ալալյան, Ազգային սահմանադրությունը, իր ծագումը և կիրառությունը, «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, Կ. Պոլիս, էջ 202—203։

քի մեջ, թողելով հաղարավոր անբախտ և անխնամ ընտանիքներ...»¹¹⁸:

«Արեւելյան մամուլ» պարբերականում Մերենցի տպագրած մի հոդվածի առիթով, որտեղ հոդվածագիրն հայերին խորհուրդ էր տալիս գաղթել Հայաստանից, Բաֆֆին վրդովված հրապարակեց «Գր ժատուն» ֆելիետոնը: Այստեղ, հիմնավորելով Մերենցի «առաջարկի անմտությունն» ու հեղինակի «անհեռառատությունը», Բաֆֆին նորից կրկնում էր. «Իսկ գաղթականությունը շարունակվում է: Ժողովուրդը օրըստօրե հեռանում է Հայաստանի կենտրոնից: Նորա ուժերը ցրվում են և հայրենյաց դաշտերը մնում են ամայի, դատարկացած»¹¹⁹: Կամ «Այս մշեցի, վանեցի, բաղեշցի ժողովուրդն է, որ հայրենիքը ձգած, ցրված է դեպի ամեն կողմ: Նա թողնում է յուր տանը ծերունի հայր, պառավ մայր, մանկահասակ ամուսին, փոքրիկ երեխայք,—բոլորն կարոտության մեջ... Նորան խորհուրդ են տալիս գաղթել, նոր աշխարհներ գտնել և բախտ որոնել... Բայց ի՞նչով և որպես...»¹²⁰:

Պանդխտության խնդրին հանգամանորեն անդրադարձավ Մ. Խրիմյանը, գավառին ծանոթ և դավառահայության հույզերով ավարող մի մարդ։ 1895 թվականին, ամբողջացնելով նախկին մտքերն ու արտահայտությունները, Խրիմյանը նոր նախիջևանից Գլադստոնին ուղղած ընդարձակ իր նամակում թվարկում է գաղթականության հետևյալ պատճառները. «Առաջին պատճառ այն է, որ տիրող իշխանություն մահմեդական է և յուր առաջնորդ Գուրան։ Նվ զուր գիտեք, թե Գուրանին հավատացող ժողովուրդը յսօր և հավիտեն Ավետարանի որդվոց հետ չի հաշտվիր։ Յուր մղեկորոն ուսուցիչներ Գուրանի քարոզներեն առնելով միշտ կուսուցանեն. Զարդեցե՛ր, կոտորեցե՛ք անհավատներ, միայն Աստծո և Մահմետ մարգարեի հրամանն այս է։ Դուք ազնվական ընտրեալ ժողովուրդ եք, իսկ անհավատներն ձեր ստրուկներն են, նոցա ամենայն ինչ ձեզ համար հայալ է և իրավունք»¹²¹։

Երբ մյուսը դադարականությունը երկրորդ պատճառն էր համարում եվրոպայի թողալուությունը և այն «սին հավատը», թե երբեք մահմեդական մոլեռանդությունը կվերանա, թուրքերը կկրթվեն, քաղաքակիրթ ազգ կդառնան և հպատակներին հետ մեղմ կվարվեն:

118 Ր ա Ֆ Ֆ ի, Երկերի լիակատար ժողովածու, Հատոր 9, էջ 92:

119 նույն տեղում, էջ 48:

120 նույն տեղում, էջ 197:

121 Թէնդրիկ, Ամենուն տարեցոյցը, 1929, տպարան «Մասիս», Փարիզ, էջ

Խորհմյանն այս հարցում որոշ լուծատուով սխալ պատճառաբանու-
 թյուն էր բերում, կրոնական խտրություն զնելով չէր կարողանում
 ջոկել թուրք վերնախավին աշխատավորական դանգվածներից։ Նրա
 կարծիքով զաղթականության երրորդ և հիմնական պատճառը Արե-
 վելյան հարցն էր, եվրոպական պետությունների անհամաձայնու-
 թյունն այդ խնդրում, որից «...միշտ օգուտ քաղելով Տաճկաց Սուլ-
 թանը, հանգիստ, անկասկած նստած է յուր նավահանգիստ։ Եվ եթե
 փչեն կողմնակի հոլեր, նա գիտն յուր առաջատու բանալ։ Այնչափ
 անհոգ ու ապահով է նա, մինչև առած է դարձեր տաճկաց մեջ, թե
 «Թող կալուրներ կռվին, մեզ համար հանգիստ լինի»¹²²։ Այստեղ
 ևս Խորհմյանը շեշտը դնում էր կրոնական խտրականության վրա,
 հույս ունենալով, թե դրանով կշարժի քրիստոնյա Դադաստնի գութը
 և նրան կմղի հայերին օգնության։ Այսուհանդերձ, հայկական աղբ-
 րակերպ մատնանշում են պանդխտության այլ պատճառներ։

[illegible]

122 թ է. թ. դ ի է, Ամէնուն տարեցոյցը, 1929, էջ 437—438:

123 «*Филлос*», 1879, № 4:

124 «Արձադանք», 1882, № 18, էջ 276:

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ հեղինակների կարծիքները, զբ-
վար չէ եղբակացնել, որ պանդխտության պատճառներն էին՝ Թուր-
քիայի վարած աղգային խտրականությունն ու հարկային կեղեքու-
մը, բնամթերքով գանձվող հարկերի՝ դրամականով փոխարինումը-
դրանով իսկ պայմանավորված վաշխառուական կապիտալի առա-
վել աշխուժացումը, գյուղատնտեսության քայքայումը, գյուղացու
ունեղրկումը։ Սակայն, միայն գյուղացիները չէին պանդխտողները,
այլ դառնում էին հասարակական բոլոր դասերից ու խմբերից, ա-
տիճանաբար ամայանում կամ նոսրանում էր Արևմտյան Հայաս-
տանը, մահմեդականներով բնակեցվում երբեմնի հայաշատ, բար-
գավաճ, այժմ կիսավեր վիճակի դատապարտված բնակավայրերն
ու ավանները։ Գաղթում, պանդխտում ու «օտարանում» էին գյու-
ղացին ու արհեստավորը, վաճառականն ու մտավորականը։ «Վա-
ճառականը կգաղթի, երկրագործը կգաղթի, արհեստավորը կգաղթի,
բանվորը կգաղթի, մեկ խոսքով ամենքը կգաղթեն և Հայաստան
կմնան շատ տեղեր միայն ծերեր, կիներ, մանկունք»,—գրում է Մ.
Մամուրյանը տակավին 1860-ականներին և նույնությամբ վերա-
կրկնում 80-ական թվականներին¹³¹։

Արևմտահայության սոցիալական կյանքին հանրագիր կազմող
«Եինական հայոց կյանքի Հայաստան» խորագրած իր հոդվածա-
շարում Գ. Սրվանձությանը սալիս է վանեցի երիտասարդների
պանդխտելու նկարագիրը։ «Խումբ մը երիտասարդ և սլատանիք՝
Փողոցներու մեջ զանգակի ձայներ կ'ընչվին, կարավանի նշան է այս
ձայնը, որ ամեն շարժու կ'ընչվի այստեղ։ Ահա նոքա են, որ խըմ-
բովին պիտի երթան պանդխտություն։ Ո՛հ, կամովին և ակամա
անձամբ անձին գերություն։ Աղաղակը նոցա աղաղակն է. ահա այն
պատանյաց մայրերը իրենց զավակները կուլան, ահա նորահար-
ամուսինները իրենց փեսաները կուլան։ ...Մեկը կուլա, որ յուր որ-
դին պիտի նշաներ հարսանիք աներ, մյուսը կուլա, որ յուր հարսնու-
թյունը կմնա անմխիթար և անտեր։ Իսկ փեսայացուք և փեսաներ
դարձուցանելով թոթափելով իրենց սերն ու սիրտը ծնողաց, հայ-
րենյաց և սիրելյաց վերա, հեծան և քշեցին բառնալով իրենց բեռ-
ները անչափ արտասուքներով և ծանր պարտքերով»¹³²։

Մշեցիների գաղթականության և Պոլսում ապրելու պայմաննե-
րի մասին Մերենցը գրում էր. «Ո՛վ որ մշեցի հայուն թշվառ վիճակը՝

կուլե տեսնել՝ թող երթա ոչ ի Մուշ, շատ հեռու է երկիրը և ճամբան
վտանգավոր, այլ հոս Պոլիս Գասրմ փաշայի խան անվանյալ
որջերը՝ և տեսնե Մշեցի ընտանիք՝ այր՝ կին՝ տղայք գրեթե մերկ,
դեմնախաշտի՝ ակնպահ՝ անկարասի հարժամ ի կոխ աղքատության՝
անոթության և օդին խստությանց դեմ»¹³³։ Սպանդար Սպանդար-
յանը ևս, անդրադառնալով հայերի պանդխտելու հարցին, «Մշակի»
էջերում խոսելով հայ վաճառականների և հողերականության գաղ-
թի մասին, չէր զլանում մի քանի ցցուն փաստեր հրապարակել
արևմտահայ գյուղացի-պանդխտների ապրելակերպի վերաբեր-
յալ¹³⁴։

Տարոնի հայերը ղիմելով Պոլսի պատրիարքաբանին, բողոքում
էին իրենց սոցիալ-քաղաքական դրության մասին, նկարագրում
թուրք և քուրդ աղաների երեսից քաշած տառապանքները, ապա շա-
րունակում. «Այսուհետև էրզուրումի ճանապարհները, Տրապիզոնի
լեռները, Պոլսո նավահանգիստները, այն տեղերը փնտրեցեք մեզ։
Մեր երջանկություն սրբող կրել, բեռ բառնալ և օտար հողի վրա
քրտինք թափելն է... մեր հողերը թող մնան ամայի, մեր ընտանիք
անտեր, մեր զավակներ անխնամ, մեր երկիր ավեր, թող լինի
ավեր»¹³⁵։

1886 թ. հունիսին «Արձագանքի» Պոլսի թղթակիցը գրում է.
«Արդեն հայտնի է, թե տուրքերուն շատության և պարտքերուն տա-
կավ առավելման պատճառով, այսօր հարյուր հազարավոր պան-
դուխտ հայեր եկած են այստեղ, Վանա, Բաղեշի, Մուշի, էրզուրումի,
Տիգրանակերտի, Ակնա, Երզնկայի և Փոքր Ասիո ամեն կողմերեն,
որպեսզի քիչ մը դրամ շահելով, կարողանան հատուցանել իրենց
պարտքը կամ տուրքը, զոր տերության գործակալներն անգթորեն
կպահանջեն։ Հակառակ այս ամեն շարյաց, նոր նոր շարիքներ ևս
ավելցան, այսպես՝ Բուղարիո հեղափոխության և հունական մոտա-
լուտ պատերազմի պատրվակալ ղինվորական նպաստ սկսավ ժողով-
վիլ հասարակութենեն»¹³⁶։ Այս պանդխտողների մեջ կային արդեն
13—14 տարեկան բազմաթիվ անչափահաս երեխաներ. «...տակա-
վին կճանչեմ,— շարունակում է նա,— 12—13 տարեկան պան-
դուխտ մանուկներ, որ պարագայից բերմամբ աստ ընկած լինելով

131 Մ. Մամուրյան, Անկիլիական նամականի կամ հայու մը հակառակը՝
1881, Զմիռնիա, էջ 200։

132 «Արծուի Վասպուրական», 1862—63, № 3, էջ 70—71։

133 «Արևելյան մամուլ», 1876, հունվար, էջ 23։

134 Տե՛ս «Մշակ», 1876, № 25։

135 «Մեզու», 1863, 16 հուլիսի, № 208, էջ 207։

136 «Արձագանք», 1886, № 24, էջ 337։

սարգներ: Ձիու վրա նստած նրանց առաջնորդում էր իրենց ծխա-
տեր քահանան, «պանդխտավայրում թշվառների հոգու պետերը
կատարելու»¹⁵²:

Մեր պատմագրության մեջ երկար ժամանակ տիրել է այն կար-
ծիքը, թե պանդխտության ճանապարհ են բռնել միայն Արևմտյան
Հայաստանի բնակիչները, իսկ Կիլիկիան զերծ է մնացել այդ երե-
վույթից:

Հիշյալ կարծիքը ճիշտ չէ: Բաղմահադար պանդխտներ կային
նաև Կիլիկիայից, մասնավորապես նրա գաշտային մասերից:
«Փորձի» թղթակիցը 1879 թվականին գրած իր հոդվածում այդ մա-
սին ունի շատ հետաքրքրական գիտություններ¹⁵³: Նրան լրացնում
են այլ աղբյուրներ:

Հաճրնի հաղարավոր հայեր ամեն տարի պանդխտում էին:
«Հաճրն բազմաթիվ թեմերում մեջ շինված է, և դարերով
աված է ֆիդիբական ապահովություն իր բնակիչներուն,— գրում է
Հ. Պողոսյանը,— սակայն տեղը ըլլալով ժայռոտ ու անբերրի, անոր
բնակիչները հին ժամանակներն ի վեր ստիպված են, իրենց հայրե-
նիքը թողնել, երթալ հեռու գյուղեր ու քաղաքներ, ճարելու համար
իրենց ապրուստը»¹⁵⁴:

1870-ականներից հաճրնի պանդխտներն այլևս չէին բավա-
րարվում Միջերկրականի առափնյա քաղաքներով, այլ սփռվում էին
եվրոպական շահաստաններ¹⁵⁵: Տակավին 1860-ականներին պան-
դուխտները Մարաշից խմբերով հեռանում էին և շատերն այլևս եր-
կիր չէին վերադառնում: Մարաշի պանդուխտները, ճաշակած լինե-
լով Թուրքիայի քաղաքականության դառը պտուղները, ընդհանրա-
պես դուրս էին գալիս սուլթանի աշխարհակալության սահմաններից
և աստիճանաբար բնակվում Եվրոպայի հայ գաղթօջախներում¹⁵⁶:

Այսպիսով, 1870—80-ական թվականներին հայ պանդուխտնե-
րի թիվը աստիճանաբար ստվարանում էր, մեծանում էր նրանց
գաղթած երկրների ցանկը: Պանդուխտները գնում էին Եվրոպա,
ԱՄՆ, հատկապես Անգլիոյկապի քաղաքները՝ Բաքու, Թիֆլիս, ինչ-
պես նաև Երևան ու Ալեքսանդրապոլ: Սակայն պանդուխտների գոր-

ծեղավայրերն հիմնականում Թուրքիայի առափնյա քաղաքներն էին՝
Պոլիսը, Ջմյուռնիան, երբեմն էլ Տրապիզոնը: Որովհետև մյուս քա-
ղաքներում ապրող պանդուխտներն էական, ակնառու դեր չեն կա-
տարել արևմտահայ այդ շրջանի հասարակական-քաղաքական
կյանքում, մենք կանգ կառնենք պոլսահայ պանդուխտների թվի ու
ապրելակերպի պայմանների վրա:

Ազգային ժողովի 1860 թվականի նոյեմբերի 4-ի տվյալներով,
Պոլսում 15.000 հայ պանդուխտներ էին ապրում¹⁵⁷, 70-ական թվա-
կաններին նրանց թիվը հասնում էր 30.000-ի¹⁵⁸:

Բաֆֆին երկու անգամ կրկնում էր, որ Պոլսի հայ պանդուխտ-
ները 1870-ական թվականներին աճել և դարձել են 45.000 հոգի¹⁵⁹:
Նա գրում էր, որ հայ ազգային գործիչները մի անգամ չեն մտածում
«թե Կ. Պոլսի քուլումբաբաններում պառկող 45.000 վանեցի, մշեցի և
այլ գավառական համայնքներ ինչու համար են թողել իրենց հայ-
րենիքը»¹⁶⁰ կամ «...Ասիական Տաճկաստանի այնքան բազմաթիվ
հայ գաղթականները, որոնցից միայն 45 հազար հոգի Կ. Պոլսում է
գտնվում...»¹⁶¹: Արսեն Թոխմախյանը 1882 թվականին եղավ Պոլ-
սում: Ազգային ժողովում արտասանած իր ճառը համառոտագրելով,
հրատարակեց «Մասիս»-ում, որտեղ գրում էր. «ցույց տվի նրանց
Պոլսի մշակների քառասուն հազար թիվը... հիշեցի որ այժմ կանայք
էլ սկսել են գաղթել և Կ. Պոլսում 1000-ից ավելի Հայաստանից պան-
դիխտած կանայք կան (ընդգծումները մերն են — Հ. Դ.)»¹⁶²:

1877 թվականին Պոլսում Մ. Փորթուգալյանը հաշվում էր
20.000 պանդուխտ վանեցիներ¹⁶³: Անդրադառնալով պանդխտու-
թյան խնդրին, Փորթուգալյանի ղինակիցներից մեկը գրում էր.
«Պանդխտությունն ալ հայ ժողովրդի մաշողական ախտն է. 1870-ին
Ազգային Պատրիարքարանի վիճակագրով Հայաստանի գավառնե-
րեն 30.000 պանդուխտ կգտնվեն ի Պոլիս, իրենց երկիր թողած
ընտանիքին օրապահիկ ճարելու համար աշխատող. 5000-են պա-

157 «Առնանգրութիւնք ազգային ժողովոյ», հատ. Ա, էջ 24, տե՛ս նաև Սա-
րգիսյան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում,
էջ 23:

158 «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա, էջ 360:

159 Բաֆֆի, երկեր, հատ. 9, էջ 259:

160 Նույն տեղում, էջ 262:

161 Նույն տեղում, էջ 259:

162 «Մասիս», 1882, 22 սեպտեմբերի, № 3292, տե՛ս նաև «Մշակ», 1882,
№ 160:

163 «Մշակ», 1877, № 61:

152 «Արձագանք», 1887, № 18, էջ 270:

153 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 10:

154 Հաճրնի ընդհանուր պատմութիւնը, երկասիրեց Յ. Պ. Պողոսեան, Կոն-
ստանդուպոլ, Քալիֆորնիա, 1942, էջ 745:

155 Նույն տեղում, էջ 746—747:

156 Տե՛ս «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջէյթուն», էջ 834—869:

կառ շեն Թիֆլիզ, Պաթում, Ռումանիա գտնվող հայ մշակներն»¹⁶⁴։ Բեռլինի կոնգրեսից հետո կազմված «վիճակագրական ծանոթություն Օսմանյան Հայաստանի բազմամարդկության վրա» խորագրված փաստաթղթի տողատակ ծանոթության մեջ ասված է. «մի քանի ամ հառաջ Պատրիարքարանի կատարած վիճակագրերը հաստատած է թե Կոստանդնուպոլսո մեջ 30.000 պանդուխտ հայ կա»¹⁶⁵։ «Արձագանքի» թղթակից վաղինակի (Պետրոս Տոնապետյանի) վկայությամբ 1886 թ. Պոլսում արդեն ապրում էին 50—60 հազար պանդուխտ հայեր¹⁶⁶։

Պանդուխտները բավականաչափ մեծ թիվ էին կազմում Զմյուռնիայում։ 1860 թ. այստեղ կային 2 հազար պանդուխտներ. 1874 թ.՝ 4 հազար, 1890 թ.՝ 5 հազար¹⁶⁷։ Հատկանշականն այն է, որ Կեսարիայից հայ վաճառականներն ու արհեստավորները գաղթում էին Պոլիս, Զմյուռնիա, մասնավորապես Եվրոպա, իսկ նրանց տեղը լցվում էին գավառից եկած պանդուխտ օրամշակները։ 1870-ական թվականներին քաղաքում կային մինչև 4.000 պանդուխտներ, որոնց գերակշռող մասը այլևս չվերագարձավ յուր հայրենիքը։

Պանդուխտների թիվը գնալով աճում էր։ 1890-ական թվականներին միայն, այն էլ համիդյան ջարդերի տոթիվով, արդեն չէր հասնում մոտավոր ծովափնյա քաղաքներ, մասնավորապես Կ. Պոլիս, այն դեպքում, երբ տարեկան գաղթողների թիվն արդեն ձգվում էր 7.000-ի¹⁶⁸։

Արևմտյան Հայաստանից և հայաբնակ վայրերից եվրոպական Թուրքիա գաղթող հայ պանդուխտները պարապում էին օրավարձով մշակությամբ, բեռնակրությամբ կամ ջրկիրությամբ։

Բաֆֆին գրում էր, որ Պոլսի պանդուխտները լցված են «...քարվանսարանները, նավահանգիստները, մաքսատները, և համալի ստոր պաշտոն է կատարում,—մի ծառայություն, որ բեռնակիր անասուններին միայն է սեփական... Այդ ժողովուրդն է, որին հանդիպում ես Տաճկաստանի և Եգիպտոսի (որտեղ չկան նրանք...) բոլոր ծովեզերյա քաղաքներում, ուր նոցա գործն է շոփիություն (քաղաքից աղբ են առնում կողովները տանում նետում ծովը), բու-

164 Մ. Ա., Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, 1890, Մարտի, էջ 3։
165 Լ. և Ռ. Հայոց հարցի վավերագրերը, 1915, Թիֆլիս, էջ 86։

166 «Արձագանք», 1886, № 46, էջ 598։
167 Հ. Հ ա կ ո Ր Վ. Ք օ ս ե ա ն, Հայքի Զմյուռնիա, էջ 44, համեմատիր «Հանդէս ամսօրեայ», 1890։

168 Ա շ ո տ Հ ո Վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, էջ 360, համեմատիր «Մուրճ», 1904, № 9, էջ 27։

լումբաշիություն (ջրկիր, հրշեջներ) և այլ աշխատի ստոր պարապմունքներ։ Ուր նոցա կերակուրն է՝ զինվորներից ավելցած սոմունը և մեջիգների միաբանության (սոֆիայների) սեղանից ավելցած փշրանք։ Ուր նոցա օթեանն է բաղնիքների վառարանի (թուլումբաբի) մոխիրները»¹⁶⁹։ Տաճկաստանում կային աշխատի մեջիգներ, որտեղ թաղված էին սուլթանների կամ այլ երեկի մարդկանց աճյուններ։ Մահացածների ունեցվածքով ապրող մոլլաները աղոթում էին նրանց համար, հաճախ ձրիաբար բաժանում, հաճախ էլ էժան գնով կերակուրը վաճառում հայ պանդուխտներին։ Անտուն, անօթեան բնասանիքները ամառները գիշերում էին բաց երկնքի տակ, իսկ ձմեռները լցվում բաղնիքների նկուղահարկերը, որտեղ ծուխը, մոխիրը և բոցը խեղդում էր նրանց, մրոտում, սևացնում Թոքերը, քայքայում առողջությունը, մի բան, որն այլևս չէր հետաքրքրում հայրենակորույս, բնասանակորույս, կարիքի ու թշվառության մեջ մոլորված հայ պանդուխտներին։ Միայն 1868—1869 թթ. Պոլսի խոնավ նկուղներում մեռնող պանդուխտների թիվը հասել է 1700-ի¹⁷⁰։

Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսը նկարագրում էր քաղաքի պանդուխտների ծանր վիճակը. «Օրամշակը հազիվ թե ստանում է 30—60 նեուբրեուցեիր (մոտ նույնքան կոպեկ), քնում է բաց օդի տակ կամ մեջիգների և այլ հրապարակական շինվածքների գավիթներում»¹⁷¹։ Դրուլթյունն ավելի վատացավ 1875 թվականից հետո։ «Մշակի» արևմտահայ թղթակիցը 1875 թ. գրած «Նամակ Կ. Պոլսից»¹⁷² ընդարձակ հոդվածում, անդրադառնալով պանդուխտների գոյավիճակին, միաժամանակ գտնում է, որ այն շրջանից սկսած, երբ Պոլսում կառուցվեց երկաթուղի, հույները ձրիաբար տրամվայներ դործադրեցին, հայ բեռնակիրները գրեթե զրկվեցին եկամտի աղբյուրներից և հազիվ էին պահպանում իրենց գոյությունը, այլևս չեն խոսում գավառում թողած բնասանիքին հասցնելիք օգնության մասին¹⁷³։

Սուլթանական կառավարության քաղաքական նոր կուրսի բնորոշումից հետո սոսկալին այն էր, որ Պոլսի մոլեռանդ մահմեդական վերնախավը զգալիորեն էր զործ տալիս հայ օրամշակներին, կասկածում նրանց վրա, գերադասում թույլ ու քիչ աշխատու-

169 Ր ա ֆ ֆ ի, Երկեր, հատոր 9, էջ 196—197։

170 «Տոմար բնասանական 1874—75», 1874, Թիֆլիս, էջ 188։

171 «Մշակ», 1872, № 14։

172 «Մշակ», 1875, № 51։

173 Նույն տեղում։

Նաև Հավատարկիքներին, քան ուժեղ ու կորովի, պակաս վարձ պահանջող հայ պանդուխտներին: Կրոնական խտրականությունը թափանցում էր նաև այս բնագավառը:

Ահա նաև ինչու 1860—60-ական թվականներին Քուրբիայի ծովամերձ քաղաքներում, մասնավորապես մայրաքաղաքում կենտրոնացած պանդուխտներն էին արտահայտում գավառի հայ գյուղացիության շահերը, նրանք էին կազմում ամենաառաջադեմ տրամադրություններով համակված դասը ողջ գաղութահայության մեջ։ Զրկված տնից, հողից, ունեցվածքից, բնառնիքից, հայրենիքից, պանդուխտները քաղաք էին բերել «անկիրթ զուլա, պանդխտության թույլ գավազան», հայրենատենչ սիրտ, որի վրա խորը վերքեր էին թողել թուրքական կառավարողները, քուրդ ու հայ վաշխառուները։ Պանդուխտներն անմիջականորեն էին կրել այն քայքայիչ ազդեցությունը, որն ունեցել էր արտասահմանյան կապիտալը Քուրբիայի տնտեսության վրա։ Նրանք ավելի շատ էին տուժել օտար բռնակալների ճնշումներից, ավելի հաճախակի հարստահարվել քուրդ ու թուրք հրոսակների կողմից։ Այդ իսկ պատճառով էլ նրանց համար ավելի քան որեւէ ուրիշի, անտանելի էր թուրքական լուծը։ Պանդուխտները ոչինչ չունենալով կորցնելու, առանց երկնշեղու, ստիպում էին պատրիարքարանի պաշտոնյաներին, նրանց միջոցով և սուլթանական կառավարությանը՝ մտահոգվել գավառահայության սոցիալ-քաղաքական կյանքով։ Նրանց ճնշման ազդեցության տակ էր, որ հաստատվեց Աղզային սահմանադրությունը, կազմվեց գավառական հարստահարություններն ուսումնասիրող խորհուրդը, Բոսանն ուղղվեցին բազմաթիվ բողոքագրեր, որտեղ ներկայացվում էին այն բոլոր զրկանքներն ու հարստահարությունները, որոնք կրել և կրում էին գավառահայերը։

Ահա թե ինչ է գրում Բաֆֆին Պոլսի պանդուխտների մասին՝ «Բայց կա Կ. Պոլսում և մի ժողովրդական տարր, որ ներկայացնում է մշակ դասը: Դրանք ըստ մեծի մասին Հայաստանից եկած գաղ-թականներն են, որ մայրաքաղաքում կատարում են համալի, բու-լումբաջիի, չոֆչիի-շիկիի, ղայրկչու և ուրիշ շատ ստոր ծառայու-թյուններ: Հայրենիքից հեռացած, այդ պանդուխտ հերոսներն են, որ ամեն անգամ մի ազգային ծանր հարց բարձրանալիս, շրջապա-տում են պատրիարքարանի շուրս կողմը, դռներ և պատուհաններ են փշրում, աղմուկ բարձրացնում և արդարութուն են խնդրում: Այս թշվառ մշակները հայրենիքից դառն աղքատության հետ բերել են իրանց սրտի մեջ խորին վերքեր, որ գործել է մահամեղականի բըռ-նակալ ձեռքը և այս պատճառով նրանց ավելի զգալի է թուրքերի

անտանելի լուծի: Եվ՝ ամեն բան կորցրած լինելով,—տուն, տեղ, հայրենիք,—նրանք ալլես ոչինչ կորցնելու չունեն, և առանց երկ- յուղի բողոք են բարձրացնում, ու իրանց թշվառ, անտեր ընտանիք- ների համար ազատութուն են խնդրում, պատրիարքի օժիրից բռն- նելով...»¹⁷⁴: «Է. Պոլսո հայ զաղրակամուրյունն է,—գրում էր «Ար- ձագանքը»,—որ ամեն պարագայի մեջ ցույց տված է թե կա հայ ազգություն մը, որ գիտե գործել յուր բազմակարող անդամոց հա- մար (ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)»¹⁷⁵:

Պանդուխտների օտարկմամբ պատրվարբարանն զբաղվեց Վանի 1876 թ. հրդեհի «գործով», կառավարութունը քննիչ մասնախումբ կազմեց: Երանք Ներսես Վարժապետյանին լիցքաթափ արեցին՝ ռուս-թուրք պատերազմում հաշերից՝ սուլթանին զինվոր տրամադրելու խնդրում, նրանց աղմուկ-աղաղակների ձայնը հասավ սղոսահայ մտավարականներին և կազմվեց «Սովելոց կեդրոնական հանձնաժողով», որի օգնությամբ ֆիզիկական ոչնչացումից ազատվեց սովամահության դատապարտված զավառահայությունը: Ի տարբերություն նախորդ տասնամյակների, հրապարակ եկան պանդուխտների բազմաթիվ բողոքագրեր՝ ուղղված թե՛ սուլթանական կառավարությանը և թե՛ հայ վերնախավին: Հայկական մամուլի էջերը վարությանը և թե՛ հայ վերնախավին: Պանդուխտ հայը կազդարդարվեցին նրանց թղթակցություններով: Պանդուխտ հայը կազմակերպեց ինքնակրթության խմբակներ, սովորեց զբաղվոր բողոքել: Նրա ձայնը միաձուլվեց Մ. Խրիմյանի կազմած բողոքագրերի, գիմնումների բովանդակությանը և իր վանեցի Հայրիկի բերանով, թեկուզ ասպարեղուն, բայց և այնպես հնչեց «նվրոպիո թանձրաթաղանթ ահանջին»:

Նվրոպա կատարած դեգերումներից, անարգյունք բողոքներից հետո Թուրքիա վերադարձած հայկական պատվիրակության ղեկավարը, հարիսայի կաթսայի ու թղթյա շերեփի համեմատությամբ, զինված սպաքարի քարովը կարդաց պոլսահայ պանդուխտներին։ Մ. Խրիմյանը և Ն. Վարժապետյանը փորձեցին գավառ վերադարձնել հայ պանդուխտներին, նրանց միջոցով զարթեցնել գավառահայությանը։ «Հայրիկը, իր ըսածին համաձայն,—գրում է Նշկյանը,—կը հորդորեր պանդուխտ հայերը Հայաստան վերադառնալ. սկսած էր հոգեշարժումը և ամեն շաբթու տասնյակներով կմեկնեին դեպի հայդ շարժումը և ամեն շաբթու տասնյակներով կմեկնեին դեպի հայրենիք։ ...Հայ պանդուխտը առանց զենքի չէր երթար այլևս,

174 Բայ Զ Յ Կ, Երկեր, Հարստ 9, էջ 310:

475 «Առօրյային», 1886, № 20, էջ 289:

այժմ շատեր սկսած էին մեկն ավելի զենքեր տանել իբր նվեր եղբայրներուն, ազգականներուն և բարեկամներուն»¹⁷⁶:

1879 թ. սեպտեմբերի 26-ին Խրիմյանը ուղևորվեց Վասպուրա-
կան: Նրա շրախումբը բաղկացած էր հազարի հասնող զավառա-
հայ պանդուխտներից: Սակայն պանդուխտների վերադարձի հո-
սանքը դրանով չավարտվեց: Բարեփոխությունների պատրանքը հա-
մակել էր հայ պանդուխտ վաճառականին: Նա վերագառնում էր
հայրենիք: Վանա լճի վրա շոգենավեր զնելու փորձեր կատարվեցին:
Վանեցի վաճառականները, տեղում սնանկանալով, ցրվել էին երկ-
րով մեկ: 1876 թ. հրդեհից տուժածները աստիճանաբար վան էին
վերագառնում: Նախկին գյուղացիները հող ստանալու, կյանքի ու
գույքի ապահովություն ձեռք բերելու սին պատրանքով զավառ էին
գալիս: «Ներսես պատրիարքն իսկ հաճախակի հորդորներ կը կար-
գար եկեղեցու բեմին ու կը քաջալերեր այդ շարժումները»¹⁷⁷: Պան-
դուխտ հայ գյուղացին Պոլսից հայրենիք էր տանում զրամ, մշա-
կույթի սեր, ուսման հաճույք և գեղեցկության ճաշակ: Քաղաքի
կյանքը խորթ էր նրա համար, լեզուն անգուրեկան, սովորույթները
«սլիզծ» ու «անբարոյական»: Սակայն զավառ գալով, կամա թե
ակամա, նա թարմություն էր մտցնում զավառահայության կյան-
քում:

քում: Խրիմյանը, Մ. Փորթուգալյանը և ուրիշները ամեն ջանք թափում էին օգտագործելու նրանց իրենց ծրագրերի իրականացման համար: Եվ գավառ վերադարձած պանդուխտները դառնում էին ազատագրական շարժման առաջնակարգ զինվորներ:

ազատագրական շարժման առաջնակարգ զինվորները։
Պոլսում մնացած պանդուխտներն էլ 1860—80-ական թվա-
կանների հայ հասարակական-քաղաքական շարժումների ուժեղաց-
ման գործում էական դեր էին կատարում, հուսալի և ամուր հենա-
րան դառնալով գավառահայության շահերն արտահայտող ազգա-
յին առաջադեմ մտավորականությանը։ Նրանք խթանում էին Յբլզե-
ղի պալատի դեմ սկսած ազատագրական պայքարը, չլլանալով
դանր ապտակներ իջեցնել հայ վերնախավի, մասնավորապես պոր-
տաբույծ հոգևորականության և «անխիղճ վաշխառուների» երեսին։
Պանդուխտները դառնալով Թուրքիայի, մասնավորապես արևմտա-
հայության 19-րդ դարի երկրորդ կեսին վերապրած խորունկ աքն-

տեսական ճգնաժամի հայտարարը¹⁷⁸, արտահայտելով բախտակից-ների բազմաթիվ ու տնտեսական շահերը, հենք դառնալով, շաշե-լով մարտահրավարակ իջնող ղեմնկրատական հոսանքին, այնու-ամենայնիվ չկարողացան ձևավորվել իրեն բանիոր դասակարգ:

Եվրոպական կապիտալի հախուռն ներմուտը թուրքիա մի կողմից առաջնորդվում էր սոցիալական ձեռնմամբ ու հարստահարությանն հանդիմանող Հայաստանում, բնաշխարհից կտրում սնանկացած, պարտքերով բռնալծված հայ ազգաբնակչությանը, պատրաստում բանվորական հսկա պահեստաբանակ, մյուս կողմից պատճառ դառնում ազգային արդյունագործական ձեռնարկությունների քայքայմանը, զրանով իսկ միջոց էր բնձնում երկրում կողմակերպելու արտադրական աշխատանքի գործահարապարակներ, պանդուխտներին գրկում ժամանակակից տեխնիկայի վրա հանդուգ աշխատանքի գործող բանակ դառնալու հնարավորություններին: «Սրա մեջն էր հենց վերապրած ճգնաժամի էությունը, և այստեղից էր առաջանում նաև հին ու նոր պանդխտության ոչ միայն բանակական, այլև որակական տարբերանքը»¹⁷⁹:

Այսպիսով, արևմտաֆայ այս խոշոր գաղթօջախումն էին խա-
րբսկւած աստիճանաբար մարող ամիրայութիւնը, նրա հաշվին ու
նրա զեմ խոյացող, առնականացող առևտրական կապիտալատեր՝
կոմպարզորական բուրժուազիան, թվաշատ էսնաֆութիւնների մեջ
ընդգրկւած ու նրանցից դուրս եղած արհեստավորները. տեղական
հումքով սնվող վաճառականները, բազմաֆայար հին ու նոր պան-
դուխտներ և, վերջապէս, այս դասերի միջից դուրս եկած, սրանց
գասակարգային շահերը չուրովի պաշտպանող, հասարակական
աւարբեր ու իրարամերժ հոսանքների, խմբերի փեղկկւած սովորա-
թիւ հալ մտավորականութիւնը:

Առանձնապես 19-րդ դարում, այն էլ ոչ թե սկզբներին, այլ 50-ականներին, Կ. Պոլիսը դառնում է արևմտաֆայ մշակութային անփոխարինելի կենտրոնը, աոն տալով Թուրքիայի մյուս զաղթ-օջախների, ինչպես նաև զարթոնքի ճանապարհ՝ բռնած Արևմտյան Հայաստանի մշակութային շարժմանը:

176 Հ. Մ. Ն 2 Կ Է Խ Ն, Առաջին կայծեղը, «Պայքարի» տպարան, 1930, էջ 83—84:

177 նույն տեղում, էջ 85:

178 Ա. Հ ո ղ հ ա ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, էջ 361:

179 Երուսաղեմի տեղում. էջ 362:

62

Հետագա տասնամյակներին հիմնվում են Հոփսիմյանց և Գալանյանց, էյուպ թաղամասի Պեղձյան վարժարանները (1832 թ.), 1834 թ. սկսվում է Աղզալին հիվանդանոցի կառուցումը, 1836 թ. գործում էր խառգուղի ներսիսյան վարժարանը, ապա հանրահայտ Սկյուտարի ճեմարանը՝ որն ամիրաների ու էսնաֆների գոտեմարտերի զրդապատճառը դարձավ։ Ուրեմն, զարի առաջին շորս տասնամյակներին Կ. Պոլիսը տալիս էր նորանոր զպրոցներ, խթանում լուսավորության տարածմանը, հասունացնում զրազեա սաներ, հետագա տարիների կրթական գործի զաղմակերպիչներ։

1840-ական թվականներից կղերա-աղաքական կաստայականությունը, հարկադրված, պայքարով ու դանդաղկոտություններ իրենցը զիջում է ֆրանսիական հեղափոխության օրրանում կրթված ու հայրենիք վերագարծած կամ նրա գաղափարաբանությամբ սընված պոլսահայ լուսավորչայինների սերնդին: Կազմվում են դպրոցական ու մշակութային մի շարք ընկերություններ: Ժողովրդի լուսավորության խնդիրը օրակարգի առարկա է դառնում:

1846 թ. ապրիլի 1-ին Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցավարու-
ները, Մ. Պեշիկեշյանի մասնակցությամբ, հիմնում են «Համագե-
ղաց ընկերությունը», դրան հաջորդում են «Մատմնական ընկերու-
թյունը», «Արամյան ընկերությունը», «Հայկական թանգարան» ըն-
կերությունը, «Վերածնության ընկերությունը» և, վերջապես, 1860 թ.
«Բարեգործական ընկերությունը»: Տակավի՛ն չերկվեղված, լուսա-
վորական հովերով տարված պոլսահայ երիտասարդ, խանդավառ
ու հայրենանվեր գործիչները ջանք չեն խնայում դպրոցական գոր-
ծի կազմակերպման, ժողովրդի կրթությանն ու լուսավորությանը
նվիրվելուն:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին ղալոցներէի ու ընդգրկված աշակերտութեան թիւով Կ. Պոլիսն առաջինն էր ողջ հայ իրականութեան մէջ: 1859 թ. գաղթօջախում արդեն կային 42 վարժարան, 4376 ուսանող, 1155 ուսանողուհի, 196 բաւոյցիչ, որոնց տարեկան ծախսը կազմում էր 8440 ոսկի: 1871 թ. վարժարանների թիւը բարձրացել էր 48-ի՝ 3936 ուսանողներով, 1886 ուսանողուհիներով, 224 ուսուցիչ, տարեկան ծախսագումարը՝ 12.510 ոսկի: 1883 թ.՝ 41 վարժարան, 3404 ուսանող, 2109 ուսանողուհի, 1893 թ. 39 վարժարան,

185 «Ուրվադիրձ արևմտահայ թատրոնի պատմության», էջ 28:

3227 ուսանող, 1906 ուսանողուհի, 1901 թ. 40 վարժարան, 3316 ուսանող, 2327 ուսանողուհի, 500 ուսուցիչ և 9212 ոսկի տարեկան ծախս¹⁸⁶։ Ակնհայտ է, որ դպրթօջախը զարրոցների հիմնման, կրթ-
թական գործի կազմակերպման տեսակետից հիմնական վերելքն
ապրել էր անցյալ դարամեջի զույգ տասնամյակներին, իսկ հե-
տագայում, այս կամ այն զժվարություններով, միայն պահպանել
առկա դրությունը, համիդյան ուժիմի տարիներին «զոհ տվել» ու-
սուցման ավգային բովանդակությունն ու իջեցրել ուսուցման նախ-
կին թափը։

[illegible][illegible]

Կ. Պոլիսը ավելց գրողներ՝ Ս. Պեշկովաչևան, Մարտինյու,
Բունյան, Գր. Զոհրապ., Աբրահամ Տյումար, Արփիար Արփիարյան,
Լևոն Բաշալյան, Եղիա Տեմիրճիպաշյան և շատ ուրիշներ, որոնք
իրենց արձակ ու չավածո գործերով նպաստեցին հայ ժողովրդի
ազգային-քաղաքական դարվերին, արևմտահայությանը նախա-
պատրաստեցին ազատագրական պայքարի, երազեցին թոթափել
օտարի տիրապետությունը և միավորված տեսնել տարաբաժան հայ-
րենիք:

186 Գ. Բ. Գ ա լ ու տ ե ա ն, Մարաշ կամ Գերմանիկ և Հերոս Զէյթուն, էջ 427 (ուսանող և ուսանողուհի ասելով Հասկալցիում էր նաև զպրոցական տղաներ և աղջիկներ): 435.

Այսպիսով, Կ. Պոլսի սոսկ մի սովորական զաղթօջախ չէր, այլ այն վառարանը, ուր բռնկվում էին լուսավորական, հայրենասիրական ու ազգային-ազատագրական պայքարի կայծերը հայրենանվեր մտավորականության ջանքերով, փորձելով հրդեհառաջացնել Արևմտյան Հայաստանում, Հայկական Կիլիկիայում, մասնակցելով Բեռլինի վեհաժողովում «Հայկական հարցի» շուրջը ծավալված գիվանագիտական պայքարին ու դրան հաջորդած հետագա ազատամարտերին:

4. ԶՄՅՈՒՄՆԻՔԻ ՀԱՅ ՊԱՂԱՌԵՐ

Կոստանդնուպոլսից հետո Թուրքիայի դարգացած մարդաշատ, տնտեսական բարգավաճման հասած կենտրոնը Զմյուռնիան էր, որն ավելի վաղնջական անցյալի պատմություն ուներ, քան առաջինը: Քաղաքի հիմնադրության ծայրաթևը թաղված է նախաքրիստոնեական պատմաշրջանի երկրորդ հազարամյակի մութ ծալքերի մեջ: Որի իսկությունը հաստատելու համար կասկած չհարուցող տվյալները տակավին բացակայում են: Հույն ու հռոմեացի պատմագիրների աշխատություններում պահպանված հատուկենտ տեղեկությունների համաձայն, հունական այս քաղաքը հիմնադրվել է 1410—1370 թթ. մ. թ. ա. բնկած ժամանակահատվածում, ապա կործանվել է կամ ավերվել, իսկ քիչ հետո վերակառուցվել 1362—1232 թվականներին¹⁸⁷: 177 թ. հին, ծաղկուն Զմյուռնիան, երկրաշարժի պատճառով, մեկ գիշերվա մեջ հիմնովին կործանվեց, սակայն կարճ ժամանակ անց, Մարկոս Ավրելիոս (161—180 թթ.) կայսրը վերակառուցեց նորը, այժմյան քաղաքը, բայց ոչ նախկին տեղում:

Մտավորապես երեքհազարամյա հնություն ունեցող¹⁸⁸ Զմյուռնիան (Թուրքերի կողմից վերանվանված Իզմիր) ձգվում էր դեպի ծովը, եղնվում է գեյան ծովախորշով, առևտրական ու տնտեսական կապերով առնչակցվում էր ինչպես եվրոպական Արևմուտքին, այնպես էլ ասիական Արևելքին: Քաղաքի թիկունքից բարձրանում էին սոճիների հիասքանչ անտառները, ձգտում պարուրել, միաժամանակ զեղեցկացնել արթուն պահապանի պես կանգնած Պագոս լեռը: Հարավից փռվում էր կրկնադագած Իբրկարդաշը, հյուսիսից՝ Սիպիլի լեռնաշխարհը: Կենտրոնի ու շրջակայքի հայելին շրջափակված էր ծովով ու լեռներով, որոնք մեղ-

մացնում էին բնությունը, դարձնում մերձարևադարձային կուլտուրաների աճեցման անդերազանցելի վայր ասիական Թուրքիայում, մեծ և փոքր հեռավորությունների վրա բնկած, տարբեր զբաղմունքի տեր բազմազգ ազգաբնակչությանը ձգում դեպի իրեն:

Լենկթևուրի արշավանքից ավերված, բնակչության կեսից ավելին կորցրած քաղաքը, 1419 թվականին գրավվեց օսմանյան հորդանների կողմից, սակայն վերջիններս չկարողացան անմիջապես հաստատուն խարխիս գցել Զմյուռնիայում: Կարճ ժամանակամիջոցում, Կ. Պոլսից ու այլ տեղերից ճողոպրած հույները համախմբվեցին Հոնիական ջրերի ափերին, դիմագրավեցին Թուրքական վայրագություններին և ձեռք բերեցին միայն ձևական կախվածություն, որը վերջնականապես վերացվեց 1624 թվականին¹⁸⁹, երբ Թուրքական զորամիավորումները արյունահեղությամբ, ավերածություններով վերանվաճեցին այն, տեղակայեցին կառավարական զորքեր, բնակչության ուղարկեցին մահմեդականներին, ջանացին հենարաններ ստեղծել Զմյուռնիայում:

Սակայն, հետագա երեք հարյուրամյակներում, սուլթանների տիրապետության շրջանում, արտաքնապես, որոշ իմաստով էլ ներքին օբենսդրությամբ, Զմյուռնիան գրեթե Թուրքական քաղաք չդարձավ: Քիչ էին այստեղ մահմեդականները, շատ էին քրիստոնյաները: Ֆրանսիական ու անգլիական գաղթականների կողքին տեղեր էին գրավել անգլիախոս հույնացիները, իտալացիները, գերմանացիներն ու ավստրիացիները: Ընդարձակ թաղամասեր մնում էին նացիներն ու ավստրիացիները: Ընդարձակ թաղամասեր մնում էին հույներին, որոնք արդեն տեղ էին ափել նաև Թուրքերին, պարսիկներին, գնչուներին, թաթարներին, բրդերին: Զմյուռնիայում տիրապետող, տնտեսապես, հաճախ և քաղաքականապես իշխող ազգը մնում էին հույները, առևտրական ու միջֆալաֆային խոսակցական լեզուն՝ հունարենը: Թուրքերը, նույնիսկ պետական գործիչներն, այստեղ չէին կարող գրավել այն գիրքը, ինչ ունեին մայրաքաղաքում: «Օսմանցիք կարի հեղաբարոյք են, մանաւանդ ի թաղս այլոց քոմ: «Օսմանցիք կարի հեղաբարոյք են, մանաւանդ ի թաղս այլոց ազգաց: Իսկ առ Յոյնս առաւել տեսանի խորխոտմն և արիւնաւշտ բարբ առ ռամիկսն...»¹⁹⁰: Քաղաքն ուներ մահմեդական կառավարիչ, որը արտասահմանյան բազմաթիվ հյուպատոսների ու եվրոպացիների առկայությամբ չէր կարող վայրագորեն վարվել հպատակների հետ: Ընդհակառակը, նա վախենում էր ալլազգիներից, որոնց

¹⁸⁹ «Արևմտահայ աշխարհ», 1947, Նիւ-Եորք, էջ 205:

¹⁹⁰ Հ. Ն եր ս ի ս ի Ս ա ր գ ի ս ե ա ն, Տեղադրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, 1864, Վենետիկ, էջ 12:

¹⁸⁷ Ս. Մ. Մ ո ց ի կ ե ա ն, Արևմտահայ աշխարհ, 1947, Նիւ-Եորք, էջ 203—205:

¹⁸⁸ «Արև», Կահիրե, 1939, 19 ապրիլի:

«...ազատութիւն իմն տարածեալ է յամենեւին, որոյ նման ոչ ուրեմ տեսանի ի Տաճկաստան»¹⁹¹։

Զմյուռնիայի հարմարավետ աշխարհագրական դիրքը, բերրի հողերն ու այգիները, ժողովրդի նվաճած, համեմատաբար տանելի բազարական ու տնտեսական իրավունքները, թուրքական վայրագութիւնների գրեթէ բացակայութիւնը վաղուց ի վեր դեպի քաղաքն էին ձգել օտարի աշխարհարանց արշավանքներից բնավեք զարձած հայ գաղթականներին։ Առաջին հայերի մասին եղած հիշատակութիւնը 1261 թ. Միքայել Պալեոլոգ կայսրի և ձենովացիների միջև կնքված դաշնագրի տեքստն է, որի մեջ հույների կողմին զրկում են հայ «չաջոզակ վաճառականները»¹⁹²։ Գերեզմանաբարերի վրա մնացած վիմական արձանագրութիւնները, ժողովրդի խոսակցական լեզվի ու բոտապաշարի մի մասն ապացուցում են, որ հայերը Զմյուռնիա են գաղթել Հայաստանի Արեւելյան հատվածից սկսած ստանմեկ և տասներկուերորդ դարերից¹⁹³։

14-րդ դարի վերջին, Կիլիկիայի թաղավորութիւն կործանումից հետո, Զմյուռնիան ստվարաթիվ գաղթականներ հանգրվանեց՝ 30 հազար բնաանիքով չվող այն հայ գերդաստաններից, որոնք անցնելով Հոռոս, Կրեա, Կիպրոս, Իտալիա, մի մասն էլ խորսխվեցին այստեղ¹⁹⁴։ 1605 թ. Շահ-Աբբասը ավերեց Արարատյան դաշտը, բըռնազաղթեցրեց հայերին և բռնեց Պարսկաստանի խորքերը։ Արեւելահայերի, մասնավորապէս երեանցիների, նախնիքանցիների ու դարբարաղցիների 1000-ից ավելի բնաանիքներ խորսխ գցեցին Զմյուռնիայում¹⁹⁵։ Սակայն ամենախոշոր գաղթը եղավ 18-րդ դարում, Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքից հետո։ Այս անգամ քաղաք էին գալիս կարեցիները, օշականցիները, աշտարակցիները¹⁹⁶ և գաղթօջախի հայերի թիւը հասնում է 12 հազարի։

Քաղաքի ընդհանուր ազգաբնակչության թիւը հաստատուն չի եղել։ Երկրաշարժերը, պարբերաբար կրկնվող հրդեհները մեկ օրվա ընթացքում կործանում էին, կամ հրդեհի հրեղեն բոցերի կերակուր դարձնում փայտաշեն Զմյուռնիայի ամբողջ թաղամասեր, հա-

զարավոր բնաանիքներ հետանում էին տեղերից, պակասում էին քաղաքաբնիկները, նորից համալրվում գաղթական եկվորներով։ 1631 թ. այստեղ ապրում էին 90 հազար զմյուռնիացիներ, որից 8 հազար հայեր, 1731 թ.¹⁹⁷ համապատասխանորեն 76 հազար, որից 7 հազարը հայեր, 1772 թ. 102 հազար, 6 հազարը՝ հայեր, 1800 թ. 104 հազար, 12 հազարը՝ հայեր¹⁹⁸, 1812 թ. 106 հազար, 10 հազարը՝ հայեր, 1836 թ. 150 հազար, 10 հազարը՝ հայեր, 1868 թ. 187 հազար, 12 հազարը՝ հայեր, 1890 թ. 250 հազար, 6683-ը՝ հայեր, 1898 թ. 340 հազար, 11 հազարը՝ հայեր, 1910 թ. 350 հազար, 8760-ը՝ հայեր, 1914 թ. 350 հազար, 15 հազարը՝ հայեր¹⁹⁹, 1915 թ. 30 հազար հայեր²⁰⁰։ Քեմալական արշավանքի նախօրյակին Զմյուռնիա էին ապաստանել ևս 20 հազար գաղթականներ, որոնք տեղաբնիկների հետ կամ ջրախեղդ եղան, հրդեհի բոցերի մեջ այրվեցին, կամ էլ գաղթեցին 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ից 12-ին։ Քաղաքի ամենաավերջին հայը 90-ամյա հրապարակագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանն էր, որն «ի հարգանս յուր ալեկոյթին արտոնեցավ մնալ հոն» և մահացավ 1923 թ. փետրվարի 23-ին։ Զմյուռնիան այսպիսով ընդմիշտ հայազրկվեց։

Զմյուռնիայի ազգաբնակչութիւնը հիմնականում տեղակայված էր ըստ ազգութիւնների, առանձին թաղամասերով։ Հայերն ի սկզբանէ հիմնել էին Հայնոց թաղամասը, որը փայտաշեն էր և հրոհարակ դարձավ 1845 թ.։ Նույն տեղում, լայն փողոցներով, արտաքին գեղեցիկ տեսքով կառուցվեց հայկական նոր թաղամասը, ուր բնակվեցին հայերի մի մասը։ Ունեոր հայերը տեղափոխվեցին Քառափ կոչվող տեղը, հիմնեցին մի նոր թաղամաս, իսկ արհեստավորները խմբվեցին Գեաեգեբոնում։ Ուրեմն, դարակեսից Զմյուռնիայի ներք խմբվեցին Գեաեգեբոնում։ Ուրեմն, դարակեսից Զմյուռնիայի ներք խմբվեցին Գեաեգեբոնում, սակայն կիսվել հայերն արդեն բաժանվել էին երեք թաղամասերում, սակայն կիսվել ոչ մեխանիկորեն, այլ դրադմունքի տեսակով և ունեցվածքային շերտավորումով։ Աշխատավորական թաղամասը դառնում է Գեաեգեբոնում, ուր և խմբվում էին ազատագրական դադափարները, ծավալվում սահմանադրական շարժումները։

Գաղթօջախի հայերը տարբեր զբաղմունքներ ունեին և տրոհված էին մի քանի դասերի ու խմբերի։ Ի տարբերութիւն Կ. Պոլսի, Զմյուռնիան չկարողացավ տալ ամիրաների ու սեղանավորների այն հսկա թիւը, որը 200 տարի շարունակ իր բոլի մեջ պահեց սուլթան-

¹⁹¹ Նույն տեղում։

¹⁹² Ա. Ալպոյաւ ճյաւն, Զմյուռնիա տպարաններ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 68։ Տպագրութիւն պատրաստեց Մ. Հակոբյան։

¹⁹³ «Բիւզանդիոն», № 2301, 2326, «Արեւիկ», № 4558։

¹⁹⁴ Bonaventure F. Slaars, Etude sur Smyrne, 1868, p. 135.

¹⁹⁵ Հ. Հակոբյան, Քոստան, Հայր ի Զմյուռնիա, հատոր 1, 1899, Զմիւռնիա, էջ 31։

¹⁹⁶ ՀՍՍՀ ՊՊԿՍ, ֆոնդ 57, դործ 9, թերթ 113։

¹⁹⁷ «Հայր ի Զմյուռնիա», հատոր 1, էջ 43։

¹⁹⁸ ՀՍՍՀ ՊՊԿՍ, ֆոնդ 57, դործ 9, թերթ 113—114։

¹⁹⁹ «Արեւ», 1939, 19 ապրիլի։

²⁰⁰ Ռ. Է. Կ. Կ., Ամէնուն տարեցոյցը, 1924, Փարիզ, էջ 154—155։

ների հարստությունը, տնտեսական կարեւոր դերատեսչությունները՝ Սակայն աշատեղ էլ կային փոքրաթիվ հայ ամիրաներ, խոշոր հողատեր կալվածատերեր, բաղմամբիվ խանութատերեր։ Թուրքիայով մեկ հայտնի էին հայ հարուստ գերդաստաններ. Նուսուֆյան Հովսեփ Զեկեպին, Գրիգոր Գուլումձյանը, Սպարթալյան Լեւոնյանը, Ավետիքյան Լեւոնյանը, Զարեհ Թագթաղյանը, Թովմաս Թովմասյանը, Կարապետ Արապյանը, Դուկաս Շապյանը²⁰¹ և ուրիշները։ Սրանց մի մասը պետական պաշտոնյաներ էին, ունեին քաղաքական դիրք և «անբավ հարստություն», ընդարձակ պարտեզներ, այգիներ, շրջակայքի հողատարածություններ և ավանդական թեկերով կապված էին Թուրքիայի հետ։

Դադլթօջախի մյուս դասը արհեստավորությունն էր, որը սակայն
այնքան էլ մեծ թիվ չէր կազմում ընդհանուր ազգաբնակչության
համեմատ: Հայ արհեստավորներից հայտնի էին նուրբ ոսկերիչնե-
րը, հմուտ գորգագործները, դարբինները, ներկաւարները, կատա-
րելագործված գերծիրներով բանող մետաքսագործները: Վերջիններս
բավարարում էին ոչ միայն քաղաքի բնակչության պահանջները,
այլև մեծ համբավ ունեին Եվրոպայում ու Ռուսաստանում:

Տակավին 1717 թ. հունվարի 28-ին Պետրոս Մեծը Զմյուռնիայից Մոսկվա հրավիրեց Պետրոս Ապրույին և նրա եղբայրներին, մեծ արտոնություններ ու նյութական հնարավորություններ տվեց նրանց, հանձնարարելով մետաքսագործական արհեստանոց բացել և ուսաներին սովորեցնել այդ արհեստը²⁰²։ Նրա հետ միասին Ռուսաստան տեղափոխվեցին մի շարք հայ մետաքսագործներ, որոնք իրենց հանձնարարությունը կատարելով՝ վերադաժան Զմյուռնիա։

Քաղաքում գործում էին շթագործական արհեստանոցներ։ Նրանց արտադրանքը ներկվում էր, գունազարդվում տեղի բամախանաներում և դուրս բերվում օտար շուկաներ։ Հայերն ունեին տասից ավելի սպառնույթի արհեստանոցներ և ստեղծում էին ծաղկենկար այնպիսի վերնաշապիկներ, վարագույրներ, սեղանի սփռոցներ, որոնք շլացնում էին նույնիսկ եվրոպացիներին։ 1790 թ. հիմնվեց բամաշի մեծ գործարան։ Այստեղ աշխատում էին 400-ից ավելի հայ բանվորներ, ներկում ու ծաղկանկարում էին կտավը²⁰³։ Ընդարձակածավալ էր, բազմամարդ հասարակ անոթներ պատրաս-

201 «Հայր և Զմիռնիա և ի շրջակայս», էջ 289:

202 Նույն տեղում, էջ 32—33, տե՛ս նաև «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», Сборник документов, том II, часть I, 1964, Ереван, стр. 105—106.

²⁰³ «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայկ», էջ 10:

առդ բրուտանոցը: «Նշանավոր են ի դործարանն՝ ծաղկենկար կտավոցն և ի թղթարանն հաստատեալ ձեռն ճարտարաց հայոց,— գրում էր Ղ. Ալիշանը:— Են նկրողացոց պանդոկը բաղում, և անկելանոցք նոցա և հայոց և հունաց»²⁰¹:

Արճեստադործովյալունը Զմյուռնիայում ժառանգական բնույթի էր և արճեստանոցներում ընդգրկված էր ողջ գերդաստանի արու-անձնակազմը: Արճեստը փոխանցվում էր սերնդե սերունդ, նույն-խակ դրոշմվում արճեստավորի ազգանվանը՝ չիլինկիր, դամբըլ, յազմանի և այլն: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին քաղաքում կային հայ արճեստավորներից 30 ոսկերիչ, 10 վերամկագործ, 12 ժամագործ, 9 դերձակ, 4 երկաթագործ, 6 վարսավիրական արճեստանոց, 8 կոշ-կակար, 7 ատաղձագործ, 4 դեղագործ, 6 բժիշկ, 20 փաստաբան: Բիշ էական չէ, որ սրանք աշխատում էին ողջ գերդաստաններով, հետևաբար, բերված թվերը պետք է գոնե քառապատկել, որպեսզի պատկերեն ամբողջական լինի:

Կատակերն ամբողջական լինիլով՝
ժամանակակիցները արհեստավորների, ալեկի ճիշտ, արվես-
տավորների շարքին էին դասում հայ տպարանատերերին, իսկ
տպարաններում աշխատողները վարձու բանվորներ էին, լեզվի
իմացության պատճառով՝ բոլորն էլ հայեր։ 19-րդ դարի առաջին
կեսին տպարանները դարձել էին փող աշխատելու միջոց։ Տպարա-
նատերերը կատարում էին թարգմանություններ, հրատարակում և
չատերերը կատարում էին թարգմանություններ, աշխարհագրա-
փառաբանական, Անկախության նրանց լուսավորական, աշխարհաբարի
փառաբանական, աշխատանքը, սակայն անվիճելի է և բանվորների շա-
տարածման աշխատանքը, սակայն անվիճելի է և բանվորների շա-
տարածման աշխատանքը, սակայն անվիճելի է և բանվորների շա-
տարածման աշխատանքը, սակայն անվիճելի է և բանվորների շա-

Հաղորդումը, փող գիրքելու, հարստանալու տենչը։ Այս տեսա-
կետից վիճարկություն չի վերցնում 1850-ական թվականների
Տեղականների օրինակը, որոնք թարգմանեցին ֆրանսիական ու
անգլիական արկածային վեպերը, վաճառեցին Զմյուռնիայում,
Փարիզում, Եթովպիայում, Լեզվի և Լեզվի և Լեզվի և Լեզվի և Լեզվի և Լեզվի

Չմյուռնիան ուներ օրամշակ բանվորներ, հազարավոր պան-
դուխտներ, հողագործության հետ կապված ագարակատերեր, սա-
կայն այդ բոլորով հանդերձ քաղաքը մնում էր հայ վաճառական-
ների խոշոր կենտրոն։ Ի ունենոր, թվաշատ ու անվանի հիմնական
դասը առևտրականներն էին։ Տակավի՜ն 17-րդ դարում Վոսմանյան
իշխանության տակ եղած նավահանգիստ քաղաքների մեջ ամենից
ալիքի Չմյուռնիան է վայելել և կվայելէ վաճառականության
պատկանը։ Չմյուռնիայի դիրքը իրեն դարձնում է արևելքյիների

204 Ղ և ո ն դ Ա լ ի շ ա ն ե ա ն, Բաղաբական աշխարհադրութիւն, Վենետիկ
 „ Ղաղար, 1853, էջ 544: 441

Հայ վաճառականները առևտրական տներ են հաստատում Եվրոպայում, ապրանքներ բնդունում ուրիշներից և վաճառում քաղաքներում: Պետրոս Եռասոֆյանը Տրիեստում հաստատեց առևտրական տներ, կազմակերպեց զմյուռնիացիների առևտրական բնկերությունը և տասնամյակներ շարունակ «բարգավաճ առևտուր» էր անում քաղաքում: Կարապետ էքիզյանը 1855—1860 թթ. մեկնեց Մանչեստրը, բացեց Պապո վաճառատունը: Նրան հետևեցին Հովհաննես Սպարթալյանը և ուրիշները²¹³: Նման առևտրական տներ հաստատվեցին Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Դամասկոսում, Հալեպում: Ուժեղացան առևտրական հարաբերությունները Ամերիկայի հետ:

Քաղաքում գործող հայ վաճառականները փարթամ տնտեսություն ունեին, ապրանքներով լեցուն բազմաթիվ խանութներ: Նրանք բաժանվում էին մի քանի խմբերի: Կային եվրոպական մանուֆակտուրային արտադրության առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ կարգի վաճառականներ. 1) բամբակի, չամիչի, աֆիոնի, թուղի վաճառականներ, 2) մանրավաճառներ, 3) մետաքսավաճառներ կամ «ոսկերչանյութեղենաց վաճառականներ», 4) ծաղկենկար յազմաների և թյուլպենտների վաճառողներ, զերծանավաճառներ, նպարավաճառներ: «Հայերն անհամեմատ ավելի հարուստ են, քան զլատինները, և համեմատաբար ավելի հարուստ են, քան զհույները»: Նրանք տարեկան ստանում էին մի քանի միլիոն ֆրանկից ավելի եկամուտ, որի 30 տոկոսը հատկացվում էր զարդաների, հիվանդանոցների, տպարանների, մշակութային բնկերությունների կարիքներին, ժողովրդի մեջ լուսավորություն ու կրթություն տարածելու գործին:

Զմյուռնիան արևմտահայ մշակույթի կարևոր կենտրոնն էր. երկրորդը Թուրքիայում՝ Կոստանդնուպոլսից հետո: Այստեղ կային բազմաթիվ տպարաններ, որոնցից խոշորներն էին. միսիոներականը՝ հիմնված 1833 թ., Մեսրոպյան վարժարանի տպարանը՝ 1840 թ., «Արշալույս Արարատյանը»՝ 1844 թ., Տետեյանը՝ 1853 թ., Մամուրյան տպարանը՝ 1883 թ.: Այս տպարաններում հրատարակվեցին տարբեր ուղղությունների պատկանող «Արփի Արարատյանը», «Արշալույս Արարատյանը», «Ծաղիկը», «Միությունը», «Դիտակը», «Գարուն Հայաստանին», «Իրավունքը», ամենից երկարակյաց ու հասարակական միտքը ակոսող «Արևելյան մամուլը»: Գաղթօջախը տվեց մտքի այնպիսի փառապալաններ, որոնք եր-

բեմն պոլսահայերից խլում էին առաջնության դափներն և շարժվում առաջ:

Զմյուռնիան 19-րդ դարում հաստատուն ու լուսավոր այնպիսի շավիղ գծեց ազգային գրական ու կրթական հրապարակի վրա, որը չի կարելի անտեսել երբեք: Թող ժամանակը հոլովի իր անիվը որքան կարող է արագ, միևնույն է Զմյուռնիայի մամուլի ճոնչունը կրկնվի պատմության ետնախորքից: Հոմերոսի վիճարկվող հայրենիքը փայլեց իր կրթական հաստատություններով (Մեսրոպյան վարժարանը հիմնվեց 1799 թ.), Մ. Մամուրյանի, Գր. Չիլինկիրյանի, Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Նուպարյանի և այլոց նման առաջավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներով, գրողներով ու հրապարակախոսներով, իբրև նոր Աթենք, հյուրընկալեց Բոսֆորի ափաբնիկներին, սուլթանից ու ամիրաններից ձանձրացած հայ գրագետներին:

Զմյուռնիան, Թուրքիայի բոլոր քաղաքներից վաղ (Սպարթալյան եղբայրների ծախսով 1801 թ.) հիմնադրեց «ս. Լուսավորչյան Ազգային հիվանդանոցը», որի շքեղաշեն կառույցի բացումը եղավ 1879 թ. հունվարի 14-ին: Հանգանակությունից, սեփական կալվածքներից, առաջնորդարանից ստացված միջոցների հաշվին պահվող հիվանդանոցն ուներ ծերանոց, անկեղանոց:

Այսպիսով, Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախը բազմաթիվ թելերով աղերսվում էր հայ իրականությանը, ակտիվորեն արձագանքում ազատագրական շարժմանը, մասնակցում Սահմանադրության շուրջ սղատազրական շարժմանը, մասնակցում Սահմանադրության շուրջ ծավալված երկարատև «ծեծկոտոցին»: Գաղթվում առնականանում էր մի սերունդ, որը կոփվելով տեղական ու ողջ արևմտահայ պահ էր մի սերունդ, որը կոփվելով համառ, հետևողական, վտանգավոր պանողականների ղեմ մղվող համառ, հետևողական, վտանգավոր պայքարում, կանգնում էր Պոլսում գործող հայ դեմոկրատների կողքին, ավատականության ջատագովների ձեռքից խլում ազդի կողքին, ավատականության ջատագովների ձեռքից խլում ազդի կողքին, ավատականության ջատագովների ձեռքից խլում ազդի կողքին: Ներքին գործերի տնօրինության ղեկը և աներեր շարժվում առաջ: Զմյուռնիայի հասարակական մտքի, գրական ու հրապարակախոսական շարժման վերելքը եղավ 1860-ական թվականներին:

²¹³ «Հայք ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս», էջ 288:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

19-րդ դարի առաջին կեսին Կ. Պոլսի գաղթօջախում աստիճանաբար աշխուժանում էին գաղութահայության մեջ ծավալված հասարակական շարժումները, առավելապես ամիրայության ու արհեստավորության իրար դեմ մղած դասակարգային գոտեմարտերը, որոնք քաղաքականապես հասունացնելով ժողովրդական ղանդվածներին, ի վերջո ուղղվելու էին սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրական կարգերի դեմ:

Մինչև 1840-ական թվականները պոլսահայ գաղութի անտեսական, հետևաբար և զրանով պայմանավորված քաղաքացիական իրավունքները վերապահված էին ամիրայությանը և նրա կամակատար՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներին: Էսնաֆություններում համախմբված ստվարաթիվ արհեստավորությունը, ողջ գավառահայությունը զրկված էր ազգի ներքին գործերը անօրինող հիմնարկների մեջ ծայն ունենալու իրավունքից: Ամիրայությունն առաջադրում էր, միջնորդելով սուլթանների առաջ քմահաճորեն հաստատել կամ հեռացնել տալիս պատշիարքներին, լուծում կրոնա-գավառական բնույթի վեճեր, սեփական շահերից ելնելով վճռում գավառին հուղող խնդիրներ, բացում և փակում դպրոցներ: Կալաթիայում ծվարած հայ միլիոնատերերի այդ խմբավորումն իր արածների համար Ֆրեկե հաշվետու չէր ո՛չ հանուր ազգի և ո՛չ էլ նրա մասը կազմող, գաղթօջախում խարսխված աշխատավորության-արհեստավորության առջև:

Արևմտահայ կրոնական համայնքին վերաբերող եկեղեցական ու աշխարհիկ խնդիրները լուծելիս տակավին անսահմանափակ

իրավունքներից էին օգտվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները, որոնց ստացած առանձնաշնորհումները ծայր էին առնում սուլթան Մեհմեդ Ֆաթիհով (1461 թ.) և գոյատևում մինչև Աբդուլ Ազիզը (1860 թ.)¹: Նախքան Ազգային սահմանադրությունը, հայոց պատրիարքներն իրավունք ունեին դատել, պատժել, նույնիսկ արքայազններին հռոմեական ու աշխարհական հայերին, որոնք անհնազանդ էին գտնվել կամ մեղանչել կրոնական ավանդությունների դեմ², կասկածվել հերետիկոսության մեջ, վատնել եկեղեցու հարստությունը, հրաժարվել հարկատվությունից:

«Պատրիարքարանին անունն ահարկու էր այն ժամանակ: Երբ բարապան մը մեկուն ներկայանար և «Հրամմե, Վեքիլ հայր սուրբը բեդի կուզե» քսեր, մարդուն թուրք կցամաքեր բերնին մեջ և ոտքով ձևորով դողալ կսկսեր: Ընդդիմանալ կարելի չէր: Բարապանը վերարկուին տակ անրավոր շղթա մ'ուներ, զոր ընդդիմացողին վիզը կանցուներ բռնությամբ և այնպես կբաշեր կտաներ գամփու տանելու պես, և ոչ ոք կարող էր ձևորեն առնուլ: Վեքիլ հայր սուրբին հետ մանավանդ կատակ կարելի չէր: Առանց երկար հառաջաբանի, կպառկեցուներ պատկանելի խալիփախով և լայնաբղանց վերարկույով պարոնը կամ աղան, 25—30 դավաղանի հարվածով կմեծարեր»³:

Պատրիարքները վերոհիշյալ իրավունքները սակայն միշտ չէ, որ արդարությամբ էին գործադրվում: 18-րդ դարի հայ ամիրաները, օգտագործելով արևմտահայ հովվապետի վալեյված առանձնաշնորհումները, նրա միջոցով հաշվեհարդար էին տեսնում իրենց հակառակորդների հետ՝ մայրաքաղաքում: Նույն շարաշահումներն ու բռնություններն էին գործադրում եկեղեցական թեմերի առաջնորդները, հայ աղաները՝ մտաավոր ու հեռավոր հայկական գավառներում: Թուրք աղաների ու քուրդ բեկերի վայրագություններին դու մարվում էին հայ հոգևոր վերնախավի շարագործությունները և առավել ողբերգական կացության դատապարտում գավառահայությունը:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի, հատկապես ամիրաների շարաշահումներն ավելի զգալի են դառնում 19-րդ դարի առաջին քաղաքային, երբ վերջիններս, զիջած հարստության ու սուլթանի պալա-

¹ М. Д. Гуторь, Новейшая история Турции..., часть I, Тифлис, 1913, Приложение № 7, стр. 23—24.

² Ա շ ա շ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, զիրք առաջին, էջ 351:

³ «Մասիս», 1893, էջ 163-ի ծանոթությունը:

տում գրաված դիրքի շնորհիվ, դարձել էին ֆինանսական սակավ-
իշխանություն մազնատները, լիքը գրամաքսակներից հղիացած,
ըստ կամեցողության, վերաձեռում էին համայնքի իրավունքները:
Այդ բոլորը արդարացիորեն շարժում էր մայրաքաղաքի հայ աշխա-
տավորական զանգվածների դայրույթը, նրան ոտքի հանում հե-
տևողական ու անզիջում պայքարի:

Դարի առաջին քառորդին, պոլսահայ դժգոհ արհեստավորու-
թյունը, որոշ չափով քաղաքականապես հասունանալով, իր շահերի
դիտակցությամբ, պայքարի ձեռնոց է նետում ամիրայությունը,
պատրիարքին: 1820 թ. օգոստոս ամսին աեղի է ունենում արհես-
տավորության անդրանիկ, կազմակերպված ելույթն՝ ուղղված ամի-
րայության և նրա գրած Պողոս պատրիարքի դեմ⁴:

Մայրաքաղաքում լուրեր էին տարածվել, թե պատրիարքը կա-
թոլիկություն է ընդունել: Օգտվելով առիթից, օգոստոսի 8-ին ցու-
ցարարների հոծ բազմությամբ, արհեստավորները մտնում են
սպարիտարքան՝ Պողոսին սպանելու մտադրությամբ: Պողոսը ձո-
ղապրում է: Արհեստավորները չեն հեռանում: Վրա են հասնում
ղուրը զինվորականները և ցրում ցուցարարներին: Օգոստոսի 9-ին
արհեստավորներն իրենց պահանջները ձեռնարկում են և գրավոր
ներկայացնում Բ. Դևանը: Մեծ սադրազամբ, փոխանակ ունկնդրե-
լու աշխատավորության ձայնին, ամիրաների սադրանքով բանտար-
կում է ցույցի ղեկավարներին: Օգոստոսի 18-ին կեստրացի Հակոբը
և Գրիգոր Սաքայանները հրապարակային մահապատժի են ենթարկ-
վում: Դեղի Բաղդասարին, Կաբապետ սարկավազին և պատանի
Ազարիային առանց վճռի կառափնարան են առաջնորդում, շատ
ցուցարարներին՝ արսորում:

Արհեստավորական ցույցեր են բռնկվում նաև 1825, 1827,
1832 և 1836 թվականներին: Նախորդի ծավալը չընդունած, ամիրա-
ների մենատիրության դեմ խոչացած այս ընդլուծմանն ապար-
դյուն անցան: Սուլթանը կարիք ուներ ուռճացած գրամաքսակներ
ունեցող հայ ֆինանսական մազնատների օգնությանը, դրա համար
էլ դեռ կատարում էր վերջիններիս կամքը, հաճությամբ պատժում
արհեստավորներին:

Դարի առաջին երեք տասնամյակներին ուժ ստացան սուլթա-
նական լծի տակ հեծող քրիստոնյա ազգերի ազատագրական շար-
ժումները: Հույներն իրենց հերոսական ապստամբություններով

ազատություն ձեռք բերեցին և պայքարի օրինակ տվեցին սուլթա-
նահպատակ մյուս ազգերին: Եգիպտոսի փոխարքա Մուհամմեդ
Ալին, նրա որդի Իբրահիմ փաշան չորեքին մայրաքաղաքի ղեկերին
և սպառնացին կայսրության գոյությանը: Ազգային-ազատագրական
շարժումներից խուսափելու, եվրոպական մեծ պետությունների մի-
ջամտությանը տեղիք չտալու դիտավորությամբ, 1839 թ. հրապա-
րակվեց «Թանզիմաթը»: Հաթիբ շերիֆով սուլթան Մեջիդն ու Մուս-
րաֆա Ռեշիդ փաշան մեծ հանդիսավորությամբ խոստանում էին
հպատակների կյանքի ու գույքի ապահովություն, հարկերի արգար
բաշխում, ալլահավատներին՝ բանակում ծառայելու իրավունք,
դատարանների համահավասարության սկզբունքներ: Նրանք այս
տարիներին ջանում էին սիրաշահել քրիստոնյա ազգերին, ամրաց-
նել իրենց դիրքերը, որպեսզի կարողանային հենվել սրանց վրա
և վերջ տալին կայսրության մեջ դարեր շարունակ հարատևող քրդա-
կան կիսանկախ համայնքների գոյությանը, կանխել միջնդային
զինաբախումները և կենտրոնացնելին պետությունը: Այսուամենայ-
նիվ, իր բոլոր ձեռքան ու թղթային էությունը հանդերձ, «Թանզի-
մաթը» դրական երևույթ էր:

«Թանզիմաթ»-ից օգտվեց զաղութահայությունը, մասնավո-
րապես պոլսահայ արհեստավորությունն ու նորաստեղծ բուրժուա-
զիան, ձգտեց ազգի ներքին գործերի ղեկը խել ամիրաների ձեռքից
և տանել իրեն ցանկալի հունով: 1840-ական թվականներին արհես-
տավորական ցույցերն ավելի հաճախակի ու հուժկու դարձան:
1838 թ. սեպտեմբերի 9-ին Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղամասում բաց
վեց ճեմարան կոչված գիշերօթիկ դպրոցը: Ըստ նախնական պայ-
մանավորվածության, այդ դպրոցի ծախսերը պետք է հոգային ամի-
րաները և Երուսաղեմի պատրիարքությունը, նրան տրամադրելով
տարեկան 200 հազար դահեկանի նպաստ: Այնտեղ պիտի սովորեին
նաև էսնաֆների երեխաները:

Ամիրաներին անցանկալի էր, նույնիսկ «անպատվաբեր», իրենց
երեխաների կողքին տեսնել խաժամուժի զավակներին, ուստի
նրանք ոչ միայն միջոցներ շտրամադրեցին ճեմարանի հոգաբարձու-
թյանը, այլև Երուսաղեմի պատրիարքին պարտադրեցին հրաժարվել
խոստացած նպաստատվությունից: Արհեստավորներն ստիպված
էին դրամ հանգանակել, միաժամանակ Հակոբ պատրիարքին
խնդրել՝ ամեն մի անձնագրի վրա հինգ ղուրուշ հարկ դնել և դրա-
մահանգանակության այդ միջոցներով երկարաձգել ճեմարանի գո-
յությունը: «Ժողովրդական արհեստավոր մասը ջանք կթափե ձե-
լությունը:

⁴ Վ. Ա. Պատմյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 179—180:

մարանի կանգուն պահելուն, մինչդեռ ամիրայությունը կփակե-
այն»⁵:

Սկյուտարի ճեմարանի շուրջը սկսված պայքարը գնալով սուր
կերպարանք առավ: 1841 թ. կազմվեց Միակամ ընկերությունը, որի
մեջ մտնող 24 արհեստավորները որոշեցին դրամ հավաքել և սեփա-
կան միջոցներով պահել գիշերօթիկ դպրոցը: Ամիրաների նոր ջան-
քերով, մարտ ամսին, կառավարությունը ցրեց հանձնախումբը, փա-
կեց ճեմարանը: Ապրիլի 13-ին ճեմարանի 16 աշակերտները թո-
հաֆճի Եղիազարի գլխավորությամբ, ներկայանալով մեծ սադրա-
կամին, աղերսագիր մատուցեցին և խնդրեցին 24-ի հանձնախմբի
վերականգնումը, ճեմարանի նոր հոգաբարձության ստեղծումը⁶:

Սկզբում կառավարությունը համաձայնեց կատարելու ցուցա-
րարների պահանջները: «Առաջին անգամ,— գրում է Ա. Ալպոյաճ-
յանը,— ժողովրդապետությունը կհաղթանակեր ամիրայության և
այս անգամ ժողովրդյան ներկայացուցիչները պաշտոնապես կըս-
տանձնեն պատրիարքարանի վարչությունը, որ 1841 հուլիս 1-ի
հրովարտակով պետական վավերացմամբ կնվիրագործվեր և այս
ուղղակի Թանգիմարին մեկ բարերար արդյունքն էր»⁷:

Այս որոշումից ամիրաներն ավելի են դաշնանում: Օգտագործե-
լով հարստությունը, պալատում գրաված դիրքը, արքունի պաշ-
տոնյաների ու սուլթանի հետ ունեցած կապերը, հովանավորողների
միջոցով սրտնք տապալել են տալիս արհեստավորներին ընդառա-
ջող հայոց պատրիարքին, ավուր հանձնում իրենց կամակատարին⁸:

Արհեստավորներն ստիպված էին նորից բողոքել Բ. Դոանը,
որից օգտվելով, մեծ վեղիքը օգոստոսի 14-ին ձերբակալում է իր
խսկ կողմից թուլատրած ճեմարանի վարչության 24 անդամներին:
Կղերա-ամիրայականները փաստորեն վերստանում են երեկվա մի-
նատիրական դիրքերը:

Այս բացարձակ անարդարությունից դաշնացած, 1841 թ. օգոս-
տոսի 24-ին պանդուխտ օրամշակներից, արհեստավորներից բաղ-
կացած երեք հազարանոց ամբոխը նոր ու հզոր ցույց կազմակերպեց
և փողոցներով շարժվեց. «Չենք ուզեր պատրիարք և սեղանավոր

5 Ն. Պարոնյան, Երկեր, հատոր 3, էջ 55:

6 Ա. Պէրպէրեան, Պատմութիւն հայոց, 4. Պոլիս, 1871, էջ 272:

7 «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, 4. Պոլիս,
էջ 193:

8 Գառնիկ Ստեփանյան, Ուրվագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատ-
մության, 1962, Երևան, էջ 33:

ամիրաներից կազմված վարչությունը»⁹, պահանջելով ազատել
բանտարկյալներին: Բողոքի այս ցույցը ղեկավարում էր «գինեպան
Իսկէնտեր զայրն ճարտարախօս»¹⁰:

Ամբոխի հուզմունքից վախեցած Բիֆատ փաշան ահամայից
համաձայնեց բերդարգելվածների ազատ արձակմանը: Սակայն
շանցած քսան օր, արդարադատության ատյան կանչվեցին արհես-
տավորների ղեկավարները: Հարցաքննությունից հետո, մայրաքա-
ղաքից արսուրվեցին Պողոս և Հովհաննես վարդապետները, Հակո-
բիկ Մանվելյանը, Բակերիչ Անգրեասը, Տիմիթյան Գևորգը, Պաս-
մաճի Պետրոսը, Հարթաբի Հովհաննեսը: Աքսորի ահից շատերն ան-
ցան Արեւելյան Հայաստան, իսկ գինեպան Իսկէնտերը ճողոպրեց
Օղեսա:

Բանտարկություններն ու խստությունները ոչ միայն չեն վհա-
տեցնում, այլ նոր պայքարի են ոգեկոչում մայրաքաղաքի արհես-
տավորությանը, նրա հետ համաքաջ ընթացող դավառահայ պան-
դուխտներին, օրամշակ համալներին, ջրկիրներին: 1841 թ. սեպ-
տեմբերի 18-ին նոր ցույց է կազմակերպվում: Լցվելով նավակները,
տեմբերի 18-ին նոր ցույց է կազմակերպվում: Լցվելով նավակները,
ցուցարարները շարժվում են դեպի սուլթանի պալատը, աղերսագիր
ներկայացնում նրան, որի մեջ շեշտվում է, «թե տերության հնա-
նեղ են, բայց ամիրաներու գերի չեն ուզեր մնալ, ավելի կսիրեն
մեռնիլ, քան անոնց ծառայել»¹¹:

Մեծ սադրադամի հրամանով թուրքական զափթիկները շրջա-
պատում են ցուցարարներին, փախուստի հնարավորություններից
զրկելով նրանց, բանտարկում են գրեթե բոլորին, սակայն քիչ անց
ազատ արձակում: «Հազիվ երկու շաբաթ հետո Աստվածատուրի
ընտրութենեն, 1841 թ. հոկտեմբերի 3-ին կր փակվեւ Սկյուտարի
ճեմարան, իբր պատճառ ազգին խռովության... Սակայն արհես-
տավորք պարտություն չստատովանեցան, այլ ընդհակառակը ավելի
սերտիվ հարեցան ամիրաներու լուծը թոթափելու գաղափարին»¹²:

1841 թ. նոյեմբերի 9-ին նոր ցույց է կազմակերպվում: Կառա-
վարությունը տեսնելով, որ այլևս չի կարող հանգիստ վիճակում
պահել մայրաքաղաքը, ընդառաջելով նորընտիր պատրիարքի թա-
խանձանքին, դեկտեմբերի 12-ին կայսերական հրովարտակով 27
արհեստավորներից կազմված վարչության է հանձնում պատրիար-

⁹ Վ. Պարոնյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, էջ 182:

¹⁰ Ա. Պէրպէրեան, Պատմութիւն հայոց, էջ 273:

¹¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատմ, հատոր 3, 1927, Երուսաղէմ, էջ 3733:

¹² «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց», 1910, էջ 196:

քարանի տնտեսական գործունեության ղեկավարությունը: Ուրեմն, չնայած փակվում է Սկյուտարի ճեմարանը, բայց և այնպես պարտվում է ամիրայությունը, հակառակ վերջիններիս ռազմագություններին, էսնաֆները հաղթանակ են տանում և իրենց իրավունքների գիտակցմամբ ջանում են նոր առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել:

1846 թվականի հոկտեմբերի 1-ին վերաբացվում է Սկյուտարի ճեմարանը: Նրա շուրջն անմիջապես բորբոքվում է նախկին պաշարը՝ ամիրաների և արհեստավորների միջև: Հայոց պատրիարքը հարկադրված էր հաշտարարի դերն ստանձնել, ամիրաներին համոզելով, կառավարության հաճությամբ ստանալու, որպեսզի արհեստավորության համար տեղեր հատկացվեն ազգային ու մշակութային բնույթի հիմնարկների գործերը տնօրինող մարմինների մեջ: Դեռևս 1844 թ. կազմված Ազգային ժողովի 30 անդամներից 16-ը ամիրաներ էին, 14-ը՝ էսնաֆներ: 1847 թ. մայիսի 9-ին այդ ժողովը վերակազմվում է երկուսի՝ կրոնական ժողովը՝ բաղկացած 14 անդամներից, քաղաքական ժողովը՝ 20 հոգուց: Արդյու Մեջիդի մայիսի 20-ի հրովարտակով վավերացված, արհեստավորներից ու ամիրաներից բաղկացած, պատրիարքի նախագահությամբ գործող այս հիմնարկությունները նոր երևույթ էին արևմտահայոց կյանքում և պայքարի գնով ձեռք բերված ապագա Սահմանադրության վիմաքարերը:

Այսպիսով, 1840-ական թվականների կեսերից փաստորեն սահմանափակվում են ամիրաների մենատիրական իրավունքները¹³, վերջ է տրվում կղերա-ավատական գաղափարաբանության անկաշկանդ թելադրանքին՝ արևմտահայ մշակույթի վրա, աշխուժանում է լուսավորական շարժումը, պայքարի հրապարակ է նետվում նոր դաս՝ արհեստավորությունը, որն աստիճանաբար իր շուրջն է համախմբում մայրաքաղաքի աշխատավորական զանգվածներին, նախապատրաստվում քաղաքական ապագա գոտեմարտներին:

Օգտվելով «Թանգիմասթի» ընձեռած հնարավորություններից՝ հասունացնելով նոր գաղափարներով սնված արհեստավորների ու ողջ աշխատավորության ճակատագրով մտահոգվող մտավորականներ, Պոլսի հայ գաղթօջախը դառնում է դասակարգային պայքարի մարտադաշտ: Ամիրայության, պատրիարքի, նրանց առաջ նահանջող սուլթանական կառավարության դեմ նախկինում եղած ընդ-

վզումները, 1850-ականներին թեակոխում են նոր ու վճռական շրջափուլ: Այս տասնամյակներին թուրք փաշաներին, վեզիրներին, անգամ սուլթանին կոնակ դարձած հայ գրամատերերի դեմ մարտադրող են պարզում եվրոպայից նոր վերադարձած, 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ավազանում մկրտված, բուրժուական առաջավոր մտածողների գաղափարներին հաղորդակից մի շարք հայ մտավորականներ, որոնք մտահղացած ծրագրերը իրողության վերածելու գործում հենարան էին որոնում պոլսահայ արհեստավորության և պանդուխտ օրամշակների, մեկ խոսքով՝ գաղթաշխարհի աշխատավորական զանգվածների մեջ:

Նավարամիտ ամիրաների լուսավորչալ զավակներն էին սրանք, նրանց տնտեսական գործունեության նորաձև շարունակողները, որոնք ջանում էին ստեղծել մի այնպիսի կանոնադրություն, որով հնարավոր լիներ չեզոքացնել ֆեոդալական արտադրանական հայ պաշտպանների քաղաքացիական իրավունքները և ազգային հիմնարկների մեջ տեղեր ապահովել նորելուկ միջնորդ առևտրական բուրժուազիայի համար: Գր. Օտյանը, Սերվիշենը (Սերովբե Վիշենյանը), Գ. Պալյանը, Ն. Ռուսինյանը, 9 հոգևորականների մասնակցությամբ, 1854 թ. կազմեցին նախօրոք մտահղացված կանոնադրության նախագիծը և օգոստոսի 26-ին ներկայացրեցին պատրիարքին ի հաստատություն: Նախագիծն ստեղծված էր բուրժուական սահմանադրությունների սկզբունքով, նույնիսկ բառացիորեն արտագրված էին ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո ընդունված օրենսդրությունների որոշ հոդվածները: Եվրոպական ազատամտական հովերով տարված հայ լուսավորչալ սահմանադրականներն իրենց կազմած օրինագծի մեջ տեսնում էին ապագա հայկական բուրժուական հանրապետության սաղմը: ✕

Կանոնադրության անդրանիկ նախագիծը, բնականաբար, դուր չգալով պոլսահայ ամիրաներին ու նրանց դրածո հայոց պատրիարքին, երկու տարի շարունակ մահուղի տակից դուրս չէր հանվում և հանձնվում վիճասեղանին խմբված երեսփոխանների դատաստանին: Գուցե այդպես էլ վերջանար, ամիրաները հաղթանակ տանեին, եթե չնպաստեին արտաքին մի շարք հանգամանքներ:

1856 թ. ավարտվեց Արմի պատերազմը: Եվրոպական մեծ պետությունների ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական օգնությամբ, պատերազմից հաղթողի դերում դուրս եկող Թուրքիան, արդեն շահել էր հիվանդ մարդու, բարբարոս պետության հորջորջումը: Ուստի և նոր Թուրքիայի կողմնակիցները, երկրի ներքին գործերը սպասվելիք արտաքին միջամտություններից զերծ պահելու, վարկատուների

¹³ Տե՛ս Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, էջ 34:

ձեռքին մանրագրամի դեր կատարող քրիստոնյա հպատակ ազգերին սիրաշահելու դիտավորությամբ, խորամանկորեն վերակրկնեցին 1839 թ. հրապարակված Հաթթը Շերիֆը, և հրանդանների համադարկերի հանդիսավորությամբ, 1856 թ. փետրվարի 6/18-ին ազդարարեցին «Հաթթը Հումայունը»¹⁴, «Թանդիմաթի» երկրորդ ու ավելի ձևավորված տարբերակը: Այս արարողությամբ թուրք կառավարությունը փորձում էր քրիստոնյա աշխարհին հավաստիացնել, թե իբր երկիրն արդեն դրվել է բուրժուական զարգացման, այսինքն՝ եվրոպականացման բանուկ ճանապարհի վրա:

«Հաթթը Հումայունը» խոստանում էր կայսրության բոլոր հպատակների, առանձնապես ալլադգիների կյանքի, պատվի, ունեցվածքի ապահովություն¹⁵: Քրիստոնյաները խոսքով իրավունք էին ստանալու բանակում ծառայելու, դատարաններում վկայություն տալու, իրենց համայնքների ներքին գործերը յուրովի տնօրինելու, մահմեդականներին հավասար հարկեր տալու, պետական առանձնաշնորհումներից օգտվելու: Ստեղծվում էին նահանգական, գավառական, թաղական ժողովներ, որոնց ընտրություններին հավասարաշափ պետք է որ մասնակցեին և՛ մահմեդականները, և՛ ալլահապատները: Խոստացվում էր առևտրի, արդյունադրծության զարգացման միջոցների ապահովում, կալվածքների սեփականության զանաչում, վանքերի, եկեղեցիների, անարգել կառուցում: Մի խոսքով, «Հաթթը Հումայունը» պարունակում էր հպատակ ազգերի համար խիստ անհրաժեշտ խոստումներ, որոնց կիրառումը Թուրքիայի պայմաններում դժվար էր:

Այնուամենայնիվ, եթե գավառը դրան չհասավ կամ մասամբ հասավ, ապա մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իրեն խոստացված իրավունքներից օգտվելուն, հատկապես Սահմանադրության վավերացմանը: Պատրիարքն ու ամիրաներն ալլահ չէին կարող բանտարկել Սահմանադրության տեքստը և առհարկի համաձայնեցին նրա քննարկմանը:

21 եկեղեցականներից ու աշխարհականներից բաղկացած սահմանադրական հանձնաժողովը 1856 թ. դեկտեմբերին ավարտում է վաղուց ի վեր սկսած իր աշխատանքը¹⁶ և 1857 թ. մարտի 22-ին հրապարակում հայկական համայնքի ներքին գործերի տնօրինու-

թյունից շատ հեռու գնացող, ազատամիտ, ընդարձակածավալ կանոնադրությունը¹⁷: «Բայց հազիվ քանի մը ամիս կանցնի, և ահա ամիրաներու խումբ մը, իրենց հետ ունենալով մաս մը կղերական դասեն, այն կանոնադրությունը անհարմար կտեսնեն ազգին, կրոնքի և ազգային ավանդությանց հակառակ բաներ անոր մեջ տեսնել կկարծեն»¹⁸: Ուրեմն, կառավարության միջամտությամբ խաթարվում է գործը, ընտրվում ավելի չափավոր հայացքներ ունեցող անձնավորություններից բաղկացած նոր հանձնաժողով¹⁹:

Հանձնաժողովը 1858 թ. երկրորդ կեսին վերսկսում է իր աշխատանքները, ձգտում շուտափույթ վերամշակել և Ազգային ժողովի վավերացմանը ներկայացնել կանոնադրության խմբագրված նախագիծը: Գործը նորից հետաձգվում է: Նախ վախճանվում է հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցին, ուստի և Պոլսի բարձրաստիճան հոգևորականությունն զբաղվում է կաթողիկոսի թաղման և նորի ընտրության խնդիրներով, ապա և 1858 թ. հունիսին հրաժարական է տալիս Հակոբ պատրիարքը, հոկտեմբերի 17-ին նոր պատրիարք է ընտրվում Գևորգ եպիսկոպոսը:

Հակասահմանադրականները շարունակում են բամբասել կանոնադրությունը, տապալել այն, քանի որ «...շատ ազատամիտ կնկատվեր Տատյանց, Պալլանց, Երամյանց և ասոնց համախոհ ամիրայական խմբակեն»²⁰: Հակառակ սրանց, 1859 թ. մայիսին ընտրվում է հերթական հանձնաժողովը՝ 5 եկեղեցականների և 14 ընտրվում է հերթական հանձնաժողովը՝ 5 եկեղեցականների և 14 աշխարհականների մասնակցությամբ: Հանձնախմբի կազմում էին Յուսուֆյանը, Բարունակ բեյը, Մկրտիչ Աղաթոնը, դոկտոր Ռուկ. Յուսուֆյանը, Ենովք Տեմիրճիպաշյանը, Գրիգոր Օտյանը²¹: Խմբի ողին և գաղափարական առաջնորդն էր տակավին ֆրանսիական հեղափոխության հովերով օրորվող Նահապետ Ռուսինյանը, որը գրեթե միայնակ խմբագրում էր, լրացնում կամ պակասեցնում կանոնադրությունը, հարկավ ձեռքի տակ ունենալով նրա 1857 թ. տարբերակը:

Հանձնախումբը նոյեմբերին ավարտում է իր աշխատանքները և վերամշակված նախագիծը ներկայացնում Ազգային ընդհանուր ժո-

17 «Մասիս», 1857, 28 մարտի, № 270:

18 «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, հուլիս, էջ 207:

19 Այս մասին հետաքրքիր ու արժեքավոր հոդվածաշար է տպագրել Վ. Թորոյանը, տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1902, հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր և 1903 թ. մարտ ամիսների համարները:

20 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատ. 3, էջ 4016:

21 «Մասիս», 1859, № 413:

14 Տեքստը տե՛ս Մատենադարան, Մ. Իզմիրլյանի արխիվ, Բղթ. 14, վավ. 614:

15 Բրօֆ. Կ. Թումանյան, Պատմութիւն Արեւելեան խնդրոյ և առաջնորդ հայկական հարցի, 1905, Լոնտոն, էջ 264—265, 614—620:

16 «Մեղու», 1856, դեկտեմբեր, № 31, էջ 173—175:

Ակնհայտ է, որ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրություն անունն իր ներքին բովանդակությանն անհարիր էր: Սահմանադրություն բառն ինքնին նշանակում է սահման դնել, սահմանափակել միապետի իրավունքները: Ներկա դեպքում այն ոչ թե սահմանափակում էր սուլթանի, այլ պատրիարքի ու ամիրաների իրավունքները: Հետևաբար, Սահմանադրությունը սոսկ հայկական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն էր և սուլթանական ճնշումներից հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության տեսակետից իրենից իրական արժեք չէր ներկայացնում: «Այստեղ ամեն ինչ կար, բացի մի հոգվածից, որի վրա հայը կարողանար հենվել, որպեսզի քուրդը չխլեր նրա ոչխարները, բեյը չբռնաբերեր նրա աղջիկներին և չվարեր նրա հողը, հարկահավաքը երկու կամ երեք անգամ չպահանջեր միևնույն հարկը, մի խոսքով՝ ամեն ինչ կար, բացի մի այնպիսի կարգադրությունից, որն իրոք երաշխիք լիներ թուրքական կառավարության կամայականության դեմ»²⁷: Սահմանադրությունը չէր ներկայացնում արևմտահայ աշխատավորության հավաքական կամքը, չէր արդարացնում նրա խառնվորության հավաքական կամքը, չէր արդարացնում նրա կանոնադրության իսկ վերաբերմամբ»²⁸: Զուր չէ, որ Ալի փաշան, կանոնադրության իսկ վերաբերմամբ»²⁸: Զուր չէ, որ Ալի փաշան, քմծիծաղով, տեղից շարժվող քառակուսի անիվ էր անվանում այն:

Չնայած այս բոլորին, արևելյան բռնապետերի գաղձ տիրապետության պայմաններում, մեծ դժվարություններով, երկուստեք ղոհառատ պայքարով կյանքի կոչված Ազգային սահմանադրությունը առաջադիմական երևույթ էր: Այն պայքարի հրապարակ էր հանում ինչպես նորաստեղծ բուրժուազիային, այնպես էլ ժողովրդական զանգվածներին: 1850—60-ական թվականներին Ազգային սահմանադրությունը հանգուցային այն հարցերից էր, որի շուրջը պտտվում էին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու պարբերաթերթերը, առաջինի պաշտպանության կամ մերժման քողի տակ հայտնում իրենց կարծիքները ժամանակաշրջանին հատուկ և հուզող կարևոր խնդիրների վերաբերյալ: Արևմտահայերի քաղաքական հասունացման, ազատագրական պայքարի գաղափարաբանության կաղապարման տեսակետից, հարկավ, նշանակալից էր 1860—1863 թթ. ծավալված սահմանադրական շարժումը:

Ազգային ժողովի ու պատրիարքի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին ընդունված Ազգային սահմանադրությունը գործադրվելու իրավունք կստանար սուլթանական կառավարության վավերացումից հետո միայն, որը գնալով ուշացվում էր: Բ. Դուռը պաշտպանում էր հետագեմ ամիրաններին, սուլթանասեր հակում ունեցող պահպանողականներին ու բարձրաստիճան հոգևորականությանը: Հովանավորը և հովանավորյալները մտադրվել էին թաղել Սահմանադրությունը: Նրանք սպասում էին հարմար առիթի, որը և չուշացավ:

1860 թ. դեկտեմբերի 23-ին հանկարծամահ եղավ Նրուսաղեմի պատրիարքը: Սահմանադրությամբ ստեղծված հոգևոր խորհրդի որոշմամբ, պատրիարքի թեկնածությունն առաջադրվելու էր դրսից, այսինքն՝ ոչ քուրճակապառակ եպիսկոպոսներից մեկին, որպեսզի ապահովվեր միաբանության անկախությունը, իմացվեր գաղտնաբաններում թաքցված վանքի հարստության չափը: Փաստորեն կատարելով սուլթանի կամքը, տեղի վանականները, ամեն կերպ ջանում էին չենթարկվել Ազգային սահմանադրությանը, պատրիարքի թեկնածությունն առաջադրել ներսից՝ թուրքահայապառակ եպիսկոպոսներից, որպեսզի չմերկացվեր իրենց դեմքը, չխլվեր անբավ հարստությունը, և մասնավորապես չուժեղանային ուստական կողմնորոշում ունեցողները:

Այս հոգի վրա նոր կրքեր բորբոքվեցին: Պոլսահայ մտավորականությունը համախմբվեց «Ներսեն»-«Պրսեն» խմբակցությունների մեջ և շարունակեց պայքարը այլ անունով, բայց փաստորեն Ազգային սահմանադրության մերժման կամ հաստատման համար: Սահմանադրականները «Պրսենականներն» էին, հակասահմանադրականները՝ «Ներսենականները»: «Վասնզի այսօր ամեն ողջամիտ հայ կտեսնե թե Նրուսաղեմի պատրիարքը մեջեն ըլլա, դուրսեն ըլլա կոիվներու ներքին նպատակը Սահմանադրության կործանումն է»²⁹ կամ «Ազգային խավարչալ և կոպտավոր մասը ս. Նրուսաղեմի պատրիարքը ընտրելու խնդիրը պատրվակ բռնելով... Հակոբ Տիրունի եպիսկոպոս իրենց գլուխ ունենալով՝ Սահմանադրության կործանել փորձում են, հաջողացուցին, գնացին Դուռն կասկածելի ցուցեցին, զրպարտեցին: Սարգիս պատրիարքն ալ բոլորովին անոնց հորդորությամբ գնաց Դուռը իր ազգը բամբասեց, զրպարտեց»³⁰:

²⁹ «Մեղու», 1861, հուլիսի 26-ի «Հավելվածը»:

³⁰ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 193, վավ. 145:

²⁷ М. Г. Роллен-Жекмен, Армения, армяне и трактаты, М., 1896, стр. 197.

²⁸ Մ. Ն ա լ ի ա ն դ յ ա ն, ԵԺԺ, հ. 2, էջ 353:

խառը ժողովը 1861 թվականի հուլիսի 12-ին հրավիրեց առաջին նիստը՝ որոշելու Երուսաղեմի պատրիարքության խնդիրը: Արհեստավորներն հավաքվեցին պատրիարքարանի դռանը և պահանջեցին պատրիարքի հրաժարականը: Նիստը կիսատ և անարդյունք մնաց: Երեսփոխանները ցրվեցին: Հուլիսի 21-ին կայացավ հաջորդ նիստը³¹: Իմանալով այդ մասին, ժողովուրդը խուժեց պատրիարքարան, սպառնալիքներ տեղաց երեսփոխանների գլխին և պահանջեց հավատարիմ մնալ Աղգային սահմանադրության սկզբունքներին: Հուլիսի 22-ին եկեղեցական ընդհանուր ժողով հրավիրվեց: Սահմանադրականներն առաջարկեցին Երուսաղեմում կայացած ընտրությունների բեկանում, նոր թեկնածույան հաստատում, Հուլիսի 27-ին հրավիրվեց քաղաքական ժողով: Ժողովներ են լինում նաև օգոստոսի 2-ին, 7-ին, որոնք բոլորն էլ արդյունքի չեն հասնում: Պոլսահայությունը նմանվում էր լուցկու բռնկվելուն սպասող, պայթելու պատրաստ վառոդի տակառի:

1861 թ. օգոստոսի 21-ին պոլսահայ աշխատավորությունն ապստամբեց պատրիարքի ու հակասահմանադրականների դեմ: Նույն օրվա առավոտյան պատրիարքը և երեսփոխաններն իջնում են ժողովարան-Նրանք ականատես են լինում 3—4 հազար ցուցարարների աղմուկ-աղաղակներին: «Ժողովուրդը ըստ մեծի մասին կբաղկանար ընկերություններ և ուսանողներ»³²: Սարգիս պատրիարքը փորձեց խոսել, բայց լռեցրին և պահանջեցին կամ հրաժարական տալ, կամ հնազադվել Սահմանադրությանը: Ապարդյուն անցան Բ. Դռան անունից ժողովրդին արած նրա բոլոր տեսակի սպառնալիքները: Աղմուկը գնալով բարձրացավ: Վրա հասավ Սելիմ փաշան 25 զափթիկներով: Մթնոլորտը շիկացած էր, դրա համար էլ վախեցած ղինվորները ետ քաշվեցին: «Ան ատեն պատրիարքը որոշեց սահմանադրությունը կատարելապես ընդունելու ստորագրություն մը տալ»³³: Յուլյեները շարունակվեցին օգոստոսի 22-ին³⁴:

Սահմանադրական շարժման ուժեղացումն անհանգստացրեց սուլթանական կառավարությանը: Մեծ վեզիր Ալի փաշան հատուկ գրությունով, կառավարության կողմից վավերացված շինելու պատճառաբանությամբ, պահանջեց դադարեցնել Սահմանադրության

գործադրությունը: Այսպիսով, Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության պատրվակով, խավարյալներ փաստորեն հասան նպատակին: Արգելվեց Սահմանադրությունը³⁵, ցրվեցին բոլոր հանձնաժողովները, որը և առիթ դարձավ քաղաքական պայքարի սուր կերպարանք առնելուն:

Հատկանշականն այն է, որ նախկին լիբերալ սահմանադրականները 1861 թվականին ականատես լինելով ժողովրդական ցույցերին, վախեցան, սկսեցին հաշտության ելք փնտրել պահպանողականների հետ և մարտահրավեր մնաց առնականացող դեմոկրատական մտավորականությանը, նրա հետից շարժվող ժողովրդական զանգվածներին: Պատահական չէ, որ Սահմանադրության արգելումից քիչ անց, փակվեցին նաև «Մեղու», «Մյունատի» և «Ծաղիկ» դեմոկրատական պարբերաթերթերը: Կ. Փանոսյանը, Հ. Սվաճյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Ա. Հալկունին և շատ ուրիշներ անցան ընդհատակ և սկսեցին թուլցիկներ տպագրել ու տարածել ժողովրդի մեջ: Առաջին անգամ հայոց պատմության մեջ ծնունդ առան անլեզալ հեղափոխական գրությունները³⁶:

Ժողովրդի, նրա ավանդարդում գտնվող պոլսահայ դեմոկրատների ցուցաբերած նոր վճռականությունը վախեցրեց և՛ կառավարությանը, և՛ պատրիարքին: Սարգիս պատրիարքն հարկադրված հրաժարական տվեց: Աղգային սահմանադրությունը վերաքննելու հանձնարարությամբ, Բ. Դուռը նշանակեց հանձնաժողովներ, որոնց մեջ մտցվեցին Սերվիլներ, Ստ. Ասլանյանը, Մինաս Մինասյանը, Հովհաննես Սուրենյանը, Գր. Օտյանը, Մ. Աղաթոնը, Ն. Ռուսինյանը³⁷: Վերաքննված Սահմանադրության նոր նախագիծը 1862 թ. ապրիլին հանձնվեց կառավարության հաստատմանը³⁸, որը գիտակցաբար ուշացվում էր: Պետությունից ու պատրիարքից դժգոհ աշխատավորությանը մնում էր հուզվել, բողոքել և նոր ցույցեր կազմակերպել:

1862 թ. օգոստոսի 1-ին, Զեյթունի հերոսամարտերի օրը, ամբոխը հարձակվում է պատրիարքարանի վրա, շենքից դուրս է վորնդում և՛ պատրիարքի տեղապահին, և՛ խառը ժողովի անդամներին, շարդ ու փշուր անում ժողովարանի կահ-կարասին և կողպում նրա

³⁵ «Մասիս», 1861, № 506:

³⁶ Մատենադարան, կաթողիկ. դիվան, թղթ. 193, վավ. 148, 152, 155, 156, 157, 159:

³⁷ «Մասիս», 1862, № 542, տե՛ս նաև «Ատենագրութիւնք Աղգային ժողովոյ», հատոր 1, Կ. Պոլիս, էջ 81—83:

³⁸ «Արշալոյս Արարատեան», 1862, № 672:

³¹ «Փորձ», 1876, № 3, Ա. Երիցեան, Տաճկահայոց իրավունքները, էջ 155:

³² «Փարիզ», 1861, № 55:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ «Կոստնկ Հայոց աշխարհին», 1861, էջ 813—817:

դռները: Երեկոյան միայն լսելով ցուցի մասին, Սելիմ փաշան զափթիկներէ հետ աճապարեց պատրիարքարան, ուր դեռևս հաւաքված էր ամբոխը: Կրակի ազդանշանի ստիպմամբ ցուցարարները ցրվեցին: Մեկ շաբաթ անց, նույն փաշան իր հետ վերցնելով մի զորագունդ, ջարդեց կողպեքը, բացեց պատրիարքարանը, ներս թողեց խառը ժողովի անդամներին, 60 հոգի պահապաններ նշանակեց և սպառնալիքներ տալով հեռացավ: Պատրիարքի տեղապահ Մաղաքիան և խառը ժողովի նախագահ Բարունակը հրաժարվեցին պաշտոններից³⁹: Բարձրագույն Դուռը մերժեց նրանց հրաժարականը⁴⁰ և խոստացավ վաժնետոմսեր Ազգային սահմանադրութունը⁴¹:

Կղերա-ամիրայականների նոր հարձակման, հայ կոմպրադորական բուրժուազիայի ձայնափող դարձած պոլսահայ լիբերալների դասակարգային դավաճանութան, Զեյթունի հերոսամարտերին հետևողորդ նոր իրադրութեան պայմաններում հրապարակ իջավ վերաքննված Ազգային սահմանադրութունը: 1863 թ. մարտի 17-ին, երիցս վիրահատութունից հետո, կառավարութեան կողմից Մ. հաստատվեց այն և անմիջապես գործադրութեան մեջ դրվեց: Մալբանդյանի արտահայտութեամբ «Բլփատվեց» Սահմանադրութունը, նախկինում եղած 150 հոգվածների փոխարեն ազգին հրամցվեց 99 հոգվածներից բաղկացած տկար ու սահմանափակ մի կանոնադրութուն:

Գերազանցապես լիբերալների գրչով վերաձևված 1863 թ. Սահմանադրութունը հետընթաց քայլ էր նախորդի համեմատութեամբ: Ազգային ընդհանուր ժողով կազմող երեսփոխանների թիվը 220-ից⁴² իջեցվում էր 140-ի, որոնց մեծ մասը ընտրվելու էին ոչ թե աշխարհականների, այլ եկեղեցական ժողովների կողմից: Արգելվում էր նախկին 140 անդամակիցների մուտքն Ազգային ժողով: Դեմոկրատական մտավորականութունը զրկվում էր ամբիոնը լեզու օգտատերական մտավորականութունը զրկվում էր ամբիոնը լեզու օգտատերական մտավորականութունից: Գավառից եկող երեսփոխանների թիվն իջեցվում էր 60-ի: Ազգային համագումար ժողովների նստաշրջանի ժամկետը մեկ տարուց երկարաձգվում էր երկուսի: Ազգային սահմանադրութեան և սահմանադրական հանձնաժողովների գործունեութունը, բաղմամբով վերապահումներով, խղճով վիճակի և կախման մեջ էր դրվում սուլթանի քմահաճութունից:

39 «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք առաջին, էջ 384—385:

40 «Մասիս», 1862, 7 օգոստոսի, № 547:

41 Նույն տեղում, 11 սեպտեմբերի, № 552:

42 Տե՛ս Ա. Պ էր պ էր ե ա ն, Պատմութիւն հայոց, էջ 426:

Այսպիսով, 1863 թ. մարտին ընտրված սահմանադրական վարչութունը սկզբից ևեթ հանդես եկավ որպես գավառահայ աշխատավորական զանգվածների շահերին հակադրվող մի ուժ: Պահպանողականների հետ դաշինք որոնելու մտադրութեամբ լիբերալներն սկսեցին ժողովրդի ձեռքից ետ խլել այն փոքրիկ զիջումները, որոնք նախօրոք խոստացած լինելով, այժմ չափազանց էին թվում և վախեցնում առաջիններին: Հետևաբար, սխալվում են բուրժուական պատմաբանները (Ատում, Սարուխան), երբ, իրենց դասուկարգի գործեակերպն արդարացնելու դիտավորութեամբ, եզրակացնում են, թե Սահմանադրութեան երկրորդ տարբերակն ավելի կոմպակտ ու գործնական էր, քան առաջինը:

Ազգային սահմանադրութեան համար մղվող պայքարն իր բուռն արտահայտութունը գտավ հայ պարբերական մամուլի էջերում: Հասարակական տարբեր, հակադիր ու իրարամերժ հոսանքների բառափեղկված արևմտահայ մտավորականները յուրովի գնահատեցին այդ կանոնադրութունը և ջանք լինայեցին Սահմանադրութունն ու նրա համար ծավալված շարժումն օգտագործել իրենց դասակարգային նպատակադրումներին:

Պոլսահայ ամիրանների և նրանց հետ բաղմամբով գործարքներով աղերսվող բարձրաստիճան հոգևորականութեան շահերի արտահայտիչ կղերա-ամիրայականներն սկզբից ևեթ դեմ էին սահմանադրութեանը: Նոր կանոնադրութեան մեջ նրանք տեսնում էին ոչ միայն ամիրանների ու պատրիարքի իրավունքների սահմանափակում, այլ ավելի սարսափելի թվացող հայ միջնադարյան ֆեոդալական եկեղեցու ռեֆորմը: Կղերա-ամիրայականների որոճացող բեկան գարձած «Երեւակ», «Արեւլյան դար», «Ժամանակ», սրանց բան գարձած «Երեւակ», «Արեւլյան դար», «Ժամանակ», սրանց խմբողիքները՝ Հովհաննես Տերոյանց-Չամուռճյան բաղմանուն պատվելին, Տեյխրմենճյանը, Ս. Փափաղյանը միջոցների մեջ պատրվելու շղնիքով, ամեն կերպ անվանարկում էին սահմանադրականներին, Բ. Դուռն ու էջմիածնի կաթողիկոսի միջոցով լռեցնում նրանց, փակել տալիս դեմոկրատական թերթերը, հալածանքի ենթարկում Հ. Սվաճյանին, Կ. Փանոսյանին, Գր. Չիլինկիրյանին: Չամուռճյանի «Երեւակը» սուլթանին հուշում էր, թե Սահմանադրութունը «...կնշանակե միեւնոյն կառավարութեան մեջ երկու կերպ կառավարութուն ընդունիլ»⁴³ կամ «հայախնամ թրքական պետութեան մեջ նոր պետութուն ստեղծել»: Ստրկամիտ հետադիմականները ժխտում էին հայկական ինքնավարութեան անհրաժեշտութունը,

43 «Երեւակ», 1861, № 109:

ազգի քաղաքական իշխանության, դեմոկրատական ինքնորոշման գաղափարին հակադրում կրոնա-եկեղեցական միությունը, կաթողիկոսի կամ պատրիարքի գերագահությունը:

Լիբերալ բուրժուական հոսանքը, նրա սահմանադրական ներկայացուցիչներ Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Մ. Աղաթոնը, Գ. Պալյանը, մեկ խոսքով նախկին լուսավորականները, 1850—1860-ական թվականներին ապրեցին հայացքների ու գործունեության երկու շրջան։ Մինչև 1861 թվականը, այսինքն՝ սահմանադրական շարժման ժողովրդական կերպարանք առնելը, պոլսահայ լիբերալները, էֆենդիների լուսավոր սերունդն ավելի առաջավոր դիրքերում էր։ Նրանց էր պատկանում Ազգային սահմանադրության մտահղացումը, նրա մի քանի տարբերակների խմբագրումը։ Նոր էին վերադարձել այս երիտասարդները Եվրոպայից, և սրանց հիշողության մեջ տակավին թարմ էին Արևմուտքում յուրացրած դեմոկրատական հայացքները և սկզբնական շրջանում պատկերացում չունեին արևմտահայ զանգվածների ուրույն բարքերի մասին։

1860 թվականին «Մեղու» պարբերականում տպագրված Գր. Օտյանի ու Ն. Ռուսինյանի հոգվածաշարում հանգամանորեն շարադրվում էին նրանց հայացքները՝ Ազգային սահմանադրության վերաբերյալ։ Դեռևս համաքաջ ընթացող ապագա դեմոկրատները և լիբերալ սահմանադրականները գրելով ու խոսքով ապացուցում էին Սահմանադրության անհրաժեշտությունը։ Այդ հարցում նույնիսկ աննշմարելի էին Հ. Սվաճյանի, Գր. Օտյանի և Ն. Ռուսինյանի հայացքների տարբերությունները, զովար է իրարից ջոկել նրանց աստորագիր հոգվածները՝ Սահմանադրության վերաբերյալ։

1850-ական թվականներին լուսավորչալ սահմանադրականները նույնիսկ մտադրություն ունեին Թուրքիայի տիրապետության տակ հայկական բուժուական ինֆնավարություն ստեղծել, ծնունդ տալ պառլամենտական հանրակարգի: Սակայն նրանք այդ պատրանքը կամենում էին իրողության վերածել ազգի «լուսավոր ու ճարտար սան» ներկայացուցիչների միջոցով, սկզբից ևեթ խուսափում էին ժողովրդական զանգվածների լայնահուն հեղափոխական շարժումներից: Լիբերալները դեռ 1860 թ. իրենց պարագլուխ Գր. Օտյանի միջոցով, ընտրությունների ժամանակ սահմանում էին կրթական ցենզ և անգրագետ գավառահայությունը զրկում ընտրելու և ընտրելու վելու իրավունքներից:

1861—1863 թթ. սահմանադրական շարժումները, Զեյթունի
հերոսամարտերը, Վասպուրականի ու Մուշի զինված ելույթները
սարսափ ներշնչեցին լիբերալ սահմանադրականներին։

փորձով համոզվեցին, որ ժողովուրդն այլևս իրենց ետևից չի գնում, ընդհակառակը, հակադրվում է չափավոր պահանջներին, ուստի գերադասեցին սահմանադատվել ղեմոկրատներին, ընդհանուր ճակատակալմել պաշտպանողականների հետ և ընդառաջել Սահմանադրության վիրահատմանը:

Թյան վերահատմանը:
 Լիբերալները 1861 թ. որոճացին տպագրական, ցենզուրային-
 անդրանիկ նախագիծ, դեմոկրատների արգելեցին անվայել արտա-
 հայտություններ թույլ տալ, քննադատող հոդվածներ տպագրել պե-
 տության ու եկեղեցու մասին, փորձեցին կաղապարել Հ. Սվամջյանի
 «Մեղվի» լեզուն: Նրանք փաստորեն ջուր լցրեցին Չամուռճ-
 ու նրա «Մեղվի» լեզուն: Նրանք փաստորեն ջուր լցրեցին Չամուռճ-
 ու նրա «Մեղվի» լեզուն: Նրանք փաստորեն ջուր լցրեցին Չամուռճ-
 ու նրա «Մեղվի» լեզուն: Նրանք փաստորեն ջուր լցրեցին Չամուռճ-
 ու նրա «Մեղվի» լեզուն:

[illegible]

Գավառահայ բուրժուազիան, Իսկենդերյանը «Արծվի վասպուրա-
տիմյանը, Գ. Սրվանձոյանը, Կարբերաքերքերը, ավելի հետևողակա-
ն» և «Արծվիկ Տարոնո» պարբերաթիվները: Նրանք շնորհիվ
պաշտպանեցին Ազգային սահմանադրությունը: Նրանք շնորհիվ

44 Ա. Շոտ շուհաննիսյան, նախահայրը և նրա ժամանակը, գիրք
առաջին, էջ 387, տե՛ս նաև Գր. Օտեհյան, Ատենաբանութիւնը, էջ 2:
45 «Մասիս», 1862, № 549:

Սահմանադրություն ուղեցույց կենաց,
Սիրո դրոշակով եկավ զարգարված,
Որ փայլի արև սուրբ Հայաստանի,
Որ հայ ազգություն փառոք վերածննդ⁴⁸:

Կ. Փանոսյանը այնքան էր ոգևորված Աղզային ժողովի կողմից Սահմանադրության վավերացմամբ, որ տոնախմբության պահին փարվում էր բոլորին, առատ համբույրներ դրոշմում ոչ միայն հայերին, այլև թուրք ղինվորականներին: 1860 թ. ծնվեցին հարյուրից ավելի ոտանավորներ, երգեր, փոքրածավալ պոեմներ, որոնք բոլորն էլ նվիրված էին Աղզային սահմանադրությանը⁴⁹: Հարություն Սրվաճյանի «Մեղուն», Կ. Փանոսյանի «Մյունատին», Գր. Զիլինկիրյանի ու Ա. Հայկունու «Ծագիկը», նույնիսկ ուշագրություն չգարձնելով արվեստի վրա, հաճույքով տպագրում էին այդ ստեղծագործությունները:

Այդուհանդերձ, ղեմոկրատ-սահմանադրականների մտահոգությամբ առաջիկա ժողովուրդն էր, նրա լուսավորությունը, քաղաքական իրավունքների նվաճումը: Իր արտասանած ճառերում Սվաճյանն այդ պահին պահանջում էր կամ Սահմանադրությունը գավառ տանել, կամ երեսփոխանների մեջ մեծ տեղ հատկացնել գավառահայերին: Նա առաջիններից էր, որ գիտակցելով Արևմտյան Հայաստանի ազդաբնակչության անգրագիտության փաստը, պահանջում էր ընտրության մասնակիցների համար բացառել կրթական ցենզը: Դասակարգային մտահոգությունների առումով, 1857—1861 թթ. լիբերալներից տարբերվում էին տակավին չափավոր պահանջներ ունեցող պոլսահայ ղեմոկրատները, որոնց շարքերում թեկուզ խուլ ձևով, առանց հրապարակային բացահայտման, սկըսվում է լավել ժողովրդական զանգվածների քաղաքական ու սոցիալական պահանջների ձայնը:

1861—1863 թթ. սահմանադրական պայքարի նոր շրջափուլում, լիբերալների դավաճանական շրջադարձը սառը ջուր ցողեց արդեն ձևավորվող ղեմոկրատական հոսանքի բարեհոգության վրա: Սուլթանների լծի դեմ սկսված ապստամբական շարժումները, Միքայել Նալբանդյանի ղորեղ ազդեցությունը նրանց հանեց սահմանադրական պատրանքների մշուշապատ ուղուց: Դեմոկրատական հոսանքը զգաց, որ լիբերալները թլփատելով Աղզային սահմանադրությունը, ընդհանուր լեզու գտնելով պահպանողականների հետ, գրվատելով

48 Մատենադարան, ձեռագիր № 5463, Բերթ 3:

49 Այդ ոտանավորներն ամփոփված են երկու ձեռագրերում, տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 4179, 5463:

կանոնադրության նոր նախադիժը, փաստորեն խաբում էին ժողովրդին, ձգտում բավարարվածի տեսք ընդունել ու վերջինիս հեռու պահել ոչ միայն սոցիալ-դասակարգային, այլ նույնիսկ ազգային-քաղաքական շարժումներից:

Դեմոկրատական հոսանքը զատվեց նախկին կուսակիցներից, շարունակեց ղեկավարել պոլսահայ սահմանադրական շարժումը, սակայն քննադատության նշանախեց դարձրեց թլփատված սահմանադրությունը: Այս հարցում ամենից վաղ շրջադարձ կատարեց Հ. Սվաճյանը, նրան հետևեցին Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Զիլինկիրյանը և ուրիշները:

Հ. Սվաճյանը, գաղտնի, թե հրապարակով, «Մեղվի» հոդվածներով, թե «Մատնություն» գրքույկով, այլ պարբերականներով, ժողովրդի մեջ գաղտնաբար տարածած թուլեցիկներով, Կոստանդնուպոլսի Մեծ Նոր խանում արած հավաքույթներով, թե Աղզային ժողովի ամբիոնով, քննադատության կրակ էր տեղում ժողովրդագավ պահպանողականների, չափավոր լիբերալների, անգործունյա երեսփոխանների գլխին: Արդեն հեղափոխական ղեմոկրատիզմին փարվող Սվաճյանը խորը հիասթափություն էր ապրել այս հարցում գրելով, որ ժողովուրդը «...երեսփոխան ընտրեց, անոնց տվավ ազգը կառավարելու իշխանությունը և մինչև հիմա ամենայն կերպով հնազանդեցավ անոր: Սակայն ասոնք, ցավելով կրսներ մեծագույն մասով խաբեցին անոր վստահությունը և ի դերև հանեցին անոր գեղեցիկ հույսերը»⁵⁰: «Մեղվի» արգելումները, Սվաճյանի կրած նոր հալածանքները ոչ միայն խմբագրին ետ չէին պահում քաղաքական, գաղափարական պայքարից, այլև զնալով ավելի էին բյուրեղացնում նրա հեղափոխական ղեմոկրատիզմը:

Սահմանադրական անգործունյա հիմնարկները քննադատեց խիղախող ու անվախ մտավորական Կ. Փանոսյանը: Ընտրվելով Աղզային ժողովի երեսփոխան, հիասթափված, նա նույնիսկ մերժեց մասնակցել նրա նիստերին⁵¹ և դեն շարտեց առաքված մանդատը: 1863 թ. Մ. Մամուրյանը գրում էր. «...երբ սահմանադրական հայ կոեսնեմ, կհիշեմ այն մուրացկանը, որ հացը մեղրի գոց ամանի վրա կքսեր և կկարծեր, թե մեղր է կերածը ... անոր հոտով կկշտանար»⁵²: Մ. Մամուրյանը խիստ դժգոհ էր կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներից, որոնք չգործադրելով, ժան-

50 «Մեղուն», 1865, № 255, էջ 1:

51 Թ է ո գ ի Կ, Ամենուն տարեցույցը, 1924, էջ 205 և հետո:

52 Վ ռ ո յ Ր [Մ. Մամուրյան], Հայկական նամականի, Զմիւռնիա, 1872, էջ 124.

գոտված մեխանիզմի էին վերածել թլիտաված սահմանադրության հոգվածները: Այդ մասին ավելացնում է. «Մի՞թե Պոլսի հայը Սահմանադրությունը պիտի մեջ բերե, զոր հանուն ազգին շինեց, տպեց ու ծոցը դրավ»⁵³: Թեկուզ ուշացումով, բայց և այնպես Գր. Զիրին-կիրյանը հասկացավ, որ «Սահմանադրության ազդեցությունը խիստ փանաքի եղավ... ամիրաներու բմածին կամքին հաջորդեց ամիրայական բեկորներու խոսքը և անզգա ժողովականներու բորովումը»⁵⁴: Պոլսի հայերը հուզվում են, վիճում, գոչում «Կեցցե՛ Սահմանադրությունը», հույս ունենալով դրանով «զորավոր» ազգերի շարքին դասվել, ճիշտ այն խարայլեցիների նման, որոնք «բառասուն տարի անապատին մեջ թափառեցան և աստծո հետ դեմ առ դեմ խոսելու պատիվը ունեցան»⁵⁵:

Արևմտահայ դեմոկրատները գիրքավորումն այս հարցում ակնհայտ է. զնալ գաղափարական առաջնորդի՝ Մ. Նալբանդյանի գծած ուղիով, պաշտպանել ժողովրդի երկարատև պայքարի ու տքնության զնով ձեռք բերված Աղգալիս սահմանադրությունը՝ այն գործադրելով Արևմտյան Հայաստանում, օգտագործել քաղաքական պայքարի համար ժողովրդական զանգվածների արթնացման գործում:

Այսպիսով, Մ. Նալբանդյանի արևմտահայ ղինակիցներ հետևորդներ Հ. Սվաճյանը, Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, պատռելով սահմանադրական պատրանքի բողբոջկան այն համոզման, որ ժողովրդի ազատագրման միակ միջոցը նրա կազմակերպված պայքարն է: Բայց և այնպես, նրանք չժխտեցին 1850-ական, հատկապես 60-ական թվականներին իրենց մղած սահմանադրական պայքարի դերը, այսինքն հանուն ժողովրդական սահմանադրության սկսված շարժումը, որն արևմտահայ, առավել ևս գաղութահայ աշխատավորությանը քաղաքական պայքարի հանունացնելու գործում շոշափելի արդյունք տվեց: Այն սուլթանների տիրապետության տակ զարբեր ի վեր ձնշվող հայ ժողովրդին հանեց թմրած իրավիճակից, ինքնագիտակցության բերեց, զարթեցրեց նրա միտքը, վստահություն ներշնչեց պայքարի, գուցե և հաղթանակի հնարավորության հանդեպ: Ազգային սահմանադրությունից առավել գնահատելի է Զեյթունի հերոսամարտին նախորդող, նրա հետ համընկնող ու նրան հետևող սահմանադրական ժողովրդական շարժումը:

53 «Հայկական նամականի», էջ 34:

53 «Հայկական նամականի», էջ 34:
54 Գր. Չիլիսկիբեան, Ուղեորութիւն ի Կոստանդնուպօլիս, Զմիւռ
Նիս, 1883, էջ 58:

55 Նույն տեղում, էջ 57:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԻՍԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
1850—60-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. Զեքթոնի ՊԱՅՔԱՐԸ ԿՍՍՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
1830—50-ԱԿԱՆ ԲՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

[illegible]

«Բարձր Դուռն երբեք չի հաջողել այս լեռներում տոհմական ժառանգական իշխանությունը գետին տապալել,—գրում է Մովսէս Կեն,— ինչպես իրենց կայսրության շատ այլ վայրերում։ Քրդական ավագանին մեծ իշխանություն ունի իր հալատակների վրա, նրանք գտնվում են միմյանց հետ, վիճարկում են Բարձր Դուռն իշխանությունը, հրաժարվում են հարկերից, չեն հանդուրժում ոչ մի զինա-

471

ոչնչացմանը իր իրավունքների պաշտպանության նպատակներին⁴:

Զեյթունի կիսանկախության վերացման սուլթանների անհամար փորձերը վաղուց էին սկսվել, սակայն զոհեր տալուց զատ, ոչ մի արդյունքի չէին հասցրել նրանց: Պետության կենտրոնացման, կենտրոնակառույց ուժերի ոչնչացման քաղաքականության ուժեղացման հետ մեկտեղ, սուլթաններն այս ժամանակահատվածում ավելացնում են արշավող զորամիավորների թիվը, դիմում դիվանագիտական խորամանկության, միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, մյուս իշխանապետությունների նման ձգտում ոչնչացնել նաև Զեյթունի կիսանկախ դրությունը, ոչ միայն զավառը դնել ծանր հարկի տակ, այլև փաստապես հպատակեցնել իրենց:

Եզրիպտական արշավանքով, Հունաստանում, Սերբիայում ծավալված ազատագրական կռիվներով զբաղված Մահմուդ II-ը, նախ օգտագործում էր կուսակալ փաշաներին, նրանց կովեցնում զեյթունցիների հետ, թուլացնում երկուսին էլ, հիմնական հարվածը վերապահելով ապագային: 1829 թ. Կեսարիայի նահանգապետ Քեոսե փաշան Զեյթունի նվաճման հանձնարարություն է ստանում: Թուրքական բանակը Կոկիսոնի մոտ հանդիպում է փոքրաքանակ զեյթունցիների համառ դիմադրությանը, Աստվածատուր Յաղուպյանի գնդակով սպանվում է դրոշակակիր Զիլազը, զորքը խուճապահար նահանջում է, իսկ Զեյթունը մնում է կիսանկախ⁵:

Նոր արշավանքները կանխելու նպատակով, դավառի շորս իշխանները որոշում են պարտավորված հարկագումարը առաքել մայրաքաղաք, սուլթանի հաճությունն ստանալ, դրանով իսկ զերծ մնալ զոհեր տալուց: Մահմեդի Մանուկ Պերսյանը 1830 թ. 15000 զուրուշ հարկագումարը, առանց միջնորդ օղակների տանում է մայրաքաղաք և հանձնում Ալա-Սոֆիայի մյուսթեփեկուն: Թուրք հոգևորականը, արտաքնապես շնորհակալ եղողի կերպարանք առնելով, թունավորում է զեյթունցու միտքը, թե քաղաքում եղած 24 տուն մահմեդականներին պետք է որևէ պատրվակով արտաքսել, քանի որ «օձի ձականներին նման՝ երբ մեծնան ձեր սիրտեն կխայթեն»⁶: Նա կատարում էր Բ. Դուան հրահանգը, որպեսզի ինչ-որ միջոցներով պառակտում

մտցնել լեռնականների մեջ, խաթարել նրանց միասնականությունը, հեշտացնել ապագա արշավողների դործը:

Իսլամ կրոնավորի խորհրդից դրված, իշխաններից երկուսը Սուրենյան ավագ իշխանին հանձնարարում են պատրվակ փնտրել և արտաքսել մահմեդական հոգատեր գերդաստանները: Պայմանաժամանակ նշանակելով Սուրենյանը 1831 թ. պահանջում է մահմեդականների հեռացումը: Յաղուպյանները հակառակվելով, սրանց վերցնում են իրենց պաշտպանության տակ և ծայր է առնում, փաստորեն միջֆեոդալական, առաջինի իրավունքի համար ծավալված եղբայրասպան կռիվը, որը տևում է 7 ամիս և խլում 400-ից ավելի զոհեր⁷: Ակնհայտ է դառնում, որ փառաբանված Զեյթունի ներսում եղել են ֆեոդալական երկպառակություններ: 12 զափթիխ ունեցող իշխանները հարկեր են դանձել, շահագործել են գյուղացիությանը, դրա համար էլ իրար դեմ սուր են ճոճել իշխանական գերդաստանները, ամեն մեկը ձգտել է ավելի քաղաքական իրավունքի ու դրանով պայմանավորված հասույթներ ստանալուն:

Քաղապետական, միջֆեոդալական կռիվները ծանր հետևանքներ ունեցան Զեյթունի համար: Նախ Յաղուպյանների դարանակալ ձեռքով ոչնչացավ Սուրենյան իշխանական գերդաստանի մի մասը, ապա Մարաշի Սուլեյման փաշան կարողացավ պահն օգտագործել և զորք հաստատել ս. Աստվածածնի վանքում՝ 1831 թ., նպատակ ունենալով պատեհառիթ, երկրի երեսից ջնջելու զեյթունցիներին: Վատթարացան զավառաբնիկների ապրելակերպի պայմանները: Օղակի մեջ առնված Զեյթունը կտրվեց դրսաշխարհից, պակասեցին երկաթի տարանցիկ առևտրից ստացված հասույթները, սկսվեց սովը և նույնիսկ հիվանդությունները⁸:

Զեյթունի այս կռիվներին, ժողովրդի կարճեցյալ հուսալիք դրությունն ուշադրությամբ հետևում էին կառավարական պաշտոնյաները, ներքուստ ուրախանում, նպատակակետին հասնելը վերահաս համարում: Թուրքական ստվարաթիվ բանակի գլուխն անցած Սուլեյման փաշան, ետևից գցած շրջակա գյուղերի ավարածարավ մոլեռանդ ամբոխը, 1832 թ. շարժվեց դեպի Զեյթուն և բանակը դրեց Զերմուկի դաշտում⁹, նպատակ ունենալով նախ բանակցու-

⁴ Տե՛ս Ուլնիա կամ Զեյթուն լեռնային առան ի Կիլիկիա, գրեց Յ. Յ. Ալլա հ. Վերտեան, 1884, 4. Պոլիս, էջ 66—67:

⁵ Գ. Բ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նիւ-Նորթ 1934, էջ 127:

⁶ Նույն տեղում, էջ 127:

⁷ Գ. Բ. Գալուստեան, նշված աշխատությունը, էջ 129:

⁸ Տե՛ս Լեոն ժէրա հեան, Ժամանակակից ընդարձակ քննական պատմություն հայոց, Մարսել, 1933, Ա հատոր, էջ 183—185:

⁹ Մանրամասն տե՛ս Վ. Մելիքսեթյան, Զեյթունի հերոսամարտերը, Նրևան, 1960, էջ 20—21:

շրջիկ, վայրենաբար թուրքմեն ցեղերի ասպատակութիւններէց: Առաջարկը նրանց սրտովն էր, ուստի և Տեր Օհանը 500 զեյթուն-ցիններ վերցնելով միանում է կառավարական բանակին, արշավում բերդի վրա, գրավում այն, ճակատամարտում կորցնելով միակ որդուն՝ Սարգսին: Հաֆըզ Ալին անձամբ ականատես լինելով հայերի սխրագործութեանը, խոստովանում է, թե. «Ալեյի լավ է, որ տեղու-քունը Զեյթունեն 1000 մարդ ունենա, քան թե քուրմերեն 2000 զինվոր»¹³: Թուրք փաշան պարզեցնել է տալիս Արաքսաղի զեյթունցի հերոսներին, խոստովանելով հեռանում գալառից:

Հերթական միջադեպն առաջացավ 1841 թվականին: Հաֆըզի հեռանալուց մեկ տարի չէր անցել, երբ Խաւսէֆի անունով մի թուրք զինվորական 500 հեծյալներով մտավ Զեյթուն իբրև հյուր, ապա երեք օր պայմանաժամանակ դնելով, պահանջեց հարկագումարը: Նախ նրա զինվորներին բաժանելով տների վրա, իշխանները փաստորեն կալանավորեցին Խաւսէֆին՝ զորաջոկատի հետ և բանագնացների միջոցով հասկացրին, թե հարկահաւաքը հանկարծ փողոց դուրս չգա «վասնզի, ըսին, մեր երիտասարդները, այստեղ թուրք տեսած չըլլալուն համար՝ ծանր պիտի թվի իրենց քո ներկայութիւնդ և առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպանն քեզ»¹⁴: Զորապետի կատաղութիւնը հասել էր գագաթնակետին, սակայն ոչինչ անել չէր կարող: Նա ստիպված էր խնդրելու, որ եթե զորքի հետ միասին իրեն բաց թողնեն, ապա առանց հարկն ստանալու կհեռանա գալառից: Իշխանները պատասխանեցին, թե իրենք կառաջնորդեն բանակը մինչև Մարաշի կամուրջը, իբրև վարձ՝ յուրաքանչյուրից ստանալով մեկական ոսկի, այլապես կկողոպտեն բոլորին, մերկամարմին կարտաքսեն գալառից: Կողոպտելու եկած Խաւսէֆը հարկադրված ընդունեց բոլոր պահանջները, կողոպտված ու ամոթահար վերադարձավ Մարաշ:

Գալառին կից ապրող թեճերլանցի թուրքմենական ցեղերը 1842 թ. շրջապատված էին Յուսուֆ փաշայի զորաբանակի կողմից: Սրանց դրութիւնն անհուսալի էր, փրկութեան ելք չկար, թուրքերը որոշել էին բոլորին սրի քաշել: Այդպես էլ կլինեք, եթե օգնութեան չհասնեն զեյթունցիները: Լեռնագալառի հայերի ու թեճերլանցիների մեջ վեճերը, դիմաբախումներն անընդմեջ էին, սակայն այժմ տեսնելով հարկանների վիճակը, ընդառաջելով նրանց աղերսանքին, զեյթունցիները վեհանձնաբար օգնութեան հասան: Յաղուպյան

Աստվածատուր աղան բանակը նետեց մարտադաշտ, դիպուկ նշանառութեամբ սպանեց Յուսուֆի զրոշակակրին, խուճապ առաջացրեց նրա զորքի մեջ: Թուրքական բանակը նահանջեց Կոկիսոն, հայերը հաղթանակ տարան և թեճերլանցիները՝ շնորհակալութեամբ, առատ նվերներ տալով, խոստացան մշտնջենապես բարեկամ մնալ հարկաններին¹⁵:

Թուրքմեն ցեղերին զեյթունցիների օգնութեան եղելութիւնը պատրվակ բռնելով, առանց այդ էլ լեռնագալառի վրա կատաղած կիլիկիայի թուրքերը կառավարութեանը համոզում էին վճարել միջոցներ որոնել՝ Զեյթունի հպատակեցմանը: Ալբիստանի Հաճի աղան 1844 թ. մեկնեց Պոլիս, ներկայացավ Աբդուլ Մեջիդին և առաջարկեց հետևյալ ծրագիրը. նախ Ալբիստանի դռները փակել զեյթունցիների առաջ, շտապ նրանց այն հացահատիկը, որը դնում էին այգտեղից, քաղցով նեղել քաջամարտիկներին, ապա խափանել Հաճավաճառի գլխավոր աղբյուրի՝ երկաթահանքի մշակումը: Այդ բոլորից հետո, ետեից գցած խուժանը, Հաճի աղան շարժվեց դեպի Զեյթուն¹⁶: Լեռնականները ջարդեցին թուրքական բանակը, բացեցին բոլոր ճանապարհները, շարունակեցին երկաթահանքի շահագործումն ու առևտուրը:

Հաճի աղայի ծրագրի կենսագործման համար 1847 թ. Զեյթունի վրա է արշավում Թոփալ Սաթո անունով զորապետը և մոնեաթիկների միջոցով հայտարարում է, թե «տասներկու տարեկան աղջիկ կուզե հայերեն»: Նրան պատասխանում են. «ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապես պիտի խայտառակ-հուրդներուն համար Աստուծով կատարելապես պիտի խայտառակ-վիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրա թռչնոց կեր պիտի ըլլա»¹⁷: Պատասխանից վերալուրված թուրք փաշան բանակը մոտեցնում է բերդաքաղաքին, մի բան, որին սպասում էին զեյթունցիները:

1000 զինվորներով նրանք կտրում են փախուստի ճանապարհը, թրերով ու կացիներով զինված 2000 հոգի տեղավորվում են ճանապարհի երկու կողմի դարաններում, 120 զինվոր ուղարկում են Սաթոյի բանակին ընդառաջ, իսկ 500 զինվոր էլ՝ վերջինների օգնութեան: Կես գիշերին, եկեղեցական զանգերի հնչյունների միալար-ազդանշանով սկսվում է հարձակումը: Զարդն ահավոր էր, զոհերն առատ: Թշնամին ամենուր գթութիւն էր աղերսում: Սպանվում է

¹³ «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 131:

¹⁴ «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 189—190:

¹⁵ «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 190:

¹⁶ «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 132:

¹⁷ «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 191:

Նաև թուփալ Սաթո զորապետը, իսկ զեյթունցիք, սակավաթիվ զոհերով, առատ ավարի ու ռազմամթերքի տեր են դառնում:

Կոտորածի լուրը հասնում է մայրաքաղաք: Սուլթանն ու պալատականները մեկ անգամ էս համոզվելով, որ Զեյթունն անընկճելի է, որոշ ժամանակ դադարեցնում են արշավանքները, իսկ 1850 թ. որոշում սիրաշահել նրանց և այդ միջոցով հպատակեցնել: 1851 թ. Զեյթունի շորս իշխանները՝ իշխանապետ Մահմետի Հովհաննես Շովրոյանը, Մարտիրոս Սուրենյանը, Աստվածատուր Յաղուպյանը և Աստվածատուր Յենիտունյանը հրավիրվեցին Կ. Պոլիս՝ բանակցությունների¹⁸:

Տեղեկանալով զավառի դրությանը, հաղորդակից դառնալով իշխանների տրամադրություններին, սուլթանի հանձնարարությամբ, փոխադարձ զիջումներով, կնքվեց պայմանագիր՝ թուրքական կառավարության ու Զեյթունի միջև։ Աբգով Մեջիդն ստիպված էր շքանշաններով պարգևատրել այն հայ լեռնահամայնապետերին, ովքեր բազում անգամ ջարդել էին կառավարական ջոկատները, խաչտառակ պարտության մատնել անվանի շատ զորավարներին։ Այս մասին 1851 թ. մայիսի 20-ին զեյթունցիները կաթողիկոսին գրում են. «...Այժմ, ներկայիս կոչեցին ի Պոլսոյ արքայական հրամանաւ դիշխանսն մեր յատեան զակոնական կանոնաւ, հարցաբանեալ և տեղեկացեալ զել ամենայն իրացն, եղին ի վերայ մեր դաշինք կապակցութեամբ արքայական դրոշմամբ և ֆերմանօք, վերստին դարձուցին առ ի Զեյթուն բաղաքս մեր պատուով արքայապակ նշանօք...»¹⁹։

յապսակ նշանօք...»¹⁹։

Պայմանադրության մյուս կետն այն էր, որ ղեկթունցիները պարտավորվում էին հպատակվել Բ. Դուսնը, կանոնավորապես, ամեն տարի, ոչ թե Այա-Սոֆիայի մզկիթին, այլ արդեն Աբդուլ Մեջիդին 60 բիսա վերկի անունով հարկ վճարել²⁰։ 1852 թ. ղեկթունցիները աղերսագրեր են ուղարկում Կ. Պոլսի պատրիարքին, Հայոց կաթողիկոսին, որտեղ հիշատակվում է. «...բայց արքայթագաւորի վերկին վաթսուն բիսէ ըստակ է կտրուածը և կանոնագրերէն և հաստատութեամբ և անշարժութեամբ և անհնար և առանց խաղիստութեամբ և ի նոցանէ արքային եկեալ սպասաւորքն Ունեյշուայսինքն Զէյթունէն նյություտին համարն շափ խնդրելով կամին զոռով չափէն դուրս աւելի վերկի առնեն, իսկ սակս ամենայն ժո-

18 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 158, վաղ. 39, 1851, մայիսի 20:

19 បំពេញ រាល់ពុទ្ធិៈ

20 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվիզիոն, ԹԳՄ. 163, վճառ. 31:

ղովուրդ խեղճ և անկարող են աւելի տալոյ ոչ կարեն. խեղճութիւն մեր դուր հոգացեք...»²¹: Ակնհայտ է, որ վրեժխնդիր կառավարութիւնը խորամանկութեամբ էր գործել այս անգամ:

Հայտնի է, որ 1849 թ. վերջերին, 1850 թ. սկզբներին ավարա-
վեց Անատոլիայի և Հարավային Հայաստանի բրդահյուսակ, ինքնա-
գլուխ իշխանապետությունների վերանվաճումը։ Քուրդ ցեղապե-
տերի ոչնչացումից, տարագրությունից ու պաշտոնադրկութունից
հետո չեղյալ հայտարարվեցին նախորդ սուլթանների տված ան-
կախության բոլոր տեսակի ֆեռմանները։ Վերացվեցին իշխանա-
պետություններին, դերեբելություններին, օջաբլեններին և յուրդ-
լուկներին շնորհած Մահմուդ II-ի արտոնագրերը, բուրդ ֆեռդալ-
ներին ստացած առանձնաշնորհումները։ Բաղելի, վանի, Բայազետի,
Մուշի, Չուխուրի, Բոհաանի, Մոկսի երկրատեր բուրդ ֆեռդալները
զենքի ուժով հպատակվեցին կենտրոնական կառավարությանը,
զանքի ուժով հպատակվեցին նախկին գրությունից։ Դարակե-
զրվեցին հարկի տակ ու զրկվեցին նախկին գրությունից։ Դարակե-
զրվեցին հարկի տակ ու զրկվեցին նախկին գրությունից։ Կողանյան
սին պետությունը դեռևս չէր կարողացել հպատակեցնել Կողանյան
ձորապետներին՝ Կիրիկիայում, հայ իշխաններին՝ Զեյթունում ու
Սասունում։ Սակայն 1851 թվականի պայամանագրությամբ, բանակ-
ցությունների միջոցով, Աբդուլ Մեջիդը չեղյալ էր հայտարարել Մու-
ցությունների միջոցով, Աբդուլ Մեջիդը չեղյալ էր հայտարարել Մու-
րադ IV-ի տված և Մահմուդ II-ի վերահաստատած Զեյթունի կի-
սանկախության ֆեռմանը, գալաթը հանելով հոգևոր հիմնարկների
հրավաճությունից, զրբել էր Բ. Դուան հպատակության տակ։ Ավելորդ
իրավասությունից, զրբել էր Բ. Դուան հպատակության տակ։ Ավելորդ
ծախանում են զրբան, սակայն շատ շուտով հասկանում են կատարած
ռիսկը և դիմում են նոր միջոցների։

... 15000 զուրուշ

դիմալը և դիմում են նոր միջոցներին՝
Իշխանները տեսնում են, որ սկզբում վճարած 15000 ղուրուշի
փոխարեն կառավարությունն այժմ պահանջում է քառապատիկը,
միաժամանակ հարկը վերցվում է ոչ թե համայնապետերից, այլ
պետական հարկահանները ուղղակիորեն հարաբերությունների մեջ
են մտնում Զեյթունի ազգաբնակչության հետ, մի բան, որը վիրա-
վորում էր լեռնականների ինքնասիրությունը, դեմ գնում երեքդար-
յա սովորություններին։ Ստիպված նրանք միջոցներ են որոնում՝
զոհե անցյալին վերադառնալու։ Զեյթունի խորհրդարանի որոշ-
մամբ, 1859 թ. Կ. Պոլիս են առաքվում Հովհաննես վարդապետ
Պառնեցին, տեր-Մովսես քահանա զեյթունցին, որոնք Աբդուլ Մե-
ջիդից խնդրում են հրովարտակի վերահաստատությունը։ Բ. Դուռը
կոպտությամբ մերժեց սրանց առաջարկը, իսկ Մարաշի կուսակա-

21 Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 163, վալ. 31:

նում Զաքերը գերեցում, ուր հակառակ խորհրդարանի որոշմանը ամրացել էր 500 զինվորի զլուխն անցած Շովրոյան իշխանը: Մեկ ամբողջ օր տևող անհավասար մարտերում, 72 զինվորի կորուստի գնով, Շովրոյանը կանգնեցնում է թշնամու առաջխաղացումը, սակայն դիմազրավումն անհուսալի համարելով, հարկադրված, գիշերը նահանջում է քաղաք:

Արեգին գյուղը կործանելուց հետո, հաղթությունից ոգեշնչված փաշայի զորաբանակները ներխուժում են ս. Փրկչի վանքը, սրա- խողխող անում Մամբրե ծերունազարդ վարդապետին, դիակը դնում սատկացրած շան կողքին, շարժվում դեպի Զեմմուկի դաշտը։ Մյուս կողմից, թուրք ու շերքեզ աշիրեթները թալանում, ապա մոխրա- կույտի են վերածում Ավագկալը, գալիս միանում հիմնական բա- նակալամբերին։ Երկու բանակները դեմ-հանդիման, կանգնած էին իրարից կես ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա։ Ապաստվում էր ահեղ ճակատամարտ։ «Հիշյալ ամսուն 29-ին,—պատմում է տեր Մովսեսը,—ղեյթունցիք մեկ քահանա մը և 13 ալ պատկառելի ծե- րունի հայազգիք խավրեցին Ազիզի փաշային աղաչելու համար, որ ի- րենց վրայ զթա, խոստանալով որ ամեն դրած բեյութունները սիրով կընդունեն։ Դեսպանները նոկայիններեն, շատ գիտակ նեղութուն- ներ ու տառապանք կրելեն վերջը Ազիզ փաշան զիրենք ետ խավրեց, հայտնելով իրենց, որ հրաման ուներ Զեյթունը զարնելու, նույն ամ- սույն 30-ին տաճիկ զորքերը ևս առավել շատացան որուն մեկ մասը դնաց Աստվածածնա վանքին ետևը եղած տեղերուն տիրա- պետելու ուր որ պզտիկ կոփ մը տեղի ունեցավ»³⁵։

Պատվիրակությունն ուղարկելուց հետո 1862 թ. հուլիսի 29-ին Ձեյթունի իշխաններն ու հոգևորականները վերջին խորհուրդն արեցին ս. Աստվածածնի վանքում: Նրանք իրենց 5000 կանոնավոր ուղմիկներին բաժանեցին խմբերի, նշանակեցին հրամանատարներ, պատվիրեցին գործել խստագույն կարգապահությամբ, անխուճապ, մեռնել, բայց չփախչել, առավել ևս չհանձնվել մահմեդականի սրի ողորմությանը:

Չնայած իր ահռելի բանակին, հաշվի առնելով նախորդներին՝ ստացած դասերը, խորամանկ փաշան դիմում է նոր խարդավանքի։ Ժամանակ շահելու, խաբելով ղեկավարներին հանգստացնելու, նոր ապա հանկարծակի հարձակման անցնելու մտադրությամբ, բանա-կապետը բանադնացներ է ուղարկում հայերի մոտ, առաջարկելով հաշտություն։ Թուրքերը պահանջում էին անցած տարիների հարկը՝

500 հազար դահեկան գումարով, ապա և Քեթմենի ղեկավարի ղեկավարներին՝ Կարապետ Քեհանին, Չափար Վարդանյանին³⁶: Զեյթունցիները հասկանալով փաշայի խորամանկությունը, ապագա անցքերի պատասխանատվությունից խուսափելու խոհեմ մտադրությամբ, համաձայնեցին վճարել 125 հազար դահեկան, ինչքան որ ունեին, սակայն հրաժարվեցին «մեղադրյալներին հանձնելուց»³⁷: Փաշայի երկրորդ պահանջին, թե երկու ալլ հայերի թող հանձնեն, զեյթունցիները պատասխանում են, որ հարկը կտան, ինչ վերաբերում է մարդկանց, ապա «հավ մը իսկ չեն հանձնել»:

Բանակցությունների դադարի պահին, Զեյթունի մոտակա գյուղերից Ահմետ անունով մի թուրք, շնչակտուր հասնում է իշխանների մոտ և հայտնում, թե մարաշցի Պայազլիտօղլու Ահմետ փաշան 5000 զինվորներով շարժվում է Ալավզ-Կետիկի կիրճը և հաջորդ օրը պիտի միանա ընդհանուր զորաբանակին: Իշխանները որոշում են 500 հոգիանոց մի ջոկատ ուղարկել Մարաշի թուրքերի դեմ և խափանել մանակ, երբ Պայազլիտօղլուի զինվորները վթաղված էին ճաշելով: Նրանք հանկարծակի հարձակվում են կիրճում նստած թուրքերի վրա, կոտորում են շատերին, 15 հոգի գերեվարելով, հաղթականորեն վերադառնում են Զեյթուն:

Ջարդված ու խուճապահար Ահմեդի բանակի բեկորները միա-
նալույ Ազիզ փաշայի զորքին, և արասի են տարածում բոլորի վրա,
իսկ զեյթունցիները անդրանիկ սխրանքից ողբերկած տեղաբաշխում
են պատերազմիկներին և պատրաստվում մարտի: Իշխան Յաղուպ-
յանը կովելու էր Ավագ Կալեի ճակատում՝ 12 բեյի զեմ, Սուրենյանը
և Շուրուջանը ամրոնում էին Զեյթունի նախադռան, ճեմարանի
կիսավեր շենքի մեջ, իսկ Ենիտունյան իշխանը՝ վանքի և քաղաքի
մեջտեղ ընկած ձորում, 1500 մարտիկներով դարան պիտի մտներ:
500 զինվորներ պիտի գնային թուրքական բանակին ընդառաջ, կը-
վելով նահանջին և զորքը քաշին դարանակալների մեջտեղով³⁸:
Վճռական պահին դարանակալներին պիտի զգուշացնեին եկեղեցի-
ների գանգերի հնչյունները և ծայր առներ կոտորածը:

1862 թ. օգոստոսի 2-ին (14), առավոտյան, Զեյթունի լեռներն ու ձորերը լցվում են հրաքանադարկերի ու թնդանոթների որոտով: Ընկուզահայտից պատրաստված ու պղնձից ձուլած քաղաքի

35 Երուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, րբ 12—13:

36 «Կոստանկ շատրոս աշխարհին», 1863, № 3, էջ 213—214:

36 «Կոռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, № 3, էջ 219—221.
37 Տե՛ս նաև: Բրդուսաղեմի մատենադարան, ձեռագիր 2738, Բ. 51.

38 «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն», էջ 137—138:

Արշակունիներն աղիողորմ հնչյուններ էին արձակում, կարծես վերջին դատաստանի օրն էր հասել լեռնականների համար: Ազիզ փաշան ռմբակոծում էր կենտրոնական թաղամասերը, Օսման բեյի 12000-անոց բանակի թուրքմենական ջոկատը Անիծորից շարժվում էր ճեմարանի մարտկոցի դեմ, ուստի Յադուպյանը ստիպված էր միանալ մյուս զորախմբին և այս հատվածում կենտրոնացնել 3000 զինվորներ՝ երկու իշխանների գլխավորությամբ: Նրանք զինվորներին հրամայում են չկրակել, մինչև թշնամին այնքան մոտենա, որ «վառողն ալ զնդակին հետ փորենին մտնե»³⁹:

Ս. Աստվածածնա վանքը պաշտպանում էր ծերունազարդ վարդապետ Մահտեսի Գրիգոր Մարտիրոսյանը, ունենալով 7 շափահաս զինվորներ և փոքրաթիվ պատանիներ: Դերվիշներ ու շեյխեր առաջը գցած, թուրք բանակախումբը մոտենալով վանքին, միանգամից գնդակախորով են դառնում շորս դրոշակակիրները: Վանքի դռները կացնով ջարդելու թուրքերի փորձերն անհաջող են անցնում, դռանը կուտակելով թուրքական զինվորների դիակներ: Ալլահից օգնություն խնդրող, գլավորների ծնունդն անիծող մուլաները փոխում են այս բանակախմբի երթի ուղղությունը:

Ավարածարավ շերքեզները մյուս թևից առաջ են անցնում, հասնում քաղաքի եզերքը, այնտեղ, որտեղ սպասում էին 500 հայ զինվորները: Արշունահեղ մարտը տևում է երկու ժամ: Փախուստի կեղծ ցուցյով, զեյթունցի առաջապահ գունդը շերքեզներին քաշում է այն կողմը, ուր դարանամուտ սպասում էին Ենիտունյանի գլխավորած 1500 քաջերը: Հասնում է կանխորոշված պահը: Հնչում են նորից եկեղեցու զանգերը, թաքստոցներից դուրս են թափվում լեռնականները, սկսվում է զեյթունցիների գրոհը:

Անսպասելի հարվածներից շփոթված շերքեզները, իսկ քիչ անց նաև ձախ թևում կռվող թուրքմենական աշիրեթները կռնակ են դարձնում, դիակույտեր թողնելով ետևից, խուճապահար փախչում են: Զեյթունցիներն ուրախությամբ աղաղակներով շարունակում են հետապնդումը, հալածելով անկազմակերպ, խառնիխուռն բազմությունը, հրացանազարկերով ամենուր մահ սփռում: Փոքրամարմին Ազիզ փաշան դայրույթից դողում էր և չկարողանալով ձի հեծնել, քիչ էր մնում գերի ընկնել: Նրան փրկեց բանակում տարապարհակ ծառայություն կատարող մի զինվոր, որը կռնակն առնելով փաշային, մի կերպ ազատեց զերույթյունից:

³⁹ «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 138:

Հաղթանակը կատարյալ էր: Փախուստի դիմող թուրքական բանակը ռազմադաշտում թողնում է երկու թնդանոթ, 2000-ից ավելի դիակներ, հսկայական թվով զենքեր, զինամթերք, պարեն: Զոհասակավ ու փառավոր հաղթանակ տարած զեյթունցիները տվեցին 77 սպանված: Վիրավորվել էր Տավրոսի քաջ տեր-Հակոբ Դելի Քեշիշյանը: 1862 թվականի Զեյթունի հերոսամարտը փաստորեն պսակվեց հայ լեռնականների անվիճելի հաղթանակով: Մարտերում անօրինակ սխրանքներ գործեցին շատերը:

Հայրենանվեր երիտասարդ Մարկոս Թաշճյանը որոշում է մոտենալ թուրքական բանակատեղին, սպանել Ազիզ փաշային, խուճապ առաջացնել թշնամու զորքի մեջ: Ընկերները փորձում են ետ պահել նրան, ասելով՝ «անմիտ, ո՛ւր կերթաս, մեռնելո՛ւ կերթաս»: Նա պատասխանում է. «Այո, գիտեմ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշներ պիտի ապրեցնեմ»⁴⁰: Թաշճյանը հերոսի հանդգնությամբ, ռազմական հնարամտությամբ մոտենում է թուրքական բանակին, անվրեպ նշանառությամբ սպանում է հայերին մեծ վնաս պատճառող թնդանոթաձիգին: Վերադարձին հերոսաբար զոհվում է նաև Մարկոս Թաշճյանը՝ հայրենակիցներին ազատելով թնդանոթի կրակից: Հետագայում զեյթունցիները երախտագիտությամբ հիշում էին. «Ախ Թաշճյան քաջ Մարկոս աղան, գլուղին համար հոգին տվավ. թնդանոթաձիգը սպանեց, գլուղին հոգին ալ ազատեց»⁴¹:

Չաքըր դերեյի մարտահատվածում հերոսաբար խիզախում էր նորապսակ Մելիքսեթ Քասմյանը: Մարտերում քաջը ծանր վերքեր էր ստացել: Հակառակորդի սրի հարվածից բացվել էր փորը: Նա երկու ձեռքով հավաքել էր դուրս թափված աղիները, սողալով մոտեցել էր Փրկչի լեռանը: Այդ պահին վրա են հասնում փաշայի զինվորները: Թուրք հրոսակները, Քասմյանի մեռած թև կենդանի լինելն ստուգելու նպատակով, կտրում են նաև նրա ալիանջները: Հերոսը տանում է բոլոր տեսակի տանջանքները: Մայրը որդուն գրտնում է տակավին կենդանի: Այս դեպքը պատմում են Մկրտիչ Պեշիվաշճյանին: Մեկ օր հետո ծնվում է մեծ քնարերգուի «Դու զո՛ւլ խնդրես մայր իմ անուշ» բանաստեղծությունը: Մարտերում անօրինակ սխրանքներ գործեցին նաև Գալուստ վարդապետը, Զոպու Աբարդյանը, Թորոսենց Հակոբը, Գոգուրենց Փանոսը, որոնք բոլորն էլ հերոսաբար ընկան ճակատամարտում:

⁴⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», խմբագրությամբ Մ. Ներսիսյանի և Վ. Պարսապյանի, Երևան, 1957, էջ 124:

⁴¹ «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն», էջ 140:

Ազիզ փաշայի կատարյալ պարտութունից հետո սուլթանական կառավարությունը նոր ու վճռական հակահարված էր նախապատրաստում: Սակայն փոխվում են ծրագրերը, պաշտոնից ազատվում է Ազիզ փաշան, Մարաշի նոր կառավարիչ է նշանակվում խորամանկ Աշիրը, նրան հանձնարարվում է փոխադարձ զիջումների գնով հաշտվել Զեյթունի հետ: Ծիշտ է, վերացվում են Զեյթունի որոշ արտոնությունները, մտցվում է զինվորական հարկ, առաջին անգամ թուրք զորախումբ է մտնում քաղաք, բայց քանդելու վարժված թուրք բռնապետությունը ջանում էր ավելի դաժան վարվել լեռնականների հետ, որը չկարողացավ իրականացնել մի քանի պատճառներով:

Զեյթունի ապստամբությունը լայն արձագանք էր գտել, համալիրանքի արժանացել Հայաստանի զույգ հատվածներում, հայ գաղթավայրերում, բոցավառել հայկական ամենահեռավոր օջախներում մոխիրների տակ հանգչող հայրենասիրական կրակը, ամենուրեք ազատության հույս ներշնչել, անկախությունից զուրկ, ազատածառավ հայերին, պանդխտության պատրաստվողին ստիպել զեղջուկի ցուպը՝ սրով և հրացանով փոխարինելու: Գահի վրա երեքացող, «հիվանդ մարդ» որակված պետության տիրակալը չէր կարող հաշվի չնստել մի ամբողջ ժողովրդի ընդհանուր տրամադրության հետ: Նրան ձեռնադրել չէր առաջժամ ստեղծելու մի նոր Հունաստան կամ Զերնոպորիս, Զեյթունի պատճառով առիթ տար Ռուսաստանի կամ Ֆրանսիայի նոր միջամտություններին, երկրի անատոլիական մասի հավանական կորուստին⁴²: Ուրեմն, Աբդուլ Ազիզը խորամանկորեն, քայլ առ քայլ զիջեց, ամենից առաջ երկնչելով հայկական նոր ու հուժկու շարժումներից, խուսափելով Ռուսաստանին միանալու կամ անկախանալու արևմտահայերի անջատողական ձգտումներին սնունդ տալուց:

Գործին, իհարկե, միջամտեց նաև Մերձավոր Արևելքում, եստկենտրոն նվաճողական քաղաքականության ձգտումներ ունեցող Նապոլեոն III-ը, որին զիմումներ էին գրել, խոստումներ տվել խոստումներ առել Կ. Պոլսի հայ երեկելիները, դրանց թվում վեղարավոր ու անվեղար հայրենամուկեր մտավորականները, ժողովրդի ճնշման տակ գործող հայոց պատրիարքը:

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին Կ. Պոլսի հասավ ուլենցի Գրիգոր վարդապետ Աբարդյանը: Զեյթունի իշխանները նրան հանձնարար-

42 Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, էջ 116:

քում էին մայրաքաղաքի հայերին պատմել դեպքերի հետագա ընթացքի, Մարաշում նոր զորամիավորումների կուտակման, գավառն օղակի մեջ առնելու մասին: Թուրքերի ձեռքը շրնկնելու վախի տակ, նրանք Աբարդյանին էին տալիս իշխանական կնիքներով վավերացված ձեռմակ թղթեր, մայրաքաղաքի հայերին խնդրելով լրացնել ու առաքել բոլոր նրանց, ովքեր կկարողանային օգնել, փրկել վերահաս արշավանքի կամ օղակումով սովամահության դատապարտելու վտանգից:

Երեմիա Տեկանց-տեր Սարգսենցի զխավորությամբ Կ. Պոլսում հավաքվում են մի խումբ հայ մտավորականներ, նույնիսկ ամիրաներ ու հայոց պատրիարքը, որոշում գիմել Նապոլեոն 3-րդին, թեկուզ զիջումների գնով, կանխել Զեյթունին սպառնացող վերահաս աղետը: Կազմվում են երկու գրություն: Մեկն իբրև հանձնարարական ուղղվում Փարիզում գտնվող Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանին, որպեսզի նա օգնի Գրիգոր Աբարդյանին⁴³: Ֆրանսերենով գրված սեպտեմբերի 23-ի (1862 թ.) թվակիր մյուս գրությունն աղերսագիրն ուղղված էր Նապոլեոն 3-րդին⁴⁴, որտեղ նկարագրվում էր Ուլենցի իրավիճակը, սուլթանի նոր մտադրությունները, ապա հայերին օգնելու խնդրանքները:

Պատրիարքի միջնորդությամբ, վաճառականի անցագիր հանելով, հանգանակության միջոցներով գոյացրած դրամը տալով, պոլսահայ երեկելիները Գ. Աբարդյանին ուղարկում են Փարիզ: Նա հասնում է Կ. Շահնազարյանին, զեկուցում դեպքերի ընթացքը և երկուսով անցնում են գործողությունների: Աստանդական հայերի համար դժվար էր թափանցել կայսրի պալատը: Երկար սպասումներից հետո նրանք ստիպված հսկում են այն ճանապարհը, որով անցնելու էր Նապոլեոն 3-րդը: Դեկտեմբերի 5-ին, սպիտակ ձիեր լծված կառքով, կայսրը դուրս էր եկել շրջագայության: Պատեհ առիթը չկորցնելով Կ. Շահնազարյանն իրեն նետում է դանդաղ շարժվող կառքի առաջ: Նապոլեոնը նկատելով այս տեսարանը, բարձրացնել է տալիս հայ բանագնացին, նրա ձեռքից ընդունում աղերսագրի տեքստը: Դեկտեմբերի 6-ին, կայսրի հրամանով, Շահնազարյանին և Աբարդյանին ընդունում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մի-

43 Երեմիա Տեկանցի «Տոհմային հիշատակարան», որի Զեյթունի անցքերին վերաբերող մի հատվածը հրատարակել է Հ. Մ. Պողոսյանը, Տե'ս «Բաները Հայաստանի արխիվներին», 1964, № 3, էջ 56—78:

44 ՀՍՍՀ Գրականության և արվեստի թանգարան, Թ. Ազատյանի արխիվ, վավ. 142:

կաթողիցիդմի «փարախը»: Նշանավոր գիտնական Վիկտոր Լանգլուան, անկախ հայաստիւական գործունեութիւնից, խնդիր ունեւր իր կառավարութեան քաղաքական էքսպանսիայի համար հող նախապատրաստելու: Նա շրջում էր ողջ Կիլիկիայով մեկ, ուսումնասիրում ժողովրդի վարք ու բարքը, պատմական անցյալը, փոխհարաբերութիւնները՝ քրիստոնեաների ու մահմեդականների միջև, համակըրանքով արտահայտվում հայ լեռնականների մասին, նույնիսկ «Տավրոսի հայերին՝ արեւելքի ֆրանսիացիներին, լիակատար անկախութիւն ցանկանում»:

Խնդիրն այստեղ դրվում էր այնպես, որ ոտքի կանգնեին հայ լեռնականները, առիթ տային Ֆրանսիայի միջամտությանը և Սիրիայի նման մտնեին Նապոլեոն 3-րդի հովանավորության տակ: Փարիզի քաղաքագետներն այս նպատակին էին ծառայեցնում նաև արկածախնդիր Լևոն Լուսինյանին, որը հանրագրեր էր կազմում, ամեն տեղ ներկայանում իբրև Կիլիկյան թագավորազներից սերվածի, Հայաստանի բախտով հետաքրքրվող մի անձնավորության: Իրականում նա լծվել էր ֆրանսիական զիվանագիտության կառքին և ջանում էր հայերին կտրել Ռուսաստանի ազդեցությունից, նրանց մղել դեպի Նապոլեոն 3-րդի արևելյան քաղաքականությունը: Գործակցած կաթոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանին, որամաշտորթությամբ պարապող «հայ իշխանը» նույնպես ջանքեր չխնայեց Զեյթունի ու Մարաշի հայերին համոզելու, որպեսզի սրանք թեքվեն դեպի ֆրանսիական կողմնորոշումը: Կաթոլիցիզմի ջերմ պաշտպան Վատիկանի կղերապետության հայ գործակալներն, օգտագործելով առիթը, Մարաշի և Զեյթունի լեռնականներին մոլորեցրեցին ընդունել հռոմեադավանությունը՝ և ժողովրդի ազատասիրական բաղձանքները, փաստորեն ծառայեցրին իրենց նըպատակներին: Այդպես էլ կշարունակվեք, եթե ժողովրդաշուքներ հայ մտավորականությունը գաղափարական պայքար չսկսեք սրանց դեմ, եթե չվերահամոզեք Կիլիկիայի քաջամարտիկներին՝ թողնելու կաթոլիկությունը և վերադառնալու հայադավան եկեղեցու գիրկը:

Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությունը, հայաստրական «փրկարար միսիան» ուներ տնտեսական հիմքեր: Նապոլեոն 3-րդը գնդի Կիլիկիա էր մղվում բամբակի համար: 19-րդ դարի առաջին կեսին Ամերիկայի էժանագին բամբակը ողողեց եվրոպական շուկաները: Ֆրանսիան սնվում էր ամերիկյան բամբակով, ներմուծելով հումքի գերակշռող տոկոսը: Ղրիմի պատերազմին հաջորդեցին քաղաքացիական կռիվներն Ամերիկայում: Բամբակամշակման գործը անկում ապրեց այնտեղ: Փարիզի ու Լիոնի հաղարավոր մա-

նածագործները, բամբակ չլինելու պատճառով պարապ էին⁴⁹։ Ֆրանսիական տնտեսագետները ելքը գտնում էին Կիլիկիան տնտեսապես նվաճելու և այնտեղ վաղուց ի վեր սկսված բամբակամշակության գործին դարկ տալու մեջ։ Առիթը ներկայացավ։ Հանձին մարոնիտների ֆրանսիական կայսրն իր հենարանն ուներ այնտեղ։ Բախտի դաժան դիպվածը հայերին ևս նետում էր նրա գիրկը։ Ահա թե ինչու 1862 թվականին ղեկավարեցին «օգնելու» հետո ֆրանսիական տնտեսական նավերը Կիլիկիա էին տեղափոխում բամբակի առողջ ու արդյունավետ սերմեր, բամբակազտիչ գործիքներ, մասնագետներ։ Բարձրացվեց հումքի գինը։ Հայերի մեծ մասը ներգրավվեց բամբակամշակման գործի մեջ։ Սկսվում էր Կիլիկիայի տնտեսական նվաճումը Ֆրանսիայի կողմից։

Բացահայտելով Ֆրանսիայի այս պատմաշրջանում վարած արևելյան քաղաքականության ներքին դրդապատճառները, չի կարելի հայերի նկատմամբ բռնած դիրքի խնդրում հավասարության նշան դնել սրա և հին ոճի գաղութատեր Անգլիայի միջև։ Երկուսը կրելով Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիայի դիրքերի ամրացումից, Անգլիան սուլթանական բռնատիրության պաշտպանի դեր էր ստանձնում, թշնամաբար տրամագրվում հայ ազգային-ազատաստանական շարժումների, Զեյթունի ապստամբության հանդես, փոխարենը ստանալով «համեղ պատառներ»։

[illegible]

մարձակիք հիմա իրենց կողմեն ինձ աղերսագրի բերաւ»։

Կ. Պոլսի անգլիական «Լեւանդ հերալդ» թերթը, ղեսպանի ան-
միջական մասնակցությամբ, գրական հալածանքի մի անազնիվ ար-
շավանք սկսեց Կիլիկիայի ապստամբ հայերի դեմ։ Ապստամբու-

⁴⁹ "Раздел Азиатской Турции по секретным документам министерства иностранных дел", под редакцией А. Адамова, Москва, 1924, стр. 21.

50 Վ. Մեկիքսեթյան, Ջեյթսնի 1862 թ. աստամբուլյունը: Տե՛ս նաև «Ջեյթսնի պատմագիրք», էջ 274:

51 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 27—28:

Ճիշտն անխօրշակին, անգլխական թերթը չափազանցեց Քեթեմեն
և Արեգին գլուղների միջև ծագած վեճը, անիրավացի, գեպքերի պա-
տասխանատվությունը պեց հայերի վրա և փաստորեն թուրքերին
գրգռեց ավելի վայրագորեն գործելու⁵²: Հերոսամարտերի նկարա-
դրություն մեջ «Լևոնդ հերալզը» հանդես էր գալիս բացահայտ
թուրքասերի գերում, ապստամբների հաղթանակից հետո Աբդուլ
Ազիզին գրգռում էր նոր գործողությունների, Զեյթունի բնաջնջմանը,
առիթը բաց չէր թողնում արդարացնելու նրա վարած հայաջինջ քա-
ղաքականությունը: Նրանից ետ չէին մնում մյուս պարբերաթերթե-
րը, որոնք անզգուշաբար հայտնում էին իրենց պետության դիրքո-
րոշումը՝ արյան ու սրի միջոցով վերջ տալու Սերբիայի ու Հունաս-
տանի անկախությանը, թուրքիային օգնելու, «խաղաղեցնել» Կիլի-
կիան ու Հայաստանը, Ռուսաստանին ու Ֆրանսիային զրկել կայս-
րության մեջ ունեցած հենակներից:

«Ծաղիկ», «Մեղու», «Սեր», «Մասիս», «Փարիզ» թերթերը մերկացրին անգլիական կառավարության հայակույլ քաղաքականությանը, հակահարված տվեցին նրա կառքին լծված պարբերականների գրգռիչ ելույթներին։ Սակայն այդ բանը չվրիպեց նաև օտարների աչքերից։

Անգլիայի կառավարության, երկրում ու Թուրքիայում հրատա-
րակվող պարբերականների, Կ. Պոլսի բրիտանական դեսպան Հենրի
Պուլիվերի բռնած թշնամական դիրքն այնքան բացահայտ էր հայ
Ժողովրդի ազատագրական շարժումների հանդեպ, որ այն ղգում
էին արգեն օտարերկրացիները: Ֆրանսիական «Դեբա» թերթը գրա-
կանապես արտահայտվելով Զեյթունի ապստամբության մասին,
ավելացնում էր, թե սուլթանական կառավարությունը Կ. Պոլսի
անգլիական դեսպանատան ղրդումով է ուժեղացնում հալածանք-
ները հայ ժողովրդի նկատմամբ: Ֆրանսիացի ականավոր գրող և
հրապարակախոս Ժիրարդենը Աբդուլ-Ազիզի հայահալած քաղա-
քական նոր կուրսի սկսման պատասխանատվությունը դնում էր անգ-
լիացիների վրա, որոնց հովանավորությամբ սուլթանը ձեռարձակ
խեղդում էր քրիստոնյա ազգերի՝ հատկապես հայերի ազատա-
բաղձ ձգտումները, ապստամբական շարժումները:

Այսպիսով, եվրոպական մեծ պետությունները հայ ազատագրական շարժմանն օգնում էին այն դեպքում, եթե շահ ունեին, երբ պետականությունից զրկված, ազգային վերազարթոնք ապրող ժողովրդին կարողանում էին ծառայեցնել իրենց նվաճողական դի-

տավորութիւններին: Ընդհանուր առմամբ, նրանցից և ոչ մէկը իրականում կողմնակից չէր հայերի ազգային ինքնորոշմանը, առավել ևս Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելուն: Այդ բանն արդեն հասկանում էին նորաստեղծ հայ ղեմոկրատական մտավորականները, որոնք, դատապարտելով օտարի փեշերից կախվելու ազգայինների վաղեմի ու առօրյա փորձերը, հույսը դնում էին ժողովրդական զանգվածների լայնահուն հեղափոխական շարժման վրա և գործողութեան տակավին թույլ, բայց և այնպէս կոնկրետ փորձեր անում:

Ուրեմն, անկասկած, անկախ ելփից, հաղթանակով պսակված
Զեյթունի փառքը բոլոր պարագաներում առաջին հերթին պատկա-
նում էր զեյթունցիներին, ապա և ողջ հայ ժողովրդին, նրա առաջա-
դեմ զավակներին և ոչ որեկ օտար պետության կամ «հայասեր ան-
հատի»:

3. ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԴԱՆՔՆԵՐԸ

Զեյթունի իրադարձությունները լայն արձագանք գտան հայ
իրականության մեջ։ Ազիզ փաշայի 1862 թ. արշավանքի մասին
ամենից առաջ իմացվեց Կոստանդնուպոլսում⁵³, այնտեղ, որտեղ
արդեն տպրում էին 250 հազարից ավելի հայեր, որտեղ կային մի-
լիոնատեր հայ ամիրաներ, կայսերական բարձրաստիճան պաշտոն-
յաներ, հայոց պատրիարքարան, պարբերական մամուլ, թատրոն,
հայկական տպարաններ և վերջապես հիմնականը՝ Արևմտյան Հա-
յաստանը լքած պանդուխտները, արհեստավորները, ազատագրա-
կան պայքարի ամենակենսունակ, վստահելի և արմատական շահեր
հետապնդող մասը։

Հետապնդող մասը:

Օգոստոսի 1-ին, երբ թուրքական բանակը կրակ էր թափում հե-
րոսական ճիզերով դիմագրավող Զեյթունի վրա, Պոլսի հայ ամիրա-
ները, պատրիարքը, անտարբերությամբ բազմել էին իրենց ամա-
ռանոցներում և չգիտնալու էին տալիս կատարվող անցքերը: Ապըս-
տամբություն հաղթանակից հետո միայն, նրանք միջնորդի դեր էին
կատարում Բ. Դուան և զեյթունցիների միջև⁵⁴, հորդորում հպատա-
կատարում Բ. Դուան և զեյթունցիներին՝ սուլթանին» և դատապարտում
կոլեկտուն՝ «վեհաշուք ու հայախնամ, սուլթանին» և դատապարտում
լեռնականների ըմբոստացման փորձերը: Ազգային ժողովի անգոր-

53 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ ա յ կ Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Զեյթունի 1862 թ. 19-րդ դարի 60-ականների հայ իրականության ասպատամբության արձագանքները, Զեյթունեցի, 1962, № 10, էջ 13—26:

54 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, Ա և Բ մասերը գրված են
Երեմիա Տեղանցի կողմից: 490

⁵² «Մարտիկ», 1862, № 42, էջ 351—352:

վոճակաճան բարբարոս»⁶⁴ էր անվանել նրա ղեկավար Ազիզ փաշային, պահանջելով պատժել վերջինիս արյունարբու զինվորներին, ալլապեա հայերը կդիմեն եվրոպական տերություններին և օգնություն կխնդրեն նրանցից: Փանոսյանը բերդարդելության տակ զըրվեց, սաստիկ ծեծվեց և սեպտեմբերի 11-ին միայն ազատվեց, իսկ «Մյունախին» դատապարտվեց հավիտենական լուծյան:

«Արևմտահայ ղեմոկրատիայի մաքուր բերան, ազգի ցավերի ճշմարտապես հայտարար», «Մեղու» պարբերաթերթն ավելի հանգամանորեն անդրադարձավ Զեյթունի ապստամբությանը: Թերթի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը մասնակցեց պոլսահայերի օգոստոսի 1-ի ցույցին, հրապարակեց մարտաշունչ հոգվածներ, որտեղ նա մերկացնում էր ռուսական «Սովրեմեննոյե սլովո» և անգլիական «Լևանդ հերալդ» թերթերի թղթակիցներին, որոնք պաշտպանում էին մեծ տերությունների տարածողական քաղաքականությունը: Սվաճյանն ուղղակի զենքի էր կոչում արևմտահայությունը, խրախուսում այդ ձևով օգնել զեյթունցի եղբայրներին: Ապստամբության օրերին նա տպագրեց Ս. Շահադիյի հետևյալ ստղերը.

Ոչ ոք չէ կարող հոգուս նպատակ

Ճնշել, խորտակել բռնության դեմքով.

Ո՛չ սուր, ո՛չ արյուն, ո՛չ բանտ, ո՛չ կայծակ,

Ո՛չ նույնիսկ գեհեն մշտաւառ բոցով⁶⁵:

Զեյթունի ապստամբության օրերին Սվաճյանը հրապարակախոսությանը զուգընթաց գաղտնի աշխատանք էր ծավալում պոլսահայության մեջ: Սուլթանասեր հայ երեկիւնների սաղրանքով օգոստոսի 10-ից 20-ը «Մեղուն» ևս փակվեց, Սվաճյանը ենթարկվեց հարցաքննության և սպառնալիքի: Նույն տարվա վերջերին մի քանի ամսով Սվաճյան-Մեղուխեշան անհայտացավ հրապարակից: Թուրքահայատուկ հայկական գավառներ շրջելիս հավանաբար նա կիլիկիայում ևս եղավ և ջանաց կապերն ամրապնդել Զեյթունի հետ և նալբանդյանի ծրագրի կենսագործման նպատակով:

Զեյթունի դուցազնամարտը պաշտպանություն գտավ Զմյուռնիայի հայ առաջագեմ թերթերի, մասնավորապես ղեմավարտական «Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսի էջերում, որն այդ օրերին խմբագրում էին Արմենակ Հայկունին և Վ. Հյուգոյի «Թշվառների» տաղանդավոր թարգմանիչ Գրիգոր Զիլինկիրյանը:

Տակավին 1861 թվականի օգոստոս ամսին «Մաղիկը» տպագրում էր հոգվածներ Զեյթունի մասին և Ա. Հայկունու բանաստեղծությունները՝ նվիրված զեյթունցիներին⁶⁶: 1862 թ. օգոստոսի 1-ին, 10-ին և 20-ին հրապարակած համարների ընդարձակ առաջնորդողները, դրանցից զատ մի քանի այլ հոգվածները նվիրված են Զեյթունի ապստամբությունը և Պոլսի օգոստոսի մեկի ցույցին: Հոգվածներում բացահայտորեն ապստամբության մարտակոչ էր նետվում թուրքիայի ու Ռուսաստանի կրեկի տակ հեծող համայն հայ ժողովրդին: Օգոստոսի 1-ին «Մաղիկը» գրում էր. «Հայե՛ր, արդեն ժամանակը անցած է, և մեզ կամ ղեպի ճշմարիտ բարեկարգություն դիմել են և կամ կորուսել են իդատ ուրիշ հույս մնացած չէ, մեր բանն արդեն լմննալու մոտ է: ...արիանանք ուրեմն և փառավոր կյանք մը ձեռք անցնելու փափաքեն ավելի մահվան ձեռքեն ազատելուն համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնումք, առանց աջ կամ ահալ ժրելու ճակատնիս բարձրացնեմք, անվեհեր լինիմք և մեր վատ թշնամիներու ցուցըներն մեյ մը ինքզինքնիս, և հայտնեմք նոցա թե Հայությունը մեռած չէ, ցուցներն նոցա թե որքան դուրակորթանելի և խարխուլ են իրենց ամբարշտական պարիսպները, և վերածանելի և խարխուլ են իրենց ամբարշտական պարիսպները, և վերջապես հայտնեմք թե հաղթությունը միմիայն ճշմարիտ ազգասիրաց վերջին մրցանակն է»⁶⁷:

Հատկանշականն այն է, որ «Ծաղիկը» արմատական դիրքերից հարձակումներ էր գործում ոչ միայն թուրքական կառավարու-
թյան, նրա կուսակալների, այլ նաև «վասակաղեմ» այն հայերի
վրա, որոնք պառակտում էին ազգը և դավաճանում ազատագրա-
կան համընդհանուր շարժմանը։ Նա «ասպարեզը զինու զորությանն»
էր թողնում և անմիջականորեն «զինական հեղափոխություն» էր
պատգամում յուրայիններին։ Օգոստոսի վերջին, 7 ամիս լռեց նաև
«Ծաղիկը», 24 օր բանտային կալանքի տակ դրվեց և խոշտանգում-
ների ենթարկվեց Գր. Զիլինկիրյանը։ Հ. Սյամճյանը, Ա. Հակոբյան,
Գր. Զիլինկիրյանը և այլոք սկսեցին ընդհատակյա աշխատանք ծա-
վալել։ Նրանց ջանքերով հայոց պատմության մեջ առաջին անգամ
ներկայիս գաղտնի թուրքիկներ⁶⁸, որոնք զենքի էին կոշում գաղթ-
օջախների հայերին, հեղափոխական, համերաշխ պայքարի նախա-
պատրաստում թշվառ աշխատավորներին։

66 «Умνηт», 1861, № 4:

67 «Իստակ», 1862, օրոգստոս, № 40, էջ 333:

68 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթապանակ 193, վավ.
148, 151, 157, 158:

⁶⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, թերթ 10:

65 «Ученые», 1862, № 170, т. 179:

Ապստամբութեան մասին հաղորդագրութիւններ տպագրեցին պատրիարքարանի բերան դարձած «Մասիս», «Արշալույս Արարատ- յան» և Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի լիբերալ և պահպանողական թեր- թերը, որոնք բավարարվում էին կամ օտար թղթակիցների հոգոված- ների թարգմանական հրատարակութեամբ, կամ զգուշաւոր մի քանի խորհուրդներ տալով: Մինչդեռ «Երեսօր» խմբագիր Հովհան- նես Չամուռճեանը կառավարութեան ուղղորդութիւնն էր հրավիրում դեմոկրատական թերթերի տպագրած հոգովածների վրա, պատճառ դառնում նրանց գոցմանը:

Ապստամբութիւնն արձագանք գտավ կովկասահայութեան մեջ: Մոսկւայի և Պետերբուրգի հայ զաղութներում, Թեոդոսիայում և Փարիզում: Թիֆլիսում հրատարակվող «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը դրվատում էր զեյթունցիների քաջագործութիւնները, դատապարտում Ալիդ փաշային և ընդհանրապես սուլթանական կառավարութեանը: «Կիլիկիայի անցքերու պատճառով հրավեր Ռու- սաստանի հայերուն» կոչ-հոգովածում խմբագրութիւնը հայերին հիշեցնում էր կիլիկեցիների անցյալի փառքը, նրանց ըմբոստ ու քաջակորով բնավորութիւնը, ուսահայերին պարտավորեցնում՝ գոնե դրամական միջոցներով օգնել վշտացյալ ու վիրավոր եղբայր- ներին: «Ռուսաստանի հայերն էլ,— գրում է «Կոռնկը»,— իրանք ու քրիստոնյա տերութեան հովանավորութիւն, հանդատութիւն և բարօրութիւն են վայելում, չեն մոռանում խորը Տաճկաստանումը կրակի ու սրի տակ հալ ու մաշ եղող իրենց եղբայրը»⁶⁹:

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսվա համարում «Կոռնկը» Ստե- փանոս Պալասանյանի թարգմանութեամբ, տպագրում է Վիկտոր Լանգլուայի «Ճանապարհորդութիւն ի Կիլիկիա և ի լեռինս Տավրոսի» աշխատութիւնը, նպատակ ունենալով արեւելահայութեան մեջ հա- մազգային պայքարի ու միասնական պետութեան ստեղծման սեր գարթեցնել: Նույններին ամսագիրը տպագրում է նաև նոր լուրերը Զեյթունի մասին, որոնք քաղված էին «Արշալույս Արարատյան»⁷⁰ ֆրանսիական «Օպինյոն Նասիոնալ» և «Նորդ» լրագրերից:

Զեյթունի իրադարձութիւններին ավելի մանրամասնորեն անդ- րադարձավ Կալկաթայում Եղիազար Տեր-Հարութիւնյանի խմբա- գրութեամբ լույս տեսնող վիմատիպ «Եղբայրասերը»՝ հնդկահայ վերջին պարբերականներից մեկը: Անգլիական գործարանային ապ- րանքների ներմուտից տուժող հնդկահայ վաճառականութեան, նոր Զուլայից գաղթած այս ներկայացուցիչը, արտահայտելով իր դա-

69 «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1862, էջ 780:

սակարգի շահերը, ձգտում էր համախմբել ներհակ սոցիալական խավերին, ճանապարհ հարդարել ազգային շարքերի «եղբայրասի- րական» միաձուլման, հայրենի կորսված պետականութեան վերա- կանգնման համար:

«Եղբայրասեր» տասնօրյա հանդեսը 1862 թ. օգոստոս ամսից սկսած արտատպում էր Զեյթունի «անցքերին» վերաբերող մանրա- մասն տեղեկութիւններ, բացատրում այդ շարժումների համազգա- յին, քաղաքական բնավորութիւն ստանալը և ճշտորեն բացահայ- տում, թե ինչպես Վանի գինված ելույթը, այնպես էլ Ուլիսիայի ապրս- տամբութիւնը բռնկվել էին սուլթանների վարած ազգահալած քա- ղաքականութեան, ազգային ճնշումների և սոցիալական հարստա- հարութիւնների ավելի ուժեղացման պատճառով⁷⁰: «Արշալույս Արարատյան», «Մասիս», «Փարիզ» պարբերականների հաղորդա- գրութիւնները հիմք ընդունելով՝ Տեր-Հարութիւնյանը կազմում է մի ընդարձակ տեսութիւն, ջանում է իր ընթերցողին լիակատար պատկերացում տալ Կիլիկիայում տիրող իրավիճակի մասին, ապա ավելացնում, թե Կարապետ Շահնազարյանը «ի նպատակ ապստամբ- ների» հեռավոր Փարիզում հանգանակութիւն է կատարում, մի՞թե հնդկահայերի մեջ մարել է ազգային զգացմունքը, մի՞թե նրանք էլ չեն կարող հեռեւ մյուս գաղթօջախներում խարսխված հայրենա- կիցների օրինակին⁷¹:

«Եղբայրասերը» Զեյթունը դիտում էր իբրև խորհրդանշ ազա- տագրական պայքարի ելած հայ հայրենասերների: Նրա խմբագիրն տալով օրերին տպագրում էր այլաբանական առակներ, ազատաբաղձ խոհերով համակված մարտակոչ բանաստեղծութիւններ, անդրա- դառնում Մ. Նալբանդյանի⁷² կյանքի ու բանտարկութեան պարագա- ներին: Հզոր աշխարհականների ձիերի սմբակների տակ մաշվող, դանդաղորեն քայքայվող ու մահացող փոքր ազգերի նկատմամբ Անգլիայի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի քաղաքականութիւնն էր դատապարտում պարբերականը: Նրա հայացքը, համեմայն դեպս, հառած էր դեպի Ռուսաստանը:

Զեյթունին համակիր էջեր էին նվիրում նաև «Հյուսիս», «Կով- կաս», «Մասյաց աղավնի», «Փարիզ», «Մեղու Հայաստանի» և արեւելահայ ու աշխարհասփյուռ գաղթօջախների այլ թերթերը:

70 «Եղբայրասեր», № 23, էջ 185 և հետո:

71 Նույն տեղում, էջ 182—183:

72 Ա. Կարիսյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմութեան, հատոր 1, 1956, Երևան, էջ 407—410:

1864 թ. «Մասյաց աղավնի» պարբերականը հրատարակեց Գեորգ Քանանյանցի «Զեյթունի հայր և զանոնք Կովկաս փոխադրելու առաջարկությունը» հոդվածը⁷³: Քանանյանցը խորապես չգիտակցելով իր տեսության հետևանքները, առաջարկում էր զեյթունցիներին գաղթեցնել Ռուսաստան, իսկ կառավարությանը համոզում էր երկրից գաղթած շերբեղներին փոխարինել Զեյթունի հայերով: Նրա առաջարկը ոչ միայն պաշտպաններ չգտավ, այլև հակառակ ազդեցություն ունեցավ:

Զեյթունի հերոսամարտը ուկրաինական անսպառ աղբյուր հանդիսացավ հայ մտավորականության համար, այն նյութ տվեց հրապարակախոսին, սյուժե՝ արձակագրին, Լեզվեց հայրենանվեր բանաստեղծների գրչով, աշխարհով մեկ սփռված երգիչների շուրթերով:

Ուլնիայի դեպքերն ամենից խոր տպավորություն գործեցին քնարերգու բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի վրա: Քաջատեղձակ ապստամբության ընթացքին, բանաստեղծը 1862—1863 թթ. հերոսամարտի առաջ բերած ընդհանուր ուկրաինական մթնոլորտում գրեց «Հայ քաջորդի», «Մահ քաջորդուն», «Թաղումն քաջորդուն», «Հայ քաջուհին»՝ Զեյթունի երգերի հիանալի շարքը, ինչպես նաև «Եղբայր եմք մենք» բանաստեղծությունը: Իրար հետ ներքնապես կապված, քառամաս այս դյուցազներգական պոեմի հերոսը պատմական դեմք Մելիքսեթ Քասմյանն էր, որը կյանքից առավել ազատություն էր սիրում և, իբրև ապացույց, մատաղ կյանքը զոհում էր՝ սիրած հայրենիքի ու նրա ազատության պայքարին:

Հիշյալ շարքում կերտված է նաև ազգային-ազատագրական պայքարին մասնակից զեյթունցի կնոջ կերպարը և միաժամանակ արտահայտված Պեշիկթաշլյանի հավատամբը՝ հայ ժողովրդի քաղաքական վերածնության, հայկական ինքնավարության հասնելու մասին:

Զեյթունը երգեց որպես բանաստեղծ մինչև օրս անհայտ, բայց հայտնի մտավորական ու հասարակական գործիչ պոլսեցի ավագ քահանա Հովհաննես Մկրյանը: 1863 թ. մարտի 27-ին արդեն պատրաստ էր պեշիկթաշլյանական մոտիվներով գրված Հովհաննես Մկրյանի «Դեպ ի՞ Զեյթուն» ընդարձակ բանաստեղծությունը: Այն մինչև վերջերս անհայտ էր հայ գրական աշխարհին⁷⁴: Բանաստեղծը

չափածո ձևով, բարձրարվեստ առգերով պատմում է Տավրոսի չրբնաղ բնության, զեյթունցիների անցյալի սիրանքների, երկրի անսպառ հանքային հարստությունների, բարեբեր հողերի, հողագործի վիճակի մասին: Նրա ուկրաինական աղբյուրը միայն Զեյթունը չէր, այլ հանուր Կիլիկիան⁷⁵:

Զեյթունի դեպքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Ռ. Պատկանյանի վրա: Սկսելով լեզենդար Քյոո-Օղլուց, բանաստեղծը եկավ դեպի հայոց պատմության ամենահերոսական դեմքերից մեկի՝ Վարդան Մամիկոնյանի կերպարի բնութագրմանը՝ անուղղակիորեն այդ օրերի հայ ազատամարտիկների փառքի գովասանքին: 1862 թ. Թիֆլիսի «Կռունկ»-ում լույս տեսավ նրա «Աղասու մոր երգը» բանաստեղծությունը, որը նվիրված էր Աբովյանի անմահ հիշատակին: Բանաստեղծության տեքստում Զեյթուն անունը չի գործածված, սակայն քննախույզ աչքը կարող է նկատել, որ այն նվիրված է Կիլիկիայի դյուցազուններին և մարտակոչ է նետված նրանց օգնության պարտական արևելահայ ու արևմտահայ աշխատավորներին: Ի դեմս հայ պատանու, Պատկանյանը զեյթունցիներից հետո գտել էր ի հերոսին, որը սակայն քնած էր, պետք է վարձներ, կապեր զենք իր հերոսին, որը սակայն քնած էր, պետք է վարձներ, կապեր զենք ու զրահ, նոր միայն շտապեր մարտի դաշտ՝ Զեյթուն:

Հայերի ազգային-ազատագրական շարժման արձագանքել է Սմբատ Շահազիզը: Զերմ տողեր նվիրելով Իտալիայի ազատաբարձներին, ոգեշնչվելով Գարիբալդիի զենքի հաղթանակով, նա միաժամանակ մեծարել է հայ ժողովրդի ըմբոստացման և ընդվզման փայլուն արտահայտություն՝ Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը: Ազգային-ազատագրական պայքար շեփորող բանաստեղծի տեսագաղափարը չեն վրիպել այն ստոր գավերը, որ զեյթունցիների շուրջը նյութում էին կաթոլիկ քարոզիչները, դրա համար էլ 1863 թ. «Եղվիտներ և Զեյթուն» հանրահայտ բանաստեղծության մեջ նա գրել է.

Զեյթուն, սրբազան մնացորդ անցյալի,
Տավրոս լեռների հայ ազգ բնակիչ,
Արթուն կաց,— գիտե՛ս, վրադ է դալի
Եղվիդ ամբոխը, գայլեր դիշատիչ:
Նոքա յուրյանց հետ շատ ոսկի ունին,
Նոքա կշռում են դորանով կրոն...
Ականջ չդնես գետնաքար լեզվին,
Թքի՛ր լրտեսին,— զինվորվի՛ր Զեյթուն:

⁷³ Գրականության և արվեստի թանգարան, Թ. Աղատյանի արխիվ, բաժին Ա, վավ. 104, թերթ 7—8:

⁷³ Տե՛ս «Մասեաց աղանի», 1864, ԺԱ և ԺԲ, էջ 186—191:

⁷⁴ Տե՛ս Հայկ Աղաբյան, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը՝ «Տեղեկագիր», 1962, № 10, էջ 24—26: Տպագրված է բանաստեղծության տեքստը:

Շահագրիդի այս տողերը քաղաքական տառնապի ահադանդ
էին⁷⁶, որոնց հեղինակը նպատակ ուներ կաթողիկ քարոզիչներին
զրկել կիլիկիայում դավանափոխություն կատարելու առատ հաս-
կաքաղից, դրանով իսկ վերացնել ազգային-եկեղեցական միաս-
նականության վրա կախված վտանգը, վնասադերժել ազգապառակ-
տիչ այդ հաշիշը:

Ինչ խոսք, ո՞վ կարող էր Զեյթունի փառքն ավելի գովերգել՝ քան ինքը՝ պայքարող ու նահատակվող, խիզախ ու անվահներ, դարերի ազատամարտիկ քաջ ու տաղանդավոր ղեյթունցին: Զեյթունի պոեզիան ամբողջովին ներծծված է ազատասիրական մտորումներով, մեռնող քաջի գովասանքով, թույլի ու վախկոտի պարսավանքով, բոլորին դեպի մարտ կոչելով: «Քայլերդ Զեյթունի», «Նրգ ղեյթունցւոյ», «Զեյթունն անկախ», «Զեյթունցիներ», «Զեյթունցիք», «Զեյթունցիներուն» և այլ բանաստեղծությունները⁷⁷, որոնք անխըտիր բոլորն էլ երգի են վերածված, գովերգում են գավառի քաջամարտիկների սխրանքները, ոգևորում Տավրոսի բնակիչներին, փորձում ցույց տալ լույսի ու ազատության շավիղը: «Զեյթունցիներ» քայլերգը սիմֆոնիկ նվագախմբի համար գործիքավորել է ռուս ակաճանավոր կոմպոզիտոր Իպպոլիտով-Իվանովը. այն մինչև օրս էլ երգվում է:

կրկն ելալ, զգլթունցիներ
Դեհ, ձի հեծններ, առններ զեմքեր,
Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ զլուխ ծոնք
Բռնալորերն մեր վիզ պարզած:
Կե՛ցցե Զգլթուն, ապրի Զգլթուն
Թող չտեսնե սարկություն,
Քանի ունի մեզ պես որդիք
Ապրի Զգլթուն, կե՛ցցե Զգլթուն:

Զեյթունցիները ժամանակին ստեղծել են նաև թուրքերեն մեծաքանակ երգեր: Այդ երգերը հավասարաչափ հոգեհարազատ են եղել թուրքիայի տիրապետության տակ ճնշվող մյուս բոլոր ժողովուրդներին, առավելապես սերբերի, բուլղարների ու չեռնոգորացիների համար:

Ներքի համար:
Այսպիսով, Զեյթունի աղստամբության լուրը թափանցեց հայ բարենակ գրեթե բոլոր անկյունները, ողևորեց ազատության ծառայող հայ ժողովրդի աստանդական բեկորներին, համազգային նշանակու-

Յլուն և հետագա լուրջ աղքեցութիւնն ունեցալ ազգային կազմա-
վորման, բնդհանուր ազատագրական շարժումների առաջացման
դարձում:

4. ԿԱՊԵՐ ՁԵՏԹՈՒՆԻ ՀԵՏ: ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ԽԵԴԻՐԸ

[illegible][illegible]

Տակավիճի Ղրիմի պատերազմի օրերին, 1853 թ. Կոստանդնուպոլսից Զեյթուն առաքվեց Մելիքյան Հովակիմը: Զեյթունի անդրաշխիքի գաղափարական քարոզիչը սկզբում ուսուցչի պարտականու-թյուն էր կատարում, սակայն նա ուներ նաև այլ խնդիրներ: Մելիք-յանն «Ինքնապաշտպանական» խմբակներ էր կազմակերպում, զենք-մթերում, առավելապես ազատասիրական գաղափարներ սերմանում, ձգտում ժողովրդին ոտքի հանել սուլթանական լծի դեմ⁷⁸: Հ. Մելիք-

76 «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 2, Երևան, 1962, շտ02
ԳԱ հրատարակչություն, էջ 305:

77 «Զէյթունի պատմագիրք», էջ 798—820:

78 Ձ է լ թ ու է ն ի, Ձ է լ թ ու ն ի անցեալէն և ներկայէն, մասն Ա, էջ 90—91: 5

յանը նպատակադրվել էր շահամանավակվել Զեյթունով, այլև կամրջել արևելահայերի ու արևմտահայերի ազատասիրական բաղձանքները, Կովկասից դրամական օգնություն ստանալով, դարկ տալ ղենքի արտադրությանը: Թուրք պատմաբանների վկայությամբ, այնքան էր բարձրացել Մելիքյանի հեղինակությունը, որ Զեյթունի շորս իշխանները նրան կարգում են իրենց ընդհանուր ղեկավար՝ վալի⁷⁹:

Մելիքյանը կառուցել տվեց մի ընդարձակ դպրոց, ռազմական նշանակություն ունեցող ամրություններ և իր գործն ավելի ընդարձակելու մտադրությամբ, ճանապարհվեց Ռուսաստան՝ հանդանակություն կատարելու: Կարինում նա բանտարկվեց և հրապարակայնորեն կախվեց⁸⁰:

Մելիքյանին հաջորդեցին շատերը, սակայն գրանց մեջ առավել ուշագրություն արժանի է Նդիա Տնտեսյանը: 1862 թ. հուլիսի 24-ին Կ. Պոլսից Ադանայի և Սսի վրայով նա մեկնեց Հաճըն: Տնտեսյանը (1834—1881 թթ.) հայտնի երաժշտագետ էր, ուսուցիչ, «Անձնվեր ընկերության» անդամ և Տավրոս մեկնելիս հանձնարարություն ունեցող ազատասիրական պրոպագանդ մղել ժողովրդի մեջ, լուսավորել նրան, ոտքի հանել պալքարի: Զեյթունն այդ օրերին օղակված էր Ազիզ փաշայի զորքերով: Թուրք հրոսակները պատրաստվում էին էր Ազիզ փաշայի զորքերով: Թուրք հրոսակները պատրաստվում էին հռչակել հայ հերոս լեռնականներին, իսկ Տնտեսյանն առանց երկրձեղու մեկնում էր այնտեղ: Հուլիսի 24-ին Ադանայից, սեպտեմբերին՝ Հաճընից, Տնտեսյանի գրած նամակներից ակնհայտ է, որ նա պատասխանատու խնդիր լուծելու պարտականություն ուներ, ինչպես նաև «գաղտնապահ բարեկամներ»⁸¹: Տնտեսյանը գիտակցել էր խնդրի զգալիությունը, սակայն «հայրենասիրությունը խոհեմության հաղթելով» նրան մղել էր գործողության: Հայրենասեր ուսուցիչը Կիլիկիայում, հատկապես Հաճընում ու Զեյթունում մնաց մինչև 1863 թվականի հուլիսի 18-ը⁸²: Տնտեսյանը ղեկավարեց ղեկավարության մտորումները, «Անձնվեր ընկերության» հանդանակած դրամը և մեկ տարի հետո վերադարձավ մայրաքաղաք:

⁷⁹ Esat Uras, Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi, 1950, Ankara, s. 494.

⁸⁰ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 65:

⁸¹ Վ. Զարգարյան, Յիշատակարան, հայ երեկիններու կենսագրությունները, լուսանկարները, գրությունները... հատոր Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 343 և հետո:

⁸² Յ. Պ. Պողոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմություն և շրջակա գողանաղի հայ գիւղերը, 1942, Լոս-Անջելես, էջ 421—424:

Ն. Տնտեսյանի հետ մերձավոր հարաբերությունների մեջ էր երիտասարդ վարդապետ Գրիգոր Աբարդյանը, որը Կ. Պոլիսը կապում էր Տավրոսի, Տավրոսը՝ Փարիզի հետ: Անշուշտ հայրենանվեր այս սուրհանդակն էր, որը հիշատակվում էր Ս. Թագվորյանի՝ Մ. Նալբանդյանին առաքած հանրահայտ նամակում⁸³:

Զեյթունի ապստամբության ղեկավարների, Տավրոսից Պոլիս ժամանած պատվիրակների հետ գործարար կապեր էին պաշտպանում «Բարեգործական ընկերության» անդամների մի մասը, մասնավորապես նրա ձախ թևը: «Բարեգործականի» տեսնադպիր Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը 1862 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին մի քանի անգամ ընդունում է Զեյթունից եկած սուրհանդակներին, մասնավորապես ահեղեկանում գավառի դրությունը, իր մոտ հավաքում «գաղափարամերձ անձնավորություններին» և նյութական օգնություն ու բարոյական աջակցություն ցույց տալիս ապստամբներին:

Ապստամբությունից հետո Մ. Պեշիկթաշլյանը և Ներսիս Տեկանցը Զեյթունից երկու նամակ են ստանում: Նամակները Պոլիս էր բերել տեր-Հակոբը, իսկ բիշանց մայրաքաղաք էր եկել Մնացական Սևմերձյանը՝ Զեյթունցին: Պեշիկթաշլյանը և Ներսիս Տեկանցը մեկ ամիս պահում են ապստամբների առաքած սուրհանդակներին, նոյեմբերի վերջերին Բերայի սուրբ Ներոդդյան եկեղեցին հրավիրում պոլսահայ մտավորականներից շատերին, պարզում ղեկավարներին տրվելիք պատասխանները: Նամակները պատրաստում է Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, խոստանալով օգնություն հասցնել նրանց: Այս նիստին մասնակցում էր նաև Զեյթունով խանդավառվող, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի նորընտիր դիվանապետ Մատթեոս Մամուրյանը⁸⁴:

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին կրկին Պոլիս հասնող Գրիգոր վարդապետ Աբարդյանը, Մ. Պեշիկթաշլյանի բնակարանում, նրա «հավերժներին» տեղեկացնում է Զեյթունում տիրող իրադրությունը, իշխանների մտադրության հետ: Աբարդյանը հաղորդում է, թե ուղիշխաններն արդեն ստացել են «առաջված գրությունները», ունեն բավականաչափ ղենք ու կարողություն զիմակայելու սուլթանի նոր արշավանքին: Սակայն նա կասկած է հայտնում, որ հաղիվ թե այս անգամ կարողանան հասնել այնպիսի հաղթանակի, ինչին հասան օգոստոսյան օրերին: Հավաքույթի գործն մասնակիցներն էին

⁸³ Ա. Չոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, էջ 498, տե՛ս նաև «Փարիզ», 1862, № 64:

⁸⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, թերթ 14—20:

Երեմիա Տեկանցը, ամառ քահանա Հովհաննես Մկրյանը, Պողոս Օսյանը և Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը⁸⁵։

1862 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կոստանդնուպոլիս են ժամանում զեյթունցիների նոր պատվիրակներ՝ տեր Մովսեսը, Աստվածատուրը և Ղազարը, նրանց սպասավոր Կարապետը։ Այս նոր պատվիրակությունն ավելի հարուստ տեղեկություններ հաղորդեց պոլսահայ առաջագեծ մտավորականությանը, 50 օր շարունակ մնաց Երեմիա Տեկանցի բնակարանում, ընդունվեց և հյուրասիրվեց «Բարեգործական ընկերության» գործադիր ու ղեկավար Կազմի կողմից, Զեյթուն տեղափոխեց «Պավառական տառապելոց նպաստի անվամբ» կոչված ընկերության հանգանակած դրամի մի մասը։ Նախքան Զեյթուն մեկնելը պատվիրակությունն ընդունվեց հայոց պատրիարքի տեղապահ Ստեփանոս Մաղաբյան եպիսկոպոսի կողմից, նրա ընկերությամբ այցելեց արտաքին գործերի մինիստր Ալի փաշային, թուրքագետ Մովսես քահանայի բերանով հաղորդեց Զեյթունում տիրող դրության մասին⁸⁶ և կառավարությանը հանձնեց Մ. Պեշիկթաշլյանի, Մ. Մամուրյանի, Ե. Տեկանցի խմբագրությամբ՝ իշխանների կազմած դիմումի տեքստը։

Այսպիսով, Զեյթունցու (Մնացական Սեմերձյանի), տեր-Մովսես քահանայի, տեր-Հակոբի, Տավրոսից եկած այլ հայ պատվիրակների, նրանց միջոցով զեյթունցիների հետ գործարար կապերի մեջ էին Մատթեոս Մամուրյանը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, ավագ քահանա Հովհաննես Մկրյանը, Երեմիա Տեկանցը, երիտասարդ վարդապետ Մկրտիչ Խրիմյանը և նրա սան ու ապագա զինակից Գ. Սրվանձադյանը։ Մտավորականների ու եկեղեցականի վեղար հագած հայրենասերների մի ամբողջ բույլ էր այդ, որը հավաքում էր տարբեր հայեցակետեր մի ընդհանուր նպատակի՝ ժողովրդի ազատագրմանը ծառայող ճանապարհի վրա դնում համախոհներին և նրանց մղում գործողության։ Այնուամենայնիվ, այս գործիչները ապստամբների հետ կապեր հաստատեցին կամ աղճապեցին շարժմանը՝ նրա բռնկումից հետո միայն։

Հայ ազատագրական շարժման պատմության համար հետաքրքիր վավերաթուղթ է Պաղտասար Նորատունկյանի նամակը։ Վ. Նորատունկյանը 1862 թ. Փարիզում էր։ Նա մասնակցում էր Լանդուայի նախագահությանը Զրանսիայի մայրաքաղաքում կազմ-

ված Մարաշի կոտորածների պատճառով տուժած ընտանիքներին օգնություն ցույց տվող հանձնաժողովին, որին անդամակցում էին նաև Կ. Վ. Շահնազարյանը, Ա. Մուրադյանը և ուրիշներ⁸⁷։ Նորատունկյանը 1863 թ. անցավ Եփեսոս, քիչ հետո եղավ Հոռմում, որտեղից և հոկտեմբերի 21-ին Պոլիս առաքեց իր կազմած ծրագիր-նամակը՝ Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ։

Նամակում ասվում է, թե ինքը տեսակցություն է ունեցել լեհ իշխան Չարտորիժսկու հետ, որն առաջարկել է հայերից զորախումբ կազմել, կովել ցարական կառավարության դեմ «ի նպաստ լեհական հեղափոխության»։ Նորատունկյանը չնայած տեսակցության էր գընացել ֆրանսիացի հայտնի ծովակալին, նրանից տեղեկացել դավադիրների ծրագրի մանրամասներին, սակայն դադարաբանեց Մ. Պեշիկթաշլյանի նման, վստահություն չէր ցուցաբերում ֆրանսիական ծրագրին, այն է. Կ. Պոլսից մարդիկ ուղարկել Բարձր Հայք, այնտեղից կազմակերպել հայ և քուրդ «բաջամարտիկներ», արշավել Վրաստան, Ռուսաստան, թուլացնել ցարական կառավարությունը և հնարավորություն ընձեռել Լեհաստանի ազատագրմանը։

Պ. Նորատունկյանը իրավացիորեն մերժում է լեհ-ֆրանսիական դավադրական ծրագրերը, բացասաբար արտահայտվում Բոնապարտի մասին, սակայն դրվատում ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներն ու պայքարի ձևերը։ Նա առաջարկում էր՝ ապստամբական ոգի ներարկել հայերին, ազգի փրկությունը որոնել նրա սեփական ուժերի մեջ։ Նորատունկյանը տրտնջում էր նապոլեոնին օգնության ուժերի մեջ։ Նորատունկյանը տրտնջում էր «Զեյթունի գործք խալառակ կերպով վերջացավ», միաժամանակ պահանջում «եռյակների» սխառեմով ընդհատակյա կոմիտեներ ստեղծել, հիմք դնել Հայաստանի ազատագրումը նախաձեռնող եռանձնյա կամ հինգ հոգուց բաղկացած մասնաժողովին⁸⁸։ «Կարելի է հարցնել, թե ո՞վ կարող է այդպիսի ծանր բեռի մը տակ մտնելով հաջողիլ զանոնք գործադրելու։

Այն ժամանակ պիտի պատասխանեմ. Մե՞նք, և միմիայն մենք, հետևյալ հոգվածներն անմիջապես հավատով ընդունելով։ Ա. մասնաժողով մը երեք կամ հինգ անդամներն բաղկացյալ։ Բ. պաշտոնն, ազգիս արտաքին գործերն վարել։ Գ. նպատակն. Հայաստանի շրջապաններն խորտակել»⁸⁹։

87 «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք առաջին, էջ 559։

88 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 561, 562, տե՛ս նաև Մ. Գ. Ն եր ր ւ ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, էջ 141—142, նամակի տեքստը տե՛ս «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք ԺԳ, էջ 57—58։

89 «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք ԺԳ, էջ 57։

85 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 4177, էջ 26բ։

86 Նույն տեղում, էջ 28ա։ Տե՛ս նաև՝ «Մասիս», 1862, 22 դեկտեմբերի, «Ազգային» խորագրով հոդվածը։

Նամակը հասցեագրված էր ազգի աշխուժման համարում ունեցող եկեղեցականին՝ հավանաբար Մ. Խրիմյանին, այնտեղ մեծ ակնածանքով խոսվում էր Մ. Պեղիկթաշլյանի մասին: Նամակը գտնվել է Գ. Սրվանձադյանցի թղթերի մեջ: Սրանից դատ հայտնի այլ տրվյալներ չեն հրապարակվել վերահիշյալ ծրագրի մասին, մինչև վերջերս էլ հայտնի չէին նրա արձագանքները, մասնավոր, որ քիչ անց երիտասարդ հասակում Հոռմում վախճանվեց Պաղտատար Նորատունկյանը: Այսքանն էլ բավարար է եղբակացնելու, թե Զեյթունով խանդավառված վերահիշյալ անձնավորություններն այժմ երկնում էին Արեմտյան Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր: Սակայն նրանք նախընտրում էին պայքարի դավադրական ձևեր, հեռու էին լայնահուն հեղափոխական շարժումներ առաջացնելու մտադրությունից, հետևաբար և հաջողության հասնել չէին կարող:

Այդ ծրագրերը «գործարար հողի» վրա դրվեցին 1870 թվականին միայն: Ֆրանս-պրուսական պատերազմի օրերին ֆրանսիական կառավարությունը լեհերին իր նպատակին ծառայեցնելու, բանակում նրանց զինվորագրելու մտադրությամբ, կրկին հրապարակ հանեց լեհական հարցը: Նապոլեոն III-ը լեհ վտարանդիներին հավատարմացնում էր, որ Ավստրիայի ու Պրուսիայի դեմ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Ֆրանսիան կօգնի լեհական վտարանդիներին, կվերականգնի նրանց անկախությունը:

Ոգևորված այս առաջարկով, Կ. Պոլսում և քնդհանրապես Թուրքիայում ապրող լեհ վտարանդիները ջանացին կապեր հաստատել սուլթանական ու ցարական կառավարություններից ղեկավար ժողովուրդների ներկայացուցիչներին հետ, ծրագրեցին վերահաս ապստամբությանը մասնակից դարձնել նրանց, իսկ հաղթանակից հետո օգնել՝ ինչպես մյուսներին, այնպես էլ հայ ժողովրդին: 1871 թ. հունվարի 5-ին Կոստանդնուպոլսից գեներալ Իգնատևը Ռուսաստանի գաղտնի խորհրդական Վեստմանին տեղեկացնում էր, որ լեհերն արդեն ակտիվ պրոպագանդ են մղում Թուրքիայում ապրող հայերի, վրացիների, նույնիսկ մահմեդականների մեջ, ունեն իրենց կողմնակիցները, նրանց միջոցով կապեր են հաստատել Թիֆլիսում, Երևանում, Ղարաբաղում⁹⁰ և այլուր խարսխված կաղմակերպությունների կենտրոնների հետ: Կոմիտեի ներկայացուցիչները, այդ թվում և շատ հայեր, գաղտնի հանդանակության միջոցով դրամ են հավաքում, զինապահեստներ ստեղծում, զենք տեղափոխում ու մթերում:

մի խոսքով «նախապատրաստվում ապստամբությանը»⁹¹: 1871 թ. հունվարի 16-ին Կովկասի կառավարիչը ղեկուցում էր կայսրին, թե Իգնատևի հաղորդագրությունը, ճիշտ է՝ «ոչ ամբողջապես, բայց և այնպես հաստատվում է»⁹²:

Ցարական կառավարությունը գործի է անցնում: Ներքին գործերի մինիստրության աշխատակիցներն ամենուրեք որոնումներ են կատարում, ամեն մի մանրունքի մասին տեղեկացնելով կայսրին: 1871 թ. փետրվարի 15-ին Կ. Ի. Օրլովին ուղղված մի այլ գրություն հաստատում է, որ լեհական կոմիտեի գործակալները սփռված են Թիֆլիսում, Երևանում, Շուշում, Նուխում, զենքեր են տեղափոխում, պահեստներ հիմնում, մարդկանց զինվորագրում⁹³:

Սարսափահար եղած ցարական կառավարական շրջանները, արտաքինապես սառնասիրտ ձևանալով, իրականում հակահարվածի նախապատրաստություններ էին տեսնում: Գաղտնի գրություններ են ուղղվում Երևանի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Քուլախի, Նիզավենայոլի, Բաքվի, Ստավրոպոլի, Թերեքի, Կուրանի, Դաղստանի կառավարիչներին⁹⁴: Զորքը կաղմ ու պատրաստ էին պահում, ցարական պահստորական բաժնի գործակալները վխտում էին ամենուրեք: Սակայն, ինչպես հայտնի է, նման «ապստամբություն» (իմացավադրություն) տեղի չունեցավ: Ըստ երևույթին դրան խանգարեց Ֆրանսիայի պարտությունը, իր հետ գերեզման տանելով լեհ վտարանդիների ու նրանց դավադրական փորձերի վրա հույս դնող մյուս ժողովուրդներին, Նվրոպայի միջամտության հետ հուսակապ խավերի սին բաղձանքները:

Լեհերի հետ կապված հայ գործիչների ծավալած գործունեության մասին սրանից դատ այլ տեղեկություններ չկան: Պարզ է սակայն, որ 1870 թվականին կատարված այս իրադարձությունները 1862 թ. Նորատունկյանի ծրագրի շարունակությունն էին, դրված գործարար հողի վրա, ստացած գործնական կերպարանք: Այնուամենայնիվ, ովքեր էլ լինեին լեհերի հետ կապվողները, նրանք ժողովրդից կտրված էին և պայքարի դավադրական, եվրոպացիների «օգնությամբ» անկախություն ստանալու անիրականաճալի ու խաբուսիկ եղանակը գերադասում էին ժողովրդական հեղափոխական համընդհանուր շարժումներից: Սխալ ու վնասակար էին Հայաստանը

⁹⁰ ՎՍՍՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 5, ցուցակ 1, դործ 2093, թերթ 1—2:

⁹² Նույն տեղում, թերթ 5:

⁹³ Նույն տեղում, թերթ 9—10:

⁹⁴ Նույն տեղում:

նր քեկուզ ցարական Ռուսաստանից անջատելու նրանց նպատակները:

Հայաստանի ազատագրումը տենչացող, այդ նպատակին Կիլիկիան իբրև ռազմաքաղաքական ֆորպոստ ծառայեցնող հայ մտալորականներից առաջնություն Ձեյթունով և հետաքրքրվել Միքայել Նալբանդյանը, Հարություն Սվաճյանը, Հ. Քյաթիպյանը, Կ. Փանոսյանը, Ս. Թագվորյանը, որոնք արտահայտում էին աշխատավորության շահերը և ձգտում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը շաղկապել համալսլավոնական, ինչպես նաև խաղաղական հեղափոխական շարժումների հետ:

1850-ական թվականների վերջերի, առավելապես 1860-ականների սկզբի հայ ազատագրական շարժումներն անվիճելիորեն կրել են հեղափոխական դեմոկրատիայի գափնեկիր Միքայել Նալբանդյանի գաղափարական խոր ազդեցությունը: Դրանից բացի, Մ. Նալբանդյանը լուրջ աշխատանք ծավալեց արևելահայ ու արևմտահայ գաղթօջախներում, ձգտեց օտար տիրակալների լծի դեմ ոտքի հանել Հայաստանի երկու հատվածների աշխատավորությանը, ազդեցին ազատագրական շարժմանը սոցիալ-դասակարգային բովանդակություն հաղորդել:

1862 թվականին ցարական ոստիկանները խուզարկեցին Մ. Նալբանդյանի տունը՝ նոր նախիջևանում: Խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք լույս սփռեցին նրա արտասահմանյան գործունեության վրա: Հայտնի է, որ Նալբանդյանը 1860 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 21-ը առաջին անգամ և 1861 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև դեկտեմբերի 27-ը երկրորդ անգամ եղել էր Կոստանդնուպոլսում: Նա եղել էր նաև Փարիզում, Լոնդոնում, Իտալիայում, Հնդկաստանում: Սակայն ի՞նչ էր արել եվրոպական այդ քաղաքներում, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսում, այնքան էլ պարզ չէր:

Ցարական ոստիկանության հայտնաբերած մի նամակից՝ գրված 1862 թ. մայիսի 14-ին Ս. Թագվորյանի կողմից և ծածկագիր բառարանից պարզվեց, որ Նալբանդյանը գործարար կապերի մեջ է եղել Գերցենի, Օգարևի, Բակունինի, Մաձձինիի, մի խոսքով՝ ռուսական և խաղաղական հեղափոխական-ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ⁹⁵: Նա ծրագրեր է մշակել Հայաստանի ազատա-

գրման մասին, դրանք համաձայնեցրել արտասահմանյան վտարանդի բարեկամների հետ, ստացել նրանց հավանությունը, խոստումներ առել նրանցից և խոստումներ տվել նրանց: Նալբանդյանը գաղափարական, գուցե և անձնական կապեր է ստեղծել պոլսահայ դեմոկրատներից ոմանց, ուստի վտարանդիների և սրանց եվրոպական բարեկամների միջև: Մածկագիրը կասկած չի թողնում, որ Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Թագվորյանը և Հ. Քյաթիպյանը խոստացել էին զորք կենտրոնացնել մի որևէ տեղ, հավանաբար Կիլիկիայում կամ Պոնտոսի ծովեզրին, գաղտնի խմբակ հիմնել, լրավել զորքով և արտագրել ու մթերել, դրամ հավաքել, ապստամբություն բարձրացնել: Մածկագիրը վկայում է, որ պոլսահայ բարեկամները կապվելու էին կամ արդեն կապված էին Գերցենի, Գարիբալդիի, Մաձձինիի, Բակունինի և այլոց հետ: Նրանց ուշադրությունը սկզբից ևեթ կենտրոնացված է եղել Կիլիկիայի, Ձեյթունի վրա:

Այսպիսով, անկասկած է, որ Մ. Նալբանդյանի գաղափարամերձ մտավորականները Կ. Պոլսում ծավալել են նաև ընդհատակյա գործունեություն, խոստացել գաղտնի կոմիտե հիմնել, կատարել ռուսացի տված խոստումները եվրոպայի ու Ռուսաստանի ազատա-րարներին: Սակայն 1862 թ. մայիսին, խոստացված կոմիտեն չէր հիմնվել: Մայիսի 14-ին Ս. Թագվորյանը գրում էր. «Հիմա խորհրդածե՛լ» չունենալով այս քաղքիս մեջ սեղանավոր մը (ըստ ծածկագրի՝ գաղտնի կոմիտե), ունիմք ըսելը թո՛ղ որ զիս քրիթիկ կապության մեջ կղեն, այլև մեր ընկերները չեն ներեր, որ այսպիսի բան մը հաղորդիմ այն մարդուն, որ բոլոր ընկերության վարկումին կրնա վնասել... (խոսքը Մաձձինիի մասին է—Հ. Ղ.)»⁹⁶:

Ս. Թագվորյանը չէր առաքում անհայտ բովանդակություն ունեցող նամակներ, քանի որ դեռևս Պոլսում, բուն Հայաստանում ընկերություններ չէին հիմնել, դեռևս և զորք չէին կենտրոնացրել Կիլիկիայում մի խոսքով վտարանդի բարեկամներին արևափնյա վայրերում՝ մի խոսքով վտարանդի բարեկամներին և խոստումները չէին կատարել: Սակայն Ձեյթունի հերոսական ված խոստումները չէին կատարել: Մ. Նալբանդյանը, նրա պոլսապստամբությունից ամխսներ առաջ Մ. Նալբանդյանը, նրա պոլսահայ բարեկամները մտահոգվել էին տավրոսահայության բախտով, դրամ հավաքել ու հոնձնել նրանց, հնարավորություն ընձեռել զենք գնելու համար: «Տավրոսեն վարդապետ մը եկավ հոս, քանի որ է, որ կաշխատիմ որ առուտուր մը ընեմ այս մարդուս հետ, հազիվ կըցան քսան, երեսուն հոգիով ժողով մը կազմել և այն ալ

⁹⁵ Ս. Թագվորյանի այդ նամակը, ինչպես նաև ծածկագիր բառարանը հայտնաբերել, վերծանել, հշտել ու հրատարակել է Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ տե՛ս Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր», խմբագրությունը և կոմենտարները Աշոտ Հովհաննիսյանի, 1935, Երևան-Մոսկվա, էջ 444 և հետո:

⁹⁶ Ա. շ. ո. շ. ո. վ. հ. ա. ն. ի. ս. յ. ա. ն., Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր», էջ 445:

մեծ դժվարութեամբ. քիչ մը ստակ ես, քիչ մ'ալ բարեկամին մեկը տվինք անոր, որ հարկավոր եղած դասագիրքները տոնե և համարու ծախք ընե: Մնացածին համար խոսք տվինք, որ պիտի աշխատինք իրենց համար»:

Բերված ծածկագիրը տողերը բառարանով բացելիս, պարզվում է, որ Թագվորյանը բանակցություններ է վարել Զեյթունում աղատագրական շարժումներ կազմակերպելու վերաբերյալ, այդ նպատակով էլ դրամ է հանձնել վարդապետին՝ զենք և զինամթերք գնելու ու այնտեղ փոխադրելու համար: Ակնհայտ է, որ ինչպես Մ. Նալբանդյանը, այնպես էլ Պոլսում եղած «Բաա-Երեսուն» մտավորականները տակավին 1862 թ. դարնանը տեղյակ են եղել Զեյթունի իրադարձություններին և ձգտել են կապեր ստեղծել Տավրոսի ու մայրաքաղաքի հայկական բեկորների միջև: Հատկանշական է, որ Նալբանդյանն ուսումնասիրում էր Ռուսաստանում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում վառող պատրաստելու տեխնիկան⁹⁷, մի բան, որ ըստ երևույթին իրեն անհրաժեշտ պիտի լիներ առաջիկայում:

Այսբանից բացի այլ տեղեկություններ չեն հայտնաբերվել «գաղտնի կոմիտեի» «հիմնադրման» կամ Նալբանդյանի պոլսահայ բարեկամների 1862—65 թթ. բնագատակյա զործունեության մասին: Քանզիլու վարժված թուրք բռնապետության արշունոտ թաթը գուցե հավիտենականության գիրկն առաքեց շատ արժեքավոր փաստաթղթեր, գուցե և ավելին շարեցին պոլսահայ համախոհները: Բայց չեղած տեղը, կորցրած հիմնականը, հենվելով կղերա-ամիրայականների հրապարակած վայրիվերո, մեղադրականի բնույթ ունեցող հողվածների վրա, մեր օրերում եղան մարդիկ, որոնք հյուսեցին իրենց վարկածները, կոմիտե փնտրեցին ամեն տեղ, և թյուրիմացության մեջ գցեցին ընթերցողներին: Նրանց հենակները «Երևակի» խմբագիր Հովհաննես Տերոյենցի թարգմանած «Խորհուրդ գաղանի ընկերության» գրքի ծանոթագրություններն են, ինչպես նաև Ս. Թագվորյանի նամակի այն տողերը, թե «աշխատեցա Հոտֆելո եղբարց» մասոնական օթյակ հիմնադրել, որի «...ծայրը հեռի է»: Սրանց մեջ գուցե ճշմարտության հատիկ լինի, սակայն կոնկրետ եզրահանգումների կոմիտե չի տալիս հետազոտողին:

Արևմտահայ ղեկավարի գամփո Հովհաննես Չամուռճյանի հաղորդագրությունները լի են զրպարտչական մեղադրանքներով և հավաստիությունից շատ հեռու են: Ինչ վերաբերում է «Հոտֆելո եղ-

բարց» լոծին, ապա այն գաղտնի կազմակերպություն չէր, այլ հրապարակային, կապված Անգլիայի, բայց ոչ թե Գերմանի կամ Օգար-նի, այլ Վիկտորյա թագուհու հետ: Պայմանականության առասպելը ցրում են այդ ընկերության պատմության մանրամասները, հատկապես ծրագրի ու կանոնադրության կետերը:

«Օտտո-Ֆելոդ» անգլիական մասոնական ընկերության «Հայկ կամ օրիոն» ձևովը Կ. Պոլսում հիմնվել է 1862 թվականի օգոստոս ամսի երկրորդ կեսին⁹⁸, Թագվորյանի նամակի առաքումից երկու ամիս հետո: «Մասիս» օգոստոսյան համարում, ընկերության նախագահ Ս. Ազնավուրը գրում էր. «Հոս հարեանցի հիշատակել հարկ կհամարեմ, որ օգոստոսի 21-ին իրիկունը Հայկ խմբակը առաջին նիստը բաց արավ...»⁹⁹, այսինքն՝ հիմնադրվեց: Այս ընկերությունը ֆրանսիական չէր, այսինքն՝ կապված չէր ֆրանսիական մասոնության հետ: Այն արտաքինապես պրոպագանդում էր անգլիական մասոնության գաղափարները: Ս. Ազնավուրը նույնիսկ վիրավորվում էր իրեն «Ֆրեյ մասոն» անվանելու համար¹⁰⁰: Ընկերությունը պուրիտանական եկեղեցու քարոզչական բնույթ ուներ և դավանանքի խնդիր չէր առաջադրում: «Մասիսը» տպագրեց նաև ընկերության կանոնադրությունը, անդամագրվելու պայմանները¹⁰¹: Այստեղից պարզվում է, որ ընկերությունը պարտավորվում է «աղբատ և հիվանդ» անդամներին օգնելու: Հետևաբար Թագվորյանի նամակում ասված «հիվանդ», այսինքն՝ «Հայաստան» տերմինը պայմանական չէր և գաղտնի նպատակներ չէր հետապնդում:

Մասոնական կազմակերպություններ ստեղծվեցին նաև Զմյուռնիայում: «Տիգրան» ժողովարանը հիմնվեց «Օտտո-Ֆելոդի» «Հայկ կամ օրիոնից» հետո, նրանից անկախ և միանգամից ենթարկվում էր Մանչեստրի բաժանմունքին¹⁰²: 1864 թ. Պոլսի Գում-Գափու թաղամասում հիմնվեց «Արամ» ժողովարանը¹⁰³: Անգլիական մասոնության ենթարկվող բոլոր այս կազմակերպություններն էլ հեռու են Նալբանդյանական կոմիտեների լինելուց: Սակայն եղել են մտավորականների խմբեր, որոնք կազմակերպություն են ստեղծել 1866 թ., ունեցել են դեմոկրատական կազմ և գործել են գաղտնի:

98 «Մասիս», 1862, օգոստոսի 25, № 550:

99 նույն տեղում:

100 նույն տեղում:

101 «Մասիս», 1864, № 654, տե՛ս նաև՝ «Պեղատեան թղթիկ», 1865, № 42—45:

102 «Արշալույս Արարատեան», 1866, № 795:

103 «Մասիս», 1864, № 654:

97 Մ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի աղատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ, էջ 137—158:

Մեկտեղ չողնենք, մեկտեղ ցանենք,
Մեկտեղ թափենք մեր բրտինքներ,
Զոռնձ ըստ ըստ երկինս հանենք,
Որ կյանք առնան չափոց դաշտեր:

«Սեր» ընկերության ժողովներում լսվում էին տարբեր բովան-
գակություններ: Կարգացվել է «Կրթության ծառավը մեր
գավառների մեջ», «Վարժապետին վիճակը», «Մասունական խոր-
հրդանիշներ և մեր կյանքը», «Եգիպտական բուրգերի մեջ գործա-
դրված գործիքների խորհրդանիշները»: Ամենահետաքրքրականը
«Աղգասեր դեմքեր» խորագրով զեկուցումների շարքն էր: Այն կար-
գում էր ընկերության ինտեր Մատթեոս Մամուրյանը: 1866 թ.
հունիսի 5-ին Մամուրյանը «Սեր» ընկերության դռնփակ նիստում
կարդաց «Միքայել Նալբանդյանց» ծավալուն զեկուցումը, որը կըր-
ճատվեց, փոխվեց, նոր ապա «Մ. Մ.» ստորագրությամբ տպագրե-
վեց «Ծաղիկ» հանդեսի հուլիսի 15-ի համարում (այստեղ բերված
է ճառի ողջ տեքստը, որը տարբերվում է հոգվածից): Ընկերության
անդամները միաձայն երդվեցին հավատարիմ մնալ Նալբանդյանի
գաղափարներին և մինչև կյանքի վերջը պայքարել նրանց կենսա-
դործման համար¹⁰⁴:

Ուրեմն, 1860-ական թվականներին Թուրքիայի մայրաքաղաքում հարյուրավոր չեղալ բնկերությունների կողքին հիմնվել էր նաև գաղտնի բնկերություն, որի նպատակը եղել է Արևմտյան Հայաստանի ոչ միայն լուսավորությունը, տնտեսական դարգացումը, այլև քաղաքական ազատագրումը: Սակայն հասարակական-քաղաքական թեկուղ դեմոկրատ գործիչները տակավին չէին շաղկապված իրար: Մտավորականությունը կտրված էր գավառից, հարկավորին չափ, ականատեսի աչքերով չդիտեր ժողովրդի գրությունը: Նրանք դեռևս բավականանում էին գրավոր բողոքագրերի բովանդակած ազդու փաստերով կամ ականատեսի պատմածներով: Արևմտահայ գավառը (բացի Վասպուրականից) բառիս իսկական իմաստով խաբվառ էր խավարի ու տգիտության մեջ, դեռևս օգնություն չստանալով ո՛չ գաղթօջախներից և ո՛չ էլ արևելահայությունից:

5. ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՄ

Հայ հասարակական-քաղաքական ու ազատագրական շարժումները սկիզբ էին առնում ոչ միայն Կիլիկիայում, զաղուխահայ

104 Խ ու թ հ ն Բ հ ր ք հ ր յ ա ն, «Հայաստանի կուլտուրա», 1937, № 3, 4, 5, 6, 7:

«Ջախներում, ալլե Արեմտյան Հայաստանի մի շարք գավառնե-
րում: Շեղբը ոսկորին էր հասել և ճշում էր վանի, Մուշի, Կարինի,
Դերսիմի հայ առյան, բողոքագրերով, ցույցերով ու զինված ելույթ-
ներով դիմագրավում սուլթանական կառավարության, քուրդ ցե-
ղապետերի «սահմանած» հարկային ճնշումներին, կրոնական
անարգանքներին, ֆիզիկական գոյության ոչնչացման ահալոր
փորձերին: Բոլորովին չնախապատրաստված, անկազմակերպ, տա-
րերային ձևով ոտքի էին կանգնում Արեմտյան Հայաստանի հայ
աշխատավորության բեկորները, զենքը ձեռքին պաշտպանելու
իրենց պատիվն ու «իրավունքը» կամ իրենց գավառներից արտաք-
սելու բուրդ ցեղապետերին: Այս տեսակետից ուշագրավ փորձեր
է արել վանի հայ ազգաբնակչությունը:

[illegible]

խաղաղությանում:
Թուրքիան անհուսալի ու հեղհեղուկ քաղաքականություն էր
վարում հպատակ ալլադգիների նկատմամբ: Այսօր նրանց օգտա-
դործում էր՝ վաղը հալածելու ու կեղեքելու գիտավորությունը: Պա-
տահական չէր, որ 1847 թվականին Վասպուրականի հայ հերոս Ժո-
ղովուրդը, թուրքական քաղաքականության «հավատարիմ պաշտ-
պանը», թուրքերի կողմից 1862 թ. դրվում էր նոր ու ահավոր վտան-
գի տակ, գրա համար էլ ոտքի էին կանգնում, պոռթկում վանեցի-
525

ղարկեցին Վան՝ փաշայի մոտ, պահանջելով «ղսպել հայերին», վերջ տալ հուղարկավորության այդ ձևին, այլապես իրենք կկոտորեն նրանց: Լուրն իսկույն տարածվեց քաղաքով մեկ: Հայերը մի վարդապետի միջոցով տեղեկացրին փաշային, որ եթե նա թուրքերին թույլ տա հարձակվելու, օգնության պիտի կանչեն իրենց «...բարեկամ քրիստոնյա քրդերին»¹¹³:

Փաշան խոստանում է կանխել այդ եղեռներ, միաժամանակ սպառնում, որ եթե մահմեդականները հարձակման փորձեր կատարեն, ինքը զենք կրաժանի քրիստոնյաներին: Կարճ ժամանակից հետո այդ փաշան մահանում է, նույն ժամանակ մահանում է և հայ հարուստներից մեկը: Նրա հարազատները, երբ հուղարկավորության թափոք էին կատարում վանի փողոցներով, տաճիկների զինված ամբուխը հանկարծակի հարձակվում է մասնակիցների վրա, խաչը հափշտակելով զետիւն է զարկում և սկսում ոտնակոխ անել:

Հայերը մյուս կողմից փութացին պաշտպանել խաչը և իրենց քահանաներին: Մայր առավ զինված բնդհարումը: Վանի և շրջակայքի հայերը զինվեցին և պաշտպանեցին հուղարկավորություն մասնակիցներին: Նրանց մեջ կային նաև քրիստոնյա քրդեր, որոնք եկել էին շրջակա գյուղերից: «Բուն բերդի մեջ սկսվեց սոսկալի կռիվ և կոտորած: Բերդը մնաց հայերի ձեռքը, որովհետև նրանք թվով շատ էին տաճիկներին: Ասում են՝ թե երկու կողմերից շատ մարդիկ են սպանվել և վիրավորվել, բայց նրանց թվի մասին լսված տեղեկությունները շատ իրարամերժ են»¹¹⁴:

«Ռազուզայի» Կ. Պուլսի թղթակցի հոգովածը տառացի թարգմանությամբ տղազրվեց «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականում¹¹⁵։ Նույն հոգովածը արտատպեցին Եվրոպական մի շարք թերթեր, այդ թվում նաև «Փարիզ» պարբերականը¹¹⁶։

Յիւում նաև «Փարիզ» պարբերականը¹¹⁶։

Վերոհիշյալ փաստերը մեկընդմիջտ ժխտում են այն կարծիքը՝ թե իբր Վանում ելույթ չի եղել։ Այդուհանդերձ, Կ. Պոլսի իշխանացի «Ռազուզայի» միջոցով հայտնած տեղեկություններն իրենց մեջ պարունակում են նաև չափազանցություններ։ Նախ Վանի շրջակայքի բնակչությունը Վանի հետ միասին ըստ Գ. Սրվանձատյանցի և ազգաբնակչությունը Վանի հետ միասին ըստ Գ. Սրվանձատյանցի և այլ հեղինակների հաղորդած տվյալների կազմում էր մոտ 60 հազար մարդ։ Դժվար թե նրանք կարողանային շուտափույթ ձևով 20

113 «Радуга», 1862, 15 ապրիլի:

114 Նույն տեղում:

115 Տե՛ս «Համբարաբեր Ռուսիո», 1862, № 21:

116 *Sh'u «Философия», 1862, № 26:*

Հազար կովոդներ հավաքել, օգնության հասնել վանին և կռիվը մնար տեղական նշանակությանը: Հանրահայտ է, որ քրիստոնյա քրդեր կային Արևմտյան Հայաստանում, բայց արդյո՞ք նրանք այդ- քան մեծ թիվ էին կազմում, որ վանի վարդապետը վերջիններիս անունից սպառնալիք կարդար թուրքական փաշաներին: Բոլոր դեպ- քերում այս հոգվածից և սրանից զատ եղած փաստերից պարզ է, որ վանում 1862 թ. փետրվար ամսին ղինված ելույթ է բռնկվել, որն ժողովրդականություն չի վայելել: Ելույթը բոլորովին անկախ է եղել Գևորգյանությունից, չստանալով համազգային այն նշանակությունը, ինչին արժանագավ տավրոսահայությունը:

[illegible]

Մուշի 1863 թ. ժողովրդական ելույթի մասին հայտնի են միայն կցկառուր տեղեկություններ։ 1865 թ. Կ. Պոլսի ազգային ժամհայն կցկառուր տեղեկության ժողովը վարչութչան ղովը արձանագրում էր. «Երբ քաղաքական ժողովը վարչութչան ղովը արձանագրում էր. «Երբ քաղաքական ժողովը վարչութչան ղովը արձանագրում էր»¹¹⁹: Մուշի «ծանր խնդիրը» 1863 թ. ծանր խնդիրը գրեթե լուծված էր»:

117 Մ. Ն Ե Ր Ս Ի Ս Յ Ա Ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Բյուրբա-
կան բռնապետության դեմ, էջ 124:

118 Երեսն ամիսներ:

119 «Ատենադրութիւնք Ազգային ժողովոյ», Երևան, 1927, էջ 37:

Գիրք բաղադրական ժողովոն կեղրոնական ղարկուի

Ֆ. Միլինգեն վկայում է, որ 1865 թ. Չարսանջակի հայ ազգաբնակչությունը ենթարկվեց նոր հարստահարության: Քուրդ էմիրների կատարած ասպատակությունների լուրն առնելով, ոտքի կանգնեց ողջ Քուրդիստանի հայ հասարակությունը՝ «ապստամբվեց» և որոշեց 24 հոգուց բաղկացած պատվիրակության միջոցով բողոքագրեր մատուցել սուլթանին և նրա պալատականներին: 1865 թ. մարտի 31-ին Աբդուլ-Ազիզին հանձնվեց բողոքագիր, որն իր հերթին ուղարկեց «փոխանորդին»՝ Ֆուատ փաշային: Հայատյայց Ֆուատը փոխանակ ունկնդրելու հպատակների բողոքի ձայնին, նրանցից 15-ին բանտարկեց և մեկ շաբաթ հետո միայն արձակեց, պայմանով, որ վերջիններս անմիջապես վերադառնային իրենց երկրները¹²⁹: Հուսահատված շարսանջակցիները ներկայացան Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին, որոնց տված տեղեկությունների համաձայն, կազմվեց ընդարձակ բողոքագիր և առաքվեց Ասիայի կայսերական բանակի հրամանատար Դերվիշ փաշային:

Հիշյալ բողոքագրում պատմվում էր, որ շարսանջակցիները 1860 թ. սկսած վեճի ու պայքարի մեջ էին գտնվում նստած քրդական 7 ցեղապետերի հետ: Վերջիններս խել էին հայերի արտերը, ամառանոցները, պարտեզները, այգիները, նուշիակ խանութները և սեփականացրել: Հայերը բազում փաստարկներ բերելով, ապացուցում են իրենց սեփականատիրական իրավունքը, իսկ քուրդ բեկերը, հենվելով սրի ուժի վրա, արհամարհում են հակառակորդներին, շարունակում ասպատակությունները: Չարսանջակցիները պահանջում են Կ. Պոլիս կանչել 7 ցեղապետերին և դատ բացել նրանց դեմ, մանավանդ, որ իրենց իրավացիությունն է հաստատում Դերվիշ փաշան¹³⁰: Սակայն այս բողոքագրերը ևս պատրիարքի միջոցով հասցնելով արտաքին գործերի մինիստրին, Բ. Ատյանի նախագահին, Մեծ եպարքոսին, սովորականի նման մնացին անպատասխան:

Չարսանջակցիները ստիպված դիմեցին էջմիածնի կաթողիկոսին: 1867 թ. հունվարի 20-ին նրանք կաթողիկոսին են ուղղում մի աղերսագիր, որը լի է իրենց անելանելի դրությունը նկարագրող սրտաճմլիկ փաստերով¹³¹: Կաթողիկոսը պատասխան գրությունով Պոլսի պատրիարքին, քաղաքական ժողովի երեսփոխաններին հանձնարարում է հետամուտ լինել Չարսանջակի խնդրին և դատը հասցը-

¹²⁹ Մ. Նեբուսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական րոնապետության դեմ, էջ 124—125:

¹³⁰ «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովի կեդրոնական վարչության առ Ազգային ընդհանուր ժողով», 1865, Պոլիս, էջ 24:

¹³¹ «Առնչագրությունը Ազգային ժողովին», մասն Բ, էջ 13:

նել մինչև վերջ: Շարունակվում են բողոքները: Առանձնացվում է մի հանձնաժողով, որի անդամները քաղաքական ժողովի երեսփոխաններ լինելով, ստացած բողոքագրերը թարգմանում են թուրքերեն և առաքում Բ. Դուռ: 1870 թ. այդ հանձնաժողովը հաղորդում էր. «Չարսանջակցի» վարձյալ ներկայացան, և հուսահատական վիճակին հայտնելով կուգեին, որ գաղթեն, որովհետև իրենց գործն այսպես կախ մնալուն համար երկրագործություն ընելու ալ բույլ չեն տար եղեր (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.)»¹³²:

Թուրքական կառավարությունը 1870 թ. վերջերին միայն, քուրդ աղաներին կանչում է Պոլիս և դատարանով վճռում «Չարսանջակի խնդիրը»: Սակայն ցեղապետերից 7-ը ոչ միայն չենթարկվեցին այդ որոշմանը, այլև շարունակեցին ասպատակել ողջ գավառը՝ սպառնալով ապստամբվել կուսակալի և կենտրոնական կառավարության դեմ: Փաստորեն Բարձրագույն Դռան հրամանագիրը ևս չգործադրվեց¹³³:

Բողոքները շարունակվեցին: «Ազգային կեդրոնական վարչության համարատվության» 1872—74 թթ. նիստերում նորից քննարկվում էր Չարսանջակի աշխատավորության ներկայացրած դիմումները: Այդ բողոքագրերը քննվեցին 1872 թ. մայիսի 5-ին, հունիսի 27-ին, օգոստոսի 5-ին, սեպտեմբերի 23-ին և 1873 թ. մայիսի 3-ի նիստերում: 1872 թ. օգոստոսի 3-ի նիստում Ազգային քաղաքական ժողովի երեսփոխանները, Չարսանջակի հարցի կապակցությամբ, մեծ վիճաբանություններ ունեցան: Նրանք կազմեցին մի ընդարձակ ու ընդհանրացնող բողոքագիր, որտեղ համառոտակի շարադրեցին հայերի և քուրդ գերեբեյների միջև եղած երկարատև վեճերի պատճառները, կառավարության միջամտության արդյունքները: Բողոքագիրը Գր. Օտյանի միջոցով հանձնվեց սուլթանին: 1863—1874 թթ. «Չարսանջակի հարինչպես այս, այնպես էլ Ազգային քաղաքական ժողով» կապակցությամբ տեղացիների և Ազգային 14 բողոքադավի կողմից կառավարությանն ուղղված մեղ հայտնի: Քուրդ զորքից և ոչ մեկը արդյունք չտվեց գավառահայությանը: Քուրդ զորքերը սեփականացրին քրիստոնյաների հողակտորները, շատերի տներն ու ունեցվածքը: Հայերը շարունակեցին ապրել ալիքի

¹³² «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովի կեդրոնական վարչության առ Ազգային ընդհանուր ժողով», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 14:

¹³³ «Առնչագրությունը...», մասն Բ, էջ 24: Այս փաստաթղթերից մեկը, դեռևս 1911 թ. հայերեն է վերածել և հրատարակել Գեղամ Տ. Կաթողիկոսյանը: Տե՛ս նրա «Հոգային հարցը հայաբնակ նահանգներում մեջ», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 74—79:

վատթար կացութիւն մեջ, մանավանդ, որ 1870-ական թվականներին կառավարութիւնը ևս փոխեց իր նախկին դիրքը քրդերի նկատմամբ: Վախենալով հայերի ռուսասիրութիւնից, Բ. Դուռը ամեն կերպ հովանավորեց մահմեդական քրդերին, կազմակերպեց քրիստոնյաների թալանը, բռնի կրօնափոխութիւնը, ըմբոստ հայերի ոչնչացումը:

Այսպիսով, 1850—60-ական րվականներին Արևմտյան Հայաստանում և հայկական Կիլիկիայում ծագած զինված ապստամբությունները, մի շարք ժողովրդական ելույթներն ուղղված էին սուլթանական կառավարության, բուրժ հրոսակների և վաշկատուն ռազմատենչ ֆուրդ ավատատերերի դեմ։ Այդ բոլոր ելույթներն էլ ժողովրդական զանգվածների մեջ դարձնում էին կուտակված ցամաք բուռն արտահայտություններն էին, որոնք բռնկվում էին տարեհային կերպով և աստիճանաբար իրենց վրա հրավիրում արևմտահայ և ողջ հայ առաջադեմ մտավորականության ուշադրությունը։

Արևմտյան Հայաստանում բռնկված բոլոր ելույթներն էլ մեկուսացված մնացին, գավառները գործեցին անջատ-անջատ և ի վերջո պարտվեցին: Պարտությամբ հանդերձ նրանք հայ ժողովրդի մեջ զարթեցրին պայքարի ոգի, ներշնչեցին հաղթանակի ու ազատության հույս և նպաստեցին ազգային կոնսոլիդացիայի պրոցեսի արագացմանը, իսկ նորաստեղծ դեմոկրատական մտավորականությանն ստիպեցին համագգային շարժումներ առաջացնելու միջոցով, սուրբանական տիրապետությունից ազատվելու հնարներ մտածել:

ԳԼՈՒԽ ՆԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱԳԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ
1850—1860-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

[illegible]

Ռազմա-ավատատեր, աստատակող ու ինքնիշխան կենտրոնա-
խույս ուժերը ոչնչացնելիս, կենտրոնաձիգ քաղաքականություն վա-
րդ զույգ սուլթանները իրենց հենարան էին դարձնում բուրժուական
տարրերին, հատկապես քրիստոնյա ալլադիներին, մայրաքաղա-
քում ծվարած հայ, հուլն ու սլավոն առևտրական բուրժուազիային,
որոնց հայացքը հառած էր Արևմուտքին: Թուրքիայի եվրոպակա-
նացման կողմնակիցներն ավելի են աշխուժանում, երբ Ղրիմի պա-
տերազմից հետո, կիսազաղութացման ճանապարհ բռնած, պարտ-
քերով բռնապորթած կայսրությունը, քաջ առ քաջ նահանջում էր

537

ասնքի մարդիկ, լինելով ընտիր հայկաբաններ ու «ներհուն գիտնականի» համբավատերեր, տիրապետելով մի քանի լեզուների, օգտըվելով ազգի ներքին գործերը տնօրինելու մենատիրական իրավունքներից, սատարում էին ժամանակի իմաստով առաջավոր գաղափարներ, բացում հայկական դպրոցներ, հիմնում տպարաններ, տպագրում ու տարածում ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ թարգմանական գրքեր, ուղղակի թե անուղղակիորեն նպաստում արևմտահայերի ազգային դարթոնքին, օրյեկտիվորեն նախապայմաններ ստեղծում ազգակազմավորման պրոցեսի համար:

Արևմտահայ ռեակցիայի ապագա պարագլուխները սերմանում էին մոտակայում իրենց իսկ կողմից խոշտանգվող գաղափարներ, թարգմանում գրքեր, որոնց տարածողների վրա հերետիկոսի դրոշմ էին դնելու հետագայում: Մ. Աղաթոնի հետ Հ. Տերոյենցի խմբագրած «Հայաստան» լրագրի էջերում տրտունջներ են երևում քուրդ ու թուրք վերնախավի Արևմտյան Հայաստանում կատարած վայրագությունների դեմ: «Արշալույս Արարատյանը» եվրոպական պարբերականների էջերից քաղում ու տպագրում էր այնպիսի հոգվածներ, որոնք հայ ընթերցողին տեղյակ էին պահում Խալիվայում ու Ֆրանսիայում կատարվող հեղափոխական անցքերին, նկարագրում Վասպուրականի ու Տարոնի գյուղացիության թշվառ կացությունը, դատապարտում քրդական ցեղապետների բռնած ընթացքը գավառահայության նկատմամբ, ղինված պաշարի կոշեր անում 1840-ականների արևմտահայությանը: Ետաշարժության ուղին բռնած «Բանասերի» խմբագիր Հ. Հիսարյանը 1851 թ. հրապարակում էր արևմտահայ աշխարհաբարով գրած անդրանիկ վեպը՝ «Խոսրով և Մաքրուհի»:

Սրանց դերն անուրանալի է արևմտահայ աշխարհաբարի ձևավորման գործում: Ի միջի այլոց, Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում այդ պրոցեսն ավելի վաղ սկսվեց և ավելի շուտ հաղթանակի հասավ, քան արևելահայ իրականության մեջ, ռուսահայ գաղթաշխարհում: 18-րդ դարի վերջերից, արևմտահայ գաղթօջախներում արդեն ղուդահեռաբար գործում էին երկու լեզուները: Գրաբարը շարունակում էր օգտագործվել իբրև «գրոց լեզու», որով լույս էին տեսնում պատմա-հնախոսական ու կրոնա-բարոյական բնույթի գործեր, թարգմանաբար տպագրվող համաշխարհային գրականության կոթողներ: Սակայն նույնիսկ գրագետ հայերի մեծ մասը չէր գերազանցատում գրաբարի գերը: Մխիթարյան սուրբ հայրերն ու պոլսահայ վանականներն ղգում էին, որ ժողովրդից խապառ կմեկուսացվեն իրենք, եթե շարունակեն գրել միայն հնավանդ լեզվով:

Հակառակ պահպանողականների ջանքերին, գրաբարը լատիներենի բախտին էր տրժանանում, իր տեղը ղիջելով ժողովրդին հասկանալի, ավելի կենսունակ աշխարհաբարին: Դ. Ինճիճյանը տակալին 1812 թ. խոստովանում էր, որ ինքը ստիպված է աշխարհաբարով գրել. «ամենուն խաթրը խոշ ընելու համար, որ ամենքը օգտին շահին, ու ամեն մեկը իրեն վիճակին կեորէ, իրեն գիտության կեորէ, տեղյակ ըլլան աշխարհքիս մեջ եղած բաներուն վրա»²:

Աշխարհաբարը դառնում էր արեւմտահայ հրապարակախոսության լեզու: «Տարեգրութիւնը», «Դիտակ Բիւզանդեանը», «Յզանակ Բիւզանդեանը», «Շտեմարանը» հրատարակվում էին աշխարհաբարով: «Մեր Շտեմարանը աշխարհաբառ լեզվով պիտի ըլլա,— գրում էին 1839 թ.— Գրաբառ լեզվին գերազանց ճոխությանը և գեղեցկությանը վրա մենք տգետ չենք: Բայց քանի որ այն աղնիվ լեզուն աղգին մեծ մասը չի հասկնար... արժան դատեցանք, որ մեր Շտեմարանը ռամկորեն ըլլա»³: Ամերիկյան ղոլլարներով սնվող բողոքականների քարոզները ժողովրդին մատչելի դարձնելու համար, ամսագիրը ձրի առաքվում էր ընթերցողներին: Ազգապառակտիչ հաշիշը գաղութահայությանն էր մատուցվում աշխարհաբարով:

Աշխարհաբարը բարձրանում էր թատրոնի բեմահարթակ: Գրաբար ողբերգությունների կողքին, 1807 թ. Մխիթարյանները տեղ էին տալիս աշխարհաբար կատակերգություններին, բեմագրելով «Ընչաքաղց խաղեն Սառաֆ», «Ավում Հրեա», «Հաճի Թըլթըլ», «Խելոք Դավիթ» և այլն⁴: 1815 թ. Մինաս Բժշկյանը պատմական ու ղավեշտական պիեսներ է ներկայացնում Տյուզյան պալատում, միաժամանակ ֆրանսերենից թարգմանում «Ռուբենսոն Քրուզո» և «Ծնողասիրություն Եղիսաբեթի» արևմտահայ աշխարհաբարով թարգմանված անդրանիկ վեպերը⁵:

Դասագրքերը, նույնիսկ գրաբարին վերաբերող ուսումնասիրություններն ու ձեռնարկները, պատմագիտական աշխատությունների մեծ մասը դարասկզբից լույս էին տեսնում աշխարհաբարով: 1815 թ. Գաբրիել Ավետիքյանի կազմած քերականությունը, ինչպես նաև 1838 թ. լույս տեսած Հ. Տերոյենցի «Ընթացք հայերեն դպրության» գրաբարի ձեռնարկը աշխարհաբար էին:

² «Դիտակ Բիւզանդեան», 1812, օգոստոսի 1, էջ 5:

³ «Շտեմարան պիտանի դիտելիաց», 1839, № 1, էջ 1, (ընդգծումները մերն են — Դ.):

⁴ Հ. Մ և ս ր օ պ վ. Ճ ա ն ա շ ե ա ն, Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, 1953, Վենետիկ, էջ 305:

⁵ «Ծաղիկ», 1903, № 32—33:

Մխիթարյանների, մասամբ և Պոլսի ու Զմյուռնիայի գրադեա-
հայերի ջանքերով լույս տեսան պատմական ու կրոնական բնույթի
աշխարհաբարով գրված մի շարք ինքնուրույն ու թարգմանական
գործեր: Դրանցից էին Մ. Բժշկյանի «Պատմություն Պոնտոսի»
(1819 թ.), Դ. Ինճիճյանի «Դարապատումը» (1824 թ.), Եփրեմ
վարդապետի «Պատմություն չորից ինքնակալությանց» (1833 թ.),
Հ. Գ. Զարբհանալյանի «Աստվածաշնչի պատմությունը» (1803 թ.),
Հ. Մ. Ավգերյանի «Դեղ կենացը» (1828 թ. Փարիզ):

Այսպիսով, գերազանցապես Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթար-
յանները, Զմյուռնիայի մտավորականության հետ, պոլսահայերի
աջակցությամբ փորձեցին մշակել աշխարհաբարը, սակայն և
չհրաժարվեցին գրաբարից: Տակավին գրապայքարը չսկսված,
1830—40-ական թվականներին կային մարդիկ, որոնք «...աշխար-
հաբարին ծաղկիլը ամենևին չեն ուղեր, վասնզի անով գրաբարը
վար կիյնա կըսեն»⁶: Հակառակ սրանց, նույնիսկ Մխիթարյաններից
շատերը՝ մշակելով, օտարաբանություններից ազատելով գրաբար-
ը, միաժամանակ հղկում էին աշխարհաբարը և «Բազմավեպն» ու
«Եվրոպան» հրատարակում նոր ու հասկանալի լեզվով:

Ուրեմն, մինչև «Թանգիմաթը» և նրան հարակից օրենսդրական
ակտերը, թուրք-եվրոպական առևտրի միջնորդ կոմպրադորական
բուրժուազիայի զորեղացումը, ֆեոդալական Թուրքիայի հետ կապ-
ված հայ ամիրաները վարկավորում էին լուսավորական հիմնարկ-
ները, դառնում մեկենասներ, հիմնում մշակութային հաստատու-
թյուններ՝ իրենց շոշափուկները տարածելով Անատոլիայում ու Ռու-
մելիայում, ջանում էին աղգայինների աչքում կանգուն պահել «սե-
փական վարքը»: Իրավիճակը փոխվեց 1830—40-ական թվական-
ներին, մասնավորապես դարակեսին:

Թուրքիայի վարչա-քաղաքական բարեփոխումները սահմանա-
փակում էին թուրք փաշաների, ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժե-
րի իրավունքները, աշխուժացման հնարավորություն տալիս մայրա-
քաղաքի, մասամբ էլ գավառի առևտրա-արդյունագործական դասին:
Ամիրաները զրկվում էին փաշաների հետ գործակցելու, փա-
շայություններից դանձվող հարկերը կապալով վերցնելու իրավա-
սությունից, մինիստրությունների ստեղծումով կորցնում սուլթան-
ների պալատում դարեր շարունակ բռնած տեղերը: Արքունիքում
նրանց տեղերն անմիջապես բռնում էր պետական, ռոճկավոր պաշ-
տոնի կանչված էֆենդիների սերունդը:

Ուստի պատահական չպետք է համարել, որ «Թանգիմաթ»-ից
դժգոհ մնացին ոչ միայն հետադեմ թուրք կենտրոնախույս ուժերը,
այլև պաշտոններից ու եկամուտներից զրկված հայ ամիրաները,
որոնք միակցված իրար, հաճախ էլ դատ-դատ, ջանացին պատենշ
դնել բարեփոխությունների կողմնակիցների առջև, վերադառնալ
ֆեոդալական անցյալին: Հայ ամիրաները մշակեցին իրենց գաղա-
փարաբանությունը, կազմավորեցին կղերա-ամիրայական հոսանքը
և ջանք չխնայեցին պաշտպանելու ֆեոդալական կասապականու-
թյունը, դիմակայելու առաջավոր գաղափարների ներթափանցմանը,
ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրման պահանջ-
ներին:

Հայ ամիրաների նպաստներով ու հորդորներով սնվող կղերա-
ամիրայական հոսանքի մարդիկ «Թանգիմաթ»-ից հետո, նրանից
դժգոհ, սկսեցին հետեղականորեն պաշտպանել իրենց մեկենաս-
ների շահերը, գաղափարական պայքարով արդարացնել հայ ֆի-
նանսական մագնատների գործելակերպը, վերականգնել վերջիննե-
րիս խախտված հեղինակությունը և երկարաձգել սեփական գոյու-
թյունը: Նախկինում անջատ-անջատ գործող, նույնիսկ առաջավոր
գաղափարներ սատարող մտավորականներից շատերը, տեսնե-
լով բարձրացող բուրժուազիայի ու դեռևս նրան համաքայլ ընթա-
ցող արհեստավորության զորեղացումը, ընկղմվեցին ռեակցիայի
ճահիճը:

Կղերա-ամիրայական հոսանքի գլուխն անցան Հովհաննես
Տերոյենցը, Մ. Գ. Տեյիրմենճյանը, Ստեփան Փափազյանը, Անտոն
Հասունյանը և Մխիթարյան սուրբ հայրերից շատերը: Սրանց ձայ-
նափողը դարձան «Զոհալը» (հայատառ թուրքերեն), «Երևակը»,
«Արևելյան դարը», «Ժամանակը», «Բազմավեպը» և «Արշալույս
Առաքալյանը»: Քիչ չէին պահպանողականների զրչին պատկանող
ինքնուրույն ու թարգմանական այնպիսի գործեր, որոնք ներծծված
ռեակցիոն գաղափարներով, պատենշում էին արևմտահայ դեմո-
կրատների նորաբաց ուղին: Սեփական ուժերի անբավարարու-
թյունը, նրանք դիմում էին սուլթանական կառավարության օգնու-
թյանը, պատճառ դառնում առաջավոր թերթերի փակմանը, խմբա-
դիրների խոշտանգմանը, բերդարգելությանը:

Պայքարը ծայր առավ լեզվի և լեզվաշինարարության խնդրով:
Խավարամուլ գրաբարյան-կղերա-ամիրայականները երկյուղ կրելով,
թե լեզվաշինարարական ռեֆորմը կարող է խարխլել նաև հայ եկե-
ղեցու հիմքերը, իրենք գրելով աշխարհաբարով, սկսեցին պաշտ-
պանել գրաբարը կամ նոր լեզվի դարգացումը տանել հնի ուղին:

⁶ «Բազմավեպ», 1843, Ա տարի, № 5, էջ 76—80:

գիրն արդեն հրաժարվել էր նախկին հայացքներից, Տերոյենցի հետևորդությամբ ջանում էր անվանարկել հայ ղեմակրատներին: Նա աշխարհի կործանման պատճառը համարում էր հեղափոխական ընդհատակյա ընկերությունները, սոցիալական անհավասարության դեմ ծառայած ապստամբների արարքները տերերի դեմ, սարսուռով էր խոսում այն մարդկանց մասին, որոնք հասկացել ու բացահայտել են սոցիալական պայքարի անհրաժեշտությունը¹¹:

1868 թ. Մխիթարյանները հայատառ թուրքերենով հրատարակեցին «Լիւնսկոյի արկածները» վեպի թարգմանությունը, որ դատապարտվում են Բալկաններում, Իտալիայում 1860-ական թվականներին ստեղծված զաղտնի կազմակերպությունները, Գարիբալդիի ու Մաձձինիի գլխավորած շարժումները, դրանք ներկայացվում էին Պապի, կաթոլիկի դեմ ու Ավստրիայի տիրապետության դեմ ուղղված ավազակախմբերի բարբարոսություն: Նրանք հերետիկոսության ու աղանդավորության արմատներ նշմարեցին Եվրոպայի «խաղաղ մարդկանց» մոլորեցնող վոլտերի, Դիդրոյի, Ռուսսոյի վարդապետության մեջ: Սակայն թարգմանիչները դրանով չէին բավարարվում, այլ նման կազմակերպություններ էին որոնում Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Պադուայում: Գիրքը փաստորեն ուղղված էր առաջին հերթին Մ. Նալբանդյանի գլխավորած հայ հեղափոխական մտավորականության դեմ:

Այդ նպատակին ծառայեցնելով ինքնուրույն ու թարգմանական գրականությունը, մամուլի դժգույն օրգանները, բանադրանքի սպառնալիքը, հետադիմականներն ուղղակի թե անուղղակի ծառայում էին սուլթանական միահեծանությանը, երբեմն էլ՝ ցարիզմին: Նրանք քարոզում էին կույր հնազանդություն ոչ միայն տիրող կարճատև և անժխտելի է, որովհետև քաղաքական միության կեդրոն չունի, — դրում է Տերոյենցը, — բայց քանի որ ուրիշ հոգակալ մեռնիմբ որով աղգությունն անկորուստ կմնա. եվ մեզի տիրող պետություններն ալ նույն հոգակալին և միության կեդրոնին գոյություն ունենալու պահպանողն եղած են. ազգությունն իսկ պահելու համար ուրիշ փաղափակ կապո մը կաբեռություն չկա. եվ այս կապը կրոնից

11 «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 2, 1962, էջ 49, Գ. Ստեփանյանի գրած ներածությունը:

միութեան կապն է, որով իրարու հետ կմիանա ամեն հայ. ուր որ կրնալի և որ պետության որ հպատակ է»¹²:

Տերոյենցի գլխավորած հոսանքը դրականապես շարձագանքեց Զեյթունի հերոսամարտներին, դատապարտեց անհավատարիմ աղանդների անխոհեմ ընթացքը, Սահմանադրությունը ներկայացրեց իրեն «պետության մեջ պետություն ստեղծելու» փորձ, իսկ «Թանգիմաթը»՝ հավիտենական սրբագործված օրենքների ոչնչացնող: 1862 թ. օգոստոսին «Ներակը» դադարել էր, «Արևելյան դարը» դբաղված էր Նալբանդյանի «Ներու տողի» քննադատումով, իսկ «Ժամանակը» Արմենակ Հայկունու դեմ մղվող բանավիճակով: Չամուռյանը թուրքիկներ էր տարածում Կ. Պոլսում, ջանալով ժողովրդին հեռու պահել «անհավատների վարդապետություններից», որոնց տարածման տեղը «հարկավ ապստամբություն առաջ կգա», ինչպես Ֆրանսիական 1789 թվի հեղափոխությունը:

Միայն հայ ազատագրական պայքարը չէ, որ դատապարտում էին կղերա-ամիրայականները, այլ բուրժուա-ազգային այն բոլոր շարժումները, որոնք խարխում էին ֆեոդալական միահեծանության հիմքերը, լինե՛ր դա թուրքական, ցարական, թե ավստրիական: Տերոյենցը տպագրում էր նյութեր Գարիբալդիի մասին, ապա ավելացնում «...Կարիպալտի և կարիպալտեանները շատ աղեկ մարդիկ չլլալին իմացած ըլլան՝ իրենց վրա իշխանություն ունեցող թագավորին անհնազանդ գտնվել են, և անոր դեմ կռվի ելլել են»¹³: Նրան անհանգստություն էր պատճառել, որ Գարիբալդիի «աջ բազուկը»՝ Մաձձինին «...անսահման ազատության կուսակից է. որ ոչ թագավոր կուղե աշխարհի վրա և ոչ որևիցե իշխանավոր, թե՛ քաղաքական և թե՛ կրոնական մասին»¹⁴: «Բողոքականություն, և՛ քահանաներուն և՛ եկեղեցականներուն համար սո՛ւր. ահա ասով կնորոգի Իտալիա»¹⁵:

Կղերա-ամիրայականներն աստիճանաբար կապեր են հաստատում արևելահայ համախոհների՝ Մ. Մսերյանի, Գ. Ալվազովսկու, Նալիբի և Զալալյանի հետ, արտատպություններ անում «Մասյաց աղալնի», «Ճոռքաղ» և այլ պարբերականներից, ձգտում միասնական ճակատով դուրս գալ ոչ միայն Մ. Նալբանդյանի գլխավորած հոսանքի, այլև լիբերալ բուրժուազիայի շափավոր պահանջների դեմ:

12 «Ներակ», 1861, № 109:

13 «Ներակ», 1864, № 14, էջ 108:

14 Նույն տեղում, 1860, № 38, էջ 130:

15 Նույն տեղում, էջ 130—131:

Հետադիմականներն անզիջում պայքարի դուրս եկան Մ. Նալբանդյանի «Երկու տող» ու «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատություններում քարոզված գաղափարների դեմ, ջանացին ժխտել սոցիալական հեղափոխության անհրաժեշտությունը, դատապարտել «զիմուրաց հեղինակի» ուսմունքի արևմտահայ հետևորդներին: Այս հարցում կատաղի էր Մ. Գ. Տեյիրմեճյանի «Արևելյան դարը»:

1861 թ. մայիսին «Նոր խանի» հավաքատեղիում ընթերցվում էր «Երկու տողը», որտեղ ներկա էին խմբագիրներ, ուսուցիչներ, բազմաթիվ դրագետ մարդիկ: Այստեղ էր և մինչ այդ դիմակալոր Մ. Գ. Տեյիրմեճյանը, որն անձամբ ունկնդրելով քննարկումը, Չամուռեճյանին հաղորդեց մանրամասնությունները. նրա հանձնարարությամբ գրեց մի ընդարձակ հոդվածաշար, պաշտպանության տակ առավ արևմտահայ հետադիմականների պատվարին և դատապարտեց Մ. Նալբանդյանին: «Երկու տող» անունով սագայեցական և տարտարոսաբուխ տետրակ մը դուրս ելավ այս օրերըս մայրաքաղաքիս մեջ... Ինչպես կերևի հիշյալ տետրակին լեզուն հայ, գիրը հայ, շարադրությունը հայ, բայց ոճը ալլաբան, խոսքերը զիվածոն ու դարձվածքները հեթանոսական»¹⁶: Նույն օրերին նրա և Տերոյենցի ստորագրությամբ զիմում ուղարկվեց պատրիարքաբան, որտեղ «Երկու տողի» հեղինակին ու նրա պրոպագանդիստներին մեղադրանք էր ներկայացվում իբրև «անկրոնների», «անաստվածների» և պահանջվում նրանց թերթերի փակումը¹⁷, խմբագիրների բերդարգելություն: Եվ իրոք, ռեակցիան հասավ նպատակին, սակայն օգոստոսյան ցույցի օրերին: Տեյիրմեճյանը պարծենալով հարձակվում էր «Մասիսի» վրա, սպառնում, թե «...պիտի հարկադրես ղմեզ՝ քեզի համար ալ անցագիր մը առնլու աշխատությունը կրելու, բայց զիտես արդյոք ուր երթալու համար,— հոն՝ ուր Մեղուն ու Մյունատին դադարյալ կմտածեն»¹⁸:

Դեմոկրատական մտավորականության հոսունացումը ավելի էր գաղաղեցնում կղերա-ամիրայականներին, ուժերի նոր տեղաբաշխում կատարում: Չամուռեճյանը գլխավոր հարվածը վերցնելով իր վրա, պայքարում էր Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի, Մ. Այվազյանի դեմ, հրապարակախոսությամբ «վնասադերժում» «Երկրագործության» ու «Երկու տողի» բովանդակությունը:

Նր, միաժամանակ հանձնարարություններ տալիս իր կուսակից խմբագիրներին ու գրագետներին՝ պայքարի դուրս գալ դատ-գատ, ջախջախել սոցիալիստներին հետևող «անհավատներին»:

Մ. Նալբանդյանի բնութագրությամբ «Երեւակի ճուտ», «Ժամանակ» հանդեսն ու նրա խմբագիր Ստ. Փափազյանը հանձնարարություն ստացան շղադարեցնել պայքարը Հ. Սվաճյանի դեմ, սակայն հիմնականում պրազվել Արմենակ Հայկունու վարկապրկման, նրա ամբիգմին՝ կրոնական իդեալիզմ հակադրելու խնդրով:

«Արշալույս Արարատյանը» պայքարում էր Գր. Զիլինկիրյանի դեմ, «Երեւակի» հետ միասին սպառնալիքներ կարգում նրան՝ Վ. Հյուգոյի «Թշվառներ» վեպը թարգմանելու կապակցությամբ: Հյուգոյի «Թշվառներ» վեպը թարգմանելու կապակցությամբ: 1865 թ. վերջերին ավելի սրվեց պայքարը Պալթազարյանի և «Ծաղիկ» միջև¹⁹: «Արշալույսի» խմբագիրն այցելեց Տերոյենցին, փակել տվեցին «Ծաղիկը», իսկ Զիլինկիրյանը բանտարկվեց: Հատկանշական է գաղափարական զիջողներով պայմանավորված Պալթազարյանի վերաբերմունքը դեպի Ստ. Ոսկանյանը: Թերթը 1840-ական թվականների վերջերից տպագրում էր աշակերտ, տա-կական թվականների վերջերից տպագրում էր աշակերտ, տա-կալին անհայտ ապագա ունեցող Ստեփանի բանաստեղծությունները, 1855 թ. սկսած պայքար ծավալում «Արևելք», հետո նաև «Արևմուտք» հանդեսների դեմ, անվանարկում նրանց խմբագրին, իսկ 1867 թ. նորից տեղ տալիս այն Ոսկանյանին, որը նահանջել էր դեմոկրատիզմից, շրջադարձ կատարել դեպի լիբերալիզմը: «Ծաղիկը» հայտարարում էր, թե «լուսավորությունը» «ի ստորոտ կվա-նի խավարի բարեկամ Արշալույսը»²⁰ կամ «...Ամերիկա բնակող հայոց ևս զգվանք պատճառած է Արշալույսը երկար գրված վիճա-բանությունները՝ կղերք պաշտպանելու և Սահմանադրության հակառակելուն մասին»²¹:

Այսպիսով, 1850—60-ական թվականներին արևմտահայ գաղթ-օջախներում տակավին կանգուն էին կղերա-ամիրայական հոսանքի ներկայացուցիչները, որոնք սկզբում պայքարելով լիբերալ ու դեմոկրատական մտավորականության դեմ, հետագայում կողմնակիցներ դառնալով ժողովրդական զանգվածների հեղափոխական շարժումներից երկնշող շափավոր լիբերալների մեջ, ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին առնականացող դեմոկրատիայի, նրա հետևից զնացող

16 «Արևելյան դար», 1861, № 24, էջ 203:

17 Նույն տեղում, № 25:

18 Նույն տեղում, 1861, օգոստոսի 31, № 36, էջ 53—54:

19 Մանրամասն տե՛ս Հայկ. Ղաղարյան, Գրիգոր Զիլինկիրյան, 1959, Երևան, էջ 26—27:

20 «Ծաղիկ», 1861, № 10, էջ 77:

21 Նույն տեղում, 1864, հոկտեմբերի 10, № 97, էջ 297:

գալառահայերի ընդվզումներին հանդիման: Նրանք, իբրև կանոն, ունեին թուրքական կողմնորոշում և ձգտում էին ամրացնել ֆեոդալական միապետության և լուսավորչական եկեղեցու խախտված հեղինակությունը: Սակայն, 1860-ական թվականների երկրորդ կեսից, տնտեսական մարդում ամիրայության կրած պարտությունից, էֆենդիական սերնդի ու կոմպրադորական բուրժուազիայի հաղթանակից հետո ուժեղանում էր ազգային բուրժուազիան՝ դավառի հեղափոխումների ղեկավարը: Նոր երևույթների առաջացման ստիպմամբ կղերա-ամիրայականները վերանայում են իրենց տեսակետները, շատերը հրաժարվում հետադիմական ուժերին ծառայելուց:

2. ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՔԱՅԻՆ ԼԻԲԵՐԱԼ-ԲՈՒՐՋՈՒԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Արևմտահայ լիբերալները գաղափարապես ընդառաջում էին գաղութահայ օջախներում խորսխված հայ առևտրական բուրժուազիային, որը 1830-ականներից կազմակերպում էր վաճառականական ընկերություններ և, կառավարությանը հատուկ հարկ տալով՝ «բերաթիլ» անվան տակ վաճառում եվրոպացիներին հավասար մաքսային առանձնաշնորհումներ և հույների ու հրեաների հետ միասին դառնում Թուրքիան եվրոպայի հետ կամրջող առևտրի օղակներից մեկը:

Արևմտյան Հայաստանի հետ թույլ առնչվող կոմպրադորական այս բուրժուազիան իր գործակատարներն ու ներկայացուցիչներն էր առաքում եվրոպական վաճառահան քաղաքները, հիմնում առևտրական տներ, ստվարացնում մշտապես աճնող հաստատված հայ վաճառականների թիվը:

Ամիրայական կապիտալի ու ամիրանների մենատիրական իրավունքների դեմ խոչացող հայ նորաստեղծ բուրժուազիան, ծանոթանալով Արևմուտքի երկրներին, առևտրի եվրոպական մեթոդներին, գիտակցելով լեզուների իմացության անհրաժեշտությունը, 1840-ականներին իր զավակներին ուղարկում էր Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ, Պադուա, պատրաստում հաջորդների մի սերունդ, որը հաղորդակից էր դարձել եվրոպական լուսավորությանը:

Մուրադյան ու Ռաֆայելյան, ապա Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի առաջադեմ սաները, Սուրբնի ու Քեմերիջի համալսարանների հայ աղատ ունկնդիրների պես սնվում էին Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Մոնտեսքյույի, Սեն-Սիմոնի և այլոց գաղափարներով: շատերն ակնառես դառնում, իսկ ոմանք նույնիսկ մասնակցում 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությանը:

Վերադարձին, լուսավորված այս երիտասարդությունն իր հետ բերում էր եվրոպական գաղափարներ և ջանում կյանքի մի շարք բնագավառներում բարեղջրումներ կատարել: Ֆրանսիական ազդեցությունն ուժեղանում է մասնավոր թուրքիայի առափնյա քաղաքներում: «Առ հասարակ, — գրում է Մ. Մամուրյանը, — մեծ ու պղծաբերիկ բարիքյան կեանքը, սովորույթը, նորաձևությունը, մատենագիրներն օրինակել սկսան: Այն ատեն ոչ միայն մեր արդն ու զարդը, տարազն ու կահույքը ֆրանսայեն եկան, այլև ֆրանսան տվավ մեզ մտքի սնունդ, սրտի զգացում նույնպես մեր կրից ճարակ, և թեթևամտության նյութ»²²:

18-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչների գաղափարներից ազդված արևմտահայ լուսավորչայինների սերնդի անդրանիկ ներկայացուցիչներն էին Ն. Զորայանը, Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Աղաթոնյան եղբայրները և շատ ուրիշներ, որոնք դարակեսի արշալույսին խիզախորեն մարտադրոշ պարզեցին ֆեոդալիզմի պաշտպանների դեմ, դիմակայեցին կղերա-ամիրայական հոսանքի խորհրավանքներին և ձգտեցին Թուրքիայի ու Հայաստանի եվրոպականացմանը:

«Երբ այնքան տարիներե ետքը մտքովս կհասնեմ այն ժամանակներուն մեջ, — գրում էր Գր. Օտյանը, — ուր լավ պատերազմը պատերազմեցանք, լուսո խավարի դեմ, ժողովրդականութեան ամիրայութեան դեմ և սահմանադրութեան եկեղեցական ու աշխարհական իշխանութեանց դեմ, երբ աչքիս առջև կրեմս այնքան խոշոր դոտները, այնքան սպառնալիքները, այնքան ահ ու դողը, այնքան վտանգը, որոնց մեջեն անցանք, երբ կհիշեմ վնասներն ալ զորբիսն և անոնց ներգործությունը զոր կրեցինք առ հայայն, դարձանք կպատեմ դիս ու կըսեմ «ի՛նչ վեհ է երիտասարդությունը»²³:

Լուսավորչալ մտավորականների սերունդն օգտվեց «Թանդիմաթ»-ով պայմանավորված Թուրքիայի թողտվությունից, առաջադեմ գաղափարներ սերմանեց գաղթօջախներում, ջանաց կրթել ու դաստիարակել գաղութահայ զարթոցականներին, քաղաքացիական իրավունք նվաճել աշխարհաբար լեզվին, աշխարհիկ գրականությանը, հոգ տարավ երկրի բուրժուական զարգացման, նույնիսկ երազում էր պառլամենտական հանրապետություն ստեղծելու մասին:

²² Վ ա լ տ ե Ր Ս կ ո տ, Իվանով, Զմիռնիա, 1872, էջ 9. (Մ. Մամուրյանի գրած առաջաբանը):

²³ Ն. Ռ ո ս ի ն ե ա ն, Դասագիրք փիլիսոփայության, Կոստանդնուպոլիս, 1879 (Օտյանի առաջաբանից), էջ Բ:

Դարամիջին այս բուրժուական տակավին վերելք էր ապրում: Պեռևս չկար հասունացած դեմոկրատական մտավորականություն, դրա համար էլ նա, առանց երկնչելու, բարձրացնում էր հետամնաց Թուրքիան հեղաբեկող այնպիսի խնդիրներ, որոնցից հրաժարվելու էր կամ չափավոր շրջանակների մեջ էր խցկվելու ճիշտ մեկ տասնամյակ հետո: Նրա չափավոր ազատականությունը պայմանավորված էր մի կողմից Եվրոպայում ստացած ներշնչումներով, մյուս կողմից կղերա-ամիրայականներին սանձ դնելու համար ժողովրդական զանգվածների մեջ հենարան ունենալու ակնկալությամբ:

1850-ական թվականներին, տարբեր դասերի մասին ունեցած մտահոգություններով հանդերձ, արևմտահայ լուսավորյալների սերունդը միասնական ճակատով պայքարում էր խավարամոլների դեմ, ամեն ինչ ենթարկելով մարդկային մտքի դատաստանին:

Ի հակադրություն խավարյալների, ժամանակակիցների կողմից լուսավորյալներ անուն ստացած առաջագիմ մտավորականները խմբվում էին «Մեղու», «Մասիս», «Պեգասյան թռչնիկ», «Ծաղիկ», «Կիլիկիա», «Փարիզ» և այլ պարբերականների շուրջը, որոնցից և սկիզբ է առնում լուսավորական ու սահմանադրական շարժումը:

Արևմտահայերի մտավոր զարթոնքն ազդարարող պայքարի առաջին խնդիրը գրապայքարն էր, որը եզերվեց 1853 թվականով և շարունակվեց մինչև 80-ականների վերջը:

Տակավին 40-ականներին Ն. Զորայանն իր հոդվածները ոչ միայն գրում էր աշխարհաբարով ու հրապարակում «Հայաստան», «Բաղմալեպ» պարբերականներում, այլև տեսականորեն հիմնավորում նոր լեզվի անհրաժեշտությունը: 1851 թ. լույս տեսան նրա «Վարժություն ընթերցանության ի պետս դպրոցաց», Գր. Օտյանի «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վրա», 1852 թ. Ն. Զորայանի «Ընթերցասիրության կամ գիրք կարդալու միջոցով մտավորական մշակության հասնելու օգտակար խրատները», 1853 թ. Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսությունը» աշխատությունները:

Սրանց մեջ արժարժվում էր այն պահանջը, որ դպրոցներում դասավանդելու իրավունքը պիտի վերապահել աշխարհաբարին և սահմանափակել դրաբարյանների վայելած արտոնությունները: Նրանց ջանքերով մշակվեց արևմտահայ աշխարհաբարի քերականությունը՝ Ն. Ռուսինյանի ստորագրությամբ հրապարակված «Ուղղախոսությունը»:

1853 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսում հիմնվեց «Ուսումնական խորհուրդը»²⁴: Նախագահն էր Ն. Ռուսինյանը, անդամները՝ Ն. Զորայանը, Մ. Ալվազյանը, Գր. Օտյանը, Կ. Յուսուֆյանը: «Ուսումնական խորհուրդը» քննեց Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսություն»-ն իբրև աշխարհաբարի քերականություն և արտոնեց նրա դասավանդումը աշխարհիկ դպրոցներում: Սրանով իսկ պայթեց գրապայքարը, որը մինչ այդ էլ գոյություն ուներ, սակայն ավելի սուր կերպարանք ստացավ, դեմ հանդիման հանեց խավարյալներին ու լուսավորյալներին²⁵: Մշակութային խնդիրների շուրջը բորբոքված տարաձայնությունները վերածվեցին հասարակական ու քաղաքական պայքարի:

Հ. Տերոյենցն ու իր կուսակիցները, պատրիարքի միջնորդությամբ, դատապարտեցին լուսավորյալների «հանգուզն» քայլը, արգելեցին «Ուղղախոսության» դասավանդումը դպրոցներում, հավաստեցին և այրեցին նրա բաղմաթիվ օրինակները, Հ. Սվաճյանին հեռացրին Պեշիկթաշի դպրատան ուսուցչի համեստ պարտականությունից: Լուսավորյալներն ստիպված իրենց հոգվածներով էին պրոպագանդում «Ուղղախոսությունը»:

Լուսավորյալները կարողացան ձևակերպել արևմտահայերի համար մի լեզու, որի հիմքը ողջ արևմտահայ բարբառներից ու գրաբարից վերցված բառամթերքն էր: Հետագայում շղաղարած գրապայքարը հետապնդում էր աշխարհաբարի մաքրության, տաճկերենից ու գրաբար ձևերից աշխարհաբարն ազատելու հարցը:

Արևմտահայ լուսավորյալները զարկ տվեցին աշխարհիկ ինքնուրույն ու թարգմանական գրականությանը, արձակի ու չափածոյի ստեղծմանը: Սակայն նրանց ինքնուրույն գործերը, թարգմանությունները, բոլորն էլ պատկանում էին ռոմանտիկական ուղղունությանը: Տակավին նոր էր ծիլեր արձակում քննադատական ռեալիզմը:

Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ երիտասարդները. ոչ միայն կազմեցին Ազգային սահմանադրության տարբերակները, առաջին տասնամյակում գլխավորեցին արհեստավորության ցույցերը, այլև քաղաքական ասպարեզից չեզոքացրին ամիրայությանը, պատրիարքին և ազգի ներքին գործերի դեկլ վերցրին իրենց ձեռքը: Ազգային սահմանադրության մտահղացումը, վերամշակումը և նույնիսկ անվան

²⁴ «Մասիս», 1853, № 51:

²⁵ Հ. Աճ ա ո ճ ա ն, Պատմութիւն հայոց նոր դրականութեան, Վաղարշապատ, 1906, էջ 17—21:

ժողովրդական զանգվածներին ներգրավում ազգային շարժման մեջ, հետապնդում ոչ միայն ազգային-ազատագրական, այլև դրան զուգորդված սոցիալական ազատության խնդիրները։ Եվ դա օրինա- չափ երևույթ էր, քանի որ կոմպրադորական բուրժուազիայի ու արեմտահայ աշխատավորական զանգվածների շահերը կարող էին համընթաց գնալ միայն որոշ շրջանում, բայց ոչ համընկնել ընդեր- կար։ Գալվառահայ գյուղացիների ու պոլսահայ արհեստավորների, պանդուխտների գլուխն անցած դեմոկրատական հոսանքը, ի վեր- ջո, պայքարի ձեռնոց պիտի նետեր գաղութահայ կոմպրադորներին ու նրանց զաղափարական ձայնատարներին՝ բուրժուական լիբե- րալներին։

«...կիբերալիզմի անշատման հարցը դեմոկրատիայից պատկանում է ամբողջ ազատագրական շարժման արմատական հարցերի շարքին,— գրում է Վ. Ի. Լենինը:

Հարգին, — գրում է Վ. Բ. Լենինը:
Ինչո՞ւմն է նրա թուլության պատճառը: Արդյո՞ք նրանում, որ
գեմոկրատիան ոչ-բավարար գիտակից կերպով ու որոշակիորեն է
անջատվել լիբերալիզմից, թույլ տալով վարակել իրեն նրա
անդորրությամբ ու տատանումներով: Թե՞ նրանում, որ գեմոկրա-
տիան չափից դուրս շուտ (կամ չափից դուրս կտրուկ կերպով և
այլն) անջատվեց լիբերալիզմից, դրանով իսկ թուլացնելով «ընդ-
հանուր գրոհի ուժը»:

Հանուր գրոհի ուժը»։

Հազիվ թե թեկուզ մի մարդ, որն հետաքրքրվում է ազատու-
թյան գործով, սկսի վիճել այն բանի դեմ, որ դա արմատական
կարեւորության հարց է։ Զի կարելի լինել ազատության գիտակից
կողմնակից, առանց այդ հարցը միանգամայն որոշակիորեն լու-
ծելու։ Իսկ այդ լուծելու համար պետք է հասկանալ, թե ինչպիսի
հասարակական ուժեր, ինչպիսի դասակարգեր են կանգնած լիբե-
րալիզմի թիկունքում և ղեմնկրատիայի թիկունքում, ինչպիսի քա-
ղաքական ձգտումներ են ընկած այդ դասակարգերի էություն
մեջ»³¹։

մեջ»³¹;

Արևմտահայ 1860-ականների լիբերալ հոսանքի թիկունքում կանգնած էր կոմսյրադորական բուրժուազիան, որը նախքան արհեստավորությանն ու գավառահայությանն իրեն որպես քաղաքական ուժ զգալուց առաջ, առաջավոր դեր էր կատարում, պայքարում կղերա-ամիրայականների դեմ, ձգտում բարեփոխությունների ճանապարհով՝ վերելից, առանց աշխատավորության մասնակցու-

Քյան, արեւմտահայութեանը հանել ֆեոդալական խաւարի թագա-
վորութիւնէից: 1860-ականներին հնապաշտ ամիրաններն ու սարաֆ-
ներն, ալլեւ անկարող լինելով նախկին միջոցներով դիմագրավել
քուրժուական մտավորականութեանը, վերանայում էին իրենց տե-
սակետները,՝ համաձայնութեան կողմէր փնտրում լիբերալների հետ:
Կուլտուրական հեղաքեկման նախկինում աջ թիւը, երկնշէնով դեմո-
կրատական հոսանքի արմատական պահանջներից, ցուցաբերելով
միայն ուղեկից լինելու ձգտում, թիկունք է դարձնում երբեմնի կու-
սակիցներին, փորձեր անում լեզու գտնել երեկվա կատաղի հակա-
ռակորդներին՝ կղերա-ամիրայականների հետ, պալքար ծավալում
քուրժուա-դեմոկրատական, առավել ևս հեղափոխական դեմոկրա-
տական զաղափարախոսութեան ձեակերպողների դեմ:

Կային բուրժուական մտածողներ, որոնք վաղուց էին կատարել այդ շրջադարձը: «Մասիսի» խմբագիր Կ. Յուլիուսյանը, բարեշրջումների կուլտուր-կրթական շարժման խնդիրներում համաձայնեցելով «Ուսումնական խորհրդի» անդամների հետ, տակավին 1854 թ. դատապարտում էր ազգային-ազատագրական բնույթի հեղափոխական շարժումները, «հիմարություն»³² անվանում հունադասական շարժումները, «հիմարությունը թուրքական բռնատիրության դեմ, մանուկ ազատությունը վտանգող»³³ համարում Գարիբալդին ու Մաձձինիին, համերաշխում վ. էմմանուելի, Կավուրի հետ: «Կարիպալտի բռնվեցավ, բայց անոր բռնվելովը խնդիրը լուծված է վտանգն անցած չէ... Կարիպալտիի ըրած անկանոն, ապօրինավոր, հանդուգն ու վտանգավոր ձեռնարկության առաջին առնվեցավ, բայց խնդիրը չլուծվեցավ»³⁴:

Յուժուճյանը դատապարտեց նաև արևմտահայ աղատական-
ներին, դաշինք կնքելով ոմն Թորոսի—Միսակյանի հետ, խաչակրաց
արշավանքի դուրս եկավ Փարիզում հրապարակվող «Արևելք» ու
«Արևմուտք» պարբերականների խմբագիր Ստ. Ոսկանյանի դեմ,
մերժեց աղղալին-աղատագրական պայքարին վերաբերող նրա
առաջադրած ծրագրերը:

Դեռ մինչև 1860 թ. ակնհայտ էր «Մասիսի» այս շրջագարը: 1861—1863 թթ. Յուլիուսյանին միացան 1850-ականներին առաջադիմական հայացքներ պաշտպանող մի շարք գործիչներ և դեմ

³² «Ушуби», 1854, № 113:

63 Նորին տեղում, 1862, 11 օգոստոսի, № 548:

34 «Աստի», 1862, 1 սեպտեմբերի, № 551:

129—36

Գրիգոր Աղաթոնը ստեղծեց Այ Մամայի երկրագործական վարժարանի հայ ուսանողներից կազմված երկրագործական բնկերությունը և իր կուսակիցների հետ միասին առաջարկում էր վանական կալվածքների հաշվին լուսավորել աղքատ գյուղացիներին: Հետագայում նա հրաժարվեց գյուղացիների մասին ունեցած իր նախկին մտահոգություններից: Համենայն դեպս Աղաթոն եղբայրները գաղթահայ եվրոպականացած բուրժուազիայի տիպիկ ներկայացուցիչներից էին:

Արևմտահայ լիբերալների մեջ կային, սակայն, Ն. Ռուսինյանի նման մտածողներ, հրապարակախոսներ ու գործիչներ, որոնք ավելի ձախ էին կանգնած և մտադրություն չունեին հակադրվել ժողովրդին կամ դառնալ խոշոր բուրժուազիայի կամակատարը: Ռուսինյանն առաջինը մարտահրավեր նետեց կղերա-ամիրայականներին, իր ստեղծած «Տարեցույցով» պահանջեց՝ բնդունել ֆրանսիական հեղափոխության տոմարը⁴¹, փորձեց հակադրվել հայ եկեղեցուն: Դրանով իսկ նա հերետիկոսի անուն վաստակեց, իսկ նրա գրքերը կղերականության ջանքերով հրո ճարակ դարձան: Ռուսինյանը մինչև վերջ էլ մնաց վեղարավորների անդիջում հակառակորդ և նրա «...հավատքը Ֆրանսոայի 1789-ն էր: Անոր սկզբունքները կուղե ծավալել հայոց մեջ անոր տոնացույցը մերը կուղե բնել, և անոր մտքով կաղմակերպել Հայոց վարչությունը, «Ժողովրդ»-ին կհավտար, ինչպես հավատացած էին Դանտոնն ու Պոտեն»⁴²:

Զափավոր ծրագրերի իրականացումը նա կապում էր ժողովրդի հետ և հայտարարում, թե «Ժողովուրդ, դուն ես տերը, քո հրամանին պիտի հնազանդին ամենքը»: Ռուսինյանը ցանկություն ուներ աղատ, ինքնավար տեսնել Հայաստանը, ռոմանտիկայի գիրկն ընկած հավատացած էր, թե ի վերջո «Զմեռը մեր երկրեն փախ կտա» և «չքնաղ երկրին մեր Արմենիո» «քաղցրիկ օրեր կփայլեն», պանդուխտը հայրենիք կվերադառնա ու աստանդականի ցուպը վալը դնելով հանդիստ կմեռնի նրա գրկում⁴³:

Ռուսինյանի դժբախտությունն այն էր, որ թեև 1860-ականներին, ընահանջեց առաջին տասնամյակում գրաված գիրքերից և Գր. Օտյանի նման շվեդականաց իր նախկին առաջավոր հայացքները՝

41 Մանրամասն տե՛ս Հ. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն, Հայ փոխտոփայական մտքի պատմություն, Երևան, 1959, հատ. 3, էջ 97—99:

42 «Գեղունի», 1902, էջ 44:

43 Հ. Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն, Հայ փոխտոփայական մտքի պատմություն, հատ. 3, էջ 101:

բայց և այնպես չկարողացավ գնահատել ժողովրդի ծավալած շարժումը, կտրվեց ու դարձավ կյանքից մեկուսացած իդեալիստ մտածող: Նա մեռավ 1876 թ. կարիքի ու մոռացության մեջ:

Այսպիսով, 1860-ականներին տարբեր հայացքների մտավորականներ համահավաքող արևմտահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հեռու էր կանգնում ժողովրդական շարժումներից, բաղաքական, առավել ևս սոցիալական պայքարից, ասպարեզը թողնելով աղգային-դեմոկրատներին ու սրանց ձախ թևը կաղմող հեղափոխական գործիչներին:

3. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՇՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Ենիշերիների բնաջնջումը, ագրարային ռեֆորմները, հարակից օրենսդրական ակտերը, կենտրոնախույս ուժերի հպատակեցումը՝ նպաստում էին Արևմտյան Հայաստանի առևտրի ու արհեստագործության աշխուժացմանը: Թուրք աղաների և քուրդ բեկերի դեմ մղվող պայքարում պետության կողմն էր հակված գաղառահայությունը, մեծամասնությունը, որը սուլթանին հարկ տալը գերադասում էր վայրենաբարո մահմեդական ֆեոդալների ապօրինությունից, վրանաբնակ խոլամների վայրագություններից: Պետությունն զգալով՝ այդ՝ ղինվորագրեց երկրի քրիստոնյա, եղիգի ու ասորի բնակչությանը, իր հենարանների միջոցով վերանվաճեց քրդահպատակ շրջանները: Ճանապարհները մասամբ մաքրվեցին ավաղակալմբերից, առևտրականի ու նրան սնող արհեստավորի ինչքի ապահովության թույլ փորձեր եղան: Արևմտյան Հայաստանում ձևավորվեց մի նոր դաս՝ գավառահայ առևտրա-արհեստագործական բուրժուազիան:

Ի հակադրություն իշխանավորների առաջ խոնարհ, յուրայինների վրա հոխորտացող հնապաշտ հայ աղաների և վաշխառու-չորբաջիների, առևտրա-արհեստագործների այս դասը մշակում էր ու բաշխում, առևտրա-արհեստագործների կյանքը և կեղեցականներ, լույն վարքագիծ, այն է՝ ստեղծել լուսամիտ եկեղեցականներ, բարձր պահել հոգևոր հիմնարկների դրոշը, դիրք ստանալ հայկական ներքին կյանքում, դառնալ առաջնորդների խորհրդատու, նույնիսկ հանրային շահերի պաշտպան:

Նորաստեղծ այս դասը մշակում էր իր գաղափարախոսությունը, հակառակորդների դեմ պայքարելիս կապվում ժողովրդի հետ, ծնունդ տալիս գավառահայ մտավորականությանը և գուցե իր կամ-քից անկախ, Ա. Արփիարյանի բնորոշմամբ. «Առանց երբեք հեղափոխություն բառը արտասանելու, ինչպես կհավաստեն իր աշա-

կերտները, պատրաստեց հեղափոխական սերունդ մը, որուն ազգեցութիւնը հոսր եղաւ Վասպուրականի մեջ⁴⁴:

Գավառահայ մտավորականների գործունեության սկիզբը կամըրջում էր անցյալ դարի երկու կեսերը և իր լուսավորական աշխատանքով, բարձրացրած խնդիրներով ավելի առաջադիմական դիրք էր զբաղում, համեմատած ոչ միայն կոմպրադորական բուրժուազիայի գաղափարախոսներին, այլև արեւելահայ ազգային-պահպանողականներին ու լիբերալներին: Ամենակարևորը, նա ընդառաջում էր գլուղաբնակչությանը, մտահոգվում նրա ճակատագրով:

Նախքան այս հոսանքի ձևավորումը, արևմտահայ հասարակական ու մտավոր շարժման մեջ, առավել ևս գրական անդամաւորում, գավառահայութիւնը ղեկեւ էական տեղ և դեր չունեւ: Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիան, Վենետիկն ու Վիեննան, Փարիզն ու Պաղատան տալիս էին գրական ու քաղաքական մտքի փայլուն ներկայացուցիչներ, ինքնուրույն խոշոր դեմքեր: Սակայն Արեւմտյան Հայաստանի անունից խոսող այս մտավորականները չէ, որ գավառ էին մեկնում, այլ, ընդհակառակը, գավառահայութիւնն էր շարունակ թափվում մայրաքաղաք, առափնյա գաղթօջախները, հայրենի աշխարհը թողնելով ֆիզիկապէս ամայի, մտավորապէս խավար:

Գավառահայ մտավորականները, պոլսահայ պոնդուկները մայրաքաղաքից հուսախաբ, արդեն գիտակցում են, որ պետք է իրենք մտահոգվեն գավառի ճակատագրով, կենդանացնեն իրենց ստեղծեն սեփական գաղութ, մամուլ, գրականութիւն, հավաքեն ու դրի առնեն մայր երկրում սփռված հայրենի բառն ու բանը, համով ու հոտով ավանդադրույցները, դուցադնավեպերը, առակներն ու ասացվածքները: Եվ սկսեց հայրենանւեր այդ աշխատանքը, որը 50-ականներին հիմնականում կենտրոնացաւ Վանա լճի արեւելյան ափերում, այնտեղ, ուր բնութիւնը բանաստեղծական կարողութիւն էր հաղորդում եղերքաբնակ հայերին, նույնիսկ վանական մոռյա խուցերից լույս աշխարհ հանում խորմյաններ ու սրվանձրությանցներ:

Սքանչելի հատկութիւններով էր օժտված Վանի մտավորականութիւնը, Վարագա գաղութի գրիչը: Նրան տրված էր բանաստեղծական քնքշութիւն, սրտի խոսք ասելու կարողութիւն: Հայրենի շնչով ապրող կենսունակ ու ապագա ունեցող այս հոսանքն իր վարակիչ անկեղծութեամբ, գավառական պարզութեամբ ահագին տպավորութիւն թողեց ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլ ամեն տեղ, ուր հաս-

նում էր տպագրական խոսքը, ուր կային հայկական քիչ թե շատ ստվար բեկորներ⁴⁵: Գավառահայ մտավորականութիւնն էր, որ Կ. Պոլսի ու գաղթաշխարհի հայ առաջավոր խաւերին հպատակեցրեց Հայաստանին և գավառի ողբը, հարստահարութիւնը դարձրեց հայ ժողովրդի համար մի մեծ հոգս, նրան տարաւ մինչև Բեռլինի աշխարհամոզումն ու հետագա ազատամարտերը:

Արհեստագործ-վաճառականների այս սերունդը, գործելով Արեւմտյան Հայաստանում, ջանալով ազդարարել խաւարի մեջ թարթափող գավառի վերադարձները, անմիջապէս հրապարակ հանելով ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ողբերգութիւնը, ղեկեւ հասունացած չէր մշակելու այնպիսի ծրագրեր, որոնք ղեկը լինէին պահպանողականութիւնից: Գերազանցապէս հոգեորական, վեղար հագած ժողովրդանւիր գործիչները չկարողացան տեսնել կապիտալիստական հարաբերութիւնների առավելութիւնները ֆեոդալականի ու նահապետականի հանդէպ: Ընդհակառակը, արտահայտելով տեղական արհեստավորների, վաճառականների մտահոգութիւնները, նրանք ղեկ էին եւրոպական գործարանային արդյունաբերության առաջընթացին, նրա ներմուտին Արեւմտյան Հայաստան, քանի որ վերջինս քայքայում էր հնամաշ տեխնիկայով դինված էսնաֆների արհեստանոցները կամ վաճառահան առևտրի հրապարակներից դուրս շարտում գավառի հումքով սեւող հայ առևտրականներին: Ներկայի քննադատութեամբ, նրանց հայացքը սկզբում հառած էր ղեպի իդիլական անցյալը, հայոց երբեմնի փառքի վերականգնումը, եկեղեցու դերի ու իրավունքների ընդլայնումը:

Դեմոկրատական գծերով օժտված գավառահայ ազգային պահպանողականները դատաւիտում էին վայրենաբարո քուրդ վերնախաւին, թուրք աղաներին, հայ վաշխառուներին, ջանք գործ դնում հաղթահարելու գավառի տգիտութիւնը, խաւարամոլութիւնը, սակայն ղեկեւ վախենում էին մարտահրավեր նետել սուլթանական միահեծանութեանը: Հեռու մնալով հեղափոխական հայացքներից, նրանք չընկալեցին Մ. Նալբանդյանի ու արեւմտահայ ազգային-դեմոկրատական մտավորականների երկնած ծրագրերը, խուսափեցին ժողովրդի զանգվածային շարժումների քարոզից, արեւմտահայերի դինված ինքնագործունեության գաղափարից:

Գավառահայ ազգային-պահպանողականները համախմբված էին «Արծիւի Վասպուրական», «Արծիւի Տարոն» պարբերականներին շուրջը, համահավաքում էին մտավորականների մի այնպիսի

⁴⁵ Մանրամասն տե՛ս Լ է օ, Վանի գրականութիւնից (Քաղաքականական հոշեր) «Գեղարվեստ», 1917, էջ 205 և հետ:

բուլլ, որը գլխավորում էր Մ. Խրիմյանը, աստիճանաբար օգնականներ ու գաղափարակիցներ հասունացնելով «Ժառանգավորացի» սաներից: Հոսանքի նախակարգվածն ու գաղափարական առաջնորդը Մ. Խրիմյանն էր, որի աշխարհայեցողությունը խիստ բնորոշ էր գավառահայ մտավորականությանը:

տեղծական, աստվածաբանական ու հրապարակախոսական աշխատություններում արծարծած գաղափարների վրա, սերմանելով վարագա զպրոց եկած աշակերտների ուղեղում:

30 Թուշակավոր ու անթուշակ երեսաներ, դրանց թվում անտերունչներ և որբեր:

Ոչ միայն դպրոցը, այլև պարբերաթերթն ու նրա հրատարակիչները սկզբնական շրջանում դառնում էին Գ. Ալվադովսկու ազդեցության ներքո: «Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը 1858 թ. համերաշխում էր «Մասյաց Աղավնի»-ին, նույնիսկ նյութերի դասավորումն անում նրա նմանությամբ: «Գեղեցիկ և հարմարագույն թվեցան մեզ դասակարգությունը նյութոց հանձնարավոր խմբագրած Մասեաց Աղավնույն, ուստի հավանիմք թե ոչ ճիշտ նմանությունը գեթ բոլոր մասին ղեկուն դասակարգությամբ դասավորել զհոգվածը...»⁴⁹: Դպրոցին, լուսավորության, պատմական անցյալին նվիրված հոգվածներին ղուգակշիռ, հրատարակվում էին կրոնաբարոյագիտական բնույթի նյութեր, աստվածաբանական առաջնորդողներ:

«Արծվի Վասպուրական»-ը շարադրում էր Մ. Խրիմյանը, ջանում բարձրացնել հայագրական եկեղեցու հեղինակությունը, երբեմն փոփոխություններ առաջարկելով նրա ավանդական ծեսերի մեջ: Մինչև 1860—61 թթ. խմբագիրն ու նրա աշխատակիցները թունդ դրաբարապաշտ էին:

Մ. Խրիմյանն առաջարկում էր հայագիտական բոլոր գրվածքները, գեղարվեստական ինքնուրույն, թարգմանական երկերը շարադրել գրաբարով, իսկ ինչ վերաբերում է աշխարհաբարին, ապա այն ղեկել այնպիսի շրջանակների մեջ, որ մոտենար «սուրբ գրոց» լեզվին⁵⁰: Նա ավելորդ էր համարում այս տեսակետի հիմնավորումը, սակայն բնորոշման խոսքերին առաջնորդում էր ղեպի «Բազմավեպ» ու «Մասյաց Աղավնի» պարբերականները, չհամոզվելու դեպքում՝ հրամցնում կարդալու Գ. Ալվադովսկու տեսական հոգվածները՝ լեզվաբանության վերաբերյալ: «Բայց աշխարհաբար լեզվին ոճին կողմանե խիստ կտարակուսիմ և գրեթե չեմ հուսար, որ վերոհիշյալ վախճանին հասնի մեր լեզվին վիճակը»⁵¹: Խմբագիրը միաժամանակ պահանջում էր պարբերականները շարադրել լրագրական աշխարհաբարով, «գրաբարամոտ լեզվով»:

Հետագայում, քիչ առաջադիմելով, ուսուցչի հայացքները պաշտպանեց նրա օգնական դարձած Գ. Սրվանձտյանցը: «Հանդես հակառակությանց հայոց գրաբար լեզվաց»⁵² բնդարձակ հոգվածում

պայքարի ու վիճաբանության մեջ ղեկավար դրաբարն ու աշխարհաբարը, փոխամբարգիրը ջանում է հաշտեցնող եղբայրանդման դալ՝ «գրաբարին միշտ հարգանք և անմահություն, աշխարհաբարին՝ կյանք և հառաջդիմություն»:

Սահմանադրական պայքարը, շփումը կուլիասահայ անվանի մտավորականների հետ, ազատագրական շարժումների ալիքը, հայերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած քաղաքականության փոփոխությունը, բուրգ ցեղապետների նոր աշխուժացումը, Արևմտյան Հայաստանի գլուղացիության իրավիճակի վատթարացումը խոր բեկում առաջացրին Մ. Խրիմյանի ու նրա օգնականների մեջ: Վարագրաստիճանաբար դարձավ հայրենասիրական գաղափարների կաղապարման օջախ: Մ. Խրիմյանի հոսանքի մարդիկ դարձան Գ. Սրվանձտյանցը, Արս. Թոխմախյանը, Նաթանյան եղբայրները, Երեմիա և Արիստակես Տեկանյանները, Գևորգ Շերենցը, Գ. Աղվանյանցը: Մի պահ Պարսկաստանից վարագ ժամանեց ու սրանց հետ կապվեց պատանի Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը՝ Բաֆֆին, որի բանաստեղծական անդրանիկ փորձերը տպագրվեցին «Արծվի Վասպուրական»-ում:

1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսի հայոց բնդհանուր ժողովը, հակառակ սուլթանի ու նրա մեծ վեզիրի կամքի, Խրիմյանին ընտրում է արևմտահայերի պատրիարք: Նա այդ օրերին ղեկեռում էր Կարինի ու նրա գավառների ղեկավարությունում, ուր ջանում էր իր լեզվով լեզվաբանների ղեկավարությունում, ուր ջանում էր իր լեզվով ղեկավարությունում: Դիմակայելով բուրգ ցեղապետների պաշտպան կաշառակեր թուրք գաղափարներին ու հացկատակ եկեղեցականների հալածանքներին, Խրիմյանը ջանում էր դարձանել տեղական երկու սարսափելի ցավեր՝ նախ կրճատել գաղառական հարստահարությունները, ետ վերստացնել պանդուխտների, ապա և կարգ ու կանոն հաստատել՝ ղուգել հոգևորականներին, ապա և կարգ ու կանոն հաստատել ղուգել հոգևորականներին, փրկել եկեղեցու պատիվը, վերջ ղեկել նրա սպասավորների շարաշահումներին:

Գ. Սրվանձտյանցին ուղղած նամակում, Խրիմյանն աշտկերտին հանձնարարում էր շարադրել մի տետրակ «Աղետի Մշո Աշխարհին» վերտառությամբ: «Այս ձեռնարկությունը պիտի պատկերվի և մեծ խորհուրդ ունի, հետո կբացատրեմ Ձեզ,—գրում էր նա»⁵³: 1869 թ. հուլիսին դրած նամակում Խրիմյանն ուրախությամբ հայտնում էր,

⁴⁹ «Արծվի Վասպուրական», 1858, № 1, էջ Ա:

⁵⁰ Նույն տեղում, 1855, № 1, էջ 12 և հետո:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵² Նույն տեղում, 1862—1863, № 2, էջ 51—59:

⁵³ Կարո Սասունի, Պատմություն Տարօնի աշխարհի, 1956, Պէլլուրի, էջ 255.

Նազարյանի հետ, փաստաթղթեր էր առաքում նրան, խրախուսում՝ Նապոլեոն III-ի միջոցով օգնել Զեյթունին: Տեկանցը փորձեր արեց լեզու գտնել կաթոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանի հետ, աչցելեց նրան և հաչցեց նրա միջամտությունը: Հայրենաղեր եկեղեցականը գոհունակությամբ արձանագրում է «իր և յուրայինների» հաղթանակը՝ այսինքն Նապոլեոն III-ի միջամտությունը, Զեյթունի իշխանների ազատումը, «արյունահեղության դադարումը», սակայն անեծքի ու բանադրանքի կուլտեր է դիզում ամիրաների, հատկապես թուրքամուլ պալատականների, այդ օրերին հետագիմական դիրք բռնած Ներսես Վարժապետյանի և նրա նմանների գլխին:

Երեմիա եպիսկոպոսը (այդ շրջանում գեռ վարդապետ) սերտ կապերի մեջ էր ոչ միայն Մ. Խրիմյանի, Գ. Սրվանձադանցի, Մ. Մամուրյանի, Մ. Պեշկիթաշլւանի, այլև Կարապետ Փանոսյանի (նրան ազատել է տալիս բանտից), Հ. Սվաճյանի և այլ անձնավորությունների հետ: Ապստամբություններից ու արյունահեղությունից խուսափող Երեմիան անկեղծորեն մտահոգված էր իր ժողովրդի քաղաքական ինքնորոշման, երկրի տնտեսական բարգաւաճման, պանդխտության դեմն առնելու, լուսավոր դեմքեր՝ աշխարհական ու եկեղեցական ուսուցիչներ պատրաստելու խնդրով: 1860-ական թվականներին նրա զաղափարական ազդեցության տակ էին ուսումնական եղբայրները՝ հասունացած Արիստակեսը՝ վարդապետ և տակավին աշակերտ՝ Սեդրակը: Հետագայում նրանցից ավագը հաստատակամորեն քայլում է դեպի ազգային պահպանողականությունը, իսկ կրտսերը հարում ազգային դեմոկրատներին, երկնելով Մ. Նալբանդյանին, Խ. Աբովյանին նվիրված բանաստեղծությունների մի ամբողջական շարք և այդ շրջանի գավառահայ արձակի քաղն ու պսակը՝ «Շահենն ի Սիպիւր կամ գաղթական հայր» ֆաղափական-գեղարվեստական վեպը:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո այս հոսանքի ներկայացուցիչները մեծ մասը, հուսախաբված Եվրոպայի միջամտությունից, դժգոհությամբ լքեցին Վարձառու հայահալած ու հայաշինջ նոր քաղաքականությունից, թողնելով և՛ պահպանողականության բեռը, խառնախմբված Արևմտյան Հայաստանում և իր ձեռքը վերցնում արևմտահայերի ապստամբական շարժումների կազմակերպման ու ղեկավարման գործը։ Մ. Խրիմյանն արդեն դառնում է արևմտահայերի ազատագրական շարժման առաջնորդներից մեկը, զաղափարակիցների հետ միասին գլխավորում Արևմտյան Հայաստանում բռնկվող բնդվը-

գումները, 1880-ականներին ստեղծված գաղտնի կազմակերպու-
թյունները:

4. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԸ

Ի հակադրություն կղերա-ամիրայական ու լիբերալ-բուրժուա-կան հոսանքների, նախորդ դարամիջի ղույզ տասնամյակներին, Թուրքիայի մարդաշատ հայ գաղթօջախներում հասունանում էր գր-րողների ու հրապարակախոսների հայրենանվեր երիտասարդ մի սե-րունդ, որը մշակելով ուրույն գաղափարախոսություն, մտքի ու գործի ասպարեզներում մեծաքաջ թոփշ էր կատարում, դիմադր-րավում սուլթանական ու ցարական բռնատիրություններին, քրն-նություն ու մերժման դատապարտում մինչ այդ եղած տնտեսակար-գերը, ջանում նախճել սահմանադրություն՝ անսահմանադրական պետությունից, ազատություն՝ բանտում, անկախություն՝ արևելյան միապետների թևատարած լայնարձակ երկնքի տակ։ Ռոմանտիկ ու խանդավառ հայրենասերներ համախմբող զարթոնքի շրջահայաց այս սերունդը տվեց անուններ՝ արժանի մեծարանքի, առաջ քաշեց խավարապատ Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում լույսի ու հույսի ճրագներ վառող մտածողներ ու գործիչներ, խթանեց քաղա-քակրթության ներմուտին, ժամանակի և հետագա սերունդներին նորանոր գաղափարներ հաղորդեց, կաղապարեց ազգային-ազա-տագրական ասպարեզի ստափարաբանություն։

Հ. Սվաճյան, Գր. Զիլինկիրյան, Ա. Հալկունի, Կ. Փանոսյան, Ստ. Ոսկանյան, Մ. Այվազյան, Ս. Թազվորյան. ահա գրողների, հրապարակախոսների ու բաղադրական գործիչների անդրանիկ այն բույլը, որն արեւմտահայ իրականութեան մեջ պարարտ հող նախապատրաստեց հաջորդ տանամայակներին՝ 70—80-ականներին բարձրացող Հ. Պարոնյանի, Ա. Արփիարյանի, Սեդրակ Տեր-Սարգսենցի, Ա. Թոխմախչանի, Մ. Փորթուզալյանի և այլոց համար, նրանց փոխանցեց ոչ միայն իր փորձն ու հմտությունը, այլև արժարժանքն ու սկզբնական գաղափարները⁶⁵։

Պայքարի վճռականությունը ու կրքոտությունը աչքի ընկնող, աշխարհաբար ժողովրդական լեզվի, ազգային գրականության ստեղծման, ֆեոդալական հին հարաբերությունների ու նրանց հավերժացման ձգտող զաղափարաբանության քննադատությամբ հանվեա եկած, կյանքի բոլոր ձևերի եվրոպականացման մոնետրիկները՝

⁶⁵ Մանրամասն տե՛ս Մատթիոսի Մատնւրյան, Երկեր, Երևան, 1966, էջ 5—8; 577

մտածողների և դործիչների այդ համաասակությունն համար բնութա-
դրական են Ֆ. Էնգելսի խոսքերը 18-րդ դարի ֆրանսիական մտա-
բխալիստ-էնցիկլոպեդիստների մասին. «Այն մեծ մարդիկ, որոնք
Ֆրանսիայում լուսավորում էին զլուսնները՝ մոտեցող հեղափոխու-
թյան համար, իրենք հանդիս էին գալիս ծայրահեղ հեղափոխակա-
նորեն: Ոչ մի արտաքին հեղինակություն նրանք չէին ճանաչում:
Կրոնը, բնության ըմբռնումը, հասարակությունը, պետական կար-
գը ամեն ինչ ամենաանխնա քննադատության էր ենթարկվում-
ամեն ինչ պետք է բանականության դատաստանի առաջ կանգնել և
կամ պիտի արդարացնել իր գոյությունը, կամ թե անհետանալ:
Մտածող բանականությունը դարձավ գոյություն ունեցող ամեն բա-
նի միակ չափանիշը»⁶⁶:

19-րդ դարի առաջին կեսին ֆրանսիական հեղափոխության և իտալական ազատագրական շարժումների գաղափարաբանությամբ սնված արևմտահայ լուսավոր դեմքերը՝ միայն մտահոգություններով իրարից զատվելով, ընդհանրապես ջանում էին ֆեոդալական հարաբերությունների, միջնադարյան կառավարականության վերացմանը:

մանք։

Բուրժուազիայի վերելքի շրջանում, հայացքների ոչ էական տարբերություններով, ընդհանուր դրոշի տակ էին պայքարում արևմտահայ լուսավորիչները՝ ապագա բուրժուական լիբերալներն ու ազգային դեմոկրատները։ Առաջին տասնամյակին Հ. Սվաճյանի «Մեղուն», Մ. Մամուրյանը, «Բարեգործական» ընկերության ձախ թեկին պատկանող մյուս մտավորականները պայքարի ձևերով մեթոդներով չէին տարբերվում Գր. Օտյանից և Ն. Ռուսինյանից։ Բարեշրջումները գերադասելով կյանքի հեղաբեկման արմատական մեթոդներից, 1860-ականների ազգային-դեմոկրատները 50-ական-ների գաղափարակիցներից զատվում էին սակայն նրանով, որ իրենց մտահոգությունյան առարկա դարձրին հասարակ ժողովրդի վիճակի բարելավումը⁶⁷։

Հակի բարելաւումը⁶⁷:
1860-ական թվականների սկզբներին ավարտվում է արեւմտահայ առաջագեծ մտավորականության ձախ թևի գաղափարական կազմավորումը, իր շարքերում հասունացնելով Մ. Նալբանդյանի, Քաղապարակիցների և Ղինակիցների՝ Հ. Սվաճյանին և Ս. Թաղվորյանին։ Սրանց հայացքների թարգման դարձած «Մեղու», «Ծաղիկ», «Մշունատի», «Միություն» պարբերականների շրջադարձը:

66 Յ. Էնդելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 19:

67 Հ ա յ Կ Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Մատթեոս Մամուրյան, Երևան, 1961, էջ 84

գործում էական դեր խաղացին մեկ տասնամյակ տևող սահմանա-
գրական պայքարը և գաղափարաֆառության քաղաքական շարժում-
ները: Զեյթունի ու Վասպուրականի հերոսամարտերը արևմտահայ
մտավորականներին գործնականորեն բերեցին այն եզրակացու-
թյան, որ հայ ժողովրդի ազատագրման միակ միջոցը դինված պայ-
քարն է: Սրանց գաղափարական հասունացման համար էական նշա-
նակություն ունեցան իտալական աղգային-ազատագրական, ռու-
սական գյուղացիական շարժումների վերելքը և այդ շարժումների
գաղափարախոսության ներթափանցումը Թուրքիա, հեղափոխա-
կան դեմոկրատիայի գափնեկիր Մ. Նալբանդյանի որոշակի ազդե-
ցությունը արևմտահայ հասարակական-քաղաքական մտքի ու
շարժման վրա, որը և այդ գաղափարախոսության առավել ցայտուն
ուղենիշը դարձավ:

Այսպիսով, քաղաքային արհեստավորների, պանդուխտների ու աշխատավոր գյուղացիության շահերի պաշտպան արևմտահայ ազգային դեմոկրատական հոսանքը 50-ականներին դեռևս ձևավորված չէր: Նրա ձևավորումն իր ավարտին հասավ 60-ականների սկզբին միայն:

Սակայն արևմտահայ հասարակական մտքի զարգացման կանխահաս արտահայտությունը հանդիսացավ Փարիզի օազիսում գործող Ստեփան Ոսկանյանի⁶⁸ հիսունական թվականների հրապարակախոսությունը:

կախստությունը:
Ապրիլով եվրոպական հեղափոխությունների օրրանը հանդի-
սացող Փարիզում, Ոսկանյանը յուրացրեց բուժուս-դեմոկրատա-
կան աշխարհայացք, դարձավ մարտնչող հրապարակախոս՝ ընդդեմ
կղերա-ավատական կաստայականության ու միջնադարյան խավա-
րամտության՝ հանուն հայ ժողովրդի մտավոր ու քաղաքական ազա-
տագրման: Մի հայտնի չափով նա նախորդեց Մ. Նալբանդյանին և,
պաշտոնապես, հանդիսացավ արմատական տեսա-
կանների վերափոխման մասին առաջադրած արմատական տեսա-
կետներով, հանդիսացավ արևմտահայ դեմոկրատիայի 50-ական-
ների եղակի դեմքերից մեկը:

Ստ. Ոսկանյանը ծնվել է 1825 թ. Զմյուռնիայում, սովորել ու
ավարտել արևմտահայ այդ գաղթօջախի «Նոր Աթենք» համարված
Մեսրոպյան վարժարանը: 1846 թ. նա Փարիզում էր, ուր Սեն-
Բարբի դպրոցում պաշտոնավարելով իբրև ուսուցիչ, միաժամանակ

68 Ստ. Ոսկանյանի մասին տե՛ս «Նախադասներ և նրա ժամանակը», գիրք
Վ, էջ 300—321, «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 2, էջ 96—110,
«Ստեփան Ոսկանյան» հոդվածը։ Վ. Պ ա ր ր ս մ յ ա ն, Հայ ազատագրական շար-
ժամների պատմությունից, էջ 41—43։

579

Հաճախում էր Սորբոնի համալսարանը, Կոլեժ դը Ֆրանսը, ունեկընդրում էր գրար Կինեի, Միշլեի, Ադամ Միգլեիշի և այլոց դասախոսությունները:

Շուտով Փարիզը համակվեց հեղափոխական տրամադրություններով: Համալսարանական ուսանողները ժողովրդին նախապատրաստում էին վերահաս հեղափոխությունը: Այդ ուսանողների հետ էր Ոսկանյանը, որը հանրադրելով պետությունից պահանջում էր դասախոսությունների ազատություն, մասնակցում հանրապետականների ժողովներին, հեղափոխական ակումբներում ճառեր ասում, հոգվածներ ապում «La Réforme» և «La Nationale» թերթերում, մարտնչում բարիկադների վրա:

Փարիզում 1855 թ. Ոսկանյանը սկսում է հրատարակել «Արևելք» կիսամյա հանդեսը, սկզբից եկթ իր առաջ խնդիր դնելով «գրով և խոսքով» բացահայտել կղերի ազգադավ գործերը, ցույց տալ կրոնի ու ճշմարիտ բարոյականության միջև ընկած անգոնելը։ Արևմտահայ լուսավորության մարտական օրգանն անմիջապես լայն արձագանք է գտնում հայ իրականության մեջ։ Հրապարակախոսի հակակղերական-հակակաթոլիկական կրքոտ ելույթները անհանգրասություն են առաջ բերում Մխիթարյանների մոտ, և սրանք հալածանքի արշավանք են սկսում հանդեսի ու նրա խմբագրի դեմ։ Պաշքարն անհավասար էր։ Ոսկանյանը 1856 թ. ստիպված էր դադարեցնել հազիվ մեկ տարին բուրրած «Արևելքը»։

1859 թ. հիմնադրվում է «Արևմուտքը»: Խմբագրի անհանգիստ բնավորությունը, հակակղերական պրոպագանդան, մշակած ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությունը, ազգային-ազատագրական շարժումների գրվատումը «Արևմուտքի» դեմ են հանում «Մասիսի» խմբագրին, և. Մխաբյանին և ոմն Թորոսի: Հակառակորդների դեմ միասնակ մաքառելուց դառնացած, 1859 թ. նոյեմբերի 1-ին Ոսկանյանը հրաժարվում է «Արևմուտքի» խմբագրությունից: Նրա հեռանալուց հետո հանդեսը փոխում է իր ուղղությունը, կորցնում նախկին մարտունակությունը և երեք համար հետո խմբագրությունն ազգարարում է պարբերականի դադարման լուրը:

1860 թ. Ոսկանյանը Իտալիայում էր: Նախքան այդ, հրապարակելով «Իտալիայի հասարակական կյանքը» գիրքը, նա իտալական հասարակական կյանքի մասին մանրամասն էր Իտալիայի ազատարարներին, նույնիսկ կառավարությունից թույլտվություն խնդրում «Իտալիո զեպերի մասին մանրամասն» տպագրել⁶⁹: Այժմ Գարիբալդիի հայրենիքում

69 «Մասիս», 1901, № 15: Ոսկանյանի հրատարակած երկու պարբերական
վերլուծությունը մանրամասն տե՛ս Ա. Կ ա ր ի ն յ ա ն, Ակնարկներ Հայ պարբե-
րական մամուլի պատմության, հատոր 2, էջ 431—478:

նա խմբագրում էր «L' Italie» պարբերականը: Կավուրը նկատելով Ոսկանյանին, վերցնում է իր հովանավորության տակ, խորհուրդ տալիս գրելու ժամանակ «ձեռնոց քաշեցեք, որպեսզի ալելի մեղմ շարժեք գրիչը»⁷⁰: Թողած գարիբալդիական Իտալիան, Ոսկանյանն արդեն մոռանում է երեկվա իր տողերը Գարիբալդիի մասին, դառնում Կավուրի երեխաների դաստիարակը, նրա անձնական քարտուղարը, ապավինում չափավոր հանրապետականներին: Սկսում են մարել նրա գրչից բոցկլտացող կայծերը:

1864 թ. վերահրատարակվող «Արևմուտքի» խմբագիրը շափափվորել էր իր պահանջները, իսկ երկու տարի անց մերվել «Արշալույս Արարատյանի» ուղղությանը, պայքարի սղաքներն ուղղել արևմտահայ ազգային-դեմոկրատների դեմ: Նրա հայացքների շափավորությունն ավելի քան դրսևորվեց 1867 թ. սկսած Զմյուռնիայում հրաթյունն ավելի քան դրսևորվեց 1867 թ. սկսած Զմյուռնիայում հրատարակվող «La Réforme» պարբերականի էջերում: Երեսուն և տավելի տարիների նրա հետագա գործունեությունը, զրական ու հրապարակախոսական ժառանգությունը անմատչելի և անօգտակար մնաց հայ ժողովրդի համար: Հասարակական կյանքից մեկուսացած, տարիներ շարունակ Զմյուռնիայի ֆրանսիական հյուրանոցում մի փոքր սենյակ զբաղեցնող Ոսկանյանն ապրեց համեստ ու մենակյաց, ապրուստ ճարելու համար վաճառեց նույնիսկ թերթը և ունեցած միակ գնահատելի իրերը՝ գրքերը:

Ոսկանյանը, սակայն, հայ հասարակական-քաղաքական կյան-
քում խոշոր ավանդ ունի 1850-ականների իր մարտնչող հրապարա-
կախոսությամբ։ Այս տարիներին նրա հրապարակախոսության
առանցքը հայ ժողովրդի լուսավորության ու ազգային-ազատա-
գրական պայքարի գաղափարախոսությունն էր, նրա քննադատու-
թյան օբյեկտը ամեն տեսակի բռնությունն ու կամայականություն-
ն էր, նրա իդեալը՝ մարդու ու հասարակության ազատությունը, նրա
երազանքը՝ բռնակալ երկու պետությունների ձիրաններում հաշմվող
սեփական ազգի միավորումը, բուրժուական հանրապետական կար-
գերի ստեղծումը, կղերի տիրապետության վերացումը։

1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության բուրժուական հտն-
պում Ոսկանյանը գործի էր դնում ընդգեմ կառավարության. «Փե-
տերվարի ազատության առաջին որոտումը մեր վրային արևելյան
գերության մշուշը փարատեց, մեր սիրտը բորբոքեց հրաբուխ
սաստեղծությամբ, անհուն աշխույժ մը տվավ մեզ ե գրեթե ակամա
ասպարեզի մեջ նետեց: Այո՛, կուի Ֆրիլիին դեմ ապստամբողներու

⁷⁰ «Универс», 1901, № 12, с. 170;

րումը արտաքին թշնամիների տիրապետությունից, իսկ ներքին թշնամիներ առելով նա հասկանում էր ոչ թե գասակարգային, ժողովրդական հեղափոխական պայքարը, այլ խավարամոլ կրոնավորների, նրանց գաղափարախոսներ Գ. Ալվազովսկու, Հ. Չամուռճյանի, Վատիկանի կղերապետությանը ենթակա Մխիթարյանների վարկազրկումը: Սակայն այս կոչերը մնում են խանդավառ, ոռմանտիկ հայրենասերների հրապարակախոսություն և ոչ գործնական հասակ ծրագրեր: Եվ այդ հատակության պակասն էր, որ հաճախ հակասական էր դարձնում Ոսկանյանի գաղափարաբանությունը, մի կողմից մեծարանք նապոլեոն III-ի և Վիկտոր էմմանուելի հասցեին, փաստորեն բուրժուա-արխաիկատիայի շահերի պաշտպանություն, մյուս կողմից դրվատանք Գաբրիելի և ղյուղացիական-հեղափոխականների: Ակնհայտ է, որ Ոսկանյանին անհաս մնացին իտալական շարժման ներհակությունները:

Եվ այսպես, Ոսկանյանը մնում էր 50-ական թվականների ողջ հայ առաջադիմականների դրոշակակիրը, Մ. Նալբանդյանի արտահայտությամբ «մեծ հայը», «բանբարավոր», «ազատախոհ», «ուսումնական», Մ. Մամուրյանի գնահատությամբ «մտաց և գործող մեջ հեղափոխություն»: Մ. Նալբանդյանը Փարիզ ժամանելիս անձնապես ծանոթանում է «Արևմուտքի» խմբագրի հետ, մի քանի անգամ հանդիպում նրան, արձագանքում Ոսկանյանին և պայքարի սլաքներն ուղղում նրա հակառակորդների դեմ: Դժբախտաբար, Ոսկանյանը ոչ թե խորացնելով սեփական հայացքները ընթացավ հեղափոխական դեմոկրատիայի ուղեգծով, այլև վերջակետ դրեց նախկին պայքարին այնտեղ, որտեղից սկսեցին շարունակել Մ. Նալբանդյանը և Նալբանդյանի արևմտահայ հետևորդները:

Ոսկանյանից ուշ ծավալվեց նրա համերկրացի Մատթեոս Մամուրյանը (1830—1901 թթ.), սակայն իր գրչի բեղունությամբ, լայն ընդգրկումներով, շոշափած խնդիրների բազմազանությամբ, նրանց լուծման մասին առաջադրած եղանակներով ավելի խոր հետք ափսեց արևմտահայ հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Մամուրյանն էնցիկլոպեդիստ էր: Նրան ղբաղեցրել են արևմտահայ, և ոչ միայն արևմտահայ, կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները, գրականությունը, պատմությանն ու բանասիրությանը վերաբերող ամենատարբեր հարցերը: Կես դար տևած իր ստեղծագործ ու մեղվաջան անդադրում աշխատանքով Մամուրյանը ստեղծեց հարուստ ժառանգություն, շոշափեց, փորձեց լուծել լուրջ, բարդ և կնճռոտ խնդիրներ, և իրավամբ ապացուցեց, որ ինքը լայն ընդգրկում

կումների տեր, զարգացած ու մեծատաղանդ մտավորական էր, եղակիներից մեկը հայ մշակույթի պատմության անդաստանում⁷⁷:

Նա գրող էր, ամենից առաջ հրապարակախոս՝ բառի եվրոպական իմաստով, խստապահանջ ու հմուտ թարգմանիչ, լեզվագետ, խմբագիր, բանասեր, պատմաբան, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական համազգային մասշտաբի գործիչ, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարաբանության տեսաբան ու անվեհեր մարտիկ:

Արգասավոր գրչի տեր մտածողի աշխարհայացքը բարդ էր ու հակասական: Այդ անշուշտ պայմանավորված էր հեղինակի մտածելակերպով, ապրած գաղափարական էվոլյուցիայով և կատարած դեգերումներով: Քիչ էական չէին սակայն այդ ժամանակաշրջանում՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին առաջացած խնդիրները, նրանց շուրջը ծավալված իրարամբեժ հոսանքների պայքարը, որոնք, անշուշտ, իրենց խորը կնիքն են դրել մեծ մտածողի աշխարհայացողության վրա:

Թուրքիայի ճնշված մյուս ժողովուրդների, առավել ևս հայ ժողովրդի ճակատագրով մոտիկից հետաքրքրվող հրապարակախոսն, ունենալով սեփական ամսագիր, արձագանքելով «օրվա» գրեթե բոլոր կարևոր խնդիրներին, գաղափարական մարտեր մղելով հակառակորդ, իրար հաջորդող երկու սերնդի դեմ, չէր կարող հակասություններ չապրել: Սակայն նրա աշխարհայացքի հակասությունների մեծ բաժինը զալիս էր կյանքից, արևմտահայ իրականությունից: Դրանով հանդերձ Մամուրյանն ունեցել է աշխարհայացքային որոշակի երկու շրջաններ:

1860—70-ականներին, հիմնականում կանգնած բուրժուական դեմոկրատիզմի դիրքերում, նա մի կողմից հակումներ էր ցուցաբերում դեպի հեղափոխական դեմոկրատիզմը, մյուս կողմից տուրք տալիս լիբերալիզմին ու ազգային-պահպանողականությանը: Այս տատանումներն ու անհետևողականությունը հետագայում՝ 80—90-ական թվականներին նրան հիմնավորապես առաջնորդեցին դեպի հաշտվողականությունն ու բուրժուական լիբերալիզմը:

1860-ականներին Մամուրյանն իր հոդվածները տպագրում էր «Մասիս», «Մեղու», «Մաղիկ», «Միություն» և «Կոունկ Հայոց աշխարհին» պարբերականներում, որոնք հետագայում հավաքեց, ամբողջացրեց ու հրապարակեց «Անկլիական նամականի կամ հայու

77 Տե՛ս Մ ա տ թ ե ո ս Մ ա մ ու Ր յ ա ն, Երևան, 1966, էջ 5—6:

մը ճակատագիրը» և «Հայկական նամականի» էպիստոլյար-հրապարակախոսական երկերում, ազդարարեց իր ծրագրերը ժամանակի արևմտահայությունը հուզող կարևոր խնդիրների մասին⁷⁸:

Այս երկերում հրապարակախոսը քննադատում էր ֆեոդալական արտադրա-հարաբերությունները, իշխանության միապետական ձևն ու նրա գոյության հարատևման կողմնակիցներին: Նա սուր դատողություններ էր անում ոչ միայն սովթանական ու ցարական բռնապետերի, այլև եվրոպական «լուսավորված միապետների» մասին, կտրականապես պահանջում հնացած պետական մեքենաների խորտակումը, դա լինելու բուրժուական հեղափոխությունների միջոցով, ինչպես Ֆրանսիայում 1789 թ., կամ ազգային-ազատագրական շարժումների միջոցով՝ ինչպես Իտալիայում Գարիբալդիի ու Մաձձինիի, կամ Ամերիկայում՝ Վաշինգտոնի ու Ֆրանկլինի գլխավորությամբ:

[illegible]

Մամուլը քննադատում էր Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միահեծանական կարգերը, ցուցադրում փաղիշահների, նահանգա-

78 Մ. Մամուրյանի մասին տե՛ս Ա շ ո տ շ ո Վ Հ ա ն ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը
և նրա ժամանակը, գիրք Ա, Հ ա յ Վ Ղ ա ղ ա ր յ ա ն, Մատթեոս Մամուրյան, Երե-
վան, 1961, «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 3, «Մատթեոս Մա-
մուրյան», էջ 141—170:

պետ-փաշաների ու քուրդ բեկերի կատարած վայրագությունները՝ Արևմտյան Հայաստանում և ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը՝ Արևելյան Հայաստանում:

Հատկապես զայրալից է հեղինակի կողմից Օսմանյան կայսր-
րության քննադատությունը: «Թուրքը հայուն պատիվն առած է,—
գրում է նա,—քույլ տալով վեհաճնաբար, որ իր կրոնը դավանի,
իր լեզուն խոսի, իր եկեղեցին շինե ու վարե, Քյուրտն իր հարսն ու
աղջիկը գողցած է, խոսք տալով, որ զինք պաշտպանն ուրիշ վայ-
րագ ցեղերու զեմ, Ավլարն՝ իր տավարն ու բերքը կորզած է, խոս-
տանալով տավարին թրիքն ու արտը պաշտպանել, հափշտակու-
թյան ազդյուրը չկորուսելու համար, Թաթարն իր տունը փլած է,
պվերակը թող տալով... (ընդգծումները մերն են —Հ. Ղ.)»⁷⁹:

Ցարական Ռուսաստանը պատկերացնելով արծվի տեսքով, Թուրքիան՝ «սևամորուք» գալչի, Պարսկաստանը՝ վագրի, իսկ ներքին հարստահարողներին համեմատելով ձիճուների հետ, Մամուլյանը գտնում է, որ սուլթանները հայ ժողովրդի հրացայտ արյուններով պեղծ կշտացած, այժմ արծվի շուրթից խրտնում և ետ են քաշվում, իսկ պարսկական վագրը, խորամանկորեն աղվեսի կերպարանք առած, վրեժով լցված, բռնությամբ չկարողանալով իր կրքերին հագուրդ տալ, ստիպված է դիվանագիտական հայակույ խաղեր անել:

Մամուրյանն այս կետում սխալվում էր, երբ քաղաքականապես և պալիտոլոմներորոշելով ընթերցողին, հավասարության նշան էր դնում իսլամ զույգ պետությունների և Ռուսաստանի միջև, այն Ռուսաստանի, որտեղ սոցիալ-քաղաքական ճնշումներ կային, սակայն հայերը տակավին ազատ էին կրոնական հալածանքներից և պալիտոլ-ված ֆիզիկական բնաջնջումից: Նրանք օբյեկտիվորեն հնարավորու-թյուն ունեին պայքարելու այդ ճնշումների վերացման համար, իրենց ազատագրական ջանքերը միավորելու Ռուսաստանում ճնշ-ված մյուս ժողովուրդների և ամենից առաջ, հենց իրեն՝ ուստ ժո-ղովրդի ազատագրական պայքարի հետ:

Հրապարակախոսի առաջին շրջանի գործերը պարունակում են հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ճնշման մոտին արտահայտված ավելի սուր մտքեր: Նստած Կ. Պոլսում ու Զմյուռնիայում, Մամուրյանը նկատում է, որ Թուրքիայում իշխող վայրագություն, Մամուրյանը նկատում է, որ Թուրքիայում իշխող վայրագություն, թյունների, վաշխառուական կապիտալի քայքայիչ ազդեցության,

79 Մ. Մ ա մ ու ռ ե ա ն, Անկլիական նախականի կամ Հայու մը ճակատագիրը,
1881, Զմիւռնիա, էջ 172: 587

սուլթանների ու փաշաների վարած հարկային թալանի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը դնալով դատարկվում է, հայազրկվում: Աշխատավոր, կորովի, երկիրը ծաղկեցնելու կոչված հայ գյուղացիները լքում են հայրենիքը, բնտանիքները, ազարակները, աստանդականի ցուպը ձեռքն առած, հազարավոր փարսախներ կտրելով հասնում են Թուրքիայի ծովամերձ քաղաքները, դառնում օրամշակ համալներ, ջրկիրներ, դռնապաններ: «Բախտավորները վերագառնում» են երջանիկ պատահականությամբ, «դժբախտները» մեռնում օտար երկնքի տակ, շունենալով նույնիսկ մի հողաթումբ:

Սակայն դադթում են նաև արհեստավորները, վաճառականները: Երիտասարդությունը դալով առափնյա քաղաքներ, կրթվելով, այլևս հայրենիք չի վերագառնում: «Այս հաշվով՝ ծերերն ու կիները կպաշտպանեն Հայաստանը, բանի որ գավառացի մարդիկ, որոց ամեն տեսակներն այստեղ կգտնվին (խոսքը Կ. Պոլսի մասին է — Հ. Ղ.) և սովորաբար ստորին պաշտոններ կվարեն, կթողնեն ավազակներու ձեռքն արտ, տուն, կին ու գավալ, կով ու ուղիսար և ապրուստի պատրվակավ Թուրքիո այլևայլ քաղաքները կթափառին, կմաշին ու կմոլորին, ստեպ անխնամ ու անգրամ թողլով բնտանիքը»⁸⁰:

Մամուրյանը դեմ էր դադթականությանը, պանդխտությանը և, դատապարտելով «ազգակուլ» այդ երեույթները, հայերին հանձնարարում էր՝ տնտեսական զարգացման, մեքենայական արդյունաբերության յուրացման ուղին: «Անկլիական նամականիք» հերոսների՝ Ներսեսի ու Շուշանի օրինակով նա հայ մտավորականությանը, դրամատուրգներին, վաճառականներին, արդյունաբերողներին, օտար քաղաքներում շահի դիտավորությամբ խարսխված հայերին պատգամում էր վերագառնալ հայրենի բնաշխարհը, ծաղկեցնել երկիրը, այնպես, որ «...մետաղներ, զանազան արմտիք, ապրանք, ուսմունք ու լույս սփռեն, պետք է որ երկաթը, շոգին, էլեկտրական հեղուկն կենդանություն, շարժում տան այս անշունչ ու փշալից բնություն»⁸¹: Ներսեսի բերանով ազդարարված սույն ծրագիրը, ակնառու է դարձնում Մ. Մամուրյանի ուսուսիրան, ուսմանտիզմը, նրա այն հավատը, թե հայ հարուստները, առևտրականներն ու մտավորականները, զուտ հայրենասիրական մղումից դրդված, իրենց ունեցվածքը և ուժերը կտրամադրեն Հայաստանի բարեկարգության, ժողովրդի դրության բարվոքման գործին:

Ուշագրավ են Մամուրյանի մտորումներն այն մասին, թե Հայաստանի ու Թուրքիայի տնտեսական զարգացման աշխատանքներին սիրով մասնակից կդառնան ոչ միայն հայերը, այլև կողք-կողքի ապրող բրդերը, թուրքերը, ասորիները, թաթարները: Համատեղ և բոլորին օգտակար աշխատանքի մեջ կկոփվեր բարեկամությունը, կվերանար նրանց միջև դրսից սողոսկած ազգային թշնամանքը⁸²:

Հայաստանի տնտեսական զարգացումից, ժողովրդի լուսավորությանից, նորաստեղծ մտավորականության հասունացումից, «Երկաթի ու շոգու» գործադրության մեջ ղեկուց, երկրի ծայրամասերը կենարոնի հետ կապելուց հետո միայն հնարավոր կլիներ ոտքի կենդանանալ օտարի անտանելի լուծը և ստեղծել ազգային պետություն, ավելի քան՝ պետություններ:

Թուրքիայի «հովանու տակ» հաշմուղ հայ ժողովուրդը, հեղինակի սահմանած անորոշ պատմական պայմանաժամանակի լրանալուց, առաջադրված բաղձանքները կատարման վերջնակետին հասնելուց անմիջապես հետո պետք է միջոց գտներ իր ճակատագրի անօրինակ համար: «Անկլիական նամականիք» հերոսը նկատելով Եվրոպայի հանքախորշերում հաշմուղ բանվոր դասակարգի կացությունը, չէր վարանում ասելու, որ նրանք «ոչ միայն կրթությամբ, այլ ապստամբությամբ, պիտի վերածնին, իրենց շրջապատը քակելու պիտի հաջողին (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.)»: Նա տեսնում է, որ «Անտարակույս օրին մեկն և այս օրը մոտալուտ է, փոթորիկ պիտի բրդի... ժողովուրդ պիտի կանգնի, և պիտի կանգնեն այն ստրուկ ժողովուրդներն, որ իզուր այժմ իրենց աչքը կդարձնեն մեր կողմն, և միայն նուրբ շահասիրության հաշիվներ կտեսնեն»: Հայերին ի նկատի ունենալով, Մամուրյանը գտնում է. «Բողոքն այս բռնության դեմ, այսպես է աշխարհ, կպոռան, ապստամբ և խսկույն սուտին թեկն կհասնի զենքը, ու ապստամբ կիշտանա»:

Հետագա գործերում, մասնավորապես «Արևելյան մամուլ» պարբերականում գրած հոդվածներում, Մամուրյանն ավելի բյուրեղացրեց իր հայացքները, առաջադրած ծրագրերը, զինված ապստամբության, փոթորկահույզ հեղափոխության միջոցներով հաշմուղ ժողովրդի ազատագրման, ազատագրումից հետո բուրժուա-դեմոկրատական և պառլամենտական հանրապետության ստեղծման մասին:

⁸² «Անկլիական նամականիք», էջ 461:

⁸⁰ «Անկլիական նամականիք», էջ 201:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 458:

Հայ ժողովրդի ազատագրության հարցում Մամուրյանն, առաջին շրջանում, մերժում էր օտար միջամտությունները և հիմնական գործոն էր համարում ժողովրդական ապստամբական շարժումները: «Հուսալ որ օտար ազդ մը Հիսուսի բրած հրաշքը պիտի գործե... ցնորք է: Սպասել որ արտաքին փրկիչներ գան և հայ ժողովրդյան սև պատանքը քակեն՝ հիմարություն է: Հեք և ստրուկ ժողովրդյան մ'առաջին ազատարարն ինքն է, իր աշխատությունն է, իր ներքին ուժն է, իր լույսն, միությունն ու հաստատ կամքն է»⁸³:

Մամուրյանն արձագանքում էր առաջին ինտերնացիոնալի և Փարիզի կոմունայի գործունեությանը: Նա 1871 թ. ապրիլ ամսից սկսած սպագորում էր ինքնուրույն ու թարգմանական հոգովածներ նվիրված կոմունարների սխրանքներին, բացատրում կոմունա բառի իմաստը: Ըստ նրա կոմունա նշանակում է «հասարակություն», «գյուղ», «շեն», «հասարակագ», «քաղապետական իշխանություն», «կոմունիզմ» և իրավամբ մատնանշում, թե Փարիզի կոմունան սկզբունքորեն տարբերվում է մինչ այդ եղած կոմունաներից, իսկ հասարակարգային իմաստով նոր որակ էր մարդկության պատմության մեջ: Այն ֆրանսիական ուտոպիստ-սոցիալիստների երազանքների իրականությունն է, բոլորովին նոր բովանդակությամբ⁸⁴:

Զմյուռնիայում գործող Մամուրյանը մի պահ փորձեց ճեղքել բուրժուական սահմանափակության շրջանակները: Նա գրվածքներ կոմունարների վարած հերոսամարտը, դատապարտեց «արյունախում» Տիեռին, որը «...Բարիզն առավ, այլ ի՞նչպես, մեկ հոյակապ մասն ավերակ, մեկ մասը ճնշված ատելություն և ապագա վրեժխնդրության կրյուք լի, ուրիշ մեծագույն մաս մըն ալ այն սկեպտիկյան անտարբերությամբ՝ որ ամեն բոնության զուլիս ծրելու կազմ ու պատրաստ կերեի»⁸⁵: Մամուրյանը գիտեր նույնիսկ, որ 1872 թվականին, Առաջին ինտերնացիոնալի երկրորդ՝ Հաագայի կոնգրեսը խոսք էր ասել Փարիզի հերոսամարտերի մասին, իսկ «Բանվորների միջազգային եղբայրության» հիմնադիրն ու գլխավորը «Գարբլ Մարքս» (իմա Կարլ Մարքս) էր⁸⁶: Այստեղ ավելացրենք այն վերապահությունը, որ կամեցել ենք անել սույն հատվածի սկզբում, հայտնելով, որ նա անկարող էր մնալ կոմունարներին հետևողականորեն պաշտպանողների գիրքերի վրա:

⁸³ «Արևելյան մամուլ», 1876, էջ 5:

⁸⁴ Մանրամասն տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1871, № 4. էջ 171—174, № 5, էջ 227, 232, № 6, էջ 283—285, 1872, էջ 414:

⁸⁵ Նույն տեղում, 1871, № 6, էջ 283:

⁸⁶ Նույն տեղում, 1872, էջ 414:

«Արևելյան մամուլը» հրատարակելու շրջանում խմբագիր Մամուրյանն անդրադառնում էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումներին, նրանց ղեկավարների գործունեությանը, սպագորում Գարիբալդիի, Վաշինգտոնի, Մաձձինի ընդարձակ կենսագրությունները, հայ գործիչների ուշադրությունը մտանկեում սրանց ծրագրերի և գործելակերպի վրա: Հրապարակախոսն այս բոլորն անում էր ելնելով իր տառապյալ ժողովրդի շահերից, մտահոգվելով նրա կրթության, լուսավորության և ազատագրման դժվարին խնդիրներով:

Հասարակական ու քաղաքական իդեալներով կապված 18-րդ դարի ֆրանսիական լուսավորիչների, մատերիալիստ-էնցիկլոպեդիստների սահմանադրական հայացքներին, համակրելով Վոլտերի, Ռուսսոյի, Սեն-Սիմոնի, Ֆուրյեի ուսմունքները, Մամուրյանը սրնվում էր 19-րդ դարի ազատագրական գաղափարներով և հանգում ֆեոդալական, երբեմն էլ բուրժուական կապանքները հեղափոխական եղանակով խորտակելու անհրաժեշտությանը:

Մամուրյանն արևմտահայերին հուզող բազմաթիվ հարցերի լուծման ժամանակ պաշտպանում, նույնիսկ ղարգացնում էր Մ. Նալբանդյանի հայացքները, որոնց հեղինակի հետ ծանոթ էր «Բարեգործականի» շրջանակներից, սակայն նրանց կապերն ավելի գործարար հողի վրա դրվեցին Նալբանդյանի լոնդոն մեկնելուց և ուսույրողական դիսաներին հաղորդակցելուց հետո: Անհավանական չէ, որ Մամուրյանը նամակների միջոցով Նալբանդյանին ներկայացրած լինեի Փարիզի և Լոնդոնի իր ընկերներին, որտեղ տարիներ առաջ ապրել ու սովորել էր արևմտահայ դեմոկրատը:

* * *

Մ. Մամուրյանի գրական ժառանգության, ինչպես նաև «Արևելյան մամուլում» հրատարակած բոլոր գործերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Սեն լեռին մարդը» պատմավեպը, որը 1871 թվից սկսած սպագորվում էր նույն պարբերականում և որը ավելի հստակ պատկերացում է տալիս հեղինակի քաղաքական դավանանքի մասին, ամբողջացնում նրա աշխարհայացքը:

Սովետահայ գրականությանը, մինչև վերջերս, 19-րդ դարի հայ պատմավիպասանության մասին խոսելիս նրա ներկայացուցիչներն է համարել Բաֆթուն ու Մուրացանին արևելահայ, Մերենցին՝ արևմտահայ գրականության մեջ: Բոլորովին աչքաթող է ար-

վել Մ. Մամուրյանի գրական ժառանգության լավագույն նմուշներից մեկը՝ «Սև լեռին մարդը» պատմավեպը:

րից մեկը՝ «Ան լևոին մարզը» պատմավեպը։
1880-ական թվականների սկզբից քաղաքական ուսակցիան ու-
թեղ թափուլ մոլեգնում էր և՛ ցարական Ռուսաստանում, և՛ սովյա-
նական Թուրքիայում։ Համիրդյան ռեժիմը պատենշ էր դնում ազա-
մատծողների առաջ, արգելափակում նրանց ուղին, ստիպում նահան-
գներին նախկին գիրքերից։ 1860-ական թվականների, «մորիկի և զը-
րուհի» ժամանակաշրջանի մտավորականներից շատերը չափավո-
րում են իրենց պահանջները, հաճախ և հարում լիբերալիզմին։ Ըմ-
բոստ մտավորականները, չուզենալով հարմարվել պայմաններին,
եւթ են փնտրում։ 1880 թվին Մամուրյանը գրում է. «Բռնական իշ-
խանությունց մեջ՝ խմբագիր մը տեսակ մ' որովայնախոս պարտի
լինիլ, որ առանց օձիքը ձեռք տալու՝ ձայնը լսելի բնելու հնարը
գիտենա»⁸⁷, կամ «այսուհետև փոքրիս մեջ պիտի խոսիմ»։

գիտենա»⁸⁷, կամ «այսուհետև փորիս մեջ պիտի խոսիմ»։
Վիպասաններից շատերը ստիպված են լինում հայացքը թեքել
դեպի պատմական անցյալը, գեղարվեստորեն վերարտադրել առան-
ձին դեպքերի, ապստամբությունների պատմությունը և այդ ֆոնի
վրա ներկայացնել իրենց ձգտումներն ու ծրագրերը՝ մասնավորա-
պես հայ ժողովրդի ազատագրության մասին։ Հրապարակ են իշխում
Րաֆֆու և Մերենցի պատմավեպերը։ Ահա այդ շրջանում էր, որ
լույս է տեսնում նաև Մ. Մամուրջյանի «Սև լեռին մարդը» վեպը։

լույս է տեսնում նաև Մ. Մամուրյանի «Սև լեռին մարդը» վեպի
«Սև լեռին մարդը» վեպի շարագրման գործը սկսվել էր 1871-
թվականից, երբ հրապարակ իջավ «Արևելյան մամուլը»: Վեպի ա-
ռաջին և երկրորդ մասերը հատվածաբար հրապարակվեցին 1871-
1881 թվականներին՝ նույն պարբերականի էջերում: Գրաքննչական
ռեակցիոն սկզբից ևեթ ուշադրություն առավ հեղինակի դրած հատ-
վածները: Թուրք գրաքննիչները հայ պահպանողական-ռեակցիո-
նների գրգամամբ պահանջում էին դուրս ձգել «Սև լեռին մարդը»
վեպի առանձին մասերը: Ահա այդ ի նկատի ունեն հեղինակը, երբ
գրում էր. «Ես ալ լոկ բառ մը փոխելով կրսեմ այժմ. պետք է որ
տպագրական օրինաց շրջանակը լայննա, թե ոչ գրիչս կկոտրեմ:
Որո՞ւ փուլթն, կոտրե, կփսփսա ականջիս մեկը»⁸⁸: Յարական գը-
րաքննությունը, հատկապես արևելահայ պահպանողականները,
երկնչելով վեպում արծարծված մտքերից, սևեցնում էին, կամ
կտրում հանում «Արևելյան մամուլի» այն էջերը, որտեղ տպագրել-
ված էին «Սև լեռին մարդը» վեպի առանձին հատվածները:

Չնայած սուլթանական գրաքննիչների խստություններին, Մ. Մամուրջանն առանց տող անգամ փոխելու հրատարակեց «Սև լեռին մարդը» վեպի առաջին և երկրորդ մասերը։ Անմիջապես նրա վրա մարդը» վեպի առաջին և երկրորդ մասերը։ Անմիջապես նրա վրա մարդը» վեպի առաջին և երկրորդ մասերը։ Անմիջապես նրա վրա մարդը» վեպի առաջին և երկրորդ մասերը։

առավել ևս հասարակական-քաղաքական արժեքներ
վեպի հեղինակը վառ գույներով է ներկայացնում հայերի ու
սական կողմնորոշումը, բազմաթիվ էջերում նկարագրում, թե ինչ-
պես հայ ժողովրդի հասարակական տարբեր խավերն ու դասերը
գրկաբաց էին ընդունում ուս զինվորներին, դիմավորում նրանց
իրեն իրենց ազատարարների: Մամուլյանի նկարագրությամբ հայ
ժողովուրդը «...ցորենն ու ալյուրը, արյունն ու կյանքը չէր խնայեր
օտար զինվորին, որ իբրև փրկության հրեշտակ իրեն կներկայա-
նար... Հայ փառաբան իր տունը, մեծատունն իր գանձը, գյուղա-
ցին իր կալն ու կալուրայն, կրոնավորն իր վանքը, պատանին իր հո-
գին, լեռնականն իր բազուկները կբանար ուսաց առջև ու իբրև
գին, լեռնականն իր բազուկները կբանար ուսաց առջև ու իբրև
ազատարար զանոնք կընդուներ (ընդգծումները մերն են — Հ. Դ.)»⁸⁹:
Պարսկական կրնկի տակ հեծող հայ մշակները, արհեստավորները,
նույնիսկ եկեղեցական դասը, «...ընտանեացի կանայք, որ իրենց
երեսը դաժան բռնավորներե կպահին, հանկարծ օր տեսան, երևան
եկան և ազգային այս մեծ դատին մասնակից եղան, փառքի զին-
վորներ դարձան»: Ռուսական բանակի առաջընթացի պահին
«Մշակն իր մանգաղը շարժեց, դարբինն իր կռանը, վաճառականն
իր տոմարը, վանականն իր խաչն առավ, պատանին իր նժուզն ու
սուրը, կինն իր ասեղը, վիպասանն իր վինը և կարծես թե հրաշ-
յուր՝ բերդ, գենք, մթերք, հայոց շուկաներն ու հրապարակն առա-
տորեն թափեցան, միությունն, սերն ու արիությունն ամեն հոգինե-
րը վարակեցին, մարտական գեղահույս դրոշակներ և երգեր ամեն
սիրտերը բորբոքեցին»⁹⁰:

1826—28 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմին
առնչվող հարցերի մասին

87 «Արևիկյան մամուլ», 1880, № 5, էջ 60:

88 Նույն տեղում, 1873, № 1, էջ 57:

89 *У. Умдн улсын, Өлснийн дэргэд, 1932, № 124.*

90 նույն տեղում:

Մամուրյանը մի պահ տարվեց Անգլիայով, կարծելով, թե նա կարող է աղղել ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ եվրոպական մեծ պետությունների դեսպանների վրա և հայ ժողովրդին «ինքնօրենություն» տալ: Բեռլինի կոնգրեսի որոշումները հուսախաբ արեցին նրան: Կոնգրեսից հետո Մամուրյանն Անգլիայից պահանջում էր կատարել իր ստանձնած պարտավորությունները՝ ստիպել Թուրքիային, որպեսզի հայկական վիլայեթներում խոստացած ռեֆորմներն անցկացվեն, հայերը փրկվեն քրդերի ու շերքեզների հարստահարություններից, երկիրը՝ ասպատակություններից: Կարճատև եղավ այդ պատրանքը: Հրապարակախոսը կոնգրեսից առաջ էլ գիտեր, որ Անգլիան հայերի համար ոչինչ անել չի ուզում և ինչ էլ որ թմբկահարում է, ելնում է միայն իր սեփական շահերից:

Դեռևս ռուս-թուրքական 1877—1878 թթ. պատերազմի նախօրյակին, Մամուրյանը ճիշտ էր հասկացել Անգլիայի դիտավորությունները «Արևելյան հարցի» համար մղվող պայքարում: Պատերազմի սկզբում Մամուրյանը գրում էր. «Իսկ Անգլիոյ քաղաքականությունն ի՞նչ է, պատերազմին սկիզբեն անոր հետևած գիծը կփնտրեմ ու չեմ գտներ, թերևս շատ նուրբ կամ երկդիմի է... Զարմանք, դեռ չգիտե՞ս, որ մերը չեղորոթյան քաղաքականությունն է ... Ալաշկերտի, Պայազիտի, Վանա գյուղերից ավերակները ձեր գործերն են»⁹⁵:

«Արսեն (հայը) և Ֆիրմեն (անգլիացին)» վերնագրված դիալոգի բնույթ կրող հատվածում Մամուրյանը դիմակաղերծ է անում «քրիստոնյա Անգլիային», բացահայտում նրա ծրագրերը, ցույց տալիս նրա թաքուն նպատակները, որոնցից մղված «պաշտպան» էր կանգնում հայ ժողովրդին:

«Իբրև քրիստոնյա՝ կհարցնեմ և ես քրիստոնեիդ... գո՞հ ես... պատերազմին բռնած ընթացքեն, գո՞հ է Անգլիա մեզի հասած աղետներեն, գո՞հ է եվրոպա մարդկության դեմ գործված ռեֆրեն-տեն... Մինչև երբ լուռ պիտի կենա Անգլիա... Որչափ ատեն որ անկլիական շահեր անվնաս մնան, պատասխանում է անգլիացին, — Ուրեմն քաղաքակրթության, ազատության ու մարդկության շահերը ձերիննե՞րուն հակառակ են»: Անգլիացին ասում է. «Հնդկաստան, Շուեիշ (Սուեզի ջրանցք — Հ. Ղ.), Տարտանել, Կ. Պոլիս, ահա մեր շահերու առանցքը»: «Բայց... ազգություններ պիտի ջնջվին»: — Մեզի փույթ չէ, քանի որ մեր շահերուն դաշող չկա»⁹⁶:

⁹⁵ «Արևելյան մամուլ», 1877, էջ 306—307:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 257—258:

Մամուրյանը եզրակացնում էր «Անկլիա Ասիո քրիստոնյա ժողովուրդները, և մասնավորապես հայերը պաշտպանելու շահ չունի»⁹⁷:

Բեռլինի կոնգրեսի որոշումների առիթով Մամուրյանը բողոքում է, թե Թուրքիան հապաղում է բարենորոգումներ մտցնել և «Այս հապաղումը Ֆրանսայի և Անգլիոյ պարգևն է մեզի, որոնք կարծեն թե հատկապես ի վերուստ սահմանված են Արևելքը խաղացնել — եվ արդարև այդ արևմտյան բարեկամության միջնորդությունն՝ Ալեքսանդրիոյ ոմբակոծությամբ կակսի և Եգիպտոսի գրավմամբ կվերջանա»⁹⁸:

Շուրջ վաթսույն տարի պիտի անցներ այս տողերը գրվելուց հետո, որպեսզի իր հեղինակավոր ներկայացուցիչներից մեկի, Լյուդ Զորջի բերանով Անգլիան ինքն ի լուր աշխարհի խոստովաներ, թե հայերի նկատմամբ Բեռլինի կոնգրեսի ընդունած որոշումը ամբողջովին իր սպառնալից ճնշման արդյունքն էր: «Այդ որոշումը, — գրում էր անգլիական նախկին վարչապետը, — մեծաբովում էր մեր կողմից որպես Անգլիայի մեծագույն հաղթանակը, նրա բեյադրած պատվավոր խաղաղությունը: Հայաստանը ողջակիզվեց մեր կառուցած հաղթանակի զոհասեղանի վրա... Բրիտանական կառավարության փառաբանությունը հակառակորդներ անխուսափելիության հանգեցրեց 1895—1897, 1909 թվականների սոսկալի ջարդերին և 1915 թվականի ամենասարսափելի կոտորածին»⁹⁹, (ընդգրծումները մերն են — Հ. Ղ.):

Մ. Մամուրյանի, ինչպես «Սև լեռին մարդը» վեպից, այնպես էլ նրանից առաջ ու նրանից հետո տպագրած հրապարակախոսական հոդվածներից ակնհայտ է, որ հեղինակը բացասաբար է տրամադրված ժամանակի եվրոպայի և Ամերիկայի այսպես կոչված առաջավոր պետությունների վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության հանդեպ: Բոլոր դեպքերում նրա համակրանքը ժողովուրդների կողմն է, այն ժողովուրդների, որոնք հարստահարվում են, ճնշվում աշխարհի ամեն կարգի կառավարողների կողմից: Ինչու որ հանրապետական Ֆրանսիան, թե սահմանադրական Անգլիան, «ռամկավարական» Ամերիկան, թե «համայնավարական» Շվեյցարիան: «Ոչ միայն հին այլև ժամանակակից պատմության

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 104:

⁹⁸ «Արևելյան մամուլ», 1883, էջ 105:

⁹⁹ Л о й д Д ж о р д ж, Правда о мирных договорах, М., 1957, том 2, стр. 390.

մեջ կտեսնենք,—գրում է Մամուրյանը,—թե քանի՛ քանի՛ ժողովուրդներ ու ազգեր թեև մեծագույն ազատության և ինքնօրինության ընդունակ, իշխանական ծանր գավաղանի ներքև ճնշված են և դեռևս կճնշվին։ Նույնիսկ հանրապետական Ֆրանսա կեղծոնացման դրութենե, սահմանադրական Անկլիա ավատական հիմնարկություններե, ռամկավարական Ամերիկա կերպ մը կրոնական անթույլավութենե ազատ չեն, և ժողովուրդները գրեթե բոլորովին ահագաւ են իրենց միջազգային հարաբերություններն ըստ հաճույս տնօրինելու։ Եսամուլական, տեղական ոգիե ներշնչյալ քաղաքականություն մը կուղղե նույնիսկ եվրոպական կառավարությունները, թե ներքին և թե՛ արտաքին խնդիրներու մասին (ընդգծումները մերն են —Հ. Ղ.)։

Երբ մերթ ընդ մերթ ժողովուրդ մը հեղափոխի՝ անոր բերանը՝ զիջումներու անվամբ՝ շաքարի կտոր մը կղնեն որ հանդարտի, ինչպես լավկան տղու մը բերանը, երբ ազգերն՝ ինքնահորդոր կամ արտաքին ազդեցությամբ ընդվզին իրենց բնիկ կառավարությանց դեմ, իսկույն ուրիշ տերություններ մեջ կմտնեն, ամենե հանդուգն ու ավելի պաշտպան ունեցող ժողովուրդյան ինքօրենություն, հող կընծայեն և այս ամեն միջազգային դաշնագրությամբ մը պսակելով, կկարծեն թե աշխարհի խաղաղությունը վերահաստատած և շատ ժողովրդոց վերքերը բուժած եղան, թեև իրոք միայն նոր նոր չարիք բերած հասուցած են այն ժողովրդոց, որ օրինավոր ճամբով արդարության և ճշմարտության հասնելու դեռևս հույս կտածնին։

Ահա այսպիսի արիության ու բռնկության փորձը ցցուց մանավանդ Պերլինի վեհաժողովն, երբ Արևելքի մեջ ծագած ահագին ընկերային հրդեհը մի քանի հոգվածներով մարելու ելավ»¹⁰⁰։

Այսպիսով, ասիական երկրներից պարսկական, թուրքական և, հրապարակախոսի դասակարգումով, ցարական պետական կարգերի քննադատության կողքին, ընթերցողը ինչպես «Սև լեռին մարդը» վեպում, այնպես էլ մյուս գործերում հանդիպում է եվրոպական աշխարհ կոչված հանրապետական կարգերի քննադատությանը։ Բոլոր դեպքերում Մամուրյանը քննադատում էր ոչ թե բուժելու նըպատակով, այլ ոչնչացնելու և նոր ավելի ժողովրդական համայնակենցաղ ստեղծելու միտումներով։

Մամուրյանը ժողովուրդների իրավունքների պաշտպան էր, մինչ այդ եղած համայնաձևերի թշնամի։ Նա եվրոպական ժողովուրդների քաղաքական շահերը չէր տարանջատում ասիական ժո-

ղովուրդների շահերից, այդ թվում հայ ազատագրական շարժումների հաղթանակի հնարավորությունը տեսնում էր ժողովուրդների համընդհանուր զինված պայքարի մեջ։ Պատահական չէր, որ նա առաջադրում էր համընդհանուր, աշխատավոր մարդկության հեղափոխական պայքարի գաղափար, պայքար, որը պետք է պատմության ազդակույտը նետեր տիրապետող վերնախավերին, պետական հին ձևերը։

«Պետությունները. այսօր մեծ, հզոր, հաղթական են, վաղը փոքր, տկար և անհետ կդառնան, իսկ որ միմեկ անխաղաղության և բռնության կծառայեն՝ օրին մեկն իսպառ պիտի ջնջվին և նոր առույգ և լուսավիտ սերունդի մը տեղի պիտի տան։ (Ընդգծումները մերն են—Հ. Ղ.)։ ...Եթե ամեն մեռած և գերի ժողովուրդներ հանկարծ բարեկեցիկ միմիայն պատմության և հնության իրավամբ իրենց երկրներն ու թագը պահանջեն... երևակայե միանգամ թե երկրագունդիս ո՞ր մասին մեջ ալժմու տերություն մը պիտի կարենար կանգուն մնալ և քսել. «Այս իմ օրինավոր զուտ սեփականությունս է, իմ բնական իրավունքս է»։ Գրեթե ամենը հաջորդական անիրավությանց և բուռն աշխարհակալության արդյունք են և միակ շարունակությամբ տիրապետության իրավունք մը ստացած են, իրավունք մ' որուն հիմք ստեպ սուրի ծայրն եղած է քան թե արդարություն...

— Ուրեմն սուրբ սրով վանել պետք է, երբ իրավանց ձայնն տկար և անլսելի է»¹⁰¹։

Մ. Մամուրյանը դատապարտում էր այն պետությունների քաղաքականությունը, որոնք տերիտորիաներ հափշտակելու, վաճառահանման շուկաներ նվաճելու, զարգացող արդյունաբերությունն անհրաժեշտ բանվորական ուժով ապահովելու նպատակներով գերեվաբուծ էին ժողովուրդներին, շահի ակնկալությամբ միլիոնավոր անմեղ մարդկանց արյուն թափում։ Դրանք անարդարացի պատերազմներ էին և մերժվում էին հրապարակախոսի կողմից։ Սակայն կային և արդարացի պատերազմներ, ազգային-ազատագրական և հեղափոխական շարժումներ, որոնք ազատություն էին բերում ճնշված մարդկությանը և զրկատվում էին Մամուրյանի կողմից։ «Բայց կա արդար, կա անիրավ պատերազմ,— գրում է Մամուրյանը։ Եթե իբրև ծայրագույն դրաման ընդունվի այդ պատահաբ, եթե մարդկային իրավանց և արդարության իբրև վահան նկատվի

100 «Արևելյան մամուլ», 1881, № 1, էջ 13։

101 «Սև լեռին մարդը», էջ 52։

այն (անարդարացի պատերազմը—Ն. Ղ.), ո՛ւր է այդ իրավունքը, ո՛ւր արդարությունը»¹⁰²:

Անարդարացի պատերազմներին հակադրելով ժողովրդական հեղափոխությունը, քննադատելով լիբերալ ռեֆորմիստների «խաղաղասիրական քարոզները», Մ. Մամուրյանը գրում էր. «Խաղաղասիրական միջոցներով՝ արդարության ու ազատության հաղթանակներ տանելու ժամը չէ հասած տակավին, բայց մեզ, քանի որ ղեկավան ազգեր որ կտառապին բռնակալության և անիրավության երեսն, կան ազգեր ու բռնադրոսիկ ազիտության ու խավարի մեջ կմաշին, կան ազգեր, որոց ակներև իրավունքն ու շահերը ոտնահար կմնան: Հետևապես՝ ինչ որ իրավագիտությունն, ինչ որ միջազգային արդար օրենքն, ինչ որ մարդասիրությունն, ինչ որ գիտությունն ու լուսավորությունն առաջ չեն կարող վճռել անցյալ այլ կենդանի ազգերու ճակատագրին նկատմամբ, զենքի պիտի վնոն, և երբ զենքն արդար դատի և իրավունքի համար կշռա ազգերու ձեռքն, այդ զենքն հառաջդիմության և փառափառության սատարող անհրաժեշտ, հզոր ու օրհնյալ գործի մը կդառնա»¹⁰³:

Այս և նման բամաթիվ այլ մտքերից ակնհայտ է, որ Մամուրյանը ճիշտ է, ոչ հստակ ձևով, այսինքն՝ առանց այդ պայքարի դասակարգային բովանդակությունը պարզորոշելու, բայց և այնպես առաջադրում էր Եվրոպայի ու Ասիայի ժողովուրդների հեղափոխական համընդհանուր պայքարի գաղափարը: Նրա կարծիքով եվրոպական ժողովուրդները այդ պայքարին պատրաստ են, ուստի հարկավոր է նաև ոչ միայն վերացնել ցարական բանակի վտանգը Եվրոպայի հեղափոխության համար, այլև ոռոս ժողովրդին նախապատրաստել պետություններին ու կառավարողներին սպասող «անեղ դատաստանին»:

Քննադատելով ցարիզմի վարած ազգային գաղութային քաղաքականությունը, Մամուրյանը մոռացության չէր տալիս ոռոս ժողովրդին, նրա կատարած առաջավոր դերը Արևելքի ժողովուրդների նկատմամբ: Մամուրյանը ճիշտ կերպով տարաբաժանում էր ոռոս ժողովրդի շահերը ցարիզմի շահերից և տեսնում ու հավատում այդ մեծ ազգի փայլուն ապագային: «Ռուսիա նոր մ'է,— գրում է Մամուրյանը,— որմե պիտի ծնի Որմիզդ և Արհմն: Բայց Ռուսիա բուն կառավարությունը չէ, կառավարություն մը պատահական կամ ժամանակի ու ժողովրդյան հանգամանաց արդյունքն է, որ ժողո՛ւրդը»

վրդյան հառաջադիմության ու ժամանակին հետ կապափոխի»: Իսկ ցարիզմի մասին գրում էր. «Արդ՝ Ռուսիա (ցարիզմը — Ն. Ղ.) ներկայիս մեջ՝ ղենքով շրնկճիր, պի ղենքն իր արվեստն է, հրդեհներ իր փրկությունը, շղթային իր ապահովությունը: Մարդկային կոշտ մարմիններ կնետն պատերազմի ասպարեզը, վասնզի իրեն համար ճատրակի մը քարերուն շափ արժեք չունին այդ անոգի մարմինները»¹⁰⁴: Մի կարևոր հանգամանք ևս: Մ. Մամուրյանի այս վեպում ցցուն կերպով զգացվում է Մ. Նալբանդյանի ծրագրերի ազդեցությունը, մասնավորապես Ռուսաստանի ապագայի վերաբերյալ հրապարակված նրա մարգարեությունները շարադրելիս:

Արտահայտվելով Մ. Նալբանդյանի մասին, Մամուրյանն այս վեպում գրում է. եթե ցարական կառավարությունը ազատության մոլենեղիկների վրա «իր հսկողությունը կկրկնապատկե և երբ կայծ մը անգամ տեղ մը տեսնե, դայն մարելու համար սիպերյան սառնամանիքն անոր վրա կթափե»¹⁰⁵: Կարծես Նալբանդյանին նկատի ունենա Մ. Մամուրյանը, երբ գրում էր. «Ո՛հ, միտա կրեբեմ այն անմամն փաշն, որուն հրամանին ներքև ես ալ փաշացա, և որ այժմ մութ ղետանի մը մեջ կհեծն անշուշտ, և բոլոր մարմինս դող կենն և սիրտս արտասվոք կփղձկի»¹⁰⁶:

Վեպը գրելու պահին Մամուրյանը գիտեր իհարկե, որ Նալբանդյանը կենդանի չէ այլևս: Չէ որ ժամանակին ինքն իսկ նրա մահվան առիթով հոգված էր ղետեղել պարբերականների էջերում: Սակայն պատահական չէ, երբ վեպում Նալբանդյանը հանդես է բերված որպես Սիրիի ղեղանում տառապող գործիչ, որովհետև ինչպես գրում էր Մամուրյանը, նույնիսկ «Մադիկ»-ում տպագրված հոդվածում, «Նալբանդյանցը, ինչպես կենդանության տուն, նույնպես մահվանն հետև պիտի գործե ազգին մեջ, քանի որ շղթան և սուրը չեն կրնար կաշկանդել և սպանել լուսատու գաղափարները... որոնք իբրև ամպրոպային փոթորիկներ կորոտան թագադիր բռնավորներու զլուխներուն վրա. մինչև որ փայլակն ու կայծակը պայթեն և թագ ու զլուխ աչրին տոշորին... Նալբանդյանցի ազատական հայրենասիրությունն անդադար հրավեր մը ունի կարգալու մեղ և ազգը նվիրական պարտք մը կատարելու...»¹⁰⁷:

«Սև լեռին մարդը» վեպի հեղինակը գտնում էր, որ միայն ցարիզմի տապալումից հետո ոռոս ժողովուրդը կվերածնվի, տնտեսա-

104 «Սև լեռին մարդը», էջ 165:

105 Նույն տեղում, էջ 44:

106 Նույն տեղում:

107 «Մադիկ», 1866, № 124:

102 «Արևելյան մամուլ», 1877, էջ 257:

103 Նույն տեղում, 1880, մարտ, էջ 97—98, (ընդգծումները մերն են —Ն. Ղ.):

պէս կզարգանա և ավելի դործունյա կդառնա: «Եվրոպական տերութիւններն կամ լավ ևս բան մոզովորդները,— գրում է Մ. Մամուրջանը,— այն ժամանակ պիտի հաղթանակեն, երբ որ ստիպեն իրենց կառավարութիւնները որ անոր (ցարիզմի — Շ. Ղ.) հետ չզաշնակցին, երբ որ անոր ժողովրդյան հետ իրենք նիզակակցին մտապես ու բարոյապես, անդադար լույս սփռելով, գիտութիւն տարածելով այն մարդկային անապատներու մեջ, որ ավելորդապաշտութիւն և մոլեռանդութիւն շարունակ կձարակեն: Չափն ուսերն իրենց գլխեն և մարմինը կվերածնի, ընկերասեր, զվար, գործունյա ընտիր ժողովուրդ մը կդառնա»¹⁰⁸:

Ի հակադրութիւն լիբերալ բուրժուական մտավորականների, որոնք Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման հույսերը կապում էին ցարիզմի ռազմական միջամտութեան հաջողութեան հետ, Մ. Մամուրջանը պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի ուղեգիծը: Նա Հայաստանի ազատագրումը տեսնում էր ռուսական հեղափոխութեան հաղթանակի, ցարիզմի տապալման, նոր ժողովրդական կարգեր ստեղծելու հեռանկարների մեջ:

Նալբանդյանական ուղիով բնթանալուց դատ ի՞նչ կարող էր Մ. Մամուրջանին մղել դեպի ռուսական հեղափոխութիւնը, այնքան մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել նրա հասարակական ու պետական կարգը, տալ հանձարեղ կռահումներ, որոնք այսօր դարձել են անջնջելի իրողութիւն:

Մ. Մամուրջանը դեռևս 1872 թ. նկատել էր, որ Ռուսաստանում կաղմակերպվում են «նոր Ռուսիա» երազող մարդկանց առանձին խմբակներ: «Ռուսիո մեջ անգամ»,— գրում է նա,— պետութեան տարբեր նպատակի համար սնուցած համալսարանական ազգութեան բողիկն տակ՝ ազատամիտ խմբակներ կխլրտեին և նոր Ռուսիա մը կերազեին»¹⁰⁹: 1875 թ. Մամուրջանը տեսավ, որ Ռուսաստանում գնալով հեղափոխական շարժումները ուժեղանում են, իրենց հորձանուտի մեջ առնելով ոչ միայն բանվորներին ու գյուղացիներին, այլ նաև մտավորականութեանը: «Սակայն այս հայտնի է,— գրում է նա,— որ Ռուսիան շրջապատող չինական ամբարտակը՝ լուսն և ազատութեան դեմ չկրնար հավետ կանգուն մնալ և արդեն ներքին խուլ շարժումներ և բուռն դեղեր, ընկերական ծանր հիվանդութեանց նշաններ և հեղափոխութեանց կարապետներ կերևին...»¹¹⁰: 1877 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին քննադատելով ցարիզմին:

Մամուրջանը գրում էր. «Ռուսիա սահման մը ունի ուր կանկ պիտի առնու: Ի՞նչ ծոցը կսնուցանէ զաղտնի՝ ինչ որ օրին մեկը՝ հալածական ազատութիւնը, զինք պիտի լափէ, կործանէ և նոր Ռուսիա պիտի ծնի»¹¹¹: (Ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.):

Մ. Մամուրջանը 1878 թ. արդեն վստահօրէն արձանագրում էր, թե. «Հեղափոխական և ընկերահաշտական տարրը՝ օրե օր կծավալի ու կգորանա ընդ Ռուսիո և ընդ Դերմանիո մեջ: Թող սա հակա-ընկերահաշտական օրենքը հաստատե, մամլո ազատութիւնը, գումարվելու ազատութիւնը ջնջէ, ոստիկանութեանը ընդարձակ ազատութիւն տա ձերբակալելու, բանտարկելու ևս, դարձյալ զազափարներ ու սկզբունքներ չկրնար բռնել սպանել»¹¹²: Մամուրջանը Բեռլինի կոնգրեսում Ռուսաստանի Անգլիային արած դիջումների պատճառը համարում է հեղափոխական շարժումների ուժեղացումը երկրի ներսում, որը անգլո-ռուսական պատերազմի զեպքում կարող էր սրբել ցարական ինքնակալութիւնը:

«Կորչաքոֆ պատվով դիջումներ ընելու տրամադիր կերևի,— գրում է նա,— Շուվալով Զարին հետ կտեսնվի, և Ռուսիա որչափ տնկիլական սպանալից զորութենէ նույնչափ ներքին հեղափոխական քաղաքում շարժումներ կերկնջի: Արդարեւ՝ նոր անկո-ռուսական պատերազմ մը կրնար ներքին ընկերական հեղափոխութիւն մը առաջ բերել և ընդհանուր քաղաքական փոթորիկ մը հարուցանել: Հյուսիսային պետութեան մեջ, կայսերական գահը վտանգի մեջ դրեւելով»¹¹³:

1880 թ. Անգլիայում ուժեղանում էր իռլանդացիների (ֆենիկների) շարժումը: Մամուրջանը գտնում էր, որ Բրիտանական պետութիւնը պետք է Իռլանդիային ազատութիւն տա, այլապես ժողովուրդը կվճռի իր բախտը, կնախապատրաստվի հեղափոխական պայքարի, կանխապես կզինվի այնպես, ինչպես «Ռուսիան որ ժողովուրդ ու կառավարութիւնը իրարու դեմ զինված կապասեն»¹¹⁴: Կգա օրը, երբ այդ զենքերը «գործի կդրվեն և ժողովուրդը կհասնի յուր բաղձանքին՝ ընկերային ազատութեանը»:

Ռուսական հեղափոխութեան և Ռուսաստանի ապագան Մամուրջանը ճշգրիտ նախագծեց 1870-ականների վերջերին իր իսկ հրապարակած «Սև լեռին մարդը» վեպի երկրորդ մասում: Այստեղ զարգացնելով Մ. Նալբանդյանի գիծը, կես դար առաջ, Մ. Մամուր-

¹⁰⁸ «Սև լեռին մարդը», էջ 165 (ընդգծումները մերն են — Շ. Ղ.):

¹⁰⁹ «Արեւելյան մամուլ», 1872, էջ 26:

¹¹⁰ «Արեւելյան մամուլ», 1875, էջ 481:

¹¹¹ Նույն տեղում, 1877, էջ 143:

¹¹² Նույն տեղում, 1878, էջ 183:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 33:

¹¹⁴ Նույն տեղում, 1880, էջ 97:

յանը գիտական կանխատեսությամբ կարողացավ ըմբռնել ռուսական հեղափոխության նշանակությունը, հեղափոխություն, որի հաղթանակով փայլուն ապագա կստեղծվեր ոչ միայն ռուսների, այլ նաև ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ ապրող մյուս բոլոր ժողովուրդների համար: Այդ հեղափոխությունից հետո կծնվեր նոր Ռուսաստան, որի կազմում մտնող ժողովուրդները, ազատ լինելով սոցիալ-քաղաքական բոլոր տեսակի ճնշումներից, կստեղծեին դեմոկրատական պետություն և կկառավարվեին ֆեդերատիվ սկզբունքներով:

Այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում տակավին նոր էին ուժեղացել ճորտատիրական կարգերի դեմ բարձրացող գյուղացիական շարժումները, դեռ նոր էր ձևավորվում բանվոր դասակարգը, երբ Եվրոպան էր համարվում հեղափոխական շարժումների կենտրոնը, Մ. Մամուրյանը գրում էր. «Երե այս ժողովրդային հեղաշրջումը վրիպի, փաղափակներ պիտի գա անվերայ և Ռուսիան պիտի ակնկոծե, պառակտե: Կգուշակեմ արդեն այդ հեղափոխության պայմանները... Գեր ապագային մե՛ջ կերևակայեմ նոր Ռուսիա մը, չէրե գատ գատ տեւորյուններու բաժնված, գատ գատ կառավարութեանց ներքե, այլ դաշնակցած Ռուսիա մը՝ ամեն հարստական կապերե ազատ՝ որու այլադէն ու այլասեռ ժողովուրդներ իմֆօրիմութեամբ պիտի վարեն, կառավարեն իրենց հատուկ շահերն տարբեր օրինաց ու սովորութեանց ներքե: Ռուսիո բնական դիրքը չի ներե՝ որ իրարմե անկախ տեւորյանց մեջ լուծվի, փայփայվի, իր Ուրալ ու Կովկաս լեռներով, սառած ու Սև ծովերով պատած լնակ մըն է մնայուն ջրերով, եվրոպական գաղափարներու հոսանքէն զերծ, կենսառու առումներե հեռու և իր դարավոր բռնապետական դրոշմունց այդ բնական հանգամանաց մեկ հետևորդունն է»¹¹⁵:

Մամուրյանի կանխատեսած ռուսական հեղափոխությունը խոշոր փոփոխություններ պիտի մտցներ ոչ միայն ցարական Ռուսաստանում, այլ նաև ողջ Ասիայում ապրող ժողովուրդների սոցիալ-քաղաքական կյանքում: Այդ հեղափոխությունից հետո պետք է ապարեզ իջնեին ժողովուրդներ, որոնք կկառավարվեին նոր օրենքներով և կապրեին բոլորովին նոր պայմաններում: «Բայց գիտությունը կայակերպի բնությունը, — գրում է Մ. Մամուրյանը, — իսկ և վաչ այն հպատակ ու ստրուկ ցեղերուն, որ ազատության ժամը հնչելուն առեն անպատրաստ պիտի գտնվեին: Ռուսական ներքին հեռավոր հեղափոխությունը նախ Ասիան պիտի դրդե, հրդեհե:

Նոր ժողովուրդներ հին ժողովուրդոց պիտի զարնվին և հին աշխարհի բեկորներն իրենց մեջ պիտի բաժնեն: Այնուհետև արդի ժողովուրդները թուրք և պարսիկ իրենց անունը կամ օրենքը պիտի փոխեն, նոր աշխարհի մարդիկ կամ հին աշխարհի փարիսեներ պիտի մնան և նոր կյանք, նոր օրենք պիտի տիրապետեն նորածին ազգերու վրա»¹¹⁶:

Այսպիսով, «Սև լեռին մարդը» վեպում շոշափած հարցերով և արտահայտած տեսակետներով Մ. Մամուրյանը ցույց է տալիս, որ ինքը կարողանում է հասկանալ երկու Ռուսաստանի գաղափարը: Ատելով ցարական կարգերը, Մամուրյանը սիրում է ռուս ժողովրդին, հավատում նրա ապագային և Ասիայի ու Եվրոպայի ժողովուրդների ազատագրման հնարավորությունը լծորդում ռուսական հեղափոխության հեռանկարի հետ:

Մամուրյանի կանխատեսումների տևար կողմն այն էր սակայն, որ չունենալով պատմական երևույթների ընկալման դասակարգային կողմնացույց՝ Ռուսաստանի զարգացման բուրժուա-դեմոկրատական փուլի հետ էր կապում իր ակնկալությունները, որոնք իրականանալու էին միայն հեղափոխության հաջորդ, պրոլետարական կամ սոցիալիստական էտապում: Զարմանալին այն է սակայն, որ մերձենալով Ռուսաստանի գալիքին, թեկուզ հենց միայն նրա ճընշված ազգությունների կամ ասիական ժողովուրդների ազատագրման տեսանկյունից, 70-ական թվականներին Մամուրյանը հստակորեն կանխատեսում էր այն պահանջները, որոնք առաջադրվելու էին իրոք և լուծում ստանալու Ռուսաստանում ծավալվելիք հեղափոխության ընթացքում: Այս վերապահումով նա հանդիսացավ մեկը 19-րդ դարի սակավաթիվ այն մտածողներից, որոնք ազգային և գաղութային ժողովուրդների զարգացման հեռանկարների մարդում կանխորոշեցին ռուսական հեղափոխության պատմական նշանակությունը:

Մ. Մամուրյանի այս վեպում արտահայտած բազմաթիվ մըտքերն ու տեսակետները, ըստ երևույթին, նախերգանքը պիտի կազմեին հեղինակի բուն նպատակին՝ ազգային-ազատագրական շարժման համար հայ ժողովրդի նախապատրաստմանը, ապագա վերածնված Հայաստանի հասարակական ու պետական կարգի նախանշմանը: Դժբախտաբար վեպի երրորդ մասը հրապարակ չեկավ: 1907 թ. հեղինակի որդին՝ Հ. Մամուրյանը գրում է, որ ինքն այրել է երրորդ մասի ուրվագիծը:

115 «Սև լեռին մարդը», էջ 165—166 (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.):

116 «Սև լեռին մարդը», էջ 166 (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.):

Հրանտ Մամուրյանը կարգալուծ հոր թղթերում թողած վեպի 3-րդ մասի ուրվագիծը, միաժամանակ նրա պատմածի հիման վրա համառոտակի այսպես է վերապատմում շարունակությունը: Սև լեռան մարդ վարուժանը վրացուհի նուրեմի կողմից փախցվում է Վրաստան և այնտեղ մեծանալով դառնում հեղափոխական տրամադրություններով համակված մի մեծ զորախմբի ղեկավար ու վերադառնում Հայաստան: «Կանցնին շատ ու շատ տարիներ այս դեպքն վերջ, — գրում է Հրանտը, — երբ պարսկական և թրքական սահմանագլխին վրա մեծ ազմուկ կանն երկու կառավարությանց թշնամի, ...խեղճերու և հարստահարված հայ ժողովրդյան բարեբար և բարեկամ հեղափոխական ավագակապետ մը, որու համբավը կտարածվի ամբողջ Արարատի վրա»¹¹⁷, ապա ավելացնում է, — «ավագակապետի անվան տակ ծաղկած հեղափոխականը» Սև լեռին մարդը Վարուժանն էր, որը ղեկավարում էր հայ-վրացական գունդը և պատրաստվում ազատագրել Արարատը, դատաստան տեսնել հայ ժողովրդի օտար և ազդային հարստահարողների հետ:

Հրանտի վկայություններ, վեպի այս մասում «...հեղինակը իր տեսակետն զիտելով պիտի պատկերացնեի իր ըմբռնումները հեղափոխական գործունեության և միջոցներուն վրա, որոնց վրա ուշադիր ընթերցողը կարող է գաղափար մը կազմել, վեպի ընթացքին մեջ»¹¹⁸:

Իրավացի էր Հրանտը: Առանց վեպի երրորդ մասի էլ հայտնի են Մամուրյանի «հեղափոխական» կամ ընդհանրապես հայ ազգային-ազատագրական շարժումների ծրագրերը, որոնց իրականացումը անբաժան պետք է լինեի ուսական ապագա հեղափոխությունից:

Ոչ հեռավոր ապագայում, Ռուսաստանում, ողջ Ասիայում և գուցե եվրոպայում հեղափոխական խոշոր հեղաշրջումներ էին կատարվելու: Ի՞նչ պետք է անեի հայ ժողովուրդը այդ կարևոր պահին, անա այս հարցին է, որ պատասխանում է Մամուրյանը, բայց երևույթին այս էր հենց նրա վեպի մեջ հուզված կենտրոնական խնդիրներից մեկը: «Այս քաղաքական ալեկոծության ժամանակ, — գրում է նա, — հայկական նավն, նույն նոր տապանն, ո՞ւր պիտի կենա այս անգամ, պիտի գտնե՞ Մասիս մը, թե ոչ պիտի սուղի անկանգնելի կերպով ժողովրդոց անդունդին մեջ: Այս է մեզի համար կարևորը, և այս կախում ունի ներկային մեջ մեր բռնելիք ընթացքն: Իմ բուն նպատակս այդ ընթացքին ուղղություն տալ էր,

հայր այդ մեծ և բազմահույզ ապագային պատրաստել էր: Վասնզի մեծ դեր մը կա սահմանված Ասիո մեջ, դեր մը՝ որ իր ունեցած հին քաղաքական դերեն ավելի նշանավոր կրնա լինիլ, եթե միայն ըմբռնե, որ անոր հասնելու համար ալ նոր պայմաններ պետք են: Եթե միայն զիտնա կշռել ներկա ծանր պարագաները, ժողովրդոց ձգտումը, տեղությանց սկզբունքը և անկից օգուտ քաղելու ներկրաի»¹¹⁹:

Ինչպես հրապարակախոսական բնույթի մյուս բոլոր գործերում, այնպես էլ այս վեպում, Մ. Մամուրյանը ձգտում է հայ ժողովրդի նախապատրաստմանը «այդ մեծ գաղտին»: Հրապարակախոսը գտնում էր, որ հարկավոր է կրթել, լուսավորել ժողովրդին, նրա մեջ զարգացնել հայրենասիրության պաթոս, օտար տիրակալների դեմ մարտնչելու «անհագ կիրք»:

Վեպում մեծ տեղ է տրվում նաև ժողովրդի տնտեսական զարգացման խնդիրներին: Մամուրյանի կարծիքով հարկավոր է երկրում զարգացնել մեքենայական արտադրություն, մեքենայացնել գյուղատնտեսությունը, վարկ տալ ազգային առևտրին, նոր քաղաքներ կառուցել, հաղորդակցության ճանապարհները լավացնել, երկաթուղիներ անցկացնել, քաղաքներում «տրամվայներ... երկաթի գործարաններ, արհեստանոցներ հաստատել... գլխավոր քաղաքներում մեջ գալուցներ, տպարաններ, թերթեր հիմնել, գյուղերում մեջ վարժարաններ բանալ...»: Տնտեսական այս հսկա «հեղաքեկման» իրականացման համար հարկավոր էին միայն «աշխատություն», «հարատևություն», և «միություն»: Այս ծրագրերը պետք է իրագործվեին ոչ շուտ, քան մի հիսնամյակում (հարատևություն), որի իրականացման համար հարկավոր է. «Ազգի տարբեր դասերի՝ հեղեղեցականների, դասատուների, զիտնականների, մեքենագործների, արհեստավորների, բանվորների, մշակների, մեծատուների, դրամատերերի («միություն»), երկարատև, քրտնաջան՝ կամավոր սկզբունքով, շահագործումից զերծ մտավոր և ֆիզիկական աշխատանք («աշխատություն»): Տնտեսական զարգացումից, կրթվելուց, լուսավորվելուց հետո պետք է զինել հայ ժողովրդին, որի «սուր մտքին պետք է միանա կտրուկ թուրը, — գրում է Մամուրյանը, — այդ քուրն անոր ձեռքը տալու ելա այս անգամ որ քիչ մը վաճի», — քանզի «իմ շուրջս միայն խաղաղության և հանդարտության ցանկացող ոչխարներ կտեսնեմ, որ ավելի կսիրեն խուզվիլ քան թե խուզել»¹²⁰:

119 «Սև լեռին մարդը», էջ 166—167 (ընդգծումները մերն են — Հ. Գ.):

120 Նույն տեղում, էջ 167 (ընդգծումները մերն են — Հ. Գ.):

117 «Սև լեռին մարդ», էջ 342:

118 Նույն տեղում, էջ 343:

Հայ ժողովուրդը դինված ապստամբության միջոցով պետք է թոթափեր ոչ միայն սուլթանական, այլ նաև ցարական լուծը, յուր հակառակ վրայից մաքրեր անցյալի «մրի հետքերը» և ապացուցե՞ր որ ինքը ոչնչով հետ չի մնում մյուս ժողովուրդներից: «Վատությունն այդ ախար սրբելու համար,— շարունակում է Մ. Մամուրջանը,— արյան հեղեղներ պետք են»:

Վեպում կենտրոնական տեղ է դրավում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի զաղափարախոսությունը: Հավատարիմ մնալով նախնադանից ժառանգած իր սկզբունքներին, Մ. Մամուրջանը վեպի երկրորդ մասի շարադրումից իսկ սկսում է ժողովրդի նախապատրաստությունը ազգերի ազատագրական համընդհանուր պայքարին: Այնպիսի կերպարներ են ստեղծվում, որոնց գործելակերպին տեղյակ ընթերցողը չէր կարող չմտահոգվել ժողովրդի բախտով, չոգևորվել այդ հերոսների գործունեությամբ, չձգտել խտացնելու նրանց շարքերը: «Կարծեցի թե գուցազուններու օրը վերադարձեր է,—ասում է վեպի հերոսներից մեկը,—և համոզվեցա որ երբ մարդ անկախության և հայրենի ազատության համար կմաքառի իր արիությունը կտասնապատկվի և իր բազուկը տասը վարձկան դինվոր կարժե: Զինվորներ որ անիրավ դատի և շահու համար միայն ասպարեզ կիջեն... ապա շարունակում է,— իմ մեկ սարկավազս Վրեժ անվանեցի, իսկ մյուսը Սուր... վստահ լինելով, որ եթե այդ վրեժն ու սուրն, ամեն հայու հոգին թափանցե ու բազուկը դինն, Հայաստանի դարերու աղետքը կջնջվի»:

Մամուրջանը գտնում էր, որ ազատագրական շարժման հաղթանակի ամենակարևոր գրավականը հայ ժողովրդի միասնականությունն է: «...եթե իմ բազուկիս ու սրտիս պես հազարների բազուկներ ու սրտեր նվիրվեին քեզ այդ չափ արյունալի չափի տեսնեի արեդ, չափի լսեի այն արձագանքն որ լեռն ու ձորն ողբ ու կոծոց կկրկեն»:

Վեպի հերոսներից Ատոմին ուղղված Դերենիկի այն հարցադրմանը՝ թե «մեր հայրենիքը եթե ետ պահանջենք չեն տա օտարները» Մամուրջանը պատասխանում է՝ «կտան»:

«Այո, սուր ի ձեռին, Դերենիկ, հորդ պես: Յետևար ու պատմական փաստը շատ հին են և իրավունք մը են կազմեր, բայց սուրը միշտ սուր է»:

Այս և հարանման բազմաթիվ փաստերից ահնհայտ է, որ Մ. Մամուրջանը 1880-ական թվականների սկզբին ևս դինված ապստամբության միջոցով էր լուծում ոչ միայն ռուս ու վրաց ժողովուրդների, այլ նաև հայ ժողովրդի ազատագրման հարցը:

Վեպի ամենաարժեքավոր կողմերից մեկն այն է, որ Մամուրջանը առաջադրում է հայ և վրաց ժողովուրդների հեղափոխական

դաշինքի հարցը: Վրացուհի Նուրեմը, ազատատենչ կնոջ այդ անմեղ կերպարը, այն զորեղ կամուրջն էր, որը պետք է Արարատը կապեր Կովկասյան լեռնաշղթայի հետ, «Հայաստանը՝ Վրաստանի հետ», «Արարատ Բուրի հետ»:

Մ. Մամուրջանի հերոսի, Սև լեռան մարդու՝ Վարուժանի գաստիարակն ու հոգևոր սնունդ տվող այդ վրացուհին դիմելով յուր երբեմնի նիզակակիցներին, իսկ նրանց միջոցով հայ ժողովրդին, ասում է. «Անբաժան պիտի մնամ հոգով ու սրտով այն Հայաստանին որ իմ կենացս քնքուշ ծաղիկն առավ, և փոխարեն ինձ տվավ վարդ մը փշալից... որով Կովկասու սարերն օրին մեկը Արարատա սարերուն հետ պիտի կապե, ինչպես որ երբեմն Հայկազունք արհնակցությամբ և քաղաքականությամբ կապված էին իմ լեռնցի նախահարցս հետ, որ ասիական ամեն տեսակ բռնակալությանց մեջ ազատության կոթողն իրենց շքեղ լեռներուն պես կանգուն պահեցին, և ամոնց նոր սերունդն, որ ցարդ կմաքառի հսկա տերություն մը դեմ՝ անշուշտ պիտի հաջողի՝ երե մերք ընդ մերք ընկնի ու մատնվի անգամ, Ասիո ամենն կորովի և ազատ ժողովուրդը դառնալ՝ Արարատյան ժողովրդոց հետ միանալով... ապագա դեպքեր ու պարագաներ կհուսամ որ պիտի հաստատեն»¹²¹:

Թավական է հիշատակել այն փաստը, որ ապագա հեղափոխականը, «հայերի փրկության հույսը»՝ Սև լեռան մարդը կրթություն և դաստիարակություն էր ստացել Վրաստանում, այնտեղ կազմակերպել յուր «արիական գունդը» որի մեջ մտնում էին եղբայրական կապերով իրար հետ նիզակակցած հայերն ու վրացիները:

Կարծում ենք, որ այլևս կասկած չի մնում, որ Մամուրջանը ոչ միայն հեռու է ազգային նեղամտությունից, այլ նաև ազգերի եղբայրական կապերի կողմնակից էր, կապեր, որոնք պիտի կոփվեին ազատագրական համընդհանուր պայքարում:

Սակայն կրկնում ենք, որ մեզ այստեղ ավելի քան դբադեցրել է «Սև լեռին մարդը» վեպի զաղափարական կողմը և նրա հեղինակի առաջադրած ծրագրերի հետագա իրականացման հնարավորության խնդիրը: Այս տեսանկյունից նայելով, չպետք է մոռանալ, որ Մ. Մամուրջանի գործը գրվել է մի ժամանակ, երբ Արևմուտքում ու Ռուսաստանում արդեն հանդես էին եկել հեղինակին հուզող զաղափարների անդրանիկ մունետիկները, սակայն նրանք դեռ չէին դարձել զանգվածային լայնահուն շարժման պարագլուխներ: Վեպի մեջ ձևակերպված առաջավոր մտքերի ու տրամադրությունների ընկալման ու տարածման համար առաջավոր ասիական իրականությունը,

¹²¹ «Սև լեռին մարդը», էջ 309—310 (ընդգծումները մերն են — Հ. Ղ.):

այդ թվում նաև արևմտահայ միջավայրը գեո շուներ նպաստավոր պայմաններ: Իր շրջագրության մեջ հեղինակը գեո չէր նշմարել դասակարգային շարժիչ այն ուժերը, որոնց վրա հենված, նա պիտի կարող լիներ արգասավոր պայքար սկսել իր դավանած գաղափարների կենսագործման համար: Այդ է հենց պատճառը, որ վեպի հերոսները հանդես են գալիս սոսկ հեղինակին սպասարկող ձայնափողերի գերում, բայց գեո չեն հանդիսանում գեղարվեստական համոզիչ կերպարներ, իրական ու կենդանի պերսոնաժներ:

Գեղարվեստական արժանիքներից անհամեմատ ավելի նշանակալից են վեպի գաղափարական արժանիքները: Ուտոպիատական իր երանգներով հանդերձ, Մամուրյանի վեպը զբոսորդում է հեղինակի հասարակական առաջավոր դավանանքը, նրա զարմանալի պայծառատեսությունը, նրա շատ սկզբունքների բացառիկ ճշմարտացիությունը: Գրական ուշագրավ երկ լինելուց առավել, «Սև լեռին մարդը» 19-րդ դարի 70-ական թվականների հայ գեմոկրատական մտքի պատմության նշանավոր մի հուշարձան է:

Այսպիսով տեսական պատրաստությունը, զարգացման բազմակողմանիությունը, գեղարվեստական խոսքի վարպետությունը, երգիծանքի կարողությունը և վերջապես մարտնչող բնավորությունը, Մամուրյանին դարձրին արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա ազդող այն մտածողներից, որը չուրովի շարունակեց Մ. Նալբանդյանի ուղեգիրը, երկու տասնամյակ շարունակ արժարժեց հայ ազատագրական շարժման հետևողական-գեմոկրատական գաղափարաբանությունը, տեսության բնագավառում մի ամբողջ գլխով վեր բարձրացավ բուրժուական լիբերալ և ազգային-պահպանողական ժամանակակիցներից:

Մ. Մամուրյանը, սակայն, եթե սոցիալ-դասակարգային պայքարի խնդիրներում չկարողացավ հասնել Մ. Նալբանդյանի բարձրակետին, հստակորեն չպատկերացրեց ազրարային հարցի լուծման գերցենյան ծրագիրը¹²², ապա մշակութային հարցերում՝ լեզվապայքարում, գրականության և էսթետիկայի, կրոնի ու բարոյակա-նության, կանանց հարցի մասին հայտնած կարծիքներով, մշակած հիմնավոր տեսություններով առաջ անցավ 1860-ականների արևմրտահայ բոլոր մտավորականներից՝ իր ազդեցության տակ առնելով Հ. Սվաճյանին, Գր. Զիլինկիրյանին, Ա. Հայկունուն, Մ. Պեշիկ-թաշլյանին, Նույնիսկ Հ. Պարոնյանին: Նա շարունակեց Մ. Նալ-

բանդյանին և ուղղություն տվեց հայ քաղաքական մտքի զարգացմանը, մշակույթին, գրական ու լուսավորական շարժմանը, իբրև տեսաբան գերազանցելով Հ. Սվաճյանին, որին զիջեց միայն հեղափոխական պրակտիկայի մարզում:

Արևմտահայ առաջագիծ 60-ականների ծավալած գեմոկրատական շարժման մեջ ուրույն տեղ գրավեց, գործոն մասնակցություն ունեցավ Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսի խմբագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանը (1833—1923 թթ.): Արհեստավորի որդին միջոցներ չունեցավ հաճախել եվրոպական համալսարաններ, տեսնել խռովահույզ եվրոպան, սակայն Զմյուռնիայի «Մեսրոպյանում» ստացած ուսումը զուգակցեց ինքնակրթության հետ, կատարելությամբ տիրապետեց ֆրանսերենին, հունարենին, իտալերենին, կարգաց Վոլտերի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Մոնտեսքյոյի, Հելվեցիուսի, Գյոթեի, Հյուգոյի, Շեքսպիրի լուսավորական ու ազատասիրական երկերը: Հյուգոն, Գերցենը և Մ. Նալբանդյանը դարձան նրա հավատամքը: Նա նամակափոխանակություն ունեցավ Վ. Հյուգոյի հետ, 1861 թ. ծանոթացավ Մ. Նալբանդյանին, հետագայում ֆրանսերենով կարգաց ու հայերենով պրոպագանդեց Ա. Գերցենի «Եղևություններ և խոհերը», վերապահությամբ համերաշխեց այդ գրքում արժարժված սոցիալական մտածումներին:

Գր. Զիլինկիրյանը 1861—1867 թթ., սկզբում միայնակ, ապա Արմենակ Հայկունու, Մ. Մամուրյանի փոխխմբագրությամբ, Զմյուռնիայում ու Կ. Պոլսում հրատարակում էր «Մեղու»-ի գաղափարակից «Ծաղիկ» պարբերականը, որտեղ և ծավալում էր իր գրական ու հրապարակախոսական գործունեությունը¹²³: Թերթի հաճախակի խափանումը, խմբագրի կրած հալածանքները, բանտարկությունը, գանակոծումը երբեք չթուլացրին «Ծաղիկ»-ի թափը, չպակասեցրին նրա մարտունակությունը: Զիլինկիրյանը գլխավորեց Զմյուռնիայում ծավալված գեմոկրատական շարժումը, դուրս եկավ գաղթօջախին հուզող հարցերի շրջանակներից և հետևողականորեն պայքար ծավալեց հայ ժողովրդի լուսավորության, քաղաքական, նույնիսկ սոցիալական ազատագրման նշանաբանով:

1861 թ. սկսած «Ծաղիկը» մշակում էր հայ ժողովրդի լուսավորության, ազգապահպանության, բռնատիրության լծի թոթափման, ազգային ինքնուրույնություն նվաճելու բաղձաթիվ ծրագրեր:

¹²³ Մանրամասն տե՛ս Հայկ Ղազարյան, Գրիգոր Զիլինկիրյան, 1959, տե՛ս նաև «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 2, Երևան, 1962, էջ 134—151:

¹²² Տե՛ս, Հայ նոր գրականության պատմություն, հատ. 3, էջ 166—170, Մատթեոս Մամուրյան գլուխը:

Պատվելով այն հանգամանքից, որ Պոլսի համեմատութեամբ, Ձմյուռնիս յայտն հետադիմական ուժերը նվազ գորեղ էին, Չիլիեկիբյանն ու մայրաքաղաքից աչտտեղ ճողոպրած Արմենակ Հայկունին բացահայտում էին սուլթանների վարած հայահալած քաղաքականութեան էութունը, խարաղանում կղերա-ամիրայականներին ու ազգային-լիբերալներին և ժողովրդական զանգվածներին գինված ապստամբութեան կոչեր հղում: Փակվում էր թերթը՝ երեսում էին գաղտնի թուղթիկներ, բանտարկում էին խմբագիրներին մեկին, դուրսում էր մյուսը:

124 «Մանգիկ», 1862, № 40:

կվերարերի»¹²⁷։ Բազմաթիվ գրվածքներում նա անդրադառնում է բուրժուական հասարակարգի, արտագրույթյան ու բաշխման ֆեոդալական ու կապիտալիստական եղանակների քննադատությանը, հրապարակում սոցիալական խնդրի լուծման իր խոհերը։

127 «Մանգիկ», 1866, № 128, էջ 523:

չով, գործում էին մայրաքաղաքում, գրում հայատառ թուրքերենով, ընթերցանության նյութ տալիս տաճկախոս հայերին, մասնակցում Կ. Պոլսում ծավալված դեմոկրատական շարժմանը, զինվորագրվում նալբանդյանական հոսանքին, դիմակայելով ինչպես սուլթանական բռնատիրությանը, այնպես էլ հայ կղերա-ամիրայականներին: Յավոք, նրանց ժառանգությունից քիչ բան է հասել մեզ, եղածն էլ հայատառ թուրքերեն լինելով, հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, ուստի ստիպված սնվում ենք ժամանակակիցների թողած հատուկաոր տեղեկություններից¹³⁰, կենսագրական հոգվածներից:

Կ. Փանոսյանը Կ. Պոլսի երկրագործական վարժարանի սաներից էր, տիրապետում էր թուրքերենին և ֆրանսերենին: Նրա դարգացման մակարդակը չէ, որ հիացմունք էր պատճառում Հ. Սվաճյանին, «մեղվական երիտասարդությանը», այլ հրապարակախոսական ձիրքը, դավառահայության թշվառ կացության իրադեկությունը, մարանչող բնավորությունը, անձնազոհությունն ու նվիրվածությունը տառապող աղգի փրկության գործին:

1859 թ. Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանը հիմնադրեց «Մյունաստի էրճիաս» հայատառ թուրքերենով լույս տեսնող երկօրյա, ապա շաբաթաթերթը: Պարբերաթերթը սկզբից եկավ կանգնեց «Մեղվի» կողքին, պրոպագանդեց նալբանդյանի գաղափարները, անհաշտ պայքար մղեց մի կողմից հայ լուսավորչական ղեկավարի կենտրոն «Երեսկի», նրան հովանավորող ամիրաների ու պատրիարքի, մյուս կողմից Հռոմի կղերապետության սալին լծված «Մեճմուալի», ամերիկյան միսիոներության բերան «Ավետաբերի» դեմ: «Աղգային ջոջերի» հեղինակը, Փանոսյանի այս շրջանի գործելակերպի մասին դրականապես խոսելով, ավելացնում է. «Ժողովուրդն այս կեսառացիին ընթացքին հավանելով կը քաջալերեր զայն, որուն խմբագրատունն էր այն ատեն Վեդիր խանին մեջի սրճարանը, աթոռն էր տոպրակի մեջ լցված հարցուր տրամ խոտ, գրասեղանն էր սրճարանապետին դռան մոտ դրված սնդուկը և թաշկինակն էր յուր հագուստին թևը»¹³¹: Աղքատության մեջ ապրող, աղքատների շահերը պաշտպանող Փանոսյանը սարսափ էր տարածել հայ վերնախավի վրա, իբրև մունետիկ փողոցներում գոռում էր «Հայեր, երեկ հաղար տարեկան ճշմարտություն մը կորսվեցավ պատրիարքարանին մեջ,

շանթող գավազանը ձեռին կնախագահեր արդարության աթոռի վրա»:

«Մյունաստի էրճիասն» ինչքան սիրելի էր ժողովրդական զանգվածներին, այնքան անհաճո՝ կղերա-ամիրայականներին: Այդ էր պատճառը, որ պարբերականը հաճախ էր խափանվում, իսկ դադարման օրերին կամ ամիսներին խմբագիրը հանդես էր գալիս էջասակավ գրքույկներով, թուղթիկներով, որոնք գաղտնաբար տարածվում էին մայրաքաղաքում, երբեմն էլ հասցվում հեռավոր Զմյուռնիա:

1860 թ. Կ. Փանոսյանը հրատարակել է «Սեֆիր պիր միլլեթ» (Թշվառ ազգություն), ապա «Իսլահատ Մուհիմմե» (Կարևոր բարեկարգություն) գրքույկները: Վերջինս հակաիրոնական պրոպագանդայի միջոց նկատվելով՝ հոգեորականության կողմից բանադրվել էր: Ն. Վարժապետյանը գրեց Կ. Փանոսյանի ու Ա. Հայկունու դեմ ուղղված «Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և անոր հակառակորդները» գրքույկը: Վրդովված Փանոսյանը հանդես եկավ նոր գրքույկներով, հրապարակախոսական մարտական հոգվածներով, իսկ 1867 թ. ստանձնեց ս. Փրկչի Հիվանդանոցի հոգաբարձուի պաշտոնը, փորձեց բարեփոխություններ մտցնել նրա կառավարման հնամենի ձևի մեջ, սակայն հաջողության չհասավ: 1866 թ. նա հիմնում է «Մանզումէի էֆեբար» (Մտածումների շաբթ) պարբերականը, շափավորում իր պահանջները:

Կ. Փանոսյանն ասպարեզ իջավ իբրև մարանչող հրապարակախոս, խիզախող գործիչ, Հ. Սվաճյանի զինակիցը: 1860-ականների առաջին կեսին նա պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի ծրագիրը, հայ ժողովրդին կոչում ազգային-ազատագրական հեղափոխական պայքարի, գործնականում մասնակցում սահմանադրական, ժողովրդական շարժման ղեկավարմանը:

1862 թ. օգոստոսի 1-ի սահմանադրական ցույցի ժամանակ Կ. Փանոսյանը ցուցարարների առաջին շարքումն էր, ընդհատակից հրատարակում էր և գաղտնի տարածում թուղթիկներ, որոնք զենքի էին կոչում պոլսահայ արհեստավորությանն ու պանդուխտներին: Մի քանի օր անց Կ. Պոլսի հասավ Զեյթունի ապստամբության լուրը: «Մյունաստի» լրագրի երեք համարներում նա շարունակաբար նկարագրում էր Տավրոսի արշունալի անցքերը, հայրենասիրությամբ վառում մայրաքաղաքի աշխատավորության սրտերը, «Փարավոնական բարբարոսություն» անվանում թուրքական զորքի արարքը, պահանջում պաշտոնանկ անել Աղիզ փաշային, պատժել ջարդարարներին: Օգոստոսի 20-ին փակվեց «Մյունաստին», նրա հետ «Մե-

¹³⁰ Սրանց մասին տե՛ս Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Հայատառ թուրքերեն հայ մամուլը, Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1963, էջ 257 և հետո, տե՛ս նաև Ա. Ա լ յ ո յ ա ճ ե ա ն, Պատմություն հայ Կեսարիո, հատոր 2, էջ 2068:

¹³¹ Հ. Պ ա ր ո ճ յ ա ն, ԵՊԺ, հատոր 3, էջ 79:

դուն», իսկ Կ. Փանոսյանը կալանավորվեց: Սեպտեմբերի 3-ին Գ. Պալթազարյանը գրում էր, թե «Մյունախի էրճիասի» խմբագիր պարոն Կարապետ Բանոսյանը դեռ բանտն է, յուր վրայոք կերպ-կերպ ձայներ ալ կան, որպես թե տասը տարի արքայի պիտի երթա...»¹³²: Սակայն ժողովրդական շարժումներից վախեցած, կառավարությունը սեպտեմբերի 11-ին դրամական տուգանք առնելով, ազատ արձակեց Կ. Փանոսյանին: Պետական հրամանագրով հավիտենապես լռեց «Մյունախի» պարբերականը¹³³.

Կ. Փանոսյանը շարունակեց գրել հրապարակախոսական գրքություններ, շրջել գավառներ: Նա եղավ Նիկոմեդիայում (Իզմիտ), Ադգային ժողովին ներկայացրեց ժողովրդի վիճակը վեր հանող մի ընդարձակ զեկուցագիր, սյահանջեց այն առաքել Բ. Դուռ: Պետությունից ու նրա կամակատար դարձած հայ էֆենդիներից հուսակտուր, Փանոսյանը հանգանակություն կազմակերպեց, երկու օրում 5000 ղուրուշ դրամ հավաքեց, գնաց Պարտիզակ, անձամբ հանձնեց «տառապալներին»¹³⁴, սակայն 1870-ականներին չափավորեց իր պահանջները, հարեց հաշտվողական լիբերալներին:

Աննահանջ, մինչև կյանքի վերջը զաղափարական նույն բարձրության վրա մնաց Մատթեոս Այվաթյանը: Նա Կեսարիայից Կ. Պոլիս գալով, կրթություն ստացավ Սամաթիայի աշխատավորական թաղամասի Սահակյան վարժարանում, դարակեսին իջավ հրապարակախոսության մարտադաշտը՝ աշխատակցելով «Մասիս», «Մյունախի էրճիաս» և այլ պարբերականներին: 1861 թվականից սկսած, Այվաթյանը դառնում է «Մեղու» պարբերականի գլխավոր աշխատակիցներից մեկը՝ Հ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի հետ միասին,¹³⁵ պահանջում բարեշրջել հայ եկեղեցու միջնադարական կանոնները, սահմանադրությունը պարտադրել հոգևորական վերնախավերին:

1861 թ. փետրվարի 10-ին «Մեղուն» տպագրում է «Եկեղեցվո կառավարությունը սահմանադրական է, թե միապետական» խորագիրը կրող Մ. Այվաթյանի հոդվածը: Այստեղ հեղինակը նախ պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի՝ «Մեղվի» խմբագրին ուղղված նամակում արժարժված մտքերը, պահանջում հայ եկեղեցու կանոնների վերանայում, ապա և ուղղակիորեն առաջադրում սոցիալական անհավասարության, դասակարգային տարբերակումների վերաց-

ման խնդիրը: Պատրիարքի և ամիրանների հանձնարարականով «Երեւակը» և «Արեւելյան դարը» խաչակրաց արշավանքի դուրս եկան Մ. Այվաթյանի, նրա գաղափարակիցների դեմ: Տերոյենցը ստիպված ժամանակավորապես դադարեցնում է իր դժգույն օրգանը, գրում է «Մ. Այվաթյանին նամակին քննությունը»¹³⁶ գիրքը, որտեղ զաղափարական ընդհանրություններ է տեսնում Մ. Նալբանդյանի և Մ. Այվաթյանի հայացքների մեջ: Նա մեղադրելով Այվաթյանին ավելացնում է. «...եվ քո առաջդ Նալբանդյանցին իրավունքը ավելի սրբազան և անբռնաբարելի սեպված է, քան կրոնական ժողովի իրավունքը»¹³⁷:

Հայ վերնախավից բացի Այվաթյանի գրչի տակ ձաղկվել են թուրքական անհոգի պաշտոնյաները, նահանգապետ փաշաները, սուլթանական կառավարությունը: Նրա մարտական հոգվածները տպագրվում էին «Մեղու» ապա «Մանդումնի էֆքյար» պարբերաթերթերում, իսկ քիչ անց «Արարատ» հայատառ թուրքերեն սեփական օրաթերթում:

«Արարատ» օրաթերթը բազմիցս խափանվել է գավառահայ զանգվածների կացության մասին մարտական «անխոհեմ հոգվածներ» տպագրելու պատճառով: Նրա նախավերջին խափանման պատճառը Օզսեն հոռասարյանի «Նոր Դար» լրագրի փակման կապակցությամբ գրված հետևյալ տողերն են. «Երբ ժողովուրդը հոտ մրն է, քերքերն ալ այդ հոտին պահապան շուներն են, կրսեն վերցուր պահապան շուներն՝ այդ հոտը գալլերուն հափշտակությունը մատնեցիր»¹³⁸: Այստեղ գալլերի մասին խոսք բացելիս, Այվաթյանն ի նկատի ուներ սուլթանական կառավարությանը, որի ազդահալած քաղաքականությունը պիտի դիմագրավեին, ժողովրդին պաշտպանեին հայ լրագրապետները, հրապարակախոսները:

Տրնպիզոնի հայաբնակ գյուղերից մեկում 1876 թվականին խոշտանգվում է մի հայ գյուղացի: Այդ մասին բողոքարկող հոդվածներ են գրում «Հայրենիքը» և նոր ինչ վերաբացված «Արարատը»: Գործը հասնում է Մեհմետ Ռուշտի փաշային: Փակում են ղուլգ պարբերականները, Մ. Այվաթյանին կանչում են ոստիկանատուն և պատրիարքի օգնականների միջոցով «ցմահ ծեծում»¹³⁹, խոշտանգված ազատախոս խմբագիրը կիսամեռ տեղափոխվում է

132 «Արշալույս Արարատեան», 1862, 8 սեպտեմբերի, № 683:

133 Տե՛ս «Փորձ», 1876—1877, № 1, էջ 172—173:

134 Թ է ո գ ի կ, Ամէնուն տարեցոյցը, 1924, էջ 205:

135 Նյութերը քաղել ենք Գ. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն, Հայատառ թուրքերեն հայ մամուլը, էջ 259 և հետ. տե՛ս նաև «Պատմություն Հայ Կեսարիո», հատոր 2, էջ 2038:

136 Տե՛ս «Մ. Այվաթյանին նամակին քննությունը», Կ. Պոլիս, 1861:

137 Նույն տեղում, էջ 14:

138 «Պատմություն Հայ Կեսարիո», հատ. 2, էջ 2039:

139 Վ. Զ ա ր դ ա ր ե ա ն, Յիշատակարան, հատ. Բ, էջ 388:

իր բնակարանը, մեկուկես ամիս տառապելուց հետո, վախճանվում 1876 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Հայ դեմոկրատական հոսանքը կորցնում է իր լավագույն ներկայացուցիչներից մեկին:

Արևմտահայ 1860-ականների մտավորականների մեջ գծվար է մատնանշել մեկին, որն իր գրչի ազդեցությամբ, երգիծական տաղանդով, ժամանակին հուզող խնդիրների մասին հայտնած արմատական հայացքներով, գավառում ծավալած հեղափոխական գործունեությամբ, հասարակ մարդկանց մասին ունեցած մտահոգություններով կարողանար հավասարվել անվախ ու ժողովրդանվեր Հարություն Սվաճյանին (1831—1874 թթ.): Պատահական չէ, որ Մ. Նալբանդյանը Կ. Պոլիս ժամանելիս, մայրաքաղաքի հայ մտավորականներից ամենից վաղ Հ. Սվաճյանը հարեց նրան, պաշտպանեց նրա հայացքները, կանգնեց նրա դիրքերի վրա, իսկ ուսուցչի ու զինակցի բերդարգելության տարիներին կամ մահվանից հետո, գաղափարական ուղղություն ու գործնական ղեկավարություն ցույց տվեց նրա դաստիարակած հայրենանվեր սերնդին¹⁴⁰: Հ. Սվաճյանն առաջինն ստացավ արտասահմանում տպագրված Նալբանդյանի աշխատությունները, «Երկու տողը» հատվածաբար արտատպեց «Մեղու» պարբերաթերթում, հակառակորդների հարձակումներից պաշտպանեց «Երկրագործության» որոշ սկզբունքները:

Մ. Նալբանդյանն էլ իր հերթին սրտառու լեհաբերմունք ցուցաբերեց Հ. Սվաճյանին: Նկատելով հեղափոխականի անզիջում բռնավորություն, խիզախելու աներեր կամք, նրան հաղորդակից էր դարձնում իր մտորումներին, «Մեղուն» գիտում իբրև «...երիտասարդների և կենդանի ժողովրդի մաքուր բեռանը, ազգի ցավերի ու ուրախության ճշմարտապես հայտարարը»¹⁴¹: Մ. Մամուրյանն իր գծադրած դիմաստվերներում Սվաճյանին բնութագրեց իբր «մարդասեր անձ, ...որու հոգին հայերու վշտաց վրա լալու ատեն՝ շրթունքն անոնց թերությունց վրա կծիծաղին, գրիչը մոլություններ կհարվածե և մոլիները տարտարոս կղրկե... Ժողովրդյան դավակ և աղետիցը թարգման, բռնության թշնամի և ազատության լուսամիտ և անվեհեր կուսակից...»¹⁴²:

Հ. Սվաճյանն ունեցել է աշխարհայացքային ղեկավարումների և սոցիալ-քաղաքական հայացքների զարգացման որոշակի երկու շրջ-

140 Հ. Սվաճյանի աշխարհայացքը վերլուծել է Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, տե՛ս «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», էջ 396—410:

141 Մ. Նալբանդյան, ՆԼԺ, հատ. 3, էջ 107:

142 Վրոյր (Մ. Մամուրյան), Հայկական նամականի, էջ 260:

ջան: Հրատարակման առաջին տարիներին (1856—1860 թթ.) «Մեղուն» կրում էր լիբերալիզմի դրոշմը, գտնվում էր ասպագա անվտանի լիբերալներ Գր. Օռյանի ու Ն. Ռուսինյանի ազդեցության տակ¹⁴³: Բնդհանուր զարգացման մակարդակով նրանց զիջելով, Հ. Սվաճյանը չափավոր պահանջներ ուներ տակավին: Նա դեռևս քաղաքականապես չէր հասունացել և 50-ականներին բարեփոխությունների ուղին գերադասում էր հեղափոխական պայքարից: Այդ շրջանում Սվաճյանը հայ ժողովրդի փրկության միջոց էր առաջադրում կրթությունը, «չար կրքերու մոլորությունները» մարդկանցից հեռացնող լուսավորությունը: Բնորոշ է, որ այդ շրջանում «կուսակցության ողին» դաստապարտվում էր «Մեղվի» խմբագրի կողմից, համարվում «ամենաթշվառ և ատելի ոգի մը»¹⁴⁴, իսկ 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը՝ արյունակիցներին իրար դեմ հանող, խաղաղություն վրդովող երևույթ: Արևմտահայ դեմոկրատիայի ասպագա տրիրունը 50-ականներին չհասկացավ անգամ Ստ. Ոսկանյանի մղած պայքարի իմաստը, բացասաբար արտահայտվեց նրա խմբագրած «Արևելքի» հասցեին, բնդհակառակը, իր թերթի դրոշները բացեց լիբերալների ու պահպանողականների առջև: Նա մեծ հույսեր կապեց Աղզային սահմանադրության, ազգի վիճակի բարելավման գործում՝ հարուստ վերնախավերի նյութական օգնություն, խղճմտանքի քարոզների հետ: Սվաճյանը դեռևս չէր գիտակցում նյութական հարաբերությունների վրա խառնված դասակարգային սուր հակամարտությունները, այլապես նա այդքան պատրանքներ չէր ունենա հայ ժողովրդի վերնաշերտերի նկատմամբ:

Սակայն առաջին էտապում էլ Հ. Սվաճյանի մտահոգությունն առարկան ոչ թե գաղութահայ բուրժուազիան էր կամ հայ հարուստ վերնախավերն ընդհանրապես, այլ հայ գեղջուկները, օրվա հացի կարոտ մշակները, քաղաքներում հաց և աշխատանք որոնող արհեստավորները: Նախադրյալներ էին սրանք, որոնք այդ պահին իսկ Հ. Սվաճյանին սահմանազատում էին բուրժուական մտավորականներից, աստիճանաբար հեռացնում լիբերալներից և դնում

143 Հ. Սվաճյանի աշխարհայացքի երկու շրջանների, կատարած էվոլյուցիայի մասին տե՛ս Ա. Մակարյան, Նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատիան, 1946, Երևան, տե՛ս նաև Հ. Ղազարյան, Հ. Սվաճյանի ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսություն («Տեղեկագիր», ՀՍՍՌ ԳԱ հասարակական գիտություններ, 1958, № 7, էջ 44—53), Գ. Գապարյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958, Հ. Սվաճյանի «Հրապարակախոսությունը» առդիր Ս. Բաղյանի առաջաբանը, Գ. Գապարյանի գրած ծանոթագրությունները:

144 «Մեղու», 1857, № 24:

դեմոկրատական շարժման ուրույն ճանապարհի վրա: Հողային հարցն առաջադրելիս նա ջանում էր պաշտպանել եվրոպական կապիտալի ներմուտից տուժող երկրագործների, նրա ծոցից ելած արհեստավորների ու բանվորների շահերը¹⁴⁵: «Մեղուն» փաստորեն հերկում էր այն հողը, որի վրա սերմեր պիտի աճեցնեն Մ. Նալբանդյանը:

1860—1861 թթ., ինչպես արևմտահայ մի շարք գործիչներ ու հրապարակախոսներ, այնպես էլ Հ. Սվաճյանը, դուցե և նրանցից ավելի վաղ, շրջադարձ է կատարում, վերանայում նախկին տեսակետները, փոխում պայքարի ձևերն ու մեթոդները:

Տակավին 1858 թ. նա ծանոթ էր «Հյուսիսսփայլ»-ին, արտատպում էր Ստ. Նազարյանցին, քննադատական դիտողություններ անում վերջինիս: 1860 թ. «Մեղուն» տպագրում էր Կոմս Էմմանուելի «Հիշատակարանը» հետևյալ բնաբանով՝ «Ազդության հաստարան և լծակը է հասարակ ժողովուրդը: Մի ազգ, թող որքան կամի, հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազդության մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վերա, սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստարանը»¹⁴⁶: Նալբանդյանի գրքով Սվաճյանը ընդգծում էր դեմոկրատական հրապարակախոսության ընդհանուր դրույթը:

Հասարակ ժողովրդի շահերի պաշտպանության հարցում, Հ. Սվաճյանը պահանջում էր նախ խոսքի, մամուլի ազատություն, իսկ խմբագիրներին պարտադրում համոզումների կայունություն, ճշմարտություններին պարտապանելու խիզախություն: «Տպագրությունը պետք է որ ամեն ճիշդ թափե, ամեն վնաս, վտանգ, դոհ, աչքը տունե ու պատերազմի. իր պարտությանը մեջ մեռնի նե ալ՝ իր պաշտպանած ճշմարտությունը օր մը պիտի պաշարվի»¹⁴⁷: Խմբագիր-հրատարակիչը «աստուծոմեն ետք» իր ազատությունը պիտի պաշտպանի, իսկ նրանք, որոնք այդ ազատության հակառակորդ են, մարդկության էլ թշնամի են:

1860 թ. սկսած «Մեղուն» պարբերաթերթը հետևողականորեն մշակում էր հայ ժողովրդի ազատագրման, օտարի տիրակալության տապալման ծրագրերը: Խմբագիրն արդեն հասկանում էր իտալական ազգային շարժման ներհակությունը և, մոռանալով Կավուրին ու Վ. Էմմանուելին, գրվատում էր Գարիբալդիի սխրանքները, նախան-

ձով նայում ազատագրվող իտալացիների ճակատագրին: «Տա՛ր երկինք, որ ամեն ընկճյալ ազգերու համար ալ աշպխիսի անձինք հասնեն և աշխարհիս խաղաղությունը հաստատ հիմանց վրա դրվեր: Կարիպալտի նոր ժամանակիս դյուցազունը, նոր սերունդին սիրտը թնդացուց և նորահասակ Մեղուն նախանձեցավ անոր և անոր փրկյալներուն բաղդին վրա»¹⁴⁸: Այս այն օրերն էին, երբ Հնդկաստան ուղևորվելիս, Պոլիս էր իջևանում Մ. Նալբանդյանը և երկուսի մեջ կնքվում էր դինակցություն, ինչպես սուլթանական ու ցարական ռեակցիայի, այնպես էլ հայ վերնաշերտերի դեմ մղելիք ապագա պայքարում:

Հ. Սվաճյանի կատարած աշխարհայացքային շրջադարձի գործում անշուշտ էական դեր խաղաց Մ. Նալբանդյանը, սակայն քիչ կարևոր չէին սահմանադրական շարժումների ուժեղացումը, գավառից եկած բողոքների ազդեցությունը, Զեյթունի ապստամբությունը և Արևմտյան Հայաստանում բռնկված դինված ելույթները: Կառավարությունն իր նոր դսպանակներով, Սահմանադրության ամլացմամբ, մամուլի նկատմամբ հարուցած արգելքներով, սառը ջուր լցրեց Հ. Սվաճյանի երեկվա բարեհոգության վրա, նրան հանեց պատրանքների մշուշապատ ուղուց և դրեց հեղափոխական բարձրակետի վրա:

1861 թ. տարեմուտի առաջնորդողում Հ. Սվաճյանը որոշակիորեն հայտարարեց, որ իր հինգ տարվա գործունեությունը համարում է մեկ օրվա անցած ճանապարհ և ազդարարեց, թե տգիտության ու խավարի մեջ թաղված ժողովուրդը, գավառահայ ամբոխը, արյուն քրտինքով պահելով հարուստ վերնախավերին, դեռևս ազգ կազմելու իրավունքից զուրկ է: Մարտ ամսին «Մեղուն» գրում էր, թե այդ «Ազգը թշնամի ունի, թե ներքին թշնամի և թե արտաքին թշնամի»: Խմբագրի ակնարկած թշնամիներից «կարի զորավորը» դրսի թշնամիները՝ սուլթանական ու ցարական կառավարություններն էին, սակայն նրան պտկաս ատելի չէին հայ ամիրաները, էֆենդիները, գավառի աշխարհիկ ու հոգևոր, ունեւոր դասերը:

«Մեղուն» պարբերաթերթով, «Մատենություն» գրքուկով, գաղտնի թուղիկներով, Ազգային ժողովում արտասանած ատենախոսություններով Հ. Սվաճյանը նալբանդյանական կրթով ու նպատակասլացությամբ քննադատական նշանախեցի վրա էր վերցնում ժողովրդին սոցիալ-քաղաքական թշվառ կացության մեջ պահող թուրք, քուրդ, հայ այն դնսերին, կառավարության պաշտոնյանե-

¹⁴⁵ «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա., էջ 405:

¹⁴⁶ «Մեղուն», 1860, № 101, էջ 130:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, 1860, № 113, էջ 225:

¹⁴⁸ «Մեղուն», 1860, № 116, էջ 251:

«զանակ: Հողամշակության նոր ձևի, գյուղատնտեսությունը դար-
գացնելու, աղգային վաճառականություն կազմակերպելու խնդիր-
ները մինչ այդ արդեն քննարկվել էին արևմտահայ պարբերական
մամուլի էջերում: Այդ մասին ընդարձակ խոսք կար «Բարեգործա-
կանի» հայտարարության մեջ, Հ. Շիրմանյանի, Մ. Մամուրյանի և
Հ. Սվաճյանի հոգվածներում: Արմենակ Մուրադյանի խմբագրու-
թյամբ Փարիզում լույս տեսնող «Փարիզ» թերթը հանդամանորեն
անդրադարձավ աղգային վաճառականության, ինտենսիվ երկրա-
գործության ստեղծման, հայրենի երկրի տնտեսական զարգացման
խնդիրներին:

1860 թ. ստեղծվեց վաճառականության մասին հոգ տանող,
հայրենասիրական քողով շղարշված «Արարատյան ընկերություն-
ներ»¹⁵³: «Փարիզի» խմբագիրն անմիջապես ողջունեց նրա կազմա-
կերպիչներին, օտար հորիզոնների տակ ծվարած անգլիական գոր-
ծարանային արտադրության դեմ մրցությունից դուրս նետվող հայ
արդյունաբերողներին ու վաճառականներին կոչ արեց տեղափոխ-
վել Արևմտյան Հայաստան կամ ծովամերձ Կիլիկիա, հոգ տանել
երկրի տնտեսական առաջընթացին, պայմաններ ստեղծել ժողովրդի
լուսավորության, ապա և օտարի լծից ազատագրության համար:
Ուրեմն, երկրագործության, աղգային վաճառականության, երկրի
տնտեսական առաջընթացի խնդիրները մեկ տասնամյակ շարունակ
արևմտահայ մտավորականության ուշադրության կենտրոնումն էին,
նախքան «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխա-
տության հրապարակումը:

Մ. Նալբանդյանը ծանոթ էր այդ հոգվածներին, անձնական ու
գաղափարական կապերի մեջ էր նրանց հեղինակների հետ: Իր
«Երկրագործության» էջերում նա փաստորեն ընդհանրացնում էր
արևմտահայ բարեկամների մտքերը, հեղափոխական դեմոկրա-
տիայի սկզբունքների բարձրության հասցնում նրանց խաղաղ վե-
րանորոգչական ծրագրերը: Սակայն նրա ամենամեծ արժանիքն
այն էր, որ հեղափոխական լիցք հաղորդելով այդ բոլորին, հողա-
յին հարցը լուծելիս չէր բացառում «կացնի օգնության» հեռանը-
կարը և հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության
խնդիրները դուրս էր բերում աղգային նեղ շրջանակներից, շաղկա-
պում ուսական գյուղացիական, իտալական աղգային-ազատագրա-
կան շարժումների հաղթանակի հնարավորության հետ:

¹⁵³ Մանրամասն տե՛ս Ա. Պարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մա-
մուլի պատմության, հատոր 2, Երևան, 1960, էջ 490—494:

«Երկրագործության» լույս տեսնելուց հետո «Մեղուն» առա-
ջինն անդրադարձավ այդ աշխատությանը «Ով որ այսօր հող չունի,
վաղը հաց չունի» բնաբանով, վերաշարադրեց նրա հիմնական մրտ-
քերը և տարածեց հայ գաղթօջախներում: Հ. Սվաճյանը լիովին հա-
մերաշխեց Լոնդոնի ռուս վտարանդիներից հեղափոխական լիցք
ստացած Մ. Նալբանդյանի ծրագրերին և հայտարարեց. «...ճշմա-
րիտ հայու մը ըսածին նման, ով որ այսօր հող չունի, վաղը հաց
չունի ըսելով, նույնը մինչև մեր վերջին շունչը պիտի կրկնեմք,
ապահով ըլլալով մեր էության չափ, թե հասարակ ժողովրդի մը
համար ուղղակի, և մնացած մասին համար անուղղակի, բայց և
այնպես անհրաժեշտ—ինչպես որ ջուրը ձուկի համար—միակ աղբ-
յուր ապրուստի և հարստության երկրագործությունն է. քանզի երբ
որ աղբ մը կազմող անհատներուն մեծագույն մասը երկրագործու-
թյամբ և առհասարակ գյուղական տնտեսությամբ կպարապի, այն
ժամանակ այն աղբին ընդհանրությունը հարուստ և ապահովյալ է.
որովհետև անոր հիմը բնականապես դրված է և բնության վրա»¹⁵⁴:
«Մեղվի» ակնարկած «ճշմարիտ հայը» Մ. Նալբանդյանն էր, այս
մտքերը վերցված էին նրա «Երկրագործությունից», որի հեղի-
նակի հետ լիովին համերաշխող Հ. Սվաճյանն արդեն համոզված
էր, թե «ազգությունը ըստինքյան լոկ խոսի է և իրողապես չէ կա-
րող մարմնամալ, առանց տնտեսական խնդրի լուծվելուն»:

Չմոռանալով քաղաքական պայքարի խնդիրները՝ Հ. Սվաճյանն
այս տարիներին հիմնականում զբաղված էր տնտեսական խնդրի
լուծման ծրագրերի մշակումով: Նա հայտարարություններ էր անում
«Երկրագործական ընկերությունների» ստեղծման, հողի համայնա-
կան դարձնելու վերաբերյալ, յուրովի մշակում Մ. Նալբանդյանի
աշխատության բոլոր հիմնադրույթները: Սակայն 1871 թ. ապրիլի
24-ին «Մեղվի» խմբագիրն աղդարարեց, թե պարբերականն հրա-
պարակելիս, ինքը տեսել է երկու կարգ մարդիկ, որոնք «...աղբը
իրենց գերին ըրած էին բարոյապես և երբեմն նյութապես իսկ: Այս
կարգերեն մեկը կկազմեն աղբի մեջ հարստությամբ և որևէ մի-
ջոցով մը ազդեցություն ձեռք բերած աշխարհականները: Երկրորդն
էր... անարժանությամբ... եկեղեցական դասը:

Ուխտ ըրի որ ամեն վնաս, ամեն վտանգ, ամեն զոհողություն
առ ոչինչ գրելով աշխատիմ այս ինքնակոչ տերերը կործանելու,
աշխարհականներու ազդեցությունը իսպառ ջնջելու, եկեղեցական
վաճի՜ր բարվո՜րելու»¹⁵⁵:

¹⁵⁴ «Մեղուն», 1862, հունիսի 20, № 165, էջ 138:

¹⁵⁵ «Մեղուն», 1871, ապրիլի 22, № 35:

Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հողի մեծ մասը մահմեդական վերնախավի, թուրք ազանների, քուրդ բեկերի սեփականությունն էր։ Տապալել սուլթանական բռնատիրությունը, այդ նշանակում էր մերձենալ ոչ միայն ազգային, այլ նաև դրան սերտորեն շաղկապված սոցիալական ազատության, դյուղացու հարրատահարության վերացման խնդիրների լուծմանը։ Հ. Սվաճյանի մտքում ազատամբական շարժումները հայ ժողովրդին բերելու էին քաղաքական ազատություն, դրա հետ միասին հողը խլելու էին օտար իշխանավորներից, այդ թվում հայ վերնախավից և հանձնելու դյուղացու տնօրինությանը։ Այնուամենայնիվ, ագրարային հարցի լուծման մասին Հ. Սվաճյանի հրապարակախոսությունը հեղափոխական հստակ գրույթներ չի բովանդակում։ Սակայն օգնության են գալիս Մ. Նալբանդյանի գնահատականները, նրա ընդհատակյա գործունեությունը, որի մանրամասնությունները ցավոք մինչև օրս ծածկված են մնում գաղանիքի քողով։

Մ. Նալբանդյանին հասցեագրված Ս. Թագվորյանի 1862 թ. մայիսի 14-ի նամակը, գաղտնագիր բառարանը, նրանց ընդգրկած հարցերը, Գերցենի, Մաձձինիի անունները վավերական վկայություններն են, որ Մ. Նալբանդյանը ջանում էր համաեվրոպական ընդգրկում ունեցող «ЗЕМЛЯ И ВОЛЯ» կազմակերպության հետ անընդհատ արևմտահայ հետևորդներին, նրանց միջոցով ընդհատակյա աշխատանք ծավալել Թուրքիայում¹⁵⁶։ Այդ հետևորդների շարքում, անշուշտ, առաջինը Հ. Սվաճյանն ու Ս. Թագվորյանը պետք է լինեին, որոնք կապված էին կամ պիտի գուցե դեռ կապվեին Լոնդոնի ռուս վտարանդիների, իտալական ազատագրական շարժման ղեկավար Մաձձինիի հետ։

Մ. Նալբանդյանի նամակ հանձնարարականի ստացումից հետո Հ. Սվաճյանը Պոլսում չէր։ Նա դուրս էր եկել շրջագայության և վերադարձին «Մեղու»-ում ուժեղացրել գավառահայության գրության նկարագրությունը, հայ վերնախավի քննադատությունը, արևմտահայ ու արևելահայ կղերի, վանականների ազդագավ գործերի մերկացումը, Պողոս շարագործի դատափետումը, Մ. Նալբանդյանի անձի ու գործի պաշտպանությունը։

Պետրոպավլովյան ռավելիների խուլ ու մռայլ նկուղում նստած, Մ. Նալբանդյանը վարմանալիորեն տեղյակ էր Մեչուխեչա-Սվաճյանի գործունեությանը, նրա հրապարակած հոդվածներին և Բոսֆորի ափերին ղեզերող իր ամենասրտագին բարեկամին էր ձոնում «Ու-

ղերձ առ Մեչուխեչայն ի Կոստանդնուպոլիս» ոտանավորը, վերջին բառատողում բացականչելով։

Քեզ սիրեց Հայաստան, Քեզ օրհնում է բյուր բերան,
Քեզ դարնի պսակներ հյուսում է ապագան։
Ընդունիր այս երկտող իմ անշուք հյուսվածքը,
Պակասը թող լցնե սիրած իմ, Քո ազգը։

Այսպիսով, հանձին Հ. Սվաճյանի, Մ. Նալբանդյանը տեսնում էր իր այն զինակցին, որը պետք է շարունակեր իր սկսած գործը, հայ ժողովրդի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրության խնդիրները շաղկապել համաեվրոպական, մասնավորապես ռուսական հեղափոխական շարժումների հետ։ Եվ պատահական չէր, որ դեռևս «Երկրագործություն» հրապարակելիս, նրա հեղինակը տողատակում գնում էր այն ընդարձակ նամակը, որ ասվում էր, թե «Ռուսիո մեջ խմուրված ազատությունը համարձակ կարելի է մարդկային ազատություն անվանել, վասնզի ազատության հողի վրա կհիմնվի...»։ «Երկրագործության» մեջ արևմտահայ աշխարհաբարով լույս տեսած նամակի մասին Նալբանդյանը հայտնում էր, թե իբր այն ստացել է արևմտահայ բարեկամից։ Անշուշտ Նալբանդյանին էին այդ սողերը և արևմտահայ բարեկամներից մեկին վերագրելը սոսկ ձև էր, որն ի դեպ հուշում է, թե Պոլսում արդեն կար մեկը, որը բաժանում էր սույն մտքերը և համերաշխում նրա հեղինակին։ Կասկած չկա, որ այդ մեկը կարող էր լինել Հ. Սվաճյանը կամ էլ Ս. Թագվորյանը։ Հրապարակախոսության մարզում Նալբանդյանի բարձրակետին ձգտող, բայց չհասնող Հ. Սվաճյանն այդ բացը լրացնում էր ընդհատակյա գործունեությամբ։

Հ. Սվաճյանի գործունեությունը չէր սպառվում դրանով։ «Մեղավական» երիտասարդության զլուխն անցած հրապարակախոսը տոն էր տալիս արևմտահայ իրականությանն հուզող բոլոր հարցերին, սահմանադրական ու մշակութային շարժումները ծառայեցնում գլխավոր նպատակին՝ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության պայքարին։ Անկախ Ազգային սահմանադրության էությունից, Հ. Սվաճյանի գլխավորած սահմանադրական շարժումն, քստ էության հետևողական պայքար էր հանուն ժողովրդի քաղաքական հասունացման, դեմոկրատական վերածննդի¹⁵⁷։ Անհիմն չէին տագնապահար Տերոյենցի կասկածանքները, թե սահմանադրականները ձգտում են «պետության մեջ պետություն ստեղծել»։

¹⁵⁶ «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», գիրք Ա, էջ 502։

¹⁵⁷ «Հայ նոր դրականության պատմություն», հատ. 2, էջ 120։

Աղգային-դեմոկրատիայի արմատական թեք պաշտպանում էր աղգային ուժերի համախմբման ու կոնսոլիդացման գաղափարը՝ քաղաքական անկախության հեռանկարով: Հ. Սվաճյանը երկրորդ շրջանում ողջունում էր Սահմանադրությունը, սակայն ոչ էսնաֆների սահմանափակ դասային տեսանկյունով, այլ կամենում էր Սահմանադրության շենքը կառուցել ժողովրդական լայն զանգվածների՝ արևմտահայ գյուղացիության, նրա հետ զոգված քաղաքացիության-արհեստավորության, բանվորների և մտավորականության զանգվածների վրա¹⁵⁸: Նրա պատկերացրած «աղգային կառավարությունը» կազմվելու էր ամբողջ ազգի մասնակցությամբ, իսկ ժողովրդի ներկայացուցիչ՝ ընտրյալները պետք է արտահայտեին ընտրողների շահերը, հաշվետու լինեին նրա առաջ:

Հրապարակախոսության, քաղաքական պայքարին զուգընթաց, Հ. Սվաճյանը էական դեր է կատարել հայ գեղարվեստական գրականության, գրաքննադատական մտքի զարգացման, արվեստի պատմության մեջ: Նրա գրչին են պատկանում «Հայաստան Մայր», «Արիք Հայկազունք» հայրենասիրական բանաստեղծությունները, ռեալիստական կտավի «Քաթինքա» վիպակը, «Առանձար Ամատունի» պատմական ողբերգությունը, «Մատնություն» քաղաքական պամֆլետը: Եթե հայ ժողովրդի ազատագրությունը Հ. Սվաճյանի տարերքն էր ունկադրել, ապա երգիծանքը նրա պայքարի հիմնական ձևերից մեկն էր¹⁵⁹: «Տեսած թերություններն ի սեր ազգին արձակ համարձակ ծաղրող թերթին ուրիշ ազգեր ինչ որ ուղեն թողան ըսեն, մեր մեջ ասոր «Մեղու» կըսեն,— գրում էր Հ. Պարոնյանը»¹⁶⁰: Եվ իրոք, «Մեղուն» 60-ականների պոլսահայ մարտնչող սահմանադրականների երգիծող բերանն էր, քաղաքական սատիրայի հիմնադիրը, ծաղրանկարների մեծ վարպետը, հայ վերնախավի սարսափազդու:

Հ. Սվաճյանի ռեալիստական արձակը, քաղաքական սատիրան, երգիծանքն ու ծաղրանկարների ժանրը հիմնականում ծառայեցվում էին սոցիալ-դասակարգային պայքարի նպատակին, հայ հոգևոր ու անհոգի վերնախավի՝ Չամուռճյանի, Այվազովսկու, Տեյիրմենճյանի, ամիրանների, էֆենդիների, եկեղեցականների աղգազավ գործելակերպի ձաղկմանը: Առանց դուշն ինչ տարակուսանքի, Մ. Նալ-

բանդյանի բարեկամները Հ. Սվաճյանի բարեկամներն են, թշնամիները՝ նրա հակառակորդները: Սրանք ևս Նալբանդյան-Սվաճյան հեղափոխական դինակցության երկրորդական վկայություններից են:

1860-ականների արևմտահայ աղգային-դեմոկրատների ձախ թեքն պատկանող մտավորականների մեջ Հ. Սվաճյանից զատ, հայտնի էր Սերովրե Թագվորյանը: Նա գրական կամ հրապարակախոսական ակնառու որեէ հետք չի թողել հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Մնացել է սակայն Մ. Նալբանդյանին ուղղված 1862 թ. մայիսի 14-ի թվակիր նրա նամակը, որը, շնայած իր սակավէջությանը, ծածկագրով բացելիս, հեղաբեկում է ժամանակի հայ հասարակական մտքի, ազատագրական շարժման պատմությունը, մի ամբողջ գլխով բարձրացնում հայ 60-ականների հեղափոխական դեմոկրատներին:

Ս. Թագվորյանի նամակն ու դրա հետ կապված մյուս նյութերը վկայություններ են, որոնք գրեթե կասկած չեն թողնում, թե ինչպես Մ. Նալբանդյանը, այնպես էլ նրա ու գրության հեղինակի միջոցով արևմտահայ հեղափոխական դեմոկրատները կապեր են ունեցել Գերցենի, Օգարևի, Բակունինի, Մաձձինիի հետ, ջանացել են ծովեղերքում զորք կենտրոնացնել, վառող արտադրել, Զեյթունին օգնություն հասցնել, այլ խոսքով՝ հայ աղգային շարժումը զուգորդել ռուսական հեղափոխական և խալալական ազատագրական պայքարի հետ: Թագվորյանը, Հ. Քյաթիպյանը և «քսան երեսուն» հոգի այլ մարդիկ ծանոթ էին այս ծրագրին, գործում էին նրա իրականացման օգտին:

Հետագայում նա մասնակցեց «Սեր» գաղտնի ընկերության աշխատանքներին, Հ. Սվաճյանի ու Մ. Մամուրյանի հետ միասին մշակեց նոր ծրագրեր, պաշտպանեց Մ. Նալբանդյանի անձն ու գործը: Ս. Թագվորյանը նալբանդյանական տիպի հեղափոխական գործիչ էր 1860-ականներին: Նրա հետ էր նաև մասնագիտությամբ բժիշկ Հովհաննես Քյաթիպյանը, որը հետագայում ևս շարունակելով ընդհատակյա աշխատանքը, Համիդի դրածոների ձեռքով խեղդամահ արվեց 1881 թ.:

Այսպիսով, 1860-ականների արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շարժումների մեջ ղեկավար դեր էր կատարում, ժողողաբական շարժումների մեջ ղեկավար դեր էր կատարում, ժողովրդին իր հետևից տանում աղգային-դեմոկրատական հոսանքը՝ երկու թևերով: Շատ խնդիրներում սրանց հետ էին գավառահայ աղգային-պահպանողականները, որոնք, հետագա տասնամյակների սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունների աղեղեցությամբ, թոթա-

¹⁵⁸ Ա. շ ո տ Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք Ա, էջ 405:

¹⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս Գ. Գ ա ս պ ա ռ յ ա ն, Հարություն Սվաճյան, 1958, էջ 45 և հետ.:

¹⁶⁰ «Մեղու», 1871, № 39:

փում են պահպանողականության բեռը, շրջադարձ կատարում և երկնում հեղափոխական ընդհատակյա կազմակերպություններ:

* * *

Սուլթանական Թուրքիան, նրա տիրապետության տակ ընկած Արևմտյան Հայաստանը, Հայկական Կիլիկիան տնտեսական զարգացման տեսակետից 19-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներին շարունակում էին մնալ հետամնաց ագրարային, բաժան-բաժան եղած երկրահատվածներ: Կայնարձակ կալսրությունը տակավին չէր կենտրոնացվել և ձևականորեն էր միավորում թուրքահայատակ նահանգները, քրդահայատակ իշխանապետությունները, կիսանկախությունը պահպանած անկախ կամ ֆերմանյը գավառները: Երկրում մոլեզվում էր խանա-փաշայական ռեժիմը, ծվատվում էին աշխատավորական զանգվածները, առանձնապես ծանրանում էր քրդահայատակ շրջանների հայ աղգարնակչության դրությունը, որն իր շահերի դիտակցությանը բարձրանալով, սուլթանական կենտրոնական կառավարությունը գերադասում էր զրեթե անկախություն ձևը բերած թուրք ու քուրդ ավատատերերի կամայականությունից:

Օգտագործելով աշխատավորության անբավականությունը, հատկապես քրիստոնյա աղգերի մեջ լեռնացող ցասումը երկրատեր ավատատերերի նկատմամբ, մի շարք բարենորոգումներ անցկացնելուց հետո, սրանց հենարան դարձնելով, թուրքական զուլգ սուլթանները արյան ու սրի միջոցով ոչնչացնում են կենտրոնախույս ուժերը, կենտրոնացնում են պետությունը, որոշ չափով հնարավորություն ստեղծում առևտրի ու արհեստագործության, այդ թվում և գյուղատնտեսության զարգացման համար: «Հիվանդ մարդ» որակված կալսրությունը հրապարակում է «Թանգիմասթը», ագրարային ու ռազմա-քաղաքական մի շարք ռեֆորմներ, որոնք նպատակ ունեն ավրոպականացնել Թուրքիան, երկիրը դնել զարգացման բուրժուական ճանապարհի վրա, իսկ քրիստոնյաների բախտով հետաքրքրվող քրիստոնյա վեհապետերին խաբելով, հավատացնել, թե թուրքահայատակներն արդեն հասել են վաղեմի բաղձանքին, հետևաբար նրանց գործերին խառնվելու հարկավորությունն արդեն «վերացել է»:

Թուրքիայի հրապարակած բազում ռեֆորմները չխաթարեցին ֆեոդալական հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, այլ փոխեցին շահագործող դասակարգի կազմը, շահագործման ձևերն ու եղանակները: Դրանով հանդերձ, արևմտահայ գյուղացին 1850—

60-ական թվականներին թոթափեց արտատնտեսական հարկադրանքի մեծ մասը, որոշ չափով հողահանգակներ ստացավ, հրաժարվեց քուրդ վերնախավին տրվելիք հարկատեսակից և հարկատու դարձավ կառավարությանը, նոր հողատերերին: Անցյալի համեմատությամբ Արևմտյան Հայաստանի ու հայաբնակ նահանգների գյուղատնտեսությունն աշխուժացավ:

Զարգացման ճանապարհ բռնեց առևտուրն ու արհեստագործությունը: Սուլթանյաց, Միջերկրականի առափնյա քաղաքներից բացի Արևմտյան Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի քաղաքներում զարգացավ արհեստագործությունը, առաջ եկան բազմաթիվ մանուֆակտուրաներ, կապիտալիստական տիպի հատ ու կենտ գործարաններ: Զևալորվեց գավառահայ բուրժուազիան, որն աստիճանաբար իր բռան մեջ հավաքելով կալսրության առևտուրն ու արդյունաբերությունը, սկզբնական շրջանում բավարարվածի տեսք էր ստացել և ավելի պայքարում էր քրդական գերեթյունների մնացորդների ոչնչացման, բան թե սուլթանական կարգերի խորտակման համար:

Դժբախտաբար, 1860-ական թվականներից գործահրապարակ է իջնում նաև թուրք նախանձախնդիր ու թույլ բուրժուազիան, որը տնտեսական մարդում, մրցակցության մեջ չկարողանալով դիմանալ բանիմաց հարուստ հայ ու հույն բուրժուազիային, պետության թողտվությամբ սկսում է զանգվածաբար հրեհհել ուժեղ մրցակից հայ առևտրականների ու արհեստագործների ունեցվածքը, թալանել նրա խանութները, հաճախ էլ հարմար պատրվակով սրանց հեռացնել երկրից:

1880-ականների սկզբին Թուրքիայի նկատմամբ արդեն ընդդիմադիր տրամադրությամբ համակված զավառահայ բուրժուազիայի հասունացման պայմաններում արյունիզակ սուլթան Համիդը արմատապես փոխում է իր քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, ոչնչացնում «Թանգիմասթը» ու օրենսդրական մյուս բոլոր ակտերը, համաձուլման, ունեղրկելու քաղաքականությունից, անցնում «ոռոտսեր գյավուրների» ոչնչացման, երկիրը հայաղրկելու «նոր կուրսին»: Ավարտվում է Թուրքիայի, առավել ևս արևմտահայության զարգացման երկրորդ շրջանը, ծայր են առնում հայկական կոտորածները, որոնք 1890-ականներին գերեզման տարան 300 հազար հայերի:

Համիդին հաջորդող երիտասարդ թուրքերը գերազանցեցին արյունարբու նախորդին, մեծ նախճիր գործելով ոչնչացրեցին 1,5 միլիոն հայերի, լուեցրին արևմտահայ երգն ու երաժշտությունը,

թատրոնն ու գրականությունը, հայադրկեցին Արևմտյան Հայաստանը:

Արևմտահայ եղբայրների բախտին կարժանանային նաև արևելահայերը, երբ Կովկաս շխասներին Մեծ հոկտեմբերի ազատարար ղողանջները, երբ կարմիր բանակն օգնության շխասներ և Հայաստանը շխատարարվեց Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն:

ՕԴՏԱԴՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
Ց Ա Ն Կ

1. Մարքսիզմի կլասիկներ.

- К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т.т. 4, 5, 6, 9, 16 (часть 2), 17 (часть 2), 18, 22.
 Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии, Журнал «Пролетарская революция», 1935, № 6.
 Կարլ Մարքս, Կապիտալ, հ. 3, Երևան, 1949:
 Ֆրիդրիխ Էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952:
 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 1, 2, 3, 19, 21, 25:

2. Ձեռագիր աղբյուրներ

ՀՍՍՀ Միեխտրների սովետին առնրեր Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանից օգտագործված ձեռագրեր (համարական հերթականության):

2622	4180	4442	5463	8916	9839
2939	4181	4447	6232	9027	
4177	4182	4515	6337	9424	
4179	4184	4580	8540	9821	

ՀՍՍՀ Կուլտուրայի միեխտրության գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱԹ), Ա. Ալպոյանյանի ֆոնդ, Տղագրութեան արվեստ և հայր (ձեռագիր աշխատություն):

Երուսաղեմի շատենադարան, ձեռագիր 2738:

ՀՍՍՀ ԳԱ. Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Հ. Անադյանի Հայ գաղթականության պատմությունը (ձեռագիր աշխատություն):

3. Արխիվային նյութեր

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին, ֆոնդ Կարողիկոսական դիվան, թղթապանակ № № 1 (վավերագիր 64), 4 (վ. 46ա), 7 (վ. 116), 23 (վ. 60, 166), 24 (վ. 96), 25 (վ. 6), 27 (վ. 125), 31 (վ. 204), 32 (վ.

155), 33 (վ. 263), 36 (վ. 256), 88 (վ. 105ա), 90 (վ. 58), 109 (վ. 458ա), 110 (վ. 51, 120 (վ. 446), 138 (վ. 323), 158 (վ. 14, 39), 160 (վ. 159ա, 159բ), 163 (վ. 31), 167 (վ. 510), 193 (վ. 145, 148, 152, 155, 156, 157, 159), 202 (վ. 549), 203 (վ. 777), 219 (վ. 121—325), 230 (վ. 325), 247 (վ. 855), 258 (վ. 130):

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 16, վավ. 7, 10, 100:

Կարապետ արևալիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163, վավ. 12բ, 203, թղթ. 163ա, վավ. 12, 31, 67, 82, 203, 433, 437:

Հ. Աբրահամյանի արխիվ, թղթ. 98, վավ. 148, թղթ. 99, վ. 1:

Փիրդալեմյանի արխիվ, թղթ. 69, վավ. 10:

Իզմիրլյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 162, 616:

Գաբրիել Հովսեփյանի արխիվ, թղթ. 90, վ. 14:

Զանազան հեղինակների արխիվ, թղթ. 68բ, վավ. 148, 149:

Ա. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 8, վավ. 233ա:

Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ, ֆոնդ 42, գործ 11: Ֆոնդ 56, ցուցակ 2, գործ 215, ցուցակ 6, գործ 332: Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 9, 302, 615, 624, 709: Ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 24, 44, 46, 47, 50, 2214, 2215, 2219, 2221, 2222, 2223: Ֆոնդ 227, գործ 346: Ֆոնդ 242, գործ 4: Քաղվածքների ֆոնդ, գործ 39, 49: Թուրքական ֆերմանների ֆոնդ, 52, 94:

ՀՍՍՀ Գրականության և արվեստի բանգարանի արխիվ, Թուրու Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 1, վավ. 104, բաժին 3, վավ. 37, 38, 40, 42, 47, 49, 50, 52, 55, 57, 59, 142—146: Խ. Առնյանի ֆոնդ, գործ 10:

ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, պրոֆ. Առնյի ֆոնդ, գործ 20, 24, 39, 42:

Ռուսաստանի առաջին ֆաղափակություն արխիվ (ԱՅՈՒՐ). ֆոնդ Գլխավոր արխիվ, գործ 13, մասն 15, 16, 17: Ֆոնդ Քաղաքի արխիվ, գործ 1625, 1627, 3468: Ֆոնդ ՍՊԲ Գլխավոր արխիվ V—Ա2, գործ 1076, 1083 (72), 1094, 1095: Ֆոնդ 40, ցուց. 528, գործ 33, 54, 71:

ՍՍՀՄ Կենտրոնական Պետական ռազմա-պատմական արխիվ (ЦГВИА СССР). ֆոնդ ՌԳԱ (ВУА), գործ 1046, 1108, 4481, 4643: Ֆոնդ 1300, ցուցակ 9, գործ 155, ցուցակ 18, գործ 2, 63, 82, 83:

Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական պատմական արխիվ (ЦГИА Груз-СССР) ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գործ 2244, 2462, 2646, 2878: ֆոնդ 5, ցուցակ 1, գործ 2093, ֆոնդ 11, ցուցակ 1, գործ 1986, 3683, ֆոնդ 17, գործ 57, ֆոնդ 47, գործ 75:

4. Հրապարակված աղբյուրներ և գրականություն

Ա. Հ Ա Յ Ե Ր Ե Ն

Արովյան Խ., ԵՂԺ, հ. 8, Երևան, 1958:

Աբրահամյան Վ., Արհեստները Հայաստանում 4—18-րդ դարերում, Երևան, 1956:

Ա.—դո, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում, Երևան, 1917:

Ա.—դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912:

Ազատեան Թ., Տատան գերդաստանը և իր ականատես դէմքերը, Իսթանպուլ, 1952:

«Ազգային Սահմանադրություն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, 1863:

Ալիշան Ղ., Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1869:

Ալիշան Ղ., Միստան, Վենետիկ, 1885:

Ալիշան Ղ., Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ, 1853:

[Ալիշան], Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1853:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1902:

Անգրանիկ, Տէրսիմ, Թիֆլիս, 1901:

Անդրեանեան Անդրանիկ, Խոհեր, Պէյրուս, 1961:

Ալպեր Տրվրե և Վեոգ Փիսոն, Ուղեորություն ի Փոքր Ասիա, Վենետիկ, 1892:

Ալպոյանեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950:

Ալպոյանեան Ա., Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, Գահիրե, 1937:

Ալպոյանեան Ա., Պատմություն եւրոպիոյ Հայոց, Գահիրե, 1952:

Ալպոյանեան Ա., Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, Պէյրուս, 1961:

Աղեհանդերեան Անդրեաս, Պատմություն ականատես քաղաքին Սևրաստիոյ և սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսութեան նորին, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1911:

Անևան Լ., Հայոց Պատմություն, Գիրք Գ, Գահիրե, 1936:

Ալվազովսի Գարիկ, Պատմություն Օսմանեան պետութեան, հ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1841:

Ալվազովսի Գարիկ, Հատերտիր պատմությունը վարուց օսմանեան Բազաուրաց և վեդիբաց, Վենետիկ, 1848:

Անասյան Հ., 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962:

Առաքելեան Հ., Զէյթուն, Թիֆլիս, 1896:

Ասատու Հ., Գիմաստիկաներ, Կ. Պոլիս, 1921:

«Ատենագրությունը Ազգային ժողովուրդ», մասն Ա, Բ, Գ, 1860—1890:

Ատոմ, Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910:

Արեւիկադիտական ժողովածու, № 1, Երևան, 1960:

Բաումաշեան Կ. Յ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936:

Բաւմաշեան Կ., Հայաստան և Եվրոպա, Ժընև, 1907:

Գարիբեկյան Հ., Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1959:

Գալուստեան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, Նիւ-Նորք, 1934:

Գալֆանեան Հ. Ամբրոսիոս, Համառօտ պատմություն նոր ազգաց, Վենետիկ, 1851:

Գալուստեան տարեգիրք, Ա. տարի, Պոքրեղ, 1939:

Գասպարյան Գ., Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գասպարյան Միլաս, Հայերը Նիկոմեդիոյ դատարին մէջ, Պարտիզան, 1913:

Գովազեան Խ. Գ., Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության, Երևան, 1959:

Գիւսեան Հայոց պատմութեան, հ. Ժ, Թիֆլիս, 1912:

Գիւսեան Հայոց պատմութեան, հ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915:

Եկարեան Արմենակ, Յուշեր, Գահիրե, 1947:

Երամեան Համբարձում, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, Բ, Աղեքսանդրիա, 1929:

Երևանեան Գ., Պատմություն Զարսանճաղի հայոց, Պէյրուս, 1956:

Ձեյրունցի (Մ. Սեմերճյան), Ձեյթունի անցկալեն և ներկայեն, մասն Ա, Վիեննա, 1900, մասն Բ, Բարիդ, 1903:

«Ձեյթունի պատմագիրք», Պոլեոս—Այրէս, 1960:

Զովալյան Մ. Կ., Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսր-
րության մեջ, Երևան, 1966:

«Հնդարձակ օրացոյց ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1900,
1901, 1902, 1905, 1907, 1909, 1910:

Քեմուրեյան Վ., Գորգագործությունը Հայաստանում, Երևան, 1955:

Բէլդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1924, 1929:

Թալմա Մեծովեցի, Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1892:

Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդ-
ների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյանը, հատոր Ա, Երևան, 1961, հա-
տոր Բ, Երևան, 1964:

Իննիկեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Վենետիկ, հատոր Ա,
1806, հատոր Ե, 1804:

Լեօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան զաղափարաբանութիւնը, հատոր Ա, Փարիզ, 1934:

Լեօ, Հայոց պատմության նորագույն շրջան, Երևան, 1927:

Լեօ, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946:

«Լոյս պատկերազարդ օրացոյց 1905 թուականի», Թիֆլիս, 1904:

Խարանասեան Երուանդ, Հայոց թիւը, Պոստոն, 1965:

Խաբանեան Յակոբ, Հանքերը Հայաստանի և Կիլիկիոյ, Նիւ-Նորք, 1919:

Մոցիկեան Ա. Մ., Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ-Նորք, 1947:

«Մրադիր կազմակերպական կանոնադրի Օսմանեան Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1878:

Կարինյան Ա. Բ., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատոր 1,
Երևան, 1956, հատոր 2, Երևան, 1960:

Կարինյան Ա., Արեւմտահայ լուսավորիչները 1860—70-ական թվականներին (ՀՍՍՌ
ԳԱ «Տեղեկագիր», 1944, № 6—7):

Կարինյան Ա., Հին Թուրքիան և Թուրքահայերը («Նորք» 1926 թ., դիրք առաջին,
գիրք երկրորդ):

Կիլիկիա, Պետերբուրգ, 1894:

Կոնստանտին Ա., Մահմեդական աշխարհն ու նրա ազգային, Վաղարշապատ, 1906:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1932:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հատոր 2, ԺԹ դար, Երևան, 1934:

Համբարձումեան Վ., Գիւղաշխարհ, Փարիզ, 1927:

Համբարյան Ա. Ա., Ագրարային հարաբերությունները Արեւմտյան Հայաստանում
(1856—1914), Երևան, 1965:

Համբարյան Ա. Ա., Արհեստները Արեւմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի վերջին
քառորդում և 20-րդ դարի սկզբին: «Տեղեկագիր», № 12, 1965:

Հայկ Վահէ, Խարբերքը և անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ-Նորք, 1959:

«Հայ նոր գրկանութեան պատմություն», ՀՍՍՀ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի
հրատարակչություն, հ. 2, Երևան, 1962, հ. 3, Երևան, 1964:

«Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից», Երևան, 1963:

«Հայ ժողովրդի պանդխտության երգեր», Երևան, 1961:

Հակոբյան Ք. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1963:

Հովհաննիսյան Ալուտ, Գրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, հ. 2,
Երևան, 1959:

Հովհաննիսյան Ալուտ, Միքայել Նալբանդյանի «Անտիպ երկեր», Երևան—Մոսկովա,
1935:

Հովհաննիսյան Ալուտ, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, դիրք առաջին, դիրք երկ-
րորդ, Երևան, 1955—1956:

Հովհաննիսյան Ռ. Փ., Արեւմտահայ ազգային-ազատարական շարժումները և Կարի-
նի «Պաշտպան հաշիւայաց» կազմակերպությունը, Երևան, 1965:

Ղազարյան Հայկ, Գրիգոր Զիլինկիրյան, Երևան, 1959:

Ղազարյան Հայկ, Գրիգոր Զիլինկիրյան (Հայ նոր գրականության պատմություն,
հ. 2, Երևան, 1962):

Ղազարյան Հայկ, Մատթեոս Մամուրյան, Երևան, 1961:

Ղազարյան Հայկ, Հ. Սվաճյանի ազգային-ազատագրական պայքարի զաղափարա-
խոսությունը («Տեղեկագիր», 1958, № 7):

Ղազարյան Հայկ, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը («Տեղեկագիր»,
1962, № 10):

Ղազարյան Հայկ, Ստեփան Ոսկանյան (Հայ նոր գրականության պատմություն, հ.
2, Երևան, 1962):

Ղազարյան Հայկ, Մատթեոս Մամուրյան (Հայ նոր գրականության պատմություն, հ.
3, Երևան, 1964):

Ղազարյան Հայկ, Մատթեոս Մամուրյանի «Երկեր»-ի առաջաբանը և ծանոթագրու-
թյունները, Երևան, 1966:

Ղազարյան Հայկ, Սրբուհի Տյուսաբ, Երկեր, ծանոթագրությունները, Երևան, 1960:

Ղազարյան Հայկ, Արեւմտահայ դեմոկրատական հոսանքը 1860-ական թվականնե-
րին, (Սեկնածուական դիտարկումներ, պաշտպանված 1959 թվականին):

Նանաշեան Հ. Մեսրոպ, Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, Վիեննա, 1953:

Նանիկեան Հ. Կ., Հնոթիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895:

Ճեւանեան Լեօն, Ժամանակակից բնագրական պատմութիւն հայոց, հատոր
Ա, Մարտի, 1933:

Ճիգմէեան Գ. Մանուկ, Խարբերքը և իր դասակները, Ֆրէզնո-Քալիֆորնիա, 1955:

Մախմուդով Ն., Քուրդ ժողովուրդը, Երևան, 1959:

Մակարյան Ա., Միքայել Նալբանդյանը և Արեւմտահայ դեմոկրատիան, Երևան, 1946:

Մամուրեան Մ., Անկլիական համականի կամ հայու մը հակատակը, Զմիւռնիա,
1881:

Մամուրյան Մատթեոս, Երկեր, Երևան, 1966, կազմեցին և ծանոթագրեցին Հայկ
Ղազարյան, Հայկազ Պողոսյան:

(Մամուրյան Մ.) Վրոյր, Հայկական համականի, Զմիւռնիա, 1872:

Մամուրյան Մ., Սև լեռնի մարդը, Աթէնք, 1932:

Մելիքեյան Վ. Գ., Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը (Հայաստանի
Պետական պատմական թանգարանի «Աշխատություններ», հատոր 2, Երևան,
1950):

Մելիքսեբյան Վ. Գ., *Զեյթունի հերոսամարտերը, Երևան, 1962:*
 Միրախուրեան Մ., *Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ դառառ Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Գ, Կ. Պոլիս, 1885:*
 Մ. (րմբեան) Հ. Գ., *Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու, Կ. Պոլիս, 1909:*
 Մ. (րմբեան) Հ. Գ., *Թուրքահայոց հին վաճառականությունն և վաճառականը, Կ. Պոլիս, 1908:*
 Մուշեղ Եղիսկոպոս, *Մանչևորի հայ գաղութը, Պոստրն, 1911:*
 Յակովբ Կարենցի, *Տեղագիր վերին հայոց, Վաղարշապատ, 1903:*
 Խարանեան Պողոս, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, *Զարսանճաղի, Ճապաղաղորի և երզնկայու, Կ. Պոլիս, 1883:*
 Խաչաթեան Ս. Յաւուրիւն, *Զեյթունի քաջամարտիկ Տէր Օհանի քաջազործութեանց գրուածներէն, Պէյրութ, 1958:*
 Ենրսիսյան Ա. Ն., *Արեւմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ուսական օրինեւացիան 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962:*
 Ենրսիսյան Մ. Գ., *Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական գրություններ (1860—80 թթ.), «Տեղեկագիր», 1946, № 10:*
 Ենրսիսյան Մ. Գ., *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—70 թթ., Երևան, 1955:*
 Ենրսիսյան Մ. Գ., *Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4 (19):*
 Եշկեան Յ., *Առաջին կայծերը, «Պայքարի» տպարան, 1930:*
 Շահպաղեան Յակոբ, *Քիւրդո-Հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911:*
 Պակեան Համազասպ, *Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, մասն Ա, 1940, մասն Գ, 1947:*
 Չազմազեան Հ. Հ., *Ընդարձակ պատմություն հայոց, Պոսթրն, 1917:*
 Չարրգ Ղազար, *Յուշամատեան Բարձր Հայրի, Կարինապատում, Պէյրութ, 1957:*
 Չերազ Մ., *Ազգային դաստիարակություն, Կ. Պոլիս, 1876:*
 Չիլիկեյեան Գր., *Ուղևորություն ի Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա, 1883:*
 Չոպանեան Ա., *Դէմքեր, Փարիզ, 1929:*
 (Պատկանեան Գարեիւ), *Հայոց ազգի պատմություն, Ս. Պետերբուրգ, 1863:*
 Պարոնյան Հ., *Եկժ, հ. 3, 4, Երևան:*
 Պարսամյան Վ. Ա., *Հայկական հարցի զարգացման պատմական ուղիները մինչև Բեռլինի կոնգրեսը, «Տեղեկագիր», 1946, № 11—12:*
 Պարսամյան Վ. Ա., *Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1958:*
 Պարսամյան Վ. Ա., *Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 7, Երևան, 1960:*
 Պէրպէրեան Աւետիս, *Պատմություն հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871:*
 Պողոսեան Յ. Պ., *Հաճրնի ընդհանուր պատմություն, Լոս-Անճելըս-Քալիֆորնիա, 1942:*
 Պողոսյան Հ. Մ., *Նյութեր Զեյթունի պատմության վերաբերյալ, (Բանբեր Հայաստանի արխիվներին, № 3, 1964):*

Ռեկկի Էլիզե, *Հաղիստան, Հայաստան և Քիւրդիստան, Վաղարշապատ, 1893:*
 Ռուսինեան Ն., *Ազգային հանգանակություն, Կ. Պոլիս, 1865:*
 Ռուսինեան Ն., *Դասագիրք փիլիսոփայության, Կ. Պոլիս, 1879:*
 Սապան-Գիլեան Ա., *Փոքր-Հայրի յիշատակներ, մասն առաջին, Զիկագո, 1917:*
 Սալաքանեան Հ. Թ. Տիգրան, *Պատմություն երուսաղէմի, երուսաղէմ, 1931:*
 Սարգսյան Ե. Վ., *Սահակյան Բ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:*
 Սարգիսեան Հ. Ներսիսի, *Տեղագրություն ի Փոքր և Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:*
 Սարուխան, *Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860—1910), Թիֆլիս, 1912:*
 Սասունի Կարօ, *Պատմություն Տարօնի աշխարհի, Պէյրութ, 1956:*
 Սարինյան Ս. Ն., *Քննադատական սեպիդի սկզբնավորումը հայ գրականության մեջ, Երևան, 1958:*
 Սարինյան Ս. Ն., *Հայկական ուսմանտիգը, Երևան, 1966:*
 Սափրաստյան Ա. Խ., *Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումները XVII դարում, (Արեւելագիտական ժողովածու, Երևան, 1960):*
 Սվանյան Հարություն, *Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960:*
 Սիմեոն Երևանցի, *Ջամբա, Վաղարշապատ, 1873:*
 Սկոտ Վալտեր, *Իվանով, Զմիւռնիա, 1872:*
 Ստեփանյան Գ. Խ., *Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955:*
 Ստեփանյան Գ. Խ., *Ուրվագիծ արեւմտահայ թատրոնի պատմության, հ. առաջին, Երևան, 1962:*
 Ստեփանյան Գ. Խ., *Հակոբ Պարոնյան, Երևան, 1964:*
 Սրվանձտեանց Գ., *Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Ա, 1879, մասն Բ, 1884, Կ. Պոլիս:*
 Սրվանձտեանց Գ., *Համով հոտով, Կ. Պոլիս, 1884:*
 Սրվանձտեանց Գ., *Մանանայ, Կ. Պոլիս, 1876:*
 Վարժապետեան Մամիկոն, *Յուշիկը Զեյթունի:*
 Տաշեան Հ. Յակովրոս Վ., *Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921:*
 «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովույ», *Կ. Պոլիս, 1861, 1865, 1870:*
 Տէր-Արքամեան Յովնանէս, *Պատմություն Խրիմու, Թեոդոսիա, 1865:*
 Տէր-Կարապետեան Գեղամ, *Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներու մէջ, Կ. Պոլիս, 1911:*
 Տէր-Մովսիսեան Հ. Սահակ, *Պատմություն Հայոց, հատոր Բ, Վենետիկ, 1924:*
 Տէր-Մովսիսեանց Մեսրոպ վարդապետ, *Ուղևորություն Տ. Տ. Մկրտիչ Վեհ. Կաթողիկոս ամենայն հայոց, էջմիածին, 1894:*
 Տէր-Սարգսեանց Ս., *Շահէն ի Սիպիր կամ գաղթական հայը, Կ. Պոլիս, 187(6):*
 «Տօմար ընտանեկան, 1874—75», *Թիֆլիս, 1874:*
 Թաֆիի, *Եկժ, հ. 8, 9, 10, Երևան, 1958—1959:*
 Փափազեան Վ., *Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910:*
 Փիրումեան Տիգրան, *Խրիմեան Հայրիկ, Թիֆլիս, 1887:*

Քաշունի Հ. Մանուկ Վ., Աշխարհագրություն հին և նոր Հայաստաննայց, Վենետիկ, 1857:

Քլշեան Առաքել, Պարսամեան Մկրտիչ, Ակն և ակնցիք, Փարիզ, 1952:

Քլշեան Բիզանդ, Պատմություն և Փրկչի հիանդանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս, Կ. Պոլիս, 1888:

Քոսեան Հ. Յակոբ, Բարձր Հայր, Վիեննա, 1925:

Քոսեան Հ. Յակոբ, Հայր ի Զմիրոնիա և ի շրջակայս, Վիեննա, 1899:

Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1964:

Օրմանեան Մ., Ազգապատմություն, հատոր Բ, Կ. Պոլիս, 1914, հատոր Գ, 1961, Պէյրուս:

Ֆեռուխյան Բաղդուկ Պէյի, Ծանապարհորդություն ի Բարեւոն ընդ Հայաստան յամի Տեառն 1847, յԱրմաշ, 1876:

Բ. Ռ Ր Ի Ս Ե Բ Ե Ն

Аверьянов П. И., Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, СПб., 1912.

Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и материалы, составленные А. С. Тверитиновой. М., 1963.

Адоини Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1980.

Бакрадзе Д. Исторический очерк турецкой системы землевладения, Тифлис, 1889.

Борьян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР, т.т. I, II, М., 1928—1929.

Воронченко, Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, часть I, 1840.

Гиппиус А. И., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции. Вилает Сивас, т.т. 1, 2. Тифлис, 1890.

Голобородько И. И., Старая и новая Турция, М., 1908.

Голобородько И. И., Турция, М., 1912.

Гуторь М. Д., Новейшая история Турции и Персии, часть I, Тифлис, 1913.

Дадиан Мкртич-Бей, Армяне Османской империи, Тифлис, 1878.

Данциг Б., Турция, М., 1949.

Дилоян В. А., Казарян Г. М., Мурадян Д. А., Историографический очерк новой истории Армении, Известия АН Арм. ССР, 1967, № 3.

Диль Ш., История Византийской империи, М., 1948.

Диль Ш., Основные проблемы византийской истории, Москва, 1947.

Евецкий, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835.

Егиазаров С. А., Исследования по истории учреждений в Закавказье, часть II, Городские цехи, организация и внутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891.

Егиазаров С. А., Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884.

Ерицов А. Д., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881.

Иоаннисян А. Р., Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.

«История Болгарии», Изд. АН СССР, М., 1954.

«История XIX века», под ред. профессоров Лависса и Рамбо, М., 1938.

История турок от начала турецкого народа до наших времен, перевод с немецкого, СПб., 1829.

Карцев А., Заметки о курдах, Тифлис, 1896.

Колюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, том I, чч. 1, 2, Тифлис, 1888.

Косев А., Новая история Болгарии, М., 1952.

Куртейл И. Д., Современное состояние Османской империи, СПб., 1877.

Лазарев М. С., Курдистан и курдская проблема, М., 1964.

Линч Х. Ф. Б., Армения, т. 2, Тифлис, 1910.

Лихутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863.

Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т.т. I—II, М., 1957.

Малькольм-Макколь, Султан и державы, перевод с английского, СПб., 1897.

Малама Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874.

Миллер А. Ф., Краткая история Турции, М., 1948.

Миллер А. Ф., Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947.

Моисеев П. П., Аграрные отношения в современной Турции, М., 1960.

«Народы Турции. Двадцать лет пребывания среди болгар, греков, албанцев и армян». Перевод с английского, СПб., 1879.

Никитин В., Курды, М., 1964.

Новичев А. Д., Крестьянство Турции в новейшее время, М., 1959.

Новичев А. Д., Очерк экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937.

Петросян Ю. А., «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958.

Петросян Ю. А., Желтяков А. Д., История просвещения в Турции, М., 1965.

«Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», М., 1896.

«Раздел Азиатской Турции по секретным документам министерства иностранных дел», под редакцией А. Адамова, М., 1924.

Розен Д. Г., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, часть I, СПб., 1872.

Ролен Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты, М., 1897.

Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX в., Ереван, 1957.

Саркисян Е. К., Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962.

Соколов И., Земельные отношения в Турции до Танзимата, «Новый восток», 1924, № 6.

Троттер, Малоазиатские курды, Тифлис, 1886.

Филиппов Н. В., Военное обозрение Азиатской Турции, СПб., 1881.

Халфин К. А., Борьба за Курдистан (Курдский вопрос в международных отношениях XIX века), М., 1963.

Чихачев П. А., Письма о Турции, М., 1960.

Шарль Р., Мусульманское право, М., 1959.

Գ. ՕՏԱՐ ԼԵՁՈՒՆԵՐՈՒՄ

Prof. Cökbilgin Tayyib, Milli mücadale başlarken. Mondros mütarekesinden Sivas Kongresine. Birinci kitap, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1959.

Cuinet Vital, La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, Paris, 1892.

Kinnier Macdonald, Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan, London, 1818.

Kirziog'lu Fahrettin, Kars Tarihi, Istanbul, 1953.

Langlois Victor, Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852—3, Paris.

Melingen Frederic (Osman Seyfi Bey), La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), Paris, 1868.

Moltke Helmuth von, Briefe über zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876.

Siaars Bonaventure F., Etude sur Smyrne, 1868.

Teksiye Şarl, Küçük Asiya, Istanbul, 1924.

Ubicini M. A., Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1876.

Ubicini M. A., Lettres sur la Turquie, Paris, 1854.

Uras Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950.

Գ. ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒՆ

«Արար», Պետերբուրգ:

«Արևելեան մամուլ», Զմյուռնիա:

«Արծուի Վաստորական», Վան (Վարազ):

«Արծուիկ Տարօնոյ», Մուշ:

«Արձագանք», Թիֆլիս:

«Արևելք», Փարիզ:

«Արևմուտք», Փարիզ:

«Բաղմալէպ», Վենետիկ:

«Բիզանդիոն», Կ. Պոլիս:

«Երկրագունդ», Կ. Պոլիս:

«Եվրոպա», Վիեննա:

«Էջմիածին», Էջմիածին:

«Թատրոն», Կ. Պոլիս:

«Լուսա», Թիֆլիս:

«Լույս», Կ. Պոլիս:

«Մաղիկ», Զմյուռնիա:

«Կոռնկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս:

«Համբաւարեր Ռուսիոյ», Մոսկվա:

«Հայաստան», Կ. Պոլիս:

«Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս:

«Հայրենիք», Բոստոն:

«Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա:

«Հյուսիսփայլ», Մոսկվա:

«Հորիզոն», Թիֆլիս:

«Մանդումէի Լիքեար», Կ. Պոլիս:

«Մասեաց աղաւնի», Բեռլին:

«Մասիս», Կ. Պոլիս:

«Մեղու», Կ. Պոլիս:

«Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս:

«Մշակ», Թիֆլիս:

«Մուրճ», Թիֆլիս:

«Նոր-դար», Թիֆլիս:

«Նոր կեանք», Լոնդոն:

«Նորք», Երևան:

«Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան:

«Փարիզ», Փարիզ:

«Փորձ», Թիֆլիս:

«Փունջ», Կ. Պոլիս:

«Տարազ», Թիֆլիս:

«Տեղեկագիր» — «Լրարեր» ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբարդյան Զոպու—491
 Աբգար Դպիր—392
 Աբղալ խան—239, 242
 Աբղին փաշա—286, 288
 Աբղու Աղիզ (սուլթան)—9, 51, 257, 261, 276, 447
 Աբղու Համիզ (Համիզ 11, սուլթան)—9, 16, 288, 331, 338, 341, 343, 347—348, 350—353, 355—359, 362—363, 365—366, 369, 631, 633
 Աբղու Մեջիզ (սուլթան)—9, 206, 208, 235, 238, 241, 254, 261, 264, 293, 343—344, 350, 449, 452, 479—481, 527
 Աբղուլա (բուրդ փաշա)—91
 Աբովյան Խ.—97, 224, 509, 576, 636
 Աբրահամ (ամիրա)—401
 Աբրահամյան Ա. Գ.—371
 Աբրահամյան Հ.—34, 120, 299
 Աբրահամյան Վ.—181, 183, 190, 296, 636
 Աբրույան (չեկերի)—380—381
 Աղամով Ե. Ա.—165, 188, 497
 Ա-դո—150, 314, 322, 636
 Աղոնց Ն.—370, 642
 Աղասյան Թ.—34—35, 256, 258, 260, 314, 355, 369, 396, 399, 422—423, 493—494, 509, 535, 636
 Աղիզ փաշա—68, 485—493, 495, 497, 499—501, 504, 506, 534, 617
 Աղնաուր Ս.—521—522
 Ալիշան Ղ.—17—19, 61, 160, 189—190, 206, 400, 441, 637
 Ալի Սուալի—351
 Ալի Ռիզա—230
 Ալի փաշա—73, 458, 460, 494, 501
 Ալլահվերդի Աբրահամ—398
 Ալլահվերդյան Յ. Յ.—474
 Ալպեր Տըվըլե—158, 258
 Ալպուլաճյան Ա.—22, 35, 44, 53—56, 61—62, 114—115, 133, 136, 150, 152, 155, 166, 193, 198, 230, 238, 241, 303, 310, 312—313, 328, 342, 345, 375, 391, 411—412, 438, 443, 450, 616, 635, 637
 Ախիկյան Արիստակես—638
 Ակինյան Հ. Ն.—381
 Ահմեդ Գ. (սուլթան)—387, 392
 Ահմեդ Չեկերի—380
 Ահմեդ Վեֆիկ—351
 Աղաբեկյան Մարկոս—335, 500, 502
 Աղաբեկյան Սարգիս—495
 Աղաթոնյան Գրիգոր—435, 560—562
 Աղաթոնյան Մ.—335, 435, 455, 461, 464, 542, 556, 561
 Աղա-Մահմեդ խան—438
 Աղայան Ղ.—503
 Աղայանց հաճի—257
 Աղանյանց Գյուտ քահանա—35
 Աղանուր Ա.—546
 Աղեքսանդրյան Ա.—46, 82, 151—152, 154, 198, 204, 637
 Աղվանյանց Գ.—262, 266, 279, 284, 569
 Աճառյան Հ.—133, 555, 635
 Աճեմյան Ա.—361
 Աճեմյան Լևոն—69, 637
 Ամերիկյան Հովհաննես (աղա)—257
 Ամինոս—154

Ալվադյան Մ.—550, 555, 577
 Ալվադովսկի Գ.—18—19, 549, 568, 571, 584, 630, 637
 Ալվադյան Մատթեոս—435, 615, 618—619
 Անասյան Ա.—503
 Անասյան Հ.—373, 380—385, 637
 Անդրանիկ—91, 231, 264, 637
 Անդրեասյան Անդրանիկ—393, 636
 Անկյուրացի Արրահամ—373
 Անտոն Չելերի—381
 Անտոն վարդապետ—117
 Աշտարակեցի Ներսիս—34, 127, 455, 595
 Աշնան Պողոս—398
 Ապրո Չելերի—382
 Առաքելյան Հ.—20, 35, 175, 637
 Առփաճյան Կիրակոս (աղա)—259
 Ասատրյան Ա.—31
 Ասատուր Հրանտ—561, 637
 Ասլանյան Ստ.—461, 560
 Ավադյան Սեդրակ—179
 Ավդերյան Հ. Մ.—544
 Ավդալ ամիրա—66
 Ավետիքյան Գարրիել—543
 Ավետիքյան եղբայրներ—440
 Ավերյանով Պ. Ի.—642
 Ատոմ (Ռ. Լուսինիկյան) —364, 456, 463, 637
 Արապյան Կարապետ—440
 Արապյան Հովհաննես—432
 Արապյան Պողոս—432
 Արեգինցի Կարապետ քահնա—486, 489
 Արծրունի Գր.—287, 349
 Արփիարյան ամիր. տուն—172, 399
 Արփիարյան Ա.—21, 156, 363, 366—367, 435, 563, 577, 641
 Աուզլեյ Վիլյամ—98
 Բագրատունի Ա.—567
 Բագրատունի Հակոբ—183
 Բազյան Ս.—621
 Բակրաձե Դմ.—81, 83—84, 642
 Բակունին—518—519, 631
 Բաղդասար ամիրա—401
 Բաղդասար Ուռհայեցի—384
 Բաղիշեցի Առաքել—373
 Բաղիշեցի Չիխիշան—384

Բալադիտ Բ. (սուլթան) —60, 392
 Բալրակտար Մուստաֆա փաշա—8, 32, 41
 Բաշայան Լեոն—435
 Բաշկալցի Միր Մարտո—92, 239
 Բասմաջյան Կ.—54, 637
 Բատուտա Իրն—179
 Բարիկյան Մանուկ—316
 Բարունակ Ֆերուհյան—44, 58, 148, 152—153, 172, 193, 217, 242, 455, 462, 642
 Բեդեր-խան բեկ—58—59, 91—92, 96, 108, 137, 149, 164, 237—240, 242—244, 247—248, 256, 361
 Բելոցերկովցի—167
 Բերբերյան Ռուբեն—522, 524
 Բժշկյան Մինաս—543—544
 Բոլբոլչի խոջա Աստվածատուր—384
 Բոնեկենթեոր Սլաարս—438
 Բորյան Բ. Ա.—642
 Բրանդես Գ.—415, 637
 Գարրիելյան Հ.—31, 562, 637
 Գաղանճյան Հարություն—323, 325
 Գալուստյան Գր.—22, 46, 61, 73, 76, 159—161, 175, 195, 435, 474—475, 637
 Գալֆայան Ամբրոսիոս—184, 388, 637
 Գամառ Քաթիկա—414
 Գառարաշյաններ—211
 Գառնեցի Հովհաննես—481
 Գասադյան Մինաս—167, 207, 278, 637
 Գասարճյան եղբ.—207, 317
 Գասպարյան Գ.—31, 621, 630, 637
 Գավաֆյաններ—207, 366
 Գարաղաշյան Մ.—546
 Գարակեղոսյաններ—348
 Գարասեֆերյան Ախիշան—92, 246
 Գարգան (գեներալ, ուղեղորդ)—14, 143, 147
 Գարրիալի Զ.—509, 519, 548—549, 559, 574, 580—581, 584, 586, 591, 622—623
 Գափամաշյաններ—324
 Գափամաշյան Տիգրան—502
 Գերցեն Ա. Ի.—518—519, 521, 574, 613—614, 628, 631
 Գիսլարիուս Ա. Ի.—643

Գլադստոն—349, 416—417
 Գյոլե—522, 613
 Գյուկրիզին Բալիր—11, 644
 Գյուլպենկյաններ—328
 Գոգոլ Ն. Վ.—129
 Գոլյե Թեոֆիլ—410
 Գոլորոբոգլո (Յուսանին)—17, 82, 142, 538, 642
 Գորգե ամիրա—67
 Գորգենսկի Վ. Ա.—237
 Գրիգոր Մարգվանցի—392
 Գրիգորյան Հակոբ—259
 Գուլանյան Խ. Գ.—31, 637
 Գոյումճյան Գրիգոր—295, 440
 Գոյումճյան Սարգիս (պատրիարք)—456
 Գուտալյան Գրիգոր—61, 161
 Գուտենբերգ—86
 Գուտոր Մ. Գ.—447, 642
 Գուրգեն Հակոբ—546
 Գևորգ Գալիր—400
 Գևորգ Եղիսկոպոս—455
 Գևորգ Մեսրոպ—388
 Գևորգ պատրիարք—456
 Դադիան Մկրտիչ բեկ—287, 642
 Դալուն (անգլիական լորդ)—345
 Դանիել խոջա—385
 Դանկովյաններ տոհմ—92
 Դանտոն—562
 Դանցիգ Բ.—32, 642
 Դավթյան Սմբատ—156, 160
 Դավրիժեցի Առաքել—381
 Դարանաղեցի Գր.—375—376
 Դելլի Բաղդասար—448
 Դելլի Քելիշյան տեր Հակոբ—491
 Դելլի-Քելիշ (տեր Օհան)—71, 476, 478
 Դեմիրճիրաշի Գևորգ—401
 Դիրոս—523, 529, 548, 552, 613
 Դիրաակի—349
 Դյուպոն (փոխ Հյուպատոս)—345
 Դուկտոր Լեփսիուս—53
 Եղգանշիր—248, 256
 Եղնիկ Եղիսկոպոս—362
 Եկարյան Արմենակ—332, 637
 Եկոսիար խոջա—385

Եղիազարյան (Եղիազարով) Ս. Ա.—203, 296, 642
 Եղիա խոջա—385
 Եղիշե—571
 Ենիտունյաններ-Նորաշխարհյաններ—76, 93, 480, 486, 489—490, 502
 Ենոբյան տուն—525
 Եսայան Ղուկաս—440
 Եսայան Շ. Հ.—304
 Երամյան Հ.—22, 56—57, 103, 235, 238, 295, 324, 637
 Երևմյան Մ.—523
 Երիցյան Ալ.—20, 34, 255, 460, 500, 643
 Երիցյան (Աղարեկյան) Սրբուհի—500
 Երևանյան Գ.—23, 159, 345, 532, 637
 Երուսաղյան Հովսեփ—440
 Եփրեմ վարդապետ—544
 Զարհանալյան Հ. Գ.—544
 Զարգարյան Վ.—328, 512, 619
 Զոհրապ Գր.—156, 435
 Զորայան Ն.—31, 435, 546, 533—555
 Զուլալյան Մ. Կ.—10, 12, 30, 638
 Զուլկադիրյաններ—60, 70
 Զուլկադիրյան Շահսուվար—60
 Էդկար Կինե—580
 Էլիզե Ռեկկուս—77, 286, 641
 Էմանուել Վ.—559, 584
 Էնգելս Յր.—131, 142, 146, 164, 213, 225, 234, 270, 286, 290, 292, 330, 578, 635
 Էնֆիեճյան Հ.—502
 Էսատ Ուրաս—10—11, 512, 644
 Էվլիա Չելերի—388
 Էրիզյան Կարապետ—444
 Բշրեֆյան Նորակն—257
 Բաղլադյան Զարեհ—440
 Բաղվորյան Ս.—435, 513, 518—523, 556, 577—578, 628—629, 631
 Բամուր փաշա—57, 106—107, 214
 Բաշճյան Մարկոս—491
 Թեմուրպաղ Մուստաֆա բեկ—238
 Թեմուրճյան Վ.—303—305, 308, 638
 Թեոդիկ—169, 391, 416—417, 432, 439, 469, 618, 638

Քեմլրիզյան տուն—325
 Քերզյան ամիրա—400
 Քրնկրդյան Հովհաննես—398
 Քիմուրյան Միսաք—573
 Քովիլամ-Օղլու Ալի—483
 Քոսմախյան Ա.—21, 284, 425, 569, 577
 Քոհնաֆնի եղիազար—450
 Քովմա Մեծոփեցի—638
 Քովմաս Բերացի—379
 Քովմասյան Քովմաս—440
 Քորոսենց Հակոբ—491
 Քուրնուհիեֆ Մկրտիչ—418
 Քուրնուջյան—324
 Քուլլաճի Մարտիրոս—433
 Քումայան Կ.—343, 351, 454
 Քումաջան Ամգեցի—384
 Քուրսուն աղա—90

 Ժելտյակով Ա. Դ.—32, 391
 Ժյուլ Ռոբեր—495
 Ժորեր Պ. Ա.—70

 Իրրաճիմ փաշա—40, 42, 46, 228—229, 449
 Իդնատե—516—517
 Իդմիրյան Մ.—34, 364, 530
 Ինճիկյան Ա.—31
 Ինճիճյան Ղ.—17—19, 42—44, 46, 49, 54, 58, 67, 69—70, 80—81, 87—89, 102, 107, 109, 142—143, 146, 149, 151—153, 155, 157—158, 167, 171—172, 175—176, 180, 188—193, 197, 200—201, 211—212, 217, 219, 374—375, 378, 404, 543—544, 638
 Իսպուլիտով-Իվանով—510
 Իսալի փաշա—107

 Լազարյաններ—34
 Լազարե (գեներալ)—348
 Լազարե Մ. Ս.—643
 Լամբեն—582
 Լանդլուս Վ.—14—15, 62, 76—77, 496, 506, 514, 644
 Լենին Վ. Ի.—95, 205, 340, 558, 594, 635
 Լենկթեմուր—437
 Լեո—23—25, 35, 52, 68, 112—115, 650

126—128, 133, 136, 148, 158, 162—163, 236, 240—242, 247—248, 286, 324, 426, 565, 638
 Լիխտերն Մ.—643
 Լինչ—54, 85, 145—148, 193, 243, 643
 Լլոյդ Ջորջ—599, 643
 Լյուդովիկոս XVI—381
 Լյունդեկվիստ—166, 250
 Լուի Ֆիլիպ—581—582
 Լուսինյան Լեոն—496
 Լև Դրին—146
 Լեոնյան Խաչատուր—574
 Լեոն VI—62, 366

 Խաթանասյան Ե.—145, 638
 Խալֆին Կ. Ա.—644
 Խան Ավդալ—92, 245
 Խանճյան Եղարյուն—322
 Խան Մահմուդ—58, 92, 238—239, 242, 244, 248
 Խաչիկյան Լեոն—33
 Խաչմանուկյան—326
 Խարաճյան Հակոբ Ա.—172—173, 175, 638
 Խոճասարյան Օգեսն—619
 Խոջա Դավիթ—384
 Խոջա Խաչիկ—384
 Խոջա Հալապլի—381
 Խոջա Հովսեփ—384
 Խոջա Ռուհիջան—384
 Խորասանճյան գերդաստան—397
 Խրիմյան Մ. (Խրիմյան Հայրիկ)—259, 266—267, 269, 284, 367, 416—417, 430, 465—466, 502, 514, 516, 525, 566—571, 576
 Խուրշիդ փաշա—483, 485

 Կերենց (Հ. Շիրմանյան)—416, 420, 435, 497, 556—557, 591—592, 626
 Կերով (Արտակ Գարրինյան)—314, 324
 Կոցիկյան Ս. Մ.—436, 638

 Կազմարարյան Միքայել—560
 Կալանդեր փաշա—74
 Կալիքստոս պապ—65
 Կամախեցի Դր.—383

Կանտ—582
 Կալուր—559, 581, 622
 Կարապետ արքեպ.—34, 109, 120—125
 Կարապետ վարդապետ—246
 Կարապետ Քեչյա—63
 Կարապետյան Պետրոս—373
 Կարա-Օսմանօղլուներ—42
 Կարինյան Ա. Բ.—25, 29, 507, 580, 626, 638
 Կարնեցի Հակոբ—173, 640
 Կարցե Ա.—230, 313, 643
 Կելեկյան Հարություն—398
 Կերգի-օղլի Ֆահրեդդին—12
 Կիրակոս կաթողիկոս—64, 74—75
 Կյուրեսերյան Բ.—385
 Կոզան-Օղլուներ—40, 60—64, 72—73, 86, 88, 166, 228
 Կոլյուրակին Ա. Մ.—17, 643
 Կոնդանսոն Լ.—286
 Կոսե Ա.—192, 643
 Կորկուտյան Քնարիկ—391, 432
 Կոնճույաններ—257
 Կրիմսկի Ա.—274, 345—346, 638
 Կուրտալ Ի. Գ.—643

 Հալեթ էֆենդի—402
 Հախումյան Համբարձում—502
 Հակոբ Եպիսկոպոս պոլսեցի—378
 Հակոբ պատրիարք—455
 Հակոբ Տիրունի Եպիսկոպոս—459
 Հակոբյան Բ. Խ.—53, 69, 639
 Հակոբյան Հովհ.—14, 70, 101, 143, 145, 172, 176, 179, 217, 638
 Հակոբյան Մ.—366, 438
 Համբարձումյան Արամ—443
 Համբարձումյան Վ.—50, 151, 153, 174, 277, 638
 Համբարյան Ա. Ս.—29, 204—205, 255, 266, 273, 298, 638
 Համիդ I (սուլթան)—388
 Համիլտոն—153—154
 Հայկունի Ա.—30, 415, 461, 468, 504—505, 549, 551, 556, 577, 612—614, 617
 Հայրապետյան Հովհաննես—185
 Հաջի Մինաս—105
 Հասեթ փաշա—246

Հասունյան Ա.—494, 496, 545, 576
 Հարություն Բերացի—134
 Հաֆրդ Ալի—477—478
 Հաֆրդ փաշա—232—233, 235
 Հելմուֆ Ֆոն Մոլթկե (ավագ)—15—16, 223, 225, 233, 471—472, 644
 Հելմուֆ Ֆոն Մոլթկե (կրտսեր)—15
 Հելվեցիուս—613
 Հերիմյան Ս.—522—523
 Հիպոլիտ-Տեն—366
 Հիսարյան Հ.—542, 547
 Հյուրեկ Օղլու—63
 Հյուզո Վ.—352, 504, 551, 613—615
 Հնասեր Գ.—381, 409
 Հոմերոս—445
 Հովակիմ Բրուացի—375—378
 Հովակիմ Եպիսկոպոս—373
 Հովհաննես խուլ—376
 Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք—385
 Հովհաննիսյան Աշոտ—4, 26, 65, 116, 380, 385—386, 396, 404—405, 426, 431, 447, 465, 503, 513, 518—519, 556, 620, 630, 639
 Հովհաննիսյան Ա. Ռ.—13, 642
 Հովհաննիսյան Ռ. Փ.—30, 356, 639
 Հովհաննիսյան Սարգիս—115
 Հովնան Եպիսկոպոս—129, 541
 Հովնանյան Մատթեոս—432
 Հովնանյանց Սարգիս—360
 Հովսեփյան Գ.—298
 Հովսեփ վարդապետ (Բույանըխի առաջնորդ)—362
 Հոբմեթ Բայուր—11
 Հոֆմեստեր (գերմանացի ճանապարհորդ)—320
 Հուսեյն Իսմայիլ—255
 Հուր-Ալլահ Բեկ—248

 Ղազար ամիրա—401
 Ղազարյան Հ. Մ.—31, 499, 508, 551, 578, 586, 513, 621, 639
 Ղազարոս Դավուդ—523
 Ղանալանյան Ա.—571
 Ղարաֆեբյան Ա.—214, 246
 Ղուկաս Եպիսկոպոս—119

 Ծանաղյան Մեսրոպ—543, 639
 Ծանիկ (ամիրա)—398

Ժանիկյան Հովսեփ—156, 639
 Ժանկույան Յ. Կ.—332
 Ժալճափաձե (զենեքալ-մայոր) —43
 Ժգնալորյան Տիգրան—326
 Ժեզայրյան Մ.—397—400
 Ժերաշյան Լևոն—58, 74, 239, 242, 475, 482, 639
 Ժիզմենյան Մ. Գ.—23, 315, 325
 Ժիտեջյան Զարաբ—185
 Ժիտեջյան եղբայրներ—324
 Մազսուտ (ամիրա)—398
 Մալամա Յա. Գ.—17, 250, 643
 Մալկում Զոն—14, 358, 643
 Մախմուդով Ն.—237, 639
 Մակարյան Ա.—30, 582, 621, 639
 Մակդոնալդ Կիննիեր—644
 Մակ-Կոան Կարլայլ—291
 Մահմուդ I (սուլթան)—380, 387
 Մահմուդ II (սուլթան)—9, 15, 41—42, 54, 63, 74—75, 90, 103, 173, 206—207, 224—229, 234—235, 261, 292, 401—402, 408, 432, 471, 476—477, 481
 Մահմուդ խան—96, 108, 149, 164, 239, 244, 248
 Մահտեսի Առաքել Տատ ամիրա—399
 Մահտեսի Սուրխաս—218
 Մաձձինի Զ.—518—519, 548—549, 559, 586, 591, 628
 Մաղաբյան Ստեփանոս—514
 Մամիկոնյան Վարդան—257, 509
 Մամուրյան Հ.—607—608
 Մամուրյան Մ.—21, 24, 27, 30—31, 366, 415, 420, 444—445, 467, 469—470, 494, 502, 513—514, 522—524, 553, 556, 561, 575—578, 584—613, 620, 626, 631, 639
 Մանանդյան Հ.—133
 Մանոզյան Հովհաննես—92
 Մանոզյան Ստեփան—239
 Մանվելյան Հակոբիկ—451
 Մանուկյաններ—328
 Մատաղճյան Թորոս—23
 Մատթեոս Չելեբի—381
 Մատթեոս պատրիարք—241, 244
 Մատթեոս վարդապետ—376
 652

Մարգարյան Վ. Հ.—423
 Մարկոս Ավրելիոս—436
 Մարտիրոս արքեպիսկոպոս—115
 Մարտիրոս Կաֆայեցի—349
 Մարտիրոսյան Մահտեսի Գրիգոր—490
 Մարտիրոսյան Մարգար—134
 Մարրս Կ.—79, 131, 142, 146, 164, 213, 234, 270, 286, 290, 292, 590, 635
 Մելիքյան Հովակիմ—511—512
 Մելիքյան Պողոս—103
 Մելիքսեթ Բեկ Լ.—189
 Մելիքսեթյան Վ. Գ.—28, 72, 475, 482—483, 497, 640
 Մելքիսեղեկ վարդապետ—531
 Մեծարենց Միսաք—156
 Մեծոփեցի Թովմա—128
 Մեհմետ Ռեշիդ փաշա—41—42, 46, 69, 97, 110—111, 224, 229—233, 235—236, 243
 Մեհմետ Ռուշտի փաշա—619
 Միանսարյանց Մ.—414
 Միգհատ փաշա—335, 350—352
 Միլինգեն Ֆ.—16, 271, 529, 534, 644
 Միլլեր Ա. Ֆ.—32, 225, 235, 248, 643
 Մինասյան Մինաս—461
 Մինասյան Վահան—287
 Միշկե—580
 Միսարյան Խ.—580
 Միրարո—560
 Միրալյաններ—487
 Միրախորյան Մ.—126, 307, 321, 326, 422, 640
 Միրիճանյան զերդ.—397
 Միրիջանյան Մկրտիչ—432
 Միրմիրան Մուստաֆա փաշա—243
 Միցկեիչ Ազամ—580
 Միքայել Կաթողիկոս—246
 Միքայել IV (կայսր)—372
 Միքայել Պալեոլոգ—438
 Մխիթարյաններ—12, 17—18, 30—31, 127, 372, 402, 542—545, 548, 580, 584
 Մխճյան եղբայրներ—326
 Մկրյան Հովհաննես—508, 514
 Մկրտիչ Նազաղ—373
 Մկրտչյան Մ.—414
 Մյուհենտիսյան Մարտիրոս—432, 502

Մուլիեր—366
 Մուլա Իդրիս—44
 Մուլիսեն Պ.—32, 255, 643
 Մոնոմախ—372
 Մոնտեսարյո—523, 552, 613
 Մորգոման—155
 Մորից Ֆոն Կոցերու—14
 Մորկյան պարոն Գրիգոր—218
 Մսերյան Մ.—549
 Մսերյաններ—34
 Մրմրյան Հ. Գ.—168, 211, 328, 381, 398, 496, 640
 Մուհամմեդ Ալի (եղիպտական փոխարքա)—40, 42, 228—229, 235, 449, 476—477
 Մուշեղ եպիսկոպոս—406, 640
 Մուստաֆա Բեկ—90
 Մուստաֆա Բեկ—239, 245
 Մուստաֆա II (սուլթան)—83
 Մուստաֆա III (սուլթան)—83, 401
 Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա—235—236, 241
 Մուստաֆա Սալբի փաշա—243
 Մուստաֆա փաշա—401
 Մուրադ (Համիդ II-ի եղբ.)—351
 Մուրադ IV (սուլթան)—28, 71—72, 388, 476, 481
 Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարան—552
 Մուրադյան Արմենակ—515, 526, 624, 626
 Մուրադյան—591
 Յազուրյան Աստվածատուր—76, 474, 478, 480, 489—490
 Յազուրյաններ—76, 93, 475
 Յազուլ ամիրա—401
 Յուլիուսյան Կարապետ—455, 465, 546, 555, 559
 Յուլիուսյան Մանվել—502
 Յուսուֆյան Պետրոս—444
 Յուսուֆ փաշա—135, 478—479
 Յուսուֆյան Տիգրան—502
 Նազարյանց Ստ.—622
 Նաթանյան եղբայրներ—569
 Նաթանյան Միքայել—368
 Նաթանյան Պողոս—173, 256, 259, 287, 317, 325, 354, 367, 640

Նալբանդյան Մ.—9, 21, 24, 26, 30, 302, 367, 396, 404—405, 415, 425—426, 431, 435, 447, 458, 462, 465, 467—468, 470, 503, 507, 513, 515, 518—520, 524, 548—551, 556—557, 560—561, 565, 573—574, 576, 578—579, 582, 584, 591, 603—605, 610, 612—614, 616—623, 625—631
 Նալբանդյան Նիկողոս—303
 Նաշալյան Հարություն—71, 476, 640
 Նապոլեոն III—21, 34, 366, 492—496, 515—516, 576, 584
 Նեվրուզյան ամիրա—400
 Ներսես Խոսրով—208
 Ներսես Կաթողիկոս—127
 Ներսիսյան Ա. Ն.—28, 52—53, 85, 121, 192, 278, 640
 Ներսիսյան Մ. Գ.—27, 76, 288, 365, 472, 491—492, 515, 520, 529, 534, 640
 Նշըկյաններ—322
 Նիկիտին Վ.—55, 91, 643
 Նիկոլայ I—238, 595
 Նիկոլայ II—358
 Նիկողայոս եպիսկոպոս—376
 Նիկոմեդացի Ստեփան—501
 Նշկյան Հ.—429—430, 640
 Նովիչև Ա. Գ.—31, 82, 159, 162, 201—203, 209, 225, 254, 265, 643
 Նովրուզյան Հովակիմ—502
 Նորատունկյան Պաղտատար—514—517, 574
 Նորտըն Թ. Հ.—317
 Նուպարյան Մ.—366, 445, 522
 Նուրալի Բեկ—108, 239
 Շահ-Արբաս—375, 438
 Շահաբիդ Սմբատ—504, 509—510
 Շահբադյան Տիգրան—546
 Շահին Չելեբի—381
 Շահ-Հյուսեյն Բեկ—264
 Շահնազարյան Կարապետ—493—494, 502, 507, 515, 575,
 Շահպադյան Հակոբ—40, 45, 54, 67, 86, 137, 235, 239, 324, 640
 Շամախեցի Հակոբ—113
 Շամշյան Հայրապետ Տարեւտեցի—211

Շառլ Ռոբերտ — 644
 Շառլ Դիլ — 371, 642
 Շարան բեյ — 332
 Շեմսեդդին Գյունալթայ — 11
 Շերենց Գ. — 336, 414, 569
 Շերեֆների տոհմ — 54—55, 91, 151, 193, 214, 243
 Շերսպիր — 613
 Շիրոյան Գարրիել — 245
 Շնարհալի Ներսես — 414
 Շողիկյան — 326
 Շովրոյան Հովհաննես — 76, 480, 488—489
 Շովրոյան Ղազար — 502
 Շովրոյանների տուն — 76, 93
 Ոսկանյան Ստ. — 24, 26—27, 30, 35, 445, 522, 551, 559, 577, 579—584, 615, 621
 Ոսկյան Համադասոյ — 127, 640
 Չաղմաղճյան Հ. Հ. — 401, 640
 Չալկատրյան Գալուստ — 246
 Չալկատրյան Հովհաննես — 239
 Չամչյան Մ. — 17, 19, 375, 390
 Չապան Օղլու — 63, 108—109, 219
 Չապան Օղլուներ — 42
 Չարբղ Ղազար — 23, 322, 640
 Չարտորիժակի Ա. — 515, 574
 Չարք (թուրք պատմաբան) — 11
 Չերաղ Մինաս — 546
 Չերաղյան զերգաստան — 397
 Չերաղյան Պ. — 398
 Չիթունի Տիգրան — 567
 Չիլինկիրյան Գր. — 21, 27, 30—31, 439, 445, 461, 463, 467, 470, 504—505, 522—523, 551, 577, 612—615, 640
 Չիխաչև Պ. Ա. — 16, 185, 644
 Չոթեկ-զաղե Հաճի խան — 231
 Չոպանյան Արշակ — 35, 156, 640
 Պալասանյան Ստեփանոս — 506
 Պալարյաններ — 322
 Պալթաղարյան Ղ. — 551, 618
 Պալճյան Աղեքսանդր — 376
 Պալյան ամիրա — 400
 Պալյան Գ. — 387, 456, 464
 654

Պալյան Մինաս խալֆա — 337
 Պալյան Պալի — 387
 Պալյաններ — 399, 455, 500
 Պալադիտօղլու Ահմեդ փաշա — 487, 489
 Պասկելի — 595
 Պասմաճի Պետրոս — 451
 Պատկանյան Գ. — 68, 76—77, 640
 Պատկանյան Ռ. — 509
 Պարթ Հ. — 152
 Պարոնյան Հ. — 21, 30, 366, 435, 450, 577, 612, 616, 630, 640
 Պարսամյան Մկրտիչ — 193
 Պարսամյան Վ. Ա. — 27, 179, 216, 259, 405, 432, 448, 491, 579, 640
 Պարտիզպանյան — 160
 Պեղճյան Հարություն — 382, 397, 400—401, 433
 Պեշիկթաշլյան Մ. — 21, 434—435, 491, 494, 508, 513—516, 523, 556, 574—576, 612
 Պեռզիկյան Գրիգոր — 368
 Պետրոս Ասլու — 440
 Պետրոս Մեծ — 381, 440
 Պետրոս Չելեբի — 380
 Պետրոս պատրիարք — 111
 Պետրոսյան Յու. Ա. — 32, 269, 271, 318, 351, 643
 Պերպերյան Ա. — 17, 19, 42, 74, 102, 128, 227, 241, 244, 275, 377, 450—451, 462, 640
 Պերպերյան Հալի — 373—376, 378
 Պերսյան Մահմեդի Մանուկ — 474
 Պիեր Ամիդե Ժորժեր — 14
 Պիպկոճյան Ա. — 288
 Պոզոս պատրիարք — 448
 Պոզոս վարդապետ — 124, 334, 368, 451
 Պոդոսյան Հ. Մ. — 493, 640
 Պոդոսյան Յ. Պ. — 22, 40, 59, 61, 195, 424, 512, 640
 Պոտուրյան Մ. — 207, 303, 317, 391
 Պուլիկեր Հենրի — 498
 Ջալալեդդին — 358—359, 361
 Ջալալիներ — 375
 Ջալալյան — 549
 Ջեյմս Մորիս — 145—147, 152, 172, 176

Ռադյուկին Ն. — 58
 Ռեշադ Կանյար — 236
 Ռիշելիե Ժոզեֆ դյու Տրամբլեն — 391
 Ռոզեն Գ. Գ. — 40, 42, 225—226, 228—229, 232, 643
 Ռոլեն-ժերմեն Մ. Գ. — 358, 458, 643
 Ռուսինյան Ն. — 30—31, 435, 453, 455—456, 461, 464, 500, 546, 553—556, 561—562, 578, 621, 641
 Ռուսոս — 539, 548, 552, 591, 613
 Սադրի Մակսուդի-Արսալ (պատմաբան) — 11
 Սաֆու զորապետ — 479—480
 Սահակյան Ռ. Գ. — 10—11, 28, 144, 641
 Սալաթ Նովա — 414
 Սանոս Չելեբի — 381
 Սապահ Գյուլյան Ա. — 153, 305, 641
 Սափալանյանց Տ. — 111, 261, 401, 641
 Սարգիս պատրիարք — 459—461
 Սարգսյան Ե. Ղ. — 10—11, 28, 144, 286, 641, 644
 Սարգսյան Լեոն — 320, 352
 Սարգսյան Հ. Ներսիսի — 147, 167, 173—174, 193, 199, 437, 641
 Սարգյան Մ. — 368
 Սարինյան Ս. Ն. — 31, 641
 Սարոյան — 20—21, 333—336, 350, 352, 425, 456, 463, 641
 Սարգյան Գրիգոր — 448
 Սարգյան Հակոբ — 448
 Սահարյան Հակոբ (իշխան) — 92
 Սահրաստյան Ա. Խ. — 10, 29, 72, 80, 531, 638, 641
 Սեդրակյան Արիստակես — 414
 Սելիմ Ա. Յավուզ (սուլթան) — 54, 60, 66, 372, 392
 Սելիմ Գ. (սուլթան) — 8, 41, 45, 471
 Սելիմ փաշա — 460, 462, 500
 Սեմեռճյան Մ. (Ջեյթունցի) — 20, 50—61, 71—72, 138, 160, 501, 511, 513—514, 575, 638
 Սելիդ Ահմեդ (փաշա) — 90
 Սեն-Սիմոն — 552, 591
 Սերվիլեն — 435, 453, 456, 461, 500, 560—561
 Սեֆերյան Կարապետ — 176

Սեֆիլյան Մկրտիչ — 337
 Սերբի փաշա — 238
 Սիամանթո — 156
 Սիմեոն Լեհացի — 200, 384, 394
 Սիմեոն Երևանցի (Կաթողիկոս) — 85, 113—115, 641
 Սիմոնյան Պետրոս — 333, 502
 Սինան փաշա — 60
 Սիրունի Հ. — 372, 376—377, 380, 388, 390
 Սյուրմեյան Արտավազդ — 373
 Սուկուլով Ի. — 83, 644
 Սպանդարյան Սպ. — 421
 Սպարթալյան Լորայրենի — 440, 445
 Սպարթալյան Հովհաննես — 444
 Սվաճյան Հ. — 21, 26, 31, 415, 435, 461, 463—464, 467—470, 504—505, 518—519, 522—523, 550—551, 555—556, 560—561, 572, 576—578, 612—618, 620—631, 637, 641
 Ստեփանյան Գ. Խ. — 30, 363, 366, 391, 397, 433, 548, 450, 452, 616, 618, 641
 Սրվանձտյանց Գ. — 34—35, 92, 102, 136, 154, 172, 185, 189, 193, 220, 266, 283, 287—288, 307, 310, 312, 314, 346, 354, 414, 420, 465, 514, 516, 525, 528, 568—569, 571—574, 576, 641
 Սուլեյման Կանունի — 94, 376
 Սուլեյման փաշա — 475—476
 Սուլթան Մեհմեդ — 84
 Սուրենյան Հովհաննես — 461
 Սուրենյան Մարտիրոս — 76, 475, 480, 489
 Սուրենյանց տուն — 76, 93, 475
 Վալսեր Սկոտ — 553, 641
 Վահե Հալի — 23, 172, 194, 306, 423, 638
 Վալդինակ (Պետրոս Տոնապետյան) — 426
 Վարժապետյան Մամիկոն — 61, 160, 641
 Վեմյան Ավետիս — 186
 Վիթալ Քինե — 15, 174, 185, 197, 304, 306, 310—311, 313, 320—322, 329, 644
 Վիկտորիա Թադևոսի — 521
 Վուլսեր — 523, 539, 548, 552, 591, 613
 Վարենչենկո — 199, 642

Տաշյան Հակոբ — 55, 132, 378, 641
 Տավրուսյան Հովսեփ — 398
 Տատյան Առաքել — 206, 560
 Տատյան Հովհաննես — 206—208
 Տատյանների զերդ. — 382, 397, 399, 401, 455
 Տեղիբեկյան Մ. Գ. — 463, 545, 550, 630
 Տեմիրճիպաշյան եղիա — 435
 Տեմիրճիպաշյան Ննովր — 455
 Տեմիրճյան Պետրոս — 185
 Տեռեյաններ — 441
 Տեր-Աբրահամյան Հովհաննես — 641
 Տեր-Կարապետյան Գեղամ — 97, 257, 535, 641
 Տեր-Հակոբ — 501, 513—514
 Տեր-Հարությունյան եղիազար — 506—507
 Տեր-Մինասյան Վահան վարդապետ — 288
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ — 45, 142, 150, 156—157, 159, 165, 171, 195, 214
 Տեր-Մովսես քահանա — 33, 77, 473, 481, 486—488, 502, 514
 Տեր-Մովսեսյան Սահակ — 47—49, 51, 138, 641
 Տեր-Մովսեսյանց Մեսրոպ — 207, 641
 Տեր-Սարգսենց Արիստակես — 287—288, 414, 569, 574, 576
 Տեր-Սարգսենց Երեմիա — 33, 334, 493—494, 499, 501—503, 513—514, 569, 574—576
 Տեր-Սարգսենց Սեդրակ — 338, 367, 418, 576, 641
 Տեր-Վարդանյան Հովսեփ — 161
 Տերոյենց Հ. (Չամուրճյան) — 463, 465, 506, 520, 543, 545—551, 559, 584, 619, 629—630
 Տերպետերյան Պողոս Էֆ. — 312
 Տեքսիս Շարլ — 152, 201, 205, 644
 Տիգրան II — 154, 156
 Տիգրանյան Լևոն — 336
 Տիվիթյան Գևորգ — 451
 Տիրաչր վարդապետ — 34
 Տյուզյան ամիր. տուն — 382, 397, 399, 400, 402
 Տյուզյան Հակոբ Չելեբի — 206
 Տյուսաբ Սրբուհի — 435
 Տնտեսյան եղիա — 512—513

Յամաշեկ Վ. — 65
 Յվերթախովա Ա. Ս. — 45, 80
 Տրոստեր — 644
 Տրոսն զր Լուիս — 494
 Տարնեֆոր — 198
 Բաղիս փաշա — 401
 Բամազան Օղյուներ — 60—61
 Բաֆֆի — 21, 168, 287, 394, 415—416, 425—429, 569, 591—592, 641
 Բիֆատ փաշա — 451
 Բերեյուլա — 336, 357, 361
 Բերիչինի Մ. Ա. — 14—15, 140, 164, 168, 201, 275, 285—286, 394, 644
 Բուդունյան Հ. — 398
 Բուրբուրգ Գ. — 286
 Փանոսյան Կ. — 30, 333—334, 435, 461, 463, 467—470, 503—504, 518, 550, 576—577, 615—618
 Փափաղյան Ստեփան — 463, 545, 551
 Փափաղյան Վ. — 561, 641
 Փեշտիմալճյան Գրիգոր — 75, 434
 Փիշմիշյաններ — 397
 Փիրզալիմյան Ավետիս — 214
 Փիրզալիմյան Ղևոնդ — 33, 57, 132, 245—246
 Փիրումյան Տիգրան — 367, 641
 Փորթուղալյան Մ. — 335—336, 367, 425, 430, 577
 Քայիթբեյ — 60
 Քանանյանց Գևորգ — 508
 Քանրանյան Հովհաննես — 368
 Քաշունի Մանվել — 149, 152
 Քառմյան Մելիքսեթ — 491, 508
 Քափուտան փաշա — 49
 Քեսոն փաշա — 474
 Քեչյան Առաքել — 193
 Քեչյան Բյուզանդ — 20, 333, 396, 642
 Քիթապճի Մարգար — 433
 Քյաթիբ Չելեբի — 380
 Քյաթիպյան Հ. — 369, 518—519, 631
 Քյամիլ փաշա — 356
 Քյոմուրճյան Ե. Չ. — 374, 381—382, 387
 Քյոռ-Օղլի — 509

Քյուրբուլու-Ֆուադ — 11, 390
 Քյուրդյան Հ. — 359
 Քյուրքճյան Գրիգոր — 316
 Քյուրքչիխանլը Պետրոս — 398
 Քոլոզ վարժապետ — 33, 59
 Քոսյան Հակոբ — 169, 320, 322, 426, 438, 642
 Օդարն — 518, 521, 631
 Օսման II (սուլթան) — 72
 Օսման փաշա — 229, 232, 241—243, 245, 249
 Օտյան Գր. — 342, 350, 435, 453, 455—456, 461, 464—465, 500, 535, 553—556, 560—562, 578, 621
 Օտյան Գևորգ — 368
 Օտյան Ներսես — 310

Օտյան Պողոս — 514
 Օրբելի Հ. — 72
 Օրլով Կ. Ի. — 517
 Օրմանյան Մ. — 17, 19—20, 62, 74, 159, 375, 379, 390—391, 397, 399, 451, 455, 642
 Փարսիկատորյան Լզր. — 317, 325
 Փաթիկ սուլթան — 362
 Փահրեզդին Կրդի Օղլու — 644
 Ֆելյուլա փաշա — 91
 Ֆերեբ Էոմեր փաշա — 243
 Ֆերիկ Իզզեթ փաշա — 246
 Ֆիլիպով Ն. Վ. — 286, 644
 Ֆրանկլին — 522, 586
 Ֆր. Գեվիս Գրին — 286
 Ֆուատ փաշա — 353, 529, 534
 Ֆուրլի — 591

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Աղարաղար — 167
 Աղանա (վիլայեթ, գավառ, բաղար) —
 9, 22, 42, 46, 60, 63, 70, 89, 159—
 160, 165—166, 170, 175, 187, 189,
 195, 215, 218, 228, 246—247, 249—
 250, 269, 277, 289—290, 315, 320,
 325, 329—330, 501, 512
 Աղբիւնապոլիս — 7, 42, 115, 122, 161,
 167, 234, 289, 354
 Աթենք — 445
 Ալանիա — 46
 Ալաշկերտ — 43, 320, 358—359, 598
 Ալապաշ (Ալաբաշ գյուղ) — 77—78, 486
 Ալաջատաղ (Ալաջա-դաղ) — 232, 477
 Ալբանիա — 228
 Ալեքսանդրիա (Ալեքսանդրիա) — 167,
 195, 229, 599
 Ալեքսանդրապոլ — 423—424
 Ալժիր — 228
 Ալիշար — 486
 Ալբիստան (Ալսիստան) — 65, 175, 250,
 479, 482
 Ալուշեն — 423
 Ախալցխա (փաշայութիւն, սանջակ, գա-
 վառ, բաղար) — 42, 44, 49, 83, 95,
 101, 104—106, 115, 161—163, 180,
 182—183, 186, 294, 296, 300
 Ախալքալաք (գավառ, բաղար) — 162—
 163, 182—183
 Ախր-տաղ — 186, 294, 483
 Ակն — 35, 86, 115, 117, 155—156, 162,
 170, 172, 183, 193, 211, 219, 268,
 374, 397, 399, 421—422, 573
 Աղթամար — 57, 85, 112, 119—120, 149,
 575

Աղիարիս — 44
 Աղձնիք — 357
 Աղջատաղ — 59
 Աղշոր — 44
 Աղջի-արադ — 250
 Աղջովա — 256
 Աղվանից աշխարհ — 112
 Ամասիա — 46, 115, 151, 153, 162, 170,
 176, 196—198, 202, 204, 246, 250,
 304, 313, 374
 Ամերիկա (ԱՄՆ) — 149, 165, 193, 210—
 212, 264, 305, 307, 309, 316—317,
 326, 419, 423—424, 444, 496, 551,
 583, 586, 599—600
 Ամիդ — 45, 98, 156—157
 Ամաստրդամ — 404, 442
 Այա-Սոֆիա — 71, 388, 399, 474, 480
 Այգեւտան (թաղամաս Վանում) — 242
 Այդլեն — 219, 376
 Այի-Ստեֆանո — 208
 Այնթապ — 60, 195, 311, 323, 325
 Անադի — 45
 Անատոլիա — 10—11, 16, 40, 42, 44, 53,
 64, 69, 88, 103, 110, 164, 175, 199,
 223, 229, 233, 235, 271, 309, 377,
 394, 398, 471, 481, 544
 Անգլիա (Մեծ Բրիտանիա) — 13, 99, 128,
 141, 161, 173, 189, 206—208, 211,
 217, 271, 313, 318, 321, 329, 349,
 356—358, 367, 402, 405—406, 497—
 498, 507, 520—521, 523, 586, 597—
 600, 605
 Անդրկովկաս — 424
 Անի — 372
 Անիձոր — 490

Անկարա — 209, 374, 376
 Անտրըն (գավառ) — 65, 250
 Անտիոք — 229
 Ասիա (նաև Առաջավոր Ասիա) — 47, 140,
 157, 189, 197, 199, 210, 212, 215,
 219, 270, 356, 442—443, 534, 589,
 599, 602, 606—607, 609
 Ասորիք — 346
 Ասորախան — 215
 Ավադ-Կետիկ — 489
 Ավդանիստան — 597
 Ավստրալիա — 597
 Ավստրիա — 321, 516, 548
 Արարկիր — 46, 117, 157, 162, 170, 175,
 185, 219, 264, 311—312, 315, 320,
 325, 362, 374
 Ապոլիսի (գյուղ) — 399
 Արարիա — 351
 Արարատ (Արարատյան դաշտ) — 100,
 112, 438, 442, 608, 611
 Արաքս (Արաքսի հովիտ) — 442, 611
 Արդահան — 12, 44, 162
 Արդանուշ — 44
 Արզնի — 216
 Արեգին (գյուղ Զեյթունում) — 488, 498
 Արձկն — 44, 117
 Արկահան — 232
 Արդանա-Մադեն — 157, 162, 171—174,
 203
 Արձն — 44, 86, 92, 117
 Արցախ — 66
 Արեւելյան Հայաստան — 7—8, 148, 178,
 183, 291, 384, 451, 587, 593—595
 Արեւմտյան Եվրոպա — 156
 Արեւմտյան Հայաստան — 4, 8—10, 13—
 19, 21, 23, 25, 27—32, 34—36, 42—
 43, 46, 53, 65, 69, 75, 78—89, 92—
 93, 95, 97—98, 100, 102—103, 106,
 113—114, 118—119, 128, 141, 144—
 145, 149—150, 157, 161—166, 169,
 171, 175, 182, 186—188, 190, 196,
 206, 209, 212—213, 215, 217—218,
 220—221, 223, 227, 229, 231, 237—
 238, 241, 247, 249, 251, 253—257,
 260, 262, 264—265, 268, 276, 279—
 280, 283, 285—286, 289, 291, 293—
 295, 302, 308, 312, 315, 318—319,

328—330, 338—340, 348—349, 352,
 357, 360—361, 375, 384, 386, 390—
 391, 393, 399, 412—413, 415, 418—
 420, 424, 426, 431, 436, 466—468,
 470, 473, 484, 499—500, 511, 516,
 524—525, 529—530, 536—537, 542,
 552, 556—557, 563—565, 569—573,
 575—577, 587—588, 593, 604, 623—
 624, 626, 628, 632—634
 Արեւ — 229
 Արքեբման — 374
 Աֆրիկա — 47, 99, 140, 526, 597
 Բարերդ (Բայրուրդ) — 43, 124, 158, 162,
 183, 256, 260, 307, 374, 387
 Բաղարձրդ (գավառ) — 250
 Բաթում (Պաթում) — 426
 Բալկաններ — 548
 Բալու — 45, 53, 59, 87, 159, 162, 172,
 214, 241, 256, 259, 287, 290, 320,
 325
 Բարձր Հայք — 218, 354, 515
 Բաղարերդ — 595
 Բաղդադ — 42, 115, 167, 171, 212, 230
 Բաղիշ — 44, 53—55, 58, 110, 133, 150—
 151, 162, 164, 180, 183, 187, 190,
 192, 213—214, 216, 239, 241, 243—
 244, 258, 260, 277, 287—289, 320,
 323, 326—327, 331, 336—338, 415,
 419, 421, 423, 481, 527, 574
 Բալադիս (փաշայութիւն, սանջակ, գա-
 վառ, բաղար) — 42—43, 69, 82, 88,
 90—92, 97, 101, 105, 107—108, 115,
 117, 158, 161—162, 164, 170, 188,
 213—214, 230—231, 235, 241, 249,
 264, 290, 294, 320, 323, 357—360,
 481, 598
 Բանլըզ — 60
 Բասեն (գավառ) — 43, 117
 Բասրա — 115, 212
 Բատալիա (բաղար Ինդոնեզիայում) —
 502—503
 Բատման գետ — 68
 Բաքու — 424, 517
 Բելլան — 46
 Բելլուս (Պելլուս) — 318, 346
 Բենիքեկ (գավառ) — 45

Բեռլին — 15, 27, 30, 34, 256, 276, 286—
 287, 301, 347—349, 356, 363, 367,
 426, 436, 532, 576, 594, 598—600,
 605
 Բերդադարակ (գավառ) — 45
 Բերդակ — 422
 Բերիա — 74—75, 373, 433, 513
 Բերկրի (գավառ) — 44, 53, 117, 357
 Բերվարի — 249
 Բիթլիս (վիլայեթ, սանջակ, քաղաք) —
 40, 44, 54, 58, 66, 91, 96—97, 107,
 133, 146, 150—151, 170, 231, 234—
 235, 239, 243, 247, 250, 320, 327, 337
 Բինգյուլ — 174, 189
 Բյուզանդիա — 370—371, 373
 Բողոք (գավառ) — 46
 Բոսնիա — 249, 472
 Բոսֆոր — 40, 140, 219, 226, 302, 393,
 445, 628
 Բոնաշեն — 262, 266—267, 278
 Բրուսա — 105, 167, 201, 205, 209, 374—
 376
 Բուլանըխ — 117
 Բուղարիա — 192, 338, 349, 352—353,
 419, 421, 433, 472
 Բուխարա — 213, 217
 Գավան — 256
 Գավաշ — 238—239
 Գատը գյուղ — 367, 394
 Գեղարդ — 118
 Գենջ (գավառ) — 87
 Գերգեր (գավառ) — 46
 Գերմանիա — 128, 350, 413, 605
 Գիւհ — 45
 Գինեբեր (վանք) — 281
 Գլակ (վանք) — 502, 575
 Գյորդեղ — 318
 Գյումրի — 183, 422
 Գյումրիշխան — 173, 250
 Գոմո (վանք) — 260
 Գործոթ (գյուղ) — 92
 Գուլե-Գարու (Կ. Պոսթի թաղամաս) —
 522
 Գուրուշեշմ — 433
 Գաղստան — 517
 660

Գամասկոս — 110—111, 167, 216, 229,
 327, 404, 444
 Գանուրի վիլայեթ — 249
 Գատվան — 96
 Գաբգանի — 140, 494, 598
 Գարու (գավառ) — 87
 Գերջան — 43, 101, 174, 264
 Գերսիմ — 53, 59, 88, 91, 102, 159, 162,
 172, 180, 214, 231, 277, 290, 306,
 525, 532
 Գրճի գավառ — 239
 Գրադին — 43, 214
 Գիարրեբիր — 40, 42, 44—45, 54, 58,
 66, 68—69, 81, 86, 88, 90, 96, 98—
 99, 104, 106, 108, 115, 150, 156—
 157, 161, 164, 171, 189, 201, 214,
 219, 231—232, 239, 244, 249—250,
 287—289, 304, 311, 323, 325, 327,
 329, 338, 373, 530, 532
 Գիլրիկ — 46, 162, 250, 389, 397
 Գոլմա-Բախչե — 351, 399
 Եդիպտոս — 49, 60, 64, 75, 143, 152,
 228, 233—234, 357, 426, 444, 449,
 477, 515, 524, 599
 Եդեսիա — 133
 Ելիգավնտուլ — 517
 Եղիովիտ — 133
 Ենիքե-Կալե — 483
 Եռղատ — 63, 115
 Եռմուրա — 46, 132
 Եվդոկիա — 85, 115, 117, 151—153, 162,
 170, 172—174, 176—177, 196—200,
 202—204, 217—219, 268, 289, 295,
 304, 310—311, 315, 319—320, 326,
 338, 374, 389, 443
 Եվրոպա — 7, 13, 65, 68, 128, 131, 140,
 142—144, 155, 163, 165, 170, 179,
 188—189, 196, 205, 208—210, 212—
 213, 215, 227—228, 235, 251, 270—
 271, 288, 291, 307, 309—310, 316—
 318, 325, 329, 341, 343, 347, 352,
 356, 379, 386, 391, 410, 416, 419,
 424, 429, 440, 442—444, 453, 464,
 472, 517, 519, 538—539, 541, 552,
 554, 557, 573, 575—576, 583, 586,

589, 596—599, 602, 606—608, 613,
 625
 Եվրոպական Թուրքիա — 143, 269
 Երզնկա (գավառ, սանջակ) — 43, 103,
 162, 175, 179, 183, 186, 202, 216,
 249, 289, 329, 421, 530
 Երուսաղեմ — 19, 22, 33—34, 77, 110—
 112, 114, 120—122, 167, 367, 384,
 449, 459—461
 Երևան — 31, 33, 359, 422, 424, 516—
 517
 Եփրատ — 157, 212, 231
 Զադրոս — 149
 Զարա — 304
 Զարուշատ (գավառ) — 44
 Զեյթուն (Ուլիա) — 9, 11, 15, 19, 21—
 22, 27—28, 30, 33—34, 46, 62, 68,
 70—78, 88, 93, 159—160, 175, 184,
 186, 218, 228, 250, 268, 276, 289,
 301—302, 355, 461—462, 464, 470—
 471, 473—489, 492—504, 506—516,
 518—520, 529—530, 549, 557, 574—
 576, 579, 614, 617, 623—624, 631
 Զեյթուն-Բուն — 206, 208, 318
 Զըռդան (շրջան) — 54
 Զիլե — 152—154, 201—202, 204, 219
 Զմյուռնիա — 4, 32, 36, 42, 85, 112, 115,
 117—118, 141, 144, 155, 168, 183,
 199, 211—212, 215, 218—219, 260,
 264, 289—290, 305, 307, 309, 315,
 318—319, 370, 377, 380, 393, 403,
 406—407, 409, 425—426, 436—445,
 484, 504, 506, 521—522, 538, 541,
 544, 548, 555—557, 564, 579, 581,
 587, 590, 613—614, 617

Էգեյան ծով — 228, 436
 Էգիլ (գավառ) — 45, 87
 Էդիրնե (Ադրիանապոլիս) — 114—115
 Էդին — 311
 Էջմիածին — 34, 84—85, 112—122, 295,
 323, 362, 376—377, 463, 534, 566
 Էսրաբերդ (գավառ) — 44
 Էսֆերիդ (գավառ) — 45
 Էրզրում — 17, 42—43, 49—50, 70, 81,
 89, 94—95, 98, 101, 103, 105—106,

121, 132, 145—147, 161, 171, 173,
 183, 185, 188, 217, 227, 230, 241, 249,
 253, 257, 260, 264, 273—275, 287—
 288, 307, 421
 Բայիֆ (քաղաք) — 351
 Թավրեկեր (գավառ) — 44
 Թավրիզ (Գավրեթ) — 55, 98, 214, 217,
 360, 374—375
 Թեհրան — 116, 212
 Թեոդոսիա — 202, 215, 374, 506, 527
 Թերեք — 517
 Թերջիլ — 45
 Թեքման (սանջակ) — 43
 Թիար (գավառ) — 237
 Թիֆլիս (Տֆիլիս) — 16, 132, 214, 259,
 270, 336, 369, 392, 419, 422, 424,
 426, 502, 506, 509, 516—517, 548,
 575
 Թխոմա (գավառ) — 237
 Թորթոմ — 43, 162, 217
 Թոփիսան — 218, 318
 Թոփրակ Կալե (գավառ) — 43
 Թրակիա — 371
 Թուրքահայաստան — 58, 146
 Թուրքեստան — 212
 Թուրքիա — 7—18, 24—25, 28—29, 31—
 32, 34, 39, 41—45, 50—53, 55, 57,
 60, 64, 70, 72, 76, 78—79, 88, 93—
 94, 98—100, 103, 105—106, 109, 111,
 116—117, 120, 122, 130—131, 135—
 144, 146, 150, 152, 154—157, 159,
 162—171, 176—177, 182—184, 187—
 189, 197—201, 203, 205—217, 220,
 223—224, 227—229, 233, 236—237,
 239, 241, 247—249, 251, 253—255,
 260, 268—272, 275, 280, 284—287,
 289—293, 295, 300, 305, 309—311,
 315—316, 318—319, 321, 323, 328,
 330—331, 336, 338, 340—341, 343—
 345, 348—353, 355—357, 359, 361,
 366, 369, 375, 379—384, 387, 391,
 393, 395—400, 402—403, 405—407,
 410, 412—413, 417—418, 420, 424—
 426, 428—432, 436—437, 442, 444—
 446, 453—454, 464, 471—472, 476,
 484—485, 493, 495, 498, 503, 505, 507,
 510—511, 516, 522—526, 537—538,

540, 542, 544, 552—554, 556, 560—
561, 569, 573, 575—577, 579, 582—
583, 585—589, 592, 594—595, 597—
599, 628, 632—633
Թուրքմենշայ — 7

Իլիշա — 147
Իլքիս (զավառ) — 45
Իկոնիա — 228
Իմեր (զավառ) — 44
Ինդոնեզիա — 502
Իշիլ (զավառ) — 46, 250
Իշ-Նահիլ (զավառ) — 65
Իսլանդիա — 605
Իսլան (զավառ) — 68—69
Իտալիա — 404, 435, 438, 509, 518, 522,
542, 548—549, 561, 580—581, 583,
586, 625
Իրան — 384, 404—405
Իրաք — 228

Լադիստան — 250
Լամանշ — 219
Լեհաստան — 515
Լենինգրադ — 31
Լիբանան — 318
Լիմ (անապատ) — 259
Լիոն — 165, 189, 205, 316—317, 496
Լիվոնո — 143, 211—212, 215, 219, 381,
406
Լոնդոն — 9, 219, 235, 305, 312, 325,
328—329, 346, 406, 442, 518, 522,
552, 591, 627—628

Խաղտիր (զավառ) — 354
Խաչկանց վանք — 109
Խառնավիլ զյուղ — 423
Խաս զյուղ — 394, 400, 422, 434
Խարազան — 66
Խարբերդ — 45, 59, 146, 157, 162, 172,
175, 179, 186, 194, 231, 249—250,
256, 258, 264, 287—289, 306—307,
311, 315—317, 320, 324—326, 365,
574
Խիզան (զավառ) — 40, 44, 54, 257,
354—355

Խիվա — 213
Խլաթ — 44, 96, 162, 170, 355
Խմուր (զավառ) — 43
Խնձորգեն (զյուղ) — 256
Խնուս (քաղաք) — 43, 69—70, 158, 162,
348
Խոշար (Մահմուդի) — 44, 53, 57, 238,
243
Խոջան (զավառ) — 44
Խորասան — 304
Խուզիքան — 264
Խուլթ — 65—66, 262, 266—267, 278
Մանախ — 173
Մոփթ — 357

Կալաթիա — 52, 373—374, 383, 385, 392,
394, 400—401, 446, 506
Կաղզվան (զավառ) — 44
Կամախ (սանջակ) — 43, 390
Կապադովկիա — 155
Կապան-Մադեն — 155, 172, 219, 399
Կասպից ծով — 212
Կարամանիա — 374
Կարին — 20, 34, 43, 49—50, 83, 98,
103, 109, 115, 117, 122, 134, 145—
148, 150, 162—163, 170, 173, 175,
177—178, 180, 182—187, 189—192,
202, 215—219, 241, 258, 264, 268,
287, 289—290, 294, 296, 298, 307,
319—324, 330—332, 335, 337—338,
341, 348, 356, 368, 415, 419, 423,
443, 512, 525, 530—532, 569

Կարճկան — 174
Կարս — 12, 42, 44, 50, 83, 89—90, 95,
106, 115, 146, 161—163, 188, 249,
253, 294, 423
Կեսարիա — 42, 46, 108, 115, 117, 155,
166, 183, 188, 190, 195, 196—197,
200, 211, 216—217, 219, 302—304,
308, 317, 324, 328—329, 406, 426,
474
Կիլիկիա — 14—15, 22, 36, 40, 42—43,
59—60, 62, 64, 70, 75, 85—86, 88,
92, 129, 144, 159—160, 165—166, 169,
171, 174—175, 186—188, 196, 228,

233, 235, 250, 257, 269, 271, 287,
289, 308, 363, 374, 424, 438, 443,
473, 476—477, 479, 481—485, 494—
498, 500—501, 504, 506—507, 509—
510, 512, 518—519, 524, 536, 557,
566, 575, 624, 626

Կիպրոս — 228, 380, 438, 597
Կիսկիմ (զավառ) — 44
Կիրասոն — 423
Կյուրին — 202, 313, 367
Կողան-Դաղ — 61—62, 250
Կոզիրի — 304
Կոկիսոն — 60, 474
Կոմնոնա — 152

Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս, Ստամբուլ —
4, 17—19, 22, 33—36, 57, 71, 75—
77, 84, 99, 103, 109, 114—118, 120—
122, 124—125, 134, 138, 141, 144,
146, 151—152, 155, 158, 168, 171—
172, 176, 181—184, 197, 199, 206,
211—212, 214—215, 218—219, 226—
230, 235, 243, 247, 266, 270, 275—
276, 280—283, 285—287, 289—290,
293, 295, 302, 318—319, 322—325,
327, 329, 333, 335—336, 348, 352—
353, 355, 357, 360—364, 367—368,
370—377, 379—397, 399—400, 402—
403, 406—411, 414—415, 417—423,
425—437, 439, 443—447, 449—452,
455—457, 466—467, 469—470, 479—
481, 483, 492—495, 497—503, 505—
506, 511—516, 518—523, 525—530,
533—535, 538, 541, 544, 546, 548—
549, 555—557, 564, 566—567, 570,
574—575, 587—588, 598, 613—614,
616—618, 620, 623—624, 628—629,
616—618, 620, 623—624, 628—629

Կովկաս — 166, 349, 419, 482, 508, 512,
516—517, 571, 606, 611, 634
Կորդվաց լեռ — 238
Կսկինձ — 256
Կտուց անապատ — 259
Կրեսն (Կանդիա) — 228, 248, 382, 438,
472
Կուբան — 517
Կուզունճակ — 207
Կուտինա — 167

Հարկչատան — 211
Հալեպ — 55, 63, 70, 159, 166—167, 175,
195, 201, 203, 214, 216, 227—229,
250, 290, 304, 312, 314, 317—318,
323—325, 444, 494
Հաճըն — 15, 60, 62—63, 93, 159—160,
166, 195, 202, 277, 329, 424, 482,
501, 512
Համբուրգ — 324
Համլեն (զավառ) — 132
Հայաստան — 7, 10, 12—14, 16—18, 21,
26—30, 33—34, 49, 65—66, 68—70,
77, 87, 93, 100, 119, 144, 156, 189,
209, 216—217, 230, 233—234, 239,
244, 255, 280, 288, 320, 342, 349,
353, 355, 356, 358, 364—367, 370,
379, 385, 392, 394, 413—416, 420,
422, 425, 428—429, 438, 442, 466—
467, 473, 492, 496, 498, 515, 517—
519, 526, 546, 553, 562, 566—567,
570, 573—574, 583, 586, 588—589,
595, 599, 604, 607—608, 610, 625,
629, 634
Հայկական Կիլիկիա — 4, 23, 36, 46, 65,
85, 88, 141, 165, 167, 268, 436, 473,
632
Հայոց ձոր — 238
Հատան Կալեի վանք — 109, 124
Հասդու (զավառ) — 66
Հարավային Հայաստան — 58—59, 86,
90—91, 95—96, 98, 213, 223, 233,
235—237, 239—240, 254, 366, 481
Հերցեգովինա — 472
Հերևարի — 44, 53, 57, 91, 234—235,
237—238, 249—250
Հիսնի Քեոյ (զավառ) — 45
Հյուսիսային Սիրիա — 235
Հնդկաստան — 7, 143, 211, 215, 383,
402, 404, 433, 444, 518, 598, 623
Հոլանդիա — 141, 211—212, 217
Հոռոմ — 128, 372, 386, 391, 404, 515—
516
Հունաստան — 492, 498
Ղալխանե — 173
Ղաշլի (զյուղ) — 133
Ղարաբաղ — 516—517

Ղարաաու Բաղար — 128
 Ղրիմ — 14, 36, 109, 115, 128, 143, 151, 188, 197—198, 207, 212, 215—216, 256, 261, 271, 286, 301, 372, 376, 405, 453, 482, 496, 511, 530
 Ղուղիջան — 43, 530
 Ղփթխիսիան (Ալթիսիան) — 46
 Ճապագղջուր (զավառ) — 45, 69, 93
 Ճավա — 143
 Մալիուլ — 182
 Մանաղկերտ (Մեղաղկերտ) — 43, 70, 117, 170
 Մանանաղ (չրջան) — 66
 Մաղեն-Խաղուր — 171
 Մարդին — 42
 Մարզվան — 115, 153, 162, 176—177, 219, 246
 Մարմեղ — 256
 Մարսեղ — 143, 211—212, 328, 526
 Մաղրաս — 392
 Մալաթիա — 46, 60, 154, 172, 193, 202—203, 219, 228, 232—233, 235, 250, 311—313, 325, 327, 422, 443
 Մակեդոնիա — 371
 Մակու — 360
 Մանչխուր — 189, 212—213, 215, 310, 324—325, 328—329, 406—407, 442—444, 521
 Մարաշ (փաշայություն, զավառ, բաղար) — 15, 22, 42, 46, 60, 63—64, 70, 73—75, 82, 108, 159—161, 166, 170, 187, 194—195, 202, 215—216, 249—250, 289, 310, 329, 424, 473, 475, 477—478, 481—487, 489, 492—496, 501, 515
 Մաքրի (զյուղ) — 394
 Մեղինա — 84, 257
 Մեղիր — 162, 317, 325
 Մեծկերտ — 159, 256
 Մեծ Հայք — 186, 287
 Մեծօփա վանք — 281
 Մերձավոր արևելք — 492, 494, 497
 Մերսին — 159, 166, 197, 313, 329—330
 Մհրթեղ (սանջակ) — 304
 Մեքսիկա — 346

Մեքքա — 84, 257
 Միհրիվան (զավառ) — 87
 Միոֆարկին — 45, 156
 Միջագետք — 150, 157, 214
 Միջերկրական ծով — 60, 229, 424, 494
 Միսիլիս — 436
 Մոկա — 44, 69, 88, 93, 234—235, 238—239, 242, 249, 256, 267, 323, 481
 Մոսկով — 215, 217, 323, 332, 361, 381, 392, 440, 503, 506, 548
 Մոսուլ — 42, 56, 150, 203, 214, 219, 230, 237, 241—242, 256, 304, 323, 355
 Մոսկան — 267, 355
 Մոխալ (զյուղ) — 77—78
 Մուշ — 9, 11, 16, 27, 40, 44, 54—55, 69, 85—86, 91, 110, 129, 158, 162, 170, 189, 213—214, 243, 249—250, 257—258, 262, 264, 267, 274, 287, 290, 320, 353, 362, 415, 421—423, 464, 481, 502, 525, 529—530, 539, 569, 571
 Մուրվանա (զյուղ) — 423
 Յուլդու (Յուլդու բուշ) — 284—285, 319, 331, 333, 336, 338—339, 350, 352, 361—362, 364—365, 367, 395, 430
 Յոզգատ — 64
 Նարիման (զավառ) — 162
 Նիզիլի — 235
 Նիկոմեդիա (Իզմիտ) — 167, 207—208, 278, 618
 Նիկտե — 46
 Նյու-Յորք — 325—326, 346, 526, 567
 Նովոգորոդ — 215
 Նորաշեն — 422
 Նորդուլ — 189, 238
 Նոր Նախիջևան — 518
 Նոր Զուղա — 506
 Նուխի — 517
 Շամ (Դամասկոս) — 167, 312, 314, 317
 Շապին-Կարահիսար — 43, 46, 101, 103, 151, 158, 162, 174, 250, 304, 311
 Շառախ — 57, 69, 88, 235, 238—239, 256, 266—267, 278, 355
 Շիրակ — 212

Շիրո (զավառ) — 59
 Շողակաթի վանք — 118
 Շորագլալ (զավառ) — 44
 Շվեյցարիա — 321, 599
 Շուշի — 517
 Ռակեզյուր ծոց — 394
 Ռատան — 53, 238
 Չալդրան — 44, 66, 375
 Չարշամբա — 250
 Չարսանջակ — 9, 16, 27, 59, 91—92, 97, 159, 162, 214, 231, 256, 264, 529, 532—535
 Չարրի զերե — 488
 Չերնոգորիա — 353, 472
 Չրիզր — 44, 81, 90, 163, 249
 Չրիխա (զավառ) — 44
 Չմշկաձագ — 162, 256
 Չորոմ (զավառ) — 46
 Չուխուր (զավառ) — 55, 422, 481
 Պագոս (լեռ) — 436
 Պագուս — 548, 552, 564
 Պարսկահայք — 357
 Պարսկաստան — 7—8, 13, 44, 61, 66, 87, 98, 112, 115—116, 122, 143, 147, 211—212, 217, 230, 239, 257, 304, 316, 320—321, 323, 329, 357, 360, 379, 383—384, 422, 433, 438, 507, 569, 587, 595, 597
 Պարտիզակ — 618
 Պեղլեճիկ (զավառ) — 207
 Պեյրու — 433
 Պետերբուրգ — 12, 414, 503, 506, 548
 Պերիզ (լեռ) — 175, 473
 Պոնտոս — 101, 519
 Պրուսիա — 15, 516
 Ջահան (զետ) — 70, 483
 Ջանիկ (զավառ) — 46, 250
 Ջերիլ (Բերեբետ) — 250
 Ջեղիբե-Բոհտան (Ջեղիբե) — 45, 53, 58, 91, 230, 234, 237—238, 242, 249—250
 Ջեվախեթ (զավառ) — 44
 Ջերմեկ — 45, 475, 483, 488
 Ջուլամեդի (զավառ) — 44, 53, 57, 91, 239, 256
 Ջուղա — 375, 384

Ռշտունյաց լեռներ — 238
 Ռումելիա — 40, 53, 110, 115, 229, 253, 309, 377, 398, 471, 544
 Ռումինիա — 426
 Ռուսաստան — 7—8, 12—13, 16, 35—36, 87, 98—99, 112, 115, 122, 129, 131, 149, 163, 165, 183, 188—189, 202, 214, 216, 241, 251, 261, 264, 271, 294, 320—321, 329—331, 334, 349, 352, 363, 367, 381, 383—384, 405, 412—413, 419, 422—423, 433, 440, 492, 496, 498—499, 505—508, 512, 515—516, 518—520, 529, 573, 583, 586—587, 592—596, 603—608, 611, 625
 Սագաձոր — 174
 Սալմաստ — 323
 Սալոնիկ — 135, 164
 Սաղման (զավառ) — 45
 Սամոս — 228
 Սամոս — 115, 152—153, 167, 176, 219, 311, 325, 328
 Սան-Ստեֆանո — 339
 Սասուն — 54, 65—68, 72, 76, 88, 93, 184, 188—189, 262, 266—267, 476, 481, 484
 Սավուր (զավառ) — 45, 68—69, 88, 93
 Սերաստիա (Սվալ) — 42, 46, 81, 86, 89, 95, 103—104, 106, 108, 115, 151, 153—154, 161—162, 170, 175, 180, 187—188, 190, 196—198, 202, 211, 215—216, 219, 229, 241, 246, 249—250, 253, 257—258, 268, 277, 288, 295, 304—305, 308, 313, 320, 325, 329, 376, 389, 423, 443, 539
 Սերբիա — 353, 474, 498
 Սիրի — 603
 Սիլիստրե — 248
 Սինջար (զավառ) — 45, 233
 Սիպիլի լեռնաշխարհ — 436
 Սիս — 46, 60—62, 74—75, 85, 112, 120, 128, 159, 246, 372, 512
 Սիրիա — 228, 271, 318, 351, 494, 496
 Սկյուտար — 19, 86, 164, 337, 393—394, 400, 433—434, 449—450, 452, 539
 Սղերդ — 162, 214, 257, 320, 323, 327

Այուրմէն — 46, 132
 Այունիք — 595
 Սովետական Հայաստան — 9, 23, 34
 Սպահան — 171
 Սպեր — 43, 217
 Ստավրոպոլ — 517
 Սուեզի ջրանցք — 329, 442, 598
 Սոխում — 409
 Սև դեղ — 46, 132
 Սեւերսկ (գավառ) — 45
 Սև ծով — 146, 212—213, 230, 606
 Սև քար — 126

 Վահկա (բերդաբաղաբ) — 60, 63
 Վաղարշապատ — 381
 Վան — 9, 27—28, 42, 44, 50, 54, 56—
 58, 81, 86, 88, 90—92, 98, 102—103,
 115, 126, 146, 149—150, 161—162,
 164, 175, 180—182, 184—186, 188,
 193—194, 202, 213—214, 216—217,
 235, 238—242, 245—246, 249—250,
 259, 261, 276, 281, 283, 287—289,
 294—295, 313—314, 319—320, 322—
 325, 328, 331—336, 338, 341, 348,
 355, 359—360, 367—368, 415, 421—
 422, 429—430, 481, 503, 507, 525—
 529, 566—567, 574, 598
 Վանա լիճ — 149—150, 274, 323—324,
 430, 564
 Վաշինգտոն — 326, 586, 591
 Վասպուրական — 19, 22, 33, 40, 58, 92,
 97, 102, 127, 133, 149, 164, 188—
 189, 231, 234, 239, 241, 245, 247,
 256, 259—260, 266, 277, 283, 322,
 346, 354, 357, 368, 377, 422, 430,
 464, 524—525, 530, 542, 564, 567,
 570, 575, 579
 Վատիկան (Հռոմի կղերապետութուն) —
 402, 496, 541, 584, 616
 Վարադ — 85—86, 110, 259, 261, 283,
 525, 564, 567, 569, 571, 574—575
 Վենետիկ — 17—19, 22, 30, 211—212,
 215, 219, 402, 404, 414, 442—443,
 541, 544, 546, 552, 564, 571
 Վիեննա — 22, 30, 127, 179, 182, 185,
 402, 414, 443, 541, 544, 546, 564

Վրաստան — 98, 148, 259, 404, 432, 515,
 595, 608, 611
 Տաճկաստան — 181, 193, 199, 208, 286,
 312—313, 320, 347, 352, 356, 415,
 425—427, 435, 506
 Տավրոս — 61—62, 70—71, 149—150,
 230, 484, 491, 495—496, 506, 509—
 512, 514, 519—520, 575, 617
 Տարոն — 56, 58, 93, 97, 102, 108, 234,
 241, 243, 247, 264, 266, 277, 421—
 423, 542, 569, 573
 Տարսոն (Տարսուս) — 46, 189, 247, 330
 Տիգրանակերտ — 44—45, 58, 115, 156—
 157, 162, 171, 213—214, 241, 307,
 320, 354, 377, 421
 Տիգրիս — 150, 157, 212
 Տիրնովո — 164
 Տրապիզոն — 42—43, 46, 89, 95, 101,
 104, 132, 146, 150, 166, 171, 173,
 211—212, 215—216, 218, 229—230,
 241, 249—251, 253, 264, 269, 292—
 293, 320, 322, 324, 329—330, 366,
 376, 409, 421, 425, 427, 619
 Տրիեստ — 443—444
 Տուժիկ (գավառ) — 43, 70
 Տուլա — 182
 Տուրուբերան — 357

 Ուղեյր (գավառ) — 46
 Ումադիյե (գավառ) — 87
 Ունքափան — 388
 Ունքյար-Բսքելեսի — 229
 Ուշաք — 307, 318
 Ուշտյուր (գավառ) — 87
 Ուրալ — 606
 Ուրֆա — 42, 46, 167, 196, 201—202, 250

 Փարիզ — 19, 22, 30, 165, 179, 185, 305,
 328, 346, 406, 482, 493—494, 496,
 502, 506—507, 513—514, 518, 544,
 552, 559—560, 564, 573, 579—580,
 584, 590—591, 626
 Փոցխով (սանջակ) — 44, 90
 Փոքր Ասիա — 53, 68, 115, 141—142,
 144, 155, 165, 175, 177, 187, 195,
 197, 199, 219—220, 229, 238, 287,

307—308, 328—330, 338, 356, 374,
 376, 384, 397, 421, 441, 633
 Փոքր Հայք — 151, 209

 Քեթմեն (գյուղ) — 78, 485—487, 498
 Քեդրիթ (գավառ) — 43, 354
 Քեոթյան — 60
 Քղի (գավառ) — 174, 423, 529—532
 Քոշ-Գաղ — 482
 Քրիստափորի վանք — 260
 Քոթախի — 517
 Քուրդստան — 56, 58, 99, 150, 186, 193,
 231—232, 234, 237—239, 244, 250—
 251, 349, 534

 Օդեսա — 451
 Օլթի (գավառ) — 44, 217
 Օսմանյան կայսրություն (կառավարու-
 թյուն, պետություն) — 56, 58, 63—64,

71, 74, 112, 115, 140, 167, 172, 223,
 229, 275, 336, 377, 396, 441, 482,
 594
 Օվաջըկ (գյուղաբաղաբ) — 264
 Օտուս — 423
 Օրազ (բերդ) — 242—243
 Օրդու (գավառ) — 250, 311
 Օրմենաս — 256

 Ֆենեսկերտ (գավառ) — 44
 Ֆիլադելֆիա — 179, 185
 Ֆիլիպինյան կղզ. — 143, 211
 Ֆոնուզ — 483
 Ֆրանսիա (Գաղիա) — 13, 15, 99, 128,
 141, 165, 198, 208, 217, 271, 321,
 330, 367, 404, 492—493, 496—498,
 514—517, 520, 523, 542, 553, 562,
 578, 586, 599—600

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Առաջարան էջ 7

Բ ա ժ ի ն առաջին

Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական ու
ֆազաական դրությունը 1800—1830 թվականներին

Գ լ ու խ առաջին

Ազգային հարաբերություններ մինչև «Բանգիմարը»

1. Իրավիճակը թուրքիայում, վարչամիավորումներն Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական Կիլիկիայում	39
2. Վարչակարգի մասին	47
3. Հայկական կիսանկախ իշխանությունները	65
4. Հողատիրության ձևերն ու հողատիրական հարաբերությունները	78
5. Հարկային հարստահարություններն ու սոցիալական ճնշումները	99
6. Ազգային ճնշումները թուրքիայում, հայերի բաղադրական իրավադրու- թյունը	130

Գ լ ու խ երկրորդ

Քաղաքներ, արդյունադրություններ, առևտուր

1. Քաղաքներ, արդյունադրություններ	140
2 Առևտուր	210

Բ ա ժ ի ն երկրորդ

Արևմտյան Հայաստանի և գաղութային օջախները 1830—1870-ական
թվականներին

Գ լ ու խ առաջին

Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը
1830—1870-ական թվականներին

1. Ռեֆորմների փորձերը, դերեբեյությունների ոչնչացումը	223
2. Վարչա-քաղաքական և հողային ռեֆորմները. հողատիրության ձևերի, հո- ղատիրական հարաբերությունների փոփոխությունները	248

3. Գյուղատնտեսությունը, հարկերն ու տուրքերը	268
4. Քաղաքները, արհեստագործությունը	284
5. Առևտուրը, առևտրական բուրժուազիան	319
6. Ազգային ճնշումները թուրքիայում, հայերի բաղադրական իրավադրկման նոր ակտերը	341 ✓

Գ լ ու խ երկրորդ

Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի հայ գաղութները

1. Կ. Պոլսի հայ գաղութը միջնադարում	370
2. Կ. Պոլսի հայ գաղութը 1800—1870 թթ.	392 ✓
3. Պանդխտություն, պոլսահայ պանդուխտները	412
4. Զմյուռնիայի հայ գաղութը	436 ✓

Գ լ ու խ երրորդ

Արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը 446 ✓

Գ լ ու խ չորրորդ

Արևմտահայերի ազատագրական շարժումները 1850—1860-ական թվականներին

1. Զեյթունի պայքարը կիսանկախության պաշտպանության համար 1830— 1850-ական թվականներին	471
2. Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը	484
3. Զեյթունի ապստամբության արձագանքները	499
4. Կապեր Զեյթունի հետ. հայ մշավորականության ընդհատակյա գործու- նեության խնդիրը	511 ✓
5. Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում	524

Գ լ ու խ հինգերորդ

Արևմտահայ հասարակական-ֆազաական հոսանքները
1850—1860-ական թվականներին

1. Կղերա-ամիրայական հոսանքը	541
2. Հոսանքային շարժումը, լիբերալ բուրժուական հոսանքը	552 ✓
3. Ազգային պահպանողական հոսանքը	563
4. Արևմտահայ ազգային-զեմոկրատական հոսանքը	577
Անձնանունների ցանկ	647
Տեղանունների ցանկ	658

ՀԱՅԿ ՄԻՐՉԱԶՈՎՆԻ ԳԱՋԱՐՅԱՆ
ГАЙК МИРЗАДЖАНОВИЧ КАЗАРЯН

Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական
և քաղաքական կացությունը
1800—1870 թթ.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ա. Ա. Հովակիմյան
Նկարչական ձևավորումը

Կ. Կ. Ղաֆարյանի

Տեխ. խմբագիր Է. Ս. Ավետյան

Սրբագրիչ Ռ. Ս. Մանուկյան

ՎՖ 04186 ԽՀԽ 1072 Հրատ. 2816 Պատվեր 129 Տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտադրության 17.11.1967 թ., մոտորաված է տպագրության

IX 1967 թ. թուղթ № 1, 60×90^{1/16}, քաղաք. 42 մամ.,
հրատ. 34,4 մամ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության խմբարան, Արևան, Բարեկամություն, 24